

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

V. KÖTET, 1–4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1954

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE, TOLNAI GÁBOR

A szerkesztésért felelős

LAKÓ GYÖRGY
osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,
Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége Budapest, V., Váci-u. 12., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és H.rlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

V. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1954

OSZT. KÖZL.

AZ ABC KELETKEZÉSE*

Az emberi kultúra egyik legnagyobb vívmánya a betűírás, az ABC. Mintegy 30 jel segítségével rögzíteni tudjuk beszédünket, az emberi gondolkodás legkülönbözőbb árnyalatait.

Minden általunk ismert nyelv szavai meghatározott számú fonémából, vagy, ami igen ritka, egy fonémából állanak. A különböző nyelvekben nem egyforma a fonémák minősége, számuk azonban minden nyelvben korlátozott. Ezért akármelyik nyelv számára igen egyszerűnek látszik ábécét szerkeszteni: csak ki kell találni egy-egy jelet minden fonémához, és már kész is a mintegy 30 jelből álló ABC, melynek segítségével bármilyen szöveget rögzíteni lehet az illető nyelven.

Az írás története azonban azt mutatja, hogy korántsem olyan könnyű dolog ABC-t szerkeszteni, mint amilyennek látszik. Ellenkezőleg, ehhez a lát-szatra olyan egyszerű dologhoz az emberiség sok ezer év alatt apránként felhalmozott tudására és tapasztalatára volt szükség. Az emberi társadalom története számos példával igazolja, hogy a fejlődés iránya a lélektanilag egyszerűtől a logikailag egyszerű felé halad.

A ma legelterjedtebb ABC-k (írások) — a latin, a cirill és az arab — közös forrásból származtak. Az ABC (betűírás) keletkezése nemcsak a nyelvtudomány számára probléma, hanem a történelemtudomány, lélektan, régészet és néprajz számára is. Sajnos, ezeknek az írásoknak az eredete a tudósok számos megoldási kísérlete ellenére is ma még tisztázatlan.

Általánosan elfogadott az a vélemény, hogy a görög írás, amelyből a latin és a cirill származik, föníciai (phoinikiai) eredetű. Ezért a betűírás eredetének problémája szoros kapcsolatban van a föníciai mássalhangzó-írás keletkezésének kérdésével.

A legrégebb föníciai írásos emlékek az időszámításunk előtti XIII. vagy XI. századtól a IX. század derekájig terjedő korból valók.

* Georgiev bolgár akadémikus 1953. novemberében a MTA vendégeként hazánkban tartózkodott. Ezt s a következő előadását ekkor tartotta a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály keretén belül.

A föníciai írás már a legrégebb írásos emlékeken is teljesen kialakult formát mutat, majdnem olyat, mint a későbbiekben. Föniciában nem találtak a föníciai mássalhangzó-írás fejlődésének ősbibb fokára mutató emlékeket. Ez arra enged következtetni, hogy ezt az írást nagyjából kialakult formájában máshonnan kölcsönözték.

A föníciai mássalhangzó-írás eredetének tisztázására számos kísérlet történt, ennek ellenére a probléma mind a mai napig megoldatlanul maradt.

Ezidőszerint elfogadottnak tekinthető, hogy a görög betűk nevei: *άλφα*, *βήτα* stb. föníciai eredetűek. Valójában azonban nem ismerjük a föníciai betűneveket. Csak a megfelelő görög, héber vagy szír nevek alapján következtethetünk rájuk.

Többen azt tartják, hogy a betűk nevei tulajdonképpen az illető föníciai jelekkel jelölt tárgyakat jelentő föníciai szavakból lettek. Mások viszont tagadják, hogy bármilyen összefüggés is volna az illető nevek és a megfelelő jelek között. Valójában ezek a nevek nem sémi eredetűek. Csak egy részük semitizálódott népetimológia útján. Világosan látszik ez abból a tényből, hogy ezeknek a neveknek egy részét nem lehet megmagyarázni a sémi nyelvekből kiindulva, míg más részük valóban séminek látszik, csak éppen ezeknek a szavaknak semmi köztük sincs az illető jelekhez.

H. BAUER német tudós a föníciai betűnevek egyeztetésének kritikai vizsgálata alapján a következő eredményre jutott:

Csak három vagy négy jel felel meg az elnevezésének: *mēm* „víz“, *ʿajin* „szem“, *rēš* „fej“ és talán *taw* „jel“.

Hat elnevezést nem lehet megfejteni a sémi nyelvekből kiindulva. Ezek: *hē*, *zajin*, *hēt*, *tēt*, *lamed*, *sādē*.

A többi 12 elnevezés valóban föniciainak (séminek) tekinthető, ezek a szavak azonban nem felelnek meg jeleiknek (*bēt*, *gimel*, *dalet*, *kaf*, *nūn*, *samech*, *pē*, *qof*), vagy pedig megfelelésük nagyon kétséges (*ʿalef*, *waw*, *jōd*, *šin*).

1906-ban F. PRAETORIUS megkísérelte kimutatni, hogy a föníciai írás a kyprosi syllabariumból származik, amely tulajdonképpen a minósi (krétai) írás továbbfejlődése. A. EVANS már régen felfigyelt a föníciai és a minósi jelek közti hasonlóságra. Később H. SCHNEIDER, F. CHAPOUTHIER, M. DAYET és mások próbálták a föníciai betűket a minósi jelekből származtatni. DAYET azt igyekezett bebizonyítani, hogy az archaikus föníciai írás majdnem minden betűjének meg van a megfelelője a krétai lineáris írásban, még pedig az A-típusú lineáris írásban. Ezt a tételt azonban nem lehetett valóban bebizonyítottan tekinteni, míg a minósi írást meg nem fejtették. Ennek alapján most már nyilvánvaló, hogy egymással genetikus kapcsolatban nem álló és különböző (eltérő) hangértékű jeleket hasonlítottak össze. A kréta-mykénéi és a minósi írás megfejtésének eredményeként a föníciai betűjelek eredetének problémája ma már megoldottnak tekinthető. A föníciai írás a minósi szótagírás továbbfejlődéséből származik.

Sorra vesszük a föniciai betűket, utalva eredetükre és elnevezésük keletkezésére. (Lásd az I. sz. táblázatot.)

(A) A föniciai 'alef és a görög A a minósi a jelből származik. A minósi jel az egyiptomi *sátor* (tente) jelentésű ideogrammnak felel meg. A minósi jel hangértéke az akrofonikus elv alapján „a“. Ez annak a minósi szónak az első szótagja, amely megfelel az alábbi ideogrammnak (piktogrammnak): a minósi-ban volt egy „menedék, sátor, kunyhó“ jelentésű **alēwā* szó, amint ki lehet következtetni egyrészt a homéroszi *ἀλέη* „menedék (abri, réfuge)“ szó alapján, amelynek régibb formája **áleFā* vagy **ἀληFā* volt, másrészt a föniciai 'alef elnevezésből. Ezt a minósi jelet a föniciaiak a minósi elnevezéssel együtt átvették. Népetimológia alapján ez a minósi szó a föniciai 'alef „szarvasmarha, ökör“ szóhoz kapcsolódott. A föniciaiak vízszintes helyzetben kezdték írni ezt a jelet, mivel népetimológia útján az 'alef szóhoz kapcsolva szarvas ökörfejnek magyarázták. A megfelelő görög és etruszk betű viszont megőrizte a jel régebbi formáját.

(B) A föniciai *bēt* betűnek szintén megváltozott az alakja, akárcsak a 'alef-nak: fordított helyzetben írták. A görög B betű ebben az esetben is jobban megőrizte a minósi jel eredeti alakját. Nem más ez, mint a minósi *ba*, *pa* TRÓN + JOGAR piktogramm, amely szintén az egyiptomi írásból való kölcsönzés, ahol a TRÓN piktogramm felel meg neki.

A TRÓN + JOGAR piktogramm az uralkodói hatalomnak, a királynak a jelképe. Ez a piktogramm jelöli a „király“ fogalmát, amelyet görögül a minósi-ból átvett, Homérosz előtti *βασιλεύς* szóval jelöltek. Ennek az összetett szónak az első tagja kétségtelenül összefügg a Hérodotos által említett *βάττος* „király“ szóval.

A föniciai (héber) *bet* (*bēth*) szót népetimológiával a „ház“ jelentésű föniciai szóval azonosították (héber *baith*), annak ellenére, hogy maga a jel nem hasonlít házhoz vagy ház alaprajzához. Nem más ez, mint a minósi *bätta* = *βάττος* „király“ szó, amelyet az akrofónia elve alapján *ba* (= *pa*) szótagot jelentő TRÓN + JOGAR piktogramm jelöl.

(Γ) A föniciai *gimel* és a görög Γ betű a minósi *ko*, *go* jelből származik. A föniciai és görög betűk legősibb formája azonos a kyprosi syllabarium *ko* szótagjának egyik variánsával és nagyon hasonlít a pylosi jelhez.

A minósi jel megfelel a (a későbbiek folyamán leegyszerűsített) „szarvasmarha, ökör, tehén“ piktogrammnak = min. **gō*, később **kō* = dór *βῶς* „szarvasmarha, ökör, tehén“, kariai *κῶς* „szarvasmarha“ stb. az indoeurópai *g^wō(u)s*-ból.

(Δ) A föniciai *dālet* betű és a görög Δ a minósi „SAROK“ (boka) piktogrammból fejlődött. A minósi **tāla* szó megfelel a latin *tālus* „sarok“ szónak. A föniciaiak ezt a szót a maguk nyelvének szellemében értelmezve *dalet* (*dāleth*)-re (kapu-, ajtószárny) változtatták.

I. Tábla							
Minósi jelek		Kyprosi jelek		Föniciái betűk		Görög betűk	
ἈΑΑΑ	a			Ⲁ	ʾ	Α	α
ΒΒΒΒ	ba, pá			Ϡ	b	Β	β
ΓΓΓΓ	go, ko	ΛΛ	ko	Ⲍ	.g	Γ	γ
ΔΔΔΔ	tá, da			Ⲉ	d	Δ	δ
ΕΕΕΕ	[h]e	k	e	Ⲏ	h	Ε	ε
Ϝ Ϝ	wa[u]	ΥΥ	u	Ⲙ	w	Υ	υ
Ϟ Ϟ	zo	Ϟ	zo	Ϛ	z	Ζ	ζ
ΗΗΗΗ	ha			Ⲟ	h	Η	η
Θ	θe			Ⲡ	θ	Θ	θ
Ι Ι	je	Ϛ	je	Ϝ	j	Ι	ι
Κ Κ	ka	Ϝ	ka	Ϟ	k	Κ	κ
Λ Λ	la	Ϟ	la	Ϡ	l	Λ	λ
Μ Μ Μ	mi	Ϡ; Ϟ	mi	Ϛ Ϛ Ϟ	m	Μ	μ
Ν Ν	nà			Ϝ	n	Ν	ν
Ξ Ξ Ξ; Ι	sa; ze			Ϟ Ϟ	s	Ξ; Ι	ξ
Ο Ο Ο	o			Ⲡ	o	Ο	ο
Π Π Π Π	pe	Ϛ Ϛ	pe	Ϝ Ϝ Ϝ	p	Π	π
Ϛ; Υ Υ	se; sa	Ϛ; Ϛ	se; sa	Ϟ Ϟ	ξ	Μ	σαν
Ϝ Ϝ	qu			Ϡ Ϡ	q	Ϡ Ϡ	ρόπτα
Ϟ Ϟ; Ϡ Ϡ	ro; re; ra	Ϡ Ϡ; Ϛ	ro; ra	Ϡ Ϡ	r	Ρ	ρ
Ϛ; Ϟ Ϟ	si?; se	Ϛ		Ϟ	s	Σ	σ
Τ Τ; Χ Χ	ta; tá	Τ	ta	Ϟ Χ	t	Τ	τ

Ⲁ kariai jelek

(E) A föníciai *hé* és a görög *E* a „korbács, ostor“ piktogrammából = *he*, *e* (*i*) származik. Amint a hetita *shiman* — „kötél“ és a görög *ἵμας, ἄρτος* „szíj, korbács, ostor“ szó alapján következtetni lehet, a megfelelő minósi **hēma*, ősbibb formájában **hhēma* szó az indoeurópai *shei-man* (vagy *sheimon*)-ból lett az *sh* — *hh* asszimiláció útján. Mind a hetita, mind a minósi (Homéros előtti görög) megőrizte az indoeurópai laryngalist, amely más indoeurópai nyelvekben nem maradt meg. Mivel azonban az időszámításunk előtti II. évezred második felében (a különböző Homéros előtti nyelvjárásokban különböző időkben) a laryngalisok fokozatosan eltűntek a minósi nyelvből, — a *hēma*-ból *ēma* lett, így a szóbanforgó jel hangértéke lehet egyformán *he* is, *e* is. Az említett betű föníciai neve *he*. Ez a minósi jel szótaghangértékének felel meg. A betű görög (ión) neve = *e*.

(Y) A föníciai *waw* betű és a görög *Y* a minósi „repülő madár“ piktogramnak a továbbfejlődése útján jött létre, amelynek a neve *wa*, *u*, a kyprosi syllabariumban *u*. Amint a hetita *wattaes* (madarak) szó alapján következtetni lehet, a minósi szó hangalakja *wat* volt. Ezt a számukra értelmetlen idegen szót a föníciaiak népetimológiával a *waw* „szeg, ék“ szóhoz kapcsolták.

A görög digamma azonban, amely az ABC-ben ezen a helyen áll, nem a föníciai betűből lett, hanem valószínűleg közvetlenül a minósi írásból került át a görögbe: *F* = *w*, amely a minósi *ve* szótagjelből alakult.

(Z) A föníciai *zajin* betű, a görög *I* (később *Z* = *dz*, *zd*) és az etruszk *Z* leegyszerűsített formája a „víz“, „folyó“, „hullám“, „tenger“ minósi piktogramnak. (Megfelel a ciprusi *zo* jelnek.) A *zo* „víz, folyó, hullám, tenger“ minósi szót (= örmény *cov* „víz, tenger, tó“) népetimológia útján *zajin* „fegyver“-nek értelmezték. A *ζῆτα* görög elnevezés az *ῆτα* és *θῆτα* betűk elnevezésének hatására keletkezett.

(II) A föníciai *hēt* betű és a görög *II* nem más, mint a „kerítés“-t jelölő minósi piktogramm (*ha*). Amint a hetita *hālis* „kerítés“ szó alapján következtetni lehet, a minósi szó **hāli* „kerítés“ volt. A következő *tēt* betű hatására az idegennyelvi elnevezést a föníciaiak *hēt*-re változtatták. Ugyanaz történt a görög *ῆτα* elnevezéssel is (régebbi formájában *ῆτα*), amely a *θῆτα*-hoz hasonult. A latin *ha* azonban, amelyet az etruszkból vettek át, megőrizte a minósi jel ősi szótagjelentését.

(Θ) A föníciai *tēt* betű és a görög *θῆτα* azonos a minósi „kerék“ piktogrammal, amelynek szótagjelentése *θε*. Ennek a betűnek a föníciai *tēt* és görög *θῆτα* elnevezésében a **θῆτ(τ)α* = *thēt(t)α* minósi szó rejlik, amelyet, mint Homéros előtti substratumot a görög vallási nyelv az íón *θησσα* „szekér, kocsi“ szóban őrzött meg.

A **θῆτ(τ)α* = *θησσα* szó „kereket“, többesszámban „szekeret“, „kocsit“ jelentett, mint a szláv *kolo* „kerék“, *kola* „szekér“, litván *rātas* „kerék“, többesszámban *ratai* „szekér“, lásd még a latin *rota* „kerék, szekér“, német *Rad* „kerék“ = óind *rathas*, avesztai *raθo* „szekér“ szavakat.

(J) A föniciai *jawd* betű a minósi *je* jelből származik, amelynek a kyprosi syllabariumban a *je* jel felel meg.

(K) A föniciai *kat* betű és a görög *K* a minósi „nyíl, kopja“ piktogrammból származik. (A kyprosi syllabariumban *ka*.) A minósi jelet az egyiptomi írásból vették, lásd az egyiptomi „nyíl“ jelet. A semitizálódott *kaf* 'tenyér' elnevezés és a görög *κάπα* szó alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a minósi szó, amely *kap(p)a*-nak vagy *kap(p)ha*-nak hangzott (= „nyíl, kopja“), az indoeurópai **kopijom*-ból származik és azonos az óbolgár *копье* szóval, vö. a szerb-horvát *kopljaca* („kopja, nyíl“) és a görög *κοπίς* („kés, kard“) szavakkal.

(L) A föniciai *lamed* betű és a görög *L* a minósi „füles váza“ piktogrammból származik. (A kyprosi syllabariumban *la*.) A föniciaiban (vagy héberben) a minósi szó népetimológia útján közeledett a *malmād* „fullánk“ szóhoz. A föniciai (héber) *lamed* elnevezés és a görög *λάβδα* vagy *λάμβδα* a minósi *labā* szótól származik és megfelel a (Homéros előtti) görög *λαβή* „edény füle“ szónak.

(M) A föniciai *mēm* betű és a görög *M* a minósi „hegy, csúcs, magaslat“ piktogrammból származik. A minósi piktogramm nem más, mint az egyiptomi 'hegy' piktogramm átvétele. A minósi szó hangalakja **minā* volt, ez a régebbi **menū* „csúcs, hegy“-ből lett, amely rokon a (többesszámú) latin *minae* „kiemelkedő hegy, csúcs, orom, párkány“ szóval.

A föniciaiak ennek a nyelvükben idegen szónak népetimológia útján *mēm* „víz“ jelentést tulajdonítottak, ennek megfelelően részben megváltozott az illető jel is, hullámvonalhoz hasonlóvá vált, amely a régi keleti művészetben a víz jelképe volt. Ezenkívül a *mēm* és *nūn* betű grafikája kölcsönösen hatással volt egymásra, mind a föniciai, mind a görög írásban. A görög *M* betű formája valószínűleg közvetlenül a minósi jelre vezethető vissza, a föniciai betű hatása nélkül.

(N) A föniciai *nūn* és a görög *N* a minósi *nā* „orr“ piktogrammból származik. A minósiban ez a szó **nā* „orr“ volt, amely azonos az óind *nās* „orr“, latin *nār-is* „orrlyuk“ szavakkal. Ezt a minósi szót a föniciaiak *nūn* „hal“-nak értelmezték, a betű megfelelő etiópiai neve azonban *nahas*.

(E) A föniciai *s* (*samech*) betű a minósi *sa* jelből lett. A minósi jel a 'nád' piktogrammjá és hasonlít az egyiptomi 'nád' piktogrammhöz. Ennek a betűnek föniciai (héber) neve *samech* és a görög *σαμάξαρος* „gyékényterítő“ (*natte de jone*) szó alapján megállapíthatjuk, hogy a minósi szó *samak(h)* vagy *samek(h)* „nád“ volt.

(O) A föniciai ('*ajin* laryngalis) és a görög (etruszk) *O* a minósi 'szem' piktogrammból alakult. A minósi nyelvben a „szem“ szó (**ō* = görög *ὄψ* „szem“) az indoeurópai **ōk^ws*-ból származik. Mivel eddig azt tartották, hogy a görög betűket teljes egészükben a föniciai írásból vették át, szinte lehetetlen volt megmagyarázni, hogy a föniciai laryngalis ('*ajin*) hogyan vált a görögök-nél az *o* magánhangzó jelévé. Másrészt, mivel mindmáig azt tartották, hogy a

görög betűk nevei teljes egészükben föniciai eredetűek, nem lehetett csak valamennyire is meggyőző magyarázatot adni arra a kérdésre, miért van a föniciai 'ajin és a görög *o* = ion *o*ῶ (= *ō*) elnevezések között ilyen különbség. Février az „Histoire de l'écriture“ c. könyvében ezt írja: „Pour une raison qu'on ignore, le O perdait son nom sémitique „ajin“. A mi tézisünk alapján ezek a nehézségek elhárulnak. A görög *o* betű (*ὀμυροῦν*) elnevezése és az ión *o*ῶ (hosszú zárt *o* hang) nem más, mint a minói szó, illetve a megfelelő minói jel hangértéke. Mivel a „szem“ szó a föniciaiban 'ajin, a föniciaiak a 'szem' jelét ezzel a szóval nevezték, az illető jel pedig az akroфонia elve alapján laryngalis *o* hangértéket kapott ('ajin).

A minói nyelvben tehát csak egy laryngalis volt, a *he*. A föniciaiak pedig, mint sémi nyelvnek, négy laryngalisa volt. A föniciaiak a minói *he* és *ha* szótagjeleket használták, ezzel jelölték a maguk *hē* és *hēt* laryngalisait (az utóbbi jel a sémi spirans *h* jelölésére szolgál). Ez a megosztás nem véletlen: a *h* a *hē*-ben előrébb képzett hang, mint a *ha*-ban. A másik két föniciai laryngalis jelölésére, amelyekre nem találtak megfelelő jeleket a minói nyelvben, az „*o*“ és „*a*“ magánhangzók (szótagok) jelét alkalmazták. A „szem“ jele érthető módon felvette a laryngalis 'ajin jelentését, mivel a föniciaiak a minói *o* „szem“ szót 'ajin-ra („szem“) változtatták. Ugyanígy a minói **alēwā* szó jelentését népetimológiás úton 'alef „szarvasmarhá“ -ra változtatták, ezért az *a* magánhangzó minói jele a föniciaiaknál laryngalist ('alef) jelöl.

(II) A föniciai *pē* betű és a görög *π* a minói „láb“ = *pē* piktogrammból ered. A föniciai *pē* elnevezésből és a görög *πεῖ* (*pē*) szóból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a minói szó **pē* volt. Mivel a minói szóvégi mássalhangzók eltűntek, a minói szó pontosan megfelel a latin *pēs* szónak.

(M) A föniciai *š* (*šade*) betű, amelyből a görög *σάβ* származott, valószínűleg a minói *se* jelből lett.

(Q) A föniciai *qof* betű és a görög *όππα* a „fej“ (= *ku*) minói piktogrammból alakult. A föniciai *qof*-ból a görög *όππα*-ból és a latin *qu*-ból megállapíthatjuk, hogy a minói szó **kubā* vagy **k(h)upā* volt, vagyis megfelelt a görög *κόβη* „fej“-nek. A föniciaiak a minói elnevezést népetimológia útján *qof*-ra (majom) változtatták.

(P) A föniciai *rēš* betű és a görög *ρ* a minói 'kócsag' piktogrammból származik, a kyprosi syllabariumban = *ro*. A héber (örmény) *rēš* elnevezés, a föniciai *rēš* „fej“ a görög *ῥωιδίως* „kócsag“ szónak megfelelő minói szó semitizált változata. A görög *ῥω* elnevezés a minói szó első szótagja.

(Σ) A föniciai *šīn* és a görög *Σ* valószínűleg a minói *se* jelből származik.

(T) A föniciai *taw* betű és a görög *T* a minói *ta*, vagy *tā* jelből alakult.

A mondottak alapján a következő eredményre jutunk: mind a 22 föniciai, ill. görög betű a minói-kyprosi syllabariumra vezethető vissza.

a.) 10 föniciai-görög betű azonos a megfelelő minói-kyprosi szótagjelekkel: *A, B, Γ, E, H, Θ, I, Ξ, O, Q*.

b.) 10 föniciai-görög betű hasonlít a megfelelő minósi-kyprosi szótag-jelekre : *Δ, Υ, Ζ, Κ, Λ, Μ, Ν, Π, Ρ, Τ*.

c.) csak két föniciai betű, a *šade* és a *šin* okoz bizonyos nehézséget, de ezek is levezethetők a minósi-kyprosi mintákból. Ez nem véletlen : mindkettő olyan fonémát jelöl, amely nem volt meg a minósi nyelvben.

De nemcsak maguk a föniciai-görög betűk, hanem a betűk nevei is minósi eredetre mutatnak: ezek a nevek a megfelelő minósi piktogramokkal jelölt tárgyak nevei, és csak részben, kisebb-nagyobb mértékben semitizálódtak. (Lásd a II. táblát.)

a.) 12 elnevezés ión eredete egészen világos, mivel egész könnyen megállapítható róluk, hogy minósi (= Homéros előtti görög) szavak, és fonétikai alakuk teljesen megfelel a föniciai-görög elnevezéseknek, pl.:

**alēwā* = görög *ἀλέη* „menedékhely“, fön. *'alef*, gör. *ἄλφα*.

bāt(t)a = Homéros előtti gör. *βάττος* „király“, fön. *bēt*. gör. *βῆτα*.

**thēt(t)a* = **θητ(τ)a* = ión *θησσα* „szekér“, fön. *tēt*, gör. *θητα*.

**kapa* = óbolgár *копье* „kopja“ fön. *kāf*; gör. *κάππα*.

**laba* = Homéros előtti gör. *λαβή*; fön. *lamed*; gör. *λά(μ)βδα*.

**minā* vagy *menā* = lat. (etruszk) *minae* „hegyek“; fön. *mēm*.

**samak(h)* „nád“ = gör. *σάμαξ* „nádfonat, gyékény“; fön. *samech*.

**ō* = gör. *ὦψ* „szem“, gör. *ō*, *oē* (= *ō*); fön. *'ajin* (semitizálódott szó).

**pē* = lat. *pēs* „láb“; fön. *pē*; gör. *πεῖ* (= *p*).

**kuba* (vagy *khupā*) = Homéros előtti gör. *κόβη* „fej“; fön. *qof*; gör. *κοππα*, etruszk.-lat. *qu*, stb.

b) Hét elnevezés minósi eredete szintén kétségtelen, noha a minósi szavak hangtani alkata némileg eltér hét föniciai-görög elnevezéstől. Fel kell tételeznünk, hogy a különbség oka az illető minósi szavak erős semitizálódása, pl.

**hēmā* = gör. *ἡμάς* „szíj, ostor“; fön. *he*; gör. (ión) *εῖ* (= *e*).

**jewa* = óind. *yava* – „búza, árpa“; fön. *yaud* (*yod*), etiopiai *yaman*, stb.

c) Csak 3 betű minósi elnevezése ismeretlen vagy vitatható :

fön. *šade*, gör. *σάν*,

fön. *šin* = gör. *σίγμα*,

fön. *taw* = gör. *ταῦ*.

Amint már fentebb rámutattunk, a föniciai írás kb. az időszámításunk előtti XI. vagy XIII. századtól kezdve már csak teljesen kialakult formájában fordul elő. Ennek az írásnak korábbi fejlődési fokait tükröző emlékeket nem találtak. Ez a tény arról tanúskodik, hogy ezt az írást valahonnan máshonnan vették át. Azonkívül láttuk, hogy a föniciai jelek majdnem azonosak a minósi jelekkel, amelyeknek megközelítőleg azonos hangértékük van.

A minósi írásbeliségről már az i. e. III. évezredtől kezdve vannak adatok; ennek az írásnak természetes fejlődése a képirástól a szótagírásig világosan

II. Tábla			
A betűk elnevezésének eredete			
Minőségi jelek	Megfelelő szavak és jelentésük	A	
		fönicial	görög
		betűk nevei	
alēwa «abri. refuge. tente»	[pré]gr. ἀλέη «abri. refuge» [sátor. fedél. hajlék]	alef	άλφα
bāi[t]a	prégr. βάττος «roi» [király]	bēt [bet]	βῆτα
gō > kō g kōmēla g kēmēla	carien κῶς «bétail» [állat] dor. βῶς «boeuf» [ökör], [pré]gr. κειμήλιον «bétail. bien. possession, trésor» [jószág, vagyon]	gimel	γάμμα
t[h]āla	lat. [étr.] talus «talon» [sarok]	dālet	δέλτα
hēmo	hitt. ishiman «corde», [pré]gr. ἵμας «courroie. fouet» [szij. östör]	hē	εἶ
wat-	hitt. wattaēs pl. «oiseaux» [madarak]	waw	[ו]
zō	arménien cov «eau, mer, lac» [víz, tenger]	zayin	ζῆτα
hāli	hitt. hālis «clôture» [kérítés]	hēt	ῆτα, ha
thēt[t]a	prégr. *θῆττα «roue. pl. char» = ion. [prégr.] θῆσσα «char» [szekér]	tēt	θῆτα
yewa, yawa	skr. yava «blé. orge» [gabona, árpa]	yawd yod	ἰῶτα
kaph[ph]a «fléc. ie. lance» [i.-e. kop[i]yo-m]	v. bulg. kopъje «lance» gr. κοπίς «instrument tranchant. couteau. épée» [lándzs. szűrőfegyver]	kaf	κάππα
labā	[pré]gr. λαβή «anse» [fogó. fül]	lamed	λά[μ]βδα
minā	lat. [étr.] minae pl. «sailie» [kiugró, hegy]	mēm	μῶ; μῶ
na	skr. nas «nez»; lat. nar-es «narines» [orr]	nun	νῶ; νῶ
smak[h]- «jonc»	[pré]gr. σάμαξ «natte de jonc» [gyékényszőnyeg]	samech	ξεῖ
ō	gr. ὄψ «oeil» [szem]	ayin	ὀ; οῦ
pē > phē	lat. pēs «pied» [láb]	pē	πεῖ
se; sa-	?	sādē	σάν.
k[h]ubā [kup-(ph)ā]	[pré]gr. κύβη «tête» [fej]	qof	ρῶππα qu
rō	[pré]gr. ῥωιδιός «héron» [kócsag]	rēš	ῥῶ
ci[n]; si[n][?]	lat. dēns dent «fog»	šin	σίγμα
t[t]āmu[?]	gr. σῆμα: «signe, marque» [jel]	taw	ταῦ

nyomon követhető a minói írásos emlékek alapján. Mindebből az következik, hogy a föníciai írás a minóiaktól való átvétel.

Az ABC létrehozása sok száz nemzedék és sok nép — egyiptomi, minói, föníciai, görög — együttes munkájának az eredménye. A minói képirás az egyiptomi írás hatása alatt jött létre. Ezért azok a bizonyos hasonlóságok, amelyek megfigyelhetők a föníciai és néhány más írásrendszer között, mint pl. az egyiptomi, protoszínai között, nem véletlenek, hanem azon a tényen alapulnak, hogy egyenesen, vagy közvetve egy közös forrásból, éppen az egyiptomból erednek.

Tehát a föníciai mássalhangzóírás a minói szótagírásra vezethető vissza. A minói írást Egyiptomból minói telepések vitték át a Földközi-tenger keleti partvidékére.

A föníciaiak nemcsak a jeleket vették át, hanem azok elnevezését is, amelyek aztán népetimológia útján részben semitizálódtak. A különbség az, hogy a föníciaiaknál a minói jelek nem szótagot jelölnek, hanem csak a megfelelő (semitizálódott) minói szótag kezdő mássalhangzóját. Következésképpen, a minói szótagírás a föníciaiaknál az akrofónia elve alapján mássalhangzóírássá vált.

A mássalhangzóírás elve a föníciaiaknál a sémi föníciai nyelv különös fonetikai struktúrája következtében jött létre; ugyanis a föníciaiakban a mássalhangzók különleges szerepet játszanak, ezért itt nem felelt meg a szótagírás. Kétségtelen az egyiptomi mássalhangzóírás hatása is. Ez egyformán vonatkozik mind a föníciai mássalhangzóírásra, mind az ugariti ékírásra. Ismeretes, hogy Fönícia és Szíria az i. e. II. évezred folyamán szoros kapcsolatban volt Egyiptommal, sőt az évezred közepén mindkettő Egyiptom hatalma alá került.

A föníciai írásnak a minóitól való származását antik kútfők tanúbizonysága is megerősíti. Diodóros és Phótios közlése szerint a krétaiak vitatták a betűírás föníciai eredetét.

Íme a megfelelő idézetek :

DIODÓROS, V. 74, 1 :

„Azt mondják, hogy a betűket a szíriaiak találták fel, tőlük tanulták a föníciaiak, akik azután átadták a helléneknek, és hogy a hellének ezért nevezik a betűket föníciaiaknak, mások (a krétaiakról van szó) azt mondják, hogy nem a föníciaiak voltak a betűk első feltalálói, hanem csak megváltoztatták a betűk formáját, és mivel az emberek többsége ezt az írást használja, ezért a föníciaiak találmányának nevezik.“

PHÓTIOS, 5, V.

„A föníciai betűket a lydiaiak és az iónok a föníciai Agénorra vezetik vissza. Ezzel szemben a krétaiak azt állítják, hogy az elnevezés a pálmalevélre való írással függ össze, arra vezethető vissza.“

Ismeretes, hogy a görög *φοινίκειος* (ión *φοινικῆιος*) melléknév kétértelmű: jelenti azt is, hogy „föníciai“, és azt is, hogy „pálma, datolyapálma.“

Ezekből a forrásokból számunkra különösen fontosak a következő adatok: „(A krétaiak) azt mondják, hogy nem a föniciaiak voltak (a betűk) felalálói, hanem csak megváltoztatták a betűk formáját . . .“. Kutatásunk eredménye ezt az állítást támasztja alá: a föniciaiak a minósiaktól vették át az írást, amely aztán a föniciaiaknál bizonyos változáson ment keresztül. Másrészt Phótiós tanúsága arról, hogy pálmalevelet használtak az íráshoz, fényt derít a *φοινικία γράμματα* kifejezésre. Valóban írtak pálmalevéltre, és a hosszú, keskeny minósi lapok, amelyekre írtak, valószínűleg éppen a pálmalevéltre való írás utánezataként jelentek meg.

Más helyen Diodóros (III, 67, 1) még határozottabban beszél arról, hogy „noha ezeket a betűket föniciaiaknak nevezik, mert a föniciaiak országából kerültek a hellénekhez, nevezhetnék a pelasgokról is, mert a pelasgok korábban használták őket.“

Világos, hogy az i. e. XII. és VII. század között az Égei-tenger vidékén, — beleértve Kis-Ázsia nyugati részét is, — Kypros szigetén és Föniciaiban helyi ABC-t vagy szótag-betűírásos rendszert használtak, amely közvetlenül a minósi írásból alakult. Ennek a korszaknak a második felében azonban, amikor a föniciai befolyás meglehetősen erős volt az egész Földközi-tenger környékén, a föniciai írás bizonyos szerepet játszott a rokon írásrendszerek egységesítésében.

Következésképpen a föniciai, görög és etruszk ABC-k, egymástól függetlenül, a minósi szótagírásból keletkeztek. Később azonban a föniciai írás bizonyos hatással volt a görög és etruszk ABC-re, és azután a görög ABC is hatott az etruszkra (és latinra). Figyelemreméltó párhuzamot mutat ezzel a bonyolult kölcsönhatással az orosz ABC története. A mai orosz ABC az óbolgár cirillikából lett, amely a görög ABC továbbfejlődése. De a XVII—XVIII. században Oroszországban a latin írás hatására bizonyos fokig egyszerűsítették a cirill írást. Azonkívül a betűk óbolgár elnevezését (az, bouki stb.) elhagyták és helyette a latin elnevezéseket fogadták el (a, be, . . . ka, el, em stb.).

A görög és etruszk ABC föniciai eredetének igazolására a következő bizonyítékokat lehet felhozni:

- 1.) a görög szerzők tanúbizonyságát,
- 2.) a betűk alakját,
- 3.) a jelek hangértékét,
- 4.) a betűk sorrendjét az ABC-ben,
- 5.) a betűk elnevezését.

Láttuk, hogy a betűformák és hangértékük hasonlósága a föniciai, görög és etruszk ABC közös eredetével magyarázható. Ugyanez vonatkozik a betűk elnevezésére is. Azonban a föniciai-görög elnevezésektől eltérően, amelyek mögött a megfelelő tárgyak minósi elnevezését kell keresni, az etruszk-latin elnevezések a minósi jelek (részben kissé megváltoztatott) szótaghangértékének felelnek meg.

A betűsorrend azonosságának magyarázatát a föníciai, görög és etruszk ABC-ben szintén a közös forrásban kell keresni. Mindenesetre ez a probléma tisztázatlan marad, ha az ABC-t szokásos módon föníciai eredetűnek fogadjuk el. Azonban, ha a betűk sorrendjét föníciai vonásnak ítéljük az ABC genezisében, akkor ezt a föníciainak a többi ABC-re gyakorolt hatásaként foghatjuk fel.

Ami a föníciai ABC eredetének hagyományos görög változatát illeti, az, amint már rámutattunk, valószínűleg a *φωνικήα γραμματα* kifejezés népetimológiás értelmezése útján keletkezett. Másrészt, az ilyen értelmezést az a hatás is elősegítette, amelyet a föníciai írás a görög ABC-re gyakorolt. Láttuk azonban, hogy a görög szerzők más véleményét is említnek.

*

I. V. SZTÁLIN „Marxizmus és nyelvtudomány“ c. munkájában rámutatott arra, hogy minden lényeges változás ellenére, amelyen az idők során átmegegy a nyelv, „a nyelv átmenete a régi minőségből az új minőségbe nem robbanás-szerűen, nem a meglévő nyelv megsemmisülése és az új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következtetés-képpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe.“

Ehhez hasonló módon megy végbe az írás fejlődése is. Jónéhány évezredre terjedő hosszú folyamat ez. Az ipar és mezőgazdaság, a kereskedelem és közlekedés, a technika és tudomány szakadatlan fejlődése az írás egyre nagyobb-arányú és egyre szélesebb alkalmazását követeli meg s ez magával hozza az írás rendszerének tökéletesedését. Az új állapot lassú fejlődés eredménye, mivel fokozatosan gyűlnek az új minőség elemei és fokozatosan elhalnak a régi minőség elemei az illető nyelv strukturális sajátosságaival a legszorosabb kapcsolatban.

Az írásbeliség a piktografiával kezdődik: az ember a tárgyak képét rajzban rögzíti, így közli képzetét. Ilyen piktogrammok segítségével nagyon nehéz írásban kifejezni a legegyszerűbb emberi gondolatot, a legegyszerűbb mondatokat is, mint: „Ez a ház nagy.“ „Ma szép idő van.“ Rajzban lehet ábrázolni a „ház“ főnevet, de hogy fejezzük ki az „ez“ mutatónévmást, az „idő“ főnevet, a „nagy“, „szép“ mellékneveket és a „ma“ határozószót?

Ezért feltételes jelekhez kell folyamodni. Így a nap piktogramm használható a „fény“, „nap“ (24 óra), „szép idő“ jelölésére; a „hold“ vagy „csillag“ piktogramm az „éjtszaka“ stb. jelölésére. Azonkívül a magában a nyelvben meglévő homonimák, vagy fonétikai alkatukban hasonló szavak, alkalmasak adnak különféle megállapodásszerű jelölésekre. Így az „uralkodó“ fogalmat az egyiptomiban a „kosár“ piktogrammjával jelölik, mert a „kosár“ szó hangalakja hasonlít az „uralkodó“ szó hangalakjára.

Nagyjából ilyen a mai kínai írás is, igaz, azzal a lényeges különbséggel, hogy az eredeti piktogrammok, azaz a tárgyak képei ideogrammokká, a tárgyak és fogalmak szimbólumaivá váltak. Ez a fajta írás megfelel a kínai nyelv sajátos fonétikai-nyelvtani rendszerének. Másrészt a kínai nyelv strukturájá-

nak sajátosságai következtében a kínai nyelvben a betűírásra való áttérés jelentős nehézségekbe ütköznek.

De a más fonétikai és nyelvtani struktúrájú nyelvekben (amelyekben flexio, praefixumok, suffixumok és többszótagú szavak stb. vannak), amelynek pl. a sémi és indoeurópai nyelvek, az ilyen írásrendszer nem megfelelő. Az ilyen nyelvek struktúráis sajátosságai az írás további fejlődését sürgetik: a pikto-grafikus írás és az illető nyelv fonétikai-nyelvtani struktúrája közti ellentmondás és ennek az ellentmondásnak a legyőzése az írás tökéletesítéséhez vezet.

A szótagírás minőségileg új fejlődési fok az írásbeliség fejlődésében. Ez az új minőség fokozatosan fejlődik, a képírás sajátosságai készítik elő, az illető nyelv alkati sajátosságai sürgetik. A szavakban sokkal könnyebb felismerni a szótagokat, mint a fonémákat. Ez megfigyelhető, mikor a gyermek olvasni tanul: a gyermek gyorsan megszokja, hogy a szótagokat megkülönböztesse a szavakban, de csak speciális oktatás útján jut el odáig, hogy a „betűket“, azaz fonémákat szavakká olvassza össze. Ezért az írás fejlődése a képírásból a szótagírás felé halad, amelyből, mint új minőség, kifejlődik a betűírás.

Az egytagú szavak piktogrammjai az egyes szótagok jelévé válnak, azaz fonétikai értéket kapnak. Ilyen a sumér és a minói írás fejlődése. A sumér nyelvben sok volt az egytagú szó, a minósiban pedig csak nyílt szótagok voltak. E nyelvek hangtani és nyelvtani alkatának a szótagírás felel meg: ezeknek a nyelveknek a struktúrája az írás ilyenirányú fejlesztését segíti elő. A japán nyelv tipikus példája a nyíltszótagú nyelveknek. Ezért a kínaiaknál elfogadott ideografikus írás alapján Japánban szótagírás alakult ki (katakana, hiragana), amely felépítésében hasonlít a minói szótagíráshoz (magánhangzójelek és magánhangzó + magánhangzó kapcsolatok).

Egyiptomban az egyiptomi szavak sajátos struktúrája miatt, mivel a mássalhangzóknak, mint a lexikális szójelentés hordozóinak különösen fontos jelentőségük van, fokozatosan eljutottak a mássalhangzók jelöléséig. De éppen ez a körülmény nem adott elég alkalmat arra, hogy Egyiptomban kifejlődjék az igazi betűírás: itt az írás a képírás és a mássalhangzóírás bonyolult keveréke maradt.

Az igazi betűírás, azaz betűk használata a mássalhangzók és magánhangzók jelölésére, az Égei-tenger vidékén jött létre, mivel az olyan nyelvnek, mint a görög, mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók jelölésére egyaránt szüksége volt.

A BOLGÁR NYELVTUDOMÁNY ÚJ ÚTJAI

I.

Az első feladat, melyet közvetlenül 1944. szeptember 9-e, a bolgár népnek a fasiszta iga alól való felszabadulása után nyelvészeinknek meg kellett oldaniuk, a helyesírási reform volt.

Mint ismeretes, a helyesírás problémája mindig politikai probléma. A haladó gondolkodású emberek a széles néptömegek által könnyebben elsajátítható fonétikus helyesírás pártján állnak. A reakció pedig mindig a nehéz, hagyományos-történeti helyesírás híve volt. Igen jellemző ebből a szempontból a következő dolog. A XIX. század végén a bolgár burzsoázia még a progresszív fejlődés időszakát élte. Ezért néhányan maguk is támogatták a helyesírás egyszerűsítésének gondolatát. Így pl. néhai MILETICS professzor, az egyik legkitűnőbb bolgár nyelvtudós, cikket írt, amelyekben kimutatta a gyökeres helyesírási reform szükségességét. Azonban az első világháború után, mikor a bolgár burzsoázia már tuljutott a progresszív fejlődés korszakán, félelemmel néztek a régi formák bárminemű megváltoztatása elé. Mindenben a forradalom veszélyét látták. És ugyanaz a MILETICS, ebben az időben már a Bolgár Tudományos Akadémia elnöke, osztályának hű fiaként vezette azt a gyűlést, melyet Sztambolijszkij haladó kormányának a helyesírás demokratizálására irányuló kezdeményezése elleni tüntetesként hívtak össze, s mely a régi etimológikus helyesírás mellett foglalt állást.

Az 1923-as fasiszta fordulat után a társadalom reakciós uralkodó rétege üldözni kezdett minden kísérletet, amely a helyesírás egyszerűsítésére irányult, mivel ezek — véleménye szerint — a kommunista propaganda gyümölcsei voltak.

Az 1944. szeptember 9-ig általunk használt helyesírás nehéz etimológikus helyesírás volt. Mint minden más hasonló helyesírási rendszerben, ebben is voltak olyan fonémák, amelyeket két különböző betűvel is jelöltek, olyan betűk, melyeket írni kellett, de ejteni nem, s olyan betűk, melyek két különböző fonémát is jelöltek stb. Az iskolákban a drága tanítási idő fölösleges szabályok bemagolására fecsérlődött.

Még 1944 végén létrejött egy nyelvészekből, írókból és az Oktatásügyi Minisztérium képviselőiből álló bizottság a helyesírás problémájának megoldására.

Az alapelvek, melyeket a helyesírás megváltoztatásánál szem előtt tartottak, a következők voltak:

- 1./ A helyesírás könnyen elsajátítható, vagyis fonétikus legyen.
- 2./ A helyesírás legyen gyakorlatilag könnyen alkalmazható.
- 3./ El kell kerülni a régi és új helyesírás közötti túlságos nagy eltérést, hogy az ifjabb nemzedék a régi helyesírást is értse.

4./ Arra kell törekedni, hogy ne legyen nagy különbség a bolgár és orosz nyelv betű-rendszere között, mert ez elhomályosítaná a két nyelv rokonságát.

A bizottságnak sikerült aránylag rövid idő alatt megoldania feladatát. A reakció gyenge kísérleteket tett a régi helyesírás megvédésére, ami főként abban nyilvánult meg, hogy egyesek névtelen fenyegető leveleket küldtek a bizottság legaktívabb tagjainak.

1945 elején az új helyesírási szabályzat törvényesen is életbe lépett.

II.

1944 szeptember 9.-ig a bolgár nyelvészek nem voltak még annak tudatában, hogy nyelvtudományi kutatások folytatásához helyes módszertani alap szükséges. A nyelvi kutatások majdnem teljesen csak az adatgyűjtésre és az adatok rendszerezésére szorítkoztak. Empirizmus és eklekticizmus uralkodott — nyugati hatásra.

A marrizmus Bulgáriába 1945-ben vonult be N. Sz. GYERZSAVIN „Bulgária története“ című művével. Ennek a műnek jelentős része nyelvi kérdéseknek van szentelve, melyeket az író Marr „új nyelvelméletének“ szemszögéből vizsgált. A könyvvel kapcsolatban heves viták indultak. Legfontosabb ezek közül az volt, mely a bolgár nép és bolgár nyelv eredetével foglalkozott. A marristák a „stadiális fejlődés“ elvére támaszkodva azt állították, hogy a bolgár nép és a bolgár nyelv új minőség, a thrákok és a thrák nyelv fejlődésének új stádiuma. Ez a nézet azonban ellentmond a tényeknek. Ilymódon Marr tanításának helyessége is kétségessé vált.

1944. szeptember 9.-e tehát élesen megmutatta a bolgár nyelvészek előtt a marxista-leninista módszer elsajátításának szükségességét. Nyelvészeink többsége azonban azonosította a marxizmust a marrizmussal, igyekezett népszerűsíteni a marrizmust, különösen 1948 után.

1946-tól kezdődőleg jelent meg a „Nyelv és irodalom“ című folyóirat is, melynek célja főleg az iskolai nyelvoktatás nyelvészeti kérdéseinek népszerű formában való kifejtése volt. Ez a folyóirat, bár sok értékes nyelvészeti cikk is jelent meg benne, sajnos, a marrizmus legfőbb terjesztőjévé vált.

Az 1944-től 1945-ig terjedő időben nem jelent meg egyetlen jelentős mű sem a bolgár és szláv nyelvtudomány köréből. Kivétel Andrejesin professzor „Alapvető bolgár nyelvtan“ című műve (1944), mely kétségtelenül a legjobb bolgár nyelvtankönyv az adatok összegyűjtése és rendszerezése szempontjából, módszertanilag azonban — mivel 1944. szeptember 9.-e előtt jelent meg — nem mentes a hagyományos hibáktól.

A régi munkamódszer nem volt kielégítő, teljes joggal érte kritika. Azok a kísérletek, melyek a marrizmusnak a bolgár nyelvtudósok műveibe való bevitelére irányultak, hiábavalónak bizonyultak. Nyelvészeink ideológiai felkészültsége nem volt kielégítő. A bolgár nyelvtudomány zsákutcába jutott. Mindezeknek Sztálin nyelvtudományi munkái vetettek véget.

1950. július 20.-a, amikor I. V. SZTÁLIN közvetlenül hozzászólt a „Pravda“ hasábjain kifejlődött nyelvészeti vitához, emlékezetes marad a nyelvtudomány számára. Az a fény, melyet SZTÁLIN a nyelvtudomány alapvető kérdéseire vetett, élesen megvilágította Marr és tanítványai vulgáris, szimplifikáló „tanításának“ tarthatatlanságát is. Igaz, hogy némelyik nyelvész SZTÁLIN fellépése előtt is tagadta, vagy szkeptikusan fogadta a „nyelvről szóló új tanítást“. De SZTÁLIN volt az egyedüli, aki nemcsak megmutatta ennek a kiagyalt tanításnak teljes valótlanságát, hanem tudományosan meg is oldotta a nyelv társadalmi funkciójának és fejlődésének problémáját. SZTÁLIN megvédte a nyelvtudományt a talmudistáktól, meghatározta terjedelmét, megmutatta feladatait és helyét a tudományok rendszerében, kiemelte hatalmas jelentőségét az emberi megismerés fejlődésének folyamatában.

I. V. SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megjelenése előtt majdnem minden aktív bolgár nyelvtudós Marr álmarxista tanainak hálójában vergődött. Az idősebb nyelvészgeneráció hű maradt polgári hagyományaihoz, nem ment tovább az adatok gyűjtögetésénél vagy rendszerezésénél, meg sem kísérte, hogy választ adjon a nyelvtudomány alapvető kérdéseire, amennyiben pedig felvetődtek ezek a kérdések, az idősebb nyelvészgeneráció csak elködösítette azokat idealista felfogásával. Természetesen egyáltalán nincs szándékomban lekicsinyelni érdemeiket. Helyesen értékelve ezeket az érdemeket, kormányunk és a Bolgár Kommunista Párt méltán tüntette ki Balán, Mladenov és Romanszkij akadémikusokat a legmagasabb kitüntetéssel, a Dimitrov-renddel. De ugyanakkor látjuk és élesen bíráljuk a munkájukban előforduló hiányosságokat, melyeknek oka elsősorban a helyes nyelvtudományi kutatómódszer hiányában rejlik. Éppen ezért, mint ahogy a Szovjetunióban, úgy nálunk Bulgáriában is, őszinte lelkesedést váltott ki Sztálin műve a nyelvtudósok között. Gyakoribbak lettek a tudományos konferenciák, felolvasások, előadások, viták, számos könyv és brosúra jelent meg, az újságok és folyóiratok pedig sok cikket közöltek.

A bolgár nyelvtudomány átszervezése szempontjából különösen nagy jelentőségű volt a szófiai egyetem filológiai fakultásának és a Bolgár Tudomá-

nyos Akadémiának két tudományos ülészsaka 1950. végén. Ezeken az ülésszakokon filozófusok, nyelvészek, történészek, irodalmárok, régészek, néprajzosok részvételével feltárták nyelvtudományunk hiányosságait, megjelölték további fejlődésének útját, s rámutattak Sztálin műveinek hatalmas elméleti és módszertani jelentőségére. A filológiai fakultás ülészsakának elsősorban az volt a célja, hogy a kritika és önkritika útján kiküszöbölje a bolgár nyelvészek munkájában lévő hiányosságokat, s utat nyisson a marxizmusnak a nyelvtudományban. A Tudományos Akadémia ülészsakának főfeladata az volt, hogy a sztálini tanítás fényében felfedje a bolgár nyelvtudomány problémáit és felvázolja a bolgár nyelvészek további feladatait.

III.

A legelső feladat a Bolgár Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének gyökeres átszervezése volt. A Nyelvtudományi Intézetben a következő hét tagozat létesült: a mai bolgár nyelv osztálya, bolgár nyelvtörténeti osztály, bolgár szótári osztály, nyelvatlasz és dialektológiai osztály, szláv nyelvtudományi osztály, balkáni nyelvek osztálya és általános nyelvtudományi osztály. Az Intézet ilyen felépítésében a bolgár nyelvtudomány alapvető feladatai tükröződnek.

Az első helyen a mai bolgár nyelv és a nyelvtörténet problémái állnak, elszakíthatatlan kapcsolatban a bolgár nép történetével. Ezután következik a bolgár nyelv szókincsének tanulmányozása. Össze kell állítani a „Bolgár nyelv teljes szótárát“, a „Bolgár irodalmi nyelv szótárát“ és még sok más szótárt. Pillanatnyilag a legtöbb gondot a bolgár nyelv kétkötetes szótárára fordítjuk, amelyben kétezer oldalon kb. 65 000 címszó lesz.

A mai bolgár nyelv gazdagságának bemutatása és helyes értékelése igen nagy jelentőségű az általános és nyelvi kultúra emelése szempontjából, ezért szocialista kultúránk építésének egyik legfontosabb feladata. A szótár első kiadásának nyomása már el is kezdődött. A szótár végleges formában 3–4 év múlva fog megjelenni.

A Bolgár Nyelvtudományi Intézet egy másik fontos feladata a bolgár nyelvjárások kutatása és egy bolgár nyelvatlasz összeállításának előkészítése. Ugyancsak elkezdődtek a bolgár nyelv etimológiai szótárának munkálatai is, sajnos azonban ezen a téren még igen keveset tettünk.

A bolgár nyelvtudomány kérdéseit azonban nem lehet elválasztani a rokon szláv nyelvekétől, a szomszédos balkáni, a klasszikus görög és latin, s a thrák nyelvétől, mert ezek mind szoros kapcsolatban vannak a bolgár föld és a bolgár nyelv történetével.

Igen fontos kérdés, mellyel jelenleg foglalkozunk, a bolgár és orosz nyelv kölcsönhatásának problémája, az a jótékony hatás, melyet az orosz nyelv a bolgár nemzeti nyelv kialakulására tett.

S mivel az elmélet elválaszthatatlan a gyakorlattól, az Intézetnek különféle gyakorlati feladatai is vannak.

Nem véletlen az, hogy a nemzetet meghatározó ismertetőjelek közül I. V. Sztálin a nyelvnek fontos helyet biztosított. A szocializmus építésének korszakában, mikor a nemzet és a nemzeti kultúra soha nem látott virágzásnak indult, a nyelvi kultúra kérdései igen nagyjelentőségűekké váltak. A nyelv, mint a fejlődés és harc eszköze, a szocialista kultúra nemzeti formájának legfontosabb eleme. Nem véletlen, hogy maga VLKO CSERVENKOV elvtárs, a Minisztertanács elnöke és a Bolgár Kommunista Párt főtitkára külön cikket szentelt a „Rabotnyiceszko Delo“ 1953. február 28.-i számában a bolgár nyelv kérdéseinek, s ebben azt a fő feladatot állította nyelvészeink elé, hogy őrizzék meg a bolgár nyelv tisztaságát és jóhangzását, gazdagítsák és tökéletesítsék a bolgár nyelvet.

Ennek a rendkívül fontos feladatnak elvégzésére Cservenkov elvtárs egész népünket felhívta.

CSERVENKOV elvtárs cikkének hatására a Nyelvtudományi Intézet munkatársai célul tűzték ki a legfontosabb bolgár újságok nyelvének tanulmányozását, hogy konkrét útmutatásokkal segíthessék az újságnyelv fejlődését. Ugyancsak célul tűzték ki a mai bolgár helyesírás és helyes kiejtés tanulmányozását, fejlesztését és normalizálását, hogy a néptömegek ezt is minél könnyebben sajátíthassák el. A Nyelvtudományi Intézetben külön munkaközösséget szerveztünk, mely szóban és írásban tanácsokat ad a helyesírás és a stilsztika kérdéseiben. Ilymódon az Intézet segítséget nyújt a különféle szerkesztőségeknek, kiadóknak, az Oktatásügyi Minisztériumnak stb. Az Intézet szoros kapcsolatban áll az Oktatásügyi Minisztériummal, segítséget nyújt neki a nyelvi tankönyvek összeállításában, a nyelvoktatás módszertanának kidolgozásában. Azonkívül a Nyelvtudományi Intézet — önállóan vagy más intézetekkel közösen — vitákat rendez a nyelvtudomány időszerű kérdéseiről, így pl. a bolgár helyesírásról, a főiskolai és iskolai nyelvoktatásról stb. Az Intézet munkatársai a nyelvtudomány népszerűsítésével is foglalkoznak. Az Intézetben szótárak készülnek, melyek erősíteni fogják kulturális kapcsolatainkat a környező népekkel. Megkezdődtek egy nagy orosz-bolgár, továbbá bolgár-lengyel, bolgár-cseh, bolgár-magyar, bolgár-görög és más szótárak összeállításának munkálatai is.

A lenini-sztálini nemzetiségi politika szellemében, Bulgáriában először, kiadtunk egy nagy török-bolgár szótárt is.

Intézetünknek két időszakos kiadványa van: „A Bolgár Nyelvtudományi Intézet Közleményei“ című tudományos folyóirat, s a népszerű „Bolgár Nyelv“ című folyóirat, melynek célja az, hogy a mai bolgár nyelv problémáit népszerű formában világítsa meg. I. V. Sztálin munkáival kapcsolatban a szófiai egyetem kiadott egy cikkgyűjteményt „A bolgár nyelv problémái Sztálin tanításának fényében“ címmel (1951). A Bolgár Tudományos Akadémia

szintén kiadott egy ilyen cikkgyűjteményt (1951), a Nyelvtudományi Intézet pedig egy harmadikat jelentetett meg „A nyelvtudomány kérdései Sztálin megvilágításában“ címmel (1951–52).

A fontos elméleti és gyakorlati kérdések eldöntésére a Nyelvtudományi Intézet évenként tudományos ülésszakokat rendez. Így pl. 1951-ben folyt le az országos helyesírási konferencia, 1952-ben pedig a bolgár nyelvtörténeti konferencia, melynek célja az volt, hogy a bolgár nyelv történetét Sztálin útmutatásai alapján szoros kapcsolatba hozza a bolgár nép történetével. 1953-ra egy lexikológiai és lexikográfiai konferencia van tervbe véve.

IV.

Tagadhatatlanul nagy eredményeink ellenére munkánkknak még számos hiányossága van. A legfőbb hiba az, hogy marxista-leninista képzettségünk még mindig nem kielégítő. Azonkívül még mindig nem tudunk adni jelentős marxista összefoglaló műveket pl. a bolgár nyelv történetéről, nincs még értelmező szótárunk sem. Hiányok mutatkoznak az új nyelvészcaderek képzésében is.

Intézetünk előtt az elkövetkező években a következő feladatok állnak: tudományos bolgár nyelvtankönyv és normatív helyesírási szótár kiadása, a bolgár nyelv teljes szótára első részének megjelentetése, a bolgár nyelvjárások kutatása, a bolgár etimológiai szótár előkészítése és néhány elméleti kérdés kidolgozása.

Vannak olyan elméleti kérdések, melyekben Sztálin tanításának alapján már valamelyest megegyezésre jutottunk. Ezek a következők:

I. A nyelv nemzeti sajátosságai szoros kapcsolatban áll a nyelvfejlődés belső törvényeivel s a nép történetével, mely az illető nyelvet beszéli. Minden nyelvnek megvan a maga nemzeti jellege, mellyel számolni kell. Így pl. helytelen volna a bolgár nyelv névszóinak eseti viszonyairól beszélni, mert így olyan kategóriákat kényszerítenénk rá a nyelvre, melyek a valóságban nincsenek meg.

II. Mit nevezünk a népek nyelvének, szemben a nemzeti és törzsi nyelvvel? A jelenleg használatos meghatározás szerint a nép nyelve az adott nyelv dialektusainak rokonságában mutatkozik, vagyis a nép nyelve a nyelvjárások sokféleségének egysége. Ez a meghatározás azonban nem teljes. Az őskori társadalomban ugyanis a törzsi dialektusok sokkal közelebb álltak egymáshoz. A dialektusok rokonsága tehát nem lehet a nép nyelvének egyetlen kritériuma, hiszen akkor semmi sem különböztetné meg a törzsi nyelvtől. A törzsi dialektusok rokonsága ellenére is az őskori társadalom nyelvi fejlődésének alapvető tendenciája a differenciáció, vagyis a rokon dialektusok elkülönülése és szét-

válása. A népek nyelvének fejlődésében az ellenkező folyamatot tapasztaljuk, mégpedig a dialektusok egymáshoz való közeledését.

A törzsi nyelv egysége a törzset alkotó nemzetségek közti vérségi kapcsolat következménye. Ezeknek a nemzetségeknek az emlékezetében elevenen él az egység, a közös eredet gondolata, amely azonban idővel elhomályosul. De ennek oka nemcsak a nemzetségek széttelepülése és nagy területen való kiterjeszkedése, hanem elsősorban az, hogy a gazdálkodás primitív, zárt jellege megakadályozza a nemzetségek közti csere kialakulását. Ebből következik a fejlődésnek ezen a kezdetleges fokán a nemzetségi kapcsolatok fokozatos elhomályosulásának tendenciája, és a vele együtt járó nyelvi elkülönülés.

A nép fejlődési iránya ennek épp a fordítottja. A nép az őskori társadalmi rendszer pusztulásával jön létre, mikor megjelennek a törzsszövetségek, a társadalom osztályokra tagolódik, és végül megjelenik az állam, mint az osztálytagolódás szükségszerű következménye. A nemzetségi kapcsolatok előbb-utóbb elhalványulnak, s megerősödnek a területi kapcsolatok. Az országot benépesítő törzseket, melyek származásukra és nyelvükre nézve többnyire rokonságban állnak egymással, mindegyre szorosabbra fűzi össze a közös gazdasági és társadalmi élet. Ez fejeződik ki a dialektusok egymáshoz való közeledésében.

A népi nyelveket tehát nemcsak a dialektusok rokonsága jellemzi, hanem főként a további közeledés tendenciája, mely mind az eredeti, mind a jövevény-szókincs egységesülésében, továbbá a nyelvfejlődés irányának közös voltában nyilvánul meg. Különösen kedvező feltételek mellett ennek a fejlődésnek végső eredménye a többé-kevésbé egynemű össznépi nyelv kialakulása lehet, mely azonban nem szoríthatja ki a dialektusokat. Ilyen például a rabszolgatartó Görögország ú. n. közös nyelve. Meg kell jegyezni, hogy a rabszolgatartó társadalom jobban kedvez az össznépi nyelvek kialakulásának és fejlődésének, mint a feudális, mert a rabszolgatartó gazdaság sajátosságai lehetőséget adnak összeforrottabb ethnikai közösségek keletkezésére, a feudális szétdaraboltság pedig akadályozza a nagy nyelvi egységek kialakulását. Bizonyos feltételek mellett azonban a feudális társadalomban is létrejöhet egységes (össznépi) nyelv. Így pl. az össznépi holland nyelv még a holland nemzeti nyelv megjelenése előtt kialakult.

A dialektusok egymáshoz való progresszív közeledése valamely vezető centrumnak az összes dialektusokra gyakorolt nivelláló hatására történik. Ilyen centrum lehet egy politikai, adminisztratív és kulturális szempontból nagyfontosságú terület dialektusa. A rabszolgatartó Görögországban pl. az egységes közös nyelv alapjául az attikai dialektus szolgált.

Az egyes népcsoportok közti kapcsolatok meggyengülésével azonban a közös nyelv ismét dialektusokra eshetik szét, mégpedig esetleg újakra, az előbbiektől eltérőkre. Ez történt magával a közös görög nyelvvel is néhány évszázad elteltével.

Általában a nép fejlődésének kedvezőtlen körülményei között annyira mehet a dolog, hogy még az egyes dialektusok közötti kölcsönhatás is gyengül.

A IX—X. században a kezdődő feudális szétDarabolódás miatt Bulgáriában nem voltak meg a szükséges feltételek a nép egységes közös nyelvének kialakulásához. A területi dialektusok virágzásának kora volt ez. A lakosság azonban a különböző területi dialektusok ellenére is egy népnek, bolgár népnek érezte magát, nyelvjárásait pedig egy egységes nyelv változatainak tekintette. Az egység érzése tehát mindenekelőtt a dialektusok rokonságában fejeződött ki. Azonban a dialektusok egymáshoz való közeledése nem mehet végbe valamely egységesítő centrum nélkül. Ha közelállnak is egymáshoz a dialektusok, a nyelvfejlődés mégsem egyidőben történik bennük. Az új elemek először egy centrumban jelennek meg, ahonnan aztán különböző mértékben elterjednek a többi dialektusban is. A közigazgatás, az egyház, az iskolák, egyes hadjáratok, melyek az ország különböző részében élő emberek nagy tömegeit hozták közel egymáshoz, a lakosságnak a háborúkkal kapcsolatos részleges áttelepülése egyik vidékről a másikra — mind hozzájárultak ahhoz, hogy a különböző dialektusokban sok közös elem elterjedjen.

Az írásbeliség, az írott irodalmi nyelv megjelenése és fejlődése is igen fontos tényező a nép nyelvének fejlődésében. A IX. század második felében megjelent bolgár írásbeliség kétségtelenül nagy szerepet játszott a bolgár népnek és nyelvének kialakulásában.

Miben különbözik a népi nyelv a nemzeti nyelvtől? A nemzeti nyelv a népi nyelvvel összehasonlítva a fejlődés újabb, magasabb fokán áll. A népi nyelvtől eltérően a nemzeti nyelvnek egységes nyelvtani rendszere és szókincse van. Azonkívül ebben a beszélt és írott nyelv között nincs különbség, csak bizonyos stilisztikai eltérés, a népi nyelvek beszélt formája viszont rendszerint eltér a vele egyidejű írott nyelvtől.

A nemzet történelmi kategória, melyet a burzsoá társadalom kifejlődése hozott létre. A nemzeti újjászületést a régi feudális társadalom medrében kibontakozó kapitalista társadalmi viszonyok hozzák magukkal. Egy bizonyos nép nemzeti jelleget nyer történelmi multjára való rácszmelése és nemzeti nyelvének kialakulása által.

III. Így tehát minden nyelv fejlődésében legalább 3 fokot különböztethetünk meg: a törzsi dialektusok, a népi nyelv és a nemzeti nyelv szakaszát. A népnek és az államnak a kialakulása, különösen pedig a nemzet megjelenése kétségtelenül igen nagy hatással van a nyelvre. Aki azonban a fentebb említett periódusokat egy adott nyelv alapvető fejlődési szakaszainak tekinti, ugyanabba a hibába esik, amelybe Marr és tanítványai estek a nyelv fejlődésével kapcsolatban. Ilyenformán tagadnók a nyelv specifikumát, sajátos szerepét a társadalomban, figyelmen kívül hagynók fejlődésének belső törvényeit. Ilyen felosztást minden nyelvre rá lehet húzni, mert a nép és a nemzet fejlődésén alapszik, és nem veszi figyelembe az adott nyelv fejlődésének sajátosságait.

A nyelv fejlődésének alapvető szakaszait azoknak a sajátos változásoknak alapján kell megállapítani, melyek egy adott nyelvben végbementek, nem pedig történelmi kategóriák, a nép és nemzet fejlődésének alapján.

Egy bizonyos nyelv történetének korszakolásánál a következő alapelvekből kell kiindulni:

1./ Az adott nyelv főbb „minőségeinek“ feltárása, szem előtt tartva azt, hogy a nyelv fejlődése a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe.

2./ Az adott nyelv fejlődési specifikumának kimutatása, vagyis a fejlődését kiváltó alapvető belső törvények feltárása.

3./ Annak szem előtt tartása, hogy a nyelv és fejlődésének törvényei szoros kapcsolatban vannak a társadalom történetével, annak a népnek a történetével, amely az illető nyelvet beszéli.

A nyelvfejlődés szakaszait körülhatárolni annyit jelent, hogy rá kell mutatni az új szakasznak azokra a jellemző vonásaira, melyek megkülönböztetik a régítől. Így pl. a bolgár nyelv történetének korszakolásánál a bolgár nyelv legjellemzőbb sajátosságaiból kell kiindulni. Számolnunk kell a nyelv egészének fejlődésével, nem alapíthatunk csak egy vagy akár több fonétikai jelenségre, minden oldalról meg kell figyelniük a nyelvet, meg kell ragadnunk a nyelvfejlődés legjellemzőbb belső törvényeit. „A nyelv nyelvtani rendszere és alapvető szókincse alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét“. A nyelvtani rendszer és az alapvető szókincs a nyelv legállandóbb részei, de a nyelvtani rendszermég az alapvető szókincsnél is állandóbb, még annál is lassabban változik.

A bolgár nyelv nyelvtani rendszerének jelentős, mélyreható változása, a szintetizmusból az analitizmusba való átmenet, élesen szétválasztja egymástól a bolgár nyelv fejlődésének két minőségét, a szintetikus és analitikus nyelvet. Ennek alapján osztjuk fel nyelvünk történetét két alapvető korszakra: óbolgárra és újbolgárra. A XIII. és XIV. század nyelvének, melyet középbolgárnak nevezünk, nincs önálló jellege, melynek alapján a másik kettővel egyenrangú harmadik minőségnek tekinthetnők. A XIII. és XIV. században található nyelvünkben óbolgár és újbolgár elemek egyaránt. Ez a korszak tipikus példa arra, hogyan szaporodnak a nyelvben az új minőség elemei. A nyelvfejlődésnek ezt a korszakát nem szabad minőségileg új szakasznak tekinteni. Sztálin nyelvtudományi műveinek fényében ezt a korszakot csakis a régi minőségből az újba való átmenet szakaszának nevezhetjük.

IV. „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban“ című legutolsó művében SZTÁLIN rámutatott arra, hogy egy bizonyos társadalmi-gazdasági formációnak nem lehet több gazdasági alaptörvénye, csakis egy alaptörvénye lehet. Az alaptörvény mellett hathatnak és természetesen hatnak

más törvények is, csakhogy ezek nem alapvetőek. A társadalmi fejlődés bizonyos szakaszában ható alaptörvényre vonatkozó sztálini megállapítás arra serkenti a tudomány különböző ágainak művelőit, hogy a jelenségek végtelenül sokoldalú összefüggésében és kölcsönhatásában megtalálják az alapvető, a döntő törvényszerűséget. Ez a sztálini megállapítás számunkra, nyelvészek számára is igen nagy módszertani jelentőséggel bír. Nem teszünk egyenlőségjelet a politikai gazdaságtan és a nyelv alaptörvénye közé; de hangsúlyozzuk, hogy hasonló törvényszerűség érvényesül a nyelv fejlődésének különböző szakaszain is.

Mint ismeretes, a törvényszerűség nem más, mint a jelenségek lényeges, szükségképpeni kapcsolatának kifejeződése. A dialektika egyik fő vonása a metafizikával ellentétben az, hogy a bennünket környező természet és társadalom s az ezeket tükröző emberi tudat állandó mozgás, változás és fejlődés állapotában van. Ebből következik, hogy a törvény, mint a jelenségek lényegének kifejezése a jelenségek mozgásának, változásának és fejlődésének lényeges sajátosságait tükrözi. Így pl. a szocializmus gazdasági alaptörvénye, melyet SZTÁLIN fogalmazott meg, kifejezi a szovjet társadalom haladó fejlődését a kommunizmus felé. A nyelvfejlődés alaptörvényének feltárása is azt jelenti, hogy meg kell állapítani a nyelv fejlődésének irányát, egyes szakaszait, eredményeit, s azokat a tényezőket, melyek e fejlődést kiváltják.

A mi nyelvünk legjellemzőbb vonása a szintetizmusból az analitizmusba való minőségi átmenet. Ez a változás, melyet legpontosabban a „szintetizmusból az analitizmusba való haladás“-ként lehetne jellemezni, néhány évszázad alatt új arcot adott nyelvünknek. Ebben az esetben a nyelvfejlődésnek alaptörvénye egy bizonyos történelmi korban a szintetizmusból az analitizmusba való átmenet. Emellett kétségtelenül sok más törvény is érvényesül, ezek azonban nem határozzák meg a nyelv fejlődését.

Így tehát a bolgár nyelv fejlődésének belső alaptörvénye a szintetikus szerkezettől az analitikus szerkezet felé való haladás. Ez nyelvünk legfontosabb belső törvénye, mivel az egész nyelvtani rendszerben nagy, lényeges változásokat hozott, hatással volt a névszókra, igékre, sőt más nyelvtani kategóriákra is. Éppen ezért a bolgár nyelv történetének korszakolásában azokat a nyelvi jelenségeket kell legfőbb kritériumoknak vennünk, amelyekben ez a törvény jut kifejezésre. E törvény működésének okai s a hatása alatt végbemenő változások sora pedig a bolgár nyelvtudomány alapvető vizsgálati tárgya.

V. Melyek azok az okok, melyek a bolgár nyelv alaptörvényének létrejöttét, a szintetizmusból az analitizmusba való átmenetét előidéztek? A burzsoá ideológusok, különösen az angolok és amerikaiak között igen elterjedt az a felfogás, mely szerint az analitikus szerkezet a nyelv fejlődésének egy magasabb stádiuma. Néhány burzsoá nyelvész, pl. JESPERSEN még ennél is tovább ment, ő a szintetizmusból az analitizmusba való átmenetet univerzális nyelvi törvénynek akarta megtenni. Konceptiója egyes bolgár nyelvészek között is

helyeslésre talált. Emögött a felfogás mögött azonban durva sovinszta tendencia és fajelmélet, az angol nyelv felmagasztalására való törekvés rejlik, melyet napjainkban a világalomra törő amerikai imperializmus erősen támogat. Ennek alapján arra törekszenek, hogy az angol nyelvet tökéletesnek nyilvánítsák, szembeállítsák az oroszsal, mely szerintük a fejlődés alacsonyabb fokán áll.

Nekünk bolgároknak talán kellemes az a tudat, hogy nyelvünk analitikus jellegű. Korunk burzscá tudósai azonban ugyanakkor, mikor azt hajtogatják, hogy ők a „tisztá tudomány“-t szolgálják, szándékosan elferdítik a tudományos igazságot, csak hogy igazolhassák sovinszta előítéleteiket.

A „страж на мира“ analitikus bolgár összetétel és az ennek megfelelő szintetikus orosz „сторож мира“ (a béke őre) két teljesen egyenrangú nyelvtani kifejezés. A szintetikus formának megvan a maga előnye, az, hogy röviden, tömören fejezi ki az adott fogalmat. Nézzünk például egy megszokott orosz kifejezést: „Выступление министра иностранных дел Советского Союза на заседании Общества Объединенных наций“. Bolgár vagy angol nyelven ezt csak egy és ugyanazon előjáró többszöri ismétlésével, terjedősen, nehézkesen tudnók visszaadni. Ebből természetesen nem lehet arra következtetni, hogy az orosz nyelv tökéletesebb az angolnál, vagy a bolgárnál. Mindössze arról van szó, hogy ugyanazokat a fogalomviszonyokat két teljesen egyenrangú nyelvtani szerkezet is kifejezheti.

Azok a burzsoá tudósok, akik az analitikus rendszert fejlettebbnek tartják a szintetikusnál, elfelejtkeznek arról, hogy akkor a kínai nyelvet, melyet egyébként igen lenéznek, kellene a legfejlettebbnek tartaniuk, mivel a kínai nyelv majdnem teljesen analitikus, az angolban viszont az analitizmus mellett megtalálható a szintetizmusnak igen sok eleme is.

Semmiféle ilyen univerzális törvény, mint a szintetizmusból az analitizmusba való átmenet, nincsen! De mehetünk még tovább is. Tények bizonyítják, hogy az ókori indoeurópai nyelvek szintetikus formái régebbi analitikus kifejezésmódból fejlődtek ki. A főként szintetikus szerkezetből a főként analitikusba való átmenet csupán részleges jelenség, csak egyes nyelveket érint, azokat is csak a történelmi fejlődésnek bizonyos szakaszában.

VI. A bolgár nyelvészeket igen élénken foglalkoztatja a macedon nyelv kérdése is. Tagadhatatlan, hogy a macedon dialektusok a bolgár nyelv dialektusai, ez azonban nem jelenti, hogy napjainkban Macedóniában nem jöhet létre önálló macedon nyelv. I. V. Sztálin határozottan megmondta: „Egyes helyi nyelvjárások a nemzetek kialakulásának folyamán a nemzeti nyelvek alapjává válhatnak és önálló nemzeti nyelvekké fejlődhetnek.“ A macedonok nagy része már hosszú idő óta elszakítva él a bolgár nemzetközösségtől. Egyidőben a szerbek erőszakos asszimilációnak is alávetették őket. A macedonoknak azonban joguk van az önálló nemzeti életre, s ha akarják, létre is hozhatják nemzeti államukat és nemzeti nyelvüket. Jelenleg azonban Tito fasiszta Jugo-

szláviája nem biztosítja a feltételeket a macedon nyelv szabad fejlődéséhez. A bolgár nyelvészek feladata, hogy leleplezzék és ostorozzák a titoistáknak ezt a sovíniszta nemzetiségi politikáját.

Íme, néhány főbb kérdés, mely jelenleg foglalkoztatja a bolgár nyelvészeket.

Mi, bolgár nyelvészek, ma már világosan látjuk, milyen óriási jelentősége van a marxizmus-leninizmusnak a nyelvtudomány számára. Látjuk, hogy munkánk hiányosságainak oka főként marxista-leninista képzettségünk elégtelensége, ezért továbbra is minden erőnket megfeszítve fogjuk tanulmányozni és tudományos kutatómunkánkban alkalmazni a marxizmus-leninizmust.

I. V. SZTÁLIN műve, a „Marxizmus és nyelvtudomány“, fordulópontot jelentett a bolgár nyelvtudományban. Soha még Bulgáriában nem volt ilyen élénk a tudományos élet, soha nem jelent még meg ennyi nyelvészeti cikk, soha nem hangzott még el ennyi nyelvtudományi előadás, a széles néptömegek sohasem érdeklődtek ennyire a nyelv kérdései iránt, mint most. Hibáink még vannak. De az elvégzett munka nagysága feljogosítja a bolgár nyelvészeket arra, hogy optimista szemmel nézzenek a jövőbe, mely ragyogó távlatokat nyit meg a nyelvtudomány előtt.

VÄINÖ KAUKONEN:
A KALEVALA ÉS ALAPJAI

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. IX. 29-én tartott felolvasó ülésén

Igen tisztelt Elnök Úr!

Miniszter Úr!

Hölgyeim és Uraim!

Engedjék meg, hogy mindenekelőtt nagy örömet és őszinte hálámat fejezhessem ki azért, hogy a Kultúrkapcsolatok Intézete meghívására elragadóan szép országuk vendégeként alkalmam van e tekintélyes helyről szólani hazám legjelentősebb szellemi alkotásáról és ennek a kutatását illető kérdésekről.

Van két konkrét, reális kultúrjelenség, amelyet a tudomány számos évtizeden át minden oldalról megvilágítani törekedett. Az egyik a finn irodalom alapvető műve, amelyet a szerzője, LÖNNROT ILLÉS, Kalevala névvel nevezett el; ez 1835-ben első kiadásban, 1849-ben pedig teljes és végleges kiadásban jelent meg nyomtatásban. A másik a folyvást élő, voltaképpeni népköltészet; ezt korábban feljegyzések formájában, a közelebbi multban pedig hangfelvételi eljárással örökítették meg, a népi előadók előadása nyomán. E két kultúrjelenség alkotja ennek az előadásnak tárgyi anyagát, kiindulását és célját.

A Kalevala végleges és teljes alakjában hosszú ideig tartó alkotó munka eredménye. GOTTLUND K. A. finn tudós vetette fel 1817-ben azt a merész gondolatot, hogy az elbeszélő népekekből eposzt vagy drámát lehetne összeállítani. Ez és az a mód, ahogyan az azonos hősökéről szóló elbeszélő runokat szöveg szerint egybeilleszteni törekedett, vezette LÖNNROT ILLÉST, 1833 novemberében, arra a merész elhatározásra, hogy olyan egységes költeményt hozzon létre, mely az elbeszélő népekek valamennyi főszemélyeit és eseményeit egybefoglalja, s amelyet majd bizonyos fokig Homeros műveihez s a világirodalom más nagy népeposzaihoz lehetne hasonlítani. Az első ilyen énekfűzér a későbbiekhez viszonyítva még szerény terjedelmű volt, csak 5052 verssort ölelt fel, de azért igen jelentős fejlődéstörténeti szempontból. Ezt követte a Kalevala első kiadása 12 078 verssorával és végül a második kiadás 22 795 verssorával. E fő időpontok közben eltelt 14 év alatt nagyot haladt előre a munka. Folyvást ismétlődő gyűjtőútjain LÖNNROT megsokszorozta feljegyzései számát, sok fiatal embert rávett arra, hogy népköltészetet

gyűjtsön és a Kalevala részére bocsássa neki rendelkezésére a feljegyzéseket, kiadott népdal-, közmondás-, találós kérdés-gyűjteményeket és előkészítő vázlatokat írt eposzának új kidolgozása számára. Mikor kiadta a Kalevala második kiadását, több mint 6000 különféle énekeljegyzése volt együtt, s a verssorok összes anyaga — az előbb kiadott anyag, főleg a Kanteletar figyelembevételével, — tízszerese a Kalevala teljes kiadásának. Ma már elég pontosan ismerjük ennek az alkotó munkásságnak a történetét; ez alkalommal azonban még csak arról sem lehet szó, hogy fő vonásait érintsem. E kutatómunkában számos, már azóta elhunyt finn kutató (KROHN JULIUS, KROHN KAARLE, NIEMI A. R., ANTTILA AARNE) vett részt és a mű létrejöttének némely mozzanatát érdemes módon magyarázta és világította meg a magyar KOROMPAY BERTALAN.

A Kalevala szépirodalmi alkotás. Ha ezzel kapcsolatban felmerül a szokásos kérdés: „hol született a Kalevala?“ a felelet nem kétséges: Kajaaniban született, az Oulujärvi partján elterülő kis vidéki városban, közel a lappföld „szegényes határai“-hoz. Ott támadt LÖNNROT agyában a nagy gondolat, hogy eposzt alkosson, ott írta majdnem összes vázlatait és kéziratait. A teljes kiadásnak csak utolsó énekei kapták végleges alakjukat ott, ahol a mű letisztázása is végbement: Finnország délebbre eső részében, a Vesilahtihoz tartozó Lauko községben, közel Tamperéhez, az ismert mai ipari városhoz.

A Kalevala keletkezésére, mint KOROMPAY BERTALAN tanulmányában nyomatékosan kiemelte, jelentős mértékben hatott Homeros. A XVIII. század végén felvetett WOLFF-féle elmélet szerint feltették, hogy az Ilias és az Odyssea Peisistratos tirannus korában keletkezett Athénben és ott a szóbelileg előadott hősdalokból valósult meg az írás felfedezése után irodalmi alkotómunka folyamánként. Erről az alkotómunkáról az volt a feltevés, hogy nemcsak egy, hanem több személy is résztvett benne, és vele kapcsolatban használták annak jellemzésére az olyan kifejezéseket, mint „összeállítani“, „egybefűzni“ az eposzt, aminőkkel később a Kalevaláról szólva is sűrűn találkozunk. Nem kétséges, hogy LÖNNROT ILLÉS olyan kijelentéseit, mint 1/ az, hogy felteszi: a tervbevett mű „félíg megfelel majd Homerosnak“ s 2/ hogy bizonytalan afelől, vajjon az ilyen művet „egy vagy több“ embernek kell-e létrehoznia, WOLFF elméletével kell kapcsolatba hozni, amelyet Lönnrot klasszikus iskolázottsága folytán tudvalevőleg jól ismert. Úgy látszik, LÖNNROT ILLÉS n e m k é p z e l t e m a g á t Homerosnak, vak énekmondónak, akinek az énekei a nép ajkán nemzedékről nemzedékre előadva fennmaradtak, amelyeket később feljegyezték és nagy görög eposzok alakjában adtak át a nyilvánosságnak. Nem, h a n e m Peisistratos kora azon athéni vagy athéniekből álló csoportjával hasonlította össze magát, amely a dalokat összegyűjtötte és az eposzt leírta. A klasszika-filológia, pl. BETHE ERICH személyében, később azt a nézetet vallotta, hogy az Ilias és az Odyssea mögött a távoli múltban egy személy — egy ismeretlen athéni — keresendő, aki mint művész, mint költő, a hallott

és feljegyzett énekek alapján alkotta meg a híres eposzokat. Meglepő mármost, hogy a mult században LÖNNROT ILLÉS is erre a felfogásra jutott s magát az ismeretlen athéni költővel állította párhuzamba. Homeros jelentőségének tehát igen központi szerep jut a Kalevala létrejötté korábbi mozzanatainak történetében, de mint NIEMI A. R. megállapította, a görög eposzok hatása a Kalevala voltaképpen tartalmára igen csekély. Ezzel szemben lehetséges, hogy külső forma tekintetében — abban, hogy a mű 50 nagy terjedelmű énekre van beosztva — ezek szolgáltattak neki példát.

LÖNNROT ILLÉST gyakran a Kalevala „összeállítójának“; művét pedig „összeállításnak“ mondják. Ez a művetnek külső, technikai részét jellemző szólásmód a népdalok egy jellegzetes sajátosságán alapszik. Mind az epikus énekek, mind a lírai dalok és a felmondva — dallam nélkül — előadott ráolvasások egyazon versformát követik. Ez a versforma a négyütemű trocheusi sor, amelyhez még ismétlő sor járul. A versforma egyformaságából következik, hogy az énekes az egyik dal befejeztével előadását azonnal más dallal s azután ismét új dallal folytathatja. A lírai darabok általában rövidek — 6—20 sor terjedelműek —, s ha már most a dalolónak kedve tartja, egymás után több dalt is felmondhat; ilyenformán különféle témákat felölelő dallamláncolatok keletkezhetnek. Azonban miként minden ember, úgy az énekmondó is bizonyos fokú kikerekítésre törekszik előadásában s a hiányokat a töredékes helyeken iparkodik kitölteni, kijavítani. Ha az énekes kifejezett valamit szövegéből, vagy ha már ő is úgy hallotta, hogy az szerinte hiányos értelmű, kitölti a hiányt, amennyire képes rá, akár oly módon, hogy belekölt az énekbe, vagy hogy más dalokból iktat bele az új összefüggésbe illőt. S nem éri be csak az olyan dalokkal, amelyek felhasználását a közös dallam részben megkönnyíti, hanem egészen más szerepű és suttogva felmondandó ráolvasásokat is felvesz szövegei közé. A népdal e két alapvető sajátossága, hogy t. i. folytatni és kitölteni lehet, döntő módon hatott a Kalevala keletkezésére és annak mind formájára, mind pedig tartalmára. Alkotó munkája korábbi szakaszaiban LÖNNROT mindenképpel folytatója a népi előadásnak, énekmondó, aki az énekestől idegen új kifejező eszközt, az írott szót használva, egyhuzamban adhatta elő a sokszorosát annak, ami a legjobb énekesektől fizikai értelemben kitelt, sőt egy alkalommal szinte teljes egészében előadta a hősköltészet magját is. De minthogy az írott előadásmód előnye, hogy nem vész el és áttekinthető: ez a hiányok kitöltésére sokkal nagyobb lehetőséget nyújtott, mint amikkel az énekesek rendelkeztek, egyúttal pedig megnövelte a szerkesztő igényét is munkájával szemben. A Kalevala alakulásának minden mozzanatában észrevehető a törekvés, hogy valami egység szülessék, a legjobb formában s az ellentétek kiküszöbölése által. Abból a szükségletből kifolyólag, hogy az énekmondó magát kifejezze, idejárul most harmadikul a „folytatás“ és a „kitöltés“ törekvései mellé az előadás megnyújtása és bővítése. E tekintetben LÖNNROT magatartása megváltozott hosszú alkotómunkája idején. A munka korábbi szaka-

szában igyekszik mindent előadni, amit az énekmondók a hősökről csak tudnak és dalolnak, és miközben valami a görög eposzokhoz hasonló mű megalkotását tartja szem előtt, nehézséget az okoz neki, hogy nincs elég feljegyzés a keze ügyében; ugyanis nem akar mint költő maga új epizódokat és szövegrészeket költeni. Később, amikor a végleges kiadást készíti elő, anyaga már oly bőven volt, hogy ezt a maga teljességében lehetetlen volt beleszorítani az új mű keretei közé. Egyik e korbeli levelében említi, hogy anyagából kitelnék akár hét különböző Kalevala is. Viszonyainak és magatartásának változásáról tanúskodik a Kalevala második kiadása előszavának tervezetében olvasható odavetett megjegyzése is: „Az első kiadást a hosszúság, a másodikikat a rövidség nehezítette meg.“

A forma és tartalom egységének törvénye szerint minden változás, mely a vers szövegét éri, legyen az törlés, bővítés vagy egyesítés, elvileg új ének születését: az előbbi ének új változatának létrejöttét jelenti. Ha a változtatások csekélyek, akkor a különbségek jelentéktelenek maradnak, ha ellenkezőleg nagyok, akkor az a költő, akinek nagy népköltészeti anyag áll rendelkezésére, sikerrel valósíthatja meg saját művészi törekvéseit, már pusztán azáltal is, hogy egyes népdalsorokat és töredékeket összekapcsol egymással, mégha nem is tenne rajtuk különösebb változtatásokat; vagyis mintegy olyan kifejezőeszközzül használja az egyes sorokat, mint a szavakat a beszédben. A Kalevala megalkotása nagyrészt ilyen teremtő összeállítás eredménye volt s ebből következett, hogy az eposz végleges kiadásában nincs néhány sornál hosszabb olyan kiszakított rész, amely teljesen megfelelne valamely népének népi előadás-módjának.

A verssorok és sorozatok ilyen „összeállításához“ még hozzájárult, hogy ismert verssorok más értelmet kaptak, mint a népénekések előadásában, sőt egészen új sorok költéséről is lehet beszélni. Mindez tudatosan vagy öntudatlanul történt az egységes népdaleposz célkitűzéséhez képest. A változtatások száma tömérdek, a teljesen új soroké viszonylag csekély. Mindkét csoportban vannak olyanok, melyek az eposz tartalmára lényegesen kihatottak és másfelől jelentéktelenebb változtatások is.

Az irodalmi alkotások során csak ritkán észlelhető, előbb vázolt különös módszer felhasználásával különleges anyag alapján és különleges viszonyok fennállása között keletkezett hát a Kalevala s lett olyanná, amilyennek végleges formájában ismerjük. Nem népdalok szövegének gyűjteménye az tehát, habár az ilyen gyűjtemény szerkesztésével kapcsolatban igen szabad és szubjektív eljárásra is lehetne gondolni. A Kalevala és a voltaképpeni népdal szövege közt azonban igen nagy az eltérés.

A Kalevalában először is sok olyan ének és énekláncolat található, amelynek vagy egyáltalában nincsen megfelelése a népdalok szövegében, vagy oly mértékben jelentkezik az eltérés, hogy az eposz tervezeteit alapul vevő kutatás nem képes kimutatni azt. Ilyen pl.: az 1. énekben: a levegőég leánya,

a víz-anya hánykolódása a tengeren és Väinämöinen születése, a 2. énekben: az árpa elvetése és a kakukkoló fa meghagyása a tavaszi kakukk részére, az 5. ének vége: az anya sírjából biztatja Väinämöinent, menjen el megkérni Pohjola leányait, a 11. ének: Kyllikki elrablása csaknem teljesen, a 19. éneknek az a része, amelyben Ilmarinen kiállja hősi próbáit, hogy ezzel elnyerje Pohjola leánya kezét, a 29. ének vége: a szigetről elűzött Lemminkäinen bolyongásával és panaszával, a tartalmilag hasonló 30. ének vége, a 34. énekben: Kullervo menekülése, bolyongása és hazatérése szüleihez, a 32. ének végén Kullervo beszélgetése anyjával, a 38. énekben Ilmarinen második pohjolai leánykérésének leírása és a 44. énekben a nyírfakantele elkészítése és megszólaltatása.

Az eposz eseménysorozatában a pohjolai lakodalom terjedelmes festése esik a középre, a 21—25. énekre. Az epikus népdalokban ennek mindössze egyetlen sor felel meg, ha leszámítjuk Ilmarinen hazatérő útját fiatal feleségével. Ugyanis Vaassila Kieleväinen tette hozzá a Väinämöinen és Ilmarinen versenyző leánykérését előadó énekéhez — mely a Kalevala 18. énekének a tárgya — LÖNNROT számára ezt a sort: „Azután lakodalmat ülték“ (*Sitte häät piettiin*). Ennek a fonálán keletkezett az egész lakodalmi leírás, melyhez még az is indítékot adott, hogy LÖNNROT a Sampo ácsolása, Lemminkäinen halála, feltámadása és a leánykérés után úgy érezte, nyugodt lélekzetvételre van szükség, mielőtt újabb emelkedés következik, és Pohjola leánya halálán át Sampo elrablására és a Sampoért való küzdelemre kerülhet a sor. E versek anyagát azok az énekek alkotják, amelyeket karjalai lakodalmakon adtak elő, szerves kapcsolatban a lakodalmi szertartással, azonban a pohjolai lakodalomról vagy valamilyen más mennyegzőről szóló epikus leírás idegen a népénekektől. A lakodalmi leírás ilyen keletkezéséből következett párbeszédese formája, az, hogy benne kevés a közvetlenül leíró elem. Költöttek benne egyes személyek — a cselédanyóka és a vén ember — és meglehetősen sok az olyan lírai dalszöveg, amely nem tartozik együvé a lakodalmi énekekkel. Néprajzi értelemben véve a pohjolai lakodalom leírása igen eltérő a karjalai lakodalmaktól.

A pohjolai lakodalom leírásának — keletkezése szempontjából — megfelel a 40. ének: a medve elejtése és a medvetör. Ennek megfelelő epikus leírás Väinämöinenről mint a medvevadászat és -tor hőséről népdalokban nem fordul elő. Az ének ugyanolyan módon keletkezett, mint a pohjolai lakodalom: vadász ráolvasások és a medvetörökön előadott énekek voltak a forrásai.

Egyike a Kalevala legszebb énekeinek: az Aino-ról szóló, hosszú fejlődési utat tett meg. A fejlődés egyrészt megváltoztatta az eredeti népdalt, másrészt bizonyossága LÖNNROT ILLÉS fejlett stílusérzékének. Az eredeti népdalban Anni leányról van szó, szüleinek *egyetlen* leányáról, akinek LÖNNROT adta az *ainoa* = egyetlen szóból alkotott Aino nevét. Ez szembe találkozik, mikor fürdőseprű gallyakat szed az úton, Osmoinen-nal vagy Kalevainen-nal és ez megkéri a kezét. Väinämöinenről az énekben nincsen szó. Anyja megpróbálja rábeszélni a leányt, hogy legyen a híres ember felesége. De az erre felmegy a legrosszabb

dombra, belép a legrosszabb csűrbe, felnyitja a legrosszabb ládát, talál benne egy „kis darab kötelet“ és felakasztja magát a csűrgerendára. A népdalnak tartalma alapján ezt a nevet adták: „A leány, aki saját csűrjében felakasztotta magát“. A látszólag csekély névváltoztatás segítségével LÖNNROT belevette eposza kezdő részébe Väinämöinen első pohjolai útja indokolásaképpen, összekapcsolta a Vellamo hal-leánya kihalászásáról és Väinämöinen meg Joukahainen énekversenyéről szóló két énekkel és — azonosítva egymással Joukahainen és a Lapp személyét — megtalálta az indítékot ahhoz, hogy Väinämöinen ezután a tengeren hanykolódik, Joukahainen pedig bosszúból utána lő. Ezenkívül még vagy hat más népdalbeli női alaktól kölcsönzött vonásokat LÖNNROT és használt fel lírai dalokból egyes részeket, hogy így Aino énekét, a Kalevala egyik legszebbikét, megalkothassa.

LÖNNROT ILLÉS lírai fogékonysága ugyanily tisztán nyilatkozik meg a Kalevala 44. énekében, amelyben a nyírfakantele készítése és a hangszer megszólaltatása van elbeszélve. Ehhez az énekhez szinte semmi epikai anyaga nem volt, de részint példát véve a népdalokat szorosabban követő 41. énektől: Väinämöinen muzsikája leírásától, részint különféle más helyekről szedegetve össze elemeket hozzá, mégis elérte, hogy ez az ének — az ő saját alkotása — a finn irodalom egyik remeke lett.

Azon részletek közül, amelyeknek LÖNNROT művében lényegesen más a jelentésük, mint az énekmondók előadásában, a legfontosabb az a változtatás, hogy „Kalevala“ szembe van állítva Pohjolával. Mint földrajzi megjelölés Pohjola az epikus runokban igen gyakori. Mellette, ritkábban Väinölä fordul elő. Először erről akarta elnevezni Lönnrot alkotását is. Magát a »Kalevala« megjelölést LÖNNROT ILLÉS csak egyetlen változatból ismerte: a Kanteletarban később kiadott, de a hősénekek körével kapcsolatban nem lévő „Eladott leány“ énekének változatából. Mármost mivel sok elbeszélő ének főszemélyét „Kaleva fiának“ mondják, ezért az elbeszélő énekek közt található verssorhoz „Ott Väinölä irtásain“ (*Noilla Väinölään ahoilla*) hozzávette ismétlődő sorként más összefüggésből ezt a magános sort: »Kalevala tisztásain« (*Kalevalan kankahilla*); ezt az új páros sort általánossá tette az eposzban s kiemelte az ellentétet, mely a népdalokban még bizonytalanul nyilvánult meg és csak családi viszonyokra vonatkozott, az egész eposzt átható ellentétté a két nép között; végül pedig az egész eposzt is erről a ritka névről nevezte el. Hasonló, bár nem ilyen nagy horderejű változtatás számtalan van az eposz részleteiben. A változtatás anyagi kiindulása majdnem mindig valamely népdal szövegben ismerhető fel, de az eredeti összefüggés sokszor egész más, mint az, amit az eposz alapján várunk.

Az itt előadott csekélyszámú példából kiderülhetett, hogy a Kalevala keletkezésének folyamata a világirodalomban csak ritkán felbukkanó sajátos jelenség, melynek megvannak a maga külön problémái. A Kalevala elengedhetetlen feltétele volt a karjalai népköltészet megléte, amelyet évszáza-

dok folyamán magasra fejlesztettek az azt művelő énekmondók. Másik elengedhetetlen feltétele volt, hogy előállt egy lángelme, egy művészi egyéniség, aki megalkotta a nagy egységet. Az ember testi korlátozottságából fakad, hogy semilyen magános népdal nem emelkedhetik fel a világirodalom nagy népdal-eposzai szintjére. Bármily szépek is a karjalai hősénekek és más népdalok abban a formájukban, amint az énekesek őket előadták, — ezek között vannak irodalmunk valóságos gyöngyei is — együttvéve nagyszerű gyűjteményt alkotnak, antológiát, de nem egységes nagy eposzt. Jelent meg belőlük nem egy szemelvény a Kalevala előtt és után, de egy sem ért el megközelítően sem akkora jelentőséget, mint a Kalevala. Közösség, azaz nép és egyén, azaz Lönnrot termékeny együttműködése és egymásra hatása következtében született meg a finn irodalom legragyogóbb terméke, oly mű, mely inkább mint bármely más, keletkezése módját tekintve megérdemli a népeposz tiszteletbeli nevet. Minthogy irodalmunkhoz tartozik, ezért és nyelve miatt is, finn mű az: azonban anyagának szempontjából nézve karjalai-finn eposz.

A másik tárgy, amelyről beszélnünk kell, az a konkrét és reális kultúrjelenség, amelynek főrészét a nagyszámú népdalfeljegyzések alkotják. Lehet a feljegyzés átírása még olyan gondos és pontos: mindig csak hiányosan adja vissza a népi énekesek és adatközlők előadását. A régibb gyűjteményekben ritkán van említés a dallamról vagy azon szertartási formákról, hanghordozási sajátságokról, melyek együtt járnak a saját használatra felmondandó ráolvasásokkal. A népköltészet túlnyomó része — hősénekek, lírai dalok, ráolvasások, mesék, mondák, találós kérdések, közmondások — szóbeli előadásra számít, egy része — varázslatok, játékok — inkább a tulajdonképpeni népszokásokhoz tartozik; éles határt azonban nem lehet, nem is kell köztük vonni.

A legrégebbi népdal feljegyzések a XVI—XVII. századi bírósági jegyzőkönyvekben fennmaradt ráolvasások. A XVIII. században egyes nyomtatott művek közölnek mutatványokat. A tulajdonképpeni gyűjtő buzgalom azonban mégis csak a következő század elején ébredt fel, s ez a buzgalom az, mely a Finn Irodalmi Társaság népköltési levéltárát (Kansanrunousarkisto) Helsinkiben a világ egyik leggazdagabb intézményévé tette. A fő anyag — az epikus és lírai darabok, valamint a ráolvasások feljegyzéseinek — kiadása 1908-ban kezdődött, mikor a Finn Nép Régi Énekei (*Suomen Kansan Vanhat Runot*) című mű két első kötete megjelent és 1950-ben fejeződött be, a nagy mű utolsó tulajdonképpeni (azaz még nem kiegészítő) kötetének megjelenésével. Ez együtt 33 kötetet tesz ki és 26 477 lapon több, mint 85 000 verses darabot, több mint 1 270 000 verssort ölel fel. Megjegyzendő, hogy a népköltési levéltár gyűjteményeiben annyi, a különféle részek megjelenését követő időben összegyűlt, anyag van együtt, hogy ezek kiadása még több terjedelmes kiegészítő kötetet tölthetne meg. Ezenfelül figyelembe veendő a Szovjetunióban, a Karjalai-Finn Tanácsköztársaságban kiadott gyűjtemények, mindenekelött

JEVSZEJEV V. J. „Karelszkie epicieszkie peszni“ (Karjalai epikus énekek) című kiadványa s a levéltárakban őrzött feljegyzési anyag. A feljegyzések túlnyomó nagy többsége a karjalai vagy karjalai eredetű lakosság néphagyománya. Ez látszik többek között abból, hogy az említett kiadványsorozat 33 kötetéből csak 6 tartalmaz Nyugat-Finnországban gyűjtött népköltészetet.

A népének szövegeket rendszerint „változatoknak“ szokás nevezni. Ez a megjelölés azt fejezi ki, hogy két vagy több énekszöveg tartalmilag emlékeztet egymásra anélkül, hogy szoros értelemben egyformáknak volnának mondhatók. A népköltészetben sok a változat. Az a Sampo-ének, amit Miihkali Arhippainen adott elő, változata az apjától, Arhippa Perttunen-től előadott Sampo-éneknek. Ugyanígy Jyrki Ontreinen éneke „Väinämöinen elítélésé“-ről, fia, Iivana Jyrkinen s ennek lánya, Agafia Antipinan hasonló tárgyú énekei: mindez a három változata az elsőnek említett énekes apja, a híres Ontrei Malinen énekének, melyet „Väinämöinen elítélésé“-ről LÖNNROTnak adott elő s amely a Kalevala tartalmára is hatott. Ily példákat még szám nélkül lehetne elősorolni. De vannak népies változatai a Kalevala egyes epizódjainak és énekeinek is. Finn férfiak és asszonyok olvasták a Kalevalát, megtanulták egyes énekeit, énekszó mellett előadták s tőlük azután mások, sőt teljesen írástudatlanok is megtanulták ezeket az énekeket. Így pl. az eredeti népének mellett „A leányról, aki csűrjében felakasztotta magát“ fennmaradtak a Kalevala Aino-énekének is népies változatai. Került elő olyan lakodalmi vers változata, amelyről kétséget kizárólag bebizonyosodott, hogy a Kalevala teljes kiadásából tanulták, s nem az első kiadásból, nem is a lakodalmi verseket is tartalmazó Kanteletarból, habár az illető öreg ember, a vers előadója, sohasem olvashatta ezeket a kiadványokat. A tulajdonképpeni népdalok viszonya a Kalevalához tehát kétféle: van egy alap, amelyről LÖNNROT alkotó munkája eredményeként létrejött a Kalevala mint könyveposz, de másfelől ott vannak a Kalevala változatai is, amelyek azután keletkeztek, hogy a mű elnépszerűsödött.

A népi változatok mellett említendőek meg magának a Kalevalának számottevő irodalmi változatai. Ismert okok folytán három Kalevaláról lehet beszélni, nevezetesen a múlt században megjelent két kiadásáról, az ú. n. „Régi“- és „Új-Kalevaláról“ s harmadikul az 1949-ben KUUSINEN O. W.-től kiadott műről, melynek címe: „A Kalevala költészetéből“ (*Kalevalan runoutta*).

KUUSINEN O. W. kiadványának a neve (benne a partitívusi alakkal) pontosan kifejezi a mű célját és tartalmát. Abban a meggyőződésben, hogy a Kalevala 1849-i második kiadása az eposz teljes és végleges formáját alkotja, a szerkesztő azon volt, hogy tartalmából kiválogassa a legszebb részeket s ezeket mintegy kalauzul adja útravalóul a nagy eposz és az énekesek előadásából ismert népköltészet végtelen gazdag énekvilágába. Ez a mű terjedeleme megfelel a Kalevala első kiadásának és három részre oszlik. Az elsőbe különülnek el a „mely eredetigék“: a ráolvasások és ráolvasásokhoz hasonló ének-

sorozatok ; a harmadik a Kalevala hangulati költészetét és egyéb líráját öleli fel. A második, a fő része pedig a hősénekeket adja, számra 38-at. Ezeknek sorrendje, menete és fő tartalma a teljes Kalevalác. Leszámítva egy páros sort („Hát Oszmói szól a völgyből, Kalevfi az irtásföldről“) az Aino-ének eredeti szövegéből, nincs egyetlen sor sem a kötetben a Kalevala teljes szövegétől eltérő ; a kiadó legkisebb változtatást sem végzett a verssorokon. A kiadó nagy érzéke a költészet szépsége iránt a szerkesztés kivételesen szigorú elveinek korlátai között is oly pompás válogatást eredményezett, mely alkalmas arra, hogy az olvasót felfedezőútra lelkesítse a teljes Kalevala és az énekesek fenntartotta költészet roppant világába. Műve bevezetésében KUUSINEN O. W. a Kalevalának életjavalló és fényes jövőbe vetett hittel teljes értelmezését adja s kiemeli az anyagi értékeknek mint az emberi jólét forrásának jelentőségét, ezáltal folytatva és kiegészítve LÖNNROT ILLÉSnek az 1850-es években a szellemi oldalt hangsúlyozó Kalevala-tolmácsolását.

Abból, hogy a Kalevala énekeinek szövege tartalmilag olyan egyöntetűséget tüntet fel, egy sereg érdekes probléma következik a kutatásra nézve.

A hősénekek, lírai dalok és ráolvasások szövegei — némely más jelentős szöveggűjtemény mellett — népi irodalmat és művészetet tükröznek vissza. Minden feljegyzés olyan, hogy odaállítható mint művészi alkotás a tulajdonképpeni ú. n. szépirodalom termékei mellé és így is bírálható el. A lényeges eltérés nem a műben van, hanem abban a kérdésben, hogy az miként született.

A voltaképpeni irodalom minden egyes művét úgy tekintik, mint szerzője egyéniségének kifejezését. Ha az egyéni bélyeg nem elég erőteljesen és világosan ütökzik ki, ilyenkor a művet negatív értelemben utánzatnak mondják, pozitív értelemben pedig a népköltészet körébe tartozónak fogják fel. Azon ritka esetekben, mikor a voltaképpeni irodalomról szólva „ismeretlen költő“-ről beszélnek, úgy vélik, hogy az illető költeményekben annyi az önálló s máshonnan ismeretlen művészi érték, hogy ezeknek feltehetőleg önálló teremtő művészegyéniség lesz a forrása.

Az egyik legérdekesebb kérdés az, fel lehet-e tenni a népdalok szóbeli előadása „mögött“ a távoli multban eredeti kiindulásul voltaképpeni irodalmi művekhez hasonlítható, egyéni költeményeket s ezeket teremtő művészi egyéniségeket? Hiszen elhangzott olyan felfogás is, hogy a népköltészet nem kollektív költészet, hanem hogy minden népének eredetileg költő-egyén termékeként születik. Műveiben, amelyeknek a címei „A finn ősrúnok“ és „A finn ősrúnok I, elbeszélő énekek“ KROHN KAARLE a feltehető, első formájukban: az ősförmában törekedett az énekeket helyreállítani. HAAVIO MARTTI pedig *Laulupu* (A dalok fája) és *Kirjokansi* (Tarkatető) című gyűjteményeiben oly formában igyekezett előadni az énekeket, hogy az ugyan nem felel meg eredeti alakjuknak — amilyennek a feltehető nagy, ősfinn költők szerezték — de megfelel a szerkesztő felfogása szerint ez énekek azon alakjának, amelyben e költészet „aranykorában“ virágozhattak.

Az ú. n. ősformák helyreállítása szorosan kapcsolódik a nyelvtörténeti kutatás egy jelenségéhez. Minthogy régi ú. n. közfinn nyelv állapotot tükröző nyelvmelékeink nincsenek, a nyelvtörténeti kutatások körében szokásba jött feltételezett szóalakokkal dolgozni, amelyekből feltehetően levezethetők, mint ennek változatai, az irodalmi és tájnyelvben található szavak formái. Világos azonban, hogy a feltételezett ősforma sohasem egyenértékű a nyelvmelékek által igazolt hangalakokkal és azt teljesen nem pótolhatja. Az énekmondók népdalai egyes szavaknál terjedelmesebb szókapcsolatok, mondatok, szólások alkotta nagyobb nyelvi egységeket képviselnek, így hát az ú. n. ősformák rekonstrukciója elvileg a nyelvtörténeti kutatás és korántsem az ének- vagy népművészeti kutatás körébe tartozó probléma. Ezzel kapcsolatban hadd mutassunk rá néhány szempontra. A hangtörténeti rekonstrukció biztos természettudományi alapja a beszédszervek anatómiája és fiziológiája. Nagyobb nyelvi egységek esetében célt nem érhetünk vele. De bár tartsuk az ősforma helyreállítását nyelvtörténeti szempontból kivihetőnek vagy sem, a rekonstruálás eredménye akkor sem lehet a nyelvmelékekben található alakokhoz hasonlítható igazi ősruno, hanem csak a népénekesek előadta dalok szövegeinek késő irodalmi változata. Ugyanígy áll a dolog azon helyreállításokkal kapcsolatban, amelyeknek célja nem az, hogy a feltett eredeti formát rekonstruálja, hanem hogy valamely későbbi kor énekeinek költői alakját adja vissza. A régibb korok eredeti költészete csak a nyelvmelékekből kerülhetne elő, de e tekintetben a régibb írott és nyomtatott finn nyelv már olyan alaposan ki van kutatva, hogy a mostani általános képet lényegesen megváltoztató új felfedezésekre számítani nem lehet.

Nem lehetetlen, sőt nagyon is elképzelhető, hogy abban az ősi korban, melyben még történeti okmányok nem készültek, mind a karjalaiak, mind pedig a finnek körében éltek tehetséges művész- és költőegéniségek, bár sem a későbbi korok forrásaiban, sem a nép szájhagyományában ilyenekre nem találunk utalást. Lehetséges, hogy ez egyéniségek népdalokat szereztek vagy már ismert dalokat alkotó módon továbbfejlesztettek. Ez aligha vonható kétségbe, mert ugyan mi magyarázhatná meg az olyan ragyogó művészet meglétét, mint amilyen a karjalai népköltészet. De megint más megítélés alá tartozó kérdés, hogy az ú. n. öröklött népköltészet szempontjából adatok hiányában egyetlen népdalról sem tudjuk eldönteni, vajjon eredetileg egy vagy több szerző szerezte-e s így maradt meg aztán viszonylag változatlanul, vagy hogy talán az eredeti kiindulás szükséztől volt, s a későbbi újratereztő, továbbfejlesztő alkotómunka folyamán vált-e vajjon nagyobb jelentőségűvé. Ezekre és sok más hasonló, az egyéni művészi alkotást illető kérdésekre az egyelőre rendelkezésre álló anyag még nem ad feleletet. Ezért nem jogos régi nagy költőkről és ezeknek az örökösök révén nemzedékről nemzedékre fenntartott és megőrzött költészetéről beszélni. A népköltészet kollektív tulajdon, benne a néphez tartozó alkotó egyének mellett a közösség szerepének döntőbb

a súlya, mint a tulajdonképpeni irodalomban, s benne a közösség újratereztető és fejlesztő munkában vesz részt. Ha a népeket eredetét tekintve kollektívnek jellemezzük, ez nem jelenti azt, hogy valamely misztikus „népszellem” termékeként keletkezett volna — mint hitték —, hanem csupán azt, hogy több és nem *csak egy* tehetséges művészegyéniség megnyilvánulásának kell felfogni. Ebben az értelemben kollektív mű a Kalevala is.

Az előbb előadottak csak az epikus és lírai dalok, valamint a ráolvasások szövegeire vonatkoznak. A forma és tartalom művészi egységéből következik, hogy az epikus és lírai népdalokhoz a szótól elválaszthatatlan dallam is járult; a ráolvasásokat nem adták elő énekszóval, de ezeknek is megvan a különleges hanghordozásuk. A tartalmilag különféle, de régi versformát követő népekeket ugyanazzal az ú. n. runodallammal adták elő. Ekként a kérdés zenei oldala nem támogatja azt a feltevést, amely szerint a népekek eredeti szerzői nagy művészi egyéniségek voltak.

Nem a művészet, hanem a történelem kutatásának problémája az a kérdés, hogy lehet-e használni a népi előadóknak akár a versét, akár a prózáját forrásul és bizonyítékul a régi korok eseményeinek és életformáinak kutatásához. A régi énekmondók előadásában a történelem a legtávolabb, ú. n. történelem előtti multtól elkezdve igen sokféleképpen tükröződik. Régebben, még Agricola Mihály idejében, „finneken” a Finn-félsziget délnyugati részében a Voltaképpeni Finnországnak (Varsinais-Suomi) lakóit értették. Őseik az általánosan elfogadott felfogás szerint feltehetőleg tengeri úton jöttek át a hámeiekkal és pohjalaiakkal együtt, a Finn-félszigetre. A karjalaiak eredete más. БУБРИН D. V. felteszi, hogy a Ladoga-tó és a Finn-öböl közötti földszoroson keletkezett voltaképpeni karjalai lakosság délkeletről jövő betelepülés következtében alakult ki s hogy ez az orosz birodalom létrejöttével kapcsolatban történt a IX. században. Hasonló nézeteket hangoztatott több finn kutató is. A legrégebbi koroktól elkezdve napjainkig az énekesek előadásában számos történeti esemény, külső életformák, társadalmi viszonyok, a népvágyai és törekvései tükröződnek vissza, amint ezt a műveltségi képet egy sereg tanulmány megfelelő világításba hozta. Egyike a legjelentősebb ilyen tanulmányoknak ЖЕВСЗЕЈЕВ V. J. előszava a „Karelszkie epicseszkie peszni” c. művéhez, amelyben az énekek kiadója megvizsgálja a karjalai lakosság terjeszkedését a Ladoga-tó vidékétől északra és északnyugatra Kainuu környékéig, valamint az ezzel kapcsolatban vívott harcokat a svédek ellen, és megfigyeli, hogy ezeknek milyen nyomuk maradt a karjalai énekmondók énekeiben.

A hősénekek, lírai dalok és ráolvasások népekes előadásban — ezek a Kalevala alapjai — népművészetet alkotnak a szó szoros értelmében. Nemcsak elröppent költészet az, amelyről a régi feljegyzések tudnak, hanem a népművészet folyvást élő formája, mert hiszen „az utolsó runoénekesek” még korántsem pusztultak ki. Mellettük a népi szóművészetnek még más formái is élnek

— mesék, mondák, emlékezések, — amelyekből a finn irodalom egy évszázad alatt szakadatlanul merített kultúrértékeket, minthogy ezek mint a népnyelv elbeszélő stílusának kiapadhatatlan forrásai, mindenki számára hozzáférhetők. A régiebb korokból ismert témakörök mellett keletkeztek új életformát és viszonyokat tükröző új stílusformák is. E népművészet más anyagi formái és a népzene mellett a népköltészet mindenesetre olyan érték, mely teljes mértékben megérdemli, hogy összegyűjtsék, megőrizték, kutassák és gondozzák.*

I R O D A L O M

A szerző tanulmányai: *Kaukonen, Väinö*: Vanhan Kalevalan kokoonpano. I - II. Hki 1939 és 1946. *Ua.*: Kalevala ja todellisuus. Hki 1948.

A Kalevala irodalmából: *Niemi, A. R.*: Kalevalan kokoonpano I. Runokokous Väinämöisestä. Hki 1898. *Krohn, Kaarle*: Kalevalastudien I - VI. Hki 1924—28. FFC. 53, 67, 71, 72, 75, 76. *Anttila, Aarne*: Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta. I - II. Hki 1931 és 1935. *Korompay (Krompecher) Bertalan*: A Kalevala keletkezése. Bp. Sz. 1935 dec. *Ua.*: Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica IV. 1940. *Haavio, Martti*: Piispa Henrik ja Lalli. Porvoo 1948. *Ua.*: Väinämöinen. Eternal Sage. Hki 1952. FFC. 144.

A régiebb, itt névszerint nem említett Kalevala-kutatók mint *Setälä E. N.* és *Salminen Väinö* művei mellett az újabb nemzedékből *Hautala Jouko* és *Kuusi Matti* munkái a nevezetesebbek.

Gyűjtemények és antológiák: Suomen Kansan Vanhat Runot. I - XIV. (33 kötetben). Hki. Finn Irod. Társ. kiad. 1908 - 1948 [1950]. *Krohn, Kaarle*: Suomen muinaisrunoja I. Kertovaisia. Hki 1930. *Haavio, Martti*: Laulupuu. Hki. 1952. *Ua.*: Kirjokansi. Hki 1952. *Kuusinen, Otto*: Kalevalan runoutta. Petroskoi 1949. Magyarul: Kalevala. Szemelvények a karjalai-finn nép eposzából. Összeállította és a bevezetést írta Otto Kuusinen. Bp. Hungária kiad. 1950. Евсеев, В. Я.: Карельские эпические песни. АН. СССР. М.-Л. 1950.

Бубрих, Д. В.; Происхождение карельского народа. Труды юбилейной научной сессии, посвященной 100-летию полного издания Kalevaly.

Bethe, Erich: Homer, Dichtung und Sage. I. Leipzig 1914.

*Az előadást fordította és az „Irodalom“ jegyzékét összeállította: Korompay Bertalan, a nyelvtudomány kandidátusa.

BEKE ÖDÖN

ÚJABB FINNUGOR ALAKTANI KUTATÁSOK

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. február 16-án tartott felolvasó ülésén

Mai előadásom tárgya öt finnugor alaktani jelenség magyarázata, s részben folytatása a múlt év március 17-én tartott akadémiai felolvasásomnak. Ebben a felolvasásomban elsősorban két kérdést akartam tisztázni: van-e a komi nyelvben *-jan* többesszámjel, s a komi *-an*, udmurt *-on* deverbális névszó-képzőnek mi volt az eredeti funkciója, s mely rokonyelvi képzővel egyeztethető. Ezeknek a kérdéseknek a megoldását tartottam a legfontosabbnak, s azért egyelőre elhanyagolhatónak tartottam a még felmerülhető kérdések tárgyalását.

Visszatérve néhány függőben hagyott kérdésre, még egy elvi megállapítást is szeretnék idehozni. Lakó György tagtársam hozzászólásában a komi *pi(j)an* 'fiúk, állatok kicsinyei' alakra vonatkozó megállapításomat, hogy ez eredetileg nem volt többesszám, hanem egyesszámú alak, képzője eredetileg kicsinyítőképző volt, s csak gyűjtőnévképzőként használva vett föl többesszámú jelentést, támogatni akarta két analóg jelenséggel. Így arra hivatkozik, hogy a magyar *-k* többesjel is egy finnugor gyűjtőnévképző folytatása, továbbá, hogy a hegyi mari nyelvjárásban használatos *-β'lä* többesjel egy 'nyáj, falka, raj, csoport, csorda' jelentésű szóval egyeztethető. Ezek azonban mind csak feltevések, s véleményem szerint feltevésekkel nem lehet egy másik jelenséget bizonyítani.

Ezt szükségesnek tartom megjegyezni, mert nyelvtudományi irodalmunkban, de külföldi nyelvészek között is nagyon elterjedt módszer, hogy egy egyszerű ötletet, feltevést máris bebizonyított igazságnak tekintenek, s aztán felhasználják egy másik feltevés bizonyítékául. Ugyanígy használják fel mások feltevéseit is, ha úgy látják, hogy ez támogatja az ő feltevésüket.

Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy minden tudomány feltevésekkel is dolgozik, ezek is munkaeszközül szolgálnak, de mindig szem előtt kell tartani, hogy a feltevés csak feltevés, nem pedig bebizonyított igazság, s feltevés is marad mindaddig, amíg csak be nem bizonyul helyes volta.

A nyelvek fejlődésének belső törvényeit csak nyelvi anyag alapján lehet megállapítani, különben itt is idealizmusba tévedünk.

Ezek előrebocsátásával szigorúan nyelvi tények alapján fogok foglalkozni több finnugor alaktani jelenséggel.

I.

Egy állítólagos többesjel a komi nyelvben

V. LITKIN komi nyelvész a Magyar Nyelvőr 1930. évfolyamában egy komi *-jan* képzőre hivatkozik, amely a *pijan* 'Söhne, Knaben, Jungen, Kinder; Junge von Tieren' (*pi* 'Sohn, Knabe') szón kívül 1. a *mijan* 'miénk, noster', *tijan* 'tiétek, vester' birtokos névmásban; — 2. az alsó-vicsegdai nyelvjárásban rokonságot jelentő szavakban fordul elő, pl. *batejan* 'apámék; apám és valamelyik családtag', *tsojidian* 'nőtestvéredék; nőtestvéred és valamelyik családtag; az a ház, melyben nőtestvéred lakik' (76—77). Tehát a képző „nem az illető személy többségét jelenti, hanem azt akarja kifejezni, hogy az illető személyen kívül még egy (esetleg több) vele szorosabb kapcsolatban álló személyről van szó.“ Litkin még hozzáteszi, hogy „itt (vagyis az alsó-vicsegdai nyelvjárásban) ebben a jelentésben nem használatos a *-jas* képző“ (77).

Mielőtt áttérnék annak a bizonyítására, hogy a komi *-jan* elem 'apámék' féle jelentésben sem többesszámjel, hanem a genitivus, eredetileg az adessivus ragja, újabb adatokat közlök a rendes többesjelnek ezzel egyező használatára, mert az eddigi dolgozatok még a komi nyelvből is kevés adatot idéztek, az udmurtból már csak egyetlen egyet, s nem is a legmegfelelőbbet, a mari adat pedig egyáltalán nem bizonyítja a szerkezet általános voltát (l. FUCHS, JSFOU. XXX, 14 : 1; BEKE, KSz. XV. 3).

Példák a komi ből: *V mam is jas istisni med nivse sijes vidlini* 'die Eltern (tk. az anyámék) schickten ihre zweite Tochter um nach ihr zu sehen' (WICHMANN: Syrj. Volksdichtung 83); *med lun mam is jas bara vitškoę munisni* 'am folgenden Tage gingen die Eltern wieder in die Kirche' (101); *S taję abu menam bat jas* 'ezek nem az én apámék' (FOKOS, UF. XVI, 141); *Prup Iva-nliš kęž a-čin jas jualeni* 'die Hausleute (tk. a gazdáék) fragten Ivan' (FOKOS-FUCHS: Volksdichtung der Komi (Syrjänen) 124); *FV munasni pop jas* 'der Geistliche und der Kutscher (tk. a papék) gehen fort' (uo. 335); *Le nidaäs korisni ebęd vjlad, ruttsastę* 'meghívták őket, a rókáékat, ebédre' (NyK. XLV, 462).

udmurt: *J ata įjos iz tiškaškisa-ik kosillam no tšup-karem so kįšnoze* 'die Eltern (tk. atyjáék) zankten ihn aus und hiessen ihn [küssen] und [schliesslich] küsste er die Frau' (WICHMANN: Wotj. Sprachproben II, 94); *J ana įjos iz ata įjos iz jualo* 'seine Mutter und sein Vater fragen' (MUNKÁCSI—FUCHS: Volksbräuche u. Volksdicht. der Wotjaken 71); *G kužo jos sę-berä vil korka piron nergü, juvon-dır karillam* 'die Hausleute (eig. Hausbesitzer's) machten darauf die beim Hineingehen ins neue Haus [übliche]

Zeremonien, ein Fest' (78); *G so ku ű o j o s i z verallam* 'die Leute des Besitzers sagten' (79); *Sam. ta gonderjos, diűijos punę-utämles keškaza* 'diese Bären und Füchse (d. h. der Bär, Fuchs und ihre Gefährten) fürchten sich vor dem Hundegebell und . . .' (166); *gonderjosez tetenängz majängz so mur gopü kemaza ležiz* 'er liess seine Bären (d. h. den Bären mit dessen Gesellschaft) samt seinem Mistkorb und sonst was in jene tiefe Grube fallen' (166); *ta gonderjoslä n potämzę ta mur gopiš u-g-pü bega-ni* 'diesen Bären (d. h. dem Bären und den anderen Tieren) war es nicht möglich von der tiefen Grube herauszukommen' (166).¹

¹ FUCHS, JSFOu. XXX, 14:2, egybeveti a többesszámnak az udmurt nyelvben tárgyalt használatát a helynevek többesszámának azzal a jelentésével, amely az illető falu lakosságára vonatkozik. Pl. *G نیروшурjos* 'die Einwohner des Dorfes Nirosur' (WICHMANN: Votj. Spr. II, 149, 150, WChr. Nr. 603); *B sed jizgurťjos lęktil'am* 'die schmutzigen Jizgurtier sind gekommen' (181); *K Šaberdijoslä n šor-ňukazi* 'in der mittleren Schlucht der Einwohner von Šaberdí' (MUNKÁCSI: VotjNépkHagy. 24).

Litkin is közel hasonló példákat: *Jumjaas* 'a junjaiak', *Možgaas* 'a mozsgaiak' (Nyr. LIX, 76).

Véleményem szerint, ezek a melléknévül használt helynevek egyáltalán nem tartoznak a tárgyalt esethez, ellenben a hely- és időneveknek avval a használatával egyeznek, amikor összetételekben egy másik főnév jelzőjeként szerepelnek melléknévképző nélkül. Pl.

m a g y a r : *Buda-utca* (Esztergomban), *Cegléd-utca*, *Hatvan-utca*, *Várad-utca* (Debrecenben); *Tiszafüred*, *Balatonfüred*, *Tátrafüred*, *Dunaföldvár*; — *hópénz* (1542), *hajnalcsillag*, *tavaszbúza* (1529), *tavaszetés* (1638), *tavasgabona*, *őszgabona* (Székelyföld).

m a n y s i : So *Pölm torum oikü* 'der Gott von Pelym' (KANNISTO—LIIMOLA: Wogulische Volksdicht. I, 65); *LO Pölmęzum* 'ein Mann von der Pelymka' (132); *So Soraxt oicü* 'der Alte am Soracht' (343); *So Iöftimsos ot rpię* 'der Fürstensohn am Jovtimsos' (323); *LO Täymäęzum*, *Lüš smmäęzum* 'das Volk von der Soswa, von der Lozwa' (198); *So tępi As ta'lyzum* 'Mann von Oberlauf des speisereichen Ob' (269); *So N'ąjšto'laęęę* 'die Alte am Oberlauf des Njajs' (331); *So Ialpusięü* 'der Alte der Heiligen Stadt' (349); *So ünüpsi, bönüpsi* 'Hügelrückengeist, Waldgeist' (360); *So binyul* 'Wasserfisch' (67).

c h a n t i : *K as-xantit* 'die am Ob wohnenden Ostjaken'; *J as-moę* 'Обская Водость'; *J as-päę* 'Pappel' (PAASONEN—DONNER: OstjWb.); *Kaz. a-sxo*, *Ni. as-xu*, *Kr. as-xu* 'Anwohner des Obs (Ostjake)'; *O asiaę*, *Trj. asiaę*, *V asiaę*, *Vj. asiaę*, *Kr. asiaę*, *Ts. asiaę* 'die Ob-Ostjaken' (KARJALAINEN—TOIVONEN 85); *DN uä'ľo;ön xoę* 'Vasjugan Ostjake' (252); *V įoęänmo;iaę* 'die an den Nebenflüssen des Obs in der Gegend von Surgut wohnenden Ostjaken' (149); *įawn-moę* 'Amtsbezirk Jugan (DONNER); *Kaz. įu'uo'rt*, *Ni. įu'k ur't* 'Wassergeist' (KARJ. 83); *V įu'lu'k*, *Vj. įu'lu'k* id. (164); *Trj. įu'uo;ęę*, *Vj. įu'uo;ęę*, *V įu'uo;ęę* 'Tauchente' (162); *Kaz. įu'uo'ę*, *DN įu'kuęę* 'Biber' (163); *Vj. tälęlä'k'i* 'Winterreichhorn' (1036).

k o m i : *S Iz-va-ľeri* 'Fisch aus der Iźma'; *I U Iz-va-tas* 'die Anwohner der Iźma', *U jem-va-tas* 'die Anwohner des Vym', *I Peľsera-tas* 'die Anwohner der Pečora' (*tas* 'Stock zum Verschiessen der Tür (von aussen) (V P); *Leiste*, *Querholz* (z. B. am Stuhl) (S P); *Latten* am Schlitten (I); *Wehr* im See (zwei Pfahlreihen mit Torf dazwischen, in der Öffnung eine Reuse); *I U va-tar* 'Trauerente (I), eine schwarze grosse Tauchenart (U) (*tar* 'Birkhahn', *va* 'Wasser, Fluss'), *P mu-šir* 'Hamster (Cricetus frumentarius)' (*mu* 'Erde; Acker, Feld', *šir* 'Maus'); *S L asil-tel*, *V asiv-ten*, *U asiv-ten*, *P asiv-ten* 'Ostwind' (*asil* stb. 'Morgen'); *U oę-bobuw* 'schwarzer Schmetterling' (U P *oę*, V S *Peč L Le I voę* 'Nacht', V S *bobul*, V L *bobul*, U *bobuw*, P *babju* 'Schmetterling', *tehät* a. m. 'ejjeli lepke') (WICHMANN—UOTILA: Syrj. Wortschatz).

u d m u r t : *MU vu-kuzo*, *G M vu-murt* 'Wassergeist' (WICHMANN: VotjChr. No. 1257), *vu-oš* 'Wasserstier (mythische Gestalt)' (MUNKÁCSI: VotjSz. 689), *vu-uz* 'Wasserhengst (myth. Gest.)'; *tol-sur* 'Winterfest' (uo. 364, *sur* 'Bier'), *M* (MUNKÁCSI 205) *Sarapul kul'zojos* 'die Herren von Sarapul'.

m a r i : *B* (PAASONEN—SIRO) *Ozai-süjas* 'die Benennung für die Kasanischen (tatarischen) Fuhrleute im Amtsbezirk von Tschurajewa' (die allgemeine Benennung

m a r i: UJ *a β a m - š a m â t š β u. tš a t m â - j â m m ö n g ö* 'anyámék haza várnak engem'; *a t š a t - s a m â t š β u. tš a t t â - j â m* 'apádék várnak téged'; *i z a t - š a m â t š β u. tš a t* 'bátyádék várnak'; UP *k u y u ž a l a k t ö - l â t o l a - š k â* 'a királyék a városba jönnek'; JT *â z a - š â m â t s k o' t s k â t* 'bátyámék esznek'; KŠ *poškudem-b'olâ t ö - l â n â t* 'szomszédoméék jöttek'.

A többesszámnak tárgyalt funkciója nem eredeti sajátosság az említett finnugor nyelvekben, mert több török-tatár nyelvben is megvan, s a mari és a permi nyelvekben kétségkívül török hatás alatt keletkezett (l. BEKE: Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen, KSz. XV, 3—6).¹

Néhány permi képző eredete c. dolgozatomban rámutattam, hogy az imént tárgyalt esetekben a komi *-jan* „képző“ tk. genitivusrag, de eredetileg az adessivus ragja, s ez a rag helyettesíti (az ablativusraon kívül) az elvesztett *-n* genitivusragot. LAKÓ GYÖRGY azonban hozzászólásában azt mondja: „Arról, hogy a *b a t e j a n* és a *t š o j i d j a n*-féle alakok is közönséges (személyragos) adessivusok lennének, ismereteim szerint, szó sem lehet. Ezen alakulatok *-jan* végzete tehát véleményem szerint továbbra is magyarázatra vár.“ (A MTA Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei, III, 90—91.)

Hogy ebben az esetben is adessivussal van dolgunk, bizonyítják a következő komi adatok: *V s a r l e n vittšišeni žehikeš va-doršan* 'der Zar aber erwartet mit seinem Gefolge den Bräutigam am Strande' (tk. 'a cárék'; WICHMANN: Syrj. Volkd. 73); *V s a r l e n zev mi tša paš-keš ve tšasni* 'die Leute des Zaren machen [ihm] einen sehr schönen Anzug' (uo.); KV *s a r l e n uskedtšišni leptini P o m a j a s e s* a cár (emberei) odarohantak kimenten- (tk. kiemelni) Tamásékat' (FOKOS, UF. XVI, 21); *g e s u d a r l e n divuiťt-*

für die Tataren ist totar; *süjas* 'an der Kama wohnhafte Tscheremissen; Tatar (im westlichen Teile des Kreises Birsck)'; *βüt-βodâž* 'Wassergeist', *kudo-β.* 'ein Hausgeist'; *m'lan*, *de-β.* 'Schutzgeist der Erde', *βüt-ija* 'ein Wassergeist' (weiblich), *šošâm-βüt* 'Lenzwasser', *š. kulap* 'Frühlingspelz', *tele-pört-kajâk* 'Schneeammer' (*tele* 'Winter', *pört-kajâk* 'Sperling', *pört* 'Stube, Zimmer', *kajâk* 'Wildvogel'), *kas-šuktšo* 'Abendengel', *er-jul* 'Morgenkühler-*er-ke tše* 'Morgensonne', *er-tütra* 'Morgennebel', *er-tšolpan* 'Morgenstern', *žür-umâr* 'Nachtwärme'.

f i n n: *vesi-hiisi* 'ein entsetzliches Meerungestüm', *vesi-lintu* 'Wasservogel', *vesi-myyrä* 'Wasserratte' (*myyrä* 'Maulwurf'), *vesi-paju* 'Korbweide (*Salix viminalis*), die graue Weide (S. cinerea)'; *maa-muura(i)n* 'Ackerbeero (*Rubus arcticus*)'; *ülta-perhonen* 'Schwärmer (Sphinx)' (*ülta* 'Abend', *perhonen* 'Schmetterling, Falter'), *ülta-tähti* 'Abendstern, Venus'; *talvi-päivä* 'Wintertag', *talvi-sää* 'Winterwetter'; *talvi-yö* 'Winternacht' (ERWAST, KATARA). L. SIMONYI: Nyr. XLVIII, 49, SZILASI: NyK. XXVI, 163.

¹ HERCZEG GYULA szíves közlése szerint hasonló jelenségeket a román nyelvek területén is lehet találni. Számos *olasz* családnév, mely ma egyszámú nominativusként használatos, *-i*-re végződik. Így pl. *Martini*, *Marchetti*, *Clementi* stb. Ezek a főnevek, amelyeket ma mindenki egyszámnak érez és annak használ, eredetileg többesszámú alakok voltak, mégpedig pluralia tantum. Azt akarták kifejezni, hogy az egész családról van szó.

Később ez az eredetileg hímnemű szavak esetében lehetséges végzet: az *-i* annyira tipikus lett az olasz családnévekben, hogy tulajdonképpen értelme, jelentése elmosódott és ennek következtében sok, eredetileg ragadványnévként szereplő nőnemű főnév is a szabályszerű *-e* helyett *-i* végzetet kapott.

A spanyol nyelvben *los padres* (az *el padre* 'atya' többesszáma), mint pluralia tantum: 'szülők' értelemben használatos. Nem is tudják a *szülők*-et másképp kifejezni

šeni 'a császárek csodálkoznak' (23); *gesudarlen tšettšisni, povšisni* 'a cárék fölkeltek, megijedtek' (27).

Ezekben az adessivus a magyar *-é* birtokképzőnek felel meg, s a magyar *-ék* is ennek a birtokképzőnek többesszámú alakja. Ebben az esetben is adessivust használ a komi (és az udmurt) nyelv. Pl. V *taję abu ti ĵ an* 'nem a tiétek-e az?' (Fokos: ZürjNépkMutatv. 102); OP *m é n a m gidón yčlő őžjősköt* 'die meinige pflegt mit den Schafen im Stalle zu schlafen' (GENETZ, JSFOu. XV, 1: 38); V *berji, kodi n a l e n* 'válaszd ki, amelyik az övék' (Fokos, 101); V *taję-pe P o m a l e n* 'ez Tamásé' (111); V *taję vot biđsen bi kor i š j a s l e n* 'nézd, ez mind tüzet kérőké' (101); Le *jezlen velišni* 'sie gehörten anderen' (Fokos-Fuchs: Volksdichtung 70); Prup *biđsen i ĵ j e n - l e n, l e š e ĵ l e n etik abu* 'und alle gehören Jen, dem Teufel gehört kein einziges' (222); Peč *s i l e n vli ű m Ivan, a b a b a i s l e n Katerina* 'er hiess Ivan, seine Frau aber Kätchen (Wichmann 122).

Hogy az adessivus genitivusként áll a magyar *-ék* képző értelmében, bizonyítja a mari nyelv, amelyben a finnugor *-n* genitivusrag fönmaradt: UP *n ö m n a · n kaja t o l a š k ĩ* 'a mieink a városba mennek'; *i ž a · n š o · r t ĩ t* 'bátyámék sírnak'; *a k a · n k o · t š k ĩ t* 'a nénémék esznek'; *p o · š k ĩ d ĩ n β u t š a t o l a γ ĩ t š t o l m ĩ m* 'a szomszédék várják a városból megjöttömet'; *p o · š k ĩ d ĩ n u n a · m β u t š a t* 'a szomszédék vendéget várnak'; *k u γ u ž a · n ĵ ű t* 'a királyék isznak'; *k u γ u ž a · n o ű đ ž a t t o r ž a γ ĩ t š k ĩ l ĩ k ĩ m* 'a királyék az ablakból nézik a népet'.

Az idézett példákban az egyesszámi genitivus nem jelzi, hogy több birtokról van szó, csak az állítmány többesszámú alakja mutat erre.

II.

Mégegyszer a komi -an, udmurt -on igenévképzőről

Multévi akadémiai előadásomban csupán annak bebizonyítására törekedtem, hogy a szóban forgó képző azonos a mari *-en, -en, -ĕn* határozóigenévképzővel. Ennek a két képzőnek a kapcsolatba hozatala addig nem sikerült, mert a nyelvészek rendelkezésére álló anyag ennek bizonyítására nem volt elegendő. Hogy ez végre sikerült, azt elsősorban az újonnan megjelent komi szövegeknek, szótáraknak és nyelvtanoknak köszönhetjük. Így meg sem említettem a mordvin *-ń* deverbális névszóképzővel való azonosságát, pedig erre már 1911-ben megjelent Cseremisiz nyelvtanomban hivatkoztam (163. l.), nem említettem a manysi participiumképzőt, amelyet a mari és a mordvin képzővel egyeztettek, sem a magyar és a permi infinitivusképzőt, amelyet szintén idevontak. Annak megállapítása után, hogy a komi *-an, udmurt -on* képzőnek magánhangzója nem jelentős elem, kétségtelen, hogy az említett nyelvek infinitivusképzője ugyanennek az *-n* képzőnek lativusi alakja.

A legfontosabb azonban a permi képzőnek a manysi participiumképzővel való azonosítása. Ez eddig azért ütközött nehézségekbe, mert sokáig csak udmurt anyag állt bőségesen rendelkezésünkre, de ez sem volt elégséges annak a bizonyítására, hogy a permi képző is eredetileg participiumképző volt. Az új komi anyag azonban kétségtelenné tette, hogy az *-an* képzős igenévnek is volt cselekvő és szenvedő jelentése, s a jelzett szó kifejezhette a cselekvés eszközt, helyét, idejét, azonkívül az igenév a cselekvést vagy a cselekvés eredményét is kifejezhette. Az újabban megjelent komi anyag minderre bőségesen szolgál példával (l. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei III, 67–76).

Kiegészítésül idézek még néhány fontos példát:

a) cselekvő jelentéssel: Prup *kuritšsan jez* 'rauchende Leute' (FOKOS-FUCHS: Volksdicht. der Komi 230); VM *šiledčsan preñik* 'die für die Sängerrinnen bestimmten Honigkuchen' (446);

b) szenvedő jelentéssel: Prup *kurtčšalan-šir* 'Kauharz' (213, *kurtčšalni* 'beissen' 216, WICHMANN—UOTILA S *kurtčšalni*, L *kurtčšalni*, V *kurtčšavni*, U *kurtčšavniš*, P *kurtčšavni*, I *kurtčšöni* id.);

c) határozóigenévként: Prup *baba berdan koli* 'die Frau blieb weinend zurück' (FOKOS-FUCHS 111).

A legfontosabb azonban, hogy míg a régebbi udmurt szövegekben egyetlenegy adatot sem találtunk az *-on* képző cselekvő jelentésű használatára, MUNKÁCSINAK legújabbán megjelent szövegeiben erre is van példa: K *ta pilän kešnojezlän vetlon pijež lektäm* 'der Geliebte (eig. Spazierkamerad) der Frau dieses Burschen kam hin' (295); *ta pilän kešnojez vetlon grom-pizä ötęsa ležäm* 'die Frau dieses Burschen hatte ihren Geliebten rufen lassen' (uo.); *talän vetlon grom pijež lektäm* 'kam ihr Geliebter' (uo.; *grom* 'barát'); *vetlon ħromä luešal-kä, alam puktęsa vožęsal* 'wenn ich ein [mit mir] herumspazierendes Liebchen hätte, würde ich es auf meinen Schoss (auf meine Schenkel) setzend, halten (322); S *vetlon val* 'das trabende (eig. gehende) Pferd' (158); S *vorttılön-val* 'das galoppierende Pferd' (162); *İlla pıroloklän vorttılön-urobcez* 'İlės prófétának száguldó szekere' (MUNKÁCSI: VotjSz. 681); — U *đužit, đužit tubatä tubonńosmı uan ali; žuasa kılis til puškı pıronńosı uan vıläm* 'auf eine hohe, hohe Leiter Steigende haben wir jetzt; in ein brennendes (eig. brennend bleibendes) Feuer Kommende sind es wohl' (457);

szenvedő jelentéssel: J *milam kıtkon valjosmı* 'die Pferde, die wir einspannen' (400); K *saldatjoslän šijon šędę* 'die Suppe, die die Soldaten zu essen bekamen' (332); S *jırad ponon iżı* 'die Mütze, die du dir auf den Kopf setzen kannst' (156); U *teber šuon nillosın mi um šıdä, kin šıdoz?* 'mit den schön genannten Mädchen spielen nicht wir, wer spielt mit ihnen?' (456); K *veran keļę so luoz* 'die Rede, die ich sprechen will, ist diese da' (187); K *vera škon keļę tuž uno val* 'zu sprechende Worte hatte

ich sehr viel' (325); *J veranjos i van* 'ich habe [etwas] zu sprechen' (379); *S pidad kuttšan pid-kut* 'Bastische, die du auf deine Füße anziehen kannst' (157).

MUNKÁCSI új udmurt gyűjteményében egy olyan adatra is akadtam, amelyben az *-on* képzős igenévnek határozó igenévi jelentése van: *U pitmā žuti, kašmā žuti „ta-ñi“ š u on niłlosli* 'ich hob meine Füße, hob die Augenbrauen auf gegen die Mädchen zu, indem ich zu ihnen „Sehet“ sagte' (460).

Mindezek után nyilvánvaló a permi képzőknek a manysi folyamatos cselekvésű melléknévi igenévvél való egyezése. Használata a következő:

1. cselekvő jelentéssel: *So žāitnē tyl* 'die laufende Wolke' (KANNISTO—LIIMOLA I, 334); *So minnē tyl* 'wandernde Wolke' (336); *So žāitnē lyβ* 'ein laufendes Pferd' (350); *So māžar i q ln ε s q η t r u m* 'ein über die Erdoberfläche wandernder zöpfungtragender Gott' (351); *So o š sn t o t n ε ž u m i m* 'mein wenig [Opfer] bringender Mann' (341); *So nu ml pat n ē r q s u s q m* 'von oben fallender Regentropfen' (269); *LO As tal k ž ant ū n l n ē k ž o n* 'König, der du an deiner Quelle des . . . Ob sitztest' (374); *So i e γ ā γ i n š o l n ε n ē* 'eine mit ihrer Schwester lebende Frau' (254); *So ā pāt ž u i n e ū ā β r a m* 'ein in der Wiege liegendes Kind' (219); *So p i l n ε l y β* 'ein furchtsames Pferd' (348).

2. szenvedő jelentéssel: *So kitpis i ū n y n ε k ē n d u m* 'meine doppelt genähte Mütze' (338); *So nānān β ā r n ε k ā t o n n ā s* 'die euch zu leistende Armhilfe' (325); *LO tērn sūpnā m i n ε ā γ i at o ū š ē γ m* 'eine Tochter, die in den Mund des Krankheitsgeistes gegeben wird, habe ich nicht, (275); *So ū r n ε sa ' r i* 'ein zu schonender Pelz' (272); *So mān p i n n ε ū o ž s - p r i k y β* 'das von uns hingelegte Zobelgebet' (268); *So p ā β l t ē n ε, ū s t ē n ε i q n i γ p ū . j a i* 'ein von dem Dorf zu verzehrendes, von der Stadt zu verzehrendes grosses Speiseopfermahl' (249); *So ā n n ā n p i l n ε t ā n β ā r k p ē k β a n n o l . l n ā n ā t e t i . i* 'dies hier ist der Silbernapf der von euch gefürchteten Sehnengarnspinnerin' (206); *K ā l m ē n l t ā t e n ā l p u ' p i* 'der vom Oberland gebrachte Ober(lands)schutzgeist' (94); *K p ū t n ā p ē t n ā m ā t s a r ū e r k p ū l s o r p ū l* 'irgendeinen in den Kessel zu legenden Fischjungenbissen, Kleinfischbissen' (284); *P t r β . a η p ā t s r l i n ā t o r i i t r β . a r p n a . s η ū ē n ā t r ' t . t m . t a x t e n* 'durch den vom geflügelten Paster abgeschossenen mit Adlerfedern besetzten spitzigen (?) Pfeil kommst du um' (24).

3. a jelzett szó a cselekvés eszköze: *So l ū . p r s n e x r m š i l t i β o š k ā s a β e s i γ* 'dann schlug er sie mit der Pferdetreibpeitsche' (210); *K t ē n a γ . ū ā . n ā* 'der Speisenapf' (172).

4. a jelzett szó a cselekvés helyét jelöli: *So ž u i n e j o l* 'der Schlafplatz' (471); *LO β i t t o t n ε l o η u k ž i ā s* 'der Wasserholpfad' (192); *So s ā n a m t ā β e t ē n ε m a ž ā n d e γ m* 'ich finde schon einen Ort, wo es gegessen wird' (229); *So ū ā i t β ā r n m ā . a n i o ž t s* 'er kam an den Zauberplatz' (331); *So ū i m i ā m n ε ž ū t ū r* 'die von meinem Tier begangenen sechs Hügelrücken' (332);

So *sāt iyr yn lə n taylor̄ iib* 'von sieben Jür-(Tieren) besetztes volles Holz' (343); K *kə sxt ä n m ä n t* 'auf deinem Jagdgebiet' (8); K *βisχom tāku i ä l n ə ləkätän βäreti* 'der kleine Knabe strebt dem Wege zu, welchen er [vorher] selbst gewandert war' (50); K *sotβārna kβöl* 'Gefängnis (eig. Gericht-mach-Haus)' (99, 404); K *tū n ə m ā* 'Stelle, wo er hineindringen könnte' (100); K *təβ l̄ q̄ i n ə βoηk̄āsuntät̄'n t̄β i iō'm̄zt* 'sie gingen denn auch hin zur Öffnung des Grabes, in welchem er lag' (114); K *iäy o l n ə mēn iχts* 'er kam zum Wohnort des Vaters' (127); P *tuštpen mēyē't̄t̄* 'auf dem Schlagweg' (25); P *tβəη pāst̄r m i n n ā mēyē't̄t̄* 'der geflügelte Paster auf seinem Wanderweg' (25); P *sus t u l n ā sūiη mē* 'ein von Elch beweidetes Heideland' (25); P *am ka i t̄ n ā mēmt* 'auf dem von mir durchlaufenen Land' (25).

5. A jelzett szó a cselekvés idejét fejezi ki: So *q̄n sa βηk̄q̄ nn m i · n n ε pōrā iō·χts* 'jetzt kam die Zeit, auf den Friedhof zu gehen' (230); So *χōl̄i v βōrn̄ tō t n ε pō'rā ta iōχts* 'am folgenden Tag kam dann die Zeit, [den Leichman] in den Wald zu fahren' (227); So *p̄ ū r l a χ t n pō'rā* 'die Zeit zu opfern' (229); LO *ān^um iō m n ε pō.sη k̄χōtal βo.s k̄χōtlanuβ!* 'es breche für mich ein lichter Tag an, um umherzuwandeln!' (275); K *man tētū.l m a s̄ n ə χōtl̄β* 'an dem Tage, wo wir ohne Speise leiden' (282); K *ām χārmā kə s n ə xōtlem* 'an dem Tage, wo ich im Wald jage' (288); K *ān βō't n ə pō's q̄āti* 'jetzt ist nicht die Zeit zum Wehen' (100); K *ām ep̄n̄ä_o n ə ep̄antā_s βō't n ə χōtl̄m* 'an dem Tage, wo ich einen dampfenden Napf, einen dampfenden Teller hinstelle' (314).

6. Az igenév magát a cselekvést vagy a cselekvés eredményét jelenti: So *t̄β pōrnē iē k u n ē v sūivi* 'das Tanzen der Por-Frau ist zu hören' (211); So *l̄ ū s̄ n ē t sūiti* 'man hört, wie es weint' (252); So *ma't̄r ta s a k β a t a n ē v sūivi* 'man hört, wie er nun etwas abbricht' (243); K *ialkō'māi om ā'slatām nan p̄altānt* 'ich arbeite bei euch bis zu (meinem) Tode' (118).

A manysi melléknévi igenévvel SZABÓ DEZSŐ foglalkozott „A vogul szóképzés“ c. doktori értekezésében (NyK. XXXIII. és külön). Szabó Dezső a képzőt nem egyeztetni más finnugor képzővel, hanem a manysi lativusraggal azonosítja, az ilyen példákból kiindulva: É. *ānem tēnē mat̄r totēn* 'nekem enni (v. evésre) valamit hozz' (MUNKÁCSI: VNGy. I, 11); T *nī vuni p̄sē joxts* 'nőt venni ideje eljött' (IV, 369).

Nem is szólva arról, hogy egy igenévképzőnek egy névragnál való származtatása már magában véve is problematikus, de aki ismeri a finnugor nyelvek igeneveinek különböző használatát, az tudja, hogy ugyanaz a képző egyformán lehet cselekvő és szenvedő jelentésű, jelentheti magát a cselekvést, kifejezheti a cselekvés helyét, idejét, eszközét, sőt főnévvé válva maga is lehet helyet, időt, eszközt kifejező névszó. Ezt könnyű bizonyítani éppen a magyar nyelvből, de más rokonyelvből is, s éppen a magyarhoz legközelebb álló finnugor nyelvekből.

chanti: *É lar̄asid̄i sv̄x* 'öltöző ruha' (PÁPAY J. UF. XV, 30); *s̄omatt̄i sv̄x-ñir* 'felvenni való öltözet' (18); *ĩ̄ešt̄i ĩ̄eη̄k* 'inni való víz' (148); *ūeld̄i uaī* 'ölni való vad' (42); *k̄at̄ x̄ūī l̄ī d̄ī x̄al-put* 'két embernek való (két ember evő) útravaló fazék' (138); *ma p̄o n d̄ī n̄em̄en* 'az én adtam neved' (8); *l̄ī d̄ī pul* 'ennivaló falat' (148); *l̄ē t̄ī lant* 'enni való étel' (ÉONGy. 110). L. SARKADI NAGY JÁNOS: Az északi-osztják nyelv igeneves szerkezetei 30; SCHÜTZ JÓZSEF: Az északi-osztják szóképzés 56.

A mari nyelvben csak cselekvő jelentése van a *-šo, -šö, -še, -šə, -š̄* participiumképzőnek, azonban az *-aš, -äs* denominális névszóképzővel kapcsolatban (a *-šas, -š̄š* képző) már a szenvedő jelentésű melléknévi igenév képzője. Azonban meg kellett lennie a folyamatos cselekvést kifejező participium szenvedő jelentésének is, amit bizonyít az U *kot̄šš̄-đūš̄* 'étel-ital; Speise [und] Trank' (WICHMANN: Tscher. Texte 284, 327), mert eredeti jelentése 'enni-innivaló' volt (l. BEKE: Zur Geschichte eines tscher. Nominalbildungssuffixes, FUF. XXVI, 70).

A régi magyar nyelvben sokkal gyakoribb volt a folyamatos cselekvésű melléknévi igenévnek szenvedő jelentésű használata, de bizonyos kifejezésekben sok megmaradt a mai nyelvben is, pl. *eladólány, ivóvíz, szántóföld, szerető, vágómarha, vetőmag, viselőruha, vonóháló* (l. BEKE, Az *-ó, -ő* képzős igenévről, Nyr. XLII, 340).

A népnyelvben is még gyakoribb az igenév szenvedő jelentésű használata, mint a köznyelvben. Itt csak néhány adatot közlök Kiss Géza nemrég megjelent Ormánysági Szótárából: Ez máj nap egy *béfaló falás* nem sok, annyi nem vót a számba (*falás* címszó a.); *főző* 'egy főzésre való': *Ety főző lisztöm van, tőp sincs; itató* 'inni való orvosság'; *hordozó, h. ruha* 'felső és alsó, a munkához való durvább ruha'; *járója* (vkinek) 'út, amin menni kell vmi okból' (tk. 'járni való'): *Mi járód van ēre?; látószál, látószár* 'az a szál v. két-három szál v. egy marok, amit egy kéve ázó kenderből kihúznak, s azon vizsgálják, hogy elázott-e már kellőképpen az egész'; *mögölő* (ritk.) 'hízásra beállítható v. már beállított disznó'; *ötöző* (öltöző) 'egy teljes rend ruha'; *öntővíz* 'a javos készítette gyógyító eszköz'; *sütőfa* 'vékony ágfa, amit a kemencében égetnek el'; *sütőtök* 'sütésre alkalmas tök' (Szlavóniában *sütő* 'tök' MTsz); *varró, vāró* 'varrni való'.

A moldvai csángóknál még ma is élő az igenévnek szenvedő jelentésű használata, pl. : *elvégezte a szö v ő j i t*, van egy *t e m e t ő m*, *vagyon a r a t ó n k*, *vagyon márfím á r u l ó*, *van-e k á p á l ó t o k?* (RUBINYI, Nyr. XXX, 115); — *ez a loyom él á r u l ó* 'dieses mein Pferd ist zu verkaufen'; *nekem hólnapra isz vagya szok d ü t ő m* (a. m. gyűjtöm, gyűjteni valóm) 'ich habe auch für den morgigen Tag vieles zu sammeln'; *h i z d a l ó - d i s z n ó* 'Mastschwein', *h i z d a l ó - ö k ö r* 'Mastvieh' (*hizdál* 'mästen'); *az e b őr i ó s z* (a. m. ivós) 'jener Wein ist sehr trinkbar'; *kapáló* 'zu behackend, zu häufelnd, der bechackt od. gehäufelt werden soll'; *k ö t ő - k ö t ő l* 'Bindestrick'; *nyomtotó*

'was zu treten, zu dreschen ist'; *így óltó ronnygo* 'ein vollständiger Anzug'; *órló* 'was gemahlen werden soll'; *repítő* 'der schon fliegen kann (von den Nestlingen)' (*repít* 'fliegen lassen, fliegen lehren'; *ér-r.* 'die Nestlinge aus dem Nest ausfliegen lassen (von den Vögeln)'); *szántó* 'was zu pflügen ist'; *szövő* 'was zu weben ist': *vagya nekem szövőm* 'ich habe Webarbeit, ich muss weben'; *terítő* 'was auszubreiten ist, was ausgebreitet werden muss'; *tevő* 'was zu setzen, zu pflanzen ist'; *tyúló* 'was zu brechen ist (vom Hanf, Lein)'; *útálóssz* 'abscheulich'; *váltó-pénz* 'eine Geldsumme, die gewechselt werden muss'; *váró* 'Näharbeit, Näherei'; *verő* 'Einschlag (im Gewebe)'; *viszélő, v.-ronnygo* 'Alltagskleid' (Wichmann: Wbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes).

III.

Egy permi deverbális névszóképzőről

A permi nyelvekben van egy udmurt -os, komi -as képző. Pl. a) udmurt: J *merttos* 'ültetvény, kert' (MUNKÁCSI: VotjSz. 711, *mertti-* 'ültet, plántál' 710); S K *potos* 'kelevény, kelés, kinövés, daganat (a testen)' (574, *pot-* 'kimegy, kijön, elmegy; kikel; támad, keletkezik' 571); *todmos* 'jel, jegy', Ucsseb. *todmıs* (364, *tod-* 'tud, ért, ismer', *todmo* 'ismerős, ismeretes; jel, jegy, bizonyosság', *todmal-* 'meg-, föl-, ráismer; megért, kimagyaráz, megfejt' 363); S *vatos* 'rejtett, titkolt dolog; titok' (*vat-*, U G *wat-* 'el-eltitkol; temet, elás' 643, G U *uatını*, M *uatnı* 'verstecken; begraben' WICHMANN: WotjChrest. 1155. sz.); *voštos* 'csere; cseretárgy' (MUNKÁCSI: VotjSz. 678, *vošt-* 'cserél, elcserél; vált, fölvált, kivált' 677).

b) komi (WICHMANN—UOTILA) V *bıdta*, S L P *bıttas* 'Zögling' (V Peč *bıdtını*, S L Le I P *bıttını* 'aufziehen, erziehen'); V S *bıgertas*, I *bıgertas* 'Gebräme, Verbrämung, Einfassung, Vorstoss' (V S L *bıgertnı*, U *bıgertnıs*, I *bıgertnı* '(mit Band) einfassen, verbrämen'); V VU S L I U *demas*, P *dema-s* 'Flicken, Flickklappen' (V S L I *demnı*, U *demnıs*, 'flicken, ausbessern'); P *kıra-s* 'vom Wasser unterspülte Stelle' (V S L *kırnı*, I *kırnı*, U *kırnıs* 'umgraben, ringsum graben (V S L I U), einen Graben ziehen (L), wegspülen, unterwaschen' (V U)); S *kolas*, I *kolas* 'Überbleibsel, Reste, Überreste' (V S L Le P *kolnı*, I *kolnı*, U *kolnıs* 'bleiben, zurückbleiben, nachbleiben, übrigbleiben; zurücklassen'); V (FOKOS, ZürjNépkMut.) *kuras-karas* 'összekapart maradék' (63; vö. V S L *kuran*, P *kura-n* 'Rechen, Harke', S L *kuralnı*, V *kuravnı*, U *kura-vnıs*, P *kura-vnı*, I *kurōnı* 'zusammenharken; wegharken, wegscharren, ausharken, ausscharren (P: Schnee, Getreide, Erde)'); I *malas* 'Berührung, Tasten, Spur', V I *ki-m.* 'Befühlen, Betasten, Griff mit der Hand' (S L *malalnı*, V *malavnı*, U *mala-vnıs*, I *malōnı*, P *mava-vnı* 'befühlen, betasten, fühlen, tasten, (tastend) suchen (L V U I P), streicheln (S V), glätten (U)'); S *maltas*, P *mavta-s*, I

majtas 'Salbe, Schmiere' (S Peč L Le *maltni*, V P *mavtni*, I *majtni* 'schmierem beschmieren, bestreichen'); L U *olas* 'Vermögen, Habe' (S Peč L *olni*, V VU P *ovni*, U *ovnis*, I *ōni* 'leben; sein, wohnen'); V S L *panas* 'Aufzug, Zettel (beim Weben)' (V S L I P *panni*, U *pannis* 'anscheren, anzetteln (V S L U P), das Weben, Stricken, Flechten [auch eines Bandes, eines Bastschuhes] anfangen (P), flechten (V S L U), [Strümpfe, Handschuhe] stricken (S), haspeln, aufwinden' (IP)); I *piras* 'Eingang, [enge] Mündung' (V S Peč L I P *pirni*, U *pirnis* 'hineingehen, ein-, hineintreten, (V S L I P U auch) eindringen'); I U, *potas* 'Riss, Ritze, Spalte' (V S L I P *potni*, U *potnis* 'sich spalten, platzen bersten, springen, zerspringen', U *pot tšegnīs*, U *pot vartniīs* 'entzweibrechen, durchbrechen, spalten (z. B. einen Stock, Stein)', V *šinmad pot pot lija* 'die, Augen werde ich dir durchschiesse', udmurt *put koškini* 'zerspringen, bersten', *putet* 'Ritze, Riss, Spalte', (MUNKÁCSI, VotjSz. 593) *put karni* 'hasit, repeszt'); U (FOKOS UF XVI, 218, 223) *pukas padēs* 'ülő oszlop', *pukas* v. *puka-liš mort* 'ülő ember' (udmurt WICHM. Chrest. 758 M *pukni*, J MU *pukini*, G *pukini* 'sitzen'); S *puktas* 'Satz, Gesetztes (z. B. v. Pflanzen)', udmurt J *puktos* 'Getreidehocke' (WotjChrest. 758) (komi V S L I P *puktini*, U *puktiniīs* 'legen, stellen, setzen (V S L I P U), stecken (VU), legen, aufstellen, zurechtstellen (Peč'), udmurt G U *pukini*, M J MU *pukini* 'setzen, legen; aufstellen, errichten'); komi U *repas* 'Stelle im Schnee, wo sich die Vögel eingegraben haben' (U *repmīs* 'sich in den Schnee eingraben (Waldvögel, Birkhühner u. a., welche dies bei kaltem Wetter tun)'); I *sodas* 'Zuwachs, Zunahme' (V S L P *sodni*, U *sodniīs* 'sich vermehren, zunehmen'); I *sorōtas* 'Mischung, Gemisch' (I *sorotni*, P *soro-vtni* 'vermischen, durcheinandermischen'); L *sulas-meš* 'Kuh, die lange gelt „steht“' (vö. S *sulats-meš* id., S L *sulalni*, V *sulavni*, U *sula-vniīs*, I *sulōni*, P *suva-vni* 'stehen', udmurt M *silni*, G *silini* id.); komi U (FOKOS UF XVI, 218) *svuttsas padēs* 'álló oszlop', (uo. 223) *svuttsas* v. *sula-liš mort* 'álló ember' (vgl. U. *svutan-kad* 'Zeit um ugf. sechs Uhr am Morgen', S L *sulni*, V P *svutni*, U *svutniīs*, I *sutni* 'stehenbleiben, haltmachen; aufstehen; (U auch) erwachen, aufwachen'; S L *sultsen*, V U P *svutsen* (Adv.) 'stehend' (WICHMANN—UOTILA); V S Peč L Le I U *šbras*, P *šbra-s* 'Bettdecke, Decke (V S Peč I U), Decke (überh.) (L Le P)' (S Peč L *šbralni*, Le *šbra-lni*, V *šbravni*, U *šbra-vniīs*, P *šbra-vni*, I *šbrōni* [mit der Bettdecke, Decke] bedecken (S Peč L Le V U P)'); VO (Ust'nem) *te tšas* 'Getreideschober' (V S L P *tetšni*, I *tetšni*, U *tetšniīs* 'zusammenlegen, auf einen Haufen legen, schichten, aufschichten, stapeln, aufstapeln, legen'); I *tupkas* 'Pfahlwehr' (S I P *tupkini*, U *tupkiniīs* 'eine Stopfe hineinlegen (S), mit einem Stöpsel verstopfen od. zustopfen (I U), stopfen, verstopfen, zustopfen (P U), zudecken, bedecken, verdecken (U)'); S *tšuztas* 'das Getreide, welches man versuchsweise keimen lässt' (V S L P *tšuztini*, I *tšuzštini*, U *tšuztiniīs* 'gebären (V S P U), keimen lassen (versuchsweise) (L I), mälzen (durch Keimen), das Getreide keimen lassen (P); U *verdas* 'gemästet, gefüttert, Masttier (Pferd, Ochs)' (V S Peč L P *verdni*, I *verdni*, U *verdniīs* 'ernähren,

speisen, füttern (Leute, Tiere) (V S L P I U), speisen, bewirten (Peč), aufziehen (I), gebären (I) ~ udmurt J (MUNKÁCSI 682) *vordos-pi* 'fogadott fiú', (MSFOu. (II, 367) K *važ vordos nunijed söl-kü luoz* 'wenn das erstgeborene Kind gesund ist' (MUNKÁCSI—FUCHS 367), (WICLM. Wotj. Chrest. 1235 MU *vordini*, G *vordinî* 'aufziehen, schützen; wachsen lassen, erziehen', (MUNKÁCSI, VotjSz. 682) 'fölnevel, fönntart, táplál; szül'); S L *vesas* 'gerodete Wiese' (S *vesalem-in* id.; S *vesalni*, L *vesa-lni*, V *vesavni* 'reinigen, rein machen' (S L V, S z. B. Beeren), jäten (ein Kohlbeet), roden (eine Wiese) (S)'); P *vi.đža's* 'Stroh' (vö. V S Peč L I P *vidžni*, U *vidžnis* 'halten, bewahren, hüten, beschützen' (V S U), bewahren (I), hüten (z. B. Kühe, Pferde) (Peč), nachsehen, pflegen (z. B. ein Kind) (S), sehen, schauen, besichtigen (L), fasten (I), (Geld) verwenden, verschwenden (L P)'; S *viziltas* 'Stromstelle' (S *viziltni*, L *vizi-ltni*, V *vizvtni*, U *vizvtnis*, P *vizi-vtni*, I *vizidni* 'strömen, fließen (P: schnell), (I auch) durch-, ab-, ausfließen'); S *vundas* 'Einschnitt, Schnitt' (V S Peč L Le I P *vundini*, U *vundi-nis* 'schneiden, abschneiden' (V S Peč L Le I U), (Getreide) schneiden, ernten (V S Peč L Le I U P)'.
 Rendkívül fontos két olyan komi származékszó, amelyek nemcsak -as, hanem -es és -is képzővel is előfordulnak:¹

S UM *votas* 'Menge von Beeren u. a., die gesammelt od. gepflückt worden ist (S); Beere (UM)' ~ V *votes*, I *vojis* 'Beere, (V auch) Beerenfrucht' (V S L *votni*, I *votni*, U *votnis* 'pflücken' (V S L I U, V S L U: Beeren, S L auch: Pilze), sammeln (I), wickeln, knäueln (I), [einen Strick, eine Leine] aufwickeln', V S U P *vot*, I *vot* 'Steuer, Abgabe', udmurt (WICHMANN) G *vit* 'Steuer, Abgabe', *vitîni*: *tutîni v.* 'stellen und sammeln', (MUNKÁCSI 660) *vit*, K *vêt* 'adó, vám', S *vital-* 'beszedi, egybegyűjti az adót', *vitan* 'az egybegyűjtött adó', (374) **tutni-vitni*: *kaban urdsi kaban med tutoz-vitoz* '(adja isten, hogy) asztag asztag mellett álljon és elterüljön' (PERV. III. 8)).

S *vuzas*, *abu* 'verköuflich oder nicht?', *taje meam v.* 'ich habe dies zum Verkauf' ~ V U *vuzes* 'zu verkaufende Ware, (U auch) Handel', V *v. abu*, U *v. ali abu* 'verköuflich oder nicht', (FOKOS: ZúrjNépkHagy. 57) V *taje pe abu vuzes* 'ez nem eladó', udmurt (MUNKÁCSI 697) K *vuzäs* 'áru, eladni való holmi' (*vuz* 'áru, portéka, kereskedelmi cikk', *vuzal-* 'elad', (WICHM. Chrest. 1264) G J U *vuz* 'Waare; Handel' (G U), M J *vuzáni*, G *vuzànî* 'verkaufen', komi (WICHM.) V *vuz-vot* 'Steuer, Abgabe', S Peč *vuzalni*, L *vuzal-ni*, V *vuzavni*, U *vuzav-nis*, P *vuzav-ni*, I *vuzōni* 'verkaufen').

Valószínűleg ide tartozik a következő szó is: V *pes-tšipas* ~ S L *tšipes*, S L U *pes-tšipes* 'Holzstoss'. ('Die Formen *tšipes* und *tšipas* können identisch sein' WICHMANN—UOTILA). Alapszavuk valószínűleg: L *tšipni* 'werfen, niederwerfen'.

¹ A nem első szótagbeli -a és -e hangmegfelelésre l. BEKE, Magyar Nyelvőr LV, 48—49, 78—79).

Az udmurtban az *-os* képzős alak váltakozik az *-üs* (*-es*) képzőssel, a komiban a képző *-es* (*-es*): komi I *piktes* 'Geschwulst' (V S L I P *piktini*, U *piktinjs* '(intr.) schwellen, anschwellen, aufschwellen, (I auch) aufgedunsen werden, weich anschwellen', V S L U *pikēs*, I *pikes*, P *pikēs* 'Geschwulst, Geschwür', V I *pikmini* 'quellen (Gefäß im Wasser)') ~ udmurt (Munkácsi 552) S *piktos* 'daganat, dagadás, kelés', K *pëktäs* 'marjulás, kificamodás s a helyén keletkezett daganat' (S G *pikt-* 'földagad, megkel, fölpuffad, felpöföd', K *pëkt-* 'kificamít, kimarjít, kicsikkant').

A permi nyelvekben nincs meg az alapszava, de kikövetkeztethető, a következő származékszónak: komi U *vetēs* 'Netz zum Fangen von Enten', S L *tšerañ-v.* 'Spinnengewebe' (vö. Genetz, JSFOu. XV, 1 : 30) OP *čerañ-vótan*, *-vótan* 'Spinnengewebe', ~ udmurt (MUNKÁCSI 675) S U *votäs* 'vadász-háló', (324) K *čonari-botos*, U *čonari-votäs* 'pókháló', (WICHMANN—UOTILA 325/a) *tšonari-votos* 'Spinnengewebe' A szó nyilván azonos a következő mari szóval: B Jp PGen. *βà·ktāš*, M *βà·ptāš*, UP USj US *βò·ptāš* 'háló (nyúl- v. halfogásra)'. A mari nyelvben megvan igei alapszava is: B M ČN *βapte-m* 'hálót kifeszít (nyúl- v. halfogásra)' (vö. BEKE: NyK. XLV, 340).

Nincs a képzőnek *-as* alakja több származékban, pl. komi U *gardēs* 'fest gedrehte Stelle (im Netz, Strick)' (U *gardniš*, *gerdniš*, P *gardini* 'drehen, zusammendrehen, winden, zusammenwickeln, umwickeln'); V S L U *varis*, I *vures* 'Naht, (I auch) Saum' (V S L I P *vurni*, U *vurnis* 'nähen') ~ udmurt (WICHM. Chrest. 1262) MU *varis*, (MUNKÁCSI 698) *varis*, K *varēs* 'varrás, varrat' < (WICHM.) MU *varini*, G *varini* 'nähen'.

Már BUDENZ észrevette, hogy a komi *-as* képzőnek *-ös* (o : *-es*) változata is van, sőt az udmurtban is van az *-os* képzőnek *-es* és *-is* változata, ebből azonban nem azt a következtetést vontta le, hogy a tulajdonképpeni képző csak *-s*, a megelőző magánhangzó pedig jelentéstelen elem, hanem azt, hogy mint a komi *-an*, udmurt *-on* deverbális névszóképző esetében, a finnugor **-p* participium-képző rejlik benne (UA. 189).

WICHMANN Beiträge zur tscher. Nominalbildungslehre c. dolgozatában a komi *-es*, (*-os*), *-is*, udmurt *-es*, *-is* képzőt mari, mordvin és lapp képzőkkel egyeztetette, s szerinte a képző eredeti alakja **-ks* volt (JSFOu. XXX, 6: 37). A komi *-as*, udmurt *-os* képzőt Wichmann nem is említi, pedig kétségtelen ezek után, hogy szintén idetartoznak, mert az *-s* előtt levő magánhangzó egyiknél sem jelentős elem, s így csak maga az *-s* a képző.

IV.

A magyar mult idő jele

Minden magyar nyelvész tudja, hogy a mult idő *-t*, *-tt* jele azonos a befejezett cselekvés igenevének képzőjével. Az ige az egyes szám 3. személyében ragtalan, a többes 3. személyben felveszi a *-k* többesjelet, a többi személyben

pedig az igei személyragokat. Azonban nem mindig képzelték ilyen egyszerűnek a mult idő alakulását. Így BUDENZ (NyK. IV, 76 és UA. 357), hivatkozva bizonyos mari összetett igealakokra, azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a magyar mult idő is eredetileg összetett alak volt, amelybe a *van* ige jelen idejű alakja olvadt bele. SZINNYEI a Hunfalvy-Albumban (40. l.) szembeszáll BUDENZ feltevésével, s azt a nézetét fejti ki, hogy a *jártam* a. m. 'járt én', tehát a befejezett cselekvésű igenév a személynévmásból keletkezett igei személyraggal. Noha SZINNYEI véleményének helyességében ma már általában nem szoktunk kételkedni, SIMONYI a Tüzetes Magyar Nyelvtanban mégis visszatér BUDENZ feltevéséhez (624. l.).

Ámbár a finnugor nyelvészek közt általános volt az a nézet, hogy a finnugor nyelvekben a praeteritum-alakok (s több nyelvben a praesens) jele participiumképző volt (l. SETÄLÄ: JSFOu. II, 170, BUDENZ: UA. 354), sem ők, sem SZINNYEI és SIMONYI nem mutattak rá, hogy az *-m*-képzős participium perfectum a legtöbb rokon nyelvben is lehet egyben verbum finitum, sőt a számójédban is. Viszont a finn, mordvin és mari nyelv eddig kiadott nyelvtanaiban, szövegeiben és szótáraiban eddig egyetlen ilyen példa sem akadt, s az E. ITKONEN által közölt egyetlen hegyi-mari példát sem tekinthetjük annak, mert ebben a mondatban: *panda-šem uke, nā-žmā* 'ich habe keinen Bart [er ist] rasiert' (MSFOu. XCVIII, 303), nem bizonyíték. Én szöveggyűjteményem egyetlen nyelvjárásában sem találtam arra példát, hogy a participium perfectum verbum finitum lett volna.

SZABÓ DEZSŐ volt az egyetlen, aki „A vogul szóképzés“ c. doktori értekezésében utalt az *-m* képzős participium perfectumnak verbum finitumul való használatának tárgyalásában a magyar *-t, -tt* igenévképző hasonló szerepére. Viszont LEHTISALO (MSFOu. LXXII, 99, 100, 107) már a manysi és a nyenyec, E. ITKONEN (MSFOu. XCVIII, 208, 303) a lapp és a permi nyelvek ilyen használatát megemlíti. LEHTISALO megjegyzi, hogy a nyenyec nyelvben ez a használat ritka. Ezzel szemben az obi-ugor és a permi nyelvekben rendkívül gyakori. Ez a jelenség eddig még nem részesült alapos tárgyalásban az összehasonlító mondattani dolgozatokban, azért fontosnak tartjuk részletes feldolgozásukat, már azért is, hogy az újabban megjelent manysi, udmurt és komi szövegek nyelvtudományi értékesítése is meginduljon. Részben ez az oka annak, hogy ezekből a nyelvekből a szokottnál több példaanyagot idézek, mint előadásom többi részében is.

Most pedig lássuk az idevágó adatokat!

manysi: *É täl tēl i m ē m* 'tél állott be' (MUNK. VNGy. II, 189); So *tälkä,ni iōχ ts : χum χu` i ũ m*, *tāβ āmpē χu` i ũ m*, *āz m i'n ũ m* 'er gelangte zu einem Reisigbett: der Mann hat geschlafen, sein Hund hat geschlafen, der hat sich wieder aufgemacht' (KANNISTO—LIIMOLA 62); So *sā-l i ũ χ t u m* 'sie ist wirklich gekommen' (226); LO *sūr k χ ō · t k β ā l m* 'der Wurm war herausgestiegen' (107); So *ma'tər sir pū·m ti·χ ā n d a m* 'eine Art Gras hat sie

nun gefunden' (216); So *ákb̄ ēlm̄χ̄ñlas*, *kit man χ̄ñ^um χ̄ñtal̄iγ̄ ī ē m̄ D^u m*, *sór^umn us̄ ti pa't^u m* 'ein Mensch, es sind zwei oder drei Tage vergangen, ist gerade gestorben' (216); LO *Pētr̄yχ̄ āš̄ k̄ ē t^u m sāt̄ ol̄ln̄ īr̄mak̄ūssin* 'der Petrucha-Alte hatte sieben Silbermünzen [und] ein Seidentuch geschickt' (103); LO *ákb̄ āyi ar̄īγ̄t^u m, ó ī á m, k̄ χ̄āp^on t̄ālm̄à t a m, l̄ōñk̄ χ̄al̄ t̄ó y^u m* 'ein Mädchen blieb übrig, sie entfloh, sie setzte sich in ein Boot [und] ruderte den Strom hinunter' (102); So *k̄p̄-l̄ īo-l̄ipal̄ nȳ'p̄l̄ a-s̄ ñ l^u m* 'in der Hütte war nach unten zu ein Loch' (222); LO *sȳnsi: s̄ōrp̄ š̄ a l t^u m, ta- s̄ ū l i n - t^u m* 'er schaut hin: ein Elentier ist hineingeraten, dann davongelaufen' (132); LO *mat̄ īān̄t̄l̄ k̄ χ̄ o t k̄ χ̄ ò l a m māite* 'eine beträchtliche Menge von seiner Leber ist verschwunden' (104); P *k̄βēš̄ k^u't̄ š̄unš̄i: īεγ̄p̄ūβēēt̄ ēl̄m* 'als er hinsieht, [da] ist sein Bruder getötet' (28).

Az állítmány *k e t t ő s s z á m b a n* áll: *É an̄ ēkw̄i' ājk̄i' kwol̄ ūnttēmi'* 'az asszony s az öreg ember házat épített' (Munk. VNGy. I, 67). *kit χum akw' tujt t̄ālm̄i'* 'két férfi szállott meg egy szánt' (IV, 328, azaz: két férfi szállt egy szánra).

Az állítmány *t ö b b e s s z á m b a n* áll: So *β̄āyt̄āl pa t m̄ ē D* 'sie sind ermüdet (eig. kraftlos geworden)' (71); So *χ̄ñ^um īl̄pi s̄ób̄ āryēēn t̄ ē l m̄^o t* 'drei neue Sterne sind hinzu entstanden' (263); So *t̄ōsan̄īy^u β̄ōñāiγ̄ t̄ ē l m̄ ē D* 'sie sind zu einem Wald von trockenen Bäumen geworden' (203); So *χ̄ot̄āl̄ ñlne t̄óβ̄l̄ñ ȳī layl̄ñ ȳī p̄ȳš̄sn at χ̄ a t a m D* 'die überall befindlichen Tiere mit Flügeln, die Tiere mit Beinen haben sich alle versammelt' (237).

Személyraggal: *É. jelpiñ sirejim ti χ̄ñ n t m̄ ē m, at tul̄āp̄tul̄āñ k̄ānē toχa p̄ ū m̄ ē m* 'szent kardomat im megtaláltam, öt ujjú ujjas kezembe úgy meg is fogtam' (MUNKÁCSI: VNGy. II, 164); LO *nāñ taχ̄ ti l̄āpa īñ^uku pa't^u m̄^o n, am urm̄ōī k̄βē īεγ̄p̄am̄n̄l̄ a't̄ pileyn?* '[da] du nun nahe herbeizukommen begannst, fürchtest du dich nicht vor meinem Bruder, dem Magermännchen?' (KANN.—LIIM. 199); — LO *āš̄, š̄n m̄ i n à m ε* 'dein Vater ist weggegangen' (193); So *ū, s̄ñ ñt̄r̄ āš̄ piγ̄ χ̄ñ' mim̄ piγ̄aīš̄ac̄ēēv̄ s̄āš̄, sn̄ ū n̄ ñ t̄ y^u m ε* (od. *ū n̄ ñ t̄ y^u m D ε*) 'der Sohn des Stadtfürsten, mein Mann, hat sein Söhnchen auf das Knie gesetzt' (225); So *ñāβ̄ram̄ ā l m̄ y^u m ε āp̄āš̄ō. β̄ñ. t̄ūyl'* 'der hat das Kind mit der kleinen Wiege [in seine Arme] genommen (247); So *l̄ōβ̄t̄χ̄atim̄ēv̄ ol̄ln̄. t̄yl̄ā' D χ̄ōt̄ m̄y^u z s̄ȳp̄, p̄n m̄ à γ m ε, t̄yr̄ χ̄ō'sit̄ ī ū m̄ i' n ā m, l̄ā p t a' l̄ a m* 'während sie sich wusch, hatte sie ihren Silberring irgendwie in den Mund gesteckt, er war durch die Gurgel hineingegangen [und] steckengeblieben' (227); So *k̄ȳt̄ȳβ̄ sipt̄ān̄ ol̄ln̄ āna k̄iβ̄ōrn̄ pi n m̄ t a m t ε* 'sie hatte Halssehnen eines Hundes in eine silberne Schale gelegt' (205); LO *ōl̄ps̄ōrp̄ p̄ȳš̄s̄n̄ n̄ ó k̄ χ̄ ā l m̄^u m t ε* 'ein grosses Elentier hat er ganz [auf seinen Rücken] gehoben' (192); LO *ōl̄ln̄. š̄im̄š̄ākayē pal̄āyēnl̄ k̄ χ̄ ò t l e γ m a t m a γ ε, k̄ χ̄āp̄ kitpal̄ m̄ȳs̄ β̄i' ī t n̄ š̄ ē l t a m t a γ ε* 'sie löste von ihren Ohren die silbernen Ohringe [und] warf sie beiderseits des Botes ins Wasser (102).

A következő adatok szerint a participium perfectummal alkotott mult idő jelentése azonos az -s jelű mult időével: LO *t̄ȳpe tarm̄ k̄ χ̄ōmi k̄ χ̄ ȳ ī i γ̄ p̄, p m*,

ḫo'ital' ta. to't,qs (od. *tô'timε*) 'sie legte sich mit dem Gesicht auf das Ruder, irgendwohin fuhr sie dann' (102); *LO iḫβtil' alyal māḫχum ḍlmət* (od. *ḍlš.st*), *ḫχḍn.nā i'ôχti'mε't* (od. *i'ôχtuβēzt*), *pyš.sn àl'mε't* 'am Oberlauf des Ivdel lebten Menschen, ein Heer fiel über sie her, [und] sie alle wurden erschlagen' (102).

A *chanti* nyelvből csak néhány példát idézek, mert ezeket részlete-
sen összeállította SCHÜTZ JÓZSEF Az északi-osztják szóképzés (NyK. XL. és
különnyomatban), továbbá SARKADI NAGY JÁNOS Az északi-osztják nyelv
igeneves szerkezetei (NyK. XLII. és különnyomatban) c. doktori értekezésében.
Pl. *mā i' ižəzəḫ i'orəməməm* 'én egy szót elfelejtettem' (Pápay J. Északi-
osztják nyelvtanulmányok I, 15); *mā tutəḫ nənḫoḫ i'uyməm* 'én [már] szakállas
emberré lettem (176); *təm yas nəḫ liymən* 'ext a várost te etted meg' (54);
nbəl kim-ē tmal 'nénje kiment' (34); *lön'dət àkməsmel* 'a ludak össze-
gyülekeztek' (44).

komi: a)¹ *V kosti va jəm* 'sie gebar zu früh' (WICHMANN—UOTILA
317); *P boštem* 'hat genommen'; *siḫa lakε.stəm* od. *lakε.stəma*
assis paš-kemse 'er hat seine Kleider beschmutzt' (uo. 408); *P inka i gna-
vəm guε kaḫ* 'die Frau sperrte eine Katze in den Keller' (WICHM. Syrj. Volksd.
141); *P siḫa tujeḫ rotš mort si-pera tseri-dodən m unəm* 'den Weg daher zog
zu der Zeit ein Russe mit eine Fuhre Fische' (142); *P kaḫ so jəm gos i jev i*
jaḫ, biḫes miḫ vε vəm 'die Katze frass den Talg und die Milch und das Fleisch
auf, alles was da war' (141); *P pondas juva-vni, kiš siḫa tseri boštem* 'er
begannt zu fragen, wo er die Fische hergenommen habe' (142); *P bežis kin-
məm jukmes berdas* 'der Schwanz war an den Rand der Wuhne angefroren'
(143); *P et-pir mižik kε džəm an-kiš* 'einmal säete ein Mann Erbsen'
(143); *P šogməm bura an-kiš* 'die Erbsen wuchsen gut' (143); *P dum a-
təm dum a-itəm da kerəm vina i nebe.təm i vε* 'er überlegte,
überlegte und brannte Branntwein und trug ihn auf das Feld' (144); *P settšin*
kištəm vina. erje, ačšis gortε v o k t ə m 'da goss er den Branntwein in
einen Trog, (aber) selbst ging er nach Hause' (144); *P mižik v o k t ə m*
settšə i p o n d ə m t u r i-jezε doma-vvin(i) goḫjezεt kuša-ken 'der Mann kam
dahin und fing an die Kraniche an den Hälsen mit [seinem] Gurt zusammen
zu binden' (144); *P biḫes doma.vvəm munda vε vεma š niḫa* 'er band
sie alle, soviel sie [da] waren' (144); *P neḫita o l s a . v ə m , d a t s o r i t u z n i*
'weich hat er gebettet, aber man schläft [dennoch] hart' (189); *P etse ajis*
ge r d ž ə m 'den einen [Strumpf] hat der Vater gestrickt' (255); *P šed kaḫ*
u s k ε . t ə m , š e d p o n i s s o j ə m 'die schwarze Katze hat [es] niedergeworfen,
die schwarze Hund hat [es] aufgefressen' (337); *P jogε v o d ə m* 'er legte sich
auf den Kehrlichthaufen' (337); *vudvε k a j ə m* 'auf das Feld ist er gegangen',

¹ Az *-m* képzős praeteritum sokkal ritkább, mint a *-ma* képzős. Az előbbi az archai-
kusabb permi nyelvjárásban a leggyakoribb, a többi nyelvjárásban inkább csak gyer-
mekversekben.

šir pīre·tvem 'die Maus hat's zerfressen'; *L bien sottišem* 'im Feuer ist er verbrannt', *vaen kušem* 'im Wasser ist's verloschen', *es juem* 'der Ochse trank's', *ibe ka jem* 'auf die Höhe ist er geklettert', *šir pīre·dem* 'die Maus hat sie durchgebohrt', *nalke šedem* 'in die Falle ist sie geraten', *iže nalšem* 'am Stein ist sie stumpf geworden', *pe.tšer pie bi gi l t š em* 'in die Nesseln ist er gerollt' (332—3); *S širis kīredem* 'die Maus hat sie zerstreut', *tšeren keralem* 'mit der Axt hat man [sie] zerhackt', *sarišč međ-pel šibitem* 'auf die andere Seite des Meeres hat man ihn geworfen' (328—9); *U biš sote m* 'das Feuer hat's verbrannt', *vais kuše·dem* 'das Wasser hat's gelöscht', *šed eškis du ŋgem* 'der schwarze Ochs hat's getrunken', *kuž-ŋure ve jem* 'in dem Kuž-N'ur (dem langen Sumpf) ist er versunken', *ka.tša raka koka·lem da i jen-pivje le b em* 'die Elstern, die Krähen haben ihn aufgepickt und sind in die Wolken geflogen' (291—2); *Le ġavelis pasjalle m pellasse: šed en maltem* 'der Teufel bezeichnete ihre Ohren: strich diese schwarz' (FOKOS-FUCHS: Volksd. der Komi 46); *VM Iva-nlen babais kažalas terkae pīrem* 'Ivans Frau bemerkt, dass er in ein [anderes] Haus hineingegangen war' (428); *S džin-tujas mijen voiš, silj panid vo em i vidšiše ŋin seni silen Jemel* 'mihelyt a fele útra ért, szembejött vele és már ott váarakozik rá az ő Emilje' (FOKOS, UF. XIX, 120); *S pa.tšis va im em, abu?* 'a kemence átfűlt [vagy] sem?' (102); *S i džas-stog abi sottiš em?* 'a szalmakazal nem égett el?' (99).

S z e m é l y r a g g a l: *V kiš-ke tai i te tattše vo em id?* 'wie bist denn auch du hierhergekommen?' (WICHMANN 15); *V eziš-ki.tša pelna d vo de m id* 'mit deinen Silberblatt-Ohren hast du dich zur Ruhe gelegt' (278); *V pešte e.tša keralem id* 'du hast zu wenig Holz gehackt' (312); *Le edjen bura u džale m id* 'du hast sehr gut gearbeitet' (FOKOS-FUCHS 56); *Le te me·de de: m id* 'du hast ihn hingeschickt' (61); *Vym komi n vo de kod abu mi n te m id* 'schon 30 Jahre hindurch habet ihr keine Gebühren gezahlt' (144); *Prup dīr u že·m id!* 'du hast lange geschlafen!' (119); *Prup jona i·l ε·de·m id!* 'du hast ihn wahrlich betrogen!' (109); *S ti-šere džis pīrem id* 'bementél a tó közepéig' (UF. XIX, 118); *U te me-veštšim gušen šoje·m id i džagarti džid* 'te én előlem titokban ettél egészen a megfulladásig' (184); — *Le bi.tšeja:ste le džem n id da bitšen veljaste l u ka le m n i* 'ihr habet die Ochsen hingelassen und sie haben alle Pferde totgestossen' (FOKOS-FUCHS 59); *Prup ti abu su džem n id* 'ihr habet [den Ring] nicht erreicht' (144); *U lokte·m n id pre mi š le ŋi kjes i špiškani de abu bošte·m n id!* 'eljöttetek, ti vadászok és nem hoztátok el (tk. nem vittétek) a gyujtótokat' (UF. XIX, 176); — *S kor pīrem n i kerkaas da vo de m n i užni, seša pondasni šori ŋitni, mi T'šupa ŋima babalen pe vo ŋna vile mužikis u š em* 'als sie in die Hütte gingen und sich zur Ruhe niederliessen, begannen sie sich darüber zu unterhalten, dass der Mann eines Weibes namens T'šupa im Kriege gefallen war' (WICHMANN 128); *Le užni vo de m n i koz-ulte* 'diese haben sich

unter eine Fichte schlafen gelegt' (FOKOS-FUCHS 67); *Le stav náñse gu em ni* 'alles Getreide hat man gestohlen (61); *V taję vot vo štę m ni gižed* 'elvez-tették az anyakönyvet' (FOKOS: ZÜRjNÉPKMUT. 124); *U taję paš-kęmte nin vasajasid nu em ni* 'ezt a ruhádat már elvitték a vízi manók' (UF. XIX, 118); *S ještę aštę abu ver mem ni kiskinjs* 'még téged nem birtak lerántani' (119).

b) *L bežis kin mem(a) ešmes dinas* 'der Schwanz war an den Rand der Wuhne angefroren' (WICHMANN 138); *L međas juvašni, kitjs sija tserig bo štę m(a)* 'er beginnt zu fragen, wo er die Fische hergenommen habe' (137); *I vaas tolko kik veš i kutema* 'im Wasser behielt er [für sich] nur zwei Spannen [von dem Netz]' (2); *V tšas sajın mamid lokte, rotš kašnik tır viž sijvdęma, komi kašnik tır rok puęma* 'nach einer Stunde kommt deine Mutter mit einem russischen Topf voll geschmolzener Butter, mit einem syrjänischen Topf voll gekochten Breies' (317); *S pukate vursę bia sęma da* 'und nachdem sie Licht angezündet, sitzt sie [und] näht' (133); *Peč bięn so tęma* 'im Feuer verbrannt' (326); *Peč vaęn ku sę dęma* 'mit Wasser gelöscht' (327); *Le pukti mu vilas da seni pu sęma. a tšim uzi. sek-tšęž pu sęm* 'ich habe [den Kessel] auf die Erde gestellt und dort ist [das Essen] gar geworden. Ich selbst habe geschlafen. Inzwischen ist das Essen gar geworden' (FOKOS-FUCHS 64); *U sija sije-zdę ver dęma jįs sijtedž* 'az adott nekik enni a jég elolvadtáig' (UF. XIX, 198); *U jįs si-berin silęma a* jég azután elolvadt (198); *S taję mižanla-dorsán munęma* ez a mi vidékünkrol indult el' (128); *S sije vunędis od. vunędęma náñse bošni* er vergass, Brot zu nehmen (WICHMANN—UOTILA 381).

T ö b b e s s z á m b a n : *KV sęk kosti i gu s a l e m a e s mentsim* 'azalatt ellopták tólem [a kardot és buzogányt], (UF. XIX, 33); *U oš-kuse dž e b e m a e s lįmje* 'a medve bórét a hóba rejtették (198); *S niје ve l e m a s kik tšert* 'azok ördögök (tk. két ördög) voltak' (141); *P tiže lakę-štęma s assinjt paš-kęmnjete* 'ihr habt eure Kleider beschmutzt', *niža lakę-štęma s assinjs paš-kęmnjese* 'sie haben ihre Kleider beschmutzt', *bo štęma s* 'haben genommen' (WICHMANN—UOTILA 408).

Plusquamperfectum: *V Sg. 3. sije sek munęma nin vęli, kor me lokti* 'er war schon gegangen, als ich kam, *Pl. 3. naja sek munęma e s nin vęli, kor me lokti* 'sie waren schon gegangen, als ich kam; *settšę jez tšukęrttšęma e s vęli* 'dort hatten sich die Leute versammelt' (WICHMANN—UOTILA: Syrj. Wortschatz 373); *S Sg. 1. me munęma vęli* 'ich war schon gegangen', *2. te munęmid vęlin, 3. sije munęm od. munęma vęli, Pl. 1. mi munęma e s vęlim v. vęlime, 2. ti munęmniđ vęlid, 3. niје munęma e s vęlini v. vęli v. niје munęmni vęli* (380); *L (l. S.-Dialekt 391); P Sg. 1. me munęm(a) vęvi* 'ich war schon gegangen, *2. te munęmat vęvi, 3. siža munęm(a)*

vęvi, Pl. 1. *mię munęmas vęvim*, 2. *tię munęmas vęvit* v. *vęvi*, 3. *ńija munęmas vęvisę* v. *vęvi* (bizonytalan, 409).¹

udmurt: K. *korkaz bertäm-no veram* 'er kehrte nach Hause zurück und sprach (MUNKÁCSI—FUCHS 180); K. *kęřž budäm kiš-pe lu ä m* 'es war eine krumm gewachsene Birke (177); K. *Aldartaz kužoliš valzä v u z a m - n o a t š e z k e š n o - m u r t l u s a d i š a š k ä m - n o s u z e r z ä b u š k e l a z p o t e n e k o s ä m* 'Aldartaz hatte das Pferd des Gutsherrn verkauft, sich als Weibsbild verkleidet und seiner Schwester befohlen, zu dem Nachbar zu gehen' (177); K. *so-no vištäm taz vęlä m* 'aber dieser war ein dummer Kahlkopf' (187); J. *mi n ä m Sarapulä* 'er ging nach Sarapul' (272); G. *iž-taka ulon-intijaz kiškasa kiš-puiš gondir-vilä u š ä m* 'der Widder fürchtete sich auf dem Platz, wo er war, fiel von der Birke auf den Bären herunter' (175); G. *odig murt kik taga v o r d ä m* 'ein Mann zog zwei Böcke auf' (173); G. *kuadž d ž i t m ä m* 'es wurde Abend' (173); Sam. *pijez petlę p o t ä m* 'der Sohn ging hinaus' (164); Sam. *iklanza kul ä m* 'krank seiend starb er' (168); Sam. *se-berä ta d i t e k i j o n ä z š i j ä m - n o v e l z a i ž ä m* 'sodann frass der Fuchs den Wolf auf, legte sich nieder und schlief ein' (168); Sam. *ta d i t i j ä z - n o p u k t ä m i n z e* 'er setzte nun auch den Fuchs [auf den Schlitten]' (166); S. *sö-berä ki d ž i l l a m - n o t a o s l ä n k i d ž ä m z i t u ž u d a l t ä m : š a r t t š i z i t u š t i - k a d e š b u d i l ä m* 'hierauf säten sie und ihre Saat gedieh sehr gut: ihre Rüben wuchsen so [dick] wie eine Schale' (169); S. *amalli d ž i t s i a d ä m i j ä z k o š k e l - t ä m - n o s o - b e r ä k i j o n ä z a l d a m* 'der schlaue Fuchs liess den Mann ausgeraubt dort und dann betrog er den Wolf' (173); S. *kijon puk ä m , p u k ä m - n o b i ž i z k i n m ä m* 'der Wolf sass (und) sass und sein Schweif fror ein' (172).

Sz em é l y r a g o k k a l : Sam. *so-betta gonderüz p u k t ä m e d* 'einen so grossen Bären hast du aufsitzen lassen' (166); U. *töt persatka p o n ä m e t k i j i t k i ž i u k p o š a ?* 'du legst weisse Handschuhe an, wie würden (d. h. sollten) deine Hände nicht schwitzen?' (472); K. *meniškem-no ötken v e l ä m e t* 'du aber warst dreister als ich' (284); — G. *iž-takajän-no ketš-takajän dorj k ö l n i k a r i š k ä m i v a l* 'wir waren im Begriffe, bei einem Widder und einem Ziegenbock zu übernachten' (174); — K. *anaımä v i j i l l a m d e* 'meine Mutter habt ihr getötet' (191); K. *ož, anaımä karab k a r i l l a m d e* 'ach ihr habt meine Mutter umgebracht' (190).

T a g a d ó a l a k b a n : K. *venęz agužä a d d ž ä m - n o a g a j e z v e n z ä a d d ž e m t ä* 'der jüngere Bruder sah den älteren, aber der ältere Bruder sah den jüngeren nicht' (194); K. *solän anajez korkaz v e l e m t ä* 'seine Mutter war nicht zu Hause' (205); K. *so vuüz töl-perile potämez l u e m t ä* 'über dieses Wasser hinüberzukommen war dem Windteufel unmöglich' (218); K. *ton b i ž e m t ä , m o n b a š t e m t ä , a l i a š m ä l ä n g e m e r o r t t š e m t ä* 'du hast

¹ Vö. magyar *irt vala* 'scripserat' (SZARVAS GÁBOR: A magyar igeidők 276, SIMONYI: Tüzetes magyar nyelvtan 636).

keinen Mann geheiratet, ich habe kein Mädchen geheiratet: unser Leben ist nun [noch] nicht vergangen' (353); S *sinj jaramtä* 'diese taugten nicht zum Essen' (170); S *pijez valamtä* 'der Sohn verstand nicht' (251); J *so kiš-noez kartez-dorj no-ku-no minjmtä -ni* 'diese Frau ging nie mehr zu ihrem Mann' (263); J *kölinj lezilämtä sojä mukät azä no-kittšj-no* 'man liess ihn an keinem anderen Ort, nirgendshin hinein übernachten' (273); G *a so utšasa ne-no-kittš šettjmtä* 'er suchte sie, fand sie aber nirgends' (269); Sam. *ta-berä ditę tütteza potęę kuškäm vgläm-no potęę begatęmtä* 'hierauf bemühte sich (eig. begann) der Fuchs, durch Springen herauszukommen, er konnte es aber nicht' (168); UB *künmoj tožä-berä-no bertjmtä* 'er kehrte nicht einmal nach Verlauf von drei Tagen und Nächten zurück' (220); UB *ta vištäm vit täņkään sotjmtä* 'dieser Dumme gab sie nicht für 5 Rubel hin' (229); UB *ožj karjmtä mj val* 'wir taten nicht auf jene Weise' (466; l. Medvezky: A votják nyelv szóképzése 32, 55).

Plusquamperfectum: a) K *ta vor gorodiš bertä vgläm* 'dieser Dieb kehrte eben aus der Stadt zurück' (283); S *podämo pužimäz so todä vjläm* 'er kannte die Fichte mit dem Bienenstock' (48); K *so vatsęn kužolän kek nęlęz van vgläm* 'zur selben Zeit hatte der Gutsherr zwei Töchter' (181); S *amedžzi, šabalazi pu luęoz vjläm* 'ihre Pflugscharen und Sterze (Pflugdeichsel) waren aus Holz' (226); — S *kortäz ug valalo-na vjläm sojos-no durjš-no övöl viläm* 'das Eisen kannten sie noch nicht und auch Schmiede gab es nicht' (226); S *ogez ug jž-na vjläm* 'der andere schlief noch nicht' (47); J *saldatlän iżämez uk lu-ni vjläm* 'der Soldat konnte nun nicht schlafen' (224); — S *vatškala dirja ud-murtjos täļ-šorjn ulozj vjläm* 'in früheren Zeiten lebten die Wotjaken in Wald (in Wäldern)' (226); — K *sojosę kazęr pu kulä luäm* 'sie brauchten alsbald Holz' (185); — S *ta, tšä ta, tšä tumošoäz-no öj -val-na ali adžžäm* 'ein solches wunderbares Ding habe ich noch nicht gesehen' (253).

b) Sam. *so ukšoä pudokka-puškä ponäm -vjläm* 'dieses Geld legte er in ein Pudovka-Mass' (164); G *soles kišnozä gondjř lu tškäm vjläm* 'seine Frau hatte ein Bär geraubt' (269); J *saldatlj so pužjzä inmarkištšj in sotäm vjläm* 'diesen Beutel hatte dem Soldaten ein Gottesengel gegeben' (225); K *ana j milemez vordäm vgläm* 'die Mutter hat uns geboren' (368); K *sokę T'šibin bater-no kuštäm luäm* 'da hatte auch Held T'šibin [den Balken] heruntergeworfen' (290); K *sojä Aldartaz kęläm-no a, tšęz nęl-kešno-dišän dišaskäm-no deräm vureša pu käm luäm* 'dies hörte A., — da zog er Frauenkleid an und sass zu Hause, ein Hemd nähend' (181).

lapp: N. *gaw/dnäm* '[hat] gefunden', *gaw/dnum ~ gaw/dnujuwuwum* '[ist] gefunden' (MSFOu. XCVIII, 270).

nyenyec: OP *ňäžβām*^a 'ich bin gewesen, war' (*ňäž-* 'sein'), Sjo. *mžēβām* 'ich habe genommen, nahm' (*mžē-* 'nehmen'), Sjo. *mīβām-* 'ich

habe gemacht, machte' (*mīββī* 3. Sg., *mīš* 'machen'), Nj. *mānnu^mmältvā* 'er hat [es] gesagt, sagte [es]' (MSFOu. LXXII, 107).

V.

A permi határozatlan névmások

SZARVAS GÁBOR a magyar *valaki*, *valami* stb. határozatlan névmás előtagját a *van*, *vagyon* ige *vala-* tőalakjából származtatta (Nyr. XXI, 174). Ebben annyira biztos volt, hogy a NySz.-ban is a határozatlan névmásokat a *vagyon*, *van* címszó alatt tárgyalta.

Mármost SIMONYI, aki BUDENZ halála után átvette a NyK. szerkesztését, MUNKÁCSINAK éppen ezekben az évfolyamokban megjelenő alapvető munkáját, „A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette“, már mint szerkesztő is, alaposan tanulmányozhatta, s ott arra a felfedezésre jutott, hogy a manysi határozatlan névmásoknak a magyarhoz hasonló előtagjuk van. Simonyinak alapos finnugor nyelvészeti készsége volt, hisz doktori értekezése is finnugor tárgyú volt, az Akadémia ezért is bízta meg a NyK. szerkesztésével. Kétségkívül ismerte SIMONYI BUDENZ Cseremiszi tanulmányok és Erdei- és hegyi-cseremiszi szótár c. munkáit is, amelyek a NyK. III. és IV. kötetében jelentek meg, s a mari nyelvben is talált hasonló előtagú határozatlan névmásokat. E fölfödözései után írta meg „Valaki és néki“ című kisebb cikkét, amelyben a magyar *valaki*, *valami* stb. előtagját SZARVAS GÁBORRAL szemben a manysi és mari határozatlan névmások előtagjával azonosította (NyK. XXIV, 368).

Mielőtt állást foglalnánk SIMONYI feltevése ellen vagy mellett, vizsgáljuk meg, mely rokon nyelvekben vannak hasonló előtagú határozatlan névmások.

A manysi névmások MUNKÁCSI feljegyzésében így hangzanak: KL. *äl-khānkhä* 'valaki', *äl-mär* 'valami' (Vog. Nyelvj. 111), *äl-män mazpü* 'valamilyen' (112), AL. *al-khanghua* 'valaki' (159), K *ql-khon-när*, FK *qlē-khwqn-när*, 'valaki', K. *ql-när*, FK. *oql-när* 'valami', K. *qlē-nē-sēr* 'valamiféle', *oqlē-nē-sēr-när* 'valamicsoda' (198), FK *oql-nē-šou-när* 'valamennyi' (199), P. *ql-khqn* 'valaki', *al-män* (jelzőileg), *al-mänēr*, *al-mär* (önállóan) 'valami, valamicsoda' (237), T. *qlq-khqn* 'valaki', *älä-ñoxor* 'valami', *älä-ñēr* 'valamely, valamiféle' (269); K. *ql-khot* 'valahol', *ql-khotäl* 'valahova', *ql-khotël* 'valahonnan' (200), P. *al-khwqtē* 'valahová' (238); *al-khuñ* 'valamikor' (244); *älē-khuñ* 'valahogyan, valamikép' (246), T. *älä-khqt*, AT. *qlq-khqt* 'valahol', T. *älä-khqt*, *älä-khotäl*, AT. *qlq-khotail* 'valahova', T. *älä-khotël*, AT. *qlq-khotël* 'valahonnan' (270); T. *älä-khuñuñ* 'valahogyan' (283), K *oql-khun* 'régén, valamikor'; *qlē-khwqtē* 'valamiképpen' (SZILASI: Vogul Szójegyzék 83).

KANNISTO följegyzése szerint: TJ *älä-kan*, TČ *älä-čan*, KU *älχon*, KM *älkōn*, KO *öälēkūän*, P *alkōn*, VNK *älkan*, VNZ *alkan*, VS *älkan*, LU *älkänkä* 'jemand' (Zur Gesch. des Vok. d. ersten Silbe im Wog. 22).

TJ *ele-nēr*, TČ *alā-nīer*, KU *ä.lnār*, KM *óálnǝr* 'irgend ein' (uo).

P *al-mēn*, VNK *ālmān*, VNZ *ālmān*, VS *ālmān*; VNK *ālmǝr*, VNZ *ālmǝr*, VS *ālmǝār*, LU *almēr* 'irgend ein' (uo. 23).

K *óâlχùn* 'schon längst' (tk. 'valamikor') (KANNISTO—LIIMOLA: Wog. Volksdichtung 40), *ālku'n* id. (41); K *ä.lχǝmle* 'irgendwie' (172, 420).

Megvan a c h a n t i b a n is: Kr *ǎtǎχǝǎ* 'irgendeiner', *ǎtǎmǎtǎ*, Kam. *ǎtǎmǎtǎ* 'was, welcher', Kr *ǎtǎ mǎtsir atǎ-mǎ* 'irgend ein Mensch', *ǎχǎm ǎtǎ χǝtǎ kǎtǝtǎt* 'голова чего-то болит', 'ich habe Kopfschmerzen', 'der Kopf schmerzt wegen irgend etwas' (KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostj. Wbuch 101, 361), Ts *āpǎmǎpǝǎ* 'etwas', Kr *ǎtǎmǎtǝǎ*, *ǎtǎ-* 'irgendein, etwas' (102).

K *atǎ χǝǎtǎn* 'ich weiss nicht wer', *atǎ χǝǎtǎn mǎ·γ tǎwǝt* 'jemand hat Honig gegessen (v. meinem Tisch)!', *atǎ-χǝtǎ* 'irgendwohin, ich weiss nicht wohin'; *ǎ-mǎ mǎγtǎ atǎ-χǝtǎ ǎnχǎtǎt* 'die Alte ging immer noch irgendwo'; *sǝǎ wǝ-lpǎn ũχǎn sǝχ atǎ χǝtǎn χǝrǎ-mǎtǎi* 'deine Kopfhaut wird Gott weiss wo abgezogen werden' (PAASONEN—DONNER: Ostj. Wbuch 4), *atǎ χǝtǎn* 'не знай где', *mǎn kǎtǎm atǎ χǝtǎ ǎwǝt* 'mikä lienee tullut vaimoni nuoremalle sisarelle' (61).

ada- (*at-*)*metta* 'valami', *ada-* (*at-*)*metta χǝi* 'irgend ein Mann', *ada-* (KK *ata-*)*χǝtan* 'valahol' (ПАТКАНОВ: Irtisi-osztják szójegyzék 3).

MUNKÁCSI SIMONYI cikkéhez hozzászólva (NyK. XXV, 56) az udmurt nyelvből is közöl idevágó adatokat: *olo-kin*, K *olo-kin* 'valaki' (VotjSz. 71), *olo-ma*, *olo-mar* 'valamely, valami; valamilyen' (72), *olo-keña*, K *olo-kǎña* 'néhány' (72), *olo-kečǎ*, *olo-kečǎ* 'valamilyen, valaminő', *olo-kǎtn*, K *olo-kǎtǎn* 'valahol', *olo-kǎtis*, K *olo-kǎtis* 'valahonnan', *olo-kǎtǎi*, K *olo-kǎtsǎ* 'valahová' (71).

WICHMANN feljegyzése szerint: G *o-lo kin* 'jemand', *o-lo kǎ-tsǎi*, MU *o-uo kǎtsǎi* 'irgendwohin' (Wotjakische Chrestomatie 640. sz.).

m a r i : B M *älä-γǝ kaja* 'valaki megy', *älä-γǝn imne šǝγǎ* 'valakinek a lova [ott] áll', *älä-mom štat* 'valamit csinálnak', *älä-γǝšto šǝγǎ dǎr* 'valahol áll'; UP *ala-γe*, UJ *ala-γǝ*, JT *ala-γǎ* 'valaki', UP UJ *ala-mo* 'valami', UP *ala-γǝštǎ*, JT *ala-γǝšto* 'valahol'; JO *älä-γǎ to-leš* 'valaki jön'.

GENETZ permi nyelvjárásbeli szövegeiben: *ala-kušo* 'valamelyik' (22, 26), *ala-kušto* 'valahol' (14).

PAASONEN foljegyzése szerint: B *ala-kǝ* 'jemand'; *kǝn kǝzǝ?* — *ala kǝn* 'wessen Messer [ist das]? — ich weiss nicht, wessen [es sein könnte]', *Almakaj kušto?* — *ala kušto* 'wo ist A.? — ich weiss nicht, wo er sein könnte', *mǎn glǎ kunamsek bu.tǝǎmǝ unam tolǎn* 'mein schon seit langer Zeit (ich weiss nicht wie lange) erwarteter Gast ist gekommen' (PAASONEN—SIRO: Ost-Tscheremissisches Wörterbuch).

SIMONYI ezeknek a határozatlan névmásoknak első elemét eredeti finnugor szónak tartja, megjegyzi azonban: „De nevezetes, hogy hasonló névmásokat találunk a kazáni tatárban is: *ällä-kem* 'valaki', *ällä-nej* 'valami'

(BÁLINT Gábornál még *ällä-ničä* 'néhány', *ällä-kaja* 'valahová' Kazáni-tatár szótár 17). . . . Kérdés, vajjon a tatár a cseremiszből vette-e vagy megfordítva, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a m. *vala-* mindezekkel egyeredetű.“

MUNKÁCSI említett cikkében azt írja: „Tekintve, hogy a votjában az 'esse' ige alakjai: *vil-* (inf. *vilni*, part. perf. *viläm* stb.), *van* ('van; lévő'), *val* ('vala') (WICHMANNnál: G *vilinĭ*, J MU *vilinĭ*, *viuĭni* 'sein, vorhanden sein'; G J U *val*, J MU *vau* 'war' Wotj. Chrest. Nr. 1219), nem valószínű, hogy az *olo*, *olaj* hozzájuk tartozzék, mi egyszersmind arra is világot vet, hogy a magy. *vala-ki* és a *val-* ige csak esetleges hangzásbeli összetalálkozások. Ellenben etimológiai kapcsolatban állhatnak a votj. *olo* és egyéb rokonnyelvi párjai a magy. *vagy* kötőszóval, melyet SIMONYI (Magy. Kötőszók I, 120) a *val-*'esse' ige származékának magyaráz.¹ A tatár *ällä* 'talán, vagy talán', BUDAGOV szerint *älä*, elszigetelten áll a törökségben; valószínűleg a népnyelvi orosz *ali*, *äli* (= или) 'vagy, vagy talán' átvétele.“

KANNISTO bizonyára szintén eredeti finnugor elemnek tartja a vogul alakot, mert idézett művében a finnugor eredetű szók közt tárgyalja, s nem említi Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen c. munkájában. PAASONEN szintén nem közli a chanti nyelv török jövevényszavairól írt cikkében (FUF. II, 81), a DONNER kiadta szótára pedig a manysi megfelelőkre hivatkozik.

Azonban a határozatlan névmások első eleme önálló szóként is használatos, mint ezt már SIMONYI is megállapította idézett cikkében. Különösen gyakori választó mondatok kötőszavaként való használata. Pl.:

m a n y s i : K *ǰäl xβās̄ mən̄s ǰal βāt̄ mən̄s* 'entweder wanderte er lange oder wanderte er kurze Zeit' (KANNISTO—LIIMOLA: Wog. Volksdicht. I, 40); *ǰäl xβās̄ βonl̄s ǰäl βāt̄ βonl̄s* 'entweder sass er lange, oder sass er kurze Zeit' (42); *nĭn βoĭentĭ nĕ ħomtĕ*, *ǰäl ĩ kĭd'teĭ ǰäl ĩ tōrəm?* 'was ist sein Beschützer, [ist es] ein Schwan oder ein Gott' (99); *ǰäl xβās̄ sĕ mən̄s*, *ǰäl βāt̄ mən̄s* 'entweder ging er lange, oder ging er kurze Zeit' (170).

c h a n t i : Ts *ǰpā—ǰpā* 'entweder — oder' (KARJALAINEN—TOIVONEN 101); K *ǰtā* 'vielleicht'; *tōw ǰtā xōw ǰtō-t*, *ǰtā wān ǰtō-t* 'liekkö maannut kauan vai lyhyen aikaa'; *tōw ǰtā xōw ǰtō-t*, *tōw ǰtā wān ǰtō-t*, *ǰtā tĭlēs ǰatmĕ-n ǰtō-t* 'liekkö maannut kauan vai vähän, liekkö maannut kuu-kauden päivät' (PAASONEN—DONNER 4, egyeztetve az udmurt *olo* 'vielleicht; oder', mari *ǰlā* 'vielleicht, wohl; oder' szóval).

u d m u r t : *olo*, S *olaj*, M *alaj* 'talán, lehet; vagy pedig; avagy; (párosan) talán . . . talán, vagy . . . vagy, akár . . . akár' (MUNKÁCSI, VotjSz. 71, pl. K *olo tenat korkat, anajet, atajet van* 'hast du vielleicht ein Haus, Mutter, Vater?' MUNKÁCSI—FUCHS 209). G *o-lo*, MU *o-uo*, U *o-llö* 'wohl, vielleicht; wer weiss . . .' (WICHMANN, WotjChrest. 640. sz.).

¹ Másikép BERE, NyK. XLIV. 31.

m a r i : *Pala* 'talán, lehetséges' (GENETZ), *B ala, ala* 1. 'vielleicht, wohl' 2. 'oder'. Pl. *ala toleş* 'talán jön'; *olaş kajet?* — *ala liješ* 'gehst du in die Stadt? — vielleicht', *payät şuñn ala puraş?* 'dürfte es schon Zeit hineinzugehen?'; *ala ta.ışe ala erla toleş* 'er kommt entweder heute oder morgen' (PAASONEN); B (BEKE) *jode.ş: şindže-t?* — *älä* (om *şindže*) 'kérdi: „tudod?“ — „talán“ (nem tudom)'; JO *älä mom la-ştäş?* (am *şandza, mam la-ştäş*) 'vajjon mit tegyek? (nem tudom, mit tegyek)'; JU *eş djesmşz-a-t, ala ku.şe. tşya-nış ala-şakış şu-n şlna:!* 'oh mein Gott, wie ist es möglich, dass wir in ein solches Leben geraten sind!' (WICHMANN 252); *ala pürⁿma-ş tşya-nış şlna-ş?* *ala şulşkşş p^rşmo şnā. tşñn tşya-nış şu-n şlna:?* *ala kuyura-k tşrkşđsmo şba-ts tşya-nış ala-şakış tō-lñn?* 'war vielleicht Gottes Schickung eine solche? vielleicht sind wir in diesen Zustand wegen des Sündenfalls geraten? vielleicht ist man in ein solches Leben wegen der Unstätigkeit der Vorfahren gelangt?' (252); BM *älä. toleş, älä. uke* 'vagy jön, vagy sem'; UP UJ *ala. mişem, ala. ò-şam, JT ala. mi.şem, ala. ò-şam* 'vagy megyek, vagy sem'.

Ugyanígy a kazáni-tatárban: *ällä* 'vajjon, vagy talán' (Bálint 17). A csuvas *elle* 'vajjon, vagy talán' (PAASONEN: Csuvas szójegyz.) valószínűleg szintén tatár jövevényszó.

Tehát szó sem lehet finnugor örökségről, csakis tatár jövevényszóval lehet dolgunk. WICHMANN (WotjChr. 640. sz.) az udmurt alakoknak a tatárral való egyezésére csak utal, de RÄSÄNEN, MSFOu. L, 20) a mari szót a biztos tatár jövevényszavak közé sorolja. Ellenben az ugyanitt említett, hegyi nyelvjárásból idézett *ä-li* 'oder auch, vielleicht' (RAMSTEDT: Bergtscher. Sprachstud. 6), mint már Ramstedt is megjegyzi, az orosz dial. *али* átvétele. PAASONEN—SIRO szintén a tatárból származtatja szavunkat.

E szerint a tatár *ällä* eredetileg kérdőszó volt, s így természetesen az volt az átvevő finnugor nyelvekben is. A határozatlan névmások tehát eredetileg kérdő névmások voltak.

MUNKÁCSI kérdő névmásnak is veszi a következő mondatban: *tēnad mēded o lo - k ē č ä: moñ kēlčiv ūvul todēnē* 'minő (valamilyen) a te gondolatod, én angyal nem vagyok, hogy tudjam' (GAVR. d. 35. MUNKÁCSI: VotjSz. 71). A manyisi TJ *alā-kan* stb. tehát eredetileg azt jelentette: 'vajjon ki, nem tudom, ki?'. .

A választó mondatok is, mint egy régebbi cikkemben kimutattam, eredetileg kérdő mondatok voltak (NyK. XLIV, 11).

Negatív bizonyítéka is van annak, hogy az obi-ugor és a volgai finnugor nyelvekben tatár eredetű a tárgyalt kérdőszó és a határozatlan névmások előtagja, nevezetesen az, hogy az északi obi-ugor nyelvjárások, továbbá a komi nyelv, melyek kevésbé voltak tatár hatásnak kitéve, nem vették át a tatár kérdőszót, s így határozatlan névmások sem alakulhattak vele. Természetesen ezek után a magyar *valaki, valami* stb. határozatlan névmás előtagját nem

lehet azonosítani az obi-ugor, udmurt és mari, s még kevésbé a tatár határozatlan névmások első elemével. Hogy a *vala-* előtag összefügg-e a *van* ige *val-* tövével, az továbbra is eldöntendő kérdés marad.

A csuvas is hatással volt a hegyi-mari határozatlan névmásokra, pl.: *tä-γü* 'irgend einer', *ta-ma* 'irgend etwas', *ta-γ^hnam* 'irgendwann', *ta-γ^htse* 'irgendwie, ich weiss nicht wie', *ta-malan* 'aus unbekannter Ursache', *ta-maγan* 'einigermassen' (*ta, tä* 'irgend; vielleicht' RAMSTEDT: Bergtscher. Sprachstudien 141).

Az egyik jaranszki nyelvjárásban csak választó kötőszó; pl. JT *ta-tse* *ta to-leš*, *ta o-γeš* 'vagy jön ma, vagy nem'; *ta ku-jem*, *ta o-γ^hm*, *om pale* 'nem tudom, megyek-e, nem-e'; *tä-tse* *tä ü-dem*, *tä o-γ^hm* 'vagy vetek ma, vagy sem' (vö. csuvas *ta — ta* ('ismeretlen)-e — vagy; *ta-kam* (*tacam*) 'valaki', *ta-mən* 'valami', *taγsan* 'valamikor', *taγsanax* 'rég, régen', alt. etc. R. *tā* 'ein Ausruf des Zweifels'; *tā — tā* 'entweder — oder', PAASONEN: Csuvas Szójegyzék).

Nem lehetetlen, hogy ez a *ta* elem van meg az UP *ikta*, JT *i-kta*, KN *i-ktä* 'mintegy, valamely, valami'. UP *iktä-žš*, JT *ikta-že*, K *iktäž* 'mintegy, valami, valaki' szóban. A kérdő névmásokkal: UP *iktaž-γe* 'valaki'; US *ikta-γe*, 'valaki'; K *iktä-ma* 'valami'; MK *iktaž-mo*; UP *iktaž-mo-γan^hš*, JT *iktaž-mo-γan^hš* 'valamilyen'. Az összetétel előtagja természetesen az *ik* 'egy' számnév (vö. RAMSTEDT: Bergtscher. Sprachstudien 25).

Az *ik* 'egy' számnévvvel is alakulnak határozatlan névmások. Pl.: US *ik-mo* 'valami', JT *ik-när-ok*, K *ik-nürək* 'ugyanannyi'. Tehát pl. az *ikta-mo* az *ik-mo* és a **ta-mo* vegyüléséből keletkezhetett.

Az erza-mordvinban is vannak *ta-* előtagú határozatlan névmások: *ta-ki* (*tavo-ki*) 'valaki', *ta-kodamo* (*ta-koda*), *ta-kona* 'valamely(ik), valaki', *ta-meze* (*tavo-meje*) 'valami' (BUDENZ: Moksa- és erza-mordvin nyelvtan 58). Vajjon azonos-e ez is a tárgyalt csuvas szóval?

Az udmurt nyelvben MUNKÁCSI szerint 'valaki' nemcsak *olo-kin*, K *olo-kin*, hanem *olo-kin-kä* is (VotjSz. 71). Tehát az *olo* előtagú határozatlan névmáshoz még egy *-kä* elem járul. Ez a *-kä* símulószócska egyedül is határozatlan névmássá teheti a kérdő névmást. Pl. *kin-kä*, *kin-kä* 'valaki', *ma-kä*, *mar-kä* 'valami' (VotjSz. 137), *kitei-kä*, K *kětsě-kä* 'valahova, bárhova, akárhova' (137, 152), *kiz'i-kä* 'valahogyan, valamiképpen' (151); K *kud-kä* 'néhány, némely', S *kudiz-kä* 'amelyik csak, bármelyik' (211), S *kəñä-kä* 'néhány' (197), *ku-kä* 'valamikor, valaha' (201); J *kud-mjnda-kä no ar uliša* 'nach einigen Jahren' (MUNKÁCSI—FUCHS 262).

G *kin-ke*, MU *kin-ke* 'jemand' (WICHMANN: WotjChr. 365. sz.), G MU *make*, MU *ma-rke* 'was immer, was nur; etwas, irgend etwas' (539. sz.), MU *kudiz-ke* 'irgend einer, irgend welcher', J *kö-ña-ke . . . so-minda* 'so viel . . . so viel', G *kī-tšike* 'irgendwohin', G *kuke*, U *ku-ke* 'jemals, einmal' (446. sz.).

Nagyon érdekes páros használata: *J so-berä monä isani kuškizi äsmä ešjos ki ñ - k ä ki ñ - k ä šajin* 'später begannen mich meine Kameraden zu necken, jeder nach seiner Art' (MUNKÁCSI—FUCHS 269). A határozatlan névmásoknak ez a páros használata a legtöbb rokonnyelvben megvan, vö. pl. a magyar *ki-ki* névmással. Bőven foglalkoztam ezzel a szerkezettel KSz. XIV. 148, Nyr. XLIII, 78.

Az udmurt nyelv más szavakat is használ a határozatlan névmások kifejezésére, pl. az 'egy' számnevet, de azért kitehetik ezen felül a *-k ä* símulót is. Pl. M *og-kiñ* és *og-kiñ-k ä* 'valaki, egy valaki' (VotjSz. 174, *og* 'egy'), S J *kin-k ä-so*, *kin-k ä-no-so* 'valaki' (175, *so* 'az', *-no* 'is'), *mar-k ä-so* 'valami' (uo. 137), *og-k äts ä-k ä*, K *k äts ä-k ä-no* 'valahová, egy valahová' (152), *k äž i-k ä-no* 'akármiképpen, de . . .' (151), *og-k öna-k ä* 'egynéhány' (197); J *kiñ-k ä-no* 'jemand' (MUNKÁCSI—FUCHS 72), S *ku-k ä-no* 'manchmal' (247, tk. 'valamikor'); MU *og ki-ñke-no* 'irgend ein' (WICHMANN: WotjChr. 365. sz.), G *k ät inke-no* 'irgendwo' (446. sz.).

A komi nyelvben az udmurt *-k ä-nek -ke*, I-*ke* felel meg, s itt már csakis ezzel a szócskával alakulnak a kérdőnévmásokból határozatlan névmások. Pl. V S Peč L U *kod-ke*, S *kot-ke*, I *kod-ke*, *köd-ke* 'jemand, einer von beiden', S *kodi-ke* 'jemand'; V S *mij-ke*, L *mej-ke*, I *mij-ke*, U *muj-ke* 'irgendetwas, irgendwas'; V S L U *ken-ke* 'irgendwo', Peč *k äten-ke*, P *k ät en-ke* 'irgendwo', V S *k ät ts ä-ke* 'irgendwohin', V *k äs-ke*, I *k äs-ke* 'irgendwoher', S *ko-d är-ke*, V S Peč L U *kor-ke*, I *kor-ke*, *kör-ke*, P *ker-ke*, *ker-ken* 'irgendwann, einst, einmal', V S L U *ku-t š em-ke*, S U *ku-t š em-ke*, I *ku-t š em-ke*, P *k ät š em-ke* 'irgendein, irgendwelcher', V S P *k idž-ke*, L P *k äts-ke*, I *k udž-ke*, U *k udž-ke* 'irgendwie; zufälligerweise' (WICHMANN—UOTILA: Syrjänischer Wortschatz); VM *k äm in-ke t š elkevež i* 'eine gewisse Summe von Rubeln' (FOKOS-FUCHS: Volksdicht. der Komi 444); S *m äjta-ke*, V *m äjtem-ke*, S *m äjtem-ke*, U *m äjtem-ke* (WICHMANN—UOTILA), VM *m äjdem-ke* (FOKOS-FUCHS 445, 446, 447) 'irgendwieviel, etwas'.

A kérdő névmást az udmurt nyelvben a *-k ä* símulótól el is választhatja több szó, pl. K *ku t než ed zundäs-polti saptatäk k äz az-k ä*, *sojizä bašsko* 'welche von deinen Töchtern durch einen Ring harnt, ohne diesen zu beschmutzen, die heirate ich' (MUNKÁCSI-FUCHS 181); K *ma r luoz-k ä no luoz* 'was geschehen soll, geschehe!' (206).

A vonatkozó névmás eredetileg szintén azonos volt a kérdő névmással, az udmurtban azonban a határozatlan névmás is lehet vonatkozó névmás; pl. U *ma r -k ä kuriškot*, *soj ä šotiško* 'warum du mich bittest, das gebe ich dir' (453); U *rež l äkm ä k ät in -k ä*, *mi o t in* 'wo uns wohl ergeht, dort sind wir'; J *k ät in -k ä t il-pu luä*, *ot in pä mi t il pellasa*, *lobasa vetliškom* 'wo immer eine Feuerbrunst ausbricht, dort gehen wir fliegend herum und fachen das Feuer an' (74); J *k äž i -k ä-no šotid ug-no*, *o ž i bašti*, *ešjos i!* 'wie du [uns] gegeben hast, so nimm auch, Freund' (387); J *k äž i -k ä*

[pijez] *kosäm*, *o ž i - i k karäm* 'wie es sein Sohn ihm aufgetragen hatte, so tat er' (72); K *k i ž i - k ä monü kuno karidž*, *o ž i - i k mon-no tonä kuno karo* 'so wie ihr mich zu Gaste hattet (bewirtet habet), ebenso will ich auch dich zu Gaste haben' (203); K *k i ž i - k ä liktid*: *o ž i bert!* 'ahogy jöttél, úgy térj vissza!' (MUNKÁCSI: VotjNépkHagy. 279).

A régi magyar nyelvben a határozatlan névmás szintén lehetett a vonatkozó mondatok kötőszava (l. a NySz.-ban a *vagyon*, *van* címszó alatt a *valaki*, *valami*, *valahány*, *valahol* stb. határozatlan névmást).

A permi határozatlan névmásoknak ez a második eleme nyilván nem más, mint a feltételes mondat kötőszava.

A mari nyelvben szintén alakultak hasonló módon határozatlan névmások: K *kü-γñät*, U *kö-γñat* 'jemand', K *kñna-m-γñät*, U *kunam-γñat* 'irgend wann' (WICHMANN: Tscheremissische Texte 367. sz.); MK *mò γñám* 'valamit'; UP *mom-gin-a-t* 'valamit', *kunam-gin-a-t* 'egyszer csak' (tk. 'valami-kor'), *kuštā-γin-a-t* 'bárhol'; UJ *kuzē-γñ-a-t* 'valahogyan'. (Vö. K. *kñä, kñä, γñä, γñ, gñä, gñ, U kñn, γñn* 'wenn'; K *kñät*, U *kñat, γñat* 'wenn auch, wenn also; sogar, auch'; K *-at, -ät, U -at*, 'auch' 40. sz.).

Más finnugor nyelvben nem találtam olyan határozatlan névmásokat, amelyek a kérdő névmásból és a feltételes mondat kötőszavából keletkeztek, csupán a mariban és a permi nyelvekben. Ez a jelenség megint a mari nyelvnek a permi nyelvekkel való szorosabb kapcsolatát bizonyítja, amint erre már mult évi akadémiai felolvasásomban rámutattam.

Azonban felelnünk kell arra a kérdésre is, hogy keletkezettek az ilyen összetételű határozatlan névmások. Hogy lesz határozatlan névmás a kérdő névmás és egy kötőszó kapcsolatából? Már az is feltűnő, hogy egy alárendelő kötőszó helye nem a mellékmondat elején van, hanem a mondaton belül vagy a mondat végén, s ott sem önálló szóként, hanem símulószóként, enklitikus elemként. Meg kell tehát állapítanunk, hogy a feltételes mondat kötőszavának nincs-e más használata is. Bizony van, mégpedig a mari és a komi nyelvben, ahol kérdőszóként is használják, mégpedig szintén enklitikus elemként. Pl.:

a) m a r i: C (ma Joškar-Ola): *kok tor alašam kurkalem, kelšaleš γθn, oγeš γθn? teat medečna kuyu ulōda, meat tedečda izi ulōna. mōlannažō muralaš kelšaleš γθn, oγeš γθn?* 'Meine zwei braunen Wallache lenk' ich; ziemt' sich, oder nicht? Ihr seid älter als wir, wir sind jünger als ihr; ziemt's uns zu singen, oder nicht? (PORKKA: Tscher. Texte 38, 26. dal, még uo. 40. l. 40. dal, 57. l. 136. dal); *ťšqšker jūmq-l mera-ŋžš ošē·mēn γθn uke·γθn? nemnq·n nalša-š ü-ōđržš tūz lqne·n γθn uke·γθn? nemnq·n purša-š kapka-žš po·ťššē lōđēn γθn uke·γθn?* 'ist der unter dem Gebüsch befindliche Hase [schon] weiss geworden oder nicht? hat das Mädchen das wir nehmen wollen, sich [schon] geschmückt oder nicht? hat die Pforte, durch welche wir hineinfahren sollen, sich [schon] geöffnet oder nicht?' (WICHMANN: Volksdicht. u. Volksbr. der Tscher. 330—331).

UJ *kue-bujet šánđžâret šánđžârɣàlân-gân, uke-ɣân? arama-bujet ši oksat ojâblâlân-gân, uke-ɣân? ... šoptâr šinđžan tanem âle, šonaleš-kân, uke-ɣân? 'A nyírfa csúcsán lévő barka kifejlődött-e [már] vagy sem? A fűzfa tetején levő levél megkapta-e [már] ezüst színét vagy sem? ... [Fekete]-ribiszke szemű kedvesem volt, gondol-e rám vagy sem? (LACH—BEKE: Gesänge russischer Kriegsgefangener, 89. l., 17—18. dal); tšondaï-bundaï šüp^ošâkšâm šüškaltem-gân, oɣâm-gân? kormâž-ɣöryö lštašâžâm šüškaltem-gân, oɣâm-gân? Po.tšingâ bätâ-šâmâ-tšâštâm tarbaltem-gân, oɣâm-gân? Po.tšingâ(n) üðâr-šamâ.tšâštâm sabârem-gân, oɣâm-gân? tšondaï-bundaï a sippal sípolok-e vagy sem? Egy marékra való levéllel sípolok-e vagy sem? Pocsinga asszonyainak szívét megmozgatom-e vagy sem? Pocsinga lányainak szívét (magam felé) fordítom-e vagy sem?' (uo. 102, 53. dal).*

B. *menma-n ɣâna-ï kuze. ðlâmâna-m šinđžâ-lât-kân mündür šoŝšâna-? 'ob unsere fernen Verwandten wissen, wie wir [hier] leben?' (WICHMANN 412); joška-r ɣâna-ï jolan-a-t, oš kövertše-n ulšldâ-ɣân ukê-ɣân i:ðâm serâšte? menma-n ɣâne. po-r- ikšubo. ulšldâ-ɣân ukê-ɣân elâšte? 'rotflüssige weisse Tauben gibt es wohl neben dem Dreschboden oder nicht? gute Kinder wie wir gibt es wohl [in der Welt] oder nicht?' (400).*

Mint láttuk, a föltételes kötőszónak kérdőszóként való használatára csak három mari nyelvjárásból tudok adatokat idézni, ezekben is csak dalokban fordul elő, a kötött beszéd tehát nemcsak a dalok régiségére mutat, hanem a föltételes kötőszónak kérdőszóként való régi használatára is. Közbeszédbeli használatára csak a következő adataimat közölhetem: UJ *jâŋ pazarš mižen-gân, ala mižen oɣâl-ɣân? 'az ember elment-e a vásárra, vagy nem ment el?'; mâlane-m kalâ.tšâm nal(â)n-gân, ala ukê-ɣân? 'vett-e nekem búzakenyeret, vagy sem?; jâŋ šikâš ala. kâj(â)n-gân, ala. kâj(â)n oɣâl-ɣân? 'az ember elment-e csépelni, vagy nem ment el?; ta.tše up^ošâm naleš-kân, ala oɣâl-ɣân? 'vesz-e ma sapkát, vagy sem?*

k o m i: *Le muï, siŋa durneï-kê? 'micsoda, bolond-e ő?' (NyK. XLV, 420); V ta je-kê jeja? 'ist er närrisch?' (WICHMANN—UOTILA: Syrjänischer Wortschatz, Wichmann: Syrj. Volksdichtung 74); Le kokni-dik-li-kê jur-bežanejjid? 'sind vielleicht die Kopftuchzipfel [einer verheirateten Frau] leicht?' (287). Érdekes ebben a mondatban, hogy az orosz és a komi kérdő szócska együtt szerepel.*

A-kê jelentése 'talán'. Pl.: *Le lešid-kê tše.tšid tušaanejŋ, šisštem-kê vištem li-šemanejŋ abi ne tenad li-tjŋ nemaneï, abi ne tenad ku.tšik-tjŋ jqjaneï!?' 'mit deinem schönen, schlanken Rumpf, mit deinem kräftigen gesunden Leib sind deine Knochen etwa nicht voll Mark, ist deine Haut etwa nicht voll Fleisch!?' (WICHM. SyrjVolksdicht. 287); V baba vi.džedis, vi.džedis, eties šuuë. „ta je-kê“, medes šuuë. „ta je-kê“ 'az asszony nézte, nézte, az egyikről (tk. egyiket) mondotta: „Talán ez az“, a másikról mondotta: „Talán*

ez az“ (FOKOS: ZÜRjNÉPKMUT. 49); V *baba bara šuŋe ęti džo, džegeš*: „*ta je-ke-a*“, *međes šuŋe*: „*taje-ke-a*“ 'az asszony megint mondja az egyik lúdról: „Talán ez az“, a másíkról mondja: „Talán ez az“ (FOKOS: ZÜRjNÉPKMUT. 49); VM *kittše-ne te veřřsan arestan beršid? je ĵ m e m ĵ d - k e - a ?* 'wohin läufst du einem Arrestanten nach? Bist du vielleicht verrückt geworden?' (409); Le *si dži pe ĵ i - k e kulisni* 'so sind sie auch vielleicht gestorben' (FOKOS-FUCHS: Volksdicht. d. Komi 41).

Bizonyára a következő mondatokban is 'talán' a *-ke* jelentése: VM *babaęs zurgas*. „*miřřtemĵd tai-ne vol-paš viłas*“. *baba i šuas*: „*atšĵd'-ke sitalęmiđ ulad*“ 'er stösst seine Frau. „Du hast ja Durchfall gehabt (und hast dich) ins Bett (entleert).“ Die Frau erwidert: „Du selbst ('talán te magad') hast dich eingemacht“ (uo. 430); Le *o n m ĵ š e m a - k e - a ?* 'ist er wohl eingeschlafen?' (uo. 60).

Egyes szavakkal kapcsolatban: VM *ę d v a - k e nin tenĵ surę* 'du wirst es wohl kaum ('aligha') mehr finden (FOKOS-FUCHS 405; or. едвa 'alig', e.-iu 'aligha').

VM *Pederĵd b u r a - k e gušalema* 'das hat wohl der Peter gestohlen' (uo. 431); Prup *atte-pe, zonne, ta řšem gel mort saje loęe b u r a - k e nił řetni keđdumnik-pi saje* 'schau nur, ach du mein Lieber, einem solchen armen Mann muss ich am Ende (eig. vielleicht) meine Tochter geben, dem Sohn der Zauberin' (uo. 104); V *ez-pe b u r a - k e n bara paš-keĵiđ šeļem viłas vo?* 'talán megint nincs kedvére a ruhád?' (FOKOS: ZÜRjNÉPKMUT. 111) (*bura* 'gut [Adv.]').

Prup *da š k e - p e řahĵd menam muřřiklen abu?* 'hat mein Mann vielleicht sogar kein Brot? (FOKOS-FUCHS 113); VM *ga š k e i pulase abu řuiřilema* 'vielleicht habe ich [überhaupt] kein Kugel hineingesteckt' (uo. 437); VM *ga š k e ku řšem-ke đere-viaę voam* 'vielleicht gelangen wir in irgendein Dorf' (uo. 412); S *me pe da š k e řeĵid nin kula* 'ich sterbe vielleicht schon bald' (WICHM. Syrj. Volksdicht. 132); V *ga š k e menę kutad viđžni poreę-uv gelik tujas* 'vielleicht beginnst du mich zu behandeln wie den Reiserbesen unter der Schwelle' (275); L *sen kođđžas ga š - k e, uźni* 'da musst du vielleicht über Nacht bleiben' (186) (V S Peč U *gaž*, I *gāž* 'Freude, Fröhlichkeit', V L U *gaš-ke*, I *gaš-ke*, V S U M *daš-ke* 'vielleicht' WICHMANN—UOTILA).

V S L Le U *veš-ke*, VU *veš-ke*, I *veš-ke*, V L *veš-ken*, V S Peč U *eš-ke*, V Peč *eš-ken* 'Partikel zur Bildung des Konditionals u. a.', V S Peč L U P *ke*, *-ke*, VU *ke*, *-ke*, I *ke*, *-ke* 'wenn, wenn (kond. und temp.), als'; a *ken n-jét* WICHMANN—UOTILA a V S Peč *ne* 'denn (gew. in Fragesätzen)' szócskával veti össze (a *veš*, *eš* elem származásáról nem nyilatkozik).¹ Pl. V *batę ve š k e*

¹ WICHMANN „Die tschuwaschischen Lehnwörter in der permischen Sprachen“ (1903) című művében (MSFOu. XXI, 59) a komi szót kérdőjellel egybeköti az udmurt J *iške*, MU *ške*, *ske* 'in diesem Falle, wenn es so ist', G *šike* (< **iške*) 'es scheint, wohl' csuvas jövevénysszóval, de, mint említettem, WICHMANN—UOTILA komi szótára nem hivatkozik a két permi szó kapcsolatára.

getrale 'mein Vater würde [mich] wohl verheiraten' (WICHM., Syrj. Volksdicht 234); *V volis eske* 'er war wohl hier' (102); *VU jugdi pe v e s k e* 'er wurde wohl gefunden' (203); *L batę veske getrale* 'mein Vater würde [mich] wohl verheiraten' (251); *Prup kor-ke p' e s k e . širli bur vešli!* 'einst habe ich wohl dem Hecht eine Wohltat erwiesen' (FOKOS-FUCHS 88); *V piñaid e s k e kipeđe, riñišid da iz-kiid veite* 'wenn ihn die Egge träge, die Riege und der Mühlstein bringen ihn zum Sinken' (Wichm. Syrj. Volksdicht. 13; szószerint: 'a borona talán fönntartja, a csűr és a malomkő lehúzza').

• *V S U tai-ke* 'beinahe' (*tai* 'ja, doch, nämlich'). Pl.: *S tai-ke eg us* 'ich war nahe daran zu fallen', 'kis hía, -hogy el nem estem'; *V menę tai-ke vetlas* 'sie trieb mich beinahe weg' (WICHMANN—UOTILA 270, Syrj. Volksdicht. 237); *V me tai e s k e keráli — da ponid me vile lavte* 'gewiss, ich hätte [besser] gehackt —, aber dein Hund bellt mich an' (WICHM. Syrj. Volksdicht. 312).

A határozatlan névmás tehát eredetileg azonos volt a kérdő névmással, s idézhetek is a komi nyelvből olyan alakilag határozatlan névmásokat, amelyek kérdő névmások voltaképpen. Pl.: *U menam mu i -ke jur-vežere oz vetli* 'ich weiss nicht, warum meine Gedanken nicht laufen wollen' (WICHMANN—UOTILA 157); *V me duma i tsi tatiš k i d ž - k e pišjini* 'ich habe herausgefunden, wie man von hier wegkommen kann' (WICHM. Syrj. Volksdicht. 65); *U te k i s - k e tattše usin?* 'te honnan kerültél ide?' (FOKOS: UF. XVI, 154); *U k i s - k e te vajin ašsid lešid vir-jaitę?* 'ugyan honnan hoztad a magad szép testét (tk. vér-húsdot)?' (156); *VM k i s - k e, zev bur jez loktad?* 'woher kommet ihr, sehr gute Leute?' (FOKOS-FUCHS: Volksdicht. d. Komi 414).

A következő mondatban ellenben a határozatlan névmás a *-ke* elem nélkül áll: *VM dumaite: kiđđza-mijja babališ drugę vini* 'er denkt, irgendwie müsste man den Geliebten der Frau töten' (uo. 398).

Már egy régebben megjelent cikkemben megállapítottam, hogy a finn-ugor határozatlan névmások eredetileg kérdőnévmások voltak (KSz. XIV, 130, Nyr. XLIII, 70), de hasonlóképpen a kérdőnévmásokból fejlődtek az indoeurópai nyelvek határozatlan névmásai is (l. Brugmann: Grundr. d. vergl. Gramm. d. idg. Sprachen, I, 511, II, 772; Delbrück: Vergl. Syntax d. idg. Sprachen, I, 511).

Az udmurt *-kä*, komi *-ke* elem, amellyel a határozatlan névmások alakultak, s amely egyben feltételes kötőszóul is szolgált, kétségkívül azonos a chanti *O -ki*, Kaz *-ke*, Ni *-ke* (KARJALAINEN—TOIVONEN 383), manysi *-ke* feltételes kötőszóval. Mármost a permi kötőszót WICHMANN Wotjakische Chrestomathia-jában, bár kérdőjellel, valóban egyezteti a finn *-ko*, *-kö* 'e?' kérdőszócskával.

Főntebb már kimutattam, hogy a komiban és a mariban a feltételes kötőszó kérdőszócska is lehet. De a manysiból is van egy hasonló adatom: *So ni`lę x̄u.mn, x̄u.ŋ^um x̄u.mn ā:lnvālne p̄y`i k̄i-β̄rd taχ a`tk^ee p̄a`itaχts?* 'sollte er denn nicht in den von vier Männer, von drei Männern zu tragenden Kessel kochen?' (KANNJSTO—LIIMOLA: Wog. Volksd. I, 144).

A mari *-kən* feltételes kötőszónak és kérdőszónak a permi és az obi-ugor feltételes kötőszóval való alaki kapcsolata még további vizsgálatra szorul, bár láttuk, hogy a komiban is van a *-kə* mellett *-kən* alakja is.

Ismételten rá kell mutatnom arra, hogy mind a permi nyelvekben, mind a mari nyelvben a feltételes kötőszó egyben, sőt eredetileg kérdőszócska volt, s ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a feltételes mondat eredetileg kérdő mondat volt. Ez a jelenség megint bizonyíték a permi nyelvek és a mari nyelv egykori szorosabb kapcsolatára.

Már SIMONYI rámutatott, hogy a magyar *-ë*, *-é* kérdőszócska is szerepelhetett a régi magyar nyelvben feltételes kötőszóul. Pl. *Hisztek-è* istenben, én bennem is higgyetek: *creditis in deum, et in me credite* (MüncK.). Ha azt akarod, sokáig hogy ne nevensenek, és udvarból az uraim ki ne vezessenek, *nevetnek-e*, neved te is, ám hadd igessenek (Pesti G. 95. mese). Azért ha szívedben *szomorú vagy-é*, lelkedben *elkeseredtél-é, izellen és áhitatlan vagy-é*, gondold az urnak nagy szomorúságát (ÉrsK.). Azért *ha kevély vagy-é, és alázatos-ságot kívánsz-e*, tehát gondold az ártatlan Krisztusnak kínját (uo.). *fejedel-mee em el t e n e k e e. Ne akary ffelel emelkődnny* (ÉrdyK. 472). *walakynek h a m y s w a g o k e byr vram ô Nagsaga en welem* (1549-ből, LevT. I, 61). *Távul vannak-è a jók*, óhajtja azokat (COMENIUS). Még gyakoribb a *ha* kötőszóval egy mondatban, viszont a *ha* magában is lehet a függő kérdés kötőszava (l. SIMONYI: A Magyar Kötőszók II, 182—183, III, 133, KLEMM: Magyar Történeti Mondattan 17). Kérdőmondatokból keletkezett feltételes mondatok az indoeurópai nyelvekben is vannak, így pl. a szláv nyelvekben,¹ (l. VONDRÁK: Vergl. Slav. Gramm. 454, 511, 546), a németben, angolban és franciában (PAUL: Prinzipien⁵ 150).

Már szó volt arról, hogy a választó mondatok is kérdő mondatok voltak eredetileg. Ezek után természetes, hogy a feltételes kötőszó is lehet választó mondatok kötőszava a finnugor nyelvekben. Pl.:

m a r i : K *jä-lžə pò·pat, mä-mnämi pò·pat, pò·pat kə́n-ä·t a·γep kə́n-ä·t: šanä·-bel γa·nīš pa·rsən ə·štem ə·lš* 'die Leutz schwatzen über uns; mögen sie schwatzen oder nicht: [ich weiss selber wohl] wie ein Regenbogen [so schön] war mein seidener Gürtel' (WICHMANN 210).

u d m u r t : K. *tšə n - k ä, õ z - k ä lu, utškeša ulə!* 'ob es war ist, oder nicht, schau her!' (MUNKÁCSI—FUCHS 178); K *s u l t i m - k ä, ü m - k ä, mar užalom?* 'ha fel is keltünk, ha nem is, mit tegyünk?!' (MUNKÁCSI: Votj-NépkHagy. 276); S *v e r a j - k ä - n o, ə j - k ä - n o vera tənīd, putez uz lu* 'ha mondom is, ha nem mondom is neked, haszna nem lesz' (121).

c h a n t i : É *tām xvtl-gi, xaləuet-ki xoldəm-lamba* 'ha ma nem, hát holnap (tk. ha ma, ha holnap) bizony meghalok' (PÁPAY, UF. XV, 82).

¹ Az orosz *если* 'ha, hogyha' feltételes kötőszó utótagja a kérdő *ли* '-e?' szócska, előtagja pedig a *есть* 'van' ige, tehát a kötőszó eredetileg azt jelentette: 'van-e'.

m a g y a r : *Mindig gubába jár, ha süt, ha esik* (Nyr. XLIV, 11). *Egyék, mert ha eszik is, ha nem is, megbánja* (KRIZA: Vadr. 479). *Neki, ha él, ha hal, tánc kell* (Nyr. IV, 33). *De ha gondolkodik is, ha nem is, már a polcon vagyon* (MIKES: Lev. 13). Másod jegy, hogy ha tiszta és szeplőtelen életet él az ő állapotja szerint, tudniaillik *ha sziz, ha házas, ha özvegy*, semmiben által nem hágván az igaz törvényt (Érdy-K. 622b). SIMONYI, MKötőszók III, 128, ezeket páros megengedő mondatoknak nevezi, de ezek nyilvánvalóan választó mondatok (vö. ném. *ob schön, ob Regen* 'ha szép [idő van], ha eső').

GYÓNI MÁTYÁS

A ROMÁN TÖRTÉNET BIZÁNCI FORRÁSAI

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. november 2.-án tartott felolvasó ülésén

A bizánci történeti forrásokban egy 976-i eseménytől kezdve mind gyakrabban történik említés a Balkán-félsziget egy *Βλάχοι* nevű népéről. Bizánci és más források mutatják, hogy a XI—XIII. század folyamán ez a Balkán-félszigeten sokfelé élő népelem egyre jelentősebb történeti szerepet játszott, különösen Thessaliában, majd az Asenidák ú. n. második bolgár cárságában. Erdély déli peremvidékén az 1210-es évektől kezdve bukkan fel a magyarországi latin okleveles forrásokban egy vlách nevű népelem. Ez a XIII. század folyamán Erdélyben egyre erősödik és terjeszkedik. A bizánci birodalom és Erdély közötti területeken először a XII. század 60-as éveiben olvasunk vláchokról. Említésük csak a XIII. század 40-es éveitől kezdve folytatódik. Ettől fogva láthatjuk történeti szerepük jelentőségének növekedését a Havas-elvein, majd Moldvában is.

A magyar bizantinológust a vláchok eredetének és középkori történetének kérdése nemcsak a bizánci birodalom népesedés- és településtörténete szempontjából, hanem az erdélyi magyar-román együttélés miatt is közelről érdekli. 1941 óta foglalkoztat az a terv, hogy megvizsgáljam: hogyan használhatók fel a bizantinológia anyaga és módszerei a mai románság négy nagyobb csoportja: az északi románok, az arumunok, a megleni és az isztriai románok eredete kérdésének a megfejtéséhez.

A nyelvészek túlnyomó része egyetért abban, hogy itt ugyanannak a nyelvnek négy fő nyelvjárásáról van szó. Megegyeznek abban is, hogy a mai román nyelv a vulgáris latinból fejlődött, erős szláv hatásoktól alakított neolatin nyelv. A vitás kérdés mindössze ennyi: hol és hogyan ment végbe a románság ethnogenezise, néppéválása? Közismert az is, hogy a kérdés óriási szakirodalma milyen feleleteket adott e kérdésre. A dákoromán kontinuitáselmélet és a Balkánról történt északravándorlás nézete között áll egy harmadik felfogás is, mely egy Dacia és Pannonia északi határaitól a balkánfélszigeti görög-latin nyelvhatárig húzódó óriási ethnogenezis-szinteret tesz fel.

A kérdés tudományos történetében az a különös, hogy az ellentétes eredményekre jutó kutatócsoportok nagyjában ugyanazzal a forrásanyaggal dolgoznak. Az eredmények ellentétességének oka csak kisebb részben rejlik

e bizonyítóanyag sajátos természetében. A zavart nagyobb részben az okozta, hogy e tisztán tudományos kérdés kutatásába nacionalista politika, sovinizmus tört be.

1942-ben határoztam el azt, hogy ezt az izgatóan érdekes tudományos problémát, a román nép kialakulása színterének és eredete kérdésének a rejtélyét a teljes forrásanyag alapján, de a sovinizmus becsületes kikapcsolásával újra vizsgálat alá veszem.

Erre két út kínálkozott. Az egyik az, hogy az ember kutatómunkáját csak az írott történeti forrásokra korlátozza és ezek közül is csak azokat veszi figyelembe, amelyek a már kialakult vlách néprészekre vonatkozólag szolgálnak vallomással. Ennek az útnak nagy előnye az, hogy a kutató aránylag biztos talajon mozog, s eredményeit szinte kézzelfoghatóan igazolhatja. Hátránya viszont az, hogy kutatási lehetőségeinek alsó időhatára nagyon korlátozott. A középkori írott történeti forrásokból esetleg kitapintható a románság szétvándorlási magva, de ez nem szükségképpen azonos néppéválásuk színterével. Ahhoz, hogy az ethnogenezis-színtér és a substratum-nép vagy népek kérdéseire is megfelelhessünk, rá kell lépnünk a román őstörténet kutatásának útjára is. Itt már az ókori és középkori történet, az archeológia, a nyelvészet, az embertan és a néprajz anyagával és módszereivel kell dolgoznia a kutatónak. Ez út nagy előnye, hogy időben a messze multig elvezet. Viszont az eredmények meggyőző erejét itt nem mindig lehet szinte kényszerítő evidenciával érvényesíteni.

Magam első feladatul a már kialakult vlách néprészekre vonatkozó írott forrásanyag vizsgálatát választottam. Hiszen a bizantinológia területéről akárok a két kérdés megoldása felé közelíteni. A bizánci források — különösen a vláchság középkori történetének legrejtélyesebb első harmadára vonatkozóan — aránylag gazdagabb anyagot nyújtanak, mint a más eredetű források. Ezt a gazdag bizánci anyagot eddig magyar részről csak másod-harmadkézből, de még román részről is csak nagyon kis mértékben értékesítették szakszerűen e kérdések megvilágításában. Azonban természetes az is, hogy a bizánci forrásanyaggal párhuzamosan a nem-görögnyelvű forrásanyag vizsgálatát is teljes mértékben és ugyanolyan alaposan el kell végezni a kitűzött cél elérésére.

Az eddigi kutatásban — az említett sovinizta szempontok miatt — majdnem mindig a negatív oldal domborodott ki. A kutatók egyes csoportjai azt igyekeztek kimutatni, hogy hol *nem* éltek a mai románság középkori elődei.

A kutatásnak a középkor idejére való korlátozása eleve valószínűvé teszi, hogy a román ethnogenezis-színtér és a substratum-nép kérdésére a legjobb esetben is csak közvetett feleletet kapunk. Ezért a román őstörténet problematikáját másként kell megfogalmaznunk. Készülő munkám *célja* megfelelni a következő kérdésekre: Milyen területeken élt a románság a X — XIII.

században? Milyen kapcsolatban állt a dalmáciai romanizmussal? Felfedezhető-e ebben a korszakban a románság terjeszkedése, vándorlása, széttelepülése? Derül-e fény a forrásokból a románságnak a Balkán-félszigetről történt északravándorlására, illetőleg Daciából a Balkán-félszigetre történt délrevándorlására? Az egyik cél tehát a románság középkori településtörténetének a vizsgálata. Azonban természetesen a forrásokból ki kell elemezni minden történeti adatot, a középkori románság belső és külső történetére, főként gazdaság-, társadalom-, egyháztörténetére és néprajzára vonatkozólag is. Mert, ha azok az életformák, amelyekben az északi románság e korszakban élt, bizánci, balkáni eredetűek, ez az északravándorlás mellett bizonyít. (A bizánci Bulgaria-thema vláchjaira vonatkozólag éppen bizánci császári oklevelek, püspökségjegyzékek és szerb oklevelek alapján sikerült tisztázni azt, hogy 1020 óta az orthodox egyház achridai érsekségéhez tartoztak, melynek területén 1087 és 1183 között külön vlách püspökségbe voltak szervezve, s hogy az érsekségnek ezt a vlách püspökségét a szerb uralom alatt, a XIV. században újjászervezték.¹) Ha viszont a balkánfélszigeti vláchok életformái daciai-pannoniai eredetűeknek bizonyulnak, ez a délrevándorlás mellett szól.

Amióta megismerkedtem a marxizmus-leninizmus történetesenléletével, a történelmi materializmussal, vizsgálódásaiban behatóbban kezdtem foglalkozni a forrásoknak azokkal az adataival, amelyek a vláchok gazdasági és társadalmi életére vetnek fényt. (Pl. legutóbbi akadémiai felolvasásomban² kétlegelős pásztorkodásuk s az ezzel kapcsolatos juhsajt-termelésük és szőtteskészítésük bemutatásával igyekeztem a források alapján megvizsgálni a középkori balkánfélszigeti vláchok élete gazdasági alapjának egy részét.) Kétségtelen ugyanis, hogy a vláchok nagyon konzervatív termelési technikája és termelési módja magyarázattal fog szolgálni pásztortársadalmuk fejlődésének lassúsága és államaik kialakulásának viszonylag késői időpontja tekintetében is.

Az *elvek és módszerek*, amelyeket a munka közben követek, a következők: Mindazokat az írott forrásokat, illetve forrásrészeket bele kell vonni a vizsgálódásba, amelyek a már kialakult vlách néprészekre vonatkoznak. Ennek a román vonatkozásnak a legfőbb kritériuma az, hogy ezekben a forrásrészekben egy-egy népnév fordul elő, mely a románokra vonatkozik. A középkori írott források túlnyomó többségében a román nép nem azon a népnéven szerepel, amelyet a maga megjelölésére mindig is használt, tehát nem a *Rumán* népnéven s ennek változatain, hanem majdnem mindig olyan népnéven, amelyet szomszédai adtak neki: a *vlách* népnéven és ennek változatain. Ezt a kelta > germán eredetű nevet közvetlenül a szlávok adták a mai románság elő-

¹ M. Gyóni: L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe—XIVe siècles: Études Slaves et Roumaines I (1948) 148—159., 224—233. l.

² Gyóni M.: A balkánfélszigeti vláchok kétlegelős pásztorkodása a középkorban: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei I (1951) 337—349. l. = La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Âge: Byzantinoslavica 12 (1951) 29—42. l.

deinek. Azonban e népnév 'romanizált kelta' → 'neolatin nép' → 'olasz, francia, román' jelentésfejlődése arra int bennünket, hogy minden egyes forrás nyelvhasználatában külső és belső kritériumok alapján megvizsgáljuk, vajjon a benne szereplő vlách-típusú népnév tényleg a románokra vonatkozik-e, vagy valamely más neolatin népre. (Így pl. az ú. n. Kievi ősvékönyv *volochi* népnévéről egy 1949-ben megjelent tanulmányomban az derült ki, hogy a frankrómai birodalom pannoniai exponenseire vonatkozik.³) Mivel pedig egyes, különösen későbbi forrásokban a kutatók a vláchot nem népnévnek, hanem 'pásztor' jelentésű foglalkozásnévnek tartják, ebből a szempontból is jól meg kell vizsgálnunk minden egyes forrás névhasználatát. (De az óvatosság fordított irányban sem árt. Az Anna Komnéné Alexias-ában [VIII. könyv, 3. fejezet] előforduló *Βλάχοι* nevet nagyon sok kutató egyszerűen 'nomád pásztorok' értelemben magyarázta. Csak az alaposabb analízis derítette ki, hogy az író itt atyja, I. Alexios Komnénos egyik oklevelének konkrét népnévét vette át műve szövegébe.⁴)

A vlách-típusú népnévcsoportha utalta és a havaselvei vláchokra vonatkoztatva a kutatók többsége a néhány ó-északi forrásban előforduló *blak(k)umenn* ~ *blök(k)umenn* népnévet is, amely Alexios Komnénos egyik kunok elleni hadjáratával kapcsolatban is előfordul Snorre Sturlason 1220—1230 közt írt Heimskringlájában. Az ó-északi, bizánci, orosz és magyar források alapos vizsgálatából, amit „A bizánci-kun érintkezések egy tisztázatlan fejezetéhez” című, most készülő dolgozatomban végzek el, a jelek szerint az derül ki, hogy ennek a *blak(k)umenn* ~ *blök(k)umenn* népnévnek a jelentése 'a fakó emberek', és hogy ez a kunok népnéve az ó-északi forrásokban. Ezt a népnévet tehát bajosan lehet a vlách-típusú népnévcsoportha sorozni.

A középkori görög (s részben a latin) történeti forrásokban is tekintettel kell lennünk a népnévarchaizálás jelenségére is. Egyes kutatók sok olyan forrásrészt is a mai románság elődeire vonatkoztatnak, amelyekben nem a vlách népnév valamelyik változata, hanem valamely archaizáló népnév szerepel. Kötelességünk tehát minden ilyen forrásrész vizsgálata is, amelyben szereplő archaizáló népnévre egy-egy kutató a vláchok számára igényt emelt. Mivel a népnévarchaizálás katexochén bizánci irodalmi jelenség, az eredményes kutatás e téren elsősorban a bizantinológia módszereinek alkalmazásától várható. Itt is minden forrás esetében azt kell megállapítanunk, vajjon az illető archaizáló népnév valóban a vláchokra vonatkozik-e, vagy más népet jelöl. (Így pl. az Anna Komnéné művében szereplő paristrioni „skythák”-ról kiderült, hogy azok nem vláchok, hanem besenyők voltak.⁵)

³ M. Gyóni: Les Volochs des Annales primitives de Kiev: ÉSR 2 (1949) 56—92. l.

⁴ M. Gyóni: Le nom de Βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène: Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 241—252. l.

⁵ M. Gyóni: Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion: AECO 9—10 (1943—1944) 83—188. l.

Van még egy harmadik forrásrész-csoport is, amellyel foglalkoznunk kell. Ebben a csoportban egyáltalán nem fordul elő semmiféle, a vláchokra vonatkozó népnév, ellenben felbukkannak benne olyan szavak (földrajzi-, személynevek, közszók), amelyekben a kutatók egyike-másika a román nyelv emlékeit látja. Ezeket nyelvészeti módszerekkel kell megvizsgálnunk, s ha a szóbanforgó szavak valóban a román nyelv állagába tartoznak, akkor e forrásrészek adatait is értékesítenünk kell a vláchok történetének kutatásában. (Így pl. Ióánnés Skylitzés *Κίμβρα(ς) Λόγγος* helynevének vallomását.⁶ Természetesen a vláchok nyelvének ilyen szórványemlékeit, mint pl. I. Alexios Komnénos 1105-i oklevelének *κατοῦνα* szavát, ugyanígy értékesítenünk kell akkor is, ha a *Βλάχοι* népnév előfordulása még külön is bizonyítja vlách eredetüket.⁷) Ellenkező esetben a forrást ki kell iktatnunk a román történet forrásai közül. (Mint pl. Theophylaktos Simokattés és Theophanés művének a *τόρνα* szót tartalmazó epizódját. E szóról bebizonyosodott, hogy nem a román nyelv legrégebb emléke, hanem a bizánci hadsereg vulgáris latin eredetű vezényleti nyelvének 'hátra arc!' vezényszava.⁸) Mivel a románban sok a szláv nyelvi elem, egy-egy szláv hely- vagy személynevet nem tulajdoníthatunk a románságnak anélkül, hogy valamely más kritérium is ne bizonyítana román volta mellett.

Annak megvizsgálása után, vajjon az illető forrásrészlet valóban a románságra vonatkozik-e, negatív esetben az illető forrásrészt ki kell rekeszteni a román történet forrásai közül. Pozitív eredmény esetén hozzá kell fogni az illető forrásrész történeti értékesítéséhez. Ezt azonban alapos irodalomtörténeti és filológiai munka előzi meg. Minden forrásnál tisztáznunk kell a szerző személyével és a művel kapcsolatos valamennyi problémát, főként azonban a forrás megírásának idejét, történeti értékét, hitelességét általában, s különösen a vlách vonatkozású részletekét. Mindezt mindig az egész forrásmű alapos ismeretére támaszkodva s a szerzőre és művére vonatkozó eddigi tudományos irodalom eredményeinek ismeretében, ezekre továbbépítve kell tennünk. T. i. az egyik fő ok, ami miatt a románság eredete és X—XIII. századi története kérdéseinek az újra-vizsgálatára vállalkoztam, éppen az a tapasztalat volt, hogy e problémák tárgyalása még nem érett meg a szintézisre. Nemcsak a szintetikus munka elnacionalizálásában, hanem az analitikus munka felületességében, illetőleg hiányos voltában is mutatkozik az eddigi munka egyik fő hibaforrása. A történészek igen sok esetben egyes források egy-két kiragadott mondatát használták fel bizonyítóanyagul; vagy éppen nagyhorderejű elméletek megépítésének alapjául, anélkül, hogy egyáltalán

⁶ M. GYÓNI: Skylitzès et les Vlaques: RHC n. s. 6 (1947) 155—173. l.

⁷ Vö. M. GYÓNI: Les Vlaques du Mont Athos au début du XIIe siècle: ÉSR 1 (1948) 30—42. l.

⁸ GYÓNI M.: Az állítólagos legrégebbi román nyelvemlék (Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal): ÉPhK 66 (1942) 1—11. l.

megvizsgálták volna a kiragadott részletnek az egész forrás együttesében képviselt történeti hitelét és értékét. Egy-egy forrás hitelességének általában történő vizsgálata után mindig megállapítandó az is, honnan került a vlách vonatkozású adat a szerző művébe, milyen forrásból merítette? (Így pl. Kekaumenos két művének vizsgálatánál kiderült az, hogy a 980-ban Hellas-themában és az 1066-ban Thessaliában és Bulgaria-themában szereplő vláchokra vonatkozólag Kekaumenos nagybátyja egy alapos emlékiratát, illetve császári okleveleket használt forrásokul. Viszont ahhoz a kis részlethez, melyben a korabeli, a Balkán-félszigeten szétszórtan élő vláchokat Decebál dákjaitól és a bessosoktól származtatja, egy Cassius Dio művére támaszkodó bizánci kompilációt használt, s téves népazonosításához felületes népnévarchaizáló technikája és Dacia Traiana és Aureliana összetévesztése útján jutott el.⁹)

Egy forrás vlách vonatkozású részletének tanulmányozása elsősorban filológiai munka. Csak a szövegrész nyelvi jelenségeinek vizsgálata, teljes nyelvi és tárgyi megértése és pontos lefordítása után foghatunk hozzá ahhoz, hogy vlách vonatkozású adatait történetileg is értékesítsük a fentebb már részletezett elvek szerint.

Mindezt a munkát természetesen nemcsak a görögnyelvű forrásokon végezzük el, hanem — nyelvi és filológiai nehézségek esetén megfelelő szakfilológus segítségének igénybevételével — a vláchokra vonatkozó, a bizánciaknál jóval nagyobb számú, másnyelvű (latin, orosz, szerb, bolgár, francia, német, óizlandi, arab, héber, örmény és szír) középkori forrásokon is. (A nemgörögnyelvű források közül eddig az ú. n. Kievi ősvédkönyvön, néhány szerb oklevélen s az Annales Barensesen¹⁰ végeztem vizsgálatot, jelenleg pedig néhány ó-északi forrást tanulmányozok.)

E forrásanyag időbeli elhatárolása felvetett problémánk természetéből magától adódik. Vizsgálódásaink felső határául nagyjában az 1300. évet tehetjük meg, amikor a románság főbb középkori településterületei nagyjában már kialakultak. Alsó időhatárul az az időpont (976) adódik, amikor a vláchokra vonatkozó első hiteles adat felbukkan. A forrásanyagot az egyes források keletkezési idejének sorrendjében vizsgáljuk, nem pedig a bennük feljegyzett események kronológiai sorrendjében. Így haladva sok irodalomtörténeti, forráskritikai és adatértékesítési probléma önmagában bonyolultnak látszó csomója szinte magától megoldódik az előző források tanulmányozása alapján.

Munkám *gyakorlati kivitelt* a következőképpen tervezem. Az egész munka egy 3 kötetes forrástanulmánygyűjteménynek készül, melynek ezt a címet lehetne adni: *Forrástanulmányok a románok X—XIII. századi törté-*

⁹ M. GYÓNI: L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine: RHC n. s. 3 (1945) 96—180. l.

¹⁰ M. GYÓNI: Власти Барийской Летописи: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1 (1951) 235—245. l.

netéhez. A megvizsgálható források száma összesen mintegy 177. (A számadatok csak a valóban román vonatkozású forrásokra s ezek közül is csak a népvénet tartalmazókra vonatkoznak, mert a tévesen rájuk vonatkoztatott, valamint a nyelvemlékeket tartalmazó források száma sokkal nagyobb.) Határozott számot nem lehet adni, mert kézirati és levéltári kutatások folyvást napvilágra hoznak számos, eddig ismeretlen vlách vonatkozású forrást, s így a magam anyaggyűjtését sem tekinthetem teljesnek és lezártnak. Az egyes kötetek elején egy gyűjteményben adom közre a kötetben tárgyalt vlách vonatkozású forrásrészletek eredeti nyelvű szövegét, a források keletkezése sorrendjében. Itt az lenne az ideális filológiai követelmény, hogy e forrásrészek új, modern kritikai kiadását adjam. E követelmény teljesítéséről az anyagi nehézségek és a helyszíni levéltári és kéziratári kutatások megvalósításának gyakorlati nehézségei miatt le kell mondanom. Mindenütt a legújabb, vagy a számomra elérhető legjobb kiadás alapján újra lenyomatom a megfelelő szövegrészeket. Azokat a forrásrészeket, melyekről a vizsgálat azt deríti ki, hogy csak néhány eddigi kutató vonatkoztatta őket tévesen a románságra, a kötet második felében, függelékben adom. Ilyen módon a három kötet elején, keletkezési sorrendben és hiánytalanul együtt lesznek a román történet X—XIII. századi forrásai. Ilyen természetű teljes forrásgyűjtemény eddig még nem jelent meg. A román forráspublicációk ugyanis egyrészt kronológiailag rendezetlenül adják az anyagot, másrészt helyenként hiányosak, helyenként pedig belekeverik a források közé a kérdésre nem tartozó anyag egész tömegét is.

A kötetek élén adott forrásgyűjtemény után következnek majd egyenként, szintén a források keletkezési rendjében, az egyes forrástanulmányok. Ezek a fentebb ismertetett elvek szerint értékesítik az egyes források adatait a román történet számára. A függeléként közölt, nem vlách vonatkozásúaknak bizonyult forrásrészek szöveggyűjteménye után ugyancsak adni fogom egyenként az ezekre a forrásokra vonatkozó tanulmányokat. Így a kutatóknak módjukban lesz ellenőrizniök azt, hogy miért kell az utóbbi forrásokat végleg kiiktatnunk a román történet forrásai közül.

A 3 kötet tervezett *idő- és anyagbeosztása* nagyjában ilyen:

Az I. kötet a 948—1206 között keletkezett forrásokat vizsgálná, összesen mintegy 62 vlách vonatkozású forrást. Ezek közül 17 bizánci forrás, úgymint: 1. Kónstantinos Porphyrogennétos De administrando imperiójának a dalmáciai romanizmusra vonatkozó részlete, 2. II. Basileios 1020-i oklevele, 3. Ióannés Skylitzés császárkrónikájának 2 részlete, 4. Kekaumenos 2 művének vlách vonatkozású részei, 5. egy 1087—1090 közti püspökségjegyzék, 6. I. Alexios Komnénos 1105-i oklevele, 7. Anna Komnéné Alexiasának 3 részlete, 8. Theodóros Prodromos 3 népnyelvű költeményrészlete, 9. egy 1157—1183 közti püspökségjegyzék, 10. I. Manuél Komnénos egy oklevele, 11. Ióannés Kinnamos Epitoméjának egy részlete, 12. Eustathios thessalonikéi métropolita

beszéde, 13. Nikétas Chóniatés egy 1187-i beszéde, 14. III. Alexios Angelos 1198-i és (15.) 1199-i oklevelei, 16. Niképhoros Chrysobergés beszédeinek vlách vonatkozású helyei és 17. Nikétas Chóniatés történeti művének terjedelmes vlách részletei. A többi forrás közül 38 latin, 1 ó-svéd, 1 orosz, 1 francia, 1 héber, 1 szír, 1 szerb és 1 német nyelvű. (A 3 kötethez végzett anyaggyűjtésemből mostanáig az I. kötetbe szánt forrástanulmányoknak mintegy a felét dolgoztam ki, s ezek nyomtatásban is megjelentek elszórtan, külön dolgozatokban.)

A II. kötetben az 1207—1279 közt keletkezett források következnek majd, összesen mintegy 64. Ezekből már csak 6 bizánci, mégpedig: 1. I. Theodóros Laskaris 1207-i levele III. Incéhez, 2. Démétrios Chómatianos achridai érsek 1220/3-i jelentése, 3. II. Michaél Angelos epirusi despota 1236-i oklevele, 4. Manuél Holobolos 1273-i beszéde VIII. Michaél Palaiologoshoz, 5. ez utóbbi 1275-i oklevele és 6. Démétrias despotájának adománylevele a Makrinitissa-monostor számára. A többi források közül 41 latin, 5 francia, 6 szerb, 2 bolgár, 2 német, 1 ó-izlandi és 1 örmény nyelvű.

A III. kötetben tanulmányoznám az 1280—1300 között keletkezett s az olyan XIV. századi forrásokat, melyek korábbi román történeti eseményekről is szólnak. Ebben összesen mintegy 51 forrás kerül majd tárgyalásra. Ezekből csak 5 forrás bizánci, nevezetesen: 1. Geórgios Akropolités és 2. Geórgios Pachymerés történeti művei, 3. Ephraim krónikája, 4. a Móreai Krónika és 5. Niképhoros Grégoras történeti műve. A többiekből 32 latin, 6 szerb, 3 olasz, 1 orosz, 1 bolgár, 1 perzsa, 1 francia és 1 német nyelvű.

A III. kötet végén valamennyi forrástanulmány eredményeire támaszkodva összefoglalom a románok történetét a tárgyalt kor tartama alatt. Ekkor lesz talán lehetséges a románság X—XIII. századi történetének olyan szintézisét adni, amely biztosabb támpontot nyújthat majd arra, hogy belőle kiindulva az őstörténeti kutatás szolid eredményeket érjen el. Ehhez az összefoglaló feldolgozáshoz térképeket is mellékelek majd, amelyek bemutatják a bennünket érdeklő egész területen 50—50 éves időközökben a középkori románság településterületeinek változásait.

HADROVICS LÁSZLÓ

AZ Ó-MAGYAR TRÓJA-REGÉNY NYOMAI A DÉLSZLÁV IRODALOMBAN

1. A középkori világi jellegű irodalomnak aligha volt még két olyan népszerű olvasmánya, mint a Nagy Sándor-regény és a trójai háború története. Mindkét elbeszélés szervesen hozzátartozott a lovagi élet irodalmi kultúrájához, mindkettő rendkívül sok prózai és verses feldolgozásban járta be az egész akkori művelt világot s mindkettőnek rendkívüli hatása volt a középkori irodalom fejlődésében. E két népszerű olvasmány sorsa azonban nem volt egészen azonos sem a középkori latin, sem a nemzeti nyelvű irodalmakban. Mert míg Nagy Sándor regényes tetteinek ősforrása az úgynevezett Pseudo-Callisthenes-féle görög szöveg volt, amelyből Európában először két latin, azután ezekből számtalan nemzeti nyelvű fordítás, rövidített vagy bővített prózai változat és verses feldolgozás készült, addig a trójai háború történetének a középkori Európában sohasem volt ilyen hitelesnek tekintett irodalmi ősmintája. Homerost a latin középkor jóformán csak hallomásból ismerte. Az Ilias gazdag mondavilágából csak annyi ment át a köztudatba, amennyit a klasszikus latin írók, főleg Vergilius és Ovidius, valamint az akkor még Pindarosnak tulajdonított kis eposz, az Ilias Latina közvetítettek. A phrygiai Daresnek és a krétai Dictysnek tulajdonított prózai latin elbeszélések az egész középkoron át igen nagy tekintélynek örvendtek ugyan, de Dares száraz, kivonatszerű szövegéből hiányoztak a mondának éppen legérdekesebb elemei, amelyek a latin klasszikusok iskolai tanulmányozása folytán a középkorban közismertté váltak, Dictys pedig a maga tudományos történetírói stílusával, az egyenesbeszédet kerülő nehézkes mondatszerkesztésével nem nyújthatott valami élvezetes olvasmányt. Ezért nyugaton, főleg Franciaországban, már igen korán, szinte az ókori mitológia tanulmányozásának ujjáéledésével, Vergilius és főleg Ovidius népszerűsödésével egyidőben szükségét érezték, hogy kezdetben valószínűleg iskolai használatra a trójai monda itt-ott szétszórt elemeit prózába összefoglalják, majd költői formában is feldolgozzák. Az új művek szerzőinek nemcsak az említett költők és prózaírók műveiben fennmaradt mondai elemek álltak rendelkezésére, sok apró részletet őriztek meg a Servius-féle Vergilius-kommentárok, Ovidius glosszatorai, Hyginus fabulái, s a különböző típusú latin mythographus-ok is. Ilyen-

formán az egyes feldolgozók klasszikus műveltségétől, olvasottságától függött, hogy a hozzáférhető anyagból mit építettek bele új művükbe.

A legkorábbi latinnyelvű költői feldolgozások a XI. században Franciaországban és Angliában keletkeztek. A francia Simon Aurea capra distichonokban írt két énekből álló latin Iliasa főleg Hyginus meséin és Daresen alapul. Ugyancsak Dares a főforrása az angliai Josephus Iscanus De bello Troiano c. hosszabb eposzának, amely hat énekben, a klasszikus költői hagyományokhoz megtévesztésig hű latin stílusművészettel adja elő az eseményeket.¹

Az első nemzeti nyelvű költői feldolgozást a francia trubadur, Benoît de Sainte Maure adta a XII. században. Az ő hatalmas eposza aztán döntő módon befolyásolta a trójai mondakör további költői és prózai feldolgozásait. Benoît nyomán készült Herbort von Fritzlár német verses feldolgozása még a XIII. század elején (1210—1217), majd Konrad von Würzburg Trója-éneke a XIII. század második felében és Guido de Columna, messinai bíró latinnyelvű Trója-regénye a XIII. sz. végén (1287). Ez utóbbi aztán olyan népszerű lett, hogy később minden más változatot háttérbe szorított. Guido regényéből olasz, spanyol, francia, angol, holland, dán, svéd, izlandi, cseh fordítások és átdolgozások készültek és a mi Haller Jánosunk is a maga megkésett Hármas Históriaijában kiadott Trója-regényt Guidoból fordította.²

E közismert művek mellett a trójai mondának számos más, kevésbé jelentős, szerényebb irodalmi igénnyel készült feldolgozása is fennmaradt, mint pl. az alább ismertetendő délszláv változatok. Egykorú feljegyzésekből olyan művekről is tudomásunk van, amelyek nem maradtak korunkra, mint pl. P. mesternek, (III.) Béla királyunk jegyzőjének igen korai trójai történetje, amelyről maga említi a Gesta Ungarorum előszavában, hogy tanulóévei alatt szerkesztette össze.

2. A trójai monda számtalan középkori prózai és verses feldolgozása szerkezetileg alapján két főtípusra vezethető vissza. Az egyik típus Dares nyomán a mesét Jason és az argonauták történetével kezdi és a tulajdonképeni trójai háború előtt elmondja, hogy a Colchisba tartó és Trója alatt partraszállt argonautákat Laomedon király kiutasítja országából, mire Jason, Hercules és társaik visszatérőben feldűlják Tróját, elragadják és Telamonnak ajándékozzák Laomedon király leányát, Hesionát. Ezután következik Trója második alapítása, Hesiona hasztalan visszakövetelése a görögöktől, majd Helena elrablása és a görögök hadrakelése, amivel megindul a tulajdonképeni trójai háború. Az eseményeknek ezt a menetét követi Josephus Isca-

¹ Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. III. München 1931, 646—653.

² Gustav Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. Zweiter Teil. Die Mittelhochdeutsche Literatur. II. Blütezeit. Erste Hälfte. München 1927, 95—106; Schlussband. München 1935, 51—52. Király György, *A trójai háború régi irodalmunkban*. Irodalomtörténeti Közlemények 27 (1917) 1—23, 129—150; Hallerra vonatkozóan 144—145.

nus, Benoît és Guido is, valamint mindazok a verses és prózai feldolgozások, amelyek Benoît és Guido nyomán készültek. A másik típus a mesét mindjárt Paris születésének körülményeivel és neveltetésével kezdi, (ezt esetleg megelőzheti a phrygiai királyok rövid genealógiája Priamusig), majd előadja Peleus és Thetis lakodalmát, az istennők viszályát az aranyalma miatt, Paris ítéletét és Helena elrablását. Az eseményeknek ezt a menetét követi Simon Aurea capra, részben Konrad von Würzburg, az izlandi "Trojumanna" saga és azok a délszláv szövegek is, amelyeket a következőkben részletesebben szeretnék ismertetni.³

A délszláv Trója-regény

3. A középkori horvát, szerb, bolgár és orosz irodalomban a trójai mondának eddig összesen öt különböző olyan változata ismeretes, amelyek a minket jelenleg érdeklő közös őstípusra vezethetők vissza. Ezek:

1. Egy ča-horvát nyelvű, glagolita írású töredék, amely egy XV. századi vegyestartalmú kódexszben maradt fenn. A kódexszben a legkorábbi bejegyzés 1451-ből való s a horvát filológusok valószínűnek tartják, hogy a kódexszet ebben az évben vagy valamivel korábban másolhatták össze. Ez a töredék csak Paris ítéletének kezdetéig terjed. (E változat rövidítése az alábbiakban Gč lesz.)⁴

2. Ugyancsak horvátnyelvű (kaj- és ča-nyelvjárás keverésével) s ugyancsak glagolita írású szöveg, amely a „Petrisov zbornik“ elnevezésű XV. századi vegyestartalmú kódexszben Rumanac trojski (Trójai regény) címen maradt fenn. Szövege — egy-két kisebb belső lakunát nem számítva — teljes. A kódexszet 1468-ban másolták össze, de a benne foglalt Trója-regény horvát szövegének keletkezése, mint az alábbi részletes elemzés folyamán még látni fogjuk, néhány évtizeddel korábbra teendő. (Rövidítése Gk lesz.)⁵

3. Szerbnyelvű, cyrillbetűs, több helyen csonka változat, amely egy szófiai vegyestartalmú kódexszben maradt fenn. Ez a szöveg a horvát változatokhoz viszonyítva későbbi interpolációkkal némileg bővített változat, s valószínű, hogy glagolita eredetiről másolták. Korát nem lehet teljes határozottsággal megállapítani, de írása XV. század végi és XVI. század eleji cyrill-

³ Az egyes feldolgozások hasonlóságaira és különbségeire nézve v. ö. A. Wesselo-fsky, Die altslavische Erzählung vom Trojanischen Kriege. Archiv f. slavische Philologie 10 (1887) 27—42, főleg 30.

⁴ Kiadta glagolita betűkkel V. Jagić a horvát gimnáziumok számára készült ó-horvát olvasókönyvében: Priměri starohrvatskoga jezika. II. Zagreb 1866, 180—184. A szlavisztikai irodalomban e szöveget Jagić könyvének címe nyomán *Priměri* jelzéssel szokták idézni, ezt azonban nem tartom alkalmas elnevezésnek, mert semmi jellemzőt nem mond a szövegről.

⁵ Kiadta cyrill-betűs átírásban V. Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (szerk. Ivan Kukuljević Sakeinski) 9 (1868) 121—135. E szöveget a szlavisztikai irodalomban *Prilozi* jelzéssel idézik.

betűs kéziratokkal mutat rokonságot. E szerb kézirat egyik érdekessége az, hogy az egyes eseményeket képekkel illusztrálja. A képek tüzetes művészettörténeti vizsgálata érdekes eredményeket adhatna. (Rövidítése S lesz.)⁶

4. Bolgár változat, amely egy vatikáni kéziratban a bizánci Constantinos Manasses görög krónikájának (*Breviarium historiae metricum*) középbolgár fordításába idegen betétként illeszkedik bele azon a helyen, ahol Manasses a trójai háború történetét írja le. A kézirat egy bejegyzése így szól: „Ezt a könyvet görög nyelvből fordították Alekszander cár számára“. Mivel ez a bolgár cár csak Ivan Alekszander lehetett, aki 1331—1365-ig uralkodott, Miklosich az 1350. év táját jelölte meg, amikor a kéziratot az uralkodó számára írhatták. Az a megjegyzés, hogy a szöveget görögből fordították, természetesen csak Manasses művére vonatkozik, s nem egyúttal a minket érdeklő Trója-regényre. Ez utóbbiról ugyanis megállapítható, hogy nyelve erős szerb-horvát hatást mutat s teljesen elüt a krónika törzsszövegétől, a benne előforduló tulajdonnevek hangalakja pedig — a véletlen romlásokat nem számítva — teljesen megegyezik az eddig ismertetett horvát és szerb változatok tulajdonneveivel, viszont teljesen elüt a Manasses-féle szövegben előforduló tulajdonnevek görögös hangalakjától. A szlavisztikai irodalomban e bolgár Trója-regényről általában az a felfogás, hogy egyszerűen egy szerb vagy horvát változatnak (de nem az 1—3. alatt ismertetett szövegeknek) bolgárra való átírása útján keletkezett.⁷ (Rövidítése Miklosich és Bogdan kiadásának megfelelően Bm és Bb lesz). Mivel a középbolgár Manasses-krónika törzsszövege és a beleillesztett Trója-regény nem azonos eredetű, a kéziratban szereplő kormeghatározó bejegyzést sem vonatkoztathatjuk fenntartás nélkül egyúttal a Trója-regényünkre is.

Ezzel a bolgár változattal azonos szöveget őrzött meg egy XVI. századi orosz kézirat, mely az egykori novgorodi szent Szófia székesegyházból került a leningrádi Duhovnaja Akadémia tulajdonába. Ez a változat ugyancsak a Manasses-krónika szláv szövegébe ágyazva maradt fenn.⁸

⁶ Szövegét eredetiben és német fordításban kiadta Allan Ringheim: *Eine altsorbische Trojasage*. Prague—Upsal 1951. (Publications de l'Institut Slave d'Upsal. IV.) Figyelemreméltó körülmény, hogy ugyanabban a szófia-i kódexben, amely a Trója-regénynek e szerb változatát megőrizte, a Nagy Sándor-regénynek is fennmaradt egy eddig még kiadatlan szerbnyelvű cyrilbetűs változata, amely szintén illusztrált kézirat. A kódexet a szófia-i Nemzeti Könyvtárban 381. sz. alatt őrzik.

⁷ Szövegét egy portugál ferenczerendi szerzetes másolata alapján először Miklosich adta ki és saját latin fordítását mellékelte hozzá: *Trojanska priča*. *Starine* 3 (1871) 147—188. Miklosich kiadása óta e változatot *Priča* néven idézik. Másodszor kiadta P. Gudev. *Сборник на народни умотворения, наука и книжнина* 6 (1891) 345—357, majd harmadszor Ioan Bogdan a Manasses-krónika teljes középbolgár szövegének kiadásában: *Cronica lui Constantin Manasses*. Traducere mediobulgară făcută pe la 1350. București 1922, 46—47.

⁸ Közzétette A. Veszolovszkij *Изъ истории романа с. мѣвнѣк 2. кѣтетѣбн*. *Сборникъ отдѣлення русскаго языка и словесности* 3 (1888) 101—118. E szöveget szintén figyelembe vette Ioan Bogdan a középbolgár Manasses kiadásánál. A bolgár és orosz szöveg azonosságára jellemző, hogy André Mazon a szláv trójai mondákról írt kitűnő értekezésében nem tartotta szükségesnek, hogy a bolgár *Priča* tartalmának ismertetésénél

5. Végül több orosz változat, amelyek mind a bolgár szövegre mennek vissza, ennek részint hosszabb-rövidebb kivonatai, részint a Manasses-krónika törzsszövegéből származó elemekkel interpolált változatai. Ezek a kivonatok a Hronograf elnevezésű orosz krónikák szerves elemei lettek.⁹

4. Mindezek a szláv változatok műfaj, szerkezet, tartalom és bizonyos mértékig nyelv tekintetében is igen közel állnak egymáshoz és kisebb-nagyobb eltéréssel lényegében ugyanazt az eseménysorozatot mondják el. Már első összehasonlításra is kétségtelen, hogy e szövegek egy közös családba tartoznak. Ezt a szoros rokonságot még jobban megerősíti az is, hogy a tulajdonnevek — a véletlen szövegromlásokat nem számítva — mindegyikben azonos, mégpedig latinositott alakban fordulnak elő. Mindezzel pedig szövegeink élesen elkülönülnek a trójai mondának olyan szláv változataitól, amelyek pl. a görög Malalas előadására vagy Manasses krónikájának szláv törzsszövegére mennek vissza.¹⁰ De e nagy tartalmi hasonlóság ellenére is a horvát, szerb és bolgár változatok mint szláv szövegek egymástól teljesen függetlenek. Már az eddigi kutatók is, mint pl. Jagić és Mazon, akik a szerb változatot még nem ismerték, azon a véleményen voltak, hogy sem a ma ismert horvát változatok nem szolgálhattak mintául a bolgárnak, sem a bolgár szöveg nem lehetett a horvátok eredetije.¹¹ Ez a meggyőződés erősödött meg bennem is miután a nemrég kiadott szerb szöveg bevonásával valamennyi változatot többször tüzetesen áttanulmányoztam és egymással összehasonlítottam. Ezek a változatok mind egy közös őstípusra mennek vissza, de mint szláv szövegek már egymástól teljesen függetlenül keletkeztek. A kikövetkeztethető eredetit, úgy látszik, a horvát szövegek őrizték meg legjobban. A bolgár

ezt az orosz szerkesztésű változatot is figyelembe vegye. „Il ne nous a paru nécessaire de tenir compte du texte de Sainte-Sophie de Novgorod qui coïncide de manière frappante avec celui de la Vaticane.“ A. Mazon, *Les dits de Troie et la Parabole des Rois. Revue des Études Slaves* 15 (1935) 19.

⁹ Egy hosszabb változatot kiadott Пупин *Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ с. művében. Ученныя записки (Pétervári Akadémia 2. osztály) 4 (1858) 206—316. Egy rövidebb változatot kiadott A. Veszelovszkij i. m. 119—121. Mivel ezek az orosz szövegek az eddigi kutatók megállapítása szerint a bolgár Priča-hoz viszonyítva nem tartalmaznak olyan többletet, amely a délszláv Trója-regény eredetének nyomozásában hasznosítható lehetne, az alábbi fejtegetésekben nem fogok rájuk kitérni.*

¹¹ A trójai háborúnak ezeket a szlávnyelvű elbeszéléseit ismerteti A. Mazon i. m. 12—13.

¹¹ V. Jagić, mint a horvát változatok kiadója és Miklosich kiadásának bírálója megállapítja, hogy sem az ismert glagolita horvát szövegek nem lehettek a bolgárnak mintái, sem a bolgár szöveg nem lehetett a glagolita változatok eredetije. Ugyancsak Jagić szembeáll Meister és Dunger feltevésével, akik szerint az egész elbeszélést valamely szláv szerző kompilálhatta klasszikus latin írókból: „wir . . ., denen slav. Literaturverhältnisse besser bekannt sind, dürfen nicht einen Augenblick zweifeln, dass die slavische Trojasage aus irgend einem fremden Original übersetzt worden ist. Ob nun dieses Original lateinisch war oder nicht, ist schwer zu sagen.“ *Archiv f. slavische Philologie* 2 (1877) 25. A. Mazon a nagy hasonlóságok elismerése mellett hangsúlyozza az egyes szövegek különállását: „En somme les deux versions (azaz Gk és B) ont chacune leur manière d'être, avec des vertus et des défauts qui ne sont pas les mêmes. Leur autonomie est évidente.“ Majd alább: „L'étroite parenté des deux versions n'est pas moins évidente que leur autonomie.“ I. m. 36.

szöveg ezzel szemben az elején több későbbi interpolációt tartalmaz, a vége felé pedig az érthetőség rovására menő rövidítéseket mutat. A szerb szöveg több helyen szintén bővítéseket, interpolált középkori motívumokat tartalmaz.

Mivel a magyar filológia a délszláv Trója-regénnyel eddig részletesebben soha nem foglalkozott és így tartalma irodalomtörténeteink és nyelvészeink előtt — egy-két szlavistát kivéve — mindeddig teljesen ismeretlen maradt, célszerűnek véltem, hogy először az amúgy is rövid elbeszélést a lehetőséghez képest tartalmilag hű fordításban az olvasó elé tárjam. Erre annál inkább is szükség van, mert az alább következő részletes filológiai elemzés közben minduntalan utalnom kell egyes kiragadott jelenetekre és gyakran nem közömbös, hogy e jelenetek hol és hogyan illeszkednek bele a mű egészébe. A fordítás alapjául a kaj-horvát szöveg (Gk) fog szolgálni, a szerb szöveg eltéréseire zárójelben utalok, a bolgár változat főbb eltéréseit pedig az egyes fejezetek végén jelzem. A teljesen pontos fordításról jelen esetben le kellett mondanom, mert vagy szószerint le kellett volna fordítani azt a sok értelmetlen félreértést, amelyekkel a horvát szöveg terhes, s amelyeket éppen az alábbi filológiai elemzés lesz hivatva megmagyarázni, vagy pedig e helyeken értelmes szöveget kellett volna adni, ami viszont a sokszor csak feltételes megoldások anticipálását tette volna szükségessé. Ezért több helyen kénytelen voltam beérni tartalmi összefoglalással, számolva azzal, hogy aki részletkutatást akar e téren végezni, úgysis kénytelen az eredeti szláv szövegeket elővenni. A fejezetekre való tagolásban részint Jagić, részint Ringheim beosztását követem. Nem tartottam célszerűnek átvenni Miklosich fejezetbeosztását, aki túlságosan hosszú részekre bontotta a bolgár szöveget s ezért kiadása nehezen áttekinthető. Az egyes fejezetek végén jelzem a különböző kiadások lapszámait. A tulajdonneveket latinos alakjukban írom, de ahol összefüggésük az ókori nevekkal nem világos, megtartottam a szláv szövegekben hagyományozott alakot.

5. 1. *Trója alapítása.* — Volt egy igen gazdag phryg király, aki egyszer vadászat közben egy szép szigetre jutott. A szigetet egyik oldalról egy nagy tenger, másik oldalról a Xanthus folyó, harmadik oldalról egy erdő, negyedik oldalról a Hellespontus, ötödik oldalról Ida völgye határolta. A sziget nagyon megtetszett a királynak, várost alapított rajta és elnevezte Phrygiának. Azután e királynak fia született, Ilus király, aki még nagyobb művet alkotott és többet épített, mint atyja és elnevezte Ilionnak. Azután Ilusnak fia született, a nagy Laomedon, aki szintén hatalmas művet alkotott és elnevezte Laomedoniának. Aztán Laomedonnak fia született, Assaracus király, aki szintén nagyobb építtetett, mint atyja és elnevezte Assaraciának. Azután Assaracusnak fia született, Dardanus király, ez megint túltett apján s az általa építtetett várost Dardániának nevezte. E Dardanusnak volt a fia Troilus, aki valamennyinél nagyobb művet alkotott és a maga nevével Trójának nevezte. — (Gč 180—181, Gk 121—122, S 35, az *eleje csonka*, Bm 156—158, Bb 46—47.)

2. *Hecuba álma, Paris születése.* — Troilus királynak fia született, Priamus király, akinek felesége Hecuba asszony volt. Hecuba terhes állapotban álmot

látott. Álmában úgy érezte, hogy fáklyát szült, amely felszállt az égre (S: és beleütközött az aerba), majd lehullott a tengerbe. A belőle (B: a tengerből) szétrepülő szikrák Trójára hullottak, amely fundamentomáig leégett. Amikor Hecuba felébredt, elmondta álmát férjének, aki azonnal megparancsolta a trójai mestereknek, jósoknak, főuraknak és alacsonyabb rangú embereknek, hogy fejtsék meg az álmot. A mesterek ezt jósolták: ha a királyi párnak fia születik, miatta Trója a fundamentomáig elpusztul és kő kövön nem marad belőle. Priamus erre megparancsolta feleségének, hogy ha fia születik, öltesse meg. Hecuba készségesen megfogadta, hogy teljesíti férje parancsát. De amikor a gyermek megszületett, olyan szép volt, hogy az anya szíve megesett rajta, betakarta bársonyba, sok aranyat rakott melléje és meghagyta egy ifjúnak, hogy Trójától távol tegye ki az útszélre. És így is történt. — (Gč 181—182, Gk 122, S 35—36, Bm 158, Bb 47—48.)

3. *Paris ifjúsága.* — A kített gyermeket megtalálta egy pásztor, akinek a felesége éppen azon az éjszakán gyermeket szült. Hazavitte [a lelenecet] és meghagyta feleségének, hogy nevelje úgy, mint a saját gyermekét. A Paris nevet adta neki, mert a gyermek úgy növekedett, hogy a nyaka ívben domborodott, mint a [nemes] paripának, a másik fiú pedig rendesen nőtt, mint a többi gyermek. Amikor a két gyermek hétéves lett, együtt jártak apjukkal a mezőre és a nyáj körül játszadoztak (Cč, Gk: jártak). Paris összevesztett két tinót és amelyik győzött, annak virágkoszorút tett a szarvára, a legyőzöttnek szalmakoszorút. Paris csinált egy kis kucsmát, a másik fiú pedig pásztorbotot. Amikor Paris felserdült, arrafelé járt, ahol vitézekről hallott. Szerencsét próbált és minden játékban és viadalban győzött. Egy alkalommal egy scytha [?] vitéz jött oda, akivel szintén megütközött és akit Priamus király színe előtt szúrt keresztül. — (Gč 182—183, Gk 122—123, S 37, Bm 158, Bb 48.)

4. *Phoebus és Neptunus felépítik Tróját.* — Priamus király ezután gyűlést hívott össze és így szólt az egész gyűlés előtt: „Aki közületek segíteni akar Priamus királynak Trója építésében, segítsen, adok neki három völgy [?] aranyat.“ Meghallotta ezt két földi ördög, Phoebus és Neptunus és megalkudtak vele. Phoebus hegedűs volt, hegedült, s a kő magától megindult és oda épült, ahová akarta. Neptunus tengeri ördög volt, ő a tengernek parancsolt, és a főeny magától jött a tengerből és oda épült, ahová akarta. Amikor befejezték a művet, Priamus királyhoz mentek és követelték a kialakított bért, ő azonban csak [egyik üres] markát majd két összefogott [üres] markát mutatta nekik: „E völgyek [?] közül választhattok.“ Ők pedig rájöttek, hogy becsapta őket, nagyon megharagudtak és Jupiter isten elé idézték, de perrel sem értek célt. Erre elmentek a prófétanókhöz, hogy jövendöljenek rosszat Trójáról. És azt jövendölték Trójáról, hogy rövidesen, még Priamus király idejében le fogják rombolni — (Gč 183, Gk 123, S 38, Bm 162, Bb 50—51. *A szerb kézirat e helyen csonka, a bolgár változat e részletet Peleus és Thetis lakodalma után beszéli el.*)

5. *Peleus és Thetis lakodalma. Paris ítélete.* — Amikor Peleus király Thetis asszonyt feleségül vette, a lakodalomba meghívott minden prófétánót, kivéve egyet, Discordiát, aki a vizsály asszonya volt s amerre járt, csak vérontást okozott. A mellőzésen felháborodva, Discordia azon gondolkodott, hogyan szíthatna vizsályt a lakodalmas vendégek között. Csinált egy aranyalmát és ezt írta rá: „Adassék ez aranyalma Trójában a legszebb asszonynak (S: prófétánónek)“ és elhelyezte Peleus kertjében (S még: a kút mellett).

A három próféta nő kiment a kertbe (S még: a kút mellé) hűselni, megtalálták az almát, elolvasták az írást, összevesztek rajta és Jupiter elé mentek ítéletért. S eléje járulva így szóltak: „Urunk ezt az aranyalmát találtuk, azt mondja rajta az írás, aki közületek a legszebb, azé legyen az alma. Most aztán ítélj és mondd meg, melyikünk a legszebb és add neki az almát.“ Jupiter isten azonban nem akarván ítélni, így szólt: „Én nem ítélek köztetek, mert Juno a feleségem, Pallas a menyem, Venus pedig a húgom. Menjetekek Paris pásztorfiú elé, ő ítéljen köztetek. Ők pedig elmenvén, Paris pásztorfiú elé járultak és így szóltak: „Találtuk ezt az almát, az írás azt mondja, hogy aki közületek a legszebb, annak adjátok az almát.“ Parisnak nem volt kedvére az ítékezés, s így szólt: „Levetkőzve meztelenen gyertek elé. (S: Ők teljesítették Paris pásztorfiú parancsát és így szóltak: „Menjünk, vessük le a ruhánkat, hogy megtegyük a kedvét!“) Ingeben jöttek eléje. (S: Majd így szóltak: „Ime itt vagyunk, urunk. Megtettük, amit mondtál, levetkőztünk, ítélj közöttünk.“) Juno asszony így szólt: „Paris, mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a gazdagságon, megteszem neked, hogy nem lesz nálad gazdagabb ember.“ Pallas pedig így szólt: „Paris, mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a vitézségen, megteszem neked, hogy senki sem lesz jobb vitéz nálad.“ Venus asszony pedig ezt mondta: „Paris pásztorfiú, ítélj és mondj engem a legszebbnek, hatalmam van a szerelem fölött, szép asszonyt adok neked, egy császárnét, aki a legszebb asszony egész Görögországban. Neked adom Menelaus császár feleségét. S máától kezdve új néven nevezlek, legyen a neved Paris Alexander, Priamus király fia, (S: minthogy az is vagy). Eddig téged Paris pásztorfiúnak hívtak.“ Amikor Paris ezt meghallotta, részrehajló lett ítéletében és Venus asszonynak adta az almát. — (Gč 183—184, Gk 123—124, S 38—40, Bm 158—162, Bb 48—50. *A ča-horvát szöveg e fejezet közepén megszakad. A bolgár változat szerint Paris is részt vesz Peleus lakodalmán mint hivatalos vendég, a lakodalom leírása itt kissé részletesebb, mint a többi szövegben.*)

6. *Paris és Oenona.* — Paris nagyon megörült annak, amit Venustól hallott, búcsút vett a pásztortól és elindult Trójába (S még: apjához, Priamus királyhoz). A Xanthus folyóhoz érve találkozott Oenona asszonnyal és megismerte vele a (S: az első) szerelmet. Oenona asszony így szólt: „Oh Paris Alexander, most szeretsz engem, de aztán (S még: eljön az idő, amikor) el fogsz hagyni engem.“ Paris így felelt: „Oh Oenona asszony, nem foglak elhagyni, ha egyszer elhagylak, a Xanthus folyó visszafelé fog folyni. És Oenona odaadta neki [szüzessége] koronáját. — (Gk 124, S 41, Bm 162, Bb 50.)

7. *Paris bevonul Trójába.* — Amikor Paris Trójához ért, kijött eléje atyja, Priamus király és látván a (S: szépségét és) jószágát (S: nagyon megörült neki), kézen fogta és bevezette Trójába. Paris néhány napot Trójában időzött, majd hajókat kezdett készíteni, mert Görögországba akart indulni, hogy Menelaus királynak (S: császárnak) szolgáljon. — (Gk 124, S 41, Bm 162, Bb 50.)

8. *Cassandra.* — Amikor Paris húga, Cassandra asszony egyszer a Simois folyó mellett járt, hozzá jött Phoebus (Gk és B *tévesen*: Jupiter) isten és így szólt: „Oh Cassandra asszony, gyere hozzám, tedd meg az én kívánságomat s én megteszem neked, hogy előre meglátod mindazt, ami történni fog, és felfedem előtted Trója titkát. De ha visszatérsz Trójába, el ne dicsekedjél azzal, hogy Phoebus istennel voltál szerelemben, mert ha eldicsekszel vele, az adományomat ugyan nem tudom elvenni tőled és nem is fogom, de megteszem, hogy nem hisznek neked.“ És Cassandra megtette Phoebus kíván-

ságát, majd visszatérve Trójába dicsekedni kezdett, hogy Phoebus istennel volt szerelemben. Aztán jövendőlni kezdett: „Oh uram, Priamus király, ne engedd, hogy Paris Alexander Görögországba menjen Menelaus császárhoz szolgálni, mert onnan magával hozza Helena asszonyt, Menelaus császár feleségét, aki miatt Tróját a fundamentomáig feldőlják.“ De nem hittek neki. — (Gk 124, S 41—42, Bm 162—164, Bb 51.)

9. *Paris Menelaus udvarában. Helena elrablása.* — Priamus király tehát elengedte Paris Alexandert. A hajó elindult a tengeren és kikötött Menelaus udvaránál. Amint a császár meglátta Parist, eléje ment és így szólt hozzá: „Ki vagy te?, (S még: „és honnan jössz én hová mégy?,,) És Paris Alexander ezt felelte: „(S: Oh Menelaus császár,) én Paris Alexander vagyok, Priamus király fia; (S: És mondá neki Menelaus császár: „És miért jöttél hozzánk.“ Paris Alexander így felelt: „Oh császár úr,) azért jöttem hozzád, hogy neked szolgáljak, de nem aranyért, sem kincserért, hanem hogy lássam, milyen az udvariság és a becsület a te udvarodban.“ (S: „szeretném ugyanis meghonosítani a trójai palotában, mert, császár uram, nem kívánok sem ezüstöt, sem aranyat sem egyéb vagyont, mert nálunk, császár uram, az egyetlen Trója várában olyan sok az arany és ezüst, mint egész Görögországban.“ Ezt hallván) Menelaus kézen fogta őt és bevezette palotájába a feleségéhez (S még: Helena császárnéhez és leültette közös asztalhoz maga és a császárné mellé). És együtt ettek az asztalnál (S még: és egy kupából ittak Helena császárnéval. És amikor az abroszt elvették), Paris kiöntötte a vörösbort az abroszra és azzal írt az abroszon (S: az asztalon Helena császárné előtt) ilyenformán: „Helena császárné asszony, szeress engem, én szeretlek téged.“ Helena császárné ismerte a betűket, Menelaus pedig nem.

Egyik nap aztán Helena császárné magához hívatta Paris Alexandert és így szólt hozzá: „Oh Paris Alexander, hagyj fel a te erőszakosságoddal, mert ha a férjem, Menelaus császár ezt megtudja, lelkedet elválasztja testedtől s becsstelen és méltatlan halállal fog téged megölni.“ Paris ezt felelte: „Császárné asszony, az én szolgálatomnak nincs egyéb oka, mint amit írtam. Nem azért jöttem, hogy kincsekért szolgáljak, mert egyedül a trójai palotában több aranyom van, mint egész Görögországban. És ha látnád, asszonyom, a trójai vitézeket, nem mondanád, hogy vitézek, hanem azt mondanád, hogy fejedelmek. És ezért, asszonyom, kész vagyok inkább szenvedni és hosszú ideig kínlódni ilyen szépség kedvéért, mint hirtelen halállal meghalni.“ Helena császárné így felelt: „Oh Paris Alexander, nem rovom fel bűnödül, [hogy így beszélsz,] mert ha bármely vitéz látott volna ilyen szépséget, méltó lenne, hogy így beszéljen.“

Közben levél érkezett Menelaus császárhoz (S: a határvidékről, s a levélben ez állt): „Elpártolt tőled az egész Pagasae és Acháiország.“ (S: Ennek hallatára) Menelaus azonnal megparancsolta, hogy gyülekezzen a sereg és induljon Pagasaebe. Amikor Paris meghallotta, hogy Menelaus hadba indul, betegnek tette magát. Amikor Menelaus üzent neki, hogy induljon vele hadba, Paris ezt felelte: „Beteg vagyok uram; ha a magasságos istenek kegyesek lesznek irántam és tehetem, utánad megyek“. És Menelaus az összes görög urakkal együtt hadra kelt. Harmadnap aztán Helena császárné táncolni ment a palacsstrára. A tenger partján ugyanis téres palacsstra volt, ahol a görög asszonyok táncolni szoktak. Amint Paris ezt meglátta, így szólt vitézeihez: „Hozzátok közelebb a hajómat és amikor közel lesz, adjatok jelt nekem.“ És (S: így tettek Alexander vitézei, s amikor a hajó közel volt,) egyik vitéze felemelte (S:

Alexander) aranyos sisakját. Amikor Paris Alexander ezt (S: a jelét) meglátta, odaszaladt és elragadta Helena császárnét a táncból a hajóra, kifutott vele a tengerre és kikötött Trója alatt. Ott kiment eléje atyja, Priamus király (B: és Hecuba asszony, S: Thetis asszony), testvérei közül azonban egy sem ment ki eléje, mert tudták, hogy mennyi vért fognak ontani Helena császárné miatt. — (Gk 124—125, S 42—45, Bm 164—166, Bb 52—53.)

9. *A görögök Trója ellen készülődnek.* — A futár ekkor levelet vitt Menelaus után Pagasaeba (S: és a levélben ezt írták): „Paris Alexander elragadta Helena császárnét, itt a levél.“ Menelaus (S: császár elolvasta a levelet, nagyon megharagudott,) visszatért Pagasaeból és megparancsolta, hogy egész Görögországban (S még: valamennyi tartományban és városban erős) sereg gyülekezék Trója ellen. És erős sereg gyűlt össze. Elsőnek Telamon fia, Ajax érkezett 30 hajóval. Összesen nyolcszáz hajó volt. — (Gk 126, S 45, Bm 166—168, Bb 54.)

10. *Ulixes örültséget színel.* — Volt akkoriban Görögországban egy böles úr, névszerint Ulixes, Laertes fia (S még: ithakai úr). Amikor ez meghallotta, hogy a két császár, Menelaus és Agamemnon Trója alá megy, örültnék tette magát, homokot szántott és sót vetett. Ezt azért tette, hogy ne kelljen Trója ellen vonulnia (S: hogy ne kelljen a trójai vérontásban részt vennie). Ezt meghallotta Palamedes (S még: Nauplius fia) és így szólt a császárokhoz: „Bizony okos ember Ulixes. Ezzel (S még: a ravaszsággal) kivonja magát, hogy ne kelljen velünk együtt részt vennie a trójai vérontásban. De van neki egy hétéves fia, ezt fogjátok és vessétek az eke elé.“ (S: „Ha valóban örült, akkor keresztülszántja a gyereket, ha nem örült, majd megállítja az ökröket.“) Elküldte tehát a két császár Telamon fiát, Ajaxot, aki fogta Ulixes fiát és az eke elé tette. Ulixes pedig megállította az ökröket. Erre Ajax megragadta őt és a két császár elé vitte. (S: A császárok pedig így szóltak hozzá: „Oh böles Ulixes, így gyaláztad-e meg vitézségedet hazug őrzöngéssel, hogy ne kelljen velünk együtt a trójai vérontásban részt vened?“ Ulixes pedig így felelt a császároknak: „Ha menni kell, hát én megyek.“ B szerint a teleplezett Ulixes így szól a császárokhöz: „Inkább szeretnék négy évig egy veszett ebbel a nagyvilágban szaladgálni, mint azt a trójai vért látni, amennyit Helena császárné miatt kiontanak.“ *Ugyancsak B már itt céloz Achilles történetére is:* Valamennyi görögnél bátrabb volt Achilles, Peleus fia. Ez női ruhába öltözött és az asszonyokkal járta a városokat, hogy így rejtőzzék és ne kelljen részt vennie a trójai vérontásban, mert tudta, hogy mennyi vér folyik majd Helena császárnéért.) — (Gk 126, S 45—46, Bm 168, Bb 54.)

11. *Agamemnon vitézei megölik Pallas ünőjét.* — Elindultak tehát a [görög] gályák a tengeren és eljutottak Aulis szigetéhez. Itt volt Pallas aszszonynak (S még: a tengeri tündérnek, aki meg szokta parancsolni a tenger hullámainak, hogy támadjanak fel,) egy szarvasünője. Ezt az ünőt Agamemnon vitézei elejtették, mert nem tudták [,hogy kié]. Amikor Pallas asszony, a tengeri tündér ezt meghallotta, igen megharagudott és hullámokat bocsátott a tengerre, hogy néhány napig nem szüntenek meg. A hajók pedig álltak és semerre sem tudtak indulni. A két császár (S csak: Agamemnon) erre magához hívatta Calchas papot és így szólt hozzá: „Miért haragudtak meg ránk isteneink, hogy ezek a hullámok nem akarnak csillapodni? Mondd meg nekünk, mert elveszünk ezen a szigeten.“ És Calchas pap így felelt: „(S: Oh Agamemnon császár,) megölték a vitézeid Pallas asszony ünőjét, ezért megharagudott és semmiféle imádsággal nem tudom megkérlelni, amíg ide nem hozzák leányodat

és meg nem öljük az ünőért (S még: és áldozatul nem mutatjuk be neki).“ Ennek hallatára Agamemnon császár nagyon megharagudott, és egyetlen vitéz sem mert neki egy szót sem említeni. — (Gk 126, S 46—47, Bm 168, Bb 54—55.)

12. *Agamemnon leányának feláldozása.* — Ulixes, Laertes fia, a böles ithakai úr, Agamemnon császár elé járult és így szólt: „Agamemnon, hagyd a haragodat és mérgeidet! (S még: Hozasd ide a lányodat!)” Vagy talán azt akarod, hogy meghaljatok, te és a testvéred is, akinek azt ígérted, hogy megtalálja becsületét és megszabadul a szégyentől. Ha nem hozod ide a lányodat és nem öljük meg őt az ünőért, akkor magadra, testvéredre és sok görög úrra halált hozol, sok görög asszonyra pedig özvegyiséget.“ A császár (S: elcsodálkozott és) engedett Ulixes szavainak és visszaküldte őt Görögországba (S még: Clitemnestra császárnéhez, hogy hozza el a szépséges ábrázatú Cvetnažia asszonyt. Ulixes pedig elment Clitemnestra császárnéhez és így szólt hozzá): „Clitemnestra császárné asszony, Agamemnon császár küldött engem, add ide nekem a lányodat, a szépséges ábrázatú Cvetnaziát.“ A császárné így felelt: „Vajjon mi értelme van, hogy a lányomat Trója alá küldjem?“ Ulixes így felelt: „Császárné asszony, kibékültünk, (S még: a trójaiak és Priamus király harc nélkül visszaadták Helena császárnét,) és most a te lányodat Priamus fiához, Phebushoz akarjuk adni feleségül.“ A császárné nagyon megörült, odaadta a lányát (S: Ulixesnek, hogy vigye Trója alá,) és Ulixes elvitte őt a szigetre Agamemnon császárhoz. Samely napon meg akarták ölni, éjtszaka Agamemnon császárnak álmában megjelent Pallas asszony és így szólt: „Ne öljétek meg őt, hanem hagyjátok életben e szigeten, kegyes leszek hozzá és hajlékot építek neki (S még: méltóságának megfelelően fogom őt megőrizni). Megittatták a lányt (B: borral) és ott hagyták alva, a hajók pedig elindultak és kikötöttek a sigeumi partoknál. A hajókat itt hagyták, maguk pedig Trója alá vonultak a vár vívására. — (Gk 126—127, S 47—48, Bm 168—170, Bb 55—56.)

13. *Az első harcok. Menelaus visszaköveteli Helenát.* — És kijött Trójából Priamus fia, Troilus, a görög seregből pedig Thersites vitéz és megütköztek lándzsával. Aztán Troilus visszament Trójába és vele együtt Menelaus és a böles Ulixes, Laertes fia és mentek kérni, hogy adják vissza harc nélkül Helena császárnét, hogy a Trója alatt levő sok úr el ne vesszen. Priamus vissza akarta adni, de amikor Paris Alexander ezt meghallotta, felugrott, vele együtt Anchises, Antenor és Aeneas s ott helyben meg akarták őket [= a követeket] ölni, ha Priamus meg nem mentette volna őket. Amikor visszatértek a görög táborba, mindenkinek elmondták, hogyan akarták őket Trójában megölni. — (Gk 127, Bm 170—172, Bb 56—57. *A szerb változat ezt az epizódot nem ismeri. A bolgár változatban ez az epizód még két betoldott jelenetet is tartalmaz, amelyekben Oenona heves szemrehányásokat tesz Parisnak és Helenának.*)

14. *Jóslat arról, hogy mi minden kell Trója bevételéhez.* — (S: Azután kijött Hector király, aki harcban hatalmas volt és nagy öldöklést tett a görög seregben.) Majd Menelaus és Agamemnon magukhoz hívták Calchas papot és így szóltak hozzá: „Mondd meg nekünk, milyen csselfogások kellenek Trója megvívásához?“ Calchas pedig így felelt: „Először is meg kell találni Achillest, Peleus fiát, Rhesus király négy fehér lovát, amelyek Simois folyójából ihatnának s amelyek gyorsak, mint a szél, majd (S: Minervát,) Pallas asszony szobrát, a nagy Laomedon hamvait és Helenust, Priamus fiát. Amíg pedig Trójában Dolon őr a magas tornyon áll és amíg Trójában a kapú fölött van a kő, amelyre az van írva, hogy Trója vele áll [vagy bukik] s amíg el nem jön Philo-

ctetes, Poetas fia a nyilával, addig — ezt mondták a prófétanók — Tróját nem tudjátok bevenni.“ — (Gk 127, S 49, Bm 172, Bb 57.)

15. *Ulixes teljesíti a jóslat feltételeit.* — Hallotta ezt Ulixes, a böles ithakai fejedelem és az első éjtszakán fejét kockára tette. Elment Trója alá, szíjhágsót vetett a magas toronyra, bemászott Trójába, ellopta Helenust, (S még: Priamus fiát és Minervát,) Pallas asszony szobrát s a nagy Laomedon hamvát. Kereste Dolon őrt s megtalálta, amint őrségén állt, megragadta, kitudakolta tőle Trója egész titkát és ott helyben megölte. Azután Rhesus király ellen ment s megölte őt és kíséretét. És azon az éjtszakán megölte Dolon őrt, Sarpedont és több más *(névszerint felsorolt)* vitézt, fogta Rhesus király négy lovát és nagy tisztességgel bevonult a görög táborba (S még: és odaajándékozta őket a két császárnak, akik ennek nagyon megörültek). — (Gk 127, S 50, Bm 172, Bb 57—58.)

16. *Ulixes leleplezi a lányruhában nevelt Achillest.* — A két császár aztán elküldötte Aiaxot, Telamon fiát, hogy keresse meg Achillest. Aiax kereste őt, de nem tudta megtalálni. Eljutott Colchis szigetére, ahol Oeta király három lánya volt, és közöttük negyedikként Achilles lányruhában. Aiax nem ismerte meg őt és visszatért a görög táborba. Erre a két császár magához hívatta Ulixest és elküldte, hogy keresse meg Achillest. Ulixes pedig megrakta hajóit szép ruhákkal és gyönggyel, magához vett egy fehér lovat, rajta fényes fegyvert, pajzsot és kardot. És elment Oeta királyhoz (S még: a Colchis nevű szigetre. A király nagy tisztességgel fogadta) és vele ebédelt egy asztalnál, mert közeli rokonok voltak. Ebéd után Ulixes így szólt a királyhoz: (Tudod-e miért jöttem hozzád?“ A király így válaszolt: „Hogy megtudjam, mondd meg!“ Ulixes így szólt: „Ajándékokat hoztam (S: a két császártól) leányaidnak, az én húgaimnak. Mondd nekik, hogy jöjjenek ide, hogy átadhassam az ajándékokat.“ És Ulixes megparancsolta a vitézeinek: „Hozzátok közelebb a hajót, hozzátok ki a ruhát és a gyöngyöt és vezessétek ki a lovat.“ A király pedig odavezette leányait és Achillest lányruhában. (S: Ulixes így szólt a lányokhoz: „Ezeket az ajándékokat a két császár adta nektek. Fogjátok, kihez mi illik.“) A lányok fogták a ruhákat, gyöngyöt (S még: és az öveket). Achilles pedig úgy nézte a paripát, mint sólyom a madarat és nem tudta titkolni vitézségét, hanem odalépett a paripához, rátette kezét és így szólt: „Hej, ez a paripa jó vitéz alá való, ez a fegyver széles vállára, a pajzs pedig hatalmas izmára illik.“ Amint ezt Ulixes meglátta, odaszaladt, rátette a kezét és így szólt: „Oh isteni leány, ne tettesd magadat, Trója vár téged, siess a lerombolására.“ (B: Így szedte rá Ulixes Achillest s így vitte Trója alá.) — (Gk 128, S 49—50 és 50—51, Bm 172—174, Bb 58)

17. *Achilles útja Trójáig.* — Achilles (S: amint ezt meghallotta,) levette a lányruhát, felöltötte a fegyvereket és Ulixes elvezette őt a lándzsás Telephus ellen, aki a legerősebb lándzsás volt valamennyi trójai tartományban. Amint Telephus meglátta Achillest, kirohant rá (S még: a várból lándzsával és megütközött vele), Achilles pedig átszúrta Telephust (S még: levette a lováról) és nagy dicsőséggel bevette (S: bevették) Telephus várát. (S: Innen Cilla város ellen mentek, amelyet nagy dicsőséggel elfoglaltak és megölték Cilus (!) vitézt. Innen Theba városa ellen mentek, ezt is elfoglalták és megölték Thebus (!) vitézt nagy dicsőséggel.) Innen Lyrnessus szigetére mentek, bevették Lesbos (!) vitéz várát és megölték őt négy fiával együtt. Achilles magához vette Briseida (= Briseis) asszonyt, Lesbos (!) leányát és elvitte Trója alá ágyasársnak. És bevettek hat várat Trója felé vezető útjukban. (B: Megérkeztek

a görög táborba nagy becsülettel és megörvendett a két császár a főurakkal együtt.) — (Gk 128, S 52, Bm 174, Bb 59.)

18. *Ulixes buzdítja az ostromló görögöket.* — Amikor megérkeztek Trójához, a kapuk még nem voltak nyitva a harca. Ulixes ekkor este felé őrségekkel erősítette meg a sáncokat és körben lovagolva így beszélt a vitézekhez: „Fegyverkezzetek.“ És kérte őket: „Oh görög urak, (S: görög vitézek és pelazg urak,) tűrjétek vidám szívvel a várívás bajait és ne féljétek Hector erejétől.“ (Gk 128, S 52—53. *A bolgár változat e jelenetet nem ismeri.*)

19. *Agamemnon álma. Zavar a görög táborban.* — A hatalmas Jupiter isten Trójában volt és álmában megjelent Agamemnon császárnak és így szólt hozzá: „Mit alszol? Kelj fel és fuss el Trója alól, (S: parancsold meg, hogy készüljenek a görög hajók és térj vissza Görögországba! Ha nem térsz vissza, magtalanul elpusztítlak, mert) nincs kedvemre Trója feldulása.“ Agamemnon (S: felserkent álmából és) hívatta vitézeit (S: és így szólt: „Készítsétek a hajóitokat és térjétek vissza!“ Sok vitéz megijedt, szégyenszemre szerelni kezdte a vitorlákat és futni kezdett. A csapatok megzavarodtak és nem tudták merre menjenek), Agamemnon velük szaladt és a csapatok menekültek Görögországba. Meghallotta ezt Ulixes, odaszaladt a hajókhoz, feltartóztatta őket és így szólt: „Görög urak, miféle örülség (S még: parancsolja nektek) Tróját elhagyni? Miért igyekeztek annyira vissza asszonyaitokhoz (S: házaikhoz) becsület nélkül a tizedik év előtt? (S még: Azt hiszitek, hogy Hector tüze így nem éget meg benneteket?)“ És visszatérítette őket, majd odaszaladt Thersites zászlótartóhoz, (S még: aki nem szívesen fordult meg, rárohant,) fejbe ütötte és visszatérítette azokat, akik félték Hector erejétől. (S még: A görögök visszatértek Trója alá az ostromhoz. És Hector király nagy öldöklést vitt véghez a görög seregben.) — (Gk 128—129, S 53—54. *A bolgár változat e részletet nem ismeri.*)

20. *Harcok Trója alatt.* — A görögök ellen Trójából kitért Troilus, Priamus fia. A harcban Nestort megsebesítették, levetették a lováról és ő hangos szóval hívta társait. A közelben tartózkodott Ulixes, de nem akarta Nestort Troilustól elragadni, erre Palamedes, Tydeus (!) fia ragadta őt el, és visszamentek a görög táborba. Azután Hector jött ki Trójából harcolni és levetette lováról a bölcs Ulixest. Ulixes ott feküdt a lova alatt sápadtan, nagy félelemben. A közelben tartózkodó Ajax odaszaladt, befedte őt pajzsával és megmentette a haláltól. Amikor Ulixes ezt látta, elszaladt és ott hagyta Ajaxot a sereg közepette. — (Gk 129, Bm 170, Bb 56. *A bolgár változat az egész epizódnak csak egy töredékét beszéli el, Nestor neve helyett Tivurcer áll.*)

21. *Paris és Menelaus párviadala.* — Hector azután sok vitézzel és Paris Alexanderrel együtt jött ki Trójából harcolni. Amikor Menelaus király meglátta Alexandert, (S: rátámadt és) levetette a lováról. A közelben volt Venus asszony (S még: a próféta, akinek az almát odaitélte,) és amikor látta, hogy a sárban fekszik, köddel borította be, és így mentette meg a haláltól. Aztán Hector visszatért Trójába Parissal, akit ilyenformán korholt: „Paris Alexander, hol a te vitézséged és erőd, amellyel minden játékban győztél. Most szerelemben heversz a feleségeddel, mi pedig miattad szenvedünk és vérünket ontjuk. Amikor (S: Alexander) Trójába ért, Helena császárné korholta, mondván: „Paris Alexander, hogy mertél kimenni az én első férjem, Menelaus császár ellen? Lám megmondtam neked, hogy ő jó vitéz, te pedig inkább arra vagy jó, hogy táncot járj a trójai asszonyokkal. Ha már bűnre vittél, szeretném, ha becsület maradna rajtad, de láttam, hogy Menelaus császár téged

levetett és szégyenkezve néztem szőke hajadat a trójai porban. Soha többet nem szabad kimenned harcolni!“ — (Gk 129, S 55, Bm 176—178, Bb 60—61.)

22. *Hector és Ajax párviadala.* — Hector király aztán újra kijött Trójából, s vele együtt jött minden oldalról sok erős, büszke vitéz. A görögök nagyon félték. Hector király eleven tüzet hozott magával és Jupiter isten képét, akit arra kért, hogy a görög seregnek vérént onthassa és hajóikat felgyujthassa. Amikor Ajax, Telamon fia ezt meglátta, Hector ellen ment s egy nagy kővel, amelyet tizen négy (B: két) vitéz nem tudott felemelni, úgy lesújtott Hector király nyergére, hogy a ló lerogyott alatta. Hector király (S: a kíséretéhez fordult és) így szólt: „Ez nem görög ütés volt, ez trójai vér ütése.“ (S: És így folytatta: „Ki vagy te, oh vitéz?“ És Ajax így felelt: „Ajax vagyok, Telamon és Hesiona asszony fia.“ Hector király így szólt: „Helyesen mondtam, hogy ez az ütés trójai vértől való. Hesiona asszony az én nővérem.“) Erre Hector fogta aranyos kardját és felövezte Ajax fegyverzetére, Ajax is leoldotta aranyos kardját és felövezte vele Hector királyt, majd így szóltak: „Mindig így övezzük fel magunkat, hogy meg ne öljük egymást, mert rokonok vagyunk.“ Ajax ekkor ezer sebet vitt el a pajzsán, megölte a büszke Sarpedont, megmentett ezer görög hajót az eleven tüzeiktől és elűzte az erős csapatokat a görög hajóktól. — (Gk 129—130, S 56, Bm 176, Bb 60. *A szerb változat Hector és Ajax ajándékcserejét részletesebben, bővebb párbeszédben mondja el, lényege azonban ugyanaz. A bolgár változat e részleteket Agamemnon és Achilles viszálya után mondja el.*)

23. *Agamemnon és Achilles viszálya.* — (B: Egyik nap Achilles felfegyverkezett s a saját fegyverzetében és a maga jelvényével vonult ki Hector király ellen. Felálltak egymással szemben, megcsókolták egymást, megfogták egymás kezét, de aznap nem akartak megvívni. A görög vitézek közben pusztították Trója vidékét s elhozták Chryses pap leányát, Chryseida (= Chryseis) asszonyt, aki az egész trójai tartományban legszebb volt. Mivel Agamemnon császár látta, hogy szép és igen gyönyörű, magához vette.) A hatalmas Agamemnon császár tehát erővel elragadta Chryses pap leányát, Chryseida asszonyt. Chryses pedig Phoebus isten fia volt, ezért Phoebus megharagudott, nagy betegséget bocsátott a görög seregbe, és minden nap sok vitéz halt meg. Agamemnon császár erre hívatta Calchas papot és így szólt: „Miért van ez a vész a görög seregben?“ Calchas pap így felelt: „Úram, nem merem neked megmondani.“ Mire Agamemnon így szólt: „Ha meg nem mondd, azonnal halott vagy.“ Calchas erre így szólt: „Elvetted Chryses pap leányát, add vissza őt atyjának, amíg őt vissza nem adod, addig nem szűnik meg ez a vész.“ Erre azonnal visszaadta a leányt atyjának. (S szerint Achilles tárgyal Calchassal, ő veszi el Agamemnontól a leányt és adja vissza atyjának.) Agamemnon erre elment Achilles szállására és elvette tőle ágyastársát. Achilles utána ment, és meg akarta ölni Agamemnont, de mégsem ölte meg, (S: Achilles megharagudott,) a sátrában ült, hegedült és nem akart kimenni harcolni. — (Gk 130, S 54—55. Bm 176, Bb 59—60.)

24. *Hector és Ajax újabb összecsapása.* — Hector király meghallotta, hogy Achilles nem akar kijönni harcolni, bement tehát a görög sereg közé, keresztül-kasul lovagolt a táborban s ahol szép jelvényt látott, kezével elragadta és odaadta vitézeinek. Senki sem mert vele szembeszállni. Látta Ajax, Telamon fia, hogy senki sem mer Hector ellen indulni, s mivel ezt szégyennek tartotta, felfegyverezte magát, fogta lándzsáját, kilovagolt Hector ellen és

keményen vívott vele, de egyik sem tudta a másikat legyőzni. Hector visszavért Trójába, Ajax pedig a görög táborba. — (Csak S 57.)

25. *Achilles haragja.* — Amikor Hector király megtudta, hogy Achilles nem akar harcolni, minden nap kilovagolt és nagy öldöklést vitt végbe a görög seregben. A két császár pedig elküldte (S: Teucert és) Ulixest megkérlelni Achillest, hogy fogja fegyverét és menjen Hector király ellen és szabadítsa meg övét a vérontástól. Achilles azonban semmit sem felelt neki. Erre Briseida asszony így szólt: „Agamemnon császár, én gyorsabban megkérlelem Achillest, mint Ulixes.“ És eléje járulva (S: letérdelt előtte és) így szólt: „Achilles úr, (S: miért haragszol?) fogd a fegyveredet és vonulj ki Hector király ellen, (S: Vagy nem hallod és nem látod, mennyi vért ont Hector király társaid között. Ez a vér isten előtt reád kiált, ha nem bosszulod meg. Haragudhatsz azért, mert elrejtettek engem szemed elől, de kérek, Achilles úr, végy engem magadhoz. Fogd hát a fegyveredet és vonulj Hector király ellen!) szabadítsd meg testvéreidet!“ Achilles neki sem felelt. Erre jött Patroclus, a tejtestvére és így szólt: „Achilles úr, fogd a fegyveredet, menj ki Hector király ellen és szabadítsd meg testvéreidet! Ha te nem akarsz menni, add ide a fegyveredet, hogy én a te nevedben szálljak szembe Hector királlyal.“ Achilles odaadta neki a fegyverét és a paripáját s így szólt: „Vigyázz, ne menj Hector király ellen, ha ellene mégy, nem fogsz visszatérni.“ — (Gk 130, S 57–58, Bm 178, Bb 61. *A bolgár változat e részletet csak egészen röviden beszéli el.*)

26. *Patroclus halála.* — Patroclus felöltötte a fegyverzetet, felült a lóra és magához vette Achilles jelvényét. Amikor a trójaiak meglátták Achilles jelvényét, futottak, mint juhok a farkas elől, Patroclus pedig nagy öldöklést vitt véghez a trójaiak között. Hector király feléje fordult: (S: azt hitte, hogy Achilles és így szólt hozzá: „Oh Achilles úr,) miért kergeted ezeket az embereket, mint a juhokat? Fordulj felém, én vagyok Hector király, Trója jobbja (S: és nyaka). Ha engem legyőzöl, Trója minden kapuja megnyílik előtted.“ Patroclus úgy gondolta, hogy csorbát ejtene Achilles hírnevén, ha elmenekülne. Megütköztek tehát és Hector király átszúrta őt, majd lovához kötötte és bevontatta Trójába. (S még: Azt gondolta, hogy Achillest ölte meg. Achilles meghalt, hogy Hector megölte az ő tejtestvérét, Patroclust, nagyon bánatos volt és szomorú, mert Hector elvette a fegyverzetét.) — (Gk 130–131, S 58–59, Bm 178, Bb 61. *A bolgár változat szerint először Hector is megfutamodik Patroclus elől, mert Achillesnek gondolja őt, majd úgy véli, hogy nem volna méltatlan dolog, ha ilyen nagy vitéz kezétől esne el, megfordul tehát és az összecsapásban megöli Patroclust.*)

27. *Achilles új fegyvereket kap.* — Amikor Achillesnek tudomására jutott, hogy Hector megölte Patroclust, az ő tejtestvérét, nagyon elszomorodott és komor lett s ezt üzenete Hector királynak: „(S: Oh Hector király most örülsz és) felmagasztaltad magadat, mert azt hitted, hogy engem öltél meg, pedig az én kedves testvéremet, Patroclust ölted meg és róla szedted le az én fegyverzetemet, (S: de tudd meg, hogy) ezt megfizeted (S: megsíratod). Tudod, ha két gyermek egy emlőt szívott, azok egymás testvérei lettek és egyik sajnálja a másikat.“ Achilles azután üzent anyjának, Thetisnek: „(S: Oh Thetis) asszony, adjál nekem olyan fegyvert, amilyent először adtál, mert Hector megölte az én kedves testvéremet, Patroclust. Ha nem adsz, te leszel halálom oka, mert akármilyen fegyvert találok, azzal megyek Hector ellen.“ Az anyja (S: nagyon aggódott és) elment egy hegybe Vulcanus kovácshoz, akinél háromszáz apró ördög volt, akik őt kovácsolni tanították, (S: és Thetis asszony

ígért neki sok aranyat (S: hogy csináljon Achillesnek olyan fegyverzetet, amelyet korábban csinált). És hamar megcsinálta a fegyverzetet, amelyet Thetis elküldött Achillesnek a táborba. — (Gk 131, S 59, Bm 178, Bb 61.)

28. *Hector és Achilles vetélkedése.* — Amikor Hector király ezt meghallotta, ezt üzent Achillesnek: „Óvakodjál tőlem, amennyire csak tudsz, mert ha bárhol megtalálalak, tudod, hogy mit fogok tenni veled.“ Ezt meghallották a császárok és tizenkét vitézt állítottak Achilles őrizetére. Hector király pedig kijött [Trójából] és nagy öldöklést vitt végbe a görög seregben. Fegyverben találta Achillest s megragadva őt, páncélja láncainál fogva kivonszolta a táborból s vele együtt az őt őrző tizenkét vitézt. Egy kezével nagyobb erőt fejtett ki, mint a tizenkét vitész, akik Achillest húzták. De [végül mégis] elvették tőle és Hector visszatért Trójába. Ezután a görögök és a trójaiak összejöttek, Achilles és Hector a két sereg között állt és szidalmazta egymást. Achilles így szólt: „Oh Hector király, tartsd távol tőlem a te fennhéjázásodat.“ Achilles sisakban volt és még ezt mondta: „Oh Hector király, ez a tizenkettedik sisak a fejemben, a többit mind a te kardod verte össze, s a fegyverkovács igen gyakran foltozza a vértemet, amelyet a te kardod szaggatott meg, de mondom neked, király, hagyj békén engem a te bátorsággoddal, mert [ismerjük] a te szép vitézségedet, a te bátor lovaglásodat és szép tudományodat. Ahány görögöt akarsz, annyit öklelsz fel egy nap. De most azt mondom: az én két kezem hozza a halált és az én Orion kardom trójai vére szomjazik.“ Achilles gőgösen beszélt, Hector azonban csendesen válaszolva így szólt: „Oh Achilles úr, hallom én, hogy mit mondanak az emberek és a próféták és ti is azt mondjátok, hogy én a te jobbod által fogok elveszni. De tedd meg ezt inkább ma, itasd meg kardodat az én véreimből és ne okoz bosszúságot az isteneknek és a prófétáknak.“ Ekkor meg akartak ütközni, de nem engedték őket, hanem másnapra tűzték ki a bajvívást. — (Csak S 59—61.)

29. *Andromacha álma, Hector halála.* — Azon az éjtszakán (B: amikor az új fegyverzet megérkezett,) Hector felesége, Andropia asszony (S: rémes) álmot látott, (S: erre éjfélkor felkelvén, Priamus hálószobája elé ment és felsóhajtott. Meghallotta ezt Priamus király: „Kitől jött ez az asszonyi sóhajlás az én hálószobám előtt?“ Andropia asszony így felelt: „Uram, ime a száj, amely ez álomig neked semmit sem felelt.“ Priamus király megismerte, odaugrott és így szólt: „Mi az Andropia?“ Ő így felelt: „Uram király, álmot láttam az éjtszaka. Ha fiadat harcba küldöd, hiába fogod visszavárni.,, A király így szólt: „Andropia asszony, térj vissza szállásodra, majd holnap beszélünk erről.“ Erre elmondta az álmát: „Oh király, láttam álmomban,) hogy Trójából kijött egy medve, a görög táborból pedig egy disznó és a disznó levágta a medvét (S: és körülhurcolta az egész görög táborban.“ A király pedig szólt: „Ne félj, Andropia asszony, térj vissza a szállásodra!“ És elvezette őt. Másnap hajnalban megszólaltatták a harangokat, Hector király fegyverkezésre harangoztatott, s maga is fegyverkezni kezdett. Egy úrfi, Pariz' Tortrištarié, így szólt a királyhoz: „Gondolj rám, ha győzol a harcban, add nekem Diomedes sisakját és jelvényét! Én veled akarok menni.“ Hector így felelt: „Gondolok rád. Neked fogom adni.“).

Amikor Hector indulni készült, az asszonyok ruháikat a lova elé terítették. A felesége pedig fekete ruhát öltött, (S még: fogta Hector fiát és a kebléhez ölelte,) Hector így szólt hozzá: „(S: Oh asszony, miért teszed ezt és) miért öltöttél szerzetesi (S: fekete) ruhát?“ Ő pedig így szólt: „Ha harcba mégy, nem fogsz engem másban látni.“ (S: „Oh Hector király, ha ma el nem állsz a

harctól, soha sem fogok többé ragyogó ruhába öltözni. Hadd öltsek fekete ruhát már a te életedben.“ Hector pedig sehogy sem akart elállni a harctól.) Ekkor gyöngyös ruháját terítette Hector lova elé, hogy ne menjen a harcba. (S: A trójai asszonyok ekkor bársony ruhájukat szórták Hector lova elé, sírtak és így beszéltek: „Ez az utolsó jel Hector lovának.“) Hector azonban megfordult a ruhán és elment a csatába. Nagy öldöklést vitt véghez a görög seregben, saját kezével mintegy 700 halottat ejtett és megölt hat görög urat. Levetette lováról Diomedest, Tydeus fiát, látta rajta a fényes, arannyal ékesített fegyvert, (S: a sisakot, mely színarannyal és sok gyönggyel volt díszítve,) lehajolt, hogy levonja róla (S: mert Parisz Torrištariének akarta adni, akinek megígérte). Meglátta ezt Achilles, a közelébe ment, átszúrta Hector királyt, a lova farkához köttette, bevonatta a görög táborba és letette sátorának szárnyához (S *még*: úgy fegyveresen. Estére aztán ezt üzenté az egész görög seregnek: „Oh görög urak és ithakai vitézek, tíz évig búslakodtatok, mert nem vetettétek le fegyvereteket Hector király miatt, most ott fekszik sátram szélénél. Pihenjetek meg és vessétek le fegyvereiteket!“ A görögök levetették fegyvereiket és megpihentek.) — (Gk 131, S 61—63, Bm 178—180, Bb 61—62. *A bolgár változat szerint Hector a húgait, Cassandra és Polyxena is vissza akarják tartani a harctól.*)

30. *Achilles kiadja Hector holttestét.* — Priamus estére ezt megtudta elment a görög táborba, kereste Achilles sátorát és megtalálta. Az örök elaludtak és megpillantotta a halott Hector. (S: Megfordítván a halott Hector ott hagyta.) Odament Achilles ágyához és rázni kezdte őt: „Achilles úr!“ Achilles megszólalt: „Ki vagy te?“ Ő pedig felelt: „Én Priamus vagyok, Hector apja.“ Erre Achilles így szólt: „Ha te Priamus vagy, én halott vagyok.“ Priamus újra szólt: „Ne adj isten, Achilles úr, hogy én alvó vitézt öljek meg, (S: Hogyan ölnék meg fekvő vitézt öregségemben, amikor fiatal koromban sem tettem soha.) Azért jöttem, hogy add ki a fiamat váltságdíj fejében. Adok neked érte háromszor akkora oszlop aranyat.“ Achilles pedig így szólt: „Nemcsak hogy kiadom váltságdíj fejében, de add hitedet, s én elviszem a vállamon és átadom Trója kapujánál.“ És Achilles elvitte [Hector] és átadta Priamus királynak. (S *még*: És kijöttek a trójai férfiak és asszonyok, keservesen sírtak és így beszéltek: „Oh Hector király, aki Trójának nagy védelmezője és a görögöknek nagy legyőzője voltál, hogy rászédett téged Achilles, Peleus fia! Oh Hector király, a trójai sereg nagyon meggyengült nélküled, a görögök pedig nagyon nekibátorodtak, mert nincs Hector, aki visszaverte őket!“) — (Gk 131—132, S 63—64, Bm 180, Bb 62—63. *A bolgár változat szerint Priamus koldusruhát ölt s mint vándorhegedűs keresi fel Achilles sátorát, bánatosan hegedül neki és vacsorát kap tőle.*)

31. *Achilles halála.* — Priamus azután üzent Achillesnek: „Achilles úr, vonulj el Trója alól és ne vívass engem többé. Gyere hozzám Phoebus templomába és esküdjél meg nekem erre, én is megesküszöm neked. Neked adom lányomat, Polyxena asszonyt.“ És Achilles elment Trójába. Amikor Paris (B: Helenus) ezt meghallotta, titokban elrejtőzött az oltár mögé. Achilles bement a templomba, letérdelt az oltár előtt, istenhez emelte kezét és így szólt: „Isten, esküszik neked Achilles, hogy nem ostromolja többé Priamus királyt.“ Paris ekkor mérges nyíllal a sarkába lőtt, (B: mert teljes fegyverzetben volt, csak a sarkát nem fedte vas) s a vitézei még oda sem értek, amikor a lélek már eltávozott belőle. Amikor Priamus ezt látta, nagyon elszomorodott, mert [Paris] megszegte a hitét. Leszedte Achillesről a fegyvert és elküldte

a görög táborba a császároknak ezzel az üzenettel: „Itt van nektek a fegyvere, ha akarjátok, a testét is kiadjuk nektek.“

Az egész görög sereg sajnálta Achillest és ezt üzenték Trójába: „Éges-sétek el a testét és a hamvait öntsétek egy aranykorsóba.“ (S: Elégették a testét, a hamvait aranykorsóba öntötték s az aranykorsó nem is lett egészen tele a hamvaival.) Ezután elküldték a görög táborba. És összegyűlt az egész görög sereg (S: Achilles fegyvereihez és hamvaihoz), sajnálták őt és mondogatták: „Oh Achilles ereje és dicsősége, (S: milyen kis korszóba belefértél,) még nem is lett egészen tele a korszó annak hamvaival, akinek híre elég volt arra, hogy az egész világot betöltse. Oh Peleus atya, akinek nagy becsületet szerzett a fia, most nagy bánatod van miatta. Aki pedig nem látta volna, hogy mekkora ereje volt Achillesnek, a fegyvereiről megtudhatta. E fegyvertől az úrfiak mind elálltak, nem merték kérni, (S: sem Diomedes Tydeus fia, sem Ajax Oileus, sem Atreus király ifjabb fia, sem idősebb fia, Agamemnon császár, aki időben és vitézségben öregebb volt, sem a többi vitéz nem merte a fegyverzetet kérni,) csak ketten álltak fel, hogy perlekedjenek érte: az egyik Ulixes, Laertes fia, a másik Ajax, Telamon fia. — (Gk 132, S 64—66, Bm 180—182, Bb 63—64.)

32. *Ajax és Ulixes vetélkedése Achilles fegyvereiért. Ajax öngyilkossága.* — Amikor Tantalus unokája (S még: Agamemnon császár) meghallotta, hogy ezek ketten perlekedni akarnak, elkergette őket, mert nem akart köztük [egyedül] ítélni. Leültette tehát az (S: argolisi) urakat a tábor közepén s rájuk hagyta az ítéletet. Az urak ültek, az alacsonyabb rangú egyszerű emberek körben álltak. Telamon fia, Ajax pedig felállt, végignézett az argolisi urakon és így szólt: „Oh jaj nekem, mennyi bajom van nekem itt a görög hajók előtt! Ulixes ugyanis szépen tud beszélni a nyelvével, de ha tette kerül a sor, a kezével nem tud küzdeni a görög hajókért, mint én, Telamon fia, Ajax. Görög urak, mondjátok meg igazán, hogy én harminc hajóval jöttem a segítségetekre. Görög urak, nem emlegetem fel a tetteimet, ti láttátok azokat, előttemek hajtottam végre őket. Urak, mondjátok, hogy Ulixes sorolja fel a maga tetteit, amelyekre tanúi vannak. Éjtszaka rászedte Dolon őrt. Görög urak, ítéljetek igaz módon, adjátok nekem ezeket a fegyvereket, emlékeztetek arra, hogy én a pajzsomon ezer sebet vittem el. Ha e fegyverek beszélni tudnának, nem én kérném őket, hanem e fegyverek követelnének engemet. Oh görög urak, kérlek benneteket, adjátok nekem ezeket a fegyvereket, én becsülettel tudok járni bennük. Görög urak, én azt mondom, hogy Achilles színarany sisakja nem illik Ulixes kopasz fejére és a lándzsája nem illik a hazug Ulixes izma alá, amely nem szokta meg a bajvívást. Görög urak, amit szóval végeztünk, végezzük el tettel is, vettessétek e fegyvereket a trójai kapu elé, s amelyikünk elhozza őket, legyenek azé.“ Az urak ezt mondták: „Ez helyes volna, mert mi bűn nélkül lennénk.“ Ajax befejezte a beszédét.

Erre Ulixes emelkedett szólásra és csendesen kezdett beszélni. Szemét törölgette, végignézett az urakon, felsóhajtott és így szólt: „Görög urak, ne legyen abból Ajaxnak semmi haszna, hogy engem szidalmazott, sem nekem károm. Mert senkit sem lehet a maga erényétől megfosztani. Ha nem lenne bennem semmi erény, akkor sem lenne kétséges az én fölényem, mert mindketten egyformán nemesek vagyunk. Ha más közöm nincs is Achilleshez, nekem testvérem és a testvérem fegyvereit kérem. Ha pedig Ajax a vitézséget mondja a maga erényének, az én erényem a bölcsesség. Görög urak, az én bölcsességem

többet segített nektek bajaitokban, mint Aiax vitézsége. Görög urak, a bölcsesség annyival nagyobb a vitézségnél, amennyivel a király nagyobb a vitézénél. Hol voltatok ti büszke vitézek, amikor nem mertetek a császárnak egy szót sem szólni, amikor a tengeri tündér haragja ránk szállt és el kellett volna vesznetek a szigeten? Én pedig a császár elé járultam, megszelídítettem őt, elhoztam a leányát, megváltottam lelketeket, hogy feleségeitek ne legyenek özvegyek. Akkor én a bölcseséggemmel segítettem nektek bajotokban. Oh görög urak, elküldtétok Aiaxot, hogy keresse meg Achillest, és nem tudta megtalálni, aztán elmentem én, megrakván hajómat ruhával és fegyverekkel, megtaláltam Achillest és a hatalmas lándzsás Telephus vitéz ellen vezettem, akit megöltünk s akinek várát elfoglaltuk s még más hat várát Trójáig és élve hoztam el őt hozzátok. Görög urak, azt akarom, hogy élve adjátok vissza az én Achilles testvéremet, hogy visszavilhessem oda, ahonnan hoztam.“ Az urak így kezdtek beszélni: „Élve vezette őt hozzánk, most pedig halott. Élve semmikép sem tudjuk visszaadni, a fegyverek viszont megmaradtak, adjuk azokat Ulixesnek.“ Odaadták neki és Ulixes beöltözött Achilles fegyverzetébe. Amint Aiax ezt látta, kivonta kardját és így szólt: „Görög urak, ez az én kardom, amelyet gyakran megmártottam trójai vérben, most a saját véremben fogom megmártani, mert az én erőmet senki sem győztes le, csak a bánat.“ Ráfeküdt kardjára és átszúrta magát. — (Gk 132—134, Bm 182—184, Bb 64—65. *E vetélkedés leírásában térnek el leginkább egymástól az egyes változatok. A szerb szövegben Ulixes beszéde szinte szó szerinti megisméllése mindannak, ami az előbbi fejezetekben Ulixessel kapcsolatban történik. A bolgár szöveg a két hős vetélkedését több kisebb egységből álló párbeszédre tagolja. Aiaxnak minden érvére Ulixes mindig új-új ellenérvvel válaszol.*)

33. *Trója elfoglalása. Helena sorsa.* — Az urak (S: összegyűltek Aiax temete fölött és) kezdtek sajnálni, de Ulixes így szólt: „Görög urak, ne szomorkodjatok, meg fogom csinálni, hogy Tróját emberi vér és szenvedés nélkül foglaljuk el. Csinálók nektek egy lovat fekete üvegből, amelybe belefér háromszáz fegyveres vitéz (S: minden szükséges fegyverzettel). Aztán elküldött Philoctetesért, Poetas fiáért, ő pedig eljött gabilot-nyilával, amellyel egy ütésre három tornyot tudott lerombolni. Megépítette fekete üvegből a lovat, amelybe háromszáz fegyveres vitéz szállt be. Aztán megüzenték Trójába, hogy a görög sereg hazatért. Az üveglovat ott hagyták egyedül a táborhelyen, és elvonultak a sigeumi partok mögé, az őrségnek pedig meghagyták: „Adjatok jelt, ha ezt a lovat bevontatják.“ Amikor a trójaiak odajöttek (S: a táborhelyre), megtalálták az üveglovat és csodálkoztak a görögök ügyességén. A trójai asszonyok pedig kiüzentek: „Hozzátok be Trójába, hogy mi is nézhessük (S: a görög ügyességet). Erre vontatni kezdték (S: Trója felé). Amikor a kapuhoz ért, nem fért be rajta. Erre elkezdték verni a követ, amelyen ez állt írva: „Amig ez a kő áll, Tróját nem lehet lerombolni.“ Ez a kő kiesett és a lovat bevontatták Trójába. Ekkor (S: az őrség jelentette a táborban: „Bevitették a lovat Trójába.“) a görög sereg azonnal visszatért Trója alá, a trójaiak pedig kivonultak ellenük. Akik a lóban voltak, szétverték maguk körül a lovat és bezárták a város kapuját. A seregek elfoglalták a tornyokat, Philoctetes pedig szórta gabilot-nyilát és egy csapásra három tornyot döntött le. És megcsinálta úgy, hogy visszatérítette a nyilat.

Tróját tehát csellel elfoglalták, Hector fiát, Astyanaxot levetették a magas toronyról, ahol állva atyját szokta nézni, amint a harcba ment. Egyedül Priamus király halt meg tisztességgel, a trójai asszonyokat azonban (S:

bár a templomba menekültek az ikonokhoz,) hajuknál fogva vonszolták (S: ki). Menelaus császár megtalálta Helena császárnét Paris Alexanderrel együtt. Helena felugrott és így szólt: „Császár, fogadj engem újra magadhoz, mert nem én voltam hibás, hanem te voltál hibás, hogy engem Paris Alexander mellett hagytál, aki engem hitszegően elragadott.“ Menelaus császár így felelt: „Asszony, először Theseus császárt ismerted meg, most pedig Paris Alexandert, de hitemet adom, hogy többet nem vetemedsz erre.“ Kívítette őket a görög táborba és mindkettejük fejét levágatta. — (Gk 134, S 71—72, Bm 184—186, Bb 65—66. *A bolgár változat szerint a lónak egyik füle nem fért be a kapun, a trójai asszonyok azonban nem engedték letörni a ló fülét, inkább a kaput romboltatták le.*)

34. *Polydorus és Polyxena halála.* — A trójai asszonyok nézték, miként végeznek Trójával. Priamus király akkor legifjabb fiát, Polydorust nagy kincsel odaadta Polymestor királynak, hogy magva ne szakadjon. Amikor Polymestor látta, hogy Tróját feldúlták, megölte Priamus fiát és a tengerbe dohta.

Ekkor vihar volt a tengeren, a görögök felszerelték hajóikat, hazafelé indultak, magukkal vivén a trójai asszonyokat és Hecuba asszonyt a menyeeivel. Hecuba asszony Ulixesnek jutott osztályrészül, aki így szólt: „Elviszem anyámnak őt, aki a harcban hatalmas Hector királyt szülte.“

Amikor eljutottak oda, ahol Achilles sírja volt, Achilles felkelt (S. a sírból olyan haragos ábrázattal, mint amikor Agamemnon akarta megölni) és így szólt: (S: „Görög urak és pelazg vitézek, hát így mentek el, anélkül hogy a síromat megtisztelnétek és megengesztelnétek nemes vérrel, Polyxena asszonnyal, Priamus király lányával?“) „Ha nem adjátok nekem áldozatul Polyxena asszonyt, haragomban zátonyon széttöröm a hajóitokat.“ Mert megmondta: „Ha életben maradok, legyen a feleségem, ha pedig meghalok, legyen az áldozatom.“ (S: Amikor ezt Achilles fia, Pyrrhus meghallotta, elrántotta Polyxena asszonyt Hector tetemétől, mert testvére tetemét csókolgatta, odavezette Achilles sírjához, felállította a sírra és kivont karddal állt előtte. Baljával az arcát ragadta meg, jobbával a kardot tartotta.) Polyxena asszony így szólt: (S: „Én, Polyxena, a ti rabnőtök, kérlek benneteket, mint tiszta szűz és Priamus király leánya, tartsátok távol tőlem kezeteiket, mert ha lelkem szeplőtlenül költözik el, annak is kedvesebb lesz, akit a véremmel meg akartok engesztelni.“) „Ne nyúljatok, vitézek, az én testemhez, egyetlen kéz sem ért hozzám az anyámén kívül, ha hozzám nyúltok, nem lesz belőlem áldozat ennek a vitéznek.“ (S: Azután szétszakította keblén a ruháját és így szólt: „Vitéz, ne tétovázz! Szurjál vagy a nyakamba vagy a keblembe!“ Pyrrus pedig megölte őt és levágta a nyakát. Amint a sírról lezuhant,) összehajtotta ruhája szárnyait, hogy ne lássák a testét. (S: Odajött hozzá az anyja, Hecuba asszony, látta hogy megölve fekszik Achilles sírjánál és így szólt: „Oh leányom, Polyxena, anyád boldogtalan miattad. Egyik fiamat sem vesztettem el fegyver nélkül, mind fegyvertől hulltak el. De mivel te leány voltál, mondtam magamban: talán csak nem fogsz fegyver által elpusztulni.“ Ősz haját megvérezte leánya vérével és így könnyögött Hecuba asszony a görög vitézeknek: „Görög vitézek, Hecuba könnyörög nektek, aki fiaival, menyeeivel és kiterjedt királyságával hatalmas királyné volt. Akkor, amikor még királyné voltam, sok főt megválthattam volna, de most a ti foglyotok vagyok, a ti kezetekben vagyok. Most csak könnyörögök nektek: adjátok ide Polyxena leányomat váltságdíj nélkül, hogy tetemét eltemessem.“ Odaadták neki, és

Hector mellé temette.) — (Gk 134—135, S 72—74, Bm 184 és 185, Bb 65 és 66. *A bolgár változat csak egy mondatban emlékezik meg Polyxena haláláról.*)

35. *Hecuba halála, a görögök hazatérése.* — (S: Miután a görögök dicsőségesen bevették Tróját, hazafelé indultak. Magukkal vitték Hecuba asszonyt a menyével) és kikötöttek a thráciai szigetnél és városnál, ahol Polymestor király lakott. Hecuba asszony síró menyével együtt itt partra lépett. És vigasztalta őket: „Hallgassatok asszonyok, ebben a városban van a mi vigaszunk, itt van az én legifjabb fiam, Polydorus.“ Majd így szólt: „Hozzatok nekem egy vödör vizet, hogy lemossam szememről a könnyeket.“ Fogta a vödröt és meríteni akart a tengerből s a tengerben meglátta átszúrt fiát. A többi asszonyok hangosan feljajdultak, ő maga elnémult és hasonló lett a márványhoz. Majd haragjában újra éledt és ordítani kezdett, mint az anyaroszlán, amelyet megfosztottak kölykétől és üldözi a vadászát. (S: És így szólt: „Asszonyok, menjünk a kegyetlen vár alá, hogy meggyőződjem fiam haláláról.“ Elindultak tehát a trójai asszonyok, Hecuba és menyei, s Hecuba így beszélt: „Hívjuk ki Polymestor királyt, ragadjuk meg, öljük meg és boszszuljuk meg a fiamat.“ Odamentek a vár alá Hecuba asszony és a menyei s így szóltak: „Hívjátok ki nekünk Polymestor királyt, eljöttünk, hogy találkozzunk vele.“) Polymestor király pedig kijött, (S: odament Hecuba asszonyhoz és üdvözölte őt. Hecuba asszony így szólt hozzá: „Egészséges-e az én Polydorus fiam?“ Polymestor így válaszolt: „Egészséges.“) „Hecuba asszony, amit megőrzésre adtál a fiaddal, azt megőriztem és a fiad él.“ Ő pedig örjögött e hazugságtól [s csak arra gondolt], hogyan férközhetne hozzá. Odaugrott hozzá, kezével a király hajába markolt és kivájta két szemét. (S: Menyei pedig késekkel összeszúrkálták s így lett gonosz vége.) A várból erre követeket dobáltak le és az asszonyokat mind megölték. A görögök hazatértek, miután tíz év és hét hónap alatt végeztek Trójával. — (Gk 135, S 74—75, Bm 186, Bb 66—67. *A bolgár változat a történetet vallásos elmélkedéssel fejezi be.*)

Források és irodalmi minták

6. A trójai háborúnak e rövid története ügyes szerkesztői kézre valló kerek kis lovagregény. A szerző a klasszikus forrásokból merített elemeket logikus sorrendben, bizonyos írói készséggel rakta össze formás egésszé. Az eddigi kutatás szinte teljesen tisztázta a források kérdését. A főforrás kétségtelenül Ovidius *Metamorphoses*-ének 13. könyve, amelyben Ajax és Ulixes párbeszédese vetélkedésében jóformán Trója ostromának egész történetét elmondja. Ezenkívül ugyancsak fontos ovidiusi forrás Paris és Helena levélváltása a *Heroidae* 16. és 17. énekében, valamint Oenona levele Parishoz a *Heroidae* 5. énekében. A költői források közül aránylag kevés részlet utal Vergiliusra, annál több azonban a Servius-féle *Aeneis*-kommentárra. Néhány jelenet forrása az *Ilias Latina* címen ismert kis eposz, amelyet a középkorban Pindarosnak tulajdonítottak. Regényünk több részlete megtalálható Hyginus fabulái valamint a vatikáni kódexszekben fennmaradt három *Mythographus* (*Mythogprahi Vaticani*) meséi között. Aránylag kevés érintkező pontot mutat regényünk Dares és Dictys szövegeivel.

Mindez nem azt jelenti, hogy amikor szerzőnk e kis regényt írta, mindezek a források előtte feküdtek s hol az egyik, hol a másik műhöz nyúlt. Az író kompiláló módszerére még lesz alkalmunk később visszatérni, egyelőre a források megjelölése csak annyit jelent, hogy a délszláv Trója-regényekben felhasznált mondai anyagot az említett művekből ismerhette a középkor.

7. Az eddigi kutatás feltárta ugyan a forrásokat, de nem igen mutatott rá arra, hogy a szerző szeme előtt milyen irodalmi példakép lebegett, amikor ezeket a nagyon is tarka, részint költői, részint prózai művekből merített töredékeket folyamatos prózai szöveggé szerkesztette. Az elbeszélés ugyanis nem mindenütt követi szószerint Ovidius vagy az Ilias Latina vagy akár a prózai források szövegét. Az egyes jelenetek kialakítása, a párbeszéd meg szerkesztése sok esetben önálló írói tevékenységet igényelt. Az a kérdés, hogy a regényírásnak e részletmunkájában összövegünk szerzője milyen irodalmi mintákra támaszkodhatott. E tekintetben elsősorban Dares Phrygius trójai történetére és a Nagy Sándor-regény valamelyik középkori latin változatára kell gondolnunk. Dares szövegét regényünk szerzője nemcsak oly módon használja fel, hogy a monda konkrét elemeit veszi át tőle mint pl. Hector és Ajax kölcsönös ajándékadása (cap. 19), hanem úgy is, hogy egy jelenet megszerkesztésénél felhasznál olyan párbeszéd elemeket, amelyek Daresnél más személyre és más körülményekre vonatkoztatva fordulnak elő. Amikor Paris Menelaus udvarában tartózkodik s a császárnak háborúba kell mennie, Paris színlelt betegséggel magyarázza otthonmaradását. Daresnél a gyülekező görögök táborába Palamedes érkezik későn, s ugyancsak betegségével menti magát. Szerzőnk Paris szájába szinte szó szerint azokat az érveket adja, amelyekkel Palamedes érvel:

I roče Pariž': „Nemoćan“ sam' gospodine, da ako mi bu milost' ot višnih' bogov' i vzmogu, za tobu poidu. I poide Menelauš' na voisku sa vsěmi gr'čkěmi uri. (Gk 125).

Dum Agamemnon consulit de tota re, ex Cormo advenit Nauplii filius Palamedes cum navibus triginta. Ille se excusavit: morbo affectum Athenas venire non potuisse; quo advenerit, quum primum potuerit. (Dares, cap. 18).

Még feltűnőbb a Nagy Sándor-regény elemeinek átvétele a jelenetezésben. Vannak jelenetek, amelyekben szószerinti szövegegyezéseket lehet kimutatni regényünk és Leo archipresbyter latin Sándor-regénye között.¹² Amikor pl. Paris megérkezik Menelaus udvarába s ahogy a császár őt fogadja, ez a jelenet szinte szószerinti megismétlése annak, amikor a fiatal Nagy Sándor elmegy Nicolaus peloponnesosi királyhoz, s ez kikérdezi kiléte és érkezésének célja felől:

¹² Friedrich Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*. Heidelberg 1913. Sammlung mittellateinischer Texte. 6.

I uprašavъ ga i reč(e) mu Menelauš c(a)rъ: „Kto ti si i ot kud(u) grěd(ě)šъ i kamo idešъ?“ I Parižъ Al(e)ks(a)ndrъ mu reče: „O c(a)ru Menelaušu, azъ jesmъ Parižъ Al(e)ks(a)nd(r)ъ, s(i)nъ Prějamuša kralja.“ I reče mu Menelaušъ c(a)rъ: „I što si prišlъ do nas?“ (S 42).

... ubi autem vidit eum Nicolaus rex, dixit: „Dic mihi, quis es tu?“ Cui ille: „Ego sum Alexander, filius Philippi“.

.....

Cui Nicolaus: ...
„Tamen dic mihi veritatem: quare in has partes venisti?“ (Leo, liber 1, cap. 18).

Ugyanilyen párbeszédes jelenet van a Nagy Sándor-regényben ott is, ahol Ptolemaeus kikérdezi az elfogott ifjú Candaulist: „*Quis es tu?*“ *Et ille: „Filius Candacis reginae sum.“ At ille: „Quare huc venisti?“* stb. Két egymás előtt ismeretlen egyén összetalálkozása alkalmával a Nagy Sándor-regényben szinte tipikus az ilyen párbeszédes jelenetezés. Trója-regényünk szerzője ezt az írói fogást innen vette át.

Ezek az egyezések nem jelentik szükségképen azt, hogy a Nagy Sándor-regénynek éppen a bambergi kéziratban fennmaradt változata szolgált Trója-regényünk mintájául. Tüzetesebb utánajárással bizonyára fel lehetne kutatni a Nagy Sándor-regénynek olyan változatát, pl. a „*Historia de proeliis*“ típusok közül, amely esetleg még több érintkezési pontot mutatna Trója-regényünkkel. Itt csak a délszláv Nagy Sándor-regény egyik szerb változatára utalok, amelyet Stojan Novaković még 1878-ban adott ki.¹³ Ez a szöveg több olyan részletet tartalmaz, amelyek kétségtelen rokonságban vannak Trója regényünk egyes elemeivel. (Ezekre azonban itt bővebben nem térek ki, mert a délszláv Nagy Sándor-regénnyel külön tanulmányban szeretnék foglalkozni.) Felmerülhetne ezzel kapcsolatban az a feltevés is, hogy elbeszélésünkbe a Nagy Sándor-regény valamely délszláv változatából kerültek át ezek az elemek. Ez azonban egyrészt azért nem valószínű, mert elképzelhetetlen, hogy különböző, egymástól függetlenül keletkezett szláv-nyelvű Trója-regények pontosan ugyanazokat az elemeket veszik át egy forrásból, másrészt pedig, amint még az alábbiakban látni fogjuk, Trója-regényünk összövegének sokkal régebbinek kellett lennie, mint amely korra a délszláv Nagy Sándor-regények keletkezése tehető. Az egyes motívumok rokonsága tehát csak azzal magyarázható, hogy Trója-regényünk szerzője előtt a latin Nagy Sándor-regénynek valamelyik olyan változata lebegett irodalmi mintaként, amely a délszláv Nagy Sándor-regénynek szintén legalább is egyik forrása volt.

Az irodalmi minta kérdésével kapcsolatban azonban negatív megállapításokat is kell tennünk. Számunkra az is fontos, hogy milyen középkori közismert Trója-regények nem szolgáltak mintául elbeszélésünkhöz, mert ebből bizonyos mértékig latin összövegünk korára is következtethetünk. Amint a fentebbi fordításból kiviláglik, regényünk meseszövedékét a minden különösebb költői invenciót nélkülöző egyszerűség, józanság jellemzi. Az egyes

¹³ Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj knjizevnosti. Glasnik Sprskog učenog društva 9 (1878).

motívumok kivitelezése igen szerény stíluseszközökkel történik, összekapcsolásukra pedig a legegyszerűbb formulák szolgálnak. Ez a cicomázatlan előadásmód és józan mértéktartás arra mutat, hogy összövegünknek még abban az időben kellett keletkeznie, amikor Benoît ill. Guido műve még nem vált ismertté. Az ő koruk után keletkezett művek ugyanis mind igénybeveszik a Benoît költői képzelete által teremtett és Guido latin prózájával népszerűsített meseanyagot, és átveszik az új elbeszélő stílust is. A délszláv Trója-regényben mindebből semmit sem találunk. Teljesen hiányzik pl. Memnon szerezsenkirály szereplése, említés sem történik az amazonokról, hiányzik a Cygnus-motívum, Troilus és Briseida szerelmi epizódja és számtalan más részlet, mint pl. a trójai palota színpompás leírása, amely a Guido nyomán keletkezett későbbi feldolgozásokat annyira jellemzi. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a délszláv Trója-regény összövegének előbb kellett keletkeznie, mint amikorra Benoît és Guido művei nyugaton népszerűvé váltak. Már e meggondolások alapján is egyelőre valószínű az, hogy összövegünk a XIII. és XIV. sz. fordulója előtt keletkezhetett. A részletes filológiai szövegelemzés során a keletkezés idejét megkíséreljük pontosabban is meghatározni.¹⁴

8. Trója-regényünk összövegével kapcsolatban ugyancsak fontos egyelőre csak nagy általánosságban megállapítani, hogy nem a görög, hanem a latin kultúrkörben keletkezett, s ennél fogva a szlávoknál sem keletről nyugatra (a bolgároktól a horvátok felé), hanem nyugatról keletre (a horvátoktól a bolgárok és oroszok felé) terjedt. Bizonyítja ezt mindennek előtt az, hogy regényünkben az egész ókori meseanyag a latin költők és írók által hagyományozott alakban jelenik meg. Bizonyítják ezt továbbá az istenek és hősök nevei is, amelyek következetesen nem eredeti görög, hanem latinított alakjukban fordulnak elő, tehát *Zeus* helyett *Jupiter*, *Hera* helyett *Juno*, *Aphrodite* helyett *Venus*, *Odysseus* helyett *Ulixes* (vagy ennek valamely romlott változata), sőt a viszály istennője, *Eris* is *Discordia* néven szerepel, éppen úgy, mint a latin Mythographusokban. Elképzelhetetlen, hogy görög műveltségű szerző görög forrásokból dolgozva ezeket a neveket ilyen alakban írta volna.

A latin forrás közvetlen használatára mutat az a furcsa név is, amelyen Agamemnon leánya szerepel. Ez szintén csak a latin eredetiből fejthető meg kielégítő módon. Minden kutatónak feltűnt, hogy az ismert mondai *Iphigenia* név helyett szláv szövegeinkben *Cvenuažia* (acc.: *Cvenuažiju* Gk 126), *Cvětbnb Ažia* (acc.: *cvětbnb Ažiju* S 48), *Cvětana* (gen.: *Cvětany*, acc. *Cvětano*, Bm 168, 170, 182, Bb 55, 56 64) szerepel. Mazon és Vaillant magyarázatával szemben, akik a görög *Iphigeneia* vagy *Iphianassa* név részleges

¹⁴ A. Mazon szintén megállapítja, hogy regényünk összövege a Benoît és Guido által teremtett hagyománytól függetlenül keletkezett: „La Parabole des Rois... est abandonnée et demeure énigmatique.“ I. m. 16.

fordítását látják a szláv névben és a *cvěta* 'virág' szóval hozzák kapcsolatba¹⁵, valószínűbb Dunger régi feltevése, amely szerint a bolgár szövegben fennmaradt *Cvětana* alak nem más, mint Ovidius egy versstrában egymás mellett álló két latin szó véletlen összeírásának eredménye:

...duraeque iubent Agamemnona sortes
Immeritam saevae natam mactare Dianae.

(Met. 13,184—185)

Az idézet második sorában a *saevae natam* — a középkori helyesírás szerint *seve natam* — szavakból alakult először *Sevenata* majd másolási hibával *Sevetana* téves személynév, amelyet szláv *Cvětana* alakban őrzött meg a bolgár változat.¹⁶

A latin eredet mellett szól olyan perdöntő nyelvészeti érv is, mint a tulajdonnevek hangalakja, amelyben semmi nyoma sincs a középgörög kiejtésnek. Mihelyt ugyanis egy ókori név szláv átírásában *s* helyén *š* vagy *ž* jelentkezik, *b* helyén *b* és nem *v*, *th* helyén *t* és nem *f*, *ch* helyén *c* vagy *k* és nem *h*, *oi* helyén *oi* vagy *oe*, esetleg *e* és nem *i* áll, — hogy csak a főbb hangjelenségeket ragadjuk ki — az ilyen név semmiképpen sem magyarázható a középgörögből. A bolgár, szerb vagy orosz nyelvben ugyanis egyetlen olyan görög jövevényszót sem tudunk kimutatni, amely ilyen hangmegfelelést mutatna. Trója-regényünk ilyen tulajdonnevei tehát, mint *Venuš*, *Pebuš* (Phoebus), *Teržiteš* (Thersites), *Tetiš* (Thetis), *Ancizeš* (Anchises), *Oineš* (Oinone) stb. semmikép sem származhatnak görög szövegből, mert szláv átírásuk mindenben ellenkezik a középgörög kiejtéssel. Az ilyen nevek csak latin szövegből származhatnak. Éppen ezért teljesen elhibázottnak kell tartanunk Ringheim kísérletét, aki minden szembeötlő nehézség ellenére is szláv szövegeinket görög eredetiből igyekszik levezetni.¹⁷ Őt nyilván félrevezette a Manasses-krónika bolgár kéziratának bejegyzése, amely szerint ezt görögből fordították, ő t. i. a görögből való fordítást nemcsak a krónika törzsszövegére, hanem egyúttal Trója-regényünkre is vonatkoztatta. Feltevése azonban filológiai és nyelvészeti lehetetlenség.

Az irodalomtörténeti és nyelvészeti érvek tehát egyaránt amellett szólnak, hogy a délszláv Trója-regény a latin, tehát nyugati kultúrkörben keletkezett, mégpedig legelső szövege bizonyára latin volt. Az említett érveken kívül egyéb jelek is arra mutatnak, hogy regényünk összövegének latinnak kellett lennie. Egyes latin szavak ugyanis lefordíthatatlanul belekerültek a szláv változatokba is. Ilyen pl. a Gk változat talányosnak látszó *Konštranevtor*

¹⁵ Revue des Études Slaves 15 (1935) 24, 2. sz. jegyzet, ahol Mazon említi Vaillant véleményét is, viszont Dungernek nagyon is valószínű feltevését elutasítja.

¹⁶ Jahrbücher für classische Philologie 19 (1873) 567. (A megfejtést csak Mazon említése alapján ismerem, mert közkönyvtárainkban e folyóiratnak ez az évfolyama hiányzik.)

¹⁷ I. m. 292—320.

személyneve: *I idoše v rvanju proti nim' Troiš' Priěmušević' i raniše Konštranevtora i obališe ga s kona* (Gk 129). 'És harcba mentek ellenük, Priamus fia Troilus és megsebesítették Konštranevtort s levették a lováról.' Mazon feltevése szerint¹⁸ e név második része *Nestor* neve, ami meg is felel az ovidiusi leírásnak, a név első része pedig nem más, mint a latin *contra* viszonyzó, amely csatajeleneteknél az egymás ellen felvonuló csapatok vagy egyének felsorolásában igen gyakori, főleg Dares szövegében. Egy másik ilyen helyet, ahol szintén az egykori latin eredetinek maradványa lappang a szláv szövegben a bolgár változat őrzött meg. Amikor Paris Menelaus udvarában a császári párral egy asztalnál étkezik, a szöveg még hozzáteszi: *i piachq črvlena vina triglěna* 'és ittak vörös *triglěna* bort'. Ez a furcsa *triglěna* szó, amelyet egyetlen szláv nyelvben sem lehet megmagyarázni, Veszelovszkij magyarázata szerint valószínűleg nem más, mint a lefordíthatatlanul meghagyott *in triclinio* latin kifejezés.¹⁹

9. Az eddigi fejtegetések eredményeként megállapítható, hogy a délszláv Trója-regény a nyugati kultúrkörben keletkezett és összövege latin volt. A szerző a mondai anyagot latin költői és prózai forrásokból merítette, s a regény kialakítása közben Dares elbeszélése és a Nagy Sándor-regény lebegett előtte irodalmi mintaként. A tartalmi ismertetésből kiviláglott, hogy a szláv változatok igen közel állnak egymáshoz, de szövegük a nyelvi különbségek leszámításával sem teljesen azonos. Egyik bőbeszédűbb, a másik szűkszavúbb, a szerb változat részletesebben kidolgozza a párbeszédet, jobban kiaknázza a klasszikus források adatait, többet magyaráz, sőt nyilvánvalóan más középkori lovagregényekből származó interpolációkat is tartalmaz, míg a horvát és bolgár változatok előadása sokkal szűkszavúbb. Nem is szerepel minden motívum mindegyik szövegben s az események sorrendje sem mindig azonos. Mindez azt mutatja, hogy nem egyetlen közös eredetinek különböző szláv fordításaival van dolgunk, hanem idők folyamán többszöri másolás, átdolgozás, bővítés vagy kivonatolás útján keletkezett változatoknak egymással közvetlen összefüggésben nem álló szláv fordításaival.

E megállapítások után fejtegetéseim annak bizonyítására fognak irányulni, hogy e szláv szövegek nem közvetlenül latinból való fordítás útján keletkeztek, hanem a feltehető latin összövegből először egy magyar ősfordítás készült, ebből a középkor folyamán több magyar másolat, illetőleg részben átdolgozott változat származott és ezeket a magyar szövegeket fordították le horvátra és szerbre s így jutott regényünk tovább a többi szláv irodalomba. Tulajdonképeni feladatomban az, hogy ezt az egyelőre hihetetlenül hangzó feltevést bebizonyítsam.

A középkorból a trójai mondának semmiféle magyar változata sem maradt fenn, a ma ismert legrégebb magyar szövegek a XVI. századból való

¹⁸ Revue des Études Slaves 15 (1935) 50.

¹⁹ Feltűnő, hogy csak egy szövegben fordul elő.

verses feldolgozások.²⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a középkorban nem lehetett a mondának valamilyen magyar szövege. Figyelemreméltó körülmény, hogy két XVI. századi énekszerzőnk, Szkhárosi Horvát András (1544) és Fekete Imre (1546) is jelzi, hogy vallásos tárgyú éneke a „Trója nótájára“ készült, ami a trójai monda egy régebbi magyar nyelvű verses feldolgozására utal. Ennek keletkezési idejét azonban még csak hozzávetőleg sem tudjuk megállapítani. De vannak egyéb nyomok is, amelyek legalább is közvetve a középkorban magyar nyelvű trójai monda vagy Trója-regény meglétére utalnak. Közismert tény, hogy latin okleveleinkben már a XIII. századtól kezdve más lovagregények divatos neveivel együtt a trójai monda személynevei is gyakran fordulnak elő az uralkodó osztályhoz tartozó magyar emberek neveiként. Így igen gyakoriak az *Achilles*, *Hector*, *Paris*, *Priamus* férfinevek különböző változatai, s hasonlóképp gyakori a *Helena* (*Elena*, *Ilona*) nőnév is. Ez csak úgy magyarázható, hogy a Trója-regény, mint az udvari és főúri körök kedvelt olvasmánya hazánkban is népszerűsítette e személyneveket. E megmondolás alapján tudományos irodalmunkban többször is felmerült az a nagyon is valószínű feltevés, hogy a középkorban kellett ilyen magyar nyelvű lovagregényeknek lenniök. Senki sem kísérelte meg azonban, hogy az összes idevágó személynevek összegyűjtésével, megjelenésük és eltűnésük körülményeinek vizsgálatával ezt a feltevést szilárd alapokra helyezze.²¹ Kutatásaim során én más utakon jutottam el e kérdéshez s a következőkben a délszláv szövegekből adódó filológiai érvekkel kísérlem meg az ó-magyar Trója-regény körvonalainak rekonstruálását.

Érvelésem menete a következő lesz: Először vizsgálom azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek, hogy úgy mondjam, szükségszerű következményei a magyarból való fordításnak. Ezek a jelenségek nincsenek egy szláv változathoz kötve, mindegyikben előfordulnak, vagy bármelyikben előfordulhatnak. Ilyen pl. a tulajdonnevek hangalakja vagy a velük alakult jelzői és értelmezői szerkezetekben mutatkozó hungarizmusok, ilyen a magyar határozott névelő téves elvonása az *a*-val vagy *e*-vel kezdődő tulajdonnevekből, ilyen a magyar műveltető igének téves becértése a *t*-tövíű igék multidejű alakjaiba, s végül ilyen a szóhasználatban mutatkozó magyar hatás. Majd külön-külön végigvizsgálom az egyes szláv szövegeket, összevetem őket részint egymással, részint a latin forrásokkal, s megkísérlem kielemezni belőlük azokat a félreértéseket, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltevésével lehet megmagyarázni és amelyekből sok esetben a magyar ősfordítás korát is megközelítő pontossággal meg lehet határozni. A legtöbb ilyen félreértést a Gk változat nyújtja, éppen ezért ezzel fogok a legrészletesebben foglalkozni.

²⁰ Részletesen tárgyalja ezeket Király György értekezése: A trójai háború régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények 27 (1917) 1—23, 129—150.

²¹ Igen figyelemreméltó kezdeményezés volt e téren Moór Elemér cikke: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher 17 (1937) 57—68.

A magyar közvetítés nyelvészeti bizonyítékai

10. Szláv szövegeink közös vonása, hogy a tulajdonnevek a magyarországi latin kiejtésnek megfelelő hangalakban fordulnak elő bennük:

A latin *s* helyén szó elején és végén valamint zöngétlen mássalhangzós környezetben *š* áll. Tehát: *Dardanuš*, *Diomedes*, *Menelauš*, *Paleš* (= Pallas), *Pebuš*, *Peleuš*, *Tetiš*, *Venuš*, *Vlkanuš*; *Šarpedon*, *Šimoriš* (Simois); *Aština-ajakš* (Astyanax), *Klitemištra* (Clitemnestra), *Polineštor* (Polymestor) stb. Kivétel csak *Pariž*, amely következetesen mindig *ž*-vel fordul elő. Az *s*~*š* megfelelés értelmében a latin *x* helyén szabályszerűen *kš* jelentkezik: *Ajakš*, *Polikšena*, *Kšanduš* (Xanthus), *Urikšes* (Ulixes). Az egyetlen név, amelyben az *x* helyén következetesen *ks* áll, *Aleksander*. Ez úgy magyarázható, hogy e névnek görögös ejtésű alakja a délszlávban annyira meg volt gyökeresedve, hogy semmiféle hatás már nem befolyásolhatta.

A latin *s*-et magánhangzók között és zöngés mássalhangzós környezetben következetesen *ž* képviseli: *Ancižeš* (Anchises), *Ežiona* (Hesiona), *Križeus* (Chryses), *Režuš* (Rhesus), *Ležbon*, *Želbon* (Lesbos görögös tárgyeseite ill. annak romlott alakja), *Teržiteš* (Thersites).

A latin *h* hangot nem képviseli semmi. *Ekupa* (olv. *Jakupa* = Hecuba), *Ektor* (Hector), *Elena* (Helena), *Elenuš* (Helenus), *Ežiona* (Hesiona). Ezt a jelenséget tükrözi a magyarba átkerült latin tulajdonnevek és közsavak többsége is. Ilyen nevek mint *Adorján* (Hadrianus), *Ilona* (Helena), *Jeromos* (Hieronymus) és közsavak, mint *óra* (hora), *ostya* (hostia) igen korai átvételek s arról tanúskodnak, hogy legalább is a szókezdő *h* betűt általában nem ejtették. Ezzel kapcsolatban nem szabad megelégednünk arról sem, hogy a középlatin szövegekben a szókezdő *h* betűt igen gyakran egyáltalán nem is írták, sokszor pedig magánhangzóval kezdődő szavak elejére illetéktelenül is odatették a *h*-t. Ha legrégebbi kódexszekben a személyneveket ilyen szempontból vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a *h* megléte vagy hiánya minden következetesség nélkül váltakozik. A Jókai Kódexszben pl. az *Elias* személynév hol *frater Elyast* (15), hol meg *frater helyas* (16) alakban szerepel, a Bécsi Kódexszben pl. a Vulgata *Hebraeus* szava hol *heber* hol meg *eber* alakban jelenik meg: *Heber vagok èn* (Hebraeus sum ego 241), *Eg eber në(m)bèri* (una mulier Hebraeae 42), *az Èbèrèc laña vagoc* (filia sum Hebraeorum 32), *az èbèrèkrè* (in Hebraeos 89), más *h*-val kezdődő nevek ugyancsak gyakran szerepelnek *h* nélkül, mint pl. *Olofernes* (12), *Efebonba(n)* (in Hesebon 19), *hol èlqzer lakoztanak az Orreofoc* (ubi prius habitaverunt Horraei 233), a Vulgata *Esther* neve ugyancsak *Ester* és *Hester* alakban váltakozva fordul elő. E következetlenségnek nyilván az volt az oka, hogy azokban a latin szövegekben, amelyekből említett kódexszek fordításai készültek, az illető szavak hol *h*-val, hol meg *h* nélkül álltak. Ennek megfelelően a szláv szövegeink személyneveiben

a *h*-betű hiányából arra lehet következtetni, hogy a latin eredetiben a *h* esetleg ki sem volt írva.

A *h* meglétével vagy hiányával szorosan összefügg a latin *ch*, *ph* és *th* megfelelőinek kérdése. A latin *ch*-nak szövegeinkben *i* és *e* előtt *c*, egyébként *k* felel meg: *Aceliš*, *Ancileš* (Achilles), *Ancizeš* (Anchises); *kaiski* (acháj), *Kalkaš* (Calchas), *Karopen* (Charops görögös accusativusa), *Križeuš* (Chryses). Itt természetesen az a kérdés, hogy ezek a nevek az eredeti latin szövegben valóban *ch*-val vagy egyszerűen csak *c*-vel voltak-e írva, hiszen ismeretes, hogy a középkori latin szövegekben igen gyakran áll *ch* helyett *c*. A régi magyar helyesírás értelmében a *ch*-t egyaránt olvashatták volna *č*-nek és *c*-nek is. Szláv szövegeinkben azonban egyetlen eset sincs, amikor az eredeti *ch* helyén *č* állna, hanem mindig csak *c* vagy *k* ezért kézenfekvő a feltevés, hogy regényünk középlatin összövegében ezek a nevek egyszerűen *c*-vel voltak írva.

Hasonló a helyzet a *ph* esetében is. A latin *ph* helyén szláv szövegeink neveiben következetesen *p*-t találunk: *Pebuš* (Phoebus), *Pilotaš* (Philoctetes), *Pikiden* (Iphitides görögös accusativusából rontott alak).²² A *ph*~*p* megfelelés a magyarba átkerült latin személynévben nem általános ugyan, de ismeretes a *József* névnek a régiségben *Józsep* alakja (v. ö. pl. a KTSz *Josepneć* adatát,) s közhírnok a belőle származó *Izsép* helynév is. Szövegeinkben a *ph*~*p* szabályos megfelelést legvalószínűbben azzal lehet magyarázni, hogy az illető nevek már a latin összövegben is pusztán *p*-vel szerepeltek. A latin *th* helyén *t* áll: *Teržiteš* (Thersites), *Tetiš* (Thetis), *itraciiski*, *itrukiski* (ithakai?, thrák?).

Mindezeket a helyesírási és hangtani sajátságokat természetesen még nem lehet döntő bizonyítékoknak tekinteni a magyar közvetítőszöveg feltételezésénél. A legsúlyosabb érv az *š*-ező latin kiejtés volna, ez pedig a középkorban Csehországban és Lengyelországban is el volt terjedve, a kaj-horvát nyelvterületen (a zágrábi püspökségben) pedig a latin kiejtés éppenséggel teljesen azonos volt a magyarországgal. Ezen az alapon tehát latin összövegünk első nemzeti nyelvű fordítása ezen országok területén bárhol keletkezhetett volna. Nyilván ez a megfontolás vezette Kopitart, amikor már 1839-ben csupán a bolgár változat ismerete alapján azt a véleményét nyilvánította, hogy a Manasses-krónikának ez a betéte vagy cseh vagy lengyel vagy magyar

²² A bolgár változatban néha eredeti *p* helyett *f* áll, így a *Paris* név hol *Parižb*, hol meg *Farižb* (passim), sőt *Farij* (Bm 172, Bb 56) alakban fordul elő, *Pallas*-nak megfelelően *Peleša* (Bm 170, Bb 56), vagy *Feleša* (Bm 168, Bb 54, 55), *Peleus*-nak megfelelően *Peleš* (gen.: *Peleša kralé* Bm 160, Bb 49), ill. *Felešb* (Bm 158, 160, Bb 48, 49), *Ferleš*, *Ferleš* (*Ferlešev synb* Bm 168, Bb 54, *Ferleševa syna* Bm 172, Bb 57) áll. Ezek azonban csak betűtívesztések, mert hiszen *Phoebus* előfordul *Tebušb* (Bm 162, Bb 51), sőt *Tebuch*, *Tebochb* (passim) alakban is. Ugyanebben a szövegben azonban az eredeti *ph* helyén következetesen *p*-t találunk.

eredetiből származhatott.²³ Az eddig felsorolt hangjelenségek tehát éppen csak nem mondanak ellene a magyar közvetítőszöveg feltételezésének, vagyis harmónikusán illeszkednek bele az alább felsorolandó bizonyító erejű érvek rendszerébe.

II. Szövegink tulajdonnevei sok esetben az eredeti latin alaktól eltérő változatot mutatnak, de ezek az eltérések nem mindig másolási hibák, nem is a görög szóalakok maradványai, amint azt Ringheim feltételezte, hanem egyszerűen a szabályos magyar hangfejlődés nyomai, amilyen jelenségekkel latin jövevényszavainkban és középkori magyar kódexszaink tulajdonneveiben is lépten-nyomon találkozunk.

Közismert tény, hogy latin jövevényszavainknak és a magyar szövegekben előforduló tulajdonneveknek *-us* végződése a legrégebb nyelvemlékek kora óta *-us* és *-os* alakban egyaránt előfordul. A kétfajta írásmód egyes kódexszeken belül is teljesen következtelenül váltakozhat egymással. A Jókai Kódexszben pl. *cristofon* (91), *cristoft* (61, 72, 74), *cristoftol* (79) mellett előfordul *criztuft* (79) és *Cristuftol* (124) alak, a Bécsi Kódexszben az igen gyakori *affiriofok*, *kaldeofoc*, *medofok*, *Damaškof* alakok mellett előfordulnak az *Affirius* (252), *Affiriuoc* (267), *affiriufokat* (258), *affiriufokhoz* (190), *affiriufoktol* (257, 310), *Caldeufoc* (97) *Damašcu/nac* (265) alakok is. Az Apoc. Kódexszben is hasonló a helyzet s így végig lehetne kísérni többi kódexszünkben is az *-us* és *-os* írósmódnak ilyen következtelen váltakozását. Trója-regényünk személyneveiben szintén megtaláljuk ezt a kettőséget. *Priamus* király neve a szerb változatban hol *Prějamuš*, hol meg *Prějamoš* vagy *Prějamoš* alakban szerepel (v. ö. a kiadás névmutatóját), a bolgár változat is ad egy *Prějamoševo* alakot (Bm 162, Bb 51), *Patroclus* neve pedig a Gk változatban *Protokoluš* (131) és *Protokološ* (130 kétszer) alakban áll, a *Tydides*, *Tydeus fia* patronymiconnak megfelelően ugyanitt *Deteušević* (131) és *Děteošević* (129) olvasható. Ezeket a változatokat már semmiképp sem lehet a szlávból magyarázni, de nem is lehetnek a görögös *-os* végzet maradványai, ezek világosan a magyar közvetítés mellett tanúskodnak.

Hasonlóképp magyar közvetítőszöveg mellett bizonyít a tulajdonnevekben a mássalhangzócsoportok feloldása. A *Xanthus* folyónévnek többször előforduló *Kašantuš(a)* alakját (*Kašantuša* Bm 156, 162, Bb 47, 50 valamint *na rěčě Kašan'tuševe* és *rěka Kašan'tuš'* Gk 124) nem lehet véletlen szövegromlásnak tekinteni, itt nyilvánvalóan ugyanarról a jelenségről van szó, amely igen gyakran megismétlődik jövevényszavainkban és idegeneredetű tulajdonneveinkben, t. i. hogy a magyar feloldja a mássalhangzótorlódást, mint a

²³ Kópitár korában regényünket még népmesének tartották és úgy gondolták, hogy szájhagyomány útján terjedt a bolgárokhoz. Ezért fejezi ki magát Kópitár is ilyen értelemben: „inseuit nescio ex quo fonte historiam troianam medii aevi, putes e bohémico aut polonico aut hungarico ore exceptam, cum Oiluš vocetur Oileus.“ Idézi Miklosich *Starine* 3 (1871) 147.

latin *planta* > *palánta*, *Blasius* > *Balázs* stb. szavakban. Hasonlóképp magyarázható a *Patroclus* névnek a szerb változatban következetesen előforduló *Potrokoluš* (58, 59) illetőleg a Gk változatban előforduló *Protokoluš* (131) és *Protokološ* (130) alakja is. *Ajax Telamonius* atyai nevében viszont két másik magyar hangfejlődés figyelhető meg. A *Telamonius* névnek megfelelően a Gk változatban következetesen *Telemonič* szerepel (126, 128, 129, 132, 133), ami a magyar magánhangzóilleszkedés nyomát viseli magán, a szerb változatban ugyanez a név viszont következetesen *Telmonič* alakban fordul elő, ez pedig a Gk *Jupiter* (123 háromszor) alakjával együtt már a magyar magánhangzókiesést mutatja. Ezeket a jelenségeket ugyancsak nem lehet egyik szláv nyelvből sem megmagyarázni. E jelenségek ismeretében a bolgár szöveg következetesen használt *Ipiter* szóalakját (*Jupiter* helyett) szintén nem lehet véletlen romlásnak tekinteni, mert ez meg a magyar *juhász* ~ *ihász*, *juhar* ~ *ihar*, *jonkább* ~ *inkább*, *Józsep* ~ *Izsép* alakpárokban mutató hangfejlődést tükrözi.

12. A tulajdonnevekkel kapcsolatban a magyar hangfejlődés tükröződésén kívül egyéb jelenségek is megfigyelhetők, amelyek szintén a magyar közvetítés mellett tanúskodnak. Ilyen az *a*-val és *e*-vel kezdődő tulajdonnevek és idegenszavak csonkulása. A horvát vagy szerb fordítók a magyar szöveget a XV. század magyar nyelvérzékével olvasták, amikor már ki volt alakulva a magyar határozott névelő. Az ilyen csonkulásnak oka az, hogy a fordítók az *a*-val és *e*-vel kezdődő tulajdonneveknek ezt az első magánhangzóját magyar határozott névelőnek vagy mutató névmásnak érzik s ennek elvonásával a tulajdonnévből csonka alakot csinálnak. Ez annál is inkább megtörténhetik, mert egyrészt középkori magyar szövegeinkben mind a határozott névelőt, mind a mutató névmást igen gyakran összeírják az utána álló szóval, másrészt a határozott névelő néha tulajdonnevek előtt is szerepel, ahol azt a mai nyelvérzék kívánja. Szemléltetésésképen álljon itt néhány példa: *es leewluen az zewlew ueszew mellett afraterual kezde enny* (JókaiK 92), *es afarkastol meg zabadoyt tyteket vrysten* (JókaiK 151); *aŕeuèlèc*, (litterae BécsiK 56), *agors ŷoloc* (veredarii celeres BécsiK 66), *Ennc vtanna ahatodot hoziakuala* (Post hunc ducebant sextum BécsiK 87–88), *el arol-lac oket Affabeofoknac* (venundabunt eos Sabaeis BécsiK 209), *Mert a crif-tofba sem egeb nem lehet čak io* (NagyszombatiK 248). Az *a*, *e* határozott névelő ill. mutató névmás és a hozzája tartozó főnév gyakori összeírására számtalan példát lehet találni kódexszekben. A határozott névelő használata a tulajdonnevek előtt szintén előfordul. E jelenségek okozták, hogy a horvát és szerb fordítók az *a*-val vagy *e*-vel kezdődő tulajdonnevekben vagy előttük ismeretlen szavakban a szókezdő magánhangzót magyar nyelvi elemnek éreztették és elvonták. Ez főleg ritkán előforduló nevekkel történhetett meg, vagy olyankor, amikor a fordító a szövegben először találkozott az egyébként gyakori névvel és igazi hangalakját

még nem szokta meg. Így lesz a horvát szövegben egy alkalommal *Agamemnon*-ból *Gamenon* (Gk 126), *Aiax*-ból *Jakš* (Gk 128), a szerb szövegben *achái országból kaiiskyi rusag* (S 44), *Ezióná*-ból *Žiona* (S 56), a bolgár változatban *Assaracus*-ból *Šarikuša kralz*, *Šarikušia kralz* és *Šarikušia gradz* (Bm 156, Bb 47), s ezek mind olyan mondatszerkezetben fordulnak elő, ahol a szókezdő magánhangzót valóban könnyen lehetett határozott névelőnek érezni. A további előforduláskor a két gyakori név már a szabályos *Agamenon* és *Ajakš* alakban szerepel. Ugyancsak így lehet megmagyarázni a szerb változatban előforduló és a délszláv nyelvelmélekekből egyébként ki nem mutatható *jer* 'levegő' szót. Hecuba azt álmodja, hogy fáklyát szül, amely felszáll az égre, beleütközik a levegőbe és szétrepülő szikrái lángba borítják Tójtát. A szerb szöveg ezt így mondja: *i udri se k ieru* 'és ütközék jerhez'. A fordító nyilván nem ismerte fel az *ájer* (lat. *aer*) szót s elhagyta első szótagját, amelyet a magyar határozott névelőnek érzett.

13. A tulajdonnevek csoportján belül a földrajzi nevek mutatnak szövegeinkben egy olyan mondattani sajátosságot, amely szintén a magyar közvetítésre vall. Ez a földrajzi név s mellette álló közelebbi megjelölés, a *város, föld, tartomány, hegy, völgy, folyó, patak, víz* stb. szavak összekapcsolásának módja. Ilyen esetekben regényünk szövegei gyakran a magyar szerkesztési módot tükrözik, amely teljesen eltér a szláv nyelvhasználattól. Régi nyelvünkben általános volt s részben a mai napig megmaradt a földrajzi névnek és a hozzá tartozó értelmezőnek birtokos szerkezettel való összekapcsolása, így pl. *ki orzagluala Niniue(n)n(e)c nag varofaban* (qui regnabat in Ninive civitate magna BécsiK 11), *alexandrianak varofaba* (DebreceniK 491), *antiochyanak varofabol* (CornidesK 333), *damašcus varofaban* (Debreczeni K 152), *Nikomedianak varofabol* (DebreczeniK 192), *Jordannac foioia èluol* (trans flumen Jordanem BécsiK 11), *Svdinac fo'loianal* (ad flumen Sodi BécsiK 97), *Gabbaanac foldebe* (in terram Gabaa BécsiK 15), *Nurfianak tartomaniabol* (DebreczeniK 220), *Cefareanak varofaba meli kapadocianak tartomaniaba vagion* (DebreczeniK 220). Amennyire természetes ez a birtokos jelzős szerkesztés a magyar nyelvérzéknek, annyira félreérthető a szláv számára, mert könnyen *Ninive* és *Jordán* nevű személyek városát ill. folyóját értheti rajta. A szlávban a földrajzi név és a mellette álló értelmező vagy együtt ragozódik, vagy a középkori emlékekben az is lehetséges, hogy a tulajdonnévből *-skz* képzővel melléknév alakul és ez szabályosan megegyezik az értelmezőjével. Tehát „Trója vára“ az ó-szerb-horvátban vagy *grad Troja*, gen. *grada Troje* vagy *trojski grad*, gen. *trojskoga grada* lesz. Trója-regényünk szövegeiben gyakran a magyaros szerkesztési módot találjuk. Azok a ritkább földrajzi nevek, amelyeket a fordítók nem ismertek olyan jól, mint Trója nevét, a magyar szöveg hatására alatt *-ov, -ev, -in* birtokos melléknévi alakjukban állnak az értelmezőjük mellett. Tehát *Hellespontus: more Pepešino* 'Peleša tengere' (Gč 181, Gk 121, S 72, Bm 156, Bb 47), *Ida völgye* (= *Idaea vallis*):

dol Indiin (Gk 181, Gk 121), *Xanthus folyóján: na řečě Kašantuševě* (Gk 124), *Xanthus folyójára: na reku Kšanduševu* (S 41), *Simois folyóján: na řečě Šimoriševě* (Gk 127), *Simois folyója mellett: pologb rěke Šimoriševe* (S 41), *poli rěki Amoriševi* (Gk 124), mintha *Peleša*, *Indija*, *Kašantuš* vagy *Kšanduš* és *Šimoriš* vagy *Amoriš* nevű személyek tengeréről, völgyéről, folyójáról volna szó.

14. Ugyancsak feltűnő hungarizmus az is, hogy szövegeinkben az 'úr' és 'asszony' jelentésű *gospodin* ill. *gospoda* (*gospoja*, *gospa*) szavak igen gyakran nem a velük kapcsolatos tulajdonnév előtt állnak, ahogy azt a szláv nyelv-
szokásnak megfelelően várni lehetne, hanem utána. Elég végignézni a HASz-
ban a *gospodin*, *gospoda*, *gospoja* és *gospa* címszavakat, hogy meggyőződjünk
a szerb-horvát nyelvhasználatról. A XIII–XV. századi eredeti szerb-horvát
emlékekben, amilyenek pl. az oklevelek, e szavak mindig a személynév előtt
állnak, csak az újkori népköltési szövegekben fordulnak elő példák a fordított
szórenddel is. Trója-regényünkben az ilyen fordított szórend kétségtelenül
magyar hatásra utal, s hogy váltakozva fordul elő az eredeti szláv szórend-
del, az éppen azt mutatja, hogy nem valami állandósult nyelvhasználattal
van dolgunk, hanem a szláv nyelvérzék szinte küzd a magyar szöveg hatásá-
val. Az ilyen megszólítás, mint *Achilles úr!* a Gk szövegben egyszer a szláv
gospodine Acělišu (132) szórenddel fordul elő, háromszor viszont magyaros
szórenddel: *Acěliš' gospodine* (130), *o Acělišu gospodine* (131), *Acěliš' gospo-
dine, idi ot Troe* (132). A szerb változatban többségben vannak a példák a
szlávos szórendre, de van itt is *o Ancilešu g(o)s(podi)ne* (58). Hasonló a hely-
zet a *gospoda*, *gospoja*, *gospa* szavakkal. Itt is a *gospa Junoš* (Gk 123), *gospa
Elena* (Gk 125), *gospu Elenu* (Gk 124), *o g(o)sp(o)đe Oinešb* (S 41) stb. szórend
váltakozik a *Venuš' gospa* (Gk 124), *Joneš' gospa* (Gk 124), *Paleš' gospa* (Gk
126), *Jagupa g(o)sp(o)đa* (S 35, 36) stb. szórenddel. Az ilyen értelmezős
szerkezetek között van egy különösen feltűnő eset, amelyet szintén csak
magyar forrásból lehet megmagyarázni. Régi nyelvünkben a méltóságnevek
női megfelelőjét általában úgy képezték, hogy a -né képző mellé az *asszony*
szót is kitétték, tehát *királyné asszony*, *császárné asszony*, *bánné asszony*,
ispánné asszony (e két utóbbira v. ö. SchlSzj 479, 488. sz.). Gk szövegünkben
tehát az ilyen megszólítás: *Klitimešai carice gospoe!* (126) pontos mása a
magyar *Klitemnestra*, *császárné asszony!*-nak, míg a S változatban *gospode
Elena carice* és *o gospodě Eleno c(a)r(i)cě* (43) áll, ami mintegy középúton
marad a magyar és szláv szórend között. Hasonló kettősséget lehet meg-
figyelni a *car* 'császár', *carica* 'császárné', *kralj* 'király', *pop* 'pap', *prorok*
'prófeta', *vitez* 'vitéz' stb. értelmezők és velük kapcsolatos személynevek szó-
rendjében is. Ezekben az esetekben is az értelmező hol az értelmezett szó
előtt, hol utána áll. Ez utóbbi eseteket azonban már nem tekinthetjük ki-
zárólagosan magyaros típusnak, mert hiszen a Vulgatában is lépten-
nyomon előfordulnak *David rex*, *Jeremias propheta*, *Dares* szövegében pedig

Pelias rex, Diomedem regem, Laomedontis regis, Argum architectum típusú szerkezetek.

Kétségtelenül hungarizmusnak tekintendő viszont az, amikor számnév mellett az igei állítmány egyesszámban áll, holott a szláv nyelvhasználat többesszámot kívánna. Így pl. mikor Ulixes felépíti a lovat, amelybe 300 vitéz fér bele, a horvát és szerb szöveg ezt így fejezi ki: *hoću vam' učiniti 1 kona ot' črnoga stakla, v koga v l e z e tri sta vitezi oruž'nečh'* (Gk 134), a szerb szöveg hasonlóképen: *hoću vam učin(i)ti o(d) crbnoga stakla pariža, u kom m o ž e ulestb 300 vitezb oružnih...* (S 71) 'fogok nektek építeni egy fekete üveglovat, amelybe belefér 300 fegyveres vitéz'. S ugyanez megismétlődik akkor, amikor Ulixes megépítette a lovat és a 300 fegyveres vitéz beszáll (u. o.).

15. A magyar nyelv sajátos szerkezetéből lehet csak megérteni azokat az eseteket, amikor az egyik szöveg egyszerű igealakjával szemben a másik szövegben (vagy szövegekben) körülírással kifejezett műveltető ige áll. Az ilyen eseteket úgy foghatjuk fel, hogy a horvát vagy szerb fordító a magyar multidejű igealakot műveltető igének értette és a cselekvést *reči, kazati* vagy *činiti* ige segítségével, körülíró szerkezettel adta vissza. De hogyan lehet arra következtetni, hogy a magyarban ilyen esetekben egyszerű ige állt s nem valami hasonló szerkezetű körülírással kifejezett műveltető ige? Ha megfigyeljük elbeszélésünk szereplőinek cselekedeteit, általában azt látjuk, hogy mindent maguk végeznek, s nem igen végeztetnek semmit valamely más konkrét személlyel, még olyankor sem, amikor az igazán indokolt lenne. Achilles pl. maga viszi a vállán Hector holttestét a trójai kapuig, hogy ott átadja Priamusnak. Ritkaság számba megy az olyan eset, amikor pl. Hecuba megparancsolja egy ifjúnak, hogy az újszülött Parist tegye ki az útszélre. Van azonban szövegeinkben néhány olyan hely, amikor ugyanannak az eseménynek a szereplője az egyik változatban maga végez egy cselekvést, a másik változatban ugyanazt másokkal végezteti, az viszont nincs megjelölve, hogy ezt kinek mondja vagy parancsolja. Az ilyen esetek csodálatos módon olyankor adódnak, amikor a magyar szövegben feltehető módon valamelyik *t*-töví ige, *vet* vagy *köt* állhatott, amelynek *vetette, kötötte (kettette)* multidejű alakját a régi ékezetlen helyesírási kép alapján igen könnyen össze lehetett téveszteni ugyanazon igék *vetteté, kötteté (ketteté)* műveltető alakjával. Az ilyen esetekben megtörténhetett, hogy az egyik fordító egyszerű multidőnek fogta fel az igealakot, a másik műveltető igét olvasott ki belőle. Ezt az eltérést különösen két jelenetben lehet jól megfigyelni. Az egyik Patroclus, a másik Hector halála alkalmával adódik. Patroclus halálát a horvát és bolgár változat egyaránt úgy adja elő, hogy Hector maga köti oda a holttestet a ló farkához és úgy vonszolja be Trójába: *I obrnu se k nemu Ektor' kral' i probodě ga i priveza ga k' nega kona repu i vlačaše po Troi* (Gk 131); *i ubi Ektorb Potro-koluša, i priveza ego jarižu ego kō upaši, i povlěče ego v Trop* (Bm 178). Ezzel

szemben a szerb változat ezt úgy adja elő, mintha Hector másoknak mondaná hogy kössék Patroclust a ló farkához és vontassák be Trójába, a következő mondatban viszont már ismét ő maga vonszolja körül Trójában: *i probodě ga Jektorb kral na drugu stranu. I reč(e) Jektorb privezati ga kb jarižu njegovu za upašb, i reč(e) ga povleći u Troju i vlači ga po Troju...* (S 58). A horvát és bolgár változat tanúsága szerint nyilván Hector végzett el minden műveletet, a szerb fordító viszont a feltételezhető magyar *kötötte* (*ketette*) igealakot *kötteté* (*ketteté*) vagy *köttette* (*kettette*) műveltető igének érezte s ezért fordította *reč(e) privezati* szerkezettel. A következő mondatban arról lévén szó, hogy Hector a lovával bevonatta (behuzatta) Patroclust Trójába, a szerb fordító ezt ismét úgy adja vissza, mintha Hector másoknak mondaná, hogy végezzék el azt a műveletet. A befejező rész azonban arról tanúskodik, hogy az eredeti szövegben elejétől végéig Hector maga végzett mindent.

Hasonló helyzet adódik, amikor Achilles meghurcolja az elejtett Hectort. A bolgár szövegben nem szerepel a meghurcolás mozzanata, hanem Achilles egyszerűen maga viszi a halott Hectort a szállására: *i vžę go Acilešb i zanese na svoi staně* (Bm 180, Bb 62). A horvát szöveg ezzel szemben: *i probode Ektora krala i reče ga privezati k nega kona repu i povleče ga v grčki stan' i položi ga v kriľ šatora svoga* (Gk 131) 'és átsúrta Hector királyt és megmondta, hogy kössék oda a ló farkához, aztán behúzza őt a görög táborba és lehelyezte sátrának szárnyához'. Itt csupán az odakötés mozzanata van körülírt műveltető igével kifejezve. A szerb szöveg ezzel szemben minden műveletet másokkal végeztet: *I reč(e) Ancilešb privezati ga mrtva za njegovu jariža za očas i reče vbs okob grčkjji nim obvlbči* (S 63). 'És megmondta Achilles, hogy holta kössék a ló farkához és mondotta, hogy hurcolják meg az egész görög tábor körül'. A szerb szöveg így magában egész természetesen hat, de már a bolgár és horvát szöveggel összevetve az a gyanú támadhat, hogy eredetileg itt sem lehetett műveltető ige. Még jobban kiviláglik ez a szerb szövegbe ékelt képmagyarázatból. E jelenethez tartozó illusztráció felirata ugyanis ezt mondja: *A se Ancilešb vlbče Ektora* (S 63). 'Itt pedig Achilles húzza Hectort'. Nyilvánvaló tehát, hogy a jelenet leírásában eredetileg nem szerepelt műveltető ige, hanem csak a szerb fordító értelmezte így a magyar *köt* igének multidejét s ennek megfelelően alakította át a törzsszöveget, a képmagyarázat szövegét azonban már nem igazította az előbbi mondatokhoz.²⁴

Nagyon tanulságos Discordia celszövésének leírásában az egyszerű és műveltető ige váltakozása. A horvát változatok szerint Discordia maga készíti az aranyalmát, maga írja rá a szöveget és maga dobja be Peleus kertjébe: *i povrže ju (= jablku) v trav'nici Peleuševi* (Gč 184) 'és bedobta azt (= az almát) Peleus kertjébe'; *i položi e v travnice Pelejuševi* (Gk 123); a szerb vál-

²⁴ A képmagyarázatok és a törzsszöveg közti különbségekről még lesz alkalmam bővebben szólni a S változat részletes elemzésekor.

tozatban ezzel szemben Discordia maga készíti el ugyan az aranyalmát, de már úgy dobhatja be Peleus kertjébe: *i stvori zlatu jabuku... i reč(e) ju povrgnuti u perivoli Peleuševu...* (39). A bolgár változat mutatja a legnagyobb eltérést. Itt Discordia maga kovácsolja ugyan az aranyalmát, de odaadja egyik szolgájának és meghagyja neki, hogy dobja Peleus király kertjébe: *i iskova zlatu abložko... i dade e otroku svoemu, i reče emu: idi i vvrži e vb ovošt-nici Feleša kralě* (Bm 160, Bn 49). Ez a hely nagyon jól szemlélteti a szövegfejlődést. A klasszikus mondai hagyománynak kétségtelenül az felel meg, hogy Eris-Discordia maga készíti el az aranyalmát és maga dobja a násznép közé. A magyar összvegben feltehetőleg a *vetette* igealak állt. Ezt a két horvát változat helyesen fordította. A szerb és bolgár változat fordítói vagy talán már valamelyik magyar szövegmásoló is ezt *vetteté* vagy *vettette* műveltető alaknak értette és ilyen értelemben alakult tovább a szöveg.

A horvát és szerb szövegnek egy másik helyére vet világot, ha a magyar összvegben egy olyan igénket feltételezzük, amely eredetileg műveltető ige volt ugyan, de amelynek ez a jellege idővel elhalványult. Ez a *vitat* igénk, amely a XVI. századi adatok tanúsága szerint (a *töret* ige mellett) az 'ostromol' fogalom műszava volt és műveltető jellege már alig érződött. Minden valószínűség szerint ez az ige állhatott azokban a mondatokban, ahol Priamus Achillesnek feleségül igéri Polyxenát, ha abbahagyja Trója ostromát. A bolgár változat csak annyit mond, hogy Achilles a templomban megesküdött, hogy többé nem vívja Tróját. A horvát és szerb változat ezzel szemben Priamus kérését egyenes beszédben közli: *Acéliš' gospodine, idi ot Troe i ne čini me veće rvati* (Gk 132); *Ancilešu g(ospoo)d(i)ne, molju te: nekaši (= ne kaži) me veće rvati!* (S 64). A magyar eredetiben ilyenféle mondat állhatott: **Achilles úr, kérlek téged, menjél el Trójától és ne vitass (= ostromolj) többé engem.* Ezt a *vitass* igealakot a horvát és szerb fordító még úgy érezte, mint a *vi*, *vív* ige műveltető alakját (hiszen a várat nemcsak *vitatni*, hanem *vívni* is lehetett) és *ne čini rvati* ill. *ne kaži rvati körülíró* szerkezettel fordította, mintha Achilles másoknak parancsolná, vagy másokkal végeztetné az ostromlást.

16. A magyar közvetítőszöveg mellett még egy igen nyomós nyelvi érv szól: az egyes szláv változatok szóhasználatában mutatkozó eltérések és egyezések. A szókincs felhasználása ilyen bizonyításra kissé tüzetesebb vizsgálatot igényel ugyan, de eredménye igen szemléletes és meggyőző. A gondolatra régebbi kutatásaim során tett megfigyelések vezettek. Két régebbi dolgozatomban egy-egy XVII. századi horvát költőnek, — egy névtelennek és Matijaš Magdalenicnek — magyarból fordított verseivel foglalkoztam. A fordításokról kimutattam, hogy nemcsak tartalmilag és verstechnikailag, hanem a szavak megválasztásában is a lehetőség szerint hűen követik a magyar szöveget. A magyarban és horvátban ugyanis köztudomásúan számos közös szó van, amelyeknek összetartozását a nyelvérzék ösztönösen felismeri. Ezek részint a magyarban levő szláv, részint a horvátba átkerült magyar

szavak, részint pedig idegen nyelvekből, latinból, németből, olaszból stb. mindkét nyelvben meghonosodott elemek. Mindezek együtt a szókincsnek elég tekintélyes részét alkotják. A névtelen horvát költő és Magdalenic szóhasználatában azt lehetett megfigyelni, hogy ha a magyar szövegben olyan szó állt, amelynek a horvátban volt megfelelője, mint pl. *barát*~*brat*, *cserép*~*črip*, *király* ~ *kralj*, *kincs* ~ *kinč* stb., az ilyen szó helyett nem igyekeztek más hasonlóértelmű horvát szót találni, hanem meghagyták a maga helyén. Ez a gyakorlat annyira következetes volt, hogy ha az illető magyar szó a sor végén rímbe állt, ott is meghagyták és kerestek hozzá rímet. Néhány kiragadott példa a „Test és lélek vitájá“-ból:

Gyenge szép harmattal kezeid öntözted...
z *gingavom* si ruke prelevalo rosom,...

Piacon, utakon nagy *rendeket* állott,
szájok reád tátva *csudált* és urallott...

po *pijacu redom* šeregi su stali,
čudeći se tebi za tobom gledali...

Elhittem ez a *bólt*, kit orroddal felérsz,
nem tetszik...
Znam da tvoja *bolta*, ku z nosom potpiráš,
ti se ne dopada...

Mint tetszik alattad most a száraz *deszka*?
Kako ti se vidi, na koj ležiš, *daska*?

Szunyognak *csöbörrel* vérét nem vehetni...
Nemre se s komara s *čebrom* krv jemati...

Hasonló példákat lehet idézni Magdalenic szövegéből is:

Ilyen szép ékesség vagyon *királyságban*
ezüstben, aranyban és nagy uraságban.
Ki dicsekedhetnék efféle hívságban,
mely még nevünket is tészen *fabulában*?

Kincses gazdagoknak s hatalmas uraknak
legkevesebb részük csendes halált látnak...

Tak ti ime stalno imahu i *krali*,
tak do kratka z svetom, z blagom su vladali.
Gdo bi se hvalil z svetom, v kom smo nestalni?
Po smrti nas budu neg *fabuluvali*.

Kinčeni bogaci, gospoda največe
umiraju strahom...²⁵

Az ilyen példák számát természetesen százakra menően lehetne szaporítani, de a fordítók eljárását már ennyi is szemlélteti. Ha mármost meggondoljuk, hogy egyéb tekintetben ügyes nyelvi leleménnyel dolgozó XVII. századi költők verses fordításokban, ahol a forma nehézsége mégis csak bizonyos nyelvi szabadságot követelt, ösztönösen ennyire ragaszkodtak a készen kapott szavakhoz, akkor középkori prózai fordítókról meg éppenséggel feltételezhető, hogy nem igen törték fejüket szinonimák keresésén. Átvették azt, amit az előttük fekvő szövegben találtak. Érdemes ilyen szempontból Trója-regényünk változatainak szóhasználatát megvizsgálni.

17. Dolgozatom elején hangsúlyoztam, hogy szövegeink egymástól függetlenül keletkeztek. Várható tehát, hogy mondatszerkesztésükben, szórendjükben és szókincsükben is a párhuzamos helyeken bizonyos eltéréseket mutassanak. Ilyen eltérések vannak is. Jelen esetben vizsgálataimat csak a szókincsre korlátozom. A szókincs eltérései várható módon olyankor adódnak, amikor az illető fogalomnak a magyarban és szerb-horvátban nem közös a neve, pl. *hajó*, *harag*, *csalárdság*. Ilyenkor az egyes változatok gyakran más-más szót használnak az illető fogalom megjelölésére, pl. *hajó* 'navis': *plav*, *korabalj*, *ladja*, *katroga*; *harag* 'ira': *srda*, *srđžbina*, *gnév*; *csalárdság* 'fraus': *jal*, *prevara*, *lbstv*; *erős* 'fortis': *moćan*, *krépak* stb. Az alábbiakban összeállítom a szövegeink párhuzamos helyei között mutatkozó szókincsbeli főbb eltéréseket, anélkül azonban, hogy az összes előfordulási helyeket felsorolnám. (A horvát és szerb címszavakat az egykorú kiejtés szerint, a bolgár változatokat ó-bolgár alakban normalizálva írom.) Az összeállításnál csak a teljesen azonos jelentésű vagy legalább is egymáshoz igen közelálló fogalmakat jelölő szavakat vehettem figyelembe. Ahol ugyanis a párhuzamos helyeken egészen más értelmű szavak szerepelnek, ott feltehetőleg már az eredeti szövegekben is nagyobb különbségek voltak s ezek már nem használhatók fel az egyes fordítók szóhasználatának szemléltetésére. Az anyagot áttekinthetőség kedvéért szófajonként csoportosítottam.

Főnevek:

blago ~ *imanje* ~ *dobytko* 'jószág'

s velikim' *blagom*' Gk 135

s velicem *imanijem* S 72

na nied'nom *blažē* Gk 125

ni na nekoje *imanie* S 43

ni na inomъ *dobyčē* Bm 164, Bb 52

²⁵ Az idézetek: Archivum Europae Centro-orientalis 3 (1937) 321-2 és 5 (1939) 316.

časť ~ počtenje 'tisztesség'

ki veliku *časť* iměše ot nega Gk 132
 koi imaše od svoga s(i)na veliku *č(b)stb* S 66
 s velikim *počteniem*' Gk 127
 s veľikom *čbstyju* S 50
 s velikoo *čbstie* Bm 172, Bd 58
 bēs-*počteniē* Gk 129
 bežb *počtēnia* S 54

črtalo (crtalo) ~ oralo ~ ralo 'ekevas'

pred *črtalo* Gk 126
 pred' *črtalom*' Gk 126
 přéd *crtalom*' S 46
 přéd *oralom* Bm 168, Bb 54
 predb *ralom* Bm 168, Bb 54

děte ~ dětič ~ otrok ~ otroče 'gyermek'

v'zmi sie *děte* Gč 182
 vazmi ovo *děte* Gk 122
 v'zmi *otroče* sie S 36
 na sie *otroče* hrani S 37
 v'šhrani mi *otroka* sego Bm 158, Bb 48
 rastíše ěko i drugo *děte* Gč 182
 ta rastěše, kako vsako *děte* Gk 122
 I rastěhota oba *ortoka* h'glo S 37
otroceti obe Bm 158, Bh 48
 i obrětenago *otroka* narče Pazižb Pastyrevičišt' Bm 158, Bb 48
 i k'da se rodi *dětič* ot nee Gč 182
 I k'da se doby *otrok* ot g(o)sp(o)de Jagupe S 36

gnev ~ srda ~ srdžbina 'harag'

ostavi svoi *gnev*' i *sr'du* Gk 126
 ostavi svoi *gnjev* i svoju *srččbinu*! S 47
 ostavi *gněv* svoi Bm 168, Bh 55
 i vsta Acěliš' *gnevom* i reče Gk 135
 hoću vam moju *srdu* razbiti lad'e o zemlju Gk 135
 i Ancileš usta ot groba s *gnjevnym* licem S 73
 I paki naostrivši se *srdu* Gk 135
 I paky ožeže sb *gněvom* S 75

ial ~ prevara ~ lbstb 'csel, csalárdság'

I vzěše Troju *ělom*' Gk 134
 i *prevarom* hoćemo Troju uzeti S 71
 I Troju uzeše *prevarom* S 72
 kako choštēm Troj přěpti *lbstie* Bm. 184, Bb 65

junak ~ junoša ~ otrok 'hős (NySz), ifjú'

i reče ednomu *junaku* Gč 182
 i reče ednomu *junaku* Gk 122
 i prizva edinogo *jusošu* k sebě S 36
 i dast ego edinomu *junoši* Bm 158, Bb 48
 I *junoša* skonča zapovědb kraličinu S 36
 I stvori *otrok* tako Bm 158, Bb 48

krunica ~ *koruna* ~ *вѣнѣць* 'koszorú'

ot cvit'ě *krunicu* Gč 182
 ot cvět'ě *korunu* } Gk 122
korunu ot slame }
vѣnѣць ot cvětia } S 37
vѣnѣць ot slame }

vѣnecъ ot cvětia Bm 158, Bb 48

A ona mu poda *korunu* svoju Gk 124
 i vъze ot neq *vѣnecъ* Bm 162, Bb 50

košulja ~ *riza* 'ing'

A one pridoše u *košulach'* Gk 123
 i sьvlěkšě se pridošq v *rizach* před nego Bm 160, Bb 49

lěstvice ~ *stlъba* 'lajtorja, hágesó'

i vrže rémen'ne *lěstvicě* va visoki turan' Gk 127
 † zavrže r'menije *lěstvicno* u visokomъ tornu S 50
 stvori remeniemъ *stlъbq*, i zavrže q Bm 172, Bb 57

manenost ~ *ludost* 'dühösség'

ka to est' *manenost'* Gk 129
 koja jes(t) tai *ludos(t)* S 54

mor ~ *pomor* 'dög' (= dögvész)

dotle ne přestane ta *mor'* Gk 130
 ne hočet sii *morъ* přestati S 54
 za-č' ta *pomor'* bě v' gr'ěkoi voiskě? Gk 130
 što jes(t) sii *morъ* u grěkoi voiscě S 54

nevěra ~ *nevěrstvo* 'hitetlenség' (= hitszegés)

i on' me *nevěru* vshiti Gk 134
 da mene *nevěrstvomъ* převari Bm 186, Bb 66

nevolja ~ *pečal* 'nyomorúság'

u vaših *nevolah'* Gk 133
 u vaših *pečalěh* S 69

oholstvo ~ *drъzostъ* 'kevélység'

ostavi to sil'no *ohol'stvo* ot mene Gk 125
 ostavi svoje . . . silno *ohol(s)tvo* ot mene S 43
 ostavi *drъzostъ* svoq ot mene Bm 166, Bb 52

oružje ~ *armatošъ* 'fegyver'

I sne š' nega *oružje* Gk 132
 I sьvlěkoše š' nega *oružje* S 65
 i sьvlěče Prejamušъ s nego *armatošъ* vse Bm 182, Bb 63

otac ~ *bašta* 'apa'

po ot'čini smrti Gč 181
 po smrti *baštině* si Bm 158, Bb 47
 ot o(t)ca svoego Bm 158, Bb 47

pismo ~ *pisanje* 'írás'

pravi *pismo* ... Gč 184
 i *pismo* pravi na nem' Gk 123
 i *pisanie* na noi govorě S 39

plav ~ *korabalj* ~ *golija* ~ *ladja* ~ *katręga* 'hajó, gálya'

privězité mi *plav'* bliže Gk 125
 Priv[ez]ěte mi moi *korablъ* S 44
 privezěte mi bręzoę *katręgo* Bm 166, Bb 54
 bręzyi *korablъ* egovъ Bm 166, Bb 53

s 30. *korabli* Gk 126
 s 30. *golijami* S 45
 s 30. *katręgy* Bm 166, Bb 54

i otrinu *golie* po moru Gk 126
 I otrinuše s(e) *korabli* gręčęsci po moru S 46
korablei tysošta i 170. Bm 168, Bb 54

i nih' *lad'e* užgati Gk 129
 na gręčeske *korablje*, da ih bi moglъ užečy S 53
 hoču vam' ... razbiti *lad'e* o zemlju Gk 135

povelěnje ~ *zapověd* ~ *zapověsti* ~ *zapovědenje* 'parancsolat'

ča e tvoę *povelěnie* Gč 182
 ko e tvoę *zapověd'* Gk 122
 da vēsi siju *zapověd* moju S 36
 po *zapověsti* tvojei S 36
 I junoša skonča *zapovědъ* kraličinu S 36

be(z) *zapovědnija* S 45
 bez *zapovědi* Bm 168, Bb 54

prasac ~ *veprъ* '(kan)disznó'

da izide is Troe medvéd' a iz gręke voiske *prasac'* Gk 131
 gde izide is Troje medvedъ a izъ Gręke *praszъ* S 61
 izyde iz Troę velika mečka a iz gręčęskę voisky *veprъ* Bm 180, Bb 62
 i presěče *prasac'* medveda Gk 131
 i prekošaše on *praszъ* medveda S 61
 i posěče *veprъ* mečkę Bm 180, Bb 62

rasipanje ~ *razorenje* 'dúlás'

čeka tebě Troě, na *rasipanie* pohaši Gk 128
 Čekatъ te Troja na *razorenie* S 52
 ožidaetъ tebe Troa na *razorenie* Bm 174, Bb 58

rep ~ *opaš* 'farok'

i priveza ga k' nega kona *repu* Gk 134
 I reč(e) Jektor privezati ga kъ farižu njegovu za *opašъ* S 58
 i priveza ego farižu ego kъ *opaši* Bm 178, Bb 61

rvanja ~ *boj* ~ *brantъ* ~ *ratъ* 'viadal, baj'

I paki ide Ektor kral' na *rvanju* Gk 129
 I pot(o)mъ izide Jektorъ kral na *boi* S 55
 a ty ne chošteši nikogъ sъ mnoę izyti na *rvanъ* Bm 176, Bb 60
 i napravi se Aleksandrъ i poide na *brantъ* Bm 176, Bb 60
 a ne tēše iti na *rvanju* Gk 130
 i ne hotēše nigda na *rvaniju* poiti S 55
 i ne chotēše izyti na *ratъ* na Ektora Bm 176, Bb 59—60

vratili su Elenu caricu prez r'vaně Gk 126
 vratije Trojane ... e(a)r(i)cu Elenu bez boja S 48
 i povratišq Elenq caricq bez r'vani Bm 170, Bb 55—56

stan ~ *okol* ~ *katunъ* 'szállás' (= castra és mansio)

i povlěče ga v grěki *stan* Gk 131
 i reč(e) vъs *okolъ* grěcky nim obvъlěcy S 63
 I reče iju ispelati na grěki *stan'* Gk 134
 izvedošē g(o)spe troiske u *okol* S 72
 i iskaše *stana* Ancileševa S 63
 in načę pytati Acileševa *katuna* Bm 180, Bb 62

sujenje (*sudenje*) ~ *uzrok* ~ *obrokъ* 'ok'

moei služ'be *suen'e* ino [ne] bē Gk 125
 o moei službě ino ne jes(t) *uzroka* S 43
 moje službě nēst inъ *obrokъ*, no mi esi ty obrokъ Bm 166, Bb 53

tělo ~ *plъ* 'test'

damo vam' i *telo* njega Gk 132
 da vi dam *plъ* S 65
 da *tělo* ego prinesq k vama Bm 182, Bb 63
 iž'žgēte *tělo* ego Gk 132
 Iždezite *plъ* jegovu S 65
 sžžešti *tělo* ego Bm 182, Bb 63
 I sžžeže (!) *plъ* S 65
 i sžžeže *plъ* ego Bm 182, Bb 63—64

tlak ~ *var* 'mész'

i grediše t'lak z' mora i pržina Gč 183
 i grděše *tlak'* z mora Gk 123
 i nosēše iz morē *varъ* Bm 162, Bb 51

travnik ~ *perivol* ~ *ovočnik* 'kert'

i poidošē tri proročice v *travnikъ* hladiti se Gč 184
 I iduči 3. proročice v *travnik'* hladit se ... Gk 123
 I poidošē tri proročice u *ovočnice* Peleuševъ k studentu prohladiti se S 39
 a dobryq gospoždq greděchq v *ovoštnikъ* Pelefa kralě Bm 160, Bb 49
 i povrže ju v *trav'nici* Peleuševi Gč 184
 I položi e v *travnice* Pelejuševi Gk 123
 I reč(e) ju povrğgnuti u *perivoli* Peleuševu S 39
 vъvъrzi ē vъ *ovoštnici* Feleša kralě Bm 160, Bb 49

uvět ~ *otvětz* 'igéret'

dai nama *uvět* Gč 183
 dai nama *uvět'* Gk 123
 Dai nam *uvět* S 38
 daždъ nama naju *otvětz* Bm 162, Bb 51

vahtar ~ *straž(a)* ~ *stražnik* ~ *badac* 'őrízó, virrasztó'

Delon *vahtar* Gk 127
 dělo na *straža* Bm 172, Bb 57
 i iskaše Dělona *vah'tara* i naidě ga strěguć' *stražu* Gk 127
 i naidě Delona, *straža* troiskoga S 50
 delo na *straža* na vysokomъ kasteli Bm 172, Bb 57

a v noći prestrěgal' e *straž'nika* Delona Gk 133

I běhu *straže* pousnule Gk 131

I běhu *bděci* po stanoveh izšsnuli S 63

usnošq i *stražie* Bm 180, Bd 63

vlastelin ~ *boljarinъ* 'jobbágy' (= főember)

i *vlastelem'* i nižněm' ljudem' Gk 122

i *vlastele* i nižnje ljudi S 36

i *bolěry* i nižneę ljudi Bm 158, Bb 48

znamenje ~ *beleg* 'jel, jegy'

I viděc Troěne *znamenie* Acěliševo Gk 130

I videše ga Trojane i *belěgъ* Ancilesev S 58

i vidě Ektorъ kralъ *znamenie* Acileševo Bm 178, Bb 61

Melléknevek:

dostojan ~ *podoban* 'méltó, illendő'

dostoino mu e tako govoriti Gk 125

i *podobno* mu jes(t) tako govoriti S 44

nq est(b) *podobno* rešti Bm 166, Bb 53

hrl ~ *skorъ* 'gyors'

I rastěhota oba otroka *hrlo* S 37

i rastěše tako *skoro* velmi Bm 158, Bb 48

krasan ~ *lěp* 'gyönyörű, szép'

vele *krasъnъ* Gě 182

vělě *lěp'* Gk 122

vělmi zělo *krasъn* S 36

i vidě ego *lěpa* i *krasna* velmi Bm 158, Bb 48

manen ~ *běsan* 'dühös' (= órjöngő)

i učini Urikšeš' sebě *manena* Gk 126

i učini sebě *běsna* S 46

i stvori sę *běsenъ* Bm 168, Bd 54

močan ~ *krěpak* 'erős'

a ta ščit' na *močnu* ego mišcu Gk 128

a sii štitъ na njega *krěpku* mišcu S 51

a sби štitъ na egovo *krěpkę* myšcq Bm 174, Bb 58

Igék:

(Olyan igéket, amelyeknél a különbség csak az igekötőben jelentkezik, csak kivételesen vettem fel.)

bojati se ~ *užasati se* 'félni'

i vele se Greci *božhu* Gk 129

I *užasahu* se Grьci S 56

čekati ~ *ožidati* 'várni'

čeka tebě Troě Gk 128

Čekatъ te Troja S 52

ožidaetъ tebe Troa na razorenje Bm 174, Bb 58

grěsti ~ *iti* ~ *hoditi* 'menni, járni'

gredihota na pole... s' ocemъ svoimъ Gč 182

iděhota na pole s... ot'cemъ svoim' Gk 122

iděhota s o(t)cemъ partiremъ na polje S 37

i *hoěhota* okolu dobit'ka Gč 182

i *gredihota* oko dobit'ka Gk 122

grediše, gdě sl[išaše junake] i vitezi Gč 183

iděše, gdě slišaše junake i vitezi Gk 122

grěd(ě)še, gde slyšaše junake i viteze S 37

choždaše sъ dobrými vitezy Bm 158, Bd 48

kamo godi *grediše* Gč 184

kamo koli *iděše* Gk 123

Kudě *grěd(ě)še* S 38

kđdā *grěd(ě)šb* na boi S 56

egda *ideši* na rvanъ Bm 176, Bb 60

kadě *hoěše* na rvanju Gk 134

kđdi mu na rvanu *grědeše* S 72

grěsti ~ *iti* ~ *pojti* ~ *pohoditi* 'menni, indulni'

hoće *pojti* v Grke Gk 124

da ne *grěd(ě)* u Grьke S 42

choštetъ *pojti*... v Grьky Bm 164, Bb 51

primi oruž'e i *idi* proti Ektoru kralju Gk 130

Primi oružije svoje i *pohodi* přema Jektoru kralju S 57

i vьzmi oružie i *pojdi* protivъ Ektoru kralju Bm 176, Bb 60

primi oruž'e i *poi* proti Ektoru kralju Gk 130

Pohodi přema Jektoru S 58

pojdi... protivъ Ektoru kralju Bm 178, Bb 51

idi ot Troe Gk 132

Pohodi tamo ispod Troje S 64

ispeljati ~ *izvesti* (-vedo) 'kivezetni, kivinni'

I reče iju *ispelati* na grěki stan' Gk 134

izvedoše g(o)spe troiske u okol S 72

i *izvedošo* Jakupъ gospoždъ i vsę troiskyę gospoždъ Bm 186, Bb 66

izimati se ~ *izmetati se* ~ *otmětati se* 'kivonni magát'

těm' se *iznemle*, da bi se ne pričestil' troiskoi kvri Gk 126

izmeče se tomъzi hytrostiju, da se s nami ne pričestit' krъvi troiskoi S 46

otmětat se takovъ chytrostie, da se ne pričestitъ troiskoi krъvi Bm 168, Bb 54

izvěsti ~ *uznati* ~ *uvěsti* 'megtudni'

ako to *izvě* moi gospodin' Menelaus' car' Gk 125

erě moi g(o)spo(d)i(nъ) c(a)rъ može toi *uznati* S 43

ašte bo *uvěstъ* gospodinъ moi Menelae carъ Bm 166, Bb 52—53

kušati ~ *pitati* 'kisérteni' (= próbálni)

i *kušaše* [sreću] Gč 183

i sreću *kušaše* Gk 122

I *pitaše* š nimi sreću S 37

najti ~ obrěsti '(meg)találni, (meg)lelni'

- i pride ed'ny pastir' i *naide* ga Gč 182
 I on'dě ga *naide* l. pastir' Gk 122
 I *naide* sie otroče ediny pastir' S 37
 i *obrěte* ego ovčar' star' Bm 158, Bb 48
 i *obrětenago* otroka nareče Pariz' Pastyrevičišt' Bm 158, Bb 48
 i *naide* s(i)na svoego Ektora mrtva S 63
 i *obrěte* ego na posteli mrtva Bm 180, Bb 63
 čast' *obrěsti* a sramotu ostaviti Gk 126
obrěsti čast' a sramotu ostaviti S 48
 da *naidešb* č(b)st, a sramotq da ostaviš' Bm 170, Bb 55
 i ne morě ga *naiti* Gk 128
 i ne može ga nigdě *obrěsti* S 50
 i ne mogoch *obresti* ego Bm 174, Bb 58

naprositi ~ umoliti ~ razgovoriti 'megkérlelni'

- ě brže mogu *naprositi* Acěliša Gk 130
 Ja ću brže moga g(o)s(podi)na *umoliti* S 57
 i pustista oba carě Acelišu Brěžeidq gospoždq da *razgovoriti* ego Bm 176, Bb 60

oběcati ~ obětovati 'ígérni'

- i ona mu *oběca* věle zlata Gk 131
 I Tetiša g(o)sp(o)da *obetova* jemu silno zlato S 59

obljubiti ~ obrati 'választani'

- obljubite* meju simi doli Gč 183
obereta si mei sěmi Gk 123
Obljubite meju simi doli S 38

obuditi se ~ zbuditi se ~ probuditi se 'felébredni'

- i *obudě* se gospoě Ękupa ... Gč 181
 I *zbudivši* se gospoě Ękupa Gk 122
 I *probudi* se Jagupa g(o)sp(o)da S 35

otgovoriti ~ otvěcati 'felelni, válaszolni'

- Acěliš' i noi ne *otgovori* Gk 130
 I Ancileš k noi ništarě ne *otvěca* S 58
 a Acileš' ničtože *otvěšta* Bm 176, Bb 60

ozlosrditi se ~ ozlobiti se 'elkeseredni'

- i bě vele žalostan' Gk 132
ozlosrdi se vel(e) S 65
 ozlobi se velmi Bm 182, Bb 63

peljati, pripeljati ~ privesti (-vedq) ~ dovesti ~ povesti (-vedq és -vezq)
'elhozni, elvezetni, elvinni'

- i ot' tud hoće *pripelati* gospu Elenu Gk 124
 jerě hoćet ot' tuda *privesti* g(o)sp(o)du Jelenu S 42
 i choštět' ot' on'du *dovesti* Elenq caricq Bm 164, Bb 51
 dokle ne *pripelaju* sěmo tvoe hćeri Gk 126
 dondeže tvoje hćere ne *privedut'* sěmo S 47
pelaitě ga v Troju Gk 134
povezet(e) ga k nam S 71

priveděte ego namъ Bm 184, Bb 65

I *povědoše* ga Gk 134

I *povezoše* ga kъ Troju S 71

i *povezochę* ego vъ Troę Bm 184, Bb 65

početi ~ *pričeti* ~ *načeti* ~ *začeti* ~ *učeti* 'kezdeni'

i ... *poče* grad' zidati Gč 181

I *priče* on'dě grad' zidati Gk 121

i *nače* zidati grad Bm 156, Bb 47

I *počeše* kamen' tlěci Gk 134

I *začeše* oticati vrat(a) S 72—73

i *zače* gibati Acělišem' Gk 131

i *nače* budit(i) Ancileša S 63

i *nače* iskati s(y)na svoego Bm 180, Bb 63

I *uče* Jagupa g(o)sp(o)đa tolit(i) snъhe svoje S 74

I *poče* napravlati plav' Gk 124

I pot(o)mъ *nače* napravljati korable S 41

I pot(o)mъ *nače* napravljati korable S 41

poslati ~ *pustiti* 'küldeni, (ereszteni? NySz)'

I *posla* k svoei matere Gk 131

I *togda* *posla* Ancileš kъ materi svojej S 59

i *pusti* materi svoei Bm 178, Bb 61

I učini ei oruž'e dobro, a ona e *posla* Acělišu Gk 131

I učini u skorě onakvo oružie i *posla* ga kъ Ancilešu S 59

i iskova oržia dobra, i *pusti* Tetiša gospožda Acilešu Bm 178, Bb 61

I *pusti* Priěmuš' kral' Pariža Aleksadra Gk 124

i *posla* Pariža Al(e)ks(a)ndra u Grъke S 42

povědati ~ *kazati* ~ *skazovati* ~ *rěci* ~ *govoriti* ~ *glagolati* 'szólni, mondani'

povědъ (irášhibával: *potedb*), ka nas e nailěpša Gč 183

pověi, ka e mei nami nailěp'si Gk 123

kazi bam, koja jest ot nas lěpša S 39

i *povědasta* meju vsemi Gk 127

i *kazasta* vsěmъ Bm 172, Bb 57

pravi pismo ... Gč 184

pismo *pravi* na nem' Gk 123

i pisanie na noi *govorě* S 39

slovesa, iže *glagolachę* Bm 160, Bb 49

i siko *skazuetъ* Bm 160, Bb 49

i *pověda* ga mužu svoemu Gč 181

i *pověda* to mužu svoemu Gk 122

i *zače* *skazovati* mužu svojemu ... snъ S 35

i *projaví* snъ mōžu svoemu Bm 158, Bb 48

I *posla* k svoei matere ... *glagole* Gk 131

I *posla* Ancileš k materi svojej ... i *pravljaše* S 59

i *pusti* materi svoei ... i *reče* ei Bm 178, Bb 61

i *zače* gibati Acělišem', *glagole* Gk 131

i *nače* budit(i) Ancileša i *pravljaše* mu S 63

prěmōci (*prěmagati*) ~ *pobiti* ~ *dobarati* ~ *dorivati* 'legyőzni'

i ki eju *dobaraše* drugomu Gč 182

i ki iju *premožaše* Gk 122

I koi drugomu *dorivaše* S 37

i koi *premagaše* Bm 158, Bb 48

za-č' me nigdor ne *premore* ... razvě žalost' Gk 134

jerě do sьda, Ajakšu nitko ne *premože*, Ajakšъ vsakoga *prěmog(a)še*, a sьda ...
močnoga Ajakšu žalos(t) *prěmože*. S 71

i *premagáše* v' vsakoi r'vani Gč 183
 i vu vsakoi igre i rvane *premagáše* Gk 122
 i skim se pitaše, *dorívaše* vsakomu u vsakoi igré i u vsakoi tvári S 37
 i *prémagaáše* ich v sakoi igré Bm 158, Bb 48

Ako mene *pobieš'* Gk 131
 Ako men(e) *prěmožešb* S 58

prěšěci ~ *prěkositi* ~ *posěšti* 'levágni'

i *presěče* prasac' medvěda Gk 131
 i *prěkošaše* онь прашьсь медведа S 61
 i *posěče* vepř mečkq Bm 180, Bb 62

prijeti ~ *uzeti* (*vazeti*) ~ *pojeti* 'venni, fogni'

a h'čeri *prieše* ruho i biser' Gk 128
 I g(o)sp(o)đe *uzěše* ruho i byserь S 51
 i načěš, *vězimati*, što koa ljubitь Bm 174, Bb 58
 da bi *vazam'* oruž'e i pošal' proti Ektoru kralju Gk 130
 eda bi *prijel* oružije svoje i pošlь protivu Ektoru kralju S 57
vězmi oružie i poidi protivq Ektoru kralju Bm 176, Bb 60
primi oruž'e Gk 130
primi svoe oružie Bm 178, Bb 61
 gdě sam' ga *vzel* Gk 133
 gde ga sьm *pojel* S 70

prijeti ~ *uzeti* 'megvenni' (= várat bevenni)

I *vzěše* Troju ělom' Gk 134
 Грѣци, koji *prijěše* Troju S 72

priseći ~ *kleti se* 'esküdni'

i ondě mi *prisezi* Gk 132
 i *klni* mi se S 65
 poiděvě v erkvb *kleti se* Bm 182, Bb 63

razoriti (*razarati*) ~ *rasipati* ~ *razvaliti* ~ *razbiti* 'széjjelhányni, elrontani'
 (= szétrombolni)

da se *razoritb* Gč 183
 da ima biti *rassipana* Gk 123
 da se *razoritb* S 38
 da se bi *razoril* Bm 162, Bb 51
 kako go *rasypati* Bm 162, Bb 51
 tri turne *razvaliti* Gk 134
 3. torne *razoryty* S 71
 i *razbiěše* po tri turne ednem' vdarcem' Gk 134
 i tri torne jednъgi *razaraš(e)* S 72

rasrditi se ~ *rasrčiti se* ~ (*u*)*zgněvati se* ~ *progněvati se* 'megharagudni'

kai su se bozi naši *rasrđili* na nas Gk 126
 što se su b(o)zi na nas *rasrčil(i)* S 47
 i *rasr'di se* Pebuš' bogь Gk 130
 I Pebuš' bogь slyša i *rasrđi se* velmi S 54
 i *rasrčil se* jes(t) Pebuš' b(og)ь S 54
 po čto *razgněva se* na nas bogь Bm 176, Bb 59
 i *rasrdi se* močno Gk 126
 i *uz(g)něva se* zělo velmi S 47
 i *razgněva se* velmi Bm 168, Bb 55
 i ona se *ras'srdista* Gk 123

I ona ... *zgněvasta* se velmi na kralja S 38
 i *razgněvasta se* Bm 162, Bb 51
 i *rasrdila se e* Gk 126
 i *progněvala se e* Bm 168, Bb 55

sneti ~ *svlěci* 'levonni, lehúzni'

I *sne š'* nega oružie Gk 132
 I *svlěkoše š* nega oružie S 65
 i *svlěče* Prějamauš s nego armatoš vsę Bm 182, Bb 63

splesti ~ *sviti (svivati)* ~ *viti* 'fonni'

tomu Pariž *s'pletise* ot cvit'ě krunicu Gč 182
 tomu *svičeše* ot cvět'ě korunu Gk 122
 tomui Pariž pastierevič *svivaše* věnč ot cvětia S 37
 tomu *viaše* věnec ot cvětia Bm 158, Bb 48

těšiti ~ *toliti* 'vigasztalni'

i paki e *těšaše* glagoljuči ... Gk 135
 I uče Jagupa g(o)sp(o)đa *tolit(i)* snyhe svoje S 74
 i *těšaše* ich Jakupa kralica Bm 186, Bb 66

ubiti ~ *ubosti* ~ *zaklati* 'megölni, leszúrni'

I ... Polineštor kral' ... *ubi* Priemuševiča Gk 135
 Běše ga *ubol* kral Polineštor S 74
 i *povele zaklati* Polidvoruša Bm 186, Bb 66

(u)činiti ~ *(s)tvoriti* ~ *strojiti* '(meg)tenni'

kamo godi grediše, tamo kr'vš *stvoraše* Gč 184
 kamo koli iděše, tu se krv' *učinaše* Gk 123
 Kudě grěd(ě)še, vsudě kr'vš *tvoraše* S 39
 gde iděše, vse svadq *stroaše* Bm 160, Bm 49
 i *činaše* veliku smrt u grěkoj voiske Gk 130
 i *učini* veliku smrt ot grěcke voiske S 57
 i *učini* zlatu ěbl'ku Gč 184
 I *učini* ěbl'ko zlato Gk 123
 I *stvoril* zlatu jakubu S 39
 i *iskova* zlatq ablkq Bm 160, Bm 49
 I *učini* Urikšes' kona is črnoga stakla Gk 134
 I *učini* Urikšiš fariža od crbnoga stakla S 71
 i *stvoril* zelo krasna fariža sęra Bm 184, Bb 65
 a *učinju* ti, da ti ne budu věrovali Gk 124
 da *učini* ti hoću, da ti ne věrujute S 42
 da choštq te *stvoriti*, da te ne věruqt Bm 164, Bb 51

uhititi ~ *ujeti* 'megfogni, megragadni'

i *uhiti* i Aěkš' Urikšesha Gk 126
 i *uje* ga Ajakša Telmonič S 46

utišati ~ *prěstanuti* 'megszűnni'

da vl'ne sie ne ote *utišati*? Gk 126
 tere ne hotetš sie vl'ni *prěstanuti* S 47

veseliti se ~ *radovati se* 'örülni'

i *ves(e)ljaše* s(e) S 58
 i *raduaše se* Bm 178, Bb 61

věsti ~ *znati* 'tudni'

ne *veduće* Gk 126
za *neved(e)nie* S 47
poneže [ne] *znaachq* Bm 168, Bb 55

vpeljati ~ *vbvesti* (-*vedq* és -*vezq*) 'bevinni, bevezetni'

a kona *vpělaše* v Troju Gk 134
Kon *uvedoše* u Troju S 72
i *vbvezošq* fariža vь grad Bm 186, Bb 66

vrěci ~ *zavrěci* ~ *založiti* ~ *metnqti* 'vetni'

vrže glavu svoju na srěću Gk 127
zavrže svoju glavu na srěću S 50
i *založi* svoq glavq na srěšto Bm 172, Bb 57
i *vrže* ga v morě Gk 135
i *vrže* ga u more S 74
i reče *metnqti* jeho v more Bm 186, Bb 66

uznesti se ~ *vziti* 'felszállni, felmenni'

i *vznese* se na nebo Gě 181
i *vzide* na nebo Gk 122
i onai se glavnja *uznese* se na n(e)bo S 35
i *vzzyde* na nebo Bm 158, Bb 48

zajeti ~ *počrbsiti* 'meríteni'

i hotě mor'ě *zaeti* Gk 135
i hote *počrbsiti* mora S 74
počrbsiti vodq Bm 186

zlomiti ~ *izlomiti* ~ *prekršiti* 'megszegni'

ar' mu věru *zlomi* Gk 132
erě njegovu veru *prěkršiše* S 65
kako Prějamuševu veru *izlomiše* S 65
kako ima verq *izlomišq* Bm 182, Bb 63

žalovati ~ *požaliti* 'sajnálni'

i oće edan' drugoga *žalovati* Gk 131
i hoćet edinь drugoga *požaliti* S 59

Egyéb szófajok:

danas ~ *sada* ~ *nyně* 'ma, most'

danas me ljubiš' Gk 124
sada me ljubiš S 41
nyně me ljubiš Bm 162, Bb 50

onde ~ *tu* 'ott'

I *onde* Urikšes' ... utvrđi stražami obrove Gk 128
i *tu* Urikšišь ... utvrđi stražami obrove S 52—53

proti ~ *prěma* ~ *protivŏ* 'ellen'

I izidě *proti* nemu Gk ot'e' ego 125

i izidoše *prěma* njega S 45

i izyde *protivŏ* emu ot(ь)ць ego Bm 166, Bb 53

velmi ~ *vele* ~ *zělo* 'nagyon'

i běše *vel'mi* bogatъ Gě 180

běše *vele* bogat' Gk 121

i běše *zělo* bogatъ Bm 156, Bb 46

A felsorolt szavak között csak néhány olyan akad, mint pl. *plav*, *peljati*, *katręga*, amelyek egyik vagy másik délszláv nyelvjárásban nem használatos, ami tehát indokolja azt, hogy egyik vagy másik szövegből hiányzik. A légtöbbségük azonban olyan közösleges szláv szó, amely mindegyik délszláv nyelvben vagy nyelvjárásban megtalálható s a fordítók váltogatva használják őket, csak éppen a párhuzamos helyekre nem kerül mindig azonos szó. Ez eggyel több bizonyíték arra, hogy ezek a szövegek egymástól függetlenül keletkeztek, mert nem valószínű, hogy egyik vagy másik másoló éppen ezeken a legközönségesebb szavakon változtatott volna.

18. Ilyen előzmények után lássuk, mit vall a szókinsnek az a része, amely a magyarral közös. (A felsorolásban a magyar alakot vettem címszónak. Szándékosan kihagytam a 'király, királyné, császár, császárné' jelentésű *kralj*, *kraljica*, *car*, *carica* szavakat, mert ezek mindegyik szövegben igen sokszor előfordulnak, és nem is igen lehetne elképzelni, hogy a párhuzamos helyeken valamilyen más szó helyettesítse egyiket vagy másikat. A szófajok szerinti csoportosítást mellőztem, melléknevek nincsenek, s az egyikét igét a vele rokon főnév mellé osztottam be.)

ábráz: *obraz* l. 'facies', 2. 'imago, simulacrum, statua'

dai mi hč'er tvoju *obrazom*' prelipu Cvenuažiju Gk 126

prělepu cvěťnъ Ažiju *obrazomъ* cvěťnъ S 48

dai mi moju hčerъ *obrazo[mb]* cvěťnu Ažiju S 48

štyt pisan *obrazom* prostrannoga světa S 51

na kojem bě pisano *obrazъ* prostrannoga světa Bm 174, Bb 58

obraz' Jupitera boga Gk 129

obrazъ Jupitera b(og)a S 53

kip' Paleše gospoe Gk 127

obrazъ Paleše g(o)sp(o)đe S 49

obrazъ Miněrve gospoždŏ Bm 172, Bb 57

i ukradě ... *kip*' Palěše gospoe Gk 127

i ukrade ... Miněrvu, *obrazъ* Paleše g(c)sp(o)đe S 50

i vъze *obrazъ* Miněrve gospoždŏ Bm 172, Bm 57—58

abrosz: *ubrus* 'mappa, mensale'

I Pariž' proliěv' črvlena vina na *ubrus*' běl' i nim pisaše po *ubruse* Gk 125

I кьди se *ubrusъ* otnimaše ... S 43

i vъzeměchŏ *ubrusy* ot stola Bm 160, Bb 49

egda priemachŏ *ubrusъ* ... ot stola Bm 164, Bb 52

na bělomъ *ubrusě* Bm 164, Bb 52

asztal: stol 'mensa'

- i ěděhu vsi v kupě pri stolě Gk 125
 i posadi ga na ednom stolě kone sebé S 43
 na edinoi trapezě Bm 164, Bb 52
 egda priemachq ubrusъ... ot stola Bm 164, Bb 52
 i obědova š nimъ na njegově stolě S 51
 i obědovachq na ednoi trapezě Bm 174, Bb 58

barát: brat 'amicus, frater'

- brat* mi est' i *bratina* oruziě prošu Gk 133
brat mi jes(t), *bratinja* oruzia prošu S 68
 moga *brata* Acěliša Gk 133
 moga *brat(a)* Ancileša S 70
 Budi ne budí *brat* jegovъ, ali jerě mu *brat*, mi ga ne imamo česa dati živa S 70

bársony: bračín 'purpura'

- i povi ego v' *bračín*' Gč 182
 i povi ga v' *bračín*' Gk 122
 I povi ga u *bračínъ* S 36
 no povi ego v *bračín* Bm 158, Bb 48

bot: bat 'malleus, baculus'

- a drugi sin pastierev vdelaše *bat*/ Gč 183
 a drugi ta sin' dělaše *bat*' Gk 122
 a drugi s(i)n egovъ [dělaše] *batъ* S 37

csodálni: čudovari se, čuditi se 'mirari'

- i *čudovahu* se o hitrosti grěkoi Gk 134
 i *čjudiše* s(e) mnog(o) o grěškoi hitrosti S 71

ebéd: oběd 'coena, prandium'

- I kada bě po *obědě* Gk 128
 I kьd bi po *oběde* S 51
 i po *obědě* Bm 174, Bb 58

ebédelni: obědovati 'prandere'

- i š nim' *obědova* Gk 128
 i *obědova* š nimъ S 51
 i *obědivachq* Bm 174, Bb 58

farizs (BesztSzj, SchlSzj)²⁶: *fariž* (*pariž, variž, faria*) 'dextrarius'

- izvéděte *fariža* Gk 128
 I reč(e) izvésti *fariža* siroga Rižuša kralja S 51
 i povede bělogo *fariža* krale Bm 174, 58
 i gledaše Acěliš' na *fariža* Gk 128
 i pogledaše stoje na *pariža* S 51
 a Acileeš stoaše pogleduq na *fariža* Bm 174, Bb 58
 oimě sa *fariž'* podoban' bi pod dobra viteza Gk 128
 Oime si *pariž* pod(o)b(ъ)нь jes(t) pod dobra viteza S 51
 sbi *farižъ* podobenъ estъ podobroga viteza Bm 174, Bb 58
 i pade se *fariž'* pod nim' Gk 129

²⁶ Legrégibb szójegyzékeink *faris* 'dextrarius' adatát a kiadók tévesen *farib*-nak olvasták. V. ö. azonban Anonymusnál „farisios optimos“ cap. 11. Erről részletesebben másutt szándékozom írni.

i poklečē Jektorov *parižb* S 56
 i pokleknō Ektorъ i egova *faria* na zemę Bm 176, Bb 60
 I da mu Acēliš' svoe oruž'e i *fariža* svoega Gk 130
 I poda mu oružie i *pariža* svojego S 58
 Ektoru pred' *variža* Gk 131
 před *pariža* Ektorova S 62
 i sta před *farižomъ* Bm 180, Bb 62
 i vrže ga s *kona* Gk 129
 i vrže ga Men(e)lauš c(a)rъ dolu s *pariža* S 55
 i priveza ga k' nega *kona* repu Gk 131
 I reč(e) Jektorъ privezati ga kъ *farižu* njegovu za opašъ S 58
 i priveza ego *farižu* ego kъ opaši Bm 178, Bb 61
 hoću vam' učiniti l. *kona* ot črnoga stakla Gk 134
 Hoćuju vam' učin(i)ti o(d) črnoga stakla *pariža* S 71
 I učini Urikšēš' *kona* is' črnoga stakla Gk 134
 I učini Urykšiš' *fariža* od črnoga stakla S 71
 i stvori zelo krasna *fariža* sěra Bm 184, Bb 65
 naidošē *kona* staklenoga Gk 134
 i obrētošē onogai *konja* staklenoga S 71
 i vidēšō *fariža* i krasna velmi Bm 184, Bb 65
 a *kona* vpēlaše v Troju Gk 134
Kon uvedošē u Troju S 72
 i vьvezošō *fariža* vъ grad Bm 186

fundamentum: fundoment (fundoment, podumenta)

i pogorē Troē do *fundamenta* Gč 181
 s koga oče pogorēti Troē do *fundamente* Gč 182
 i pogorē do *fundamenta* Gk 122
 i pogorē Troja do *podumente* S 35
 do *fundamenta* Gk 124
 do dolъnje *podumenъte* S 42

? *gabilot*²⁷: *gabilot(a)* 'Wurfspiess, gavalotus' (ld Bartal)
 dokole ne pridē Pilotaš' Pean'cižic' strēlom' i *Gabilot'* Gk 127
 i pridē nose strēlu *Gabēlovu* Gk 134
 da pridē (s) strēlom *gabylot(o)mb* S 71
 a Pilotaš' hitaše strēlu *Gabēlovu* Gk 134
 I strēljaše Pilotaš' strēlom *gabilotom* S 72
 i strēlaše Ektor kral strēloō. *gabilotoō* Bm 170, Bb 56

gerezna: krzno 'amphimallum'

I prostiraše *kr'zno* biser'no Ektoru pred' *variža* Gk 191
 A Ektor se obrnuv po *kr'znē* . . . Gk 131
 I tьda g(o)sp(o)đe troiske pometahu eksamitna *krъzna* před *pariža* Ektorova S 62

helm (OkI Sz): *helam (chilemb)* 'galea, cassis'

zlati *helam'* Gk 125
hēlmb zlati S 45
 zlatyi *chilemb* Bm 166, Bb 53
helam' Acēlišev', ki e ot' prečistoga zlata Gk 133
 i *hēlmb* svētloga zlat(a) S 68
 Na njem bēse *helmb* S 62
 i deraše *helmb* s Diomeduša S 62

²⁷ Magyar nyelvemlékeinkben nem fordul elő, Bartal is csak egyetlen adatot idéz *gavalotus* alakban, de ez ragusai forrásból való, megléte tehát még a magyarországi latinban is kétséges.

korsó(cska): krčag, krčig, krčazac, krčizac 'urna, urceus'

i popel' vsiplite v' edan' *krčiz'e* zlat' Gk 132
 i usiplet(e) popel jegov u zlat *krčaz(b)cb* S 65
 szžešti tólo ego i vsipati v *krčagb* Bm 182, Bb 63
 I szžežože (!) plbt i usipaše popel u zlat *krčaz(b)c* S 65
 i szžeže plbt ego, i vsypa v zlat *krčagb* Bm 182, Bb 63—64
 da ne bě l. mal' *krčiz'e* nega popelom' pln' Gk 132
 i ne běše dobre naplbnjen zlati *krčaz(b)cb* pepelom jegovem S 66
 i ne dobre *krčaz(b)cb* pep(e)la tvojego naplbnjen S 66
 O sila i slovo(!) Acéliševo, koliko v mal' *grčig* (!) vlež Gk 132
 O silo i slavo Ancileševa, u kole mal *krčaz(b)cb* uleze S 66

kovács: kovač 'faber'

k' V'l'kanušu *kovaču* Gk 131
 k Vlbkanušu *kovačju* S 59
 Kal'kanušu *kovačju* Bb 61

kucsma: kučma (kičma) 'Kopfbedeckung'

Pariž dělaše *kuč'micu* Gč 183
 I pariž' dělaše *kuč'mu* Gk 122
 I pariž dělaše *kičmu* S 37

malaszt: milost 'gratia, clementia'

da ako mi bu *milost'* ot višnih' bogov' Gk 125
 nu ako višnyh b(o)govb *m(i)l(o)stb* budet na mně S 44

márvány: mramor 'marmor'

i bě podob'na k *mramoru* Gk 135
 i by pod(obna) kb žestoku *mramoru* S 75

medve: medvěd, mečka 'ursus'

da izide is Troe *medvěd'* Gk 131
 gde izidě is Troje *medvedb* S 61
 izyde iz Troe velika *mečka* Bm 180, Bb 62
 i presěče prasac' *medvěda* Gk 131
 i překošasě omь prascb *medveda* S 61
 i posěče vepř *mečkq* Bm 180, Bb 62

mester: meštar 'magister'

i prorekoše emu *meštri* i rekoše mu Gč 182
 I prorekoše *meštri* rekuće . . . Gk 122
 I prorékoše mu se *meštri* i proroci i rěkose S 36
 i s' jutra prizva . . . *meštre* i proroki Gč 182
 i v' jutřé pověda vsěm' *meštrom* Gk 122
 i prizva zautra vse *meštre* troiske S 36

munka: muku 'labor, tormentum'

priměte *muku* rvane veselim' srcem' Gk 128
 tr pet(e) *muku* rvaniju vselem sr(b)dcemь S 53
 trbpete *muku* rvaniju ves(e)lemь sr(b)dcemь S 69
 a mi *muku* priemlemo Gk 129
 a mi za tebě *muku* imamo S 55
 pres' člověče krvi i *muke* Gk 134
 bez čl(o)v(č)ěbske krvi i bez naše *muke* S 71

oltar: *oltar* 'altare, ara'

- i skri se v tainom' *oltarě* Gk 132
- i skri se Pariž Al(e)ks(a)ndrŭ u tainem *oltari* S 65
- i poklekni pred' *oltarom'* Gk 132
- i pride před *oltarem* S 65

ország: *ursag*, *rusag* 'regnum'

- u v'sěm' grěskom' *ursazě* Gk 125
- u vsem grěčkom *rusagu* S 43
- grěčskaa *država* Bm 166, Bb 53
- pažiski grad' i *ursag'* iklaiski Gk 125
- všŭ pagažiiski *rusagŭ* i kaiiski S 44
- rusag* kaakiiski Bm 166, Bb 53
- na palagiiski *rusagy* Bm 166, Bb 53

oszlop: *stlp* 'columna, pila'

- dam' ti tri onolike *stlpe* zlata Gk 132
- i ja ću ti dati 3. *stlpe* onolike zlata S 64

palota: *polaća*, *polata* 'palatium, curia'

- i pověd(ě) ga u . . . *polatu* svoju S 41
- i vŭvedosta v *polatŭ* Bm 162, Bb 50
- i vede ga v *polaću* Gk 125
- i pověd(ě) ga u svoju *polatu* S 43
- i počť ego vŭvede vŭ *polatŭ* car(ŭ)skŭ Bm 164, Bb 52
- v' ednoi *palaći* Troiskoi Gk 125
- u jednom Troju *gr(a)du* S 43
- troiskaa *polata* edina Bm 166, Bb 53

pap: *pop* 'sacerdos'

- I prozvasta oba cara Kalkaša *popu* Gk 126
 - i prizva k sebě Kalkaša *popa* S 47
 - i prizva *popa* Kalkaša Bm 168, Bb 55
 - I reče Kal'kaš' *pop'* Gk 126
 - I reč(e) mu Kalk[ajš]ŭ *popŭ* S 47
 - i reče emu *popŭ* Kalkašŭ Bm 168, Bb 55
 - i vze silu h'ćer' Rižeušu *popu* Gk 130
 - Uzelŭ běše h'ćer' Krizeuša *popa* S 54
 - i privele běšŭ Rižeuša *popa* dŭštere Bm 176, Bb 59
- (Hasonlóképen még számos helyen mindig csak *pop* szerepel.)

parancsol: *poručiti* 'mandare'

- i *poručíše* v Troju Gk 132
- i *poručista* oba c(a)ra Prějamašu kralju S 65
- i *poručĭ* redomŭ vŭsemŭ S 65
- i *poručĭsta* Prějamašu kralju . . . Bm 182, Bb 63

pásztor: *pastir* 'pastor'

- i pride ed'nŭ *pastirŭ* i naide ga, komu . . . *pastiru* . . . Gč 182
- I on'dě ga naide l. *pastir'*, komu *pastiru* . . . Gk 122
- I naide sie otroče edinŭ *pastirŭ*. Tomu *pastiru* . . . S 37
- i obrěte ego *ovčar* starŭ, . . . i nese ego *pastyrŭ* ženě svoei Bm 158, Bb 48
- i vazam' prošćenie ot *pastira* Gk 124
- i zautra prijē prošćenie ot *pastira* S 41

pásztorfiú: pastirević 'filius pastoris'

pridite pred Pariža *pastirevića* Gč 184
 poiděte pred' Pariža *pastirevića* Gk 123
 poiděte před Pariža *pastirevića* S 40
 poiděte ... před Pariža *pastirevičišta* Bm 160, Bb 49

(Hasonlóképen még számos helyen.)

perelni: prěti se, uprěti 'litigare, litem movere'

i ne mogosta ego *uprěti* Gč 183
 i ne mogosta ga *uprěti* Gk 123
 i ne mogosta kralja *uprěti* S 38
 ka vstasta za ne se *prěti* Gk 132
 Urikšiš ... i Jakša ... ustasta *prěti* se o oružija Ancileševu S 66
 kako se hoćeta ona *prěti* Gk 132
 kako se hoćeta *prěti* S 66
 A se Urikšiš i Jakšš *prěta* se o oružija Ancileševu S 67

ruha: ruho 'vestis, vestimenta, habitus'

I Urikšes' napravi svoe korable vële lépěm' *ruhom'* Gk 128
 I Urikšiš napravi svoi korabl mnogo dragimь *ruhom* S 51
 i napravi Urekšesь svoi korablь ... *ruhy* zlatymi Bm 174, Bb 58
 iznesěte *ruho* Gk 128
 I reče izvēsit(i) *ruho* S 51
 a četrto běše Acěliš' v děvičem *ruhi* Gk 128
 i Acěliša v děvičě *ruhě* Gk 128
 i četvrtoga Ancileša u děvičimь *ruhu* S 51
 i četvrtoga Ancileša u devičimь *rusě* S 51
 a h'ćeri prieše *ruho* i biser' Gk 128
 I g(o)sp(o)de uzěše *ruho* i byserь S 51
 I povr'že Acěliš' děviče *ruho* Gk
 I Ancilešь ... otvrže ot sebě devičie *ruho* S 52
 A žena ego oblěče se v črno *ruho* Gk 131
 I g(o)sp(o)đa Andropia uze črno *ruho* i oblěče se u njem S 62
 svvlěče sь sebe svilnoe *rucho* i oblěče črny *rizy* Bm 180, Bb 62
 kai si vzela koludriče *ruho*? Gk 131
 i što se si u črno *ruho* oblkla? S 62
 nigdare se ne hoću u světlo *ruho* obleci S 62
 Neka za tebe živa črno *ruho* uzmu S 62
 sikvozi što *rucho* nositi po tebě Bm 180, Bb 62
 i vьzє Prějamušь kralь na sebe ništє i chudy *rizy* Bm 180, Bb 62
 (Ez az utolsó hely a többi szövegben nem szerepel.)

sátor: šator 'tentorium'

v krilě *šatora* svoga Gk 131
 pri krylěh *šatora* Acileševa S 63
 u skutěh *šatora* mojega S 63
 i ide v grěki stan', išče Acěliševa *šatora* Gk 131
 i iskaše stana Acileševa i pride kь *šatoru* Ancileševu S 63
 i doide na Acileševь *katunь* Bm 180, Bb 62—63

szalma: slama 'stramen, palea'

ot *slame* Gč 18
 korunu ot *slame* Gk 122
 věньєь ot *slame* S 37
 ot *slamy* Bm 158, Bb 48

szerencse: srěća, srěšta 'sors, fors'

- i *srěću* kušaše Gk 122
- I pitaše š nimi *srěćju* i kob S 37
- I sliša to Urikšeš' ... i ... vr'že glavu svoju na *srěću* Gk 127
- I potom Urikšiš' ... zavvrže svoju glavu na *srěću* S 50
- i založi svoq glavq na *srěšto* Bm 172, Bb 57
- i zavrgoh moju glavu na *srěću* S 70
- egy az založich glavq na *srěšto* Bm 184, Bb 64

szikra: iskra 'scintilla'

- i izdrěše se *iskre* ot nee i padoše na Troju Gč 181
- i ot' ne padoše *iskre* na Troju Gk 122
- i izletěšq iz morě *iskry*, i padošq na Troi Bm 158, Bb 48

szolgálni: služiti 'servire'

- služit'* Menelaušu kralju Gk 124
- služit(i)* Menelaušu c(a)ru S 41
- služiti* Menelaušu carju Bm 164, Bb 52
- da ti *služu* ně na zlatě ... Gk 125
- azь ne pridoch *služiti* tebě zlata radi Bm 164, Bb 52

szolgálat: služba 'servitium'

- moei *služ'be* suen'e ino [ne] be Gk 125
- mojei *službě* ino ne jes(t) uzroka S 43
- o moei *službě* něst(ь) inь obroкъ Bm 166, Bb 53
- na *službq* къ Menelauša carju Bm 164, Bm 51

szu(l)ca: sulica 'lancea'

- i nega *sulica* Gk 133
- I *sulica* krěpkoga muža Pel(e)uševica S 67
- i udrista se *sulicama* Gk 127
- (E helynek a többi szövegben nincs megfelelője.)
- i dvignošq zlatyi chilemъ ego na *kopi* Bm 166, Bb 53
- (E helyen a többi szövegben nem szerepel a fegyver neve.)

szu(l)cás: suličnik, suličic 'lanceatus'

- proti ... Teleponu *suličniku* Gk 128
- na Telemona *suličica* S 52
- suličnikъ* Teleponъ Bm 174
- i ubi Telepona *suličnika* Bm 174
- i vьzq Acileešъ Telespona *suličnika* dьštere Bm 174, Bb 59
- ki běše naimočnei *suličnikъ* Gk 128
- koi běše naibolii *suličnik* S 32

tánc: tanac 'saltatio'

- I přei gospoe igrahu *tan'ca* Gk 125
- gde g(o)sp(o)dě gričke igrahot, *tanьcъ* vođahu ... *tanьca* voditi S 44
- choro* igrati Bm 166, Bb 53
- těče i um'ča Elenu caricu *is-tan'ca* v plav' Gk 125
- i priteče tamo, gde *tanьcъ* vođahu, i umča c(a)r(i)eu Elenu u korablъ S 45
- a ti si boli v Troi *tanca* igrati Gk 129
- a ti si boli *tanьc* voditi po Troju S 55
- a ty esi ... podobrъ igrecъ igrati i veseliti se Bm 178, Bb 60

torony: turanj, toranj 'turris'

- na visokom' *turni* Gk 127
 u velikom *tornu* S 49
 na vysokomъ *kasteli* Bm 172, Bb 57
 i vrže rěměn'ne lěstvičě va visoki *turan'* Gk 127
 i zavřže rěmenije lěstvično u visokomъ *tornu* S 50
 tri *turne* razvaliti Gk 134
 3. *torne* razoryt(y) S 71
 i razbiěše po tri *turne* ednem' vdarcem' Gk 134
 i tri *tořne* jednogi razaraš(e) S 72
 s visokoga *turna* Gk 134
 s visokoga *torna* S 72
 I vzeše voiske *turne* Gk 134
 A ovi vitezy *pirgove* prijěše S 72
 i izvedošć Aleksandra Fariža i Elenq caricq iz vysokoga *pirgosa* Bm 186, Bb 66

udvar: dvor 'curia, aula'

- i prista pod' *dvor'* Menelauša cara Gk 124
 i prista pod *dvor* Menelaušev S 42
 i prista pod *dvorъ* Menelauševъ Bm 164, Bb 52
 v' tvoem' *dvorě* Gk 125
 na tvom *dvorě* S 42
 na tvœem *dvorě* Bm 164, Bb 52

udvariság: dvorščina (dvorština) 'curialitas'

- koe e počten'e v' tvoem' *dvorě* i ka *dvorščina* Gk 125
 koja se *dvorština* činy a na tvom *dvorě* i čěstь S 42

úr: ur 'dominus, herus'

- premudri *ur* traciski Gk 126
 přemudri *urъ* itraciiskyi S 47
 i bratu tvoemu i mnogo grččkěm *urom'* Gk 126
 i svomu bratu i mnog(o) grččkim *uromъ* S 48
 sarakinstii *urove* Bm 170, Bb 55
 i ubi 6. grččkěh' *urov'* Gk 131
 I... Ektor uby ... 5. *urov* S 62
 i... ubi Ektor 6. *urov* grččěskych Bm 180, Bb 62
 i žaljahu Ancileša grččsci *urove* S 66
 i viděvša carě i *urove* gr(ъ)etii divišo s(ę) Bm 182, Bb 64
 o grčka *gospodo* Gk 128
 grččěsci vitezi i pelaguisci *urove* Gk 53
 o grčka *gospodo* Gk 129
 O grččěsci *urove* (i) itraciiscii vitezi S 53
pospoda sěděhu Gk 132
Urově sedoš(e) S 66
 Grčka *gospodo* Gk 133
 grččěsci *urově* S 68
 o *urove* grččěstii Bm 182, Bb 64
 (Hasonlóképen még többször Gk: *gospoda*, S, B: *urove*).

veder, vedrecske: vědro, vědrice, vědričica 'urna, hydria'

- prinesitě mi *vědricu* vode Gk 135
 I vzě *vědricu* Gk 135
 Dajte mi *vedrič(i)cu* S 74
 I daše jej *vedrič(i)cu* S 74
 upusti *vedrič(i)cu* u more S 74
 i vřzě Jakupa *vědro* Bm 186, Bb 66

vitéz: *vitez* 'miles'

grediše gdě sl[jšaše junake] i *vitezi* Gč 183
 iděše gdě slišaše junake i *vitezi* Gk 122
 grěd(ě)še gde slyšaše junake i *viteze* S 37
 choždaaše sь dobrymi *vitezi* Bm 158, Bb 48
 ednoga *viteza*, imenem Šćita Gč 183
 ednoga *viteza*, imenem' Šćita Gk 122
 edinь imenemь Štitь *vitezь* S 37
 A se Pariž probode edinoga Štita *viteza* S 37
 edinogo *viteza* za štitiь Bm 158, Bb 48
 pod dobra *viteza* Gk 128
 podь dobra *viteza* S 51
 podobrogo *viteza* Bm 174, Bb 58
 Želbona *viteza* Gk 128
 Ležbona *viteza* S 52
 Žerebona *viteza* Bm 174, Bb 59
vitezi Agamenovi Gk 126
 Agamenonovi *vitezi* S 47
vitezi Agamena carě Bm 168, Bb 55
 ubili su tvoi *vitezi* košutu Gk 126
 ubil(i) su tvoi *vitezi* košut(u) S 47
 ubile sę *vitezi* obrětše košutę Bm 168, Bb 55
 niedan' *vitez'* Gk 126
 nijedinь ot hrabryh *vitezь* S 47
 ni edinь . . . *vitezь* Bm 168, Bb 55
 da bih' ě speća *viteza* ubil Gk 132
 kako bih ubylь ležeća *viteza* S 63
 da spēšta *viteza* pogublę Bm 180, Bb 63
 (Ugyanígy még sokszor, mindig csak *vitez*)

vitézség: *vitez(a)stvo* (ma: *viteštvo*) 'militia, fortitudo'

oblastna sam' nad' *vitezastvom'* Gk 124
 Oblastь imamь nad' *vitezьstvom* S 40
 oblastna esmь *vitezьstvomь* Bm 160, Bb 50
 i ne mog' taiti svoga *vitezastva* Gk 128
 i ne može svojega *vitezьstva* utaiti S 51
 kamo tvoe *vitezastvo* i moć' Gk 129
 kako tvoja moć i kamo tvoje *vitezьstvo* S 55
 koliko vek'ša est' mudrost' ot *vitezastva* Gk 133
 toliko veća mudros(t) od *vitezьstva* S 69

zászlótartó: *zastavnik* 'signifer, vexillarius'

na Težiteša *zas'tavnika* Gk 129
 na Teržiteša *korugvenika* S 54

Teljes egyöntetűség természetesen e részben sem uralkodik. Itt is akadnak különbségek a szóválasztásban, amelyeket azonban különböző okokkal elfogadhatóan meg lehet magyarázni. Először is kétségtelen az, hogy már a minták szókincsében is bizonyos különbségek lehettek. Feltehető, hogy *ábráz* és *kép*, *farizs* és *ló*, *ország* és *tartomány*, *torony*, *vár* és *kastély* a magyar szövegekben is váltakozva fordult elő. Az *ur* és *gospodin* váltakozó használata meg azzal magyarázható, hogy délszlávban az *ur* (tb. *urove*) szónak csupán politikai értelme volt. Az asszony a férjéről szövegeinkben is mindig mint *gospodin*-ról beszél s ugyanezt találjuk az udvarias megszólításban is. Gk szövegünk az *ur* (*urove*) és

gospodin (gospoda) szavakat politikai értelemben is váltogatva használja. A bolgár átdolgozás az egyik szövegiünket bizonyos mértékig eltávolította a szerb-horvát nyelvi hagyománytól, így kerülhetett pl. a *tanac* helyébe *choro*, *šator* helyébe *katun*, *torony* helyébe *pirgos*, *stol* helyébe *trapeza*. A többi szavak használatában azonban szinte vaskövetkezetesség uralkodik, holott a legtöbbje helyett bőségesen rendelkezésre álltak volna rokonértelmű szavak. Miért nem szerepel pl. *obraz* mellett a régi és közkeletű *prilika*; *bat* mellett *batina*, *palica*; *helm* mellett *šlem*, *kaciga* (*kacida*, *kaceta*, *kacita*), *šišak*? (Ez utóbbi ekkor talán még nem volt meg.) Miért nincsen *ruho* mellett *oděca*, *odělo*, *svita*? Miért nem fordul elő a számtalan *pop* mellett egyszer sem *jerej*, *sveštenik* és a rengeteg *vitez* mellett egyszer sem *vojín* és *vojnik*, amikor *vojska* 'had(sereg)' számtalan adattal szerepel? Miért nem jön a fordítók tollára *vědro* mellett *čabar*, *kabal*; *krčag* mellett *vrě*? Miért nincs *čuditi se* mellett *diviti se* is? Hogy jutott eszébe három fordítónak, hogy egymástól függetlenül egy fejrevaló nevét *kučma*-val adja vissza és négy fordítónak, hogy egy kelme-faját egyöntetűen *bračin*-nak nevezzen? Mivel magyarázható a *krzno* 'gerezna' olyan következetes használata? E kérdéseket folytatni lehetne, s a felelet mindig ugyanaz: a fordítókat a szóválasztásban az előttük fekvő magyar szöveg befolyásolta. Amikor olyan szó állt az eredetiben, amelynek hasonló hangalakú párja volt a szerb-horvátban, nem kerestek helyette mást, hanem ösztönösen megtartották. Ez a titka a sok meglepő egyezésnek az egymástól független szövegek szókincsében, amit az eddigi kutatók nem tudtak mivel magyarázni.

A szókinccsel kapcsolatban megemlíthetjük azt a néhány magyaros kifejezést is, amelyek szövegeink párhuzamos helyein következetesen ismétlődnek. Ilyenek:

gyűlést tenni (NySz III, 608): *učiniti zbor*

i po tom učini Priémuš kral zbor Gč 183
I po tom' učini Priémuš' kral' zbor' Gk 123
I po tom Prějemuš kral učini zbor S 38

búcsút venni: vazeti, prijeti proštenje

i vazam' prošćenie ot pastira . . . Gk 124
i zautra prijē prošćenie ot pastira S 41
i vžezę prošćenie ot starca oťca svoego Bm 162, Bb 50

szerencsére vetni (NySz III, 266): *(za)vrěci, založiti na sreću*

szerencsét kísértetni (u. o.): *kušati, pitati sreću*

(Idézeteket ld. *szerencse* alatt.)

Ezeket a tükörfelfejzéseket is aligha írták volna ilyen következetesen egymástól független fordítók, ha nem áll előttük a magyar minta.

19. Az eddig ismertetett nyelvészeti bizonyítékok véleményem szerint már magukban is elegendők volnának a magyar közvetítőszöveg feltételezésére.

Ezekon kívül azonban szövegeinkben számos olyan alkalmoszerű tévesztés, csupán egyszer előforduló félreértés is van, amelyek szintén csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével magyarázhatók meg. A fordító pl. nem ismer fel valami régi magyar helyesírási sajátágot, és az adott magyar szót valami egészen másnak olvassa, amelynek értelme sehogy sem illik a mondatba. Ugyancsak ez történik, ha a fordító hasonló alakú betűket összetévesztve helytelenül olvas el egy szót. Előfordulhat az is, hogy a fordító egy többjelentésű magyar szónak nem a megfelelő jelentését adja vissza, vagy tévesen tagolja a lefordítandó mondatokat és az egyes szavakat nem az eredeti mondathatár szerint kapcsolja szerkezetekké. Ha ilyen esetekben a feltételezhető magyar szót vagy mondatot megfelelő módon vissza tudjuk állítani, a rejtély azonnal megoldódik. Minden tévesztést természetesen nem írhatunk a szláv fordítók terhére. Kétségtelen, hogy a magyar összövegen már a magyar másolók is rontottak és így kerülhettek azonos hibák több szláv szövegbe is. Mindezeknek az értelemzavaró tévesztéseknek kibogozása csak a szláv szövegek egymásközötti összehasonlítása és a latin forrásokkal való egybevetése útján történhetik, de még így is rendkívül nehéz feladatot ró a filológusra. Sokszor csak hetekig tartó töprengések, szövegegybevetések, kísérletezések árán s közben a feltételezett magyar szavak és alakok állandó nyelvtörténeti ellenőrzésével sikerül egy-egy zavaros helyet bizonyos valószínűséggel tisztázni, de sok esetben az ember csak érzi, hogy a szláv szövegben valami félreértés lappang, aminek azonban nem tudja kielégítő magyarázatát adni. A következőkben végigemezem a két horvát, a szerb és a bolgár változat ilyen gyanus helyeit s megkísérlem a bennük található félreértések megoldását.

A ča-horvát glagolita változat (Gč)

20. E néhánylapos töredékről megállapítható, hogy szerzője vagy másolója a ča-nyelvjárást beszélte, de némileg az egyházi szláv nyelv hatása alatt is állt, mert vegyesen használta a horvát népnyelvi és egyházi szláv alakokat. Így a névmások egyesszámú hímnemű és semlegesnemű genitívusában a népnyelvi *ga, toga, koga, ovoga* mellett *ego* (= *jego*), *svoego*, a népnyelvi nőnemű lokativus *na noi* (= *njoj*) mellett a nőnemű genitívusban és datívusban *ot nee* (= *njeje*), *ot tvoee žene* ill. *ei* (= *jej*), *k nei*, *k' svoei ženi* alakokat is használ.

Az igeragozásban is megmutatkozik az egyházi nyelv hatása. A jövőidejű igék egyes- és többesszámú harmadik személyében következetesen megjelenik a *-t* (< *-tb*) végzet: *da ne stoitb*, *da se razorit*, *da prorekat*. E nyelvi sajátágok azt bizonyítják, hogy e szöveg fordítója vagy legalább is másolója ismerte az egyházi szláv irodalmat, és bizonyos mértékig nyelvi hatása alatt is állt, tehát valószínűleg egyházi személy lehetett. A kézirat keletkezésének helyét pedig valahol a Kulpától délnyugatra a tengerig húzódó részeken kell keresnünk.

21. Ez a szöveg éppen rövidsége miatt kevés bizonyító anyagot nyújt, de a magyar közvetítőszövegre utaló néhány kétségtelen hungarizmus és félreértés azért itt is akad. Amikor Priamus megmagyaráztatja Hecuba álmát, szövegünk ezt így mondja: *i s' jutra prizva... meštre i proroki... da mu se prorče, ča to s'nb* (182) 'és reggel hívta a mestereket és jósokat, hogy jósolják meg neki, mi az álom.' Az igei állítmány nélkül álló *ča to s'nb* mellékmondat pontos mása a feltehető magyar **mi az álom* mondatnak, s a horvát nyelvérzék számára annyira idegen, hogy a kiadó Jagić szükségesnek tartotta így kiegészíteni: *ča to (govori) s'nb* 'mit mond az álom', ami a mondat eredeti szerkezetét természetesen egészen megváltoztatja.

22. Nem a horvát fordító, hanem már a magyar másolók tévesztését tükrözi Paris gyermekora leírásának egy részlete. A gyermek Paris és tejtestvére gyakran jártak apjukkal a mezőre és együtt játszadoztak a jószág körül. Ez utóbbi mozzanatot a szerb és bolgár szöveg így mondja: *I igrahu se oba okolo dobitka* (S 37), *i igraačq okolo dobytka* (Bm 158, Bb 48) 'és játszottak a jószág körül'. Ezzel szemben a két horvát változatban ez áll: *i gredihota oko dobit'ka* (Gč 182), *i hožhota okolu dobit'ka* (Gk 122) 'és jártak a jószág körül', ami egyáltalán nem felel meg az elbeszélés tartalmának, mert valamennyi változat a továbbiakban éppen azt részletezi, hogy Paris és tejtestvére hogyan játszottak. Itt tehát nyilván a magyar *játszani* és *járni* ige összetévesztéséről van szó, ami úgy keletkezhetett, hogy a magyar szövegben eredetileg **játsz-nak vala* (régí helyesírással **iachnak*, **iatznak*, **iaznak*) igealak állt, amely helyett már egyik magyar másoló **járnak* (*iarnak*) *vala* kifejezést olvasott s ennek a fordítása került a két horvát változatba. Hogy *z* és *r* betűk egyes középkori alakjait milyen könnyen össze lehetett cserélni, arra jó példa a Winkler Kódeksz *el ferőlnek vala* (249) íráshibája *el fezőlnek* (értsd: *elfeszőlnek*) helyett, mert ugyanebben a szövegben *megh fezőlth* (240), *megh fezulwe* (261) igék arról tanúskodnak, hogy itt valóban a *z* és *r* betűk összetévesztése történt.²⁸

23. Trója-regényünk említett helye egyúttal azt is bizonyítja, hogy a két horvát fordítás egymáshoz nagyon közelálló magyar szövegekből készült, de ugyanezt bizonyítja Juno istennő neve is, mely mindkét horvát szövegben sajtáságos módon *Junoš* alakban fordul elő. Amikor az istennők összevesznek az aranyalmán és Jupiter elé járulnak, hogy tegyen igazságot köztük, ez nem akar ítéletet mondani: *ě vamb suditi ne ču, zač Junoš' mi e žena, Paleš, mi e nevěsta, Venus' mi e sestra* (Gč 184); *ě ne ču suditi vam', zač' mi e Junoš' žena, a Paleš, nevěsta, a Věnuš' sestra* (Gk 123) 'nem akarok ítélni köztetek, mert Juno feleségem, Pallas menyem, Venus nővérem', majd alább hasonló alakban: *i reče gospa Junoš...* (Gk 123) 'ésmondotta Juno asszony'. A szerb és bolgár

²⁸ V. ö. Nyíri Antal, A Winkler-kódex hangtana és szótana. Szeged 1933, 55 (a szójegyzékben).

változatban e helyen a név *Juno*, illetőleg *Junaa* alakban szerepel. A furcsa *Junoš* alakot csak úgy magyarázhatjuk hogy a szóvégi *-š* a *Juno* névhez az első előfordulásakor valamiképen egy utána álló szó elejéről ragadhatott oda. Ez a horvátban nem történhetett meg, mert a Gč szövegben *Junoš* után *mi* áll és különben is elképzelhetetlen, hogy két egymástól független fordítóval ugyanazon a helyen ugyanaz a betűtévesztés történjék meg. Ezt a névalakot tehát már a magyar szövegnek kellett tartalmaznia. Csak az a kérdés, hogyan keletkezett. A magyar szövegben a név első előfordulásakor feltehetőleg ez állt: * *Juno feleségem* vagy * *Juno felem*. Ismeretes, hogy középkori nyelvemlékeink igen gyakran kettőzve írnak egyes szókezdő mássalhangzókat, s a leggyakoribb éppen a szókezdő *f* kettőzött írása. Elég egy pillantást vetnünk a Nyelvtörténeti Szótár *f*-fel kezdődő szavaira, hogy erről meggyőződünk, hasonlóan kiadott kódexzeink pedig az igen könnyen ellenőrizhető példák tömegét szolgáltatják. A Jókai Kódexszben pl. *fferench* (1), *fferenczhez* (15), *ffrater* (13), 22), *ffelele* (16, 122, 137), *ffyedelmeknek* (116), *ffezulewt* (58), *ffelmagaztattatyk* (115), az Apor Kódexszben *ffeld* (180), *ffenéffeg* (180), *ffyam* (200), *ffyamon* (216), *ffordohad* (130), *ffwt te zeled* (185) stb. A régi írás *f*-jét pedig gondatlanabb írásban igen könnyen össze lehet téveszteni a hosszú */*-sel, amire az Apor Kódexsz egy helye szolgáltat kitünő példát. *A fezych meg, fezych meg ewturth* (222) mondat első *fezych* szavának *f* betűje semmiben sem különbözik a */* betűtől. Feltehető tehát, hogy Trója regényünk magyar szövegében ez állt: * *Junoffeleségem* vagy * *Junoffelem*, amelyet egy magyar másoló így olvasott: * *Junof feleségem* vagy * *Junof felem*, s a név ilyen alakban került tovább a horvát fordításokba. Ez tehát ismét azt bizonyítja, hogy a Gč és Gk szöveget egymáshoz igen közelálló magyar változatokból vagy talán azonos szövegből fordították.

24. Hasonlóképpen magyar közvetítőszöveg feltevésével lehet megmagyarázni ugyanennek a szövegnek egy másik romlott személynevét. A felserdült Paris, mint ismeretlen pásztorfiú, legyőz egy vitézt Apieš király színe előtt: *pred' Apiešem kralemb* (183). A szerb változatban ez a név *pred Anb pritešem kraljem* (37), a bolgár változatban pedig *pred kralemb Apridežem* (Bm 158, Bb 48) alakban szerepel. Hogy ez a király nem lehet más, mint maga Priamus, azt mutatja a Gk változat, ahol e helyen *pred' Priěmušem' kralēm'* kifejezés áll. Mivel Priamus király Parisnak apja volt, a latin szövegben * *coram patre suo, rege Priamo*, a magyar szövegben pedig feltehetőleg * *apja, Priamus király előtt* kifejezés állt, amint erre szép analógiát nyújt a szerb szöveg egy másik helye ugyancsak Parissal kapcsolatban *i poide kb o(t)cu svojemu Prějamušu kralju* (41), valamint az a jelenet, amelyben Hecuba elbeszéli álmát férjének, Priamus királynak. Ez utóbbi helyen valamennyi változatban a teljes kifejezés áll: *i pověda ga mužu svoemu Priěmušu kralju* (Gč 181), *i prověda to mužu svoemu Priěmušu kralju* (Gč 122), *i začē kazovati mužu svojemu Prějamušu kralju srbn* (S 35), *i projavi srbn mužu svoemu Prějamušu*

kralju (Bm 158, Bb 48). Ezekben a kifejezésekben a magyar **apjá*hoz és **férjének* szavak éppen ragos alakjuk miatt világosan elváltak a *Priamus* névtől, Paris párbajjelenetében azonban a névutós szerkezet miatt ragtalan **apja* szó könnyen össze olvadhatott a *Priamus* névvel **apiapriamus* vagy hasonló alakban, és így keletkezhetek az *Apieš*, *Anbpriteš*, *Apridež* romlott változatok.

Arra is gondolni lehetne esetleg, hogy a *Phrygius* népnév (**coram rege Phrygio*) és a magyar a névelő (**a prigyas*) összeolvadásából keletkezett a király neve, s ez esetben a bolgár *Apridež* változat őrizte volna meg az eredetihez legközelebb álló alakot.²⁹

A kaj-horvát glagolita változat (Gk)

25. E szövegről mindenek előtt meg lehet állapítani, hogy másolat, mégpedig latinbetűs kaj-horvát eredetiről másolták glagolita írással s egyúttal bizonyos mértékig át is dolgozták ça-horvát dialektusra. Ezt kétségtelenül bizonyítják a másolás közben keletkezett hibák és a nyelvi átdolgozás után is megmaradt bizonyos kaj-horvát sajátosságok.

A másolás közben keletkezett egyik félreértés a következő. Az egyik sikertelen harc után Hector korholja a dicstelenül szerepelt Parist: *kamo tvoe vitežastvo i moć, kem imenem' premagaše u vsakoi igre?* (129) 'hová lett a te vitézséged és erőd, amely névvel minden játékban győztél?' A szerb változat ugyanezen a helyen így hangzik: *kako tvoja moć i kamo tvoje vitéžstvo, koom moćju men(e) premagaše u vsakoi tvari i u vsakom rvanii?* (55) 'Hol van erőd és hová lett vitézséged, amely erővel engem legyőztél minden dologban és minden viadalban?' Ez a hely célzás a trójai mondának arra a részletére, melyet a szláv szövegek nem mondanak el ugyan, de amelyet a latin összöveg szerzője nyilván ismert, t. i. hogy a pásztorok között ismeretlenségben felnevelkedett Paris oly erős ifjúvá serdült, hogy egyszer Trójában egy gyász-ünnep alkalmával rendezett játékon mindenkit legyőzött, még magát Hectort is: (*Paris*)... *adeo fortis est factus, ut in Troiae agonali certamine superaret omnes, et ipsum Hectorem...* (Mythogr. Vat. 2, 197). A szerb szöveg *menem* 'engem' szava mutatja, hogy a horvát szövegben eredetileg **i mene* 'engem is' kifejezés állt — bizonyára összeírva **imene* alakban — s a másoló ebből alakította az *imenem*' névvel' instrumentalist.

Egy másik ilyen félreértés azt is bizonyítja, hogy a másolás latinbetűs eredetiről történt. Achilles halála után Ajax és Ulixes között megindul a vetélkedés a hős fegyvereiért, Agamemnon azonban nem akarja egyedül vállalni az ítélet ódiumát s ezért az ügyet az egész görög tábor közös ítéletére bizza:

²⁹ A. Mazon (i. m. 20–21, a. 4. sz. jegyzetben) *ante Phrygem regem* kifejezést tesz fel, de természetesen a magyar kombináció nélkül.

A se Tantalides onus invidiamque removit
Argolicosque duces mediis considerare castris
Iussit et arbitrium litis traiecit in omnes.

(Ovidius, Met. 12, 626—628)

A horvát szöveg: *I. sliša to vnuk' Tatanušev', kako se hoćeta ona prěti i otpudi iju ne hotě ima škoditi* (132) 'És meghallotta Tantalus unokája, hogy ők ketten perelni akarnak és elkergette őket, nem akarván nekik ártani'. A szerb szövegben ugyanez a hely: *i ne hote ima suditi* (66) 'és nem akart nekik (= köztük) ítélni.' Az egész hely értelméből, a latin eredetiből, de főleg a szerb szövegből nyilvánvaló, hogy eredetileg a horvát szövegben sem 'ártani', hanem 'ítélni' jelentésű igének kellett állnia. De hogy lesz *suditi*-ből *škoditi*? A *suditi* ige tövében eredetileg orrhang állt, az ősszláv alak tehát *spoditi* volt. Ennek az orrhangnak a kaj-horvát nyelvterületen *u* és *o* egyaránt megfelelhet, tehát *suditi* és *soditi* egyaránt lehetséges. A XVI. századi Vramec Antal műveiben pl. minden következetesség nélkül hol *u*-val, hol *o*-val jelennek meg olyan szavak, amelyeknek tövében vagy végződésében eredetileg *ρ* orrhang volt.³⁰ Az eredeti *spoditi*-nak megfelelően kaj-horvát szövegünkben *soditi* állhatott, azaz magyaros helyesírással **scoditi*, amely hangjelölés a XIV. századi magyar nyelvemlékekben veláris hangok előtt is általános volt (v. ö. KT *scolanac*, *scovol*, *scobod/agut*),³¹ s feltehető, hogy a magyarból fordító horvát egyén ezt a helyesírást használta. Ezt a **scoditi* alakot olvasta a glagolita másoló *škoditi*-nak.

26. Az ismertetett félreértések tehát egyrészt arról tanúskodnak, hogy Gk szövegünk másolat, másrészt hogy a másolás latinbetűs kaj-horvát eredetiről történt. Ez utóbbi megállapítást különben bizonyítják azok a kaj-horvát jelenségek is, melyek a nyelvi átdolgozás után is megmaradtak szövegünkben. Ilyen mindenképp előtt a *kaj* 'mi?' kérdőszó, amely kérdő és vonatkozó értelemben összesen 9 esetben fordul elő, pl. *kai spiš?* (128) 'mit alszol?'; *kai puš ove ljudi kako ovce?* (130) 'mit úzöd ezeket az embereket, mint a juhokat?'; *kai si vzela koludriće ruho?* (131) 'miért öltöttél szerzetesi ruhát?'; *dai nama wět'*, *kai si rekal'* 'add meg nekünk a kialakult bért, amit mondtál' (Gč ugyanitt: *dai nama wět'*, *ča si nama obečalb* 183) stb. Ilyen kaj-horvát jelenség a *tulik* 'akkora, ekkora' alak *tolik* helyett *za tuliku lepotu* (125) 'ekkorá szépségért' kifejezésben. Hasonló kaj-horvát hangjelenség, hogy az ősszláv

³⁰ Über die Entwicklung des *q* (= *ρ*) herrscht bei Vramec vollständiger Dualismus . . . Er hat das *o* und das *u* nebeneinander in den Wurzelsilben wie auch in den Kasus- und Personalendungen . . . V. ö. F. Fancev, Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie. Archiv f. slavische Philologie 32 (1911) 49—50. Fancev ilyen példákat idéz Vramec műveiből: *na goro oliveczku* 'az Olajfák hegyére', *oszliczu priuezano* 'megkötözött számárkancác', *duso moiu* 'az én lelkemet', *pred moko szuoju* 'kínzenvedése előtt' stb.

³¹ V. ö. Kniczsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 85—86. l.

vš '-ba, -be, -ban, -ben' jelentésű előljáró (a mai irodalmi nyelvben *u*) e szövegünkben négyszer *vu* alakban fordul elő: *vu sně* (128) 'álomban'; *vu vsakoi igrě* (122) 'minden játékban,' *vu vsěh' Gr'cěh* (124) 'egész Görögországban', *vu vsěh Troiskih stranah* (128) 'valamennyi trójai tartományban'. Ezzel szemben előfordul ugyanennek a viszonyoszónak a čakavštínára jellemző *va* alakja is: *va visoki turan* (127) 'a magas toronyba'. Az igeragozásra vonatkozóan külön hangsúlyoznunk kell, hogy egész Gk szövegünkben egyetlen harmadik személyű igealaknak van csak *-t* végződése (*idut'* 126), ami szintén arra mutat, hogy szövegünk eredetije a ça-horvát területtől s egyúttal az egyházi nyelv hatásától távolabb keletkezett. Ismét tipikus kaj-horvát jelenség a *biti* 'lenni' ige *bude* jövőidejének összevont *bu* alakja, mint pl.: *učinju te, da nigdor ne bu boli vitez ot tebe* (124) 'olyanná teszek, hogy senki sem lesz jobb vitéz nálad'; *ako mi bu milost' ot višnih' bogov'* (125) 'ha lesz számomra kegyelem a magasságos istenektől'; *ne bu žrtva o mne semu vitezu* (135) 'nem lesz belőlem áldozat e vitéznek' stb. Mindezek a nyelvi jelenségek azt mutatják, hogy a Gk változat eredetileg latinbetűs kaj-horvát szöveg volt, amelyet glagolita betűkkel másoltak és részben nyelvileg is átdolgoztak, de a nyelvi átdolgozás után is megmaradtak benne bizonyos kaj-horvát elemek. Szükségesnek tartottam e tények kissé részletesebb bizonyítását, mert ezek azt jelentik, hogy a Gk változat eredetileg a horvát nyelvterület északabbi részén, talán valahol Zágráb környékén, a magyar nyelvterülethez közelebb eső vidéken készült. Ez viszont egyúttal azt is megmagyarázza, hogy e regények milyen úton kerültek le a horvát nyelvterület délebbi részeire.

E megállapítások után rátérhetünk Gk változatunk azon félreértéseinek kibogozására, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet kielégítően megmagyarázni.

27. — *v opaticah* 'Achilles az apácák között' —. A görög monda szerint Achillest anyja féltette a trójai háborúban való részvételtől s ezért Scyros szigetén Lycomedes királynál rejtette el, akinek leányaival együtt lányruhában nevelték, amíg Ulixes le nem leplezte és el nem vitte Trója alá. A görög monda e részletét már összövegünk szerzője, úgy látszik, Jason és az Argonauták történetével kontaminálta s ezért valamennyi szláv változatban Scyros szigete és Lycomedes király helyett Colchis szigete és Aeta (Oeta) király szerepel. Gk változatunk Achilles neveltetését így mondja el: *i běhu ondě 3 čeri Udete krala v opaticah a četvrto běše Acěliš v devičem ruhi* (128) 'és ott volt Oeta király három lánya apácákban (= apácák között), a negyedik pedig Achilles volt lányruhában'. Hyginus 96. fabulájának *Quem ille inter virgines filias habitu foemineo servabat...* megjegyzése alapján feltételezhető, hogy nyilván nem a lányok voltak az apácák között, hanem Achilles a lányok között. A *v opaticah* 'az apácák között' kifejezés félreértés folytán keletkezett, amelynek magyarázata feltevésem szerint a következő. A latin szöveget így gondolom

rekonstruálhatónak: * *et erant ibi tres filiae regis Oetae, inter amicas*³² *autem quartus Achilles in habitu virginali*. Régi nyelvünkben az 'amica' fogalomra a leánybarát, asszonybarát vagy leánytárs, asszonytárs szavakat használták, a leánybarát-ra a kódekszek kora óta vannak példák. Szövegünk kritikus helyének ó-magyar fordítása tehát ez lehetett (— az ó-magyar hangállapot visszaállítását ez esetben mellőzöm —): * *és ott vala Oeta király három leánya, leánybarátokban negyed pedig Achilles vala szűzi ruhában*. A horvát fordító először is rosszul tagolta a mondatot, a * *leánybarát* szót az előző mondat-hoz vonta, majd a * *barát* szó 'monachus, frater' jelentéséből kiindulva nem 'amica'-nak, hanem 'női szerzetes'-nek, 'monacha'-nak értelmezte és *opatica*-val fordította. Ezzel a magyarázattal megoldódik a szerb változatnak is eddig hasonlóképpen talányosnak tartott egyik helye. A mondának ugyanebben a részletében Achilles a fegyverek és a paripa láttára otthagyja a lányokat s nagy érdeklődéssel nézi az ajándékokat. E jelenetben fordul elő a következő mondat: *Ancileš otstupi ot koludricb malo i pogledaše stoje na pariža kako sokolb na pticu i ne može svojega vitezbstva utaiti* (S 51) 'Achilles ellépett kicsit az apácáktól és állva nézte a paripát, mint sólyom a madarat és nem tudta vitézségét eltitkolni.' A *koludrica* szó jelentése ugyancsak 'apáca' s e mondat sem állhatott az eredetiben másképp, mint: * *Achilles ellépett egy kicsit a leánybarátoktól*. Ezzel a magyarázattal tehát megoldható mindkét hely, amellyel az eddigi kutatók nem tudtak mit kezdeni.

28. — *grčke psice vdarac* 'görög nősténykutya ütése' —. A másik ilyen tanulságos félreértés Hector és Aiax párviadalának leírásában adódik: amikor Aiax felragad egy hatalmas követ, és úgy sújt le vele Hector nyeregére, hogy a ló összerogy alatta. Hector a csodálkozástól így kiált fel: *to ne bē grčke p'sice vdarac', to est' troiske krvi* (129) 'ez nem görög nősténykutya ütése volt, ez trójai véré.' Teljesen érthetetlen, hogy miért hasonlítaná Hector az ellenfelét éppen nősténykutyaéhoz. Ez feltűnt már a kiadó Jagićnak is, és a *p'sice* szó mellé zárójelben kérdőjellel *desnice* 'jobbkez' szót tette, mint egy lehető konjekturát. Erre a szövegjavításra azonban nincsen szükség, mert a hely egész értelmetlensége éppen azzal magyarázható, hogy a fordító itt ismét félreértette a magyar szöveget. A szerb változatban ugyanez a hely kifogástalan értelmet ad: *ne se je ot grčke strane udarcb, nš se jes(t) ot prid yiske strane udarcb* (56) 'ez az ütés nem görög részről (v. oldalról, v. féltől) való, hanem phrygiai részről (v. oldalról, v. féltől)'. A bolgár változat hasonló a

³² Az *amica* szót itt bizonyos joggal merem feltételezni. A monda szerint ugyanis Lycomedes király legidősebb lánya és Achilles között szerelmi viszony fejlődött ki, amelyből Pyrrhus született. Utal erre Hyginus is, Papinius Statius pedig egy egész kis eposzát, az Achilleist szentelte e szerelmi viszony leírásának. Az *amica* szónak összefüggésben bizonyos pregnáns értelme lehetett, amire különben a középkori magyarországi latinságban szép példa van. Anonymus mondja Ménmarótról, hogy nevét azért kapta, mert több „barátnője“ volt: „... dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menu-morout eo, quod plures habebat *amicas*...“ cap. 11.

szerbhez: *něšto svi udar ot grčckyichž udarč, nq estb přižiiskychž krvii* (Bm 176, Bb 60) 'ez az ütés nem görög ütések közül való, hanem trójai vértől.' A hely magyarázatához tudnunk kell, hogy Ajax nem volt tiszta görög származású. Anyja, Hesiona, Laomedon király leánya, Priamus nővére volt, akit Trója első feldúlásakor Jason, Hercules és társaik raboltak el, majd mint rabnőt a hős Telamonnak ajándékoztak. A görög Telamon és a trójai (phryg) Hesiona gyermeke Ajax. Hector tehát azt akarja mondani, hogy az a hős, aki ezzel a roppant kővel az ő lovát le tudta ütni, nem származhat a görög népből, az csak trójai vér lehet. A továbbiakban Ajax valóban fel is fedi fél-trójai származását. A Gk változat kritikus helyének megfelelő magyar szöveg tehát ez lehetett: * *ez nem görög nép ütése volt...*, s ha feltételezzük, hogy a régi helyesírásnak megfelelően a *nép* szó kettőzött magánhangzóval *neep* alakban állt, a rejtély rögtön megoldódik. Ezt a *neep* szót fordítónk *ne-ep*, *né-eb* azaz *nő-eb* 'nösténykutyá' összetett szónak nézte és így fordíthatta horvátra *psica*-val. A feltevést valószínűsíti az, hogy legrégebbi szójegyzékeinkben az állatok nösténye, mint az illető állat „neje” szerepel, tehát: 'ursus' *medve*, 'ursa' *neje*; 'aper' *vad dizno*, 'sus' *neje*; 'gattus' *machka*, 'gatta' *neje* (BesztSzj). Másrészt a szóvégi zöngés mássalhangzó helyett nyelvemlékeink gyakran írják a zöngétlen párját, így pl. 'timpanum' *dop* (SchlSzj) *dob* helyett és *eb* szavunk is van a régiségben *ep* írásképe (NySz).

29. — *oba sva jedne plemenščine* 'mindketten egy nemességűek vagyunk' —. Aiaxnak és Ulixesnek Achilles fegyvereiért folytatott vetélkedésében van egy szinte egészen értelmetlen mondat, amelyhez azonban szerencsére Ovidius szövege megfelelő segítséget nyújt. Az érvek felsorakoztatásában Ulixes (Ovidiusnál Ajax) többek között előkelő származására is hivatkozik, s úgy érzi, hogy csupán ezért is őt illetné Achilles fegyverzete. A horvát szöveg itt különösen zavaros: *ako bi dobrota va mně bila, sumnen' bih nebil'*; *oba sva edne plemen'ščine* (133) 'ha bennem erőny volna, kétséges nem lennék; mindketten egy nemességűek vagyunk'. E horvát szövegből nem is lehetne megérteni, hogy Ulixes mit is akar mondani, ha Ovidius el nem oszlatná a homályt:

Atque ego, si virtus in me dubitabilis esset,
Nobilitate potens essem...

(Met. 13, 21—22)

azaz 'én, ha bennem az egyéni érdem kétes volna is, egyedül nemes származással is győznék...' A latin és a horvát szöveg között tátongó űrt csak úgy tudjuk áthidalni, ha megkíséreljük visszaállítani az ó-magyar közvetítőszöveget:

* *ha jószág bennem volna kétséges,
nem lennék kétes egy(edül) nemességgel...*

A fordító (vagy talán már valamelyik magyar másoló) először is helytelenül tagolta a mondatokat. A * *kétséges* szót a második mondatához vonta s így alakult ki az az értelem, amelyet a horvát szöveg tükröz:

* *ha jószág bennem volna,
ako bi dobrotva va mne bila
kétséges nem lennék...
sumnen' bih nebil...*

Azután félreértette a * *nemességgel* 'nobilitate' szót is, amely a régi nyelvállapotnak és helyesírásnak megfelelően nyilván * *nemeffeguel* (esetleg * *nemuffeguel*) alakban állhatott. Az ilyen -*val*, -*vel* végű eszközhatározónak még hasonlatlan alakjára legrégebb kódexszekben számtalan példát találunk, pl. a Jókai Kódexszben *sebefseguel* (16), *sebefseugel* (88), *tjztesseguel* (19, 69, 85), *zegenseguel* (85) stb. Ezt a feltehető **nemeffeguel* alakot a horvát fordító **nemeffeguek* azaz *nemességűek*-nek nézte a * *kétes* helyett pedig már szinte kénytelen volt * *ketten*-t olvasni s így alakult az újabb félreértett mondat:

* *ketten (vagyunk) egy nemességűek
oba sva edne plemenšéine.*

Az egész értelmetlen hely rejtélye tehát megoldódik, ha vissza tudjuk állítani a feltételezhető magyar szöveget.

30. — *gabilot* —. A középfelnémet *gabilot* 'hajítódárda' szó mindegyik változatunkban Philoctetes személyével kapcsolatban szerepel. A görög monda szerint Philoctetes megörökölte Herkules nyilait, egy magányos szigeten élt, s a Trója bevételéről szóló jóslatok kikötötték, hogy jelen kell lennie a város ostrománál. Ezért valamennyi változatunkban Ulixes elmegy érte és elhozza őt *gabilot* nevű fegyverével együtt, amellyel egy dobásra három tornyot tud ledönteni. A szerb és bolgár változat a *gabilot* szót helyesen használja, a horvát változat fordítója azonban e szót nyilván nem ismerte és személynévként bánt vele: *i dokle ne pridě Pilotaš Pean'čić' strelom' i Gabilot', ka morěta ednem' kamenem' 3 turne rassipati, to su i proročice rekle i dotle ne morete Troe vžeti* (Gk 127) 'és amíg el nem jön Philoctetes, Poias fia a nyilával és Gabilot, akik egy kővel 3 tornyot le tudnak rombolni, azt megmondták a prófétaóok is, hogy addig Tróját nem tudjátok bevenni.' Ugyanezen szövegben másik két helyen is szerepel hasonlóképen ez a szó: *i posla po Pilotaša Pancižica, i pridě nose strělu Gabělovu, ku moraše ednem' vdarcem' tri tur'ne razvaliti* (134) 'és üzent (t. i. Ulixes) Philoctetesért, s ő eljött és hozta Gabel nyilát, amellyel egy dobásra három tornyot tudott lerombolni'; majd Trója bevétele alkalmával: *a Pilotaš' hitaše strělu Gabělovu i razbišše po tri trune ednem' vdarcem'* (134) 'Philoctetes pedig szórta Gabel nyilát és egy-egy dobásra három tornyot rombolt le.' A szerb és bolgár változatban e helyeken szabályos értelmezős szerkezet áll: *strelom gabylot(o)mb* ill. *streloq gabilotoq* 'gabilot-nyillal' értelemben. Mivel a *gabilot* szót más délszláv nyelvemlékből kimutatni nem tudjuk, kétségtelen az, hogy a fordítók nem a saját nyelvi leleményükből vitték bele fordításukba, hanem az előttük fekvő szövegből vették át. Régi nyelvemlékeinkből nem tudjuk kimutatni, megléte a hazai latinságban is kétes, (a *gavalotus*

adat Bartalnál 1349-ből ragusai forrásból való,) de nem lehetetlen, hogy a régi nyílfajták, mint *hamar nyíl*, *fékes nyíl* (BesztSzj) mellett volt **gabilot-nyíl* is. Ilyen magyarázó összetételek igen gyakoriak voltak: *szű-féreg*, *nyű-féreg*, *bőr-gerezna*, *berla-gyöngy*, *ugorka-dinnye* stb. (BesztSzj, SchlSzj). Ezzel a **gabilot-nyíl* feltevésével nagyon könnyen meg lehet magyarázni a horvát fordító félreértését. A magyar szövegben feltehetőleg ilyen mondatok álltak: *...*amig el nem jön Philoctetes... gabilot-nyilával... ,...hozta gabilot-nyilát... , hányta gabilot-nyilát... Mivel a régi helyesírásunkban ilyen magyarázó összetétel tagjai között természetesen semmiféle jel sem volt, ami az olvasót a kifejezés jellegére figyelmeztethette volna, a horvát fordító ezeket igen könnyen úgy érthette, hogy itt egy „Gabil(ot)” nevű személy nyiláról van szó.*

31. — *v tainom' oltarē* 'titkos oltárban' — Achilles halálának körülményeit Gk és S egybehangzóan mondja el. Amikor Achilles meg akarta kötni Priamussal a szövetséget, Apolló templomában Paris lesből lenyilazta. Mindkét változat szerint Paris egy „titkos oltárban” rejtezik el: *I sliša to Pariž' i skri se v tainom' oltarē* (Gk 132), *I sliša to Pariž Aleks(a)ndrb... i skri se... u tainem oltari* (S 65) 's hallotta ezt Paris Alexander és elrejtőzött titkos oltárban.' A klasszikus források nem tudnak semmit egy titkos oltárról. Servius (ad Aen. 3, 321), aki feltehetőleg e hely forrása volt, csak ennyit mond: *Paris post Thymbraei Apollinis simulacrum latuit et venientem Achillem ad foedus missa vulneravit sagitta*, hasonlóképpen Dictys (4, cap. 11) is egyszerűen csak oltárról beszél: *Interim Alexander... ad Achillem ingreditur... moxque ad aram... adsistit*. E helyekből kiviláglik, ami különben tárgyilag is természetes, hogy semmiféle titkos oltárról itt nincsen szó. A Gk és S változat kifejezése minden bizonnyal a régi magyar *titkon* határozószó félreértésével keletkezhetett. A magyar szövegben feltehetőleg ez állt: **és rejtezik titkon oltárban* azaz 'titokban elrejtőzött az oltárban.' A *titkon* (esetleg **titkun*) szót már valószínűleg egy magyar másoló *titkos*-nak (esetleg **titkus*-nak) olvasta s így keletkezett a „titkos oltár” kifejezés, ami aztán átment a szláv fordításokba.

32. Ugyancsak egy magyar szó félreértéséből adódhatott Ajax öngyilkossági jelenetében a horvát szöveg zavarossága. Miután Achilles fegyvereit Ulixesnek ítelték, Ajax bánatában öngyilkos lesz. Ovidiusnak e mondatát: *invictumque virum vicit dolor* (Met. 13, 386) szerzőnk a hőssel mondatja: *za-č me (!) niqđor ne premore moe moći razve žalost* (134) 'mert engem (!) senki nem győzte le az én erőmet, csupán a bánat.' A horvát mondatban szereplő két tárgy, *me* 'engem' és *moe moći* 'erőmet' teljesen értelmetlenül hangzik. A szerb szöveg kifogástalan: *jer ě do sđda Ajakšu nitko ne premože, Ajakš vsakoga premog(a)še, a sđda, družino, moćnoga Ajakšu žalost* (71) 'mert eddig még Ajaxot sem győzte le, Ajax mindenkit legyőzött, most pedig, barátaim, az erős Ajaxot legyőzte a bánat.' A horvát szöveg *me* 'engem' szavának megfelelő helyen a szerb változatban *do sđda* 'eddig még' áll s ez

azt mutatja, hogy az eredetiben nem a személyes névmás tárgyesete állt itt, hanem valamilyen határozószó, amely a szerb szöveghez hasonlóan illeszkedett az egész mondat értelmébe. Én itt a magyar *ingyen* szóra gondolok, amelynek régi nyelvünkben tagadó mondatban *ingyen sem* típusú szerkezetben a jelentése 'egyáltalán nem, mindeddig nem.' (A NySz Heltaiból idézi e mondatot: *Sőt ingyen sem hallottam, hanem chac ma* 'et ego non audivi praeter hodie'.) A horvát szöveg kérdéses helyének eredetije tehát ez lehetett: * *mert ingyen senki sem győzte le az én erőmet a bánaton kívül*. E helyett a feltételezhető * *ingyen* (régii helyesírással *ingen, yngen*) helyett a fordító *engem* személyes névmást értett és így lett a horvát *me*.

33. — *s jednu čestiju* 'egy tisztességgel' —. Ez az eset különösen jól szemlélteti a latin és a horvát szöveg közötti magyar közvetítést. Trója bevétel után Priamus haláláról a horvát változat ezt mondja: *Priëmuš' kral' s ednu čestiju pogibě* (134) 'Priamus király egy tisztességgel (= mit einer Ehre) veszett el.' A horvát szövegben rögtön szembeötlik a *jedan* 'egy' szokatlan használata ebben az összefüggésben. A mondat helyes értelmét a szerb szöveg adja meg: *I Prëjamušb kral jednogji pade č(b)stbju* 'és egyedül Priamus király esett el tisztességgel.' A horvát fordító nyilván a magyar *egy* szót, amely e mondatban 'egyedül, egyetlen, unus, solus' értelmében állt és Priamusra vonatkozott, helytelenül a *becsület* szóhoz kapcsolta. A latin és magyar szöveg így állítható vissza:

* *Priamus rex solus (v. unus) cum honestate perit.*

* *Priamus király egy tisztességgel veszett.*

A magyar szöveg nyilván szószerint követte a latint és a horvát fordítót ez tévesztette meg. E tévedés azonban a latin szövegből semmiképen sem volna érthető, mert itt az eset és nem szerinti egyezés a mondat értelme felől nem hagy kétséget.

34. — *konj ot črnoga stakla* 'fekete üveglő' —. Trója-regényünk kutatói mindeddig nem tudták hogyan magyarázni azt a furcsaságot, hogy a trójai faló helyett e változatokban következetesen üveglő szerepel. Aiax öngyilkossága után Ulixes azzal vigasztalja a görög vezéreket, hogy épít nekik egy lovat és vérontás nélkül elfoglalhatják Tróját: *hoću vam' učiniti I kona ot' črnoga stakla* (Gk 134); *hoću vam učin(i)ti o(d) črbnoga stakla pariža* (S 71) 'fogok nektek csinálni fekete üvegből lovat.' Nem kevés fejtörést okozott kideríteni azt, hogy a közismert trójai falóból hogyan lett éppen üveglő, de azt hiszem, sikerült a valószínű magyarázatot megtalálnom. A fogódzót az elbeszélésnek az a része adta, amely szerint a lóba 300 vitéz fért bele, ez tehát egy nagy üres ló volt. A latin összövegben ennek megfelelően a kritikus helyen ez állhatott: * *faciam vobis ingentem equum cavum*. Régi nyelvünkben gyakori volt az *üreg* melléknév 'concauus, cavus, hohl' értelemben (NySz), tehát a kritikus helyen feltehetőleg * *felette üreg lovat* állhatott, melyet a másoló

* *fekete üveg lovat*-nak nézett.³³ Ez a félreértés valamennyi szláv szövegben előfordul s ez csak azzal magyarázható, hogy már valamelyik magyar másoló követte el ezt a hibát.

35. — *naostrivši se srdu* 'megélesítvén magát haraggal' —. Ugyancsak betűtévesztésen alapul horvát szövegünknek egy félreértése Hecuba halálával kapcsolatban. Amikor Hecuba meglátja a tengerben legkisebb fia holttestét, először elnémúl és fájalmában szinte kővé mered, majd haragra gyúl és boszszúvágtyól üzve keresi a gyilkos Polymestor királyt. A harag győzelmét a mozdulatlan bánat fölött Gk és S így fejezi ki: *I paki naostrivši se srdu, poče ryti kako lavica* (Gk 135) 'majd ismét megélesítvén magát haraggal elkezdett bűgni, mint a nöstényoroszlán'; *I paky ožeže sb (= se) gnevom i nače oholbstvo-vati kako i lbvica* (S 75) 'majd ismét haragra gyúlt és felbőszült, mint a nöstényoroszlán.' A horvát szöveg értelmébe sehogy sem illik bele a *naostriti* 'megélesíteni' ige és e hely forrásából, Ovidius szövegéből sem magyarázható meg:

... seque arnat et instruit iram.
Qua simul exarsit, tamquam regina maneret,
Ulicisci statuit poenaeque in imagine tota est ...

(Met. 13, 544—546)

Itt a latin *instruit iram* és *qua simul exarsit* kifejezések, valamint a további események egyaránt arra utalnak, hogy Hecuba, miközben a haragját éleszti, a fellobbanó haraggal együtt dermedtségéből maga is szinte újra éled. A helyzetnek leginkább megfelelő régi magyar ige itt *megéleszt* 'refocillo, revivifico, beleben, lebendig machen', amely a NySz tanúsága szerint már a kódexek kora óta használatos volt, s amelyet igen könnyen össze lehetett téveszteni a *megélesít* igével. A horvát szövegnek mintául szolgált magyar eredetiben tehát ez állhatott: * *és ismét megélesztvén magát haraggal*... Ezt a *megélesztvén* (vagy *megélesztve*) igét, amely a régi helyesírással * *megeleſítue(n)* alakban állhatott, a fordító * *megeleſítue(n)* azaz *megélesítvén*-nek olvasta, s így került a horvát szövegbe a *naostriti* ige. A kérdés csak az, hogy létezett-e már a XV. század első felében *élesít* igealak s nem *élesejt* volt-e még csak, amellyel a tévesztés szintén nem lehetetlen, (* *eleſeituen* a helyesírási alak), de mégsem annyira kézenfekvő. Az Apór Kódexsz tanúsága szerint a XV. sz.-ban az *-ajt*, *-ejt* és *-ít* alakok egymás mellett élnek. A *meg fezejthek* (204), *meg tizteitottal* (54—55) alakok mellett már van *burjtotta* (184, 185), *zorytya* (204), hasonlóképpen *tanoytwanyokath* (207), *tanoytwani* (202), *tanoytwanywal* (201) stb. alakok mellett már van *tanytwanyanak* (200), *tanytwani* (203, 213), *tanytwanihez* (206) is. Feltehető tehát, hogy a XV. századi magyar nyelvérzéssel rendelkező horvát fordító tudatában már élhetett a *megélesít* igealak *-ít* és nem *-ejt* végződésű alakja.

³³ Első feltevéssem az volt, hogy a magyar fordító ezt *felette üreges lovat* kifejezéssel adhatta vissza s ezt egy későbbi másoló *fekete üreges lovat*-nak olvasta. Pais akadémikus, aki munkám megindulásakor többször segített tanácsával, hívta fel a figyelmet az *üreg* melléknévre.

36. — *lakomi meč* 'torkos kard' —. Az eddig ismertetett esetek véleményem szerint máris bizonyítják, hogy Gk szövegünk nem a latin összövegből, hanem egy magyar közvetítőszövegből készült fordítás. Ha megfejtési kísérleteim során egyik vagy másik részlet visszaállításában tévedhettem is, a lényegyet azonban úgy érzem, sikerült bizonyítanom, t. i. hogy az említett esetekben a feltehető latin eredeti és a horvát szöveg közti űrt csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet áthidalni. A horvát szövegben a felsoroltakon kívül is található félreértés, ezeket azonban eddigi bizonyításomban szándékosan mellőztem, mert külön csoportosítva szeretném őket bemutatni. Ezek nem egyszerű betűtévesztésből, nem is csupán egy-egy szó helytelen értelmezéséből keletkeztek, hanem úgy magyarázhatók, hogy a horvát fordító vagy esetleg már valamelyik magyar másoló az előtte fekvő magyar szöveg egy-egy régies alakját a maga korának nyelvérzékével már nem ismer. e fel s valami hasonló hangalakú, de egészen más értelmű szót másolt vagy fordított helyette. Ezek a félreértések olyan nyelvi érveket nyújtanak, amelyek alapján a feltételezhető magyar összöveg kora is legalább egy évszázadnyi pontossággal meghatározható.

Egy ilyen igen tanulságos félreértés adódik abban a jelenetben, amikor Ulises leleplezi a lányok között lappangó Achillest. A királylányoknak hozott ajándékok közé tett kardot a horvát szöveg így írja le: *i vze lakomi meč*, *ki vazda želeše na troisku krv* (128) 'és fogta a torkos (v. mohó) kardot, amely mindig trójai vére áhítózott.' A szerb és bolgár változat hasonló értelmet ad: *i lakomi meč Oriješb, koi vbzda želeše na troisku krvb napiti se* (S 51) 'és a torkos Oriješb kard, amely mindig arra áhítózott, hogy trójai vért igyék'; *i lakomyi meč Oreša kralě, koi vbsegda želaaše troiskyq krvve* (Bm 174, Bb 58) 'és Oreš király torkos kardja, amely mindig trójai vére áhítózott.' Ez a következősen előforduló „torkos kard” annyira nem illik szövegeink szerény stíluslemei közé, hogy az embernek már első olvasáskor feltámad a gyanúja, vajjon nem valami félreértés szüleménye-e. Ezt a gyanút megerősíti a forrásul használt ovidiusi szöveg, mely e helyen (Met. 13, 293) *nitidumque Orionis ensem*-et említ. A félreértés kétségtelen. Csak azt volt nehéz kihüvelyezni, hogyan lett Orion „fényes kard”-jából „torkos kard”. Hosszas töprengés és kísérletezés után, azt hiszem, sikerült a valószínű magyarázatot megtalálnom. Régi nyelvünkben a kódekszek kora óta él a *tükrös* melléknév 'splendens, glänzend' értelemben. Ennek egy fokkal zártabb alakja **tükrüs*, régi helyesírással **tucurus* volt. Ez a jelző jól megfelel az ovidiusi *nitidum ensem* kifejezésnek. A magyar összövegben feltehetőleg ez állhatott **tucurus turut* (olv. *tükrüs türüt*) azaz 'tükrös tört.' (A régiségben a *gladius, ensis, framea* latin szavak fordításaként legtöbbször *tör* szerepel, amit ma mi *tör*-nek nevezünk, azt régen *hegyestör*-nek hívták.) A **tucurus* helyett már egy magyar másoló **turucus*-t azaz 'torkos'-t olvasott s így lett a **tükrös tör*-ből **torkos tör*, amelyhez később szinte önként kínálkozott a magyarázat, hogy „trójai

vérre áhítozott.” A **tükürüs* ’tükörös’ alak minden nehézség nélkül feltételezhető, a **turukus* ’torkos’ azonban némi bizonyításra szorul. A *torok* szóra legrégebb adatunk a HB *turchucat* alakja, melyről Szinnyei József (A HB hang- és alaktana 48) igen meggyőzően kimutatta, hogy az eredeti szövegben nem ez állhatott, mert a környező mondatokban Ádám mindenütt egyedül szerepel, tehát itt is csak az ő torkáról lehet szó. Az általa feltételezett **turchat* (olv. *turkát*) alakot azonban a másoló aligha értette volna félre s ilyen alak feltételezését valószínűtlenné is teszi az 1480-ból való *thoroca* adat (Oklsz.). Ez a *thoroca* alak egy fokkal zártabb állapotban és tárgyraggal **turukat* volt, amely a HB-ben valószínűleg **turucat* alakban állhatott. A másoló ezt már könnyen félreismerhette és „kijavította” *turchucat*-ra. E kis kitérés után valószínűsíthető a **turukus* melléknév is, a **tucurus* ~ **turucus* tévesztésnek tehát nem látom semmi akadályát.

Ez a félreértés mindegyik szláv szövegünkben szerepel, ami ismét csak úgy magyarázható, hogy már valamelyik magyar másoló követte el a hibát éppen úgy, mint az „üveglő” esetében. A bizonyítékok tehát egyre inkább azt a feltevést erősítik meg, hogy a magyar összövegből másolás és átdolgozás útján több magyar változat keletkezett.

37. — *ki ga učahu kovati* ’akik őt tanították kovácsolni’ —. Hasonló korhatározó félreértés lappang abban a jelenetben is, amikor Thetis asszony Achilles számára új fegyvereket rendel Vulcanusnál: *A ona tud'e ide v ednu goru k Vl'kanušu kovaču, pri kom' bēše tri sta d'ěvlov', ki ga učahu kovati* (Gk 131) ’és ő (= Thetis) azonnal elment egy hegybe Vulcanus kovácshoz, akinél háromszáz ördög volt, akik őt kovácsolni tanították.’ A szerb szöveg 99 apró ördögöt említ, akik Vulcanus alatt vannak és őt tanítják. A bolgár szöveg ismét 300 apró ördögről beszél, akik Vulcanus alatt vannak, de a tanítás mozzanata itt hiányzik. E hely magyarázatához tudnunk kell, hogy a Hephaistos-Vulcanus monda fejlődésének késői szakaszában az isten műhelyét valamely tűzhányóba vagy hasonló természeti jelenségről nevezetes helyre, pl. Lemnos szigetére vagy az Aetnába lokalizálják, ahol kyklopszok mint segédek vagy szolgák dolgoznak mellette és Jupiter villámaikat gyártják. Vulcanus mindig mint a műhely főnöke, vezetője szerepel, így Vergilius Aeneisében is és mindazokban az ókori szövegekben, ahol Vulcanus kovácsmesterségéről szó esik. Pl.: *qui Lemni fabricae traditur praefuisse* (Cicero, *De natura deorum* 3, 22); *Is (= Vulcanus) deformior factus, ideoque praecipitatus est a caelo. Sed miseratione Plutonis praepositus est cyclopibus, qui faciunt Jovi fulmina.* (Mythogr. Vat. 1, 176); *Vulcano famuli, qui fulmina fabricent, decernuntur Brontes, Steropes et Pyracmon.* (Mythogr. Vat. 3, *De Pallade*, cap. 5). Ezekből a helyekből, de a szláv szövegek értelméből is nyilvánvaló, hogy Vulcanust nem taníthatták a mesterségére a neki elárendelt apró ördögök. Ellenkezőleg, ezek a segédei voltak s csakis ő taníthatta őket. A latin összövegben tehát nem **qui eum docebant*... hanem **quos ille docebat*... állhatott.

A félreértés két szláv szövegben is előfordul, tehát már valamelyik magyar másoló követhette el és megoldását a következő módon képzelem. A mellékmondatot bevezető **quos (ille) docebat...* 'kiket tanított...' szerkezetnek megfelelően a magyar összövegben **kicut tonohtut* állhatott, a **kicut* (olv. *kiküt*) alakot a magyar másoló már nem ismerte fel és két szónak, **kic ut* (olv. *kik üt* azaz *kik öt*) 'qui eum...' szókapcsolatnak olvasta s ennek megfelelően alakíthatta át az igét is esetleg **tonohtac*-ra. A kérdés csak az, hogy szükséges-e s egyáltalán lehetséges-e a **kiküt* alak feltevése. Ha a magyar összövegben **kiket* alak áll, ezt a magyar másoló aligha érti félre **kik ét* (= *kik öt*) szókapcsolatként. Olyan szóalakot kell tehát feltételeznünk, amelyet a magyar másoló nem ismert fel, illetőleg félreérthetett és véleményem szerint ez csak **kiküt* lehetett. E feltevésben legfeljebb az a meggondolandó, hogy a mai magyar *kiket* alak *e*-je nyílt, s lehet-e ennek megelőző foka *ü*. Viszont a mai *szenteket*, *ösünket* tárgyesetek végződésében is nyílt *e*-t ejtünk, a HB-ben mégis *szentucut* és *isemucut* található.

38. Ulixes az Aiax-szal folytatott vetélkedésében elbeszéli, hogy miután leleplezte Achillest, vele együtt elfoglalta Telephos vitéz várát és Trója felé vezető útjukban bevettek még hat más várát. A horvát szöveg ezt így mondja: *i vzesva grad' ego i iněh 6 e vzesva do Troe* (133) 'és bevettük az ő várát és más hatot bevettünk Trójáig.' A másik két szöveg e hely megoldásához nem nyújt fogódzót. A horvát szövegben a 6 szám után álló *e* (olv. *je*) 'öket' a személyes névmás többes hímnemű tárgyesete s nyilván a várakra kellene vonatkoznia, de sehogy sem illik a mondat szerkezetébe s ezért a kiadó mint fölösleges szót zárójelbe is tette. Véleményem szerint azonban ez a „fölösleges” 'öket' nem véletlenül adódott a horvát szövegben. Feltevésem szerint ez a szó a magyar szövegben eredetileg a *hat* számnév többes tárgyesetének, a *hatokat* alaknak végződése volt. Ismeretes, hogy a középkori latin szövegekben a számszókat általában római számmal jelölik, de igen gyakran a végződést betűkkel is kiírják. Anonymus Gestájában pl. gyakori a *VII-us*, *X-cem*, *XIII-cim*, *XX-ti*, *XXX-ta* stb. írásmód. Ez a számnévírási gyakorlat a latinból fordított régi szövegeinkben a magyarban is érvényesül. Így pl. a Bécsi Kódexszben a betűkkel kiírt *tizenkettöd* (139) mellett gyakran ilyen írást találunk: *X ferfiakat* 'decem viros' (8), *o orzaglattanac Xij èztèndèiebèn* 'anno...duodecimo regni sui' (11); *Xijđ honac...Xijđ napan* 'duodecimi mensis... tertiadecima die' (12); *Xiiijđ napon* 'quarta decima die' (69); *èzen honac Xiiijđ z XVđđ napan* 'quarta decima et quinta decima die eiusdem mensis' (73) stb. E gyakorlatnak megfelelően feltételezhető, hogy regényünk magyar összövegében a többi hat várra vonatkozóan ez állt: **es mas VIucut*, azaz **és más hatokat*. Ezt az **-ucut* végződést olvasta talán már egy magyar másoló **üküt* azaz **öket*-nek s így került önálló szóként a horvát szövegbe. E feltevésnek nem mond ellene, hogy mai nyelvünkben nem használatos a számszó többes száma, mert a régiségben ez igen gyakori, így pl. a Bécsi Kódexszben: *harmac*

'tria' (148) *negèc* 'quatuor' (152), *ezerzer èzerec* 'millia millium' (149); *a hèt èzerec* 'de septem millibus' (233) stb. A feltevés tehát mindenképen valószínűsíthető.

39. Ugyancsak zártabb hangállapotra mutat a horvát szöveg egy félreértése Achilles haragjával kapcsolatban. Amikor Agamemnon elveszi Achillestől Briseidát, a hős első felindulásában meg akarja őt ölni, de eláll szándékától: *I prišad' Aceliš i hte ga ubiti Agamenona...* (130) 'És odajövén Achilles és meg akarta őt (!) ölni Agamemnon...'. A mondatban álló két tárgy ugyanolyan szokatlanul hangzik, mint fentebb, Ajax öngyilkosságával kapcsolatban, ezért a szöveg kiadója Agamemnon nevét, mint fölöslegesen zárójelbe is tette. A szerb szöveg ezzel szemben kifogástalan értelmet ad: *I priđe Ancileš... i hotěše tu pogubit(i) Agamenona c(a)ra* (54) 'És odajött Achilles... és el akarta ott veszteni Agamemnon császárt.' A szerb szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a horvát fordító összetévesztette a magyar *ott* határozószót az *öt* személyes névmással s azért szerepel a mondatában két tárgy. A tévesztés aligha történik meg, ha a horvát fordító előtt *ott* vagy *ot* szóalak áll, aminthogy a szerb változat ezt helyesen is fordította. A tévesztés véleményem szerint csak úgy történhetett, hogy a magyar *ott* szó zártabb **ut* alakban állt a fordító előtt és ezt **üt*-nek olvasta. Régi nyelvünkől az *ott* határozószónak zártabb **ut* fokát adatszerűen nem tudjuk ugyan kimutatni, de hogy megvolt, azt bizonyítják az *így* ~ *úgy*, *ily* ~ *oly* (HB *vvl*), *innen* ~ *onnan* (NySz *amwvnnath*) szópárok. A régi *it* határozószónak veláris párja tehát minden valószínűség szerint eredetileg **ut* volt s ezt értette félre a horvát fordító.

40. — *kada su me na te nanesli gresi* 'ha engem reád vittek a bűnök' —. Az eddig bemutatott korhatározó hangtani jelenségeken kívül szövegünkben olyan félreértések is lappanganak, amelyekből alaktani érveket lehet kikövetkeztetni a magyar összöveg korának meghatározására. Mindössze két ilyen érvet tudok valószínűsíteni, az egyiket a névragozás, a másikat az igeragozás köréből.

Az egyik sikertelen harc után a dicstelenül szerepelt Parisnak Helena szemrehányásokat tesz s többek között ezt mondja: *Da kada su me na te nanesli gresi, volela bih', da bi na tebě počten'e ostalo* (129) 'De ha már engem reád vittek a bűnök, szeretném, ha rajtad becsület maradna.' Annak ellenére, hogy e helyhez sem a klasszikus források, sem a szláv változatok nem nyújtanak párhuzamos szöveget, a szövegromlás kétségtelen, mert nyilván nem a bűnök vitték Helenát Parisra, hanem Paris vitte Helenát a bűnre. Az eredeti magyar mondat és a belőle származó félreértés kétféle módon is rekonstruálható. Az egyik ez lehetne:

* *ha engem te reá vittél (a) bűnre...*
félreértve: * *ha engem tereád vittek (a) bűnök...*

Ennek a feltevésnek nehézsége és egyúttal valószínűtlensége abban áll, hogy a *reávisz* ige régi nyelvünkben aránylag későn jelentkezik és használata ritkának látszik. Ezzel szemben a pusztá *visz* ige az Apor Kódeksz óta nagyon gyakran használatos állandósultnak látszó szerkezetekben *-ba -be* és *-ra -re* ragos főnevekkel, mint *törbe visz* (AporK 13), *kisértetbe visz*, *békességre visz*, *cselekedetre visz*, *jeslettségre visz*, *gonoszra visz*, *igazságra visz* stb. E kifejezések közé tartozik a *bűnre visz* is. Ezért valószínűbbnek tartom a kérdéses mondat rekonstrukcióját a pusztá *visz* igével:

	* <i>ha engem bűnre vittél</i>
ó-magyarul:	* <i>ha engum bunu rea vitel</i>
félreértve:	* <i>ha engum bunuc read vitek</i>
értsd:	* <i>ha engem bűnök reád vittek</i>

s ez pontosan megfelel a horvát szöveg értelmének.

Ha ez a feltevés elfogadható, akkor a * *bűnű reá* kifejezés ugyanazt a nyelvállapotot tükrözi, amelyet a Tihanyi Alapítólevél (1055) rögzített a *monarau bukurea*, *brokinarea*, *holmodi rea*, *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* stb. kifejezésekben. Ezzel természetesen semmiképp sem akarom azt mondani, hogy Trója-regényünk magyar összövege egykorú lehetett a Tihanyi Alapítólevéllel. Hogy a *reá* névutó a fentebb idézettekhez hasonló szerkezetekben meddig élt mint önálló elem és mikor vesztette el névutó jellegét s lett belőle *-ra*, *-re* rag, azt adatok hiányában nem tudjuk pontosan megmondani, annyi bizonyos, hogy a XIII. sz. első felétől kezdve már van *-ra -re*: 1211: *Varfeereh*, 1232: *Yciafucara*, 1265/1272: *Balwankure*, 1273: *menytgudurre* (OkI Sz). Ezek szerint a * *bűnű reá* kifejezést tartalmazó magyar összövegnek legkésőbb a XIII. sz. elején kellett keletkeznie, amivel teljesen összhangban állnak a fentebb ismertetett korhatározó hangtani jelenségek.

41. A másik valószínűsíthető korhatározó nyelvi sajátosság az igeragozás körébe vág. Ennek feltevésére a horvát szövegünkben többször előforduló szintaktikai rendellenesség megfigyelése vezetett. A gerundiumi értelemben használt participium ugyanis itt igen gyakran a szláv és magyar nyelvhasználattól teljesen elütő módon *i* 'és' kötőszóval kapcsolódik a további mondatrészekhez. Így pl.: *i Pariž proliěv črvlena vina na ubrus' bel i nim pisaše po ubruse* (125) 'és Paris kiöntvén a vörös bort az abroszra és azzal írt az abroszon'; *i iskav ga Aěkš i ne morě ga naiti* (128) 'és keresvén őt Ajax és nem tudta őt megtalálni'; *i ne mog' taiti svoga vitežastva i pristupi k farižu* (128) 'és nem tudván titkolni vitézségét és odalépett a paripához'; *i vzdvig ruce k' bogu i reče* (132) 'és felemelvén két kezét istenhez és mondta' stb. Hogy itt valóban rendellenesség van, azt nemcsak a nyelvérzék diktálja, hanem a többi szöveg határozottan bizonyítja is. E helyeken ugyanis a szerb és bolgár változatban a participium helyett határozott igealak (aorisztosz vagy imperfektum áll) s a két mondat mellérendelő szerkesztéssel, *i* kötőszóval kapcsolódik egymáshoz,

pl.: *i iska ga... i ne može ga nigdē obrēsti* (S 50); *i iska ego... i ne može go naiti* (Bm 172, Bb 58) 'és kereste őt... és nem tudta megtalálni'; vagy pl.: *i dviž(e) rucē i reč(e)* (S 65) 'és felemelte kezét és így szolt.' A szerb és bolgár szöveg egybehangzó tanúsága szerint tehát a Gk változatnak alapul szolgáló magyar szövegben is eredetileg határozói igenév helyett határozott igealaknak kellett állnia. De hogyan adódik egy szövegben ennyi és ilyen rendszeres félreértés? Az esetek egy részében a mondat értelme szerint a magyar szövegben feltehetőleg a *jönni* és *venni* igék elbeszélő multja (az utóbbi igenél a tárgyas ragozású alak) állt, tehát *jöve* és *vevé*. Ezeket az igealakokat a régies helyesírású szövegben egy idegenajkú fordító igen könnyen összetéveszthette ugyanezen igék határozói igenevével (*jöve*, *véve*). Ha ezeket az eseteket leszámítjuk és figyelmen kívül hagyjuk mindazon eseteket is, amikor nem lehet eldönteni, hogy a horvát szövegben határozott igealak vagy melléknévi igenév áll-e, mert a két igealak írásképe bizonyos esetekben azonos lehet, még mindig marad tíz olyan kétségtelen eset, amikor a horvát szövegben a várható határozott igealak helyett participium áll. Csodálatos módon ezek az esetek mindig olyankor adódnak, amikor a magyar mondatszerkezet tárgyas ragozású elbeszélő mult igealakot kíván.³⁴ A már idézett példákon kívül ezek a következők: *i oboruživ' se Protokološ' i vsedē na fariža* (130) 'és felfegyverezvén magát Patroclus és felült a paripára'; *i ved ga k carema i otrinu golie po moru* (126) 'és a két császár elé vezetvén őt és elindította a gályákat a tengeren'; *a Fktor' se obrnuv' po kr'znē i ide na r'vanju* (131) 'Hector pedig megfordulván a köntösön és kiment a harcba'; *i videv' to Aēkš i ize meč' svoi* (134) 'és látván ezt Ajax és kivonta kardját'; *i videc' Troēne znamenje Acēliševo i bēžahu, kako ovce pred vlkom'* (130) 'és látván a trójaiak Achilles jelvényét és futottak, mint juhok a farkas elől'; *i ostaviv'še sami kona staklenoga na stanu i vezoše se za sičiske brēge* (134), 'és maguk ott hagyván az üveglovat a táborban és elvonultak a sígumi partok mögé.' Az idézett mondatokban tehát *emelé*, *fegyverezé*, *keresé*, *önté*, *vezeté*, *fordítá*, *látá*, *tudá* (esetleg *bírá*), *haggyák* és *láták* alakoknak megfelelő horvát fordítás helyett *emelvén*, *fegyverezvén*, *keresvén* stb. határozói igeneveknek megfelelő participiumos fordítást kapunk. Ez csak úgy magyarázható meg, ha feltételezzük, hogy a magyar szövegben eredetileg a HB *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, *tilutoa*, *mundoa*, *hadlana* igealakjainak megfelelően **emeleve*, **kereseve*, **latoa* (v. **latava*) alakok álltak, amelyeket talán már egy magyar másoló félreismert s alakított át **emelve*, **keresve* stb. *-va -ve* (esetleg *-ván -vén*) végű határozói igenevekké. A HB az ÓMS és a Jókai Kódeksz tanúsága szerint a *-va*, *-ve* végű határozói igenév e

³⁴ Nem került el figyelmemet, hogy ilyen rendellenes szerkezet a többi változatban is itt-ott előfordul, használata azonban nem annyira következetes, mint a Gk szövegben. A délszláv Nagy Sándor-regény szövegeiben itt-ott ugyancsak előfordul ez a jelenség. Ennek ismertetését azonban itt mellőzöm, mert a délszláv Nagy Sándor-regény egész problematikájával külön tanulmányban szándékozom foglalkozni.

nyelvelmékek korában általánosabb lehetett, mint későbbi kódexzeink nyelvében, amelyet, szinte eláraszt a *-ván, -vén*. A HB (*ivtua*) és az ÓMS (*fugua, huztuzwa, wklelue, kethwe*) csak a *-va -ve* végű határozói igenevet ismerik, a Jókai Kódexszben a számos *-ván -vén* mellett még elég *-va -ve* is akad, így: *lelekben ewrewlwe* (130); *gyczerue es alduan vr iefus cristuft* (152); *zegenfegnek ferelme el hagyua* (126); *egyőknek feletewl megualua* (27). A *-va -ve* általánosabb elterjedtségére az is mutat, hogy egyes névutóink, mint pl. *fogva, mulva, megválva* (ez utóbbi jelentése a régiségben 'nélkül, kivételével, nem számítva') eredetileg szintén *-va* végződésű határozói igenevek voltak. Így tehát könnyen megtörténhetett, hogy Trója-regényünk magyar összövegének egyik későbbi másolója az **emeleve, *kereseve* típusú igealakokat *emelve, keresve* igeneveknek értelmezte. Megjegyzem még, hogy a HB-nél fiatalabb nyelvelmékeinkben *terumteve, mundoa hadlaua* típusú igealakok már nincsenek. Ha ez az egész feltevés elfogadható, akkor még közelebb jutottunk a magyar összöveg korának megállapításához. Az eddig bemutatott másolói vagy fordítói félreértésekből kihüvelyezhető hangtani és alaktani érvek egybehangzó tanúsága alapján valószínűséggel állíthatjuk, hogy Trója-regényünk magyar összövege régebbi volt mint az ÓMS, kikövetkeztethető nyelvi alkata rokon vonásokat mutat a HB nyelvével, s így keletkezése a XIII. század elejére tehető.

A szerb változat

42. E kézirat egyik fő érdekessége az, hogy az egyes jeleneteket rajzokkal szemlélteti. E rajzok közül Ringheim négyet közzétett könyvének függelékében. A képek művészettörténeti elemzését arra hivatott szakembereknek engedem át, bizonyos alapvető tényeket azonban művészettörténeti elemzés nélkül, pusztán filológiai módszerrel is meg lehet róluk állapítani. Kétségtelen az, hogy a szerb fordító nem maga tervezte a képeket, hanem egy már illusztrált kézirat feküdt előtte, amelyből a szöveget lefordította, a rajzokat pedig lemásolta. Erre mutat elsősorban az, hogy a kéziratban számos esetben a kép számára üres helyet hagyott, a képet azonban később sem rajzolta bele. Ez természetesen még nem döntő bizonyítéka a másolásnak, mert hiszen a középkori kódexszekben számtalanszor megtörténik, hogy az író helyet hagy képeknek, díszes kezdőbetűknek, amelyek aztán esetleg soha sem készülnek el. E kézirat esetében azonban egyéb érvek is támogatják a képeskönyvről történt másolás valószínűségét. A képeket feliratok magyarázzák, mint pl.: „Itt pedig Hecuba királyné kivetteti a fiát”, vagy „Itt pedig egy pásztor megtalálja a gyermeket és odaadja a feleségének felnevelni” stb. Ezek a képmagyarázatok általában megismétlik a törzsszöveg megfelelő helyeit. Szerb változatunkban azonban éppen az a meglepő, hogy a képmagyarázatok és a törzsszöveg között néha olyan eltérés mutatkozik, amely semmi-

kép sem jöhetett volna létre, ha a fordító maga komponálja a képeket és maga fogalmazza a feliratok szövegét. Abban a jelenetben pl., amikor Agamemnon arra kényszerítik, hogy adja vissza Chryses pap lányát Chryseidát, a törzsszövegben (54) az atya és leány neve mindig *Križeuš*, *Križeuša* (gen.), *Križe-ušu* (dat.) illetőleg *Križeudu* (acc.) alakban fordul elő, ezzel szemben a képmagyarázatban *Križeišu* (dat.) és *Križeidu* (acc.) alakban szerepelnek a nevek. A szerb fordítónak aligha jutott volna eszébe, hogy kétféle alakban írja e neveket, ha az előtte fekvő szövegben nem így találja őket. A valószínű az, hogy latinbetűs eredetiből dolgozott s vagy egyik esetben olvasott *y* helyett *v-t* vagy a másik esetben *v* helyett *y-t*.

Nem alaki, hanem tartalmi eltérés mutatkozik a törzsszöveg és a képmagyarázatok között a következő néhány esetben. Amikor a görög hajók Aulisnál a tengeri vihar miatt elakadnak, a törzsszöveg szerint csak Agamemnon hivatja magához Calchas papot, hogy megtudja a vihar okát (47). Az idevágó képmagyarázat viszont így szól: „Itt pedig Agamemnon császár és Menelaus császár megkérdezik Calchas papot a tengeri hullámok felől.” Az elejtett Hector holttestét a törzsszöveg szerint Achilles másokkal hurcoltatja meg a görög táborban, a képmagyarázat szerint viszont: „Itt pedig Achilles vonsoolja Hectort” (63). Végül van egy olyan képmagyarázat is, amelynek eseményéről a törzsszövegben nem történik említés: „Itt pedig Hector vív a görögökkel és átszúrja Palimedeš Nauplidié vitézt” (55). Hectornak e harcáról egyebütt nincs szó. A törzsszöveg és a képmagyarázatok közötti különbségek nyilvánvalóan mutatják, hogy a szerb fordító nem maga fogalmazta a képmagyarázatok s ennél fogva a képeket sem maga komponálta, hanem egyszerűen egy előtte fekvő illusztrált kéziratról a feliratokkal együtt lemásolta.

43. Ami magát a törzsszöveget illeti, ennek legérdekesebb helyeit már a Gk változattal kapcsolatban tárgyaltam, de ezeken kívül is akad benne néhány feltűnő hungarizmus és néhány nyilvánvaló félreértés is, ami mind újabb bizonyítéka annak, hogy ezt a szöveget is csak magyarból fordíthatták. Ilyen feltűnő hungarizmus pl. a *velmi* és *zělo* 'nagyon' határozószók együttes előfordulása, ami nem egyéb, mint a magyar *igen nagyon* vagy *igen-igen* kifejezés mása *i kbd se doby otrok ot g(o)sp(o)đe Jagupe, běše vělmi zělo krasbn* (36) 's amikor Hecuba asszonytól gyermek született, igen nagyon szép volt'; *i uz(g)něva se zělo velmi na Agamenona c(a)ra* (47) 'és igen nagyon megharagudott Agamemnon császárra.' Másik ilyen feltűnő hungarizmus a *nělkul* viszonyszónak *bez* helyett *izvbn* 'kívül' viszonyszóval való fordítása: *to bysmo my izvbn grěha byly* (68) 'akkor mi bűn nélkül lennénk', a horvát szövegben ugyanitt *prez' greha* (Gk 133) áll. Ismeretes, hogy legrégebb kódexszaink nyelvében a mai *nělkul* viszonyzó még nem jelentkezik ilyen kialakult formában, hanem még jól érzhető a két külön elem, amelyből később összevonódott. Ilyen latin kifejezéseknek, mint 'sine vestigio' vagy 'sine peccato'

nyomnál kül(ön) vagy *bűnnél kül(ön)* típusú magyar kifejezések feleltek meg, amelyekben a *kül(ön)* tagban még nyilván érződött a 'kívül' értelem, s ezt érezte a szerb fordító, amikor az *izvbn greha* kifejezést használta.

Hasonlóképpen csak a magyar minta közvetlen hatásával lehet legkönnyebben megmagyarázni számos határozószónak olyan használatát, amely pontosan megfelel a magyar igekötő funkciójának. Ilyenek *dolu* 'le', *gorě* 'föl', *opet* 'vissza', *unutra* 'be, belé' s végül egy jelzős szerkezet *na drugu stranu* 'a másik oldalra', ami pontosan megfelel régi *által* igekötőnknek. Ilyen kifejezésekben mint *svrbgoše dolu* (4) 'levetették, ledobták', *ustani gorě* (53) 'kelj (v. állj) fel', *ne hočeš se opet uzvratiti* (58) 'nem fogsz visszatérni', *unutra ulesty* (72) 'bejönni, beszállni', *i probode ga na drugu stranu* (37 és egyebütt többször) 'és általszurta (v. általgyakta) őt' a határozószóknak igekötői értelemben való használata idegen hatás nélkül alig volna megmagyarázható, mert a *s-*, *uz-*, *pro-* igekötőkkel összetett igék már magukban is ugyanazt az értelmet fejezik ki, amelyet a határozószó hozzáadása legfeljebb csak megerősít.

Egyes határozószóknak ilyen igekötői értelemben való használata a szláv nyelvekben szinte mindenütt megtalálható, ahol a magyar vagy német nyelvnek közvetlen hatása egyéb vonatkozásban is mutatkozik, így a kaj-horvátban, a nyugatmagyarországi čakavštínában, a régi szlovénben és szlovákban is. A tartós hatás idővel szinte új igekötőrendszert alakított ki, mint a XVIII–XIX. sz.-i nyugatmagyarországi horvát irodalmi nyelvben, s ennek fő jellemző sajáttsága az, hogy az új igekötők elválhatnak és az ige után is állhatnak, éppen úgy mint az átadó nyelvben. E fejlődés kezdeteit szemlélhetjük Trója-regényünkben.

44. — *Žiona gospoda sestra mi jest* 'Hesiona asszony nekem nővérem' —. Ami e változat félreértéseit illeti, ezek közül a legtanulságosabb Hector és Ajax nevezetes párviadalában adódik. Ajax elmondja, hogy anyja, Hesiona asszony trójai származású, mire Hector ezt válaszolja: *Žiona g(o)sp(o)da sestra mi jes(t)* (56), hasonlóképpen a bolgár szövegben is: *a Ežeona gospoždā mně estb sestra* (Bm 176, Bb 60) 'Hesiona asszony nekem nővérem.' A feltűnő itt az, hogy a monda szerint Hesiona, Laomedon király leánya, Priamus nővére Hectornak semmiképp sem lehetett nővére, hanem csakis nagynénje. Ez különben egészen világos Dares szövegéből is, aki részletesen elmondja Hesiona elrablásának és hasztalan visszakövetelésének hosszadalmas történetét.³⁵ Latin összövegünk szerzője, aki a jelekből ítélve jól ismerte Darest, nyilván tisztában volt Hesiona és Hector rokonsági kapcsolatával. Nem is valószínű, hogy ő követte el a tévedést. A félreértés itt nyilvánvalóan a magyar-

³⁵ Hector és Ajax csatajelenetének leírásában Dares külön is megemlíti, hogy Hesiona Priamusnak volt a nővére: „et (Hector) perseverasset Achivos mittere in fugam, nisi obvius illi Ajax Telamonius fuisset. Cum quo quum congredetur, cognovit eum esse de sanguine suo: erat enim de Hesiona, sorore Priami natus.“ Cap. 19.

ból dolgozó szláv fordítók részéről történt, akik kevésbé voltak járatosak a görög mondavilágban. A latin szövegben feltehetőleg ez állt:

* *domina Hesiona amita mea est*
magyarul: * *Hesiona asszony nekem néném*

Régi nyelvünkben a *néne* szónak egyaránt volt 'Tante' és 'altere Schwester' jelentése s ez helyenként a mai napig megmaradt. A szláv fordítók, akik nem tudhatták, hogy itt Hector nagynénjéről van szó, a közkeletűbb '(idősebb) nővér' jelentésre gondoltak és így került a szerb és bolgár szövegbe a *sestra* szó.

45. — *zvezde i mesecb i bura* 'a csillagok, a hold és a vihar' —. Ugyancsak igen tanulságos tévesztés lappang abban a jelenetben, amikor Ulixes leleplezi a leányruhában nevelt Achillest. Az ajándékba hozott paripán többek között díszes pajzs is van: *Na njem běše štýt pisant obrazom prostrannoga světa. Na njemb běhu zvezde i mes(e)c b i bura* (51). 'Volt rajta pajzs, a téres világ képével díszítve. Ott voltak ezen a csillagok, a hold és a vihar'. A bolgár változat hasonlóan hangzik... *na koem bě pisano obrazo prostrannogo světa, slon-ce i mēsęc i zvězdy i burě* (Bm 174, Bb 58) 'amelyen írva volt a téres világ képe, a nap és a hold és a csillagok és a vihar.' Már első olvasásra érzi az ember, hogy a *bura* 'vihar' sehogy sem illik ebbe a mondatba. A klasszikus forrásokban, amelyek Achilles pajzsának leírását ránk hagyományozták, ilyesmi nem is szerepel. A közvetlen forrás itt Ovidius, aki Ajax és Ulixes vetélkedésébe iktatta be a pajzs leírását és Ulixesszel érvként mondatja, hogy Ajax, a durva katona nem is tudná kellőképp értékelni a fegyverzet művészi munkáját:

...neque enim clipei caelamina novit,
Oceanum et terras cumque alto sidera caelo...
(Met. 13,290—291)

E leírásban a csillagokon kívül a 'magas égbolt' szerepel s ez jól is illenék szláv szövegeinkbe: * „ott voltak ezen (a nap) a csillagok, a hold és az égbolt.” Csak azt kell kideríteni, hogyan lett az „égbolt“-ból „vihar.“ E tévesztés nyomára XVI. századi énekszerzőink vezettek. Hunyadi Ferenc Trója megszállásáról 1569-ben szerzett énekében³⁶ Achilles pajzsát így írja le:

Ő pajzsa oly igen nehéz vala,
Hét ökör bőrről borították vala,
Ég forgását rajta megírták vala...
(1721—1723. sor)

Hasonló leírást ad Csáktornyai Mátyás is "Erős Ajax és bölcs Ulisses..." c. 1592-ben szerzett énekében:

³⁶ Kiadta Dézsi Lajos: XVI. századbeli magyar költők művei. 7. kötet. RMKT 8. köt. Bp. 1930, 50—118.

Okos, tudós embert illet ez a fegyver,
Kin az *ég forgása*, az eloszlott tenger,
Földnek szegeleti s abban való fő hely,
Ki ékesítettett csuda mesterséggel.

(19. l.)

Majd másutt:

Erre tanít azért az *pais*³⁷ példája,
Kin *égnek forgása*, törvény csinálása,
Városok vívási volnának megírva,
Hogy e kettő volna fejedelmek gondja.

(25. l.)

Az énekszerzőinknél ilyen következetesen ismétlődő „ég forgása” kifejezés, úgy látszik, Achilles pajzsa magyar leírásának valamilyen régi, szívéosan továbbélő hagyományát őrizte meg. Ez arra enged következtetni, hogy Trója-regényünkben is a pajzson aligha a „vihar”, hanem inkább az „ég forgása” vagy valami hasonló lehetett ábrázolva. Az ókori és középkori világ-szemlélet, mely szerint az egész égbolt a föld körül forog, teremtette meg az olyan kifejezéseket, mint *ég forgása*, *égforgás*, *égi forgás*. Ezek már a kódexszek kora óta használatosak nyelvünkben, mellettük azonban előfordul a konkréttebb *forgó ég* is. Faludinak pl. e mondata: *A forgó ég a tsillagokkal, nappal, hóldal el olvad* (NySz) nagyon is emlékeztet Trója-regényünk kérdéses helyére. Feltevésem szerint tehát a magyar összövegben e helyen nem az elvont és kevésbé képszerű *ég forgása*, hanem a konkrét *forgó ég* kifejezés állhatott, illetőleg *forgó* helyett ennek magashangú párja: **fergő*. Régi nyelvünkben a *forog* igének megvolt magashangú párja, a **fereg* is. Ezzel függ össze *fürge*, *firge* 'agilis, celer, vividus' szavunk s ugyancsak ezzel függ össze a *fergeteg* 'tempestat, procella' is, amint azt már Gelei Katona István megállapította: *Fergeteg a fergestől származik* (NySz). Feltevésem szerint tehát a magyar összövegben a kérdéses helyen **fergő ég*, illetőleg a régi nyelvallapotnak és helyesírásnak megfelelően **fergeu eg* állt s ezt olvasták **fergeteg*-nek, aminek aztán pontos megfelelője a szerb *burá*. A tévesztés mind a szerb mind a bolgár szövegben szerepel, ami annyit jelent, hogy már valamelyik magyar másolónak kellett elkövetnie.

46. — *skroze košutu jedne vile Paleše gospođe* 'egy Pallas tündéraszony ünője által' —. A Gk változatban Priamus halálával kapcsolatos mondatban a magyar *egy* szó helytelen értelmezését láttuk. Hasonló eset fordul elő S változatunkban is, amikor Ulixes felsorolja a saját érdemeit. Többek között felemlíti, hogy ő mentette meg a görögöket, amikor Pallas megharagudott rájuk a szarvasünő megölése miatt: *gdě hotěste vsi pogybnuti skorze košutu edne vile Paleš(e) g(os)p(o)đe* (68) 'ahol mind el akartatok pusztulni egy Pallas tündéraszony ünője által.' A szerb mondat szerkezete nem hagy kétséget az iránt, hogy az *egy* számnév Pallas-ra vonatkozik. Eredetileg azonban aligha

³⁷ Az eredetiben sajtóhibával: *Paris*.

volt így, hanem csakis az *ünő*-re vonatkozhatott. A latin összövegben a kérdéses mondattöredék így állhatott:

magyarul: ** propter unum dominae Palladis cervam*
** egy(edül) Pallas asszony ünője miatt*

A latin szöveg szerkezetének a S változat szellemében ó-szerbül ilyenféle mondat felelne meg: ** skroze jednu košutu vile Paleše gospode*, s csakis a magyar közvetítőszöveg tette lehetővé, hogy a *jedan* a *Pallas* névhez vonódott.

47. — *i obračini se trava* 'és bársonyos lett a fű' —. Nem a szerb fordító félreértését, hanem a szövegkiadó helyteien fordítását kell kiigazítanunk ebben az esetben. Amikor a görögök Achilles fegyvereit Ulixesnek ítélik oda, Ajax kardjába dől és kiömlő vére megfesti a földet és füvet: *i orumeni se njegov(o)mb krviju zemlja i obračini se trava* (71) 'és vörös lett véréből a föld és bársonyszínű lett a fű.' Az *i obračini se trava* mondatot Ringheim fordítása „und das Gras wurde wie Seide” mondattal adja vissza (110), ami nem egészen helyes, mert nyilván nem arról van szó, hogy a fű a vértől bársonyos, vagy selymes lett, hanem a vér a földet és a füvet egyaránt bíborszínűre festette. Az ó-szerb *bračin* értelmileg teljesen fedi a magyar *bársony*-t és etimológiailag is összetartozik vele. A bársony szavunknak viszont a legrégebb nyelvemlékeinkben jelentése 'Purpur', ennek megfelelően az ugyancsak régi *bársonyszínű* jelentése 'purpurfarbig', amint azt a NySz példái kétségtelenül bizonyítják (ld. *vereslik* címszó alatt is). Lehet, hogy a régóta meglevő *megfejedik*, *megfeketedik*, *megveresedik*, ill. *megkékül*, *megzöldül* igék mintájára volt ** megbársonyodik* vagy ** megbársonyul* igénk 'purpurfarbig werden' értelemben, s ennek felelne meg pontosan az ószerb *obračiniti se* visszaható ige, éppen úgy, mint a magyar *megszomorodik*-nak az *osumoriti se* (S 59).

48. — *gospodbsky uzdbh* 'úri sóhajtás' —. A magyar közvetítőszöveg feltevése nélkül ugyancsak nehéz volna megmagyarázni, miként kerül az „úri sóhajtás” abba a jelenetbe, amikor Hector halála előtt Andropia (= Andromacha) rémes álmot lát és ezt elpanaszolja Priamusnak. *I u tui nošt g(o)sp(o)đa Anđropia vidě sn strašbn i ustavši u polunoštije i pride před ložnicu Prějamuševu i uzdbnu. I slyša to Prějamuš kral: „Kto se bys(t) g(o)spodbsky uzdbh uzdbnuv před moom ložnicom?”* 'És azon az éjtszakán Andropia asszony rémes álmot látott s felkelvén éjfélkor Priamus hálószobája elé ment és felsóhajtott. Meghallotta ezt Priamus király: „Ki volt az, aki úri sóhajtást sóhajtott az én hálószobám előtt?”³⁸ Az első pillantásra valóban érthetetlen, hogy a sóhajtás mellé miért éppen az „úri” jelző került, mert nem valószínű, hogy a szerző ezzel a középkori osztálykülönbséget akarta volna kifejezésre juttatni, amint azt Ringheim gondolta.³⁹ Meggyőződésem szerint a *gospodski*

³⁸ Ringheim fordításában az utolsó mondat így hangzik: „Wer ist es, der einen Seufzer nach Herrenart vor meinem Schlafzimmer geseufzt hat?” I. m. 101.

³⁹ „Es ist möglich hier den Einfluss des mittelalterlichen Klassenunterschiedes zu bemerken.“ I. m. 128.

jelző értelme itt nem is ez, hanem valami egészen más. Az egész jelenet értelméből következik, hogy amikor Priamus a menyé sóhajtását hallotta, aligha kérdezhetett egyebet, mint: „Kie volt ez az *asszonyi* sóhajtás?” Mivel *asszony* szavunk eredeti jelentése 'domina, Herrin' s csak azután 'mulier, Frau, Weib', ószerb megfelelője is inkább *gospođa*, mint *žena* lehetett, a fordító tehát nem a mai nyelvérzék számára természetesebben kínálgató *ženski* 'női' jelzőt alkalmazta, hanem a *gospođa*-ból alkotta a * *gospođski* melléknevet.⁴⁰ Véleményem szerint tehát szövegünk *g(o)spodbsky uzdbh* kifejezésének helyes értelme 'asszonyi sóhajtás'.

A bolgár változat

49. Ez a szöveg a többi változathoz képest az első fejezeteiben több későbbi betoldást mutat, míg a vége felé erősen rövidítve, szinte kivonat-szerűen mondja el a többi változatban részletesen leírt eseményeket, mint pl. Polyxena feláldozását Achilles sírjánál vagy Hecuba bosszúját és halálát.

Kétségtelenül későbbi betoldás eredménye Menelaus és Agamemnon levélváltása, amikor Paris Menelaus udvarában tartózkodik (Bm 164, Bb 52), mert ez a részlet teljesen hiányzik a másik két változatban. Ugyancsak későbbi interpolációból származik az a két jelenet is, amelyekben Oenona Parist és Helenát korholja, amikor Ulixes és Menelaus követségben járnak Trójában, hogy Helenát visszaköveteljék (Bm 172, Bb 56–57). Ez a két beiktatott Oenona-jelenet nemcsak hogy nem szerepel másik változatokban, hanem a bolgár szövegben is oly feltűnően szakítja meg a követjárás történetét, hogy semmiképp sem lehetett az eredeti fogalmazásban. Kisebb interpolációt mutat az a részlet, amikor Priamus a görög táborba megy, hogy Hector holttestét kikérje Achillestől. Az itt beszúrt motívumnak, t. i. hogy Priamus koldusruhában, hegedűvel a kezében megy a görög táborba és Achilles sátrában szomorúan hegedül (Bm 180, Bb 62–63), az ókori mondában semmi nyoma sincsen, de nem ismeri a többi szláv változat sem. Mindezek a részletek azt mutatják, hogy a bolgár változat a feltehető eredeti fogalmazványtól elég messze áll, s talán nem is egy átdolgozó kezén mehetett keresztül, mielőtt a bolgárokhoz jutott.

50. A horvát és szerb változatok filológiai érdekű helyeinek elemzése során a bolgár szövegből is tárgyalásra kerültek az amazokkal közös részek. Ezek a közös helyeken kívül a bolgár változat már csak kevés érdekességet nyújt.

A szemmel látható többszöri másolás folytán személynevei sokszor a felismerhetetlenségig eltorzultak. Annyit azonban mégis meg lehet állapítani, hogy szláv eredetije latinbetűs szöveg lehetett, amely talán horvát glagolita vagy szerb cyrillbetűs közvetítéssel jutott el a bolgárokhoz. Csak latinbetűs eredetiről történt másolás útján lehet ugyanis megérteni a tulajdonnevek

⁴⁰ A *gospođski* melléknevet más forrásból kimutatni nem tudom, de nem is tartom egyébként mint a fordító „ad hoc” alkotásának.

olyan romlását, mint *Peleus* helyett *Pelef*, *Paris* helyett *Fariš*, mert sem a glagolita, sem a cyrill írásban az *s* és *f* betűk megfelelői nem téveszthetők össze, ellenben a régi latinbetűs írásban nagyon is könnyen össze lehetett téveszteni a szó elején vagy belsejében álló hosszú *f*-et az *f*-fel. Az ilyen tévesztések tehát, mint pl.: *v ovoštnikъ Pelefa kralě* (Bm 160, Bb 49) 'Peleus király kertjébe' vagy *i doide na Farifa Aleksandra* (Bm 172, Bb 56) 'és Paris Alexander ellen ment' azt bizonyítják, hogy a másolás latinbetűs szláv szövegről történt.

51. Az elbeszélés elején, Hecuba álmával kapcsolatban egy apróság arra mutat, hogy a bolgár szövegben félreértés lappang. A Gč, Gk és S változatok egyhangúan azt mondják, hogy a fáklya (*glavnja*) felszállt az égre, majd leesett a tengerbe és a belőle szétrepülő szikrák Trójára hullottak. A nőnemű *ot njeje* ill. *ot nje* 'belőle, tőle' kifejezés semmi kétséget sem hagy az iránt, hogy a névmás csak a *glavnja* 'fáklya, üszög' szóra vonatkozhatik, amint ez természetes is. Ezzel szemben a bolgár szövegben ez áll: *i izlětošq iz morě iskry i padošq na Troi* (Bm 158, Bb 48) 'és a tengerből szikrák repültek ki és Trójára hullottak'. Ez véleményem szerint csak így keletkezett: A fordító a magyar szövegben * (*ő*) *belőle*, v. * *abból* kifejezést talált, amelyet egyformán vonatkoztatathatott az *üszög* vagy a *tenger* szóra. A horvát és szerb fordítók ezt helyesen az *üszög*-re vonatkoztatták, a bolgár azonban tévesen a *tenger*-rel hozta kapcsolatba, s így keletkezett az a természetellenes kép, hogy a szikrák a tenger vizéből repülnek ki és úgy hullanak Trójára.

52. — *čuzđee dobro* —. Menelaus és Agamemnon levélváltásában van egy különös hely, amelynek bolgár szövege semmiképp sem ad kielégítő értelmet. Amikor Menelaus levélben eldicsekszik a nagy megtiszteltetéssel, hogy udvari kísérete van, mely szolgál neki, Agamemnon így inti öccsét: *da bljudi se togo, da ne priidet čjužđee dobro, i vžmetb našq čbstb* (Bm 164, Bb 52) 'de vigyázz arra, nehogy idegen jó jőjjön és elvegye a mi becsületünket'. E helyet Miklosich latin fordítása így próbálja visszaadni: „cave, ne veniat aliena fortitudo, et sumat nostrum honorem“; a *čjužđee dobro* kifejezésnek tehát 'idegen erő', esetleg 'idegen haderő' értelmet tulajdonít. A szláv *dobro*-nak azonban sem a szerb-horvátban sem a bolgárban ilyen értelmét nem tudjuk kimutatni. Valószínűnek tartom tehát, hogy itt inkább a magyar *jól jár* kifejezés szószereinti fordításával van dolgunk. A magyar szöveg ez lehetett: * *vigyázz, nehogy az idegen jól járjon és elvegye a mi becsületünket*. Az * *idegen* itt Parisra vonatkozott, a fordító azonban nem értette a célzást és azért fordította semleges-nemű melléknévvel s így lett az eredetileg össze nem tartozó két szóból *čjužđee dobro* jelzős szerkezet.

53. — *brzujb korab* 'gyors hajó' —. Helena elrablásának jelenetében, majd később, amikor Ulixest visszaküldik Görögországba Iphigeniáért, többször szerepel a 'gyors hajó' kifejezés, így pl.: *privežete mi brzoe katrago* (Bm 166, Bb 53) 'hozzátok ide gyors hajómat'; *i primbkošq egovi junaci brzujb korab egovb* (u. o.) 'és legényei odavontatták a gyors hajóját'; *i vlězb s neq v*

brzzy korabb svoi (u. o.) 'és beszállt vele gyors hajójába'; *i napravi Ureekšišb brzzyi korabb, koi probivaše silnyo morskyo vlony* (Bm 170, Bb 55) 'és elkészítette Ulixes a gyors hajóját, amely hasította a hatalmas tengeri hullámokat'. A *brzzyj* 'gyors' jelzőnek használata a bolgár szövegben annál feltűnőbb, mert a többi szöveg megfelelő helyein a hajónak semmiféle jelzője nincsen s ugyancsak hiányzik a bolgár szöveg egy helyén, ahol szintén Ulixes hajójáról van szó. Elbeszélésünk különben is nagyon takarékosan bánik a jelzőkkel, s olyan esetben is, amikor az ember szinte várna a „gyors“ jelzőt, mint pl. a lovagi játék leírásában: *i iděcho dobrii vitezie, igraacho na farišochs* (Bm 160 Bb 49) 'mentek a jó vitézek, játszottak a paripákon', itt sincs ilyen jelző. Mint díszítő jelző tehát a *gyors* nem igen szerepelhetett a hajó mellett, viszont arra is aligha gondolhatunk, hogy valami különleges, „gyorsjáratú“ hajóról lenne itt szó. Ez a „gyors hajó“ véleményem szerint másképp keletkezett. Itt a magyar *hamar* szónak kettős használata, a 'cito' és 'celer' értelem tévesztette meg a fordítót vagy talán már valamelyik magyar másolót. Az ilyen latin mondatokat: **advehite cito navem meam* vagy **paravit cito navem suam* a magyar fordítás így adhatta vissza **hozzátok ide hamar hajómat* vagy **készíté hamar hajóját*. Ilyen esetekben aztán nem igen lehet eldönteni, hogy a hamar határozószó-e vagy jelző, a magyar mondatoknak tehát ilyen értelme is lehet: 'advehite celerem navem meam' vagy 'paravit celerem navem suam', aminthogy pl. az Érdy Kódeksz e mondatában *Ighen hamar lowa hatuara ylween* (NySz) sem mondható egész bizonyosan, hogy az *igen hamar* határozószó, különösen mikor ilyen példa áll előttünk: *Ewle egy hamar poroszkára* (NySz), ahol a *hamar* kétségtelenül jelző. A fordító tehát a magyar határozószót könnyen jelzőnek értelmezhetette s így lett a „gyors hajó.“

54. — *synb Tebucha boga* 'Phoebus isten fia' —. A klasszikus mondával ellentétben Trója-regényünk valamennyi változata azt mondja, hogy Chryses pap Phoebusnak fia volt: *I běše Križeuš' boga Pěbuša sin'* (Gk 130); *i Križeuš běše s(i)nb Pebuša boga* (S 54); *a Arižeuš bě popz s(y)nb Tebucha boga* (Bm 176, Bb 59). Az ókori források ilyesmiről mit sem tudnak, ezekben Chryses mindig csak mint Phoebus Apollo papja szerepel. De hogy történhetett ez a furcsa változás? Alig hiszem, hogy latin összövegünk szerzője változtatta meg az ókori forrás adatát. Itt ismét inkább arra kell gondolnunk, hogy a magyar közvetítőszöveg valamilyen romlásából keletkezett a „fia“ kitétel. A feltételezhető összöveg szerkezetét ez esetben a bolgár változat őrizte meg aránylag leghívebben. Elbeszélésünk latin szövegében a kérdéses mondat ez lehetett:

* *Sed Chryses sacerdos erat dei Phoebi.*

magyarul:

* *De Krises papja vala Pebus istennek.*

A *papja* szó a régi helyesírásnak megfelelően **papia* v. **papja* alakban állhatott s így könnyen megtörténhetett, hogy ketté vált, az első része oda-

vonódott az előtte álló szóhoz s lett * *Krises pap*, az *ia* v. *ya* részt pedig egy másoló talán *fia* alakra javította, s ezt annál inkább is tehetette, mert az *ia-fia* 'liberi, proles, Kinder' ikerszót régi nyelvünkben igen gyakran használták (v. ö. NySz példáit), a kapcsolat tehát kézenfekvő volt. De még az is feltehető, hogy az *ia* alaknak esetleg magában is lehetett 'fia' értelme. A magyar mondat ezek szerint így alakult: * *De Krises pap (f)ia vala Pebus istennek*, ami igen jól megfelel a fentebb idézett bolgár változatnak.

E helyeken kívül a bolgár változatban van még legalább három olyan részlet, amelyekben valami félreértést lehet gyanítani. Az egyik az a jelenet, amikor az örültséget színlelő Ulixest leleplezik, a másik, amikor Oenona szemrehányásokat tesz Parisnak, és a harmadik, amikor a lovat bevontatják Trójába. Ezeket a helyeket azonban hosszás kísérletezés és töprengés ellenére sem tudtam mindmáig elfogadható módon megmagyarázni, s ezért itt nem is foglalkozom velük részletesebben. Lehet, hogy idővel valamely szerencsés véletlen rávezet egyiknek vagy másiknak valószínű megoldására.

Ki volt a latin összöveg szerzője?

55. Ahogy kutatásaim során egyre inkább kiviláglott, hogy regényünk valamennyi délszláv változatát magyarból fordították, egyre többször merült fel bennem az a kérdés, honnan származott Magyarországra e mű latin eredetije. A középkori nyugati irodalmakban mindeddig nem sikerült találni olyan prózai Trója-regényt, amely a maga egészében csak megközelítőleg is hasonlítana a délszláv változatokhoz. Ez a tény egyre közelebb hozta azt a kérdést, vajjon nem magyarországi írótól származhatott-e a latin eredeti is. Végül egész pontosan megfogalmazva: nem lehet-e Trója-regényünk azonos azzal az elveszett trójai históriával, amelyről P. magister, (III.) Béla király jegyzője a *Gesta Hungarorum* előszavában említi, hogy iskolai tanulmányai idején írta? Ez a kérdés ilyen határozott formában nem ötletszerűen vetődött fel bennem. A szláv szövegek többszöri áttanulmányozása közben egyre több jel mutatott a névtelen jegyző felé, míg végül meggyőződéssé érlelődött bennem, hogy Trója-regényünk a *Gesta* szerzőjének tollából eredt. Ez a feltevés természetesen azon áll vagy bukik, vajjon sikerül-e elég összekötő szálal találni a két mű között. A feltevés valószínűsítése céljából az alábbiakban először megvizsgálom, hogy a *Gesta* előszavában mondottak mennyiben vonatkozathatók Trója-regényünkre, majd szövegösszehasonlítással igyekszem kimutatni a két elbeszélés közös elemeit.

56. Lássuk először, mit is mond P. magister a maga trójai históriájáról. Barátjának, a tudós N.-nek ezt írja: „Dum olim in *scolari studio* simul essemus et in *hystoria Troiana*, quam ego summo amore complexus ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum, *sicut a magistris meis audieram*, in unum volumen proprio stilo compilaveram, pari voluntate legeremus, petisti a me,

ut, sicut hystoriam Troianam bellaque Grecorum scripseram, ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum... tibi scriberem“ (Prologus). E tudósításban először is az *in scolari studio* és *sicut a magistris meis audiueram* kitételeket kell megfelelő módon értékelnünk. P. mester műve tehát iskolai évei alatt készült, s összeállítását nem is egészen önállóan végezte, hanem inkább csak leírta, amit tudós mestereitől hallott. Ez a körülmény nagyon jól összevág a délszláv Trója-regény egész jellegével és sok mindent meg tudunk vele magyarázni. Bizonyos az, hogy az utóbbi mű szerzője nem mindegyik klasszikus forrásból merített közvetlenül, hanem a mondának több részletét csak hallomásból írta le. Bizonyos az pl., hogy sem a Servius-féle Aeneiskommentár, sem Hyginus nem fekdött előtte, amikor a szövegét írta, mert másképp teljesen érthetetlen volna, hogy ezeknek egy-egy kerek történetét miért követi csak egy bizonyos pontig és tér át másikra, miért hagy ki teljesen pl. olyan érdekes történetet, mint Ulixes cselszövése Palamedes ellen. Ugyancsak a hallomás utáni lejegyzéssel magyarázható az is, hogy a klasszikus mondai hagyománytól eltérő módon szerepeltet egyes személyeket. Így pl. minden klasszikus forrás úgy tudja, hogy Phoebus és Neptunus Trója felépítésében Laomedon királynak segített, s a kialakult bérrel ő szedte rá a két istent, ezzel szemben délszláv Trója-regényünk valamennyi változatában Laomedon helyett Priamus szerepel. Ilyen figyelemreméltó eltérés a klasszikus mondai hagyománytól az is, hogy Achilles neveltetésével kapcsolatban egyik szláv változat sem a jól ismert Scyros szigetét és Lycomedes királyt említi, hanem Colchis szigetét és Oeta (Aetes) királyt. Ez a tévesztés nyilván úgy történhetett, hogy a szerző a leírásakor halványan emlékezett Achilles ifjúságának meséjére, s mivel Daresből jól ismerte az Argonauták történetében szereplő Colchist és királyát, ide helyezte az ifjú Achilles neveltetését is. Ilyen tévesztések nem igen történhetek volna, ha a szerző az előtte fekvő forrásokból másolja össze a monda egyes elemeit, de nagyon is elképzelhető, akkor, ha az iskolában hallottakat emlékezetből írja le.

57. A *sicut a magistris meis audiueram* kitételnek azonban még meszebbmenő jelentősége is van. Vajjon úgy kell-e ezt érteni, hogy P. mester iskolájában a trójai háború történetét kollégiumszerűen adták elő, mint ahogy ma pl. egy történész-profeszor a Napoleoni Háborúk történetét előadja? Alig hiszem. Valószínűbb az, hogy a klasszikus latin költők, elsősorban Ovidius és Vergilius iskolai tanulmányozása közben egyes helyek megértéséhez szükség volt többek között a trójai monda egyes részleteinek ismertetésére is. Amikor pl. Ovidiusnál ezt olvasták:

Ilion adspicies firmataque turribus altis
Mbenia, Phobeae structa canore lyrae.

(Her. 16, 181—182)

e hely megértéséhez el kellett mondani, hogyan építették Phoebus és Neptunus Tróját. Vagy amikor e helyet magyarázták:

Praescia venturi genetrix Nereia leti
 Dissimulat cultu natum et deceperat omnes,
 In quibus Aiacem, sumptae fallacia vestis.

(Met. 13, 162—164)

itt ismertetni kellett a mondát, hogyan neveltette Thetis a fiát, Achillest leányruhában, hogy ne kelljen részt vennie Trója ostromában. Az ilyen iskolai magyarázatokból nőttek ki idővel egyrészt a kommentált Ovidius-kiadások, másrészt az ilyen részletek összefűzése adott olyanféle kerek elbeszélést, amelyről szerzője elmondhatta: „quam ego... in unum volumen proprio stilo compilaveram...”,

A délszláv Trója-regényünk és P. mester közötti kapcsolat másik szála tehát Ovidius. A latin költő kiaknázása szláv szövegeinkben egészen szembe-ötölő. Az egész történet gerince nem Daresből, hanem Ovidius elbeszéléséből vagy egyes ovidiusi helyekhez fűzhető magyarázatokból adódik. Ez mindenképpen az ifjú P. mester felé mutat. A magyar történetkutatás már régóta bizonyítottnak tekinti, hogy P. mester Franciaországban szerezte iskolai műveltségét. Legújabbán Győry Jánosnak sikerült ezekre az iskolai tanulmányokra több fényt derítenie.⁴¹ Győry a francia filológiai iskola, főleg pedig E. Faral kiváló középlatin kutató stílustörténeti módszerének alkalmazásával kimutatta, hogy P. mester stílusában ugyanazok a díszítőelemek lelhetők fel, amelyek a XII. század közepe táján és második felében az orléansi iskolát jellemzik. Győri kutatásai eredményeként szinte biztosnak tekinthető, hogy P. mester Orleánsban végezte tanulmányait, s itt éppen egy korai renaissance-áramlatban ismerkedett meg a klasszikus irodalommal. „A XII. században az orléansi iskolák auctorok magyarázásáról híresek, sőt, egykorú nyilatkozatokból ítélve, mintha egyedül Orléans foglalkoznék a klasszikusok öncélú interpretálásával. Még a következő évszázad első harmadában is az auctoresról nevezetes az orléansi iskola, szemben a párisi artesszal, a bolognai jogi, a salerno-i orvosi, és a toledo-i filozófiai és matematikai oktatással.”⁴²

Az orléansi iskolában sem foglalkoztak azonban minden klasszikus íróval egyformán. A legtöbbet tanulmányozott, ünnepelt és utánzott költő éppen Ovidius volt. Igen kézenfekvő tehát, hogy délszláv Trója-regényünk-höz hasonló kis mű keletkezéséhez legalkalmasabb talaj éppen itt lehetett. De önkénytelenül is felmerülhet a kérdés: ha valóban P. mester a délszláv Trója-regény latin összövegének szerzője, a Gesta előszavában forrásai közül miért éppen Darest említi név szerint és miért nem Ovidiust? A pogány költő nevének elhallgatása az orléansi iskola későbbi sorsával függhet össze. A klasszikus latin irodalom tanulmányozása és az antik kultúra csodálata

⁴¹ Győry János: *Gesta regum — gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948.

⁴² Győry, i. m. 44. Igen jellemző részletet idéz egy 1229-ben elhangzott prédikációból: „... cece quacrunt clerici Parisiis artes liberales, Aurelianis auctores, Bononiae codices, Salerni pyxides, Toleti daemones et nusquam mores”.

révén Orléansban bizonyos pogány életszemlélet honosodott meg, amelyet sem a pápai udvar sem a párizsi egyházi körök nem néztek jó szemmel. Ez idővel Orléans és Párizs között feszültséggé fejlődött, aminek az lett a következménye, hogy a legjobb tanerőket elvonták Orléansból s az orléansi iskolát szándékosan elsorvasztották. Orléans e korai humanistái között akadt olyan is (Etienne de Tournai), aki „később bűnbánólag emlékezik vissza pogány tanulmányaira“.⁴³ Ez lehetett tehát az ok, amiért P. magister inkább a semleges Darest említetté név szerint a Gesta előszavában s az orléansi iskola nagy példaképét, Ovidiust csak a „ceterorumque auctorum“ kifejezés mögé bújította.

Végül a P. mester szerzősége mellett szóló általános érvek közé sorolhatjuk a közös irodalmi mintát is. A magyar kutatók több ízben foglalkoztak a Nagy Sándor-regény és P. mester Gestájának viszonyával. A régebbi megállapításokat újabban Győry Jánosnak és Borzsák Istvánnak sikerült szerencsés kézzel kiegészíteniük.⁴⁴ Ezek az összevetések azt mutatják, hogy P. mester nagyon is magáévá tette a Nagy Sándor-regény elbeszélő gyakorlatát. Az egyik előbbi fejezetben alkalmas volt rámutatni, hogy Trója-regényünk írója előtt szintén a Nagy Sándor-regény lebegett a prózai elbeszélés mintájaként. Ez az egyezés — ha nem is döntő bizonyíték — némiképp szintén támogathatja P. mester szerzőségének feltevését.

Mindezek az általános érvek önmagukban természetesen nem döntenék el P. mester szerzőségét. Az e fejezetben elmondottakat nem is szántam döntő érveknek, de szükséges volt mindezt előadni, mert mindez alapul ill. háttérül szolgál az alább mondandókhöz.

58. Ezekben a kissé távoli rokonsági kapcsolatokon kívül P. mester Gestája és a délszláv Trója-regény között olyan szerkezeti és tartalmi egyezések mutathatók ki, amelyek semmiképp sem magyarázhatók véletlen találkozásként. Különösen a Trója-regény első fejezetei mutatnak feltűnő hasonlóságot a Gesta bevezető részeivel. Az alábbi négy pontban összevetett részeket ezt elég szemléltetően bizonyítják.

Gesta Hungarorum

1. Scithia leírása és határai:

Scithia igitur maxima terra est, . . . finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais . . . Ab orientali uero parte uicina Scithie fuerunt gentes Gog et Magog . . . (Cap. 1).

Délszláv Trója-regény

1. Phrygia leírása és határai:

A szigetet egyik oldalról egy nagy tenger, másik oldalról a Xanthus folyó, harmadik oldalról egy erdő, negyedik oldalról a Hellespontus, ötödik oldalról Ida völgye határolta. (V. ö. e dolgozat 5. fejezetének I. pontját.)

⁴³ Győry, i. m. 45—47.

⁴⁴ Győry, i. m. passim; Borzsák István, Kicsiny a bors, de erős. MNy 49 (1953) 05—108.

2- Az uralkodók genealógiája

Álmosig:

Et primus rex Scithie fuit Magog, filius Iaphet et gens illa a Magog rege uocata est Moger, a cuius etiam progenie regis descendit... rex Athila... Longo autem post tempore de progenie eiusdem regis Magog descendit Vgek, pater Almi ducis, a quo reges et duces Hungarie originem duxerunt... (Cap. 1).

3. Emese álma, Álmos születése és a névadás:

... Vgek... qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab euentu diuino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnum apparuit diuina uisio in forma asturis, que quasi ueniens eam grauidauit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur... Quia ergo sompnum in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnum fuit pronosticatus, ideo ipse uocatus est Almus (Cap. 3).

4. Az elbeszélés folytatása:

Cum autem Almus peruenisset ad maturam etatem... Dux autem Almus, dum ad maturam etatem iuentutis peruenisset... (Cap. 4).

Kétségtelen az, hogy két egymástól független középkori elbeszélő szövegben is lehet találni bizonyos hasonlóságokat, mert hiszen az írók az iskolákban elsajátított minták szerint dolgoztak. Azt azonban aligha feltételezhetjük, hogy két író egymástól teljesen függetlenül ennyire hasonló leírást és eseményeket ugyanazon a helyen ugyanabban a sorrendben montljon el, s ugyanazzal a bevezető mondatlal vigye tovább elbeszélése fonalát. Ha nem tudnók, hogy P. mester írt egy trójai históriát, azt kellene feltételeznünk, hogy Gestája első fejezeteit Trója-regényünk hatása alatt írta. Így azonban kézenfekvő az a feltevés, hogy ugyanaz a szerző az egyszer már kialakított elbeszélő és leíró gyakorlatot későbbi művében is alkalmazta.

Az elbeszélés további folyamán természetesen nem adódnak ennyire feltűnő hasonlóságok, hiszen mindkét mű merőben más tényeket mond el.

A két mű összehasonlításában a stíloselemzést nem hasznosíthatjuk. Meddő próbálkozás volna a délszláv szövegek stíloselemző összevetése P. mester latin szövegével, mert hiszen a kétszeri fordítás szükségképen sok stílussajátságot elmosott, és főképp hiányzik a szókincs összevetésének

2. Az uralkodók genealógiája

Priamusig.

A phryg király alapítja Phrygiát; ennek fia, Ilus király Iliont; fia, Laomedon király Laomedoniát; ennek fia, Assaracus király Assaraciát; ennek fia, Dardanus Dardaniát; ennek fia, Troilus Tróját. Troilusnak fia Priamus. (V. ö. 5, 1.)

3. Hecuba álma, Paris születése és kitétele, a névadás:

Priamus király felesége Hecuba asszony terhes állapotban álmot látott. Álmában úgy érezte, hogy fáklyát szült, amely felszállt az égbe, majd lehullott a tengerbe. A belőle szétrepülő szikrák Trójára hullottak, amely fundamentomáig leégett. Megszületik Paris, kiteszik, egy pásztor megtalálja, hazaviszi, felneveli. A Paris nevet adta neki, mert a gyermek úgy növekedett, hogy a nyaka ívben domborodott, mint a [nemes] paripának. (V. ö. 5, 2—3.)

4. Az elbeszélés folytatása:

A kada Pariz' pride v' junače vrème... (Gk 122) 'amikor pedig Paris serdült korbá jutott...'

lehetősége. Egy körülményt azonban nem lehet elhallgatni. Nagy általánosságban a Trója-regény stílusa rövid mellérendelő mondataival sokkal egyszerűbben hat, mondhatnám iskolás jellegűnek érződik a Gesta tudatos írásművészetet tükröző prózájával szemben. Ezt a különbséget csak azzal lehet megmagyarázni, hogy a Trója-regény az iskolai tanulmányok idején készült ifjúkori próbálkozás, a Gesta pedig a ráánkmaradt redakcióban P. mester öregkori, kancelláriai gyakorlatban kicsiszolódott fogalmazási készségének terméke.

A felsorolt érvek alapján, azt hiszem, bizonyos joggal feltételezhetjük, hogy a délszláv Trója-regény azonos azzal a trójai históriával, amelyet a fiatal P. mester állított össze.

Ki volt az első fordító?

59. A szerzőség kérdése mellett nem érdektelen az sem, vajjon ki fordíthatta a latin összveget először magyarra. Nem arra gondolok, hogy a középkori forrásainkban szereplő valamelyik írástudó egyénre rámutassak: íme a fordító! Csak általánosságban szeretném levonni azokat a tanulságokat, amelyeket egy szöveg nem is annyira a fordító személyét, hanem inkább csak iskolázottságát, műveltségét illetően nyújthat. Latinból magyarra történő fordításban a fordító szakavatottságát a nyelvi tévesztéseken túl legkönnyebben a latin tulajdonnevek alakján lehet tanulmányozni. A kellő műveltséggel rendelkező fordító a latin szövegben függő esetben álló tulajdonnév nominativuszát helyesen álltja vissza, a melléknévi alakban szereplő földrajzi név főnévi alakját teszi a magyar szövegbe. Kellő műveltség híján a fordító a latin tulajdonnevet vagy meghagyja függő esetben, vagy hamis alanyesetet konstruál, a melléknévi alakban álló földrajzi nevet azon módon átülteti a magyar szövegbe. Ilyen módon a latin tulajdonnevek ilyen vagy olyan kezelésének megfigyeléséből szinte meg lehet vonni a kört, ameddig a fordító műveltsége terjed. Érdemes e szempontból egy pillantást vetnünk kódekszirodalmunk néhány fordítójának eljárására, hogy aztán kellőképp értékelni tudjuk délszláv szövegeink tulajdonneveinek helyes vagy helytelen alakját. Kódekszirodalmunkat ilyen szempontból még senki sem vizsgálta át tüzetesen, s ezért itt csak néhány példát szeretnék bemutatni a különböző fordítók eljárásának szemléltetésére. Bibliai szöveg fordítója természetesen ismeri a közkeletű bibliai neveket, tehát *Mózes*, *Izaiás*, *Zakariás*, *Jónás* stb. nevek alanyesetét helyesen vissza tudja állítani, ha a latin szövegben függő esetben állnak. Ugyancsak ismeri a leggyakoribb földrajzi neveket is: *circa Euphraten et Tigrin: Effratesnél ⁊ Tigrisnél* (BécsiK 11); *per Lybiam quaque et Aethiopiam transibit: ⁊ Libian ⁊ Ethiopian megē által* (u. o. 165). De már a kevésbé ismert földrajzi neveket meghagyja függő esetben, ahogy a latin szövegben állnak vagy hamis alanyesetet konstruál: *omnem Appamiam: mēd Affamiamot* (u. o. 15); *in itinere, quo pergitur Tiberiadem: az utbā kin*

mennéc *Thiberiadenbe* (u. o. 239); *super tribus sceleribus Gazae: Gazenac* három *fertezèteffegin* (u. o. 215); *Ezt mongya uala zent pal apastal korintomban lakozoknak* (SándorK 1). Még több lehetőséget nyújtanak ilyen tévesztésekre a legendák, ahol nem a többé-kevésbé ismert bibliai nevek, hanem a fordító számára legtöbbször teljesen ismeretlen országok névanyaga fordul elő. Így pl. *medjolanus newew warafban* (ÉrsekujváriK 435), *Mykeppen hof-tjensj bely vr fyra barátoknak zegenfegen* (JókaiK 86), *Hoftjensisnek vra* (u. o.), *cremonensis beli rolandus mester* (DomonkosL .206). A mi szempontunkból különösen érdekes a Krisztina Legenda, amelyben pogány istenek nevei, *Apollo*, *Jupiter* és *Venus* szerepelnek. A fordító ezek közül egyedül *Venus* nevét ismerte helyes alakban, a másik kettőhöz hamis alanyesetet konstruált: *Apollines iftenhez* (33), *Appollines iftenen* (36), *ammy vrunkat Appolines* (34), *Te... Appolines* *th mondod iftennek* (35), *veuceen zenth xpina az ifteneketh*, *Jowif* *th*, *Appollinof* *th es Venus iftent* *h*... (12). Az ókori mitológiában járatlan szerzetes az előtte fekvő latin szöveg *Apollinem*, *Jovem* alakjaiból *Apollines* és *Jovis* hamis alanyeseteket konstruált.

60. E példák után lássuk most már, meddig terjed Trója-regényünk első fordítójának jártassága az ókori mondavilágban. Vele is előfordul természetesen, hogy egy-egy nevet függő esetben hagy, ahogy a latin szövegben állt. Így pl. *Piedon* (Gk 127) ill. *Pikiden* (S 50, 70), *Karopen* (Gk 127, S 50, 70), *Telepon* (Gk 128, 133) *Telempon* (S 52) alakok *Iphitides*, *Charops* és *Telephus* nevek görögös tárgyesetei, a *Ležbon* (S 52)) illetőleg ennek romlott *Želbon* változata (Gk 128) nem más, mint a *Lesbos* szigetnév szintén görögös tárgyesete, hasonlóképen a *Kolkoš* szigetnév is (S 51) nem más, mint a görög *Colchis* név latinos tb. *Colchi* alakjának tárgyesete. E példák mellé még fel lehetne sorolni néhány hasonló esetet. De a földrajzi neveken kívül a fordító csak egészen ritka személyneveknél nem tudta az alanyesetet visszaállítani. Olyan nevek ezek, amelyeket a középkor csak olyan alakban ismerhetett, ahogy éppen Ovidius szövegében álltak:

Quid Lycii referam Sarpedonis agmina ferro
 Devastata meo? cum multo sanguine fudi
 Coeranon Iphitiden et Alastoraque Chromiumque
 Alcandrumque Haliumque Neomonaque Prytanimque,
 Exitioque dedi cum Chersidamante Thoona
 Et Charopem fatisque inmitibus Ennomon actum...

(Met. 13, 255—260)

Az ilyen nevekről a mai filológus is csak az ókori lekszikonokból tud meg valamit, természetesen tehát, hogy a középkori fordító nem tudott velük mit kezdeni. Egészen meglepő azonban fordítónk tájékozottsága olyan szereplőkkel kapcsolatban, akikről a latin költők vagy magyarázóik bővebben szólnak. Ilyen személynevekkel kapcsolatban egyetlen tévesztés sem fordul elő. A *Jupiter*, *Pallas*, *Calchas* neveknek sehol egyetlen *Jovis*, *Jovem*, *Palladis*, *Calchanta* v. *Calchantem* stb. alakja sem maradt a szövegben. A *Laertešević*, *Peleušević*,

Deteušević, *Diteušević*-féle atyai nevek, melyek a görög-latin *Laertiades*, *Peliades*, *Pelides*, *Tydidēs* alakoknak felelnek meg, arról tanúskodnak, hogy a fordító nagyon is jól tudja, hogy Ulixes apja *Laertes*; Achillesé *Peleus*, Diomedesé pedig *Tydeus* volt s így fordította magyarra **Laertes fia* stb. kifejezéssel.⁴⁵ Meglepően jó tájékozottságra vall az Agamemnonra vonatkozó *Tantalides* név visszaadása. Ovidius e sorának megfelelően: *A se Tantalides onus invidiamque removit* (Met. 12, 626) a szláv változatok *vnuk' Tatanuše*' (Gk 132) ill. *unuk Taltanuše*' (S 66) 'Tantalus unokája' kifejezést adnak. Az *-ides* végződésű név rendszerint az atya nevéből képződik s csak ritkábban a távolabbi ősökéből. A fordítónak tehát tudnia kellett, hogy Agamemnon Tantalusnak *n e m f i a*, hanem *u n o k á j a* volt. Ugyancsak jó tájékozottságra vall a *Thetis* név alanyaesetének helyes visszaállítás. E név a Gk változatban csak kétszer fordul elő, egyszer *Peleus* lakodalmával kapcsolatban, egyszer pedig, mikor Achilles új fegyvereket kér anyjától. Mindkét alkalommal a mondatszerkezet arra vall, hogy a latin összövegben a név függő esetének kellett állnia (*Thetidem*, *Thetidi* vagy hasonló), a fordító mégis vissza tudta állítani a helyes *Thetis* nominativuszt, mely aztán a szláv szövegekben tovább ragozva *Tetišem*' (instr.), *Tetiši* (dat.) stb. alakokban vagy valamely csonkult változatban fordul elő, amely azonban még mindig magán hordja a helyesen visszaállított alanyeset nyomát, mint a bolgár *Tišom* (instr.).⁴⁶

A görög mondavilág ismertebb neveinek ilyen biztos kezelése nem lehet véletlen. A fordítónak igen jól kellett ismernie nemcsak a trójai háború egész mondakörét, hanem általában jártatosnak kellett lennie a klasszikus mitológiában. Ilyen tudással a XIII. század elején nálunk csak rendszeresen iskolázott, elsősorban külföldön tanult, valamely korai renaissance-áramlattal kapcsolatba került egyén rendelkezhetett. Mindössze ennyi a bizonyos, amit szövegeinkből filológiai módszerrel az első magyar fordító személyére nézve kielemezhetünk.

Összefoglalás

61. Fejtegetéseim eredményeit a következőkben lehet röviden összefoglalni:

1. Valamikor a XII. század közepe táján Franciaországban (valószínűleg Orléansban) tanult P. mester, (III.) Béla király későbbi jegyzője, aki latinul megírta a trójai háború történetét, ahogy annak részleteit az ókori

⁴⁵ Ha e nevek történetesen nem is a görög atyai név alakjában, hanem a latin nyelvhasználatnak megfelelően *filius Laertis*, *Pelei*, *Tydei* stb. alakban álltak, a fordítónak akkor is jártosnak kellett lennie a mondában, hogy a helyes alanyeseteket visszaállíthassa.

⁴⁶ Hogy a fordító tájékozottságát kellőképpen méltányolhassuk, idézzük ugyanennek a névnek a szerb Nagy Sándor-regény egyik változatában előforduló alakját. Itt a fordító nyilván nem ismerte Achilles anyjának nevét és meghagyta függő esetben *Fedide* (= *Thetide*) alakban *ot Amona boga i Fedide ženi rodil se jest*. Glasnik Srpskog učenog društva 9 (1878) 41; 6. sz. jegyzet.

latin költők (főleg Ovidius) olvasása és magyarázása közben tanáraitól hallotta. Ez a mű rövid lovagregény volt, amely azonban nem maradt ránk.

2. Ezt a latin szöveget valamikor a XIII. század elején magyarra fordította egy klasszikus műveltségű, az ókori mitológiában járatos egyén, aki műveltségét valószínűleg külföldön szerezte.

3. A magyar fordításból a középkorban később több másolat ill. némileg átdolgozott, hol bővített, hol meg rövidített változat készült. A másolók a magyar szövegen helyenként rontottak, betűtévesztésekből vagy régies nyelvi alakok helytelen olvasatából félreértések keletkeztek. Ezek a magyar változatok nem maradtak ránk, vagy legalább is eddig még egy sem került elő belőlük.

4. A magyar változatokból a középkorban horvát és szerb fordítások készültek. Egy szerb vagy horvát fordítást még a középkorban átírtak bolgárra, a bolgár változathoz viszont számos orosz átdolgozás és kivonat keletkezett. A magyarból történt fordítás alkalmával a szövegek ismét romlottak. A délszláv szövegek a tulajdonnevek hangalakjában, a hungarizmusokban, szóhasználatukban, a csak magyarból érthető szövegromlásokban magukon viselik a magyar közvetítés nyomait.

62. E fejtegetések végén önkénytelenül is felmerül a kérdés: hogy lehet az, hogy ennyi megőrződött szláv változat mellett egyetlen magyar szöveg sem maradt fenn? A kérdésre nem lehet egyszerűen azt felelni: a magyar szövegek véletlenül mind elvesztek. Kétségtelen, hogy középkori irodalmi emlékek megőrződése vagy megsemmisülése igen gyakran a pusztaság véletlen mülke. A jelen esetben azonban nemcsak erről van szó. Ez a kis Trója-regény a világi magyar irodalmi műveltség gyermekkorában keletkezett, s ennek megfelelően a nagyhirű trójai háborúnak igen szerény feldolgozása volt. Keletkezése idején talán nagyon jól megfelelt kora irodalmi igényeinek és ízlésének, de a társadalom fejlődésével és az irodalmi műveltség megizmosodásával ezek az igények is megváltoztak. Közismertté vált Guido regénye, majd a humanizmus teljesen megnyitotta a klasszikus latin és részben a görög irodalom tárházát, s mint mindenütt, nálunk is megjelentek a trójai mondának új, igényesebb feldolgozásai. Irodalmunkban már 1544. előttről tudunk egy ilyen verses elbeszélésről, amely azonban nem maradt ránk. A XVI. század folyamán Tinódin kívül Hunyadi Ferenc (1569), a Lévai Névtelen (1570), Huszti Péter (1582) és Csáktornyai Mátyás (1592) dolgozza fel versben vagy az egész mondát, vagy egy-egy részletét. Ezekon kívül „számos nótajelzés, kisebb-nagyobb idézetek, hivatkozások, még a lírai költészetben is, tanúskodnak a tárgy rendkívüli kedveltségéről.”⁴⁷ E feldolgozások mellett az olyan szerény kis prózai mű, mint a délszláv szövegeinkben megőrzött változat, elvesztette jelentőségét, kiment az irodalmi divatból. Nyelve is elavult, nem igen olvashatták s így lassanként feledésbe merült és elkallódott.

⁴⁷ Király György, i. m. 11.

De talán mégsem tűnt el nyomtalanul a magyar irodalomban sem. XVI. századi énekszerzőink egy-egy mondatában, egy-egy jellegzetes kifejezésében vagy szavában mintha a régi Trója-regényünk egy-egy foszlánya őrződött volna meg. Amikor pl. Hunyadi Ferenc leírja Hecuba álmát:

Álmában nékie úgy tetszett vala,
Hogy ő éjjel egy üszöget szült volna,
Ki miatt az Trója felgyulladt volna,
Fundamentomából kiégett volna.

(41—44. sor)

e leírás utolsó mondata nagyon is emlékeztet különösen a Gk változat megfelelő helyére: „i pogorě do *fundomenta*“ (122). Vagy Hector holtteste elhamvasztásának részletei

Régieknek ilyen szokások vala
Holttestet tűzben megégetik vala,
Porát *korsócskába* csinálják vala,
Emlékeztre azt megtartják vala.

(1629—1630. sor)

nagyon is emlékeztetnek arra, amikor Priamus elégetteti Achilles holttestét és hamvát arany korsócskába helyezi: I sžgoše plbt i usipaše pepel u zlat *krbčaž(b)cb* (S 65).

Husztai Péter Aeneisében a menekülő Aeneas élete kockáztatásával visszamegy Trójába, hogy elhozza a városban rekedt feleségét:

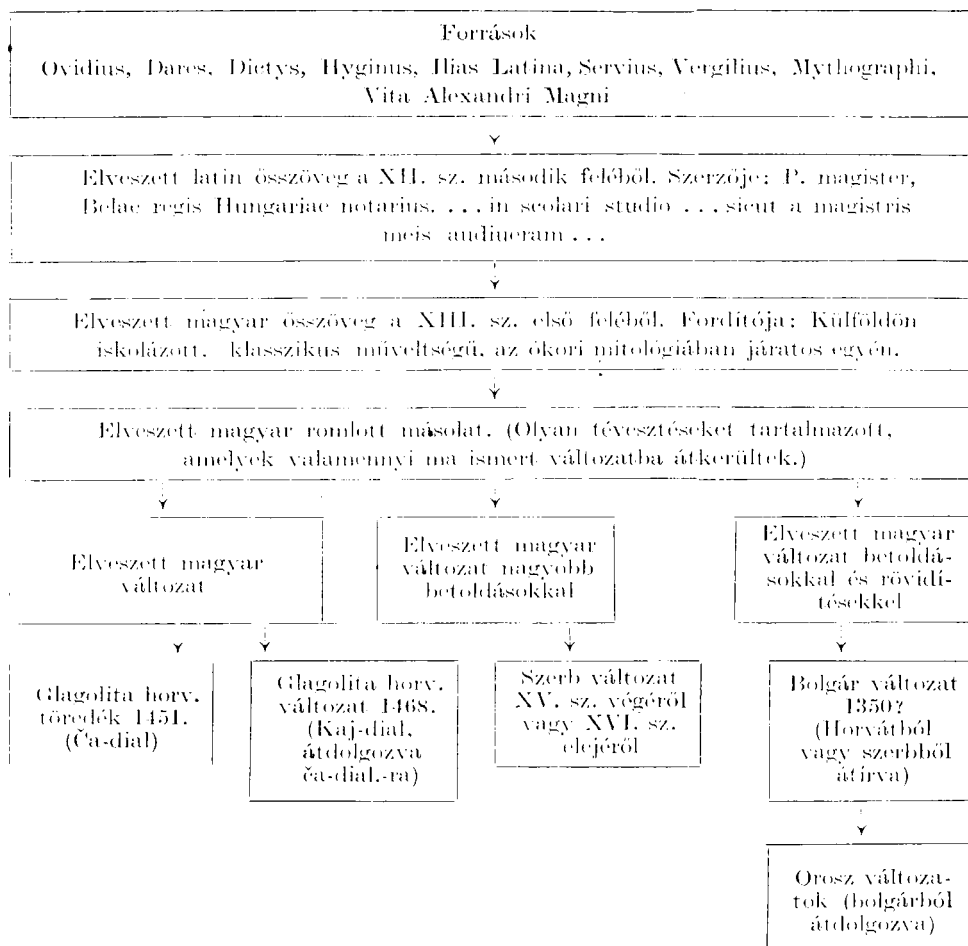
Csak egyedül Trójába megint hátra tére,
Fejét akkor veté oly nagy szerencsére.

(25. l.)

Az idézet második sora szószerint egyezik azzal, amit a Gk változat a Trójába belopózni készülő Ulixesről mond: i v prvu noć' *vrže glavu svoju na sreću* (Gk 127) 'és az első éjtszakán a fejét szerencsére vetette (azaz: kockára tette)'.
'

Ezekkel az egybevetésekkel nem azt akarom mondani, hogy énekszerzőink előtt az írás pillanatában ott feküdt Trója-regényünk valamelyik változata, az azonban nem lehetetlen, hogy még emlékezetükben élt egy valamikor hallott vagy olvasott elbeszélés néhány töredéke. Az sem lehet egészen véletlen, hogy Hunyadi Ferenc, a Lévai Névtelen és Husztai Péter a várostromot megelőző eseményeket lényegében úgy mondják el, mint a délszláv változatok, sőt ugyanezt a mesét őrizte meg Enyedi György is, aki Gismunda és Gisquardus verses széphistóriájába illesztett prózai jegyzetben mondja el Peleus és Thetis lakodalmát, Paris ítéletét és Helena elrablását. Ezeket a költőket olvasva az embernek lépten-nyomon az az érzése, hogy valamely eltűnt régi közös forrás mint egy bujkáló hegyipatak tör náluk itt-ott felszínre.

A délszláv Trója-regény

HOZZÁSZÓLÁS

KARDOS TIBOR hozzászólása:

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásai a középkori magyar Trója-monda nyomairól a délszláv irodalomban nemcsak egy elveszett mű létezését bizonyítják meggyőző érvelés alapján, de jelentékeny lépést jelentenek előre középkori irodalmunk több elvi kérdésében, s azt lehet mondani, mindenütt perdöntően. Ilyen például az a jelenség, hogy a polgári filológia egy irodalmi mű létezésének egyetlen kritériumául a szöveget, vagyis csak a közvetlen tárgyi bizonyítékokat fogadta el. Sőt a közvetlen szövegeknek sem hitt, ha azok nem egykorú másolatok vagy interpolációk voltak. Közismert, hogy Kálti Márk Képes Krónikájának Salamonról, Gézáról és Lászlóról szóló részei interpolációk az ősi Gesta Hungarorum egyik XII. századi folytatásából. Ennek ellenére legkiválóbb polgári irodalomtörténészünk, HORVÁTH JÁNOS a XIV. századnál tárgyalja, ahol csak másodlagos jelentősége van, Anjou Lajos propagandájának részeként. Ahoz, hogy a maga történeti helyén a létrehozó társadalmi körülmények között tárgyalja, mint a korai magyar királyság felépítményét, csak egy XI., illetve XII. századi eredeti kéziratot vagy másolatot fogadott volna el.

Ebből szinte következik, hogy a polgári irodalomtörténetírás általában nem létezőnek tekintette az irodalmi jelenséget, mégha közvetett bizonyítékok akadtak is, amennyiben nem állott rendelkezésre szöveg. Etekintetben gyökeres változást hoz HADROVICS LÁSZLÓ bizonyítása. Úgy véljük, ehhez rövidesen újabbak fognak járulni — gondolok MEZEY LÁSZLÓ kutatásaira, melyeket a hazai szerzeteskönyvtárak felozlatása tett lehetővé. Egyes régi könyvtárlajstromok olyan magyar művek címeit őrzik, melyekről eddig sejtelmünk sem volt.

A magyar Trója-regény kérdése is ebbe a jelenségsorozatba tartozik. Szándékosan mondunk „regényt,” mert evvel tudjuk társadalmilag is datálni nem csupán a latin ősforrást, de az első magyar fordítást is. HADROVICS LÁSZLÓ felolvasásában így beszél kutatásai előzményeiről: „Középkori okleveleinkben a XII. századtól kezdve a trójai monda személynevei gyakran fordulnak elő magyar emberek neveiként. Ez csak úgy magyarázható, hogy a trójai monda hazánkban is közkézen forgó olvasmánya népszerűsítette e személyneveket. E megfontolásból kiindulva több kutatónk feltételezte eddig is, hogy a középkorban kellett magyar nyelvű trójai mondának lennie.“

Valóban, MOÓR ELEMÉR, ERDÉLYI LÁSZLÓ és magam is ezen a véleményen voltunk. Az érvek újra összefoglalása röviden szükségesnek látszik, mert részben megadja HADROVICS LÁSZLÓ újabb kutatásainak keretét, részben alapul szolgál irodalomtörténeti következtetések levonásához. Az előadó hangsúlyozza, hogy a trójai monda személynevei a XIII. századtól kezdve gyakran fordulnak elő magyar emberek neveiként. Ez a megállapítás avval a megszorítással érvényes, hogy a XIII. század elején már nem is a főhősök nevei, mint Achilles és Helena, hanem olyan, inkább háttérben lévő alakok nevei is feltűn-

nek, mint Priamus király. Evvel párhuzamosan a Sándor-regény másodvonalbeli alakjai is ekkor tűnnek fel, mint pl. Olympiás királynő. Ekkor találkozunk Roland és Olivér nevével, vagyis a XIII. század fordulója már a lovagregények széleskörű és alapos ismeretének időszaka. A lovagregények anyaga egyes vonatkozásaiban ekkor már több, mint száz éve ismeretes. MOÓR ELEMÉR úttörő névkutatásaiban a XII. század első felére tudta visszavinni az első névadásokat, Achilleus, illetve Ehellős nevét 1138-ra. Ezt magam a XI. századra tudtam felvinni a vval az adattal, hogy Kálmán király korában a király egyik híve, Jákó fia Ehellős volt, mint Álmos herceg kegyetlen megvakításának egyik tettese 1109-ben. A tettben nyilván mint felnőtt ember vett részt és így a névadás legalább 1090-körüli időkre megy vissza. Ha feltételezzük, hogy az ősi Gesta Hungarorum ugyanezen időtájt készült, akkor meg is tudjuk erősíteni a névadatot irodalmi adattal is. Először a „Deákműveltség és magyar renaissance“ c. dolgozatomban, 1939-ben utaltam rá, hogy a Kálti Márk szövegébe interpolált ősgestában a megölt szaracén hős tetemének elragadása, a testéért folytatott vad küzdelem, majd „gyalázatra vetése“ módfelett emlékeztet a Patroklos holttestéért vívott küzdelemre. Arra is utaltam, hogy Bolgárfehérvár ostromát egy magyar leány döntötte el, aki felgyújtotta a várost, mint ahogy Iliion is egy idegen asszony miatt hamvadt el, Helena miatt. Nem kevésbé az Iliász cselekményére emlékeztet, hogy a vár bevétele után a zsákmány igazságtalan megosztásából fakad a hercegek közötti új meghasonlás, vagyis ugyanaz a motívum, mely szembeállította egymással Achilleust és Agamemmont, s amely meghasonlás irányította az Iliász cselekményét. A Trója-mondának további mozzanatai ismerhetők fel a László, Géza és Salamonról szóló epikus ciklus jeleneteiben. Tekintve, hogy már a XI. században voltak a Trója-mondának iskolás feldolgozásai, nagyon is hihetőnek látszik, hogy a Gesta klerikus műveltségű szerzője, a magyar történetírás első alkotásában felhasználta. Ezt azért is jelentékenynek tartottuk, mert MOÓR ELEMÉR kutatásainak bizonyos irányát helytelenítettük. Azt, hogy SCHÜNEMANN nyomán támogatni látszott a német imperializmus bizonyos törekvéseit, amely abban a formában nyilvánult meg, hogy a magyar kultúra minden századát, mint a német kultúra epigonját igyekezett feltüntetni tipikusan polgári idealista szemlélet alapján. Amikor a XII.—XIII. századi lovagi udvar kialakulásának tényeit igyekeztük kimutatni (Középkori kultúra, középkori költészet, Budapest, 1941, 68—119), hangsúlyoztuk, hogy úgy vették át a lovagság formáit, mint az európai fegyvereket és hadieszközöket, és az átvétel nem valamely nemzet különleges befolyásának eredménye, hanem a latin és germán világ hasonló intézményeinek és kultúrájának tényezőiből adódott. Kimutattuk a magyar feudális udvar kulturális kapcsolatainak sokszerűségét, amelyben klerikus műveltség, francia, angol, aragon, osztrák, meráni, thüringiai elemek egyként találhatóak voltak. Ugyanakkor igyekeztem e lovagi kultúra tartalmát is megjelölni. A trubadúrlírával és Minnesanggal, a klerikus-vágáns költéssel, a lovagregényekkel

bizonyos meghatározott életstílus járt együtt, a táncnak, udvari vigalmaknak, játékoknak sajátos eszteticizmusa az udvar kiválasztottjainak öntudata. Rámutattunk, hogy a trójai regényben éppúgy, mint a Nagy Sándor-regényben, két világot állítanak szembe a szerzők. Egy mintaszerű, díszes külsejű és nagy szellemi képességű kisebbséget, ezek lennének az előkelő lovagok, s ezekkel szemben a barbárok tömegeit, akik semmit nem gondolnak meg alaposan, akiket zsákmány és szenvedély hajt, akiknek ereje nyers erőszak, akik mértéktelenek, és könnyen megfutnak. Hangsúlyoztuk, hogy Anonymus Gesta-jában és a III. Béla idején kanonizált László király legendájában és himnuszában pontosan ugyanez az eszmény rajzolódik ki. Álmos vezér úgy veri szét a rutének és kúnok „tömértelen sokaságát“, és László személyében egy magyar úgy veri szét barbároknak ezerét, mint ahogy Nagy Sándor hősei vagy Dictys görögjei a maguk ellenségeit. Hangsúlyoztuk, hogy az angol gesta-írás éppúgy összekombinálja a Trója-mondát a britek történetével, mint ahogy Spalatói Tamás és Anonymus csaknem egyidőben a maguk hazájának történetét a görög-római mesékkel, Nagy Sándorral és a scythákkal. Tehettük ezt annál inkább, mert hiszen ismeretes, hogy Anonymus párizsi tartózkodása idején Trója-regényt kompilált.

Természetesen mindez függ egyéb konkrét adatoktól és az udvarra vonatkozó egykorú leírásoktól. Tudjuk, hogy Capet Margit, Aragóniai Constanzia és Estei Beatrix személyében olyan királynék kerültek a magyar trónra, akik idejüvételüket megelőzően fényes irodalmi központokban éltek vagy azoknak ünnepelt hősnői voltak. *III. Béla feleségének, Capet Margitnak korábbi angliai környezetében írta Benoît de Sainte More a francia Trója-regényt.* Aragóniai Constanzia apjának, II. Alfonznak arles-i udvarában virágozó költői világ közepén élt. Valószínűleg őt kísérte Magyarországra és nála töltött éveket a híres trubadur, Peire Vidal. Tudjuk, hogy Estei Beatrix a ferrarai trubadur udvar ünnepelt eszménye volt, mielőtt II. Endre felesége lett volna. És éppen őtől maradt fenn az a levél, melyben Salomet, Kálmán herceg feleségét „játékokra és udvari látványosságokra“ (ad ludos et spectacula aulica) hívja Esztergomba. Tudjuk, hogy II. Endrét az osztrák herceggel együtt Neithardt von Reuenthal és Tannhäuser kísérte szentföldi hadjáratára, hogy meráni Gertrud jól ismerte a német Trisztán-regényt. Spalatói Tamás a Historia Salonitanában, mintegy megokolja a tatárjárás büntetését és leírja a magyarok, természetesen az udvari nép henye életét. E sorok annyira a lovagi élet, a lovagregények környezetének mozzanatait idézik, hogy nem mulaszthatjuk el felolvasását: „A hosszú béke szabadjára engedte őket, elszoktak a fegyverek érdekességétől, a testi gyönyöröknek örvendve a tétlenség tunyaságában petyhüdtek. Mivel-hogy a magyarok földje minden jóban gazdag és termékeny lévén, okot adott gyermekeinek, hogy a bőség következtében mértéktelen gyönyöröknek örvendjenek. Mert mi más volt ifjúságuknak neveltetése, mint furtjeiket csinosítani, bőrüket tisztogatni, férfias öltözködésüket asszonyosra változtatni. Egész napjuk

finom vendégeskedésekben vagy kellemetes helyecskéken telt el, éjjeli álmuk alig fejeződött be a reggel harmadik órájában. Mivelhogy életüknek minden idejét napsütötte erdőkben és kies réteken töltötték asszonyaikkal, és nem tudtak gondolni a háború szakára, mert nem komoly dolgokkal, hanem játékoságokkal voltak naponta elfoglalva.“ Hozzáfűztem, hogy a magyar udvarban megfordult Spalatói Tamás nyilván azt látta, amit bármely európai lovagi udvarban láthatott volna, vadászatokat sólymokkal és idomított ebekkel, lakomákat, ünnepeket, táncjátékokat, látványosságokat és tornákat. Hiszen ezt vetíti vissza Anonymus Árpád király óbudai udvarába: „turnementá“-t és a „jokulátorok különb és különb édes zengzeteit“.

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásainak fényében a fentebb ismertetett állásfoglalás helyesnek bizonyul, de társadalmilag és politikailag megokolni sem egyiket, sem másikat nem lehet a marxizmus-leninizmus tanítása nélkül. Annak, hogy a lovagregények fokozatosan elterjednek, hatásuk kimélyül, hogy Anonymus előbb egy Trója-regényt kompilál, majd pedig ennek mintegy folytatásául megírja e regények szelleméhez rokon Gesta-ját, hogy aztán valószínűleg ezt a Trója-regényt a XIII. század folyamán lefordítják, és valahol Varasd — Zágráb környékén létrejön az a kaj-horvát nyelvre fordított változat, melyet oly meggyőzően elemez Hadrovics László, annak pontos társadalmi meghatározói vannak. Ugyanazok, melyek e lovagregényt létrehozták Nyugateurópában: *ez pedig az udvari feudális főnemesség elszakadása a nemesség szélesebb rétegeitől, óriási birtokain alapuló gazdagsága és nyugatias fényűzése és szórakozásai.* Amint a lovagregényeket nyugaton a nagy feudálisok vagyonának felhalmozódása, a királyi udvar zárt világának gondtalan fényűző élete hozta létre, éppen úgy magyarországi befogadását is hasonló folyamat tette lehetővé. Innen az a motívum, melyet korábban is megfigyeltünk, de nem tudtunk kellően megmagyarázni: Anonymus Gesta-jának, a László-legendának és himnusznak és a lovagregényeknek közös alapfelfogása a fényes élite-ről és a barbár tömegről. Itt azonban aligha csupán a függetlenségét és szabadságát védő balkáni patarén tömegekről van szó, akik ellen éppen a XIII. század első évtizedeiben indítottak lovagjaink „kereszteshadjáratokat“, hanem általában véve a nemesség szélesebb rétegeiről s főleg a félnemes serviensekről, akiknek forradalmi mozgalmak töltik meg a XIII. század 20-as és 30-as éveit, akik nyílt felkelésekben és lázongásokban „féktelenkedve“ kergetik el II. Endre kormányát és vívják ki újból és újból nemesi jogaikat. *Ha Anonymus latinnyelvű Trója-regényének keletkezése s a lovagregények elterjedése egyidejű a királyi páncélostestőrség, a nyugati típusú címerek, torna-játékok, az udvari élite kialakulásával, akkor az első magyar fordítás idejét a XIII. század első évtizedeire, megközelítőleg II. Endre uralkodására kell tenni, amikor éppen e „kereszteshadjáratok“ s e belső forradalmi mozgalmak kellős közepén egy vagyonban, hatalomban pompázó, teljesen elvilágiasodott és ugyanakkor korrupt udvari főnemesség éli a maga világát, amikor a Minne-szolgalatnak olyan tragikus következményei is vannak, mint*

Meráni Gertrud megölése és Estei Beatrix megvádolása, hogy a nádor szerelme volt. HADROVICS LÁSZLO vizsgálatai bennem azt a felfogást keltik, hogy a magyar eredeti nyelvezete sokkal közelebb áll a Halotti Beszéd korához, az 1200-hoz, mint az ó-magyar Mária-siralom korához, az 1300-hoz. Hogy milyen lehetőségek voltak ekkor arra, hogy egy udvari használatú fordítás Varasd—Zágráb környékére jusson, és ott századokra megrekedjen, nem kell egyebet mondani, mint hogy Curtenay-i Jolán királyné birtokai éppen a Szerémségben, valamint Zágráb és Varasd vidékén voltak II. Endre uralkodásának két évtizedén keresztül.

Az első fordítás időpontjára IV. Béla, V. István és Kún László kora többé már nem felel meg. Ennek szellemét a hun-magyar krónika és Kézai Simon tükrözik, amikor a királyság a serviensekre és a fegyveres kúnok tömegeire támaszkodik az oligarchiával szemben, szövetségre lép a városi polgársággal, szembeszáll az egyházzal az állam joga érdekében. Hatalmas társadalmi változás korszaka ez, melynek során egyre erőteljesebben jelennek meg a misztika és az első eretnek-mozgalmak. Ez nem állt útjában a Trója-regény tovább terjedésének és változatainak, de nem lehetett az első fordítás kiváltója. Az ország helyreállítása IV. Béla alatt, majd pedig a kún-magyar problémák nem kedveztek az udvari élite parazita életének, a regényfelolvasásoknak és lovagi szórakozásoknak. *A történeti, társadalmi és politikai okok azt mutatják, hogy a magyar „lovagkirályok“, s különösképpen II. Endre udvara számára szolgált gyönyörködtetésül, ideológiai támasztékul a Trója-regény, amely azután magában hordotta szétterjedésének motívumait, mert hősi történet volt, világi tárgyú mese, mely különösképpen deákságunk útján, iskoláinkon keresztül terjedt szét és egyre jobban támasztotta alá az udvari feldolgozás sikerét.*

Bár az elzárkózó udvari élite számára fordították le, s annak szellemében is írták a magyar Trója-regényt, feltűnik benne valami olyan mozzanat, amely nem konzervatív és nem reakciós, *és ez világiassága, hogy ne mondjuk „pogány-sága“.* Ez teszi képessé arra, hogy nagy irodalomtörténeti szerepe legyen a továbbiakban.

A magyar Trója-regénynek az az irodalomtörténeti jelentősége, hogy a mondai, epikai elemekkel gazdag történeti gestákból kiválik a regényes gesta és maga a szerelmi-hősi regény. A Gesta Hungarorum-ban a Trója-monda még keveredett a népi epika gazdag motívumaival és kisebbségben volt. Anonymus Gesta-jában is szerepelnek népi hagyományok, különösképpen eredetmondák, de az egésznek szelleme lovagi-regényes. S ebből a tevékenységből szakad ki regényírói működése is. A magyar irodalom összképe szempontjából is jelentősek a Trója-regényt illető eddigi kutatások.

A magyar humanizmus előfeltételeit másként, főként szilárdabbnak látjuk. Ugyanakkor, amikor a XVI. század döntő jelentőségét fenntarthatjuk, egyre inkább világossá válik, hogy a magyar világi irodalomnak jelentékeny hagyománya volt, és ez a világi hagyomány egyre jobban szétterjedt az egyház

jellegű feudális irodalom rovására, s közben szellemében átalakult. Amikor HADROVICS LÁSZLÓ utal arra, hogy XVI. századi énekmondóink közül többen, mindazok, akik a Trója-mondát feldolgozták, Hunyadi Ferenc, a Lévai Névtelen és Huszti Péter ismerték a Trója-regény középkori magyar szövegeit, mert elbeszélésüket ugyanazon jelenetekkel kezdik, mint amelyeket a magyarból származó szláv változatokban látunk, sőt itt-ott szószerinti szövegegyezést mutatnak, akkor megerősítik azokat az adatokat, melyeket eddig is a középkori deák-műveltség és a renaissance verses-novellairodalmának kapcsolatáról felhoztunk. Éppen a Trója-regénynél állapítottuk meg e tárgyi folytonosságot, de a Nagy Sándor-regény továbbélésénél, a Gesta Romanorum történeteiben, a Toldi-mondában ugyanígy lehetett hangsúlyozni. Külön kutatásoknak lesz a feladata, hogy XVI. századi széphistóriáinkból középkori irodalmi hagyományainkat kielemezzék.

HADROVICS LÁSZLÓ kutatásai révén visszanyertük a középkori magyar irodalom egy elveszett alkotását, a magyar Trója-regényt, mely a maga korában az udvari főnemesség ízlését és osztályérdekeit fejezte ki, ugyanakkor azonban életigenlő és világi tematikájával egyik forrása lett a magyar népies novellisztikának és így a magyar renaissance novellájának is.

LAKÓ GYÖRGY:

FINNUGOR NYELVÉSZETI MUNKÁLATOK ÉS NYELVTUDOMÁNYI NÉZETEK A SZOVJETUNIÓBAN

*Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. VI. 15-én tartott
felolvasó ülésén*

Május 27-én tartott nagyheti előadásomban beszámoltam azokról az általános érdekű tapasztalataimról, amelyeket a múlt év szeptember—decemberében tett, háromhónapos szovjetuniói tanulmányutam során szereztem. Ugyanakkor az anyag nagyságára való tekintettel túlnyomó részt mellőztem a nyelvtudományi munka ismertetését. Mai előadásom célja ennek a mulasztásnak a pótlása, azaz: ismertetése a Szovjetunióban folyó finnugor nyelvtudományi munkálatoknak, továbbá azoknak a nézeteknek, amelyeket szovjet nyelvtudósok előttem előadásokon vagy magánbeszélgetések során, ill. a legújabb finnugor nyelvészeti irodalomban a nyelvtudomány feladatairól nyilvánítottak. Mielőtt erre rátérnék, szükségesnek tartom, hogy röviden bemutassam a szovjet nyelvtudomány központját, a Szovjet Tudományos Akadémia (moszkvai) Nyelvtudományi Intézetét.

I.

Az Intézet igazgatója — mint jól ismeretes — V. V. VINOGRADOV akadémikus. Az Intézetnek két igazgatóhelyettese van: az egyik B. A. SEREBRENNYIKOV, az általános nyelvtudomány professzora, a másik V. I. BORKOVSKIJ.

Az Intézetnek 8 osztálya és 3 csoportja van. Osztályai a következők:

1. A mai orosz nyelv szótárának osztálya. Ez az osztály Leningrádban székel. Kb. 10 állandó munkatársa van.

2. A mai orosz nyelv osztálya. Kb. 20 munkatársa van. Ez az osztály készíti az orosz nyelvtanokat.

3. Az orosz nyelv történetének és nyelvjárásai kutatásának osztálya.

4. A kaukázusi és iráni nyelvek osztálya.

5. A török-tatár nyelvek osztálya.

6. A germán nyelvek osztálya.

7. A román nyelvek osztálya.

8. A szerkesztői és kiadói osztály.

Az Intézetben működő csoportok a következők:

1. *A finnugor nyelvek csoportja*

Vezetője: MAJTINSZKAJA KLÁRA. Tagjai között van a nálunk is jól ismert, komi származású kutató, VASZILIJ LITKIN, aki munkaidejének csak egy részében dolgozik az Intézetben. A csoport harmadik tagja N. I. TYERJOSKIN, chanti származású fiatal kutató, aki Leningrádban dolgozik. A csoporthoz számítottuk két régi és öt új aspiráns.

2. *Az általános nyelvtudomány csoportja*

Vezetője: B. A. SZEREBRENNYIKOV. A csoport tagjainak száma 6—7. A tervek szerint a csoport tövidesen osztállyá fog alakulni.

3. *A klasszikus nyelvek csoportja*

Az Intézet tagjainak összes száma kb. 100. Az osztályvezetők rendszerint doktorok, kivételesen kandidátusok. A tudományos főmunkatársak többsége is doktor; kandidátus ma már alig van köztük. Az úgynevezett fiatalabb tudományos munkatársak a szabály szerint általában kandidátusok (e szabály alól a multban voltak kivételek). Az említett kategóriákon kívül az Intézetnek vannak még adminisztratív és technikai munkatársai.

Az Intézet idősebb munkatársai általában évente 6—8 ív terjedelmű tudományos dolgozatot vagy tanulmányrészletet írnak. Persze olyan esztendőben, amikor tudományos munkájuk még az anyaggyűjtés fokán van, jóval kevesebbet írnak.

A káderek felhasználása és értékelése kérdésében természetesen a szak tudás a döntő. Megfelelő előismeretek nélkül, a magas követelményeket támasztó egyetemi vizsgák letétele nélkül káderek tudományos intézetekben való alkalmazása el sem képzelhető. Akiknek viszont megvan a tudományos képzettségük, azok a megfelelő helyen dolgozhatnak.

Az Intézetnek van egy együttes tanácsa és két altanácsa. Az együttes tanács az Intézet igazgatótanácsa. Az altanácsok közül az egyik az orosz nyelvi munkálatokat, a másik az egyéb nyelvi munkálatokat irányítja.

Az igazgatótanács fő feladata a tudományos munka irányítása és ellenőrzése. Az Intézet kisebb jelentőségű szervezeti és személyzeti kérdéseivel az igazgatótanács nem foglalkozik. A szervezeti és személyi kérdések zömét az igazgató, helyettesei és az osztályvezetők döntik el.

Az igazgatótanács minden ülése nyilvános. Az üléseken bárki megjelenhetik és felszólalhat. A felszólalások időtartama azonban minden felszólaló számára korlátozva van: aki a fő kérdéshez szól hozzá, az legfeljebb 15 percig élhet a szólás jogával; aki a jelzett határidőt túllépi, attól az elnök — előzetes figyelmeztetés után — megvonja a további hozzászólás jogát. Ilyen módon

biztosítva van, hogy a szükségesnél hosszabb felszólalások, a tárgysorozathoz nem tartozó kérdések, személyeskedések stb. nem rabolják el a jelenlévők drága idejét.

A moszkvai Nyelvtudományi Intézet finnugor csoportjának a munkájáról röviden már nagyheti előadásomban beszámoltam. Abból, amit ott mondtam, talán kiviláglott, hogy a finnugor csoport munkája jelentékeny részben éppen a magyar nyelv kutatására irányul. S ez nagyon érthető is: természetes, hogy a magyar és a többi finnugor nyelv kutatása a Szovjetunióban nem különül el egymástól úgy, mint ahogy bizonyos mértékig elkülönül nálunk. A moszkvai Nyelvtudományi Intézetben a magyar nyelvtudomány képviselője MAJTINSZKAJA KLÁRA.

Majtinszkaja már eddig is igen sokat tett a Szovjetunióban Magyarország és a magyar nyelv megismertetése érdekében: cikkeket írt Magyarországról, sokakat részesített magyar nyelvoktatásban. Ő végezte a KAHÁNA MÓZES összeállította, Moszkvában 1951-ben megjelent magyar-orsz szótár szerkesztési munkálatait, s ő írta a szótárhoz csatlakozó rövid magyar nyelvtant. Nagyjelentőségű, tudományos teljesítménye lesz Majtinszkajának rövidesen megjelenő nagy magyar leíró nyelvtana, melyről már nagyheti előadásomban említést tettem. Bizonyosra vehetjük, hogy e könyvet a hazai készülő magyar leíró nyelvtanok szerkesztői is sok haszonnal forgathatják.

A finnugor csoport másik két tagjának a munkájáról előadásom további részeiben fogok szólni.

II.

Leningrádban a nyelvtudományi kutatás a moszkvai Nyelvtudományi Intézethez tartozó leningrádi Nyelvtudományi Intézetben folyik. Amint már említettem, itt van a mai orosz nyelv szótárának és az északi népek nyelveinek az osztálya. Itt dolgozik több ázsiai és kaukázusi nyelvnek a kutatója. Itt működik N. L. TYERESONKA kutató, aki főleg a nyenyec (jurák-szamojéd) nyelvvel foglalkozik, de több más szamojéd nyelvet is ismer. Itt dolgozik továbbá N. I. TYERJOSKIN chanti származású kutató is.

Tyerjoskin ereje és ideje megoszlik pedagógiai és tudományos feladatok között. Több tankönyvet írt a chanti iskolák számára s nagy nyelvi anyagot gyűjtött a chanti nyelvjárások köréből. Jelenleg is főleg a nyelvjárások kutatásával foglalkozik abból a célból, hogy megoldja a chanti irodalmi nyelv, ill. nyelvek még megoldatlan problémáit. TYERJOSKIN-nak az a nézete (és mások is úgy vélekednek), hogy a jelenlegi egy chanti irodalmi nyelv nem felel meg céljának, mert nem érthető számos chanti nyelvjárás beszélői számára. Ezért *Tyerjoskin négy* chanti irodalmi nyelv létesítését tartja szükségesnek. Közülük kettő egy-egy északi nyelvjáráson, a kazimi és az obdorszki nyelvjáráson, kettő pedig egy-egy keleti nyelvjáráson, a szurguti és a vachi nyelvjáráson

alapulna. TYERJOSKIN javaslata Leningrádban jártamkor még csak jóváhagyásra váró terv volt. TYERJOSKIN a déli-chantik számára irodalmi nyelv létesítését nem tartja szükségesnek, mert ennek gyakorlati szempontból nem lenne semmi értelme.

TYERJOSKIN hozzáfogott egy chanti-orosz szótár készítéséhez is, ennek a munkálatait azonban egyelőre — említett egyéb teendői miatt — szünetelteti.

N. M. TYERESONKÁNAK ugyan nem anyanyelve, de családi nyelve a nyenyec nyelv, férje ugyanis nyenyec származású. Jelenleg egy nyenyec-orosz szótár összeállításán dolgozik. Anyagát a helyszínen gyűjtötte, ill. a folklór-irodalomból meríti. Szótára főleg a két nyenyec főnyelvjáráson fog alapulni, de kisebb mértékig képviselve lesznek benne egyéb nyelvjárások is. TYERESONKA is több tankönyv írásában vett, ill. vesz részt.

A leningrádi Nyelvtudományi Intézetten kívül mind a chanti és a manysi, mind pedig a nyenyec nyelv területén fontos gyakorlati munka folyik a Herzenről elnevezett Pedagógiai Intézetben. Ennek van külön északi részlege; itt nevelik e. k. a chanti, a manysi és a nyenyec nép jövődjé tanítóit. Az Intézet tanárai közül A. N. BALANGYIN docenssel és M. P. VACHRUSOVA tanárnővel találkoztam. BALANGYINNAK főfeladata a manysi irodalmi nyelv függőben lévő kérdéseinek a megoldása és manysi tankönyvek írása. A háború befejezése óta írt egy manysi ábécét és az általános iskola I—II. osztálya számára egy-egy olvasókönyvet. Részt vesz a III. osztály számára többek együttes munkájával készülő olvasókönyv összeállításában. Több könyvet fordított le oroszról manysi nyelvre; fordításai a Pedagógiai Kiadó kiadásában jelentek meg. Az utóbbi időben sokat foglalkozott a chanti nyelvvel. Az a nézete, hogy a manysik és a chantik számára — az érthetőség szempontját véve alapul — nem egy-egy fő irodalmi nyelvet, hanem több irodalmi nyelvet kellene kidolgozni, mert egy-egy fő nyelvjárás a többi manysi, ill. chanti nyelvjárás beszélői számára nem érthető. Mégis a manysik számára — gyakorlati szempontok figyelembevételével — ma már elegendőnek lát csak egy irodalmi nyelvet, amely az északi, mégpedig a szoszvai nyelvjáráson alapul. — A déli manysik számára nem szükséges külön irodalmi nyelv, mert ők már egészen eltatárosodóban, ill. eloroszosodóban vannak.

VACHRUSOVA tanárnő pár éve fejezte be tanulmányait az egyetemen, ahol két évig magyarul is tanult. Jelenlegi főfeladata a manysi anyanyelvű tanítójelöltek tanítása. Ő is készített már több tankönyvet, s jelentek meg fordításai is manysi nyelven. Jelenleg az általános iskola III. osztálya számára készülő manysi tankönyv írásában és egy, a manysi tanítók számára készülő, oroszul megjelenendő pedagógiai szakkönyv készítésében vesz részt.

A Pedagógiai Főiskolán a chanti nyelvet TYERJOSKINON kívül még K. F. CHVATAI-MUCHA tanár tanítja. Ő is több tankönyvet írt a chanti általános iskolák számára.

A manyysi és a chanti irodalmi nyelven szép számmal jelentek és jelennek meg műfordítások: szovjet elbeszélések, regények fordításai. Ezeknek kiadásáról a leningrádi Pedagógiai Kiadó gondoskodik.

III.

A komi nyelvtudományi munka központja a Filiálé nyelv-irodalom- és történettudományi osztálya. Ennek 11 állandó munkatársa van. A nyelvtudományi csoport főfeladata gyakorlati célok megvalósítása: a komi nyelv tanulásának és használatának lehetővé tétele, ill. megkönnyítése a tömegek számára. Az alapvető munkálatok természetesen nem a Filiálé alapításakor, 1944-ben, hanem jóval előbb, 1921-ben kezdődtek meg, s az idők folyamán változó szervezeti keretek között folytak. Eredményei lettek a komi irodalmi nyelv és ennek első nyelvtanai, szótárai. A Filiálé nyelvészeti csoportjának már a munka folytatása: a komi irodalmi nyelv továbbfejlesztése a célja. Ezt a célt a Filiálé nyelvtani részletkérdések tisztázása, újabb és részletesebb nyelvtanok írása, a helyesírási gyakorlat szabályozása s egységes terminológia kialakítása útján kívánja szolgálni. A nyelvtani munkálatok közvetlen célja a Pedagógiai Intézet növendékei számára írandó főiskolai nyelvtankönyv. Ennek a munkálataiban a Pedagógiai Intézet tanárai is részt vesznek. A helyesírás szabályozását újabb kétnyelvű szótárak és külön helyesírási szótár kiadása útján kívánják elérni. Ami az előbbieket illeti, egy kisebb komi-orosz szótárt már 1948-ban kiadtak. Jelenleg egy nagyobb, 30 000 szavas komi-orosz és egy orosz-komi szótár összeállításán dolgoznak. Az utóbbi két éven belül megjelenik. Az irodalmi nyelv egységének a megteremtésére s a szóhasználat szabályozására készítenek terminológiai szótárt is. Az utóbbi időben ugyanis sok új orosz jövevényszó került át a komi nyelvbe, s az irodalomban ezek is meg a komi szavak is használatosak ugyanazon fogalom jelölésére. A terminológiai szótár ezt a zavart hivatott megszüntetni, s vezérvényül fog szolgálni a könyvkiadók számára.

A Filiálénak rendkívül fontos feladata továbbá a nyelvjárások kutatása. A nyelvjárások alapos ismerete nélkül a fenti feladatok egyike sem oldható meg, ezért a Komi Köztársaságban már régóta folyik s egyre nagyobb méreteket ölt a nyelvjárás anyag gyűjtése és feldolgozása. A szókincs gyűjtésében külső munkatársak (vidéki értelmiségiek, egyetemi hallgatók, diákok) is részt vesznek. A nyelvjáráskutatások célja (északról dél felé haladva) valamennyi komi nyelvjárás tudományos vizsgálata. Ez úton egyrészt az irodalmi nyelv továbbfejlesztéséhez kívánnak segítséget nyújtani, másrészt az összehasonlító dialektológia alapjait akarják megvetni.

A szókincsgyűjtés közvetlen célja a komi nyelvjárás szótár összeállítása. Ez a tervek szerint kb. 50 000 szót fog magában foglalni. A szótárhoz ottjártamkor 34 000 szóból álló kartotékanyag volt összegyűjtve. Az északi

nyelvjárások anyagának gyűjtése már befejeződött, a déli nyelvjárások területén a gyűjtés most folyik. A komi-permják nyelvjárást is kutatta két expedíció. A gyűjtött anyag a Filiáléban van elhelyezve. A szavak nem fonetikusán, hanem fonematikusán vannak feljegyezve. Gépi felvevő készülékekkel eddig még nem dolgoztak, de ez is tervbe van véve. A szavak jelentését nemcsak a komi irodalmi nyelven, hanem oroszul is közölni fogják. A komi nyelvjárás szótár megjelenése 5 év múlva várható.

A komi nyelvészek idejét nagyon igénybe veszik a felsorolt együttes munkák. Mindamellet az egyéni munka sem hiányzik. Az egyéni kutatások eredményeit a Filiálé évkönyvében közlik. Számos tanulmány van egyelőre még kéziratban, köztük pl. SZIDOROV professzornak „A komi nyelv képzői” s „A szórend a komi nyelvben” c. tanulmányai.

IV.

A Karjalai-Finn Köztársaságban a nyelvtudományi kutatások központja a Szovjet Tudományos Akadémia petrozavodszki filiáléja. A kutatások elsősorban a finn irodalmi nyelvre és a karjalai nyelvjárásokra irányulnak. A finn nyelvtörténet terén nagy érdemeket szerzett már BUBRIH professzor, aki 1948-ban kiadta a finn nyelv történeti hangtanát s kéziratban elkészítette a finn nyelv történeti morfológiáját is (az utóbbit most készítik elő kiadásra a Filiálé munkatársai). Ezek mellett szükség van azonban tudományos leíró nyelvtanra is. Ezért most egy nagyobb munkaközösség a finn nyelv normatív nyelvtanának a megírásán dolgozik, amely SZTÁLIN elvtárs nyelvtudományi tanításán fog alapulni. A hangtanból, morfológiából és szóképzéstanból álló első rész 1953-ban fog megjelenni. A második rész a mondattant fogja tartalmazni.

Finn irodalmi nyelvi szótárak készítése szintén fontos feladata a petrozavodszki nyelvészeknek. Egy kisebb finn-orosz szótárt már kiadtak. Egy 70 000 címszót tartalmazó orosz-finn szótár 1954-ben jelenik meg.

A karjalai nyelvjárások kutatása 1931-ben, az akkori Karjalai Tudományos Kutatóintézetben kezdődött meg, s azóta csak a háború alatt szünetelt. A gyűjtéshez BUBRIH professzor dolgozta ki az utasításokat, s a gyűjtött anyag alapján ugyanő néhány munkatársával hozzáfogott a karjalai nyelvjárások atlaszának a készítéséhez. Az egész finnugor összehasonlító nyelvtudomány igen nagy kárára BUBRIH 1949-ben meghalt, de munkatársai (A. BELJAKOV és N. ANYISZIMOV) folytatták a munkát, s ma már azt lehet mondani, hogy az atlasz nagy vonásokban készen van. Északon Kuolajärvitől, délen a Szvirj folyóig valamennyi karjalai nyelvjárást, tehát a lüd és az aunuszi nyelvjárásokat is bemutatja, csak a tveri-karjalai meg az inkeri nyelvjárásokra nem terjed ki. 1954-ben kerül kiadásra.

Az említetteken kívül több más munkálat is folyik Petrozavodszkban. Közülük a karjalai nyelvjárási összehasonlító nyelvtannak és a karjalai nyelvjárások szótárának a munkálatait kívánom kiemelni. A nyelvjárási szótár a szorosabb értelemben vett karjalai nyelvjárásokon kívül az ú. n. tveri-karjalai nyelvjárásokra is ki fog terjeszkedni. A tveri-karjalai anyag egészében egyetlen kutatónak, A. BELJAKOVNAK a gyűjtése. A nyelvjárások többségéből az alapszókincs már össze van gyűjtve. Minthogy azonban az aunuszi nyelvjárások még hátra vannak, ezért a szótár megjelenésének az időpontja még nincs közelebb-ről meghatározva. Amint hallottam, a tveri-karjalaiak száma elég jelentékeny: kb. 170 000. Ma már mezőgazdaságon kívül gyári munkával is foglalkoznak. Az említett BELJAKOV a tveri-karjalai nyelvjárás nyelvtanát is megírta; tanulmánya még kéziratban van.

A vepsze nyelv tudományos kutatásával 1946-ig nem foglalkoztak. Gyakorlati célok érdekében M. HÄMÄLÄINEN és A. ANDREJEV 1936-ban kiadtak egy kisebb vepsze-orosz szótárt, BOGDANOV pedig több vepsze tankönyvet írt. Az említett művek nyelvi szempontból a középvepsze nyelvjáráson alapultak, mert a vepszék többsége ezt a nyelvjárást beszéli. Hatásukra kialakulóban volt a vepsze irodalmi nyelv is, a háború alatt azonban a vepsze tankönyvek elpusztultak, s azóta az irodalmi nyelvi kezdeményezéseknek még nem volt folytatásuk.

1946 óta viszont megindult a vepsze nyelv tudományos kutatása. BOGDANOV, a petrozavodszki Filiálé nyelvtudományi csoportjának a vezetője, jelentős anyagot gyűjtött egy vepsze nyelvjárási szótárhoz s (egyelőre még kéziratban lévő) disszertációt írt a vepsze szókészlet fejlődésének történetéről. Ugyanő toponimikai kutatások alapján a vepszék történetéről is írt egy kisebb tanulmányt.

Egy vepsze történeti nyelvtan írása is megkezdődött, ennek a munkálatai azonban egyéb teendőik miatt, egyelőre szünetelnek.

Az említett nyelvek, ill. nyelvjárások vizsgálatán kívül folyik a karjalai orosz nyelvjárások kutatása is; ez jelenleg még az anyaggyűjtés fokán van.

A petrozavodszki Filiálé nyelvtudományi csoportjának 7 állandó munkatársa van. Számuk a feladatok sokaságához és nagyságához képest kicsi. A káderhiányon fiatal kutatók nevelése útján kívánnak segíteni. Jelenleg 5 aspiráns folytat nyelvészeti tanulmányokat.

A marrizmus — amint a petrozavodszki nyelvészek mondták — a karjalai-finn nyelvtudománynak is nagy kárt okozott. Viszont annál nagyobb fellendülést jelentett SZTÁLIN elvtárs zseniális munkáinak a megjelenése. Azelőtt a marristák megakadályozták az egyes nyelvek és népek történetének a kutatását; tagadták az ilyen kutatások jogosságát. Ma, SZTÁLIN elvtárs felszabadulást hozó munkáinak a megjelenése után — örömmel mondták a petrozavodszki szovjet tudósok — szabad foglalkozni minden nyelv történetével és minden nép multjával, kicsiével és nagyával egyaránt.

A Karjalai-Finn Köztársaság tudósai tanulmányaikban tekintetbe veszik a finn polgári tudósok kutatásainak az eredményeit is. Alkalmam volt megtekinteni a petrozavodszki Fiólé könyvtárát és láttam, hogy a könyvtárban megvannak a finnországi nyelvészeti folyóiratok és újabb nyelvtudományi tanulmányok. A karjalai-finn tudósok tehát ismerik és értékesítik a finnországi finn tudományos irodalmat, de persze a finn polgári nyelvészet következtetéseit kritikával használják fel.

Kritika a kritikáért, öncélúan — azt a benyomást nyertem — nem folyik. E helyett a karjalai-finn köztársasági tudósok inkább maguk is gyűjtenek, kutatnak és alkotnak. Bírálatot természetesen gyakorolnak, de ezt munka közben, a felmerülő problémák kapcsán teszik.

V.

Petrozavodszkából az Észt Szövetséges Köztársaság fővárosába, Tallinba utaztam, s itt az Észt Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi Intézetének a munkájával ismerkedtem meg. Az Intézet nyelvtudományi részlegének fő feladata a tömegek nyelvi kultúrájának emelése s ezzel kapcsolatosan az iskolák segítése. A középiskolákat már ellátták megfelelő tankönyvekkel. Most az egyetem igényeinek kielégítésén van a sor: egy olyan részletes, tudományos leíró nyelvtant kívánnak összeállítani, amelyre az egyetemi oktatásban is támaszkodhatnak. Ehhez azonban sok előmunkálatra van szükség, s ezek már folyamatban is vannak. A tudományos leíró nyelvtanhoz feltétlenül szükségesek egyebek közt a nyelvjárások és a régi nyelv ismerete. Ezért a nyelvjárási anyaggyűjtés igen nagy méretekben folyik, s eddigi eredménye kb. 1 500 000 kartotékcédula. Erre a hatalmas anyagra a különféle szótárak összeállításához is szükség van.

Az Intézet fő tervmunkája az Észt Nyelv Szótára.

Ez ugyan egynyelvű, magyarázó szótár lesz, de — a kapott tájékoztatóból arra következtetek — nem a mi készülő Értelmező Szótárunknak, hanem inkább tervezett Nagyszótárunknak felel meg, sőt annak a gyűjtési körén is lényegesen túlmegegy, mert a köz- és az irodalmi nyelv szavain kívül a nyelvjárások szókincsét is felöleli. A munka 1946-ban kezdődött meg, az anyaggyűjtés 1955-ig fog tartani, s csak azután következik a szerkesztés munkája. Az első kötet szerkesztése az eddigi tervek szerint kb. 3—4 évet fog igénybevenni. A szavakat észt nyelven értelmezik: ha elég, akkor csak egy szóval, ha szükség van rá, magyarázatot, sőt rajzokat is fognak közölni. A vidéki levelező munkatársak száma igen nagy. A levelező munkatársakat az állandó munkatársak kiszállások alkalmával megtanítják a fonetikus feljegyzésmód használatára, így a külső levelezők a nyelvjárási szavakat fonetikusán jegyzik fel. Ugyanők sokszor rajzokat is küldenek be a fogalmak megvilágítására.

Az Észtt Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetnek másik fontos szótári vállalkozása a Kis Nyelvhelyességi Szótár, kb. 30 000 címszót fog tartalmazni, rövid magyarázatokkal. 1954-ben fog megjelenni.

A Kis Nyelvhelyességi Szótáron kívül egy nagy nyelvhelyességi szótárt is készítenek. Két füzeté már megjelent, 1948-ban, ill. 1951-ben; harmadik befejező füzeté 1953-ban kerül kiadásra. Az észtt nyelvészek mindkét nyelv- helyességi szótár elkészítését igen fontosnak és sürgősnek tartják. Hogy miért, arra a kérdésre az észtt nyelv fejlődése adja meg a magyarázatot. Az 1905-ös forradalom hatására az észtt szellemi élet a század elején megélenkült s az észtt szépirodalom fejlődésnek indult. Ez a fellendülés magával hozta a megfelelő nyelvi kifejezőeszközök igényét. Ezen igények kielégítésével kapcsolatban egyrészt arra törekedtek, hogy az észtt nyelvet gazdagabbá és hajlékonyabbá tegyék, másrészt pedig a nyelvhasználat tarka összevisszaságát igyekeztek szabályozni. Valójában tehát nagyszabású nyelvújítási mozgalom indult meg. A nyelvújítás egyes vezéreit és híveiket — mint annak idején nálunk, úgy az észtteknél is — különféle elvek vezérelték. Az egyik tábor elsősorban az észtt- tikaik szempontot tekintette irányadónak és így igen sok túlzásba esett, a másik a célszerűség elvét követte s lényegesen nagyobb mérséklet híve volt. Az egyik tábor is s a másik tábor is adott ki nyelvújítási, ill. nyelv- helyességi szótárakat és kézikönyveket. Ennek a következménye pedig további zűrzavar lett. Érthető, hogy a szocialista Észttország nyelvészei ennek az állapotnak a nép, a kultúra és az iskolázás érdekében mielőbb véget akarnak vetni, s ezért dolgoznak oly lázas sietséggel az új nyelv- helyességi szótárakon.

E szótárakon kívül készülnek politikai, mezőgazdasági, jogi, természet- tudományi és technikai szakszótárak, nyelvjárástanulmányok és nyelvtani monográfiák is. A nyelvjárási gyűjtőmunka keretében nemcsak szavakat, hanem szövegeket és helyneveket is gyűjtönek.

Azt a benyomást nyertem, hogy az észtt nyelvészek elsősorban a nagy kollektív munkákra, a maradandó értékű, nagyszabású nyelvtudományi vállalkozásokra összpontosítják erejüket; idejük nem forgácsolódik szét a kisszerű, alkalmi teendőik között. Az erőknél ilyen nagy, komoly célokra való összpontosítását nemcsak Észttországban, hanem a Szovjetunióban egyebütt is alkalmam volt megfigyelni. Mindamelltt nem szünetel Észttországban az egyéni kutatómunka sem: jelennek meg disszertációk és kisebb értekezések is, de az utóbbiak kedvéért nem tartanak fenn folyóiratot. A disszertációk és az időnként elkészülő értekezések önállóan, ill. sorozatban meg az Észtt Tudományos Akadémia évente négyszer megjelöő Közleményeiben látnak nap világot.

VI.

Az Észtt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének szótári osztálya Tartuban székel. Ennek és az észtt egyetemnek a megláto-

gatására Észtország régi egyetemi városába, Tartuba utaztam. Itt a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet szótári osztályán folyik a már említett szótári-munkálatokon kívül a nyelvhelyességi közönségvizsgálat is. Ha szakkörökben vagy a nagyközönség körében új fogalmak ismertté válásával egyidejűleg ezek észti nyelvi elnevezésének a kérdése felmerül, helyes észti szavakért a tartui szótári osztályhoz fordulnak.

A másik tartui nyelvtudományi intézmény az (Akadeemiline Emakeele Selts) Akadémiai Anyanyelvi Társaság. Ez az Észt Akadémia felügyelete alatt áll, de nem része az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének. Nagyjából a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak felel meg, de munkája sokkal szélesebb körű és állandóbb jellegű. Feladata a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet nyelvészeti munkájának a segítése s a nyelvtudomány népszerűsítése. Előbbi hivatását, egyebek közt pl. a Nyelvhelyességi Szótár munkálatait, a Társaság rendszeres nyelvjáráskutatás végzése és szervezése útján tölti be. Minden észti tagja lehet, aki érdeklődik anyanyelvére iránt. Tagjainak 31 százaléka tanuló, egyetemi hallgató, 21 százaléka munkás, ill. alkalmazott, 10 százaléka nyugdíjas, ill. iparos, s ugyanennyi százaléka kolhoztag. Rendes tagjai tagdíjat fizetnek, támogató tagjai pedig a munkában vesznek részt. A Társaság a nyelvjáráskutatást kérdőívek segítségével végzi. A támogató tagok megkapják a kérdőíveket, s vagy maguk válaszolnak a kérdésekre, vagy pedig a másoktól nyert válaszokat küldik be. A kérdéseket a vezetőség állítja össze. A Társaságnak van egy állandó szakember-tisztviselője; ő utazgat, tart tanfolyamokat a külső munkatársak részére, intézi a levelezést stb. Az ország különféle területeiről beérkezett válaszok alapján szófeldrajzi térképet készítenek, eldöntik: melyik szónak melyik változata a legelterjedtebb, s ezt javasolják azután címszóul a nyelvhelyességi szótárba. A külső munkatársak lelkeségének és munkájuk méreteinek a jellemzésére megemlítem, hogy egyetlen munkatárs, egy falu tanácselnöke, eddig a következő tanulmányokat készítette el a Társaság számára:

- a) nyelvjárása nyelvtanát fő vonásaiban ismertette (247 l.);
- b) monográfiát a szélalmokról (500 lapon, gyönyörű írással), 75 művészi rajzzal a különféle szélalmokról, ill. részeikről;
- c) egy néprajzi tanulmányt a falusi kovácsokról és munkájukról (60 lapnyi terjedelemben),

A külső tagok eddig összesen 15 000 lapnyi tanulmányt és 14 000 szó-cédulát küldtek be. A jövőben helynevek gyűjtésére is felkérlik őket. Nemcsak szavakat, hanem szövegeket is gyűjtenek, s hang- és alaktani kérdésekre is válaszolnak. A külső munkatársak jutalmakat, kitüntetéseknek kapnak s pályadíjas munkákat is írnak. A Társaság munkája — mondhatom — őszinte csodálattal töltött el.

Tartuban a kis balti-finn népek mai helyzetéről is kaptam rövid tájékoztatást, de, sajnos, ezek a feljegyzéseim elkallódtak. Amennyire vissza tudok

emlékezni ARISTE professzor közlésére, az a helyzet, hogy a pár évtizeddel ezelőtt még kb. 500 főből álló vót néptörödékeknek ma már alig egynéhány képviselője él, a többi meghalt, illetőleg nem használja anyanyelvét. Azt lehet mondani, hogy a vót nyelvet már csak egy-két aggastyán tudja beszélni,

A háború előtt kb. 1500 lélekszámú lív nép maradékai ma is régi lakóhelyükön, a lett tengerparton élnek. A lívek hihetőleg legalább egy nemzedékel túl fogják élni a vótokat. A köztük járt észtek tudomása szerint ugyanis nemcsak a felnőtteknek egy kis csoportja, hanem még egynéhány gyerek is beszéli és használja anyanyelvét.

Az utolsó adatok szerint kb. 30 000 lélekszámú vepsze nép a vótok és a lívek mellett ma is életerős népnek mondható: a vepsze nyelv kihalásáról nincs okunk beszélni.

VII.

Az időrendi sorrendben utolsó finnugor köztársaság, melyet meglátogattam, Mordóvia, azaz a Mordvin Autonóm Köztársaság volt. Fővárosába, Szaranszkba — a Moszkvai Nyelvtudományi Intézet érdekelt munkatársaival együtt — abból a célból utaztam, hogy résztvegyek a mordvin nyelvtudományi kongresszuson. A kongresszus három napig tartott. Hivatalosak voltak rá valamennyi szovjetuniói finnugor köztársaság nyelvészeinek meg a szomszédos köztársaságok nyelvészeinek a képviselői is, a finnugor filológia leningrádi professzorával együtt. A nyelvészeti előadások sorát B. A. SZEREBRENNYIKOV professzor előadása nyitotta meg. Kijelentette, hogy az a tanítás, amely szerint a mordvin nyelv rokona a finn nyelvnek, nem fasizmus és nem reakció (a nyelvi rokonság természetesen nem feltétlenül jelenti a népek faji rokonságát). Példákat is említett a mordvin és a finn szókincs meg a morfológia területéről: hozzájuk fűzve, hogy a bennük megmutatkozó egyezések nem magyarázhatók másképp, mint a két nyelv rokonságával s a két nép egykori szoros kapcsolatával. A továbbiakban állást foglalt a kongresszus egyik legfontosabb vitás kérdésében: lehetséges-e és kívánatos-e a mai két (erzá és moksa) irodalmi nyelv helyett egy, egységes mordvin irodalmi nyelvnek a bevezetése. Számos szempont mérlegelése után arra az eredményre jutott, hogy egy, egységes mordvin irodalmi nyelvnek a létesítése a mordvin nyelvek fejlődésének mai szakaszában nem volna célszerű. — Két előadás a mordvin szókészlet, ill. az irodalmi nyelv fejlődésének kérdéseivel foglalkozott. Egy fiatal mordvin kandidátusnő alapos felkészültséggel bírálta a mordvin szófajokra vonatkozó régibb tanítást s sok új és helyes megállapítással gyarapította a mordvin szófajok rendszerére vonatkozó ismereteinket. Rámutatott arra is, hogy a marrizmus milyen téves tanításokra vezetett annak következményeképpen, hogy visszaélt a jelentéstanal és elhanyagolta a morfológiát. Végül az előadó sürgette új morfológiai kutatások megindítását és az iskolai

nyelvtanok átdolgozását Sztálin elvtárs tanításának a szellemében. Érdekesek voltak számomra a következő előadások is, melyek a mordvin nyelvek politikai és közgazdasági terminológiájának a problémáit, az orosz nyelvből mordvin nyelvre történő fordítás fő elveit, a mordvin nyelvek iskolai tanításának a kérdéseit világították meg s mordvin nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkoztak, különös tekintettel a mordvin nyelvújításra. Az utóbbi előadások és viták a magyar nyelvújítást idézték emlékembe, úgyhogy én is tartottam egy rövidke előadást, melyben megpróbáltam párhuzamot vonni a magyar és a mordvin nyelvújítás között.

A kongresszuson felszólalt a Moszkvai Néprajzi Intézet egyik kutatója is. Hibáztatta, hogy a mordvin kutatóintézet nem gyűjt elég néprajzi anyagot s hogy nem foglalkozik eleget a terjuchánok néven ismert, eloroszosodott mordvinokkal meg a karatájoknak nevezett, eltatárosodott mordvinokkal, noha e két népcsoport mind néprajzi, mind pedig nyelvi szempontból rendkívül érdekes, mert nyelvükben vannak mordvin szókészleti maradványok. Hangsúlyozta, hogy e két népcsoport tanulmányozására a néprajzkutatóknak és a nyelvészeknek össze kell fogniok.

Számomra sok új megállapítást tartalmazott a mordvin közoktatásügyi miniszter felszólalása. Szerinte a moksák és az erzäk egymás szókészletének kb. 80 százalékát megértik. A miniszter azon a véleményen volt, hogy azok, akik a moksák és az erzäk közt a kölcsönös megértés hiányát hangoztatják, nem tanulmányozzák eléggé a mordvin nyelvjárásokat. A miniszter a Kutatóintézetet is hibáztatta azért, hogy nem foglalkozik eleget az élő nyelvvel, nem gyűjt elég élő nyelvjárási anyagot, hanem megállapításaihoz sokszor megalégszik a SACHMATOV közölte anyaggal. Úgy nyilatkozott a miniszter, hogy a mordvin főnyelvjárások közt vannak közvetítő nyelvjárások s pl. a moksa jellegű nyelvjárásokban ismert sok erzä szó, és fordítva. Utalt arra is, hogy mindkét főnyelvjárásban igen sok az orosz jövevényszó (a szókészlet kb. 40 százaléka), s a kölcsönös megértést ezek is megkönnyítik, mert hangalakban alig különböznek egymástól. Kívánatosnak mondotta, hogy a jövőben a moksa iskolákban is olvassanak erzä nyelvű szemelvényeket, és fordítva. — Magánbeszélgetés során az derült ki, hogy a mordvin nyelvészek közül többen nem mindenben értettek egyet a miniszterrel.

A mordvin nyelvtudományi kongresszus anyaga ugyan tudtommal még nem jelent meg, mégis megpróbálok röviden számot adni a kongresszus határozatairól — úgy, ahogy én hiányos orosz tudásommal értettem őket.

a) A moksák és az erzäk *egy* népet alkotnak, mert nyelvükben az alapszókinccs és a nyelvtani szerkezet jelentős mértékben megegyezik, egy köztársaságot is alkotnak s *egy* alkotmányuk van. Nem fogadható el tehát az, a kongresszuson is felmerült nézet, hogy a moksák és az erzäk két külön nép volnának.

b) Noha az erzák és a moksák *egy* népet alkotnak, számukra *egy* irodalmi nyelv nem létesíthető. A két külön irodalmi nyelven már jelentős mennyiségű irodalom és sok tankönyv jelent meg, különállásukat igazolta az élet. A gyakorlat arra mutat, hogy helyesebb a két külön irodalmi nyelv megtartása.

A kongresszus a mordvin Kutatóintézet jövőbeli feladataiul e. k. a nyelvjárások fokozott kutatását meg annak a kérdésnek a tanulmányozását jelölte meg, hogy milyen szerepe van az orosz nyelvnek a mordvin nyelv gazdagításában. Kívánatosnak mondotta továbbá a kongresszus olyan tanulmányok írását, melyek gazdagítják a szovjet finnugrisztikát.

A kongresszus után alkalmam volt a Mordvin Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Tudományos Kutatóintézet állandó munkájával is megismerkednem. A nyelvtudományi osztály egyik főfeladata tankönyvek és szótárak készítése a köztársaságbeli mordvin és orosz iskolák számára s a mordvin irodalmi nyelvek további tökéletesítése, szépítése. Az ilyen gyakorlati feladatok végzését a marrizmus uralma sem gátolta, a tudományos feladatok végzésének a lehetőségét azonban csak SZTÁLIN elvtárs művei teremtették meg: csak ezek megjelenése óta gondolhatnak tudományos nyelvtanok kidolgozására és a nyelvjárások széleskörű tanulmányozására.

A közeljövőben kiadásra kerülő művek közül kéziratban már készen állt a mordvin szókészlet és szótárírás elméleti kérdéseit tárgyaló tanulmány, mely a közel jövőben fog megjelenni. Elkészült az erzá és a moksa nyelv tudományos szintakszisa is. A nagyszabású tudományos morfológia írása folyamatban van. A szótárírási tevékenység eredményességét az 1948—51-ben már megjelent, terjedelmes erzá és moksa-orosz, valamint orosz-erzá és orosz-moksa szótárak bizonyítják. Ottjártamkor próbanyomásos alakban már készen állt a terminológiai szótár is. A nyelvjárások szélesebbkörű tanulmányozása azonban csak az idén indult meg.

A mordvin nyelv története szempontjából figyelemre tarthat számot egy, Gorkij városában előkerült s a Moszkvai Nyelvtudományi Intézet gondozásában kiadandó XVIII. századi ötnyelvű (erzá, udmurt, csuvas, mari és tatár nyelvű) szótár.

A mordvin Filiálé nyelvtudományi osztályának tagjai közül többen tudnak finnül olvasni, de finnugor összehasonlító nyelvészeti tanulmányokkal még nem értek rá foglalkozni. Számos összehasonlító nyelvészeti tanulmányt írt azonban a mordvin nyelvről БУБРИН. Ezek közül több meg is jelent, néhány azonban még kiadásra vár a mordvin Filiálé könyvtárában.

Mint a többi finnugor filiól, úgy a mordvin Filiálé is évkönyvet ad ki s ebben jelenteti meg a kisebb terjedelmű értekezéseket.

A szaranszki kongresszuson — mint említettem — a szomszédos finnugor köztársaságok tudományos kutatóintézetei is képviselve voltak. Így abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy a kongresszuson megjelent

udmurt és mari tudósoktól az udmurt és a mari kutatóintézet munkájáról is kaphattam rövid tájékoztatást.

Az Udmurt Autonóm Köztársaság fővárosa, Izsevszk — mint hallottam — kb. 200 000 lakosú, modern város s egyben fontos ipari központ.

Az udmurt kutatóintézet tankönyvek írásával már nem foglalkozik, csupán bírálatokkal. A szótári munka azonban az udmurt nyelvészeknek is fontos feladatuk. Egy kisebb udmurt-orosz szótárt 1948-ban adtak ki. Orosz-udmurt szótár is jelent már meg 1942-ben, de jövőre tervbe van véve egy jóval nagyobbak a kiadása. Helyesírási szótár is készülöben van. A nyelvi osztály vezetője, P. N. PEREVOSCSIKOV, több dolgozatot írt a mondattan köréből: az egyenes és a függő beszédről s néhány udmurt szintaktikai szerkezetéről.

A mari nyelvészeket — mint a mordvin nyelvészeket — szintén az irodalmi nyelv, ill. nyelvek kérdése foglalkoztatja. Jelenleg a mariknak is két irodalmi nyelvük van, újabban felmerült azonban egy egységes mari irodalmi nyelv terve. Eszerint az új irodalmi nyelv az úgynevezett mezei nyelvjáráson alapulna, tekintettel arra, hogy ennek a nyelvjárásnak a beszélői az egész mari nép 80 százalékát alkotják. Különben a mari nyelvet nemcsak a Mari Autonóm Köztársaságban, hanem a szomszédos Tatár és Udmurt Köztársaságban is tanítják. Ugyanis a marik nagy területen szétszórtan élnek, úgyhogy csak mintegy 50 százalékuk lakik a mari köztársaság határain belül, másik 50 százalékuk a szomszédos köztársaságok területén él.

A mari nyelvészek egyik fő feladata a mari-orosz szótár elkészítése, mely a terv szerint 15 000 címszót fog tartalmazni s rövidesen megjelenik. A szótár készítésében résztvesz az ismert nevű folklorista és szótárkészítő, VASZILJEV mari tudós is.

A szaranszki kongresszuson nemcsak finnugor, hanem csuvas részről is érdeklődés nyilvánult meg a magyar nyelvtudomány iránt. JEGOROV, csebokszari csuvas kutató, főleg azt tudakolta, hogy milyen újabb eredményei vannak nálunk a magyar—bolgár-török kapcsolatokra vonatkozó kutatásoknak.

Munkácsi, Mészáros, Bálint Gábor és Gombocz főbb munkáit — mint mondotta — ismeri, Hunfalvy „Die Ungern oder Magyaren“ című 1881-ben megjelent művét idézi is a csuvasok etnogenezisééről szóló értekezésében. Viszont nagyon fájjalta, hogy az új magyar őstörténeti irodalomhoz nem tud hozzájutni.

A szaranszki kongresszus újabb ragyogó bizonyítéka volt számomra ama nagy fellendülésnek, melyet a szovjetuniói finnugor nyelvek kutatása terén s a szovjet nyelvtudományban általában SZTÁLIN elvtárs művei idéztek elő.

VIII.

Az eddigiekben azt a nagyszabású nyelvtudományi munkát igyekeztem fő vonásaiban bemutatni, amely a finnugor szövetséges és autonóm köztár-

szakaságok akadémiáján, ill. akadémiái filiáléiban megkutató intézeteiben az egyes finnugor nyelvek terén folyik. Úgy érzem azonban, hogy van még néhány kérdés, amelyekre ma a fentiekén kívül feltétlenül ki kell térnem. Ezek közé tartozik a finnugor összehasonlító nyelvészet kérdése is.

Ezen a téren — úgy nyilatkoztak a szovjet nyelvészek — még vannak nehézségek. Ezeknek egyik, mégpedig fő oka a marrizmus, mely sokáig uralkodott a Szovjetunióban, hosszú ideig megakadályozta, pangásra ítélte a történeti és összehasonlító nyelvtudományt. Minthogy uralkodása idején lehetetlenné tette fiatal kádereknek ilyen irányú nevelését, káderhiányt is okozott, s ilyen formában még ma is akadályozója a SZTÁLIN elvtársról jogaiba visszahelyezett történeti-összehasonlító nyelvtudomány széleskörű, gyors kialakulásának. A nehézségek másik oka az, hogy 1949-ben meghalt a szovjet finnugrisztika vezéralakja, БУБРИН professzor, aki — ВІНОГРАДОВ akadémikus és mások megállapítása szerint — még nem volt pótolható. A finnugor összehasonlító nyelvészet fontosságát azonban több szovjet nyelvész nyomatékosan hangsúlyozta előttem, s egyikük kijelentette, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak éppannyi létjogosultsága van, mint amennyi az indoeurópai nyelvtudománynak.

Az összehasonlító nyelvészet s ezen belül a finnugor összehasonlító nyelvtudomány jelentőségét a Вопросы Языкознания (1952/6: 23) is kiemeli:

«Сравнительно-историческое изучение групп родственных языков, прежде всего славянских и языков народов СССР, плодотворно оживившиеся после Октября, но заглушенные «учениками» Н. Я. Марра, должно быть возобновлено; оно должно занять подобающее ему место в исследовательской практике советских языковедов. Возможность же плодотворного сравнительно-исторического изучения родственных языков подтверждается результатами, уже наметившимися в исследованиях советских языковедов домарровского периода или немарровского направления (...труды Д. В. Бубриха по финно-угорским языкам...)»

(A rokon nyelveknek — elsősorban a szláv nyelveknek, valamint a Szovjetunióban élő népek nyelvének — összehasonlító-történeti tanulmányozása október után üdvös módon fellendült, de mivel e vizsgálatokat N. J. Marr „tanítványai“ teljesen háttérbe szorították, most újra fel kell támasztanunk őket, hogy elfoglalhassák az őket megillető helyet a szovjet nyelvtudósok kutató munkájában. Hogy a rokon nyelvek összehasonlító történeti vizsgálata mennyire hasznos lehet, azt azok az eredmények is bizonyítják, amelyeket a marrizmus korszakát megelőző, vagy a marrizmus irányzatával szembenálló s már említett szovjet nyelvtudósok értek el kutatásaik során (...Д. В. БУБРИН művei a finnugor nyelvek köréből ...).

Az összehasonlító finnugor nyelvtudomány régi szovjet művelői már valóban kezdik is pótolni azt a kiesést, melyet munkájukban a marrizmus

uralma és a marristák erőszakossága okozott. A nálunk is jól ismert, kiváló komi kutató, V. LITKIN professzor, a múlt évben megjelentette az őspermi nyelvről írt könyvét, amely a szovjet nyelvészek véleménye szerint oly kiváló munka, hogy méltó a legnagyobb elismerésre. Ugyanő Moszkvából való visszatérésem óta is több tanulmányt tett közzé: az egyikben a permi nyelvek vokalizmusával foglalkozik, a másikban a komi-permják nyelv hangsúlyozásának a kérdéseit tárgyalja. A finnugor filológia leningrádi tanárának, A. I. POPOV professzornak ugyancsak több nagyszabású műve áll nyomtatásra készen. A komi Filiálé munkatársának, SZIDOROV professzornak a komi és az udmurt szórendről írt tanulmánya tudtommal szintén rövidesen meg fog jelenni. Számos összehasonlító tanulmány készült a tartui egyetemen. Az egyik ú. n. diplomamunka a balti-finn nyelvek közös frazeológiáját tárgyalja, a másik a finnugor nyelvek passzív szerkezetfajaival foglalkozik.

De mindennél nagyobb jelentőségű az a nagyarányú és tervszerű előkészület, amely a finnugor nyelvtudomány továbbfejlesztése érdekében a szovjet egyetemeken folyik. Amíg a finnugor köztársaságokban működő kutatóintézetek a jelen fontos szükségleteit igyekeznek mielőbb kielégíteni s ezért bennük a káderhiány miatt egyelőre még nem folynak összehasonlító nyelvtudományi munkálatok, ugyanakkor az egyetemek a jövőbe néznek s már nevelik a kádereket az összehasonlító nyelvtudomány feladatainak a végzésére is.

A finnugor összehasonlító nyelvészet fiatal kádereinek a nevelése nem a moszkvai, hanem elsősorban a leningrádi egyetemen folyik. Itt működött haláláig, 1949-ig, a kiváló szovjet finnugrista, BUBRIH professzor is. Ma a leningrádi egyetemen a finnugor filológiának van tanszéke, s ennek betöltője, A. I. POPOV professzor tanítja a finnugor összehasonlító nyelvtudományt is. Munkájában több megbízott előadó van segítségére. A magyar nyelvet LJUBLJINSZKAJA elvtársnő tanítja. A finn nyelvnek és irodalomnak pedig két előadója is van. Előfordul az is, hogy különféle finnugor nyelvi előadások tartására egy-egy olyan aspiráns kap megbízást, akinek a kérdéses nyelv anyanyelve. Rokonnépeink tehetséges fiai közül több aspiráns tanult, ill. tanul a leningrádi egyetemen. A tanszék a közelmúltban két kongresszust is tartott a finnugor nyelvtudomány kérdéseiről: az egyiket még 1947-ben, BUBRIH professzor életében, a másikat pedig 1951-ben. A tanszék szoros kapcsolatban áll a petrozavodszki és a tartui finn, észt, ill. finnugor tanszékkel.

A petrozavodszki egyetemen a finnugor nyelvészeti munka csak SZTÁLIN elvtárs műveinek a megjelenése után indulhatott és indult meg, ami újabb jele annak, hogy milyen jelentőségük van SZTÁLIN elvtárs műveinek a finnugor nyelvtudomány szempontjából. A petrozavodszki finnugor tanszék vezetője BUBRIH professzor tanítványa, V. ZLOBINA tanárnő, a balti-finn nyelvek kutatója. A komi származású SZUCHANOVA tanárnő a komi nyelvről

szokott előadásokat tartani. LITKIN professzor is megígérte a petrozavodszki egyetemnek, hogy az összehasonlító nyelvtudomány megteremtéséhez segítséget fog nyújtani.

A tartui egyetemen a finnugor nyelvtudománynak 1946. óta külön tanterve van; betöltője PAUL ARISTE észt nyelvész. Ezen kívül külön professzora van a mai észt nyelvnek: J. V. VESKI személyében és az észt nyelvtörténetnek meg dialektológiának: A. H. KASK személyében.

A tartui egyetemen a finnugor nyelvek közül legtöbbet a finn és a vót nyelvvel foglalkoznak, mert az észt nyelv története szempontjából e két nyelvnek van a legnagyobb jelentősége. A tanulmányi követelmények nagyok: a hallgatók finnül olyan jól megtanulnak, hogy fogalmazni is képesek finnül. A távolabbi rokonyelvek közül is egynek a tanulása kötelező. A magyar nyelvnek állandó előadója van PAULA PALMEOS személyében. PAULA PALMEOS egy előadásán magam is jelen voltam s megállapíthattam, hogy a magyar nyelv iránt nemcsak számszerűen van érdeklődés, hanem a tanítás, ill. a tanulás eredménye is igen jó. Évenként váltakozva a mordvin és a mari nyelvről is szoktak előadásokat tartani, mégpedig többnyire az illető népek köréből kikerülő tudósok. A finnugor nyelvek oktatásának eredményességét nagymértékben növeli az a körülmény, hogy a tartui egyetem hallgatói nyaranta kiszállásokat szoktak végezni a különféle rokonnépekhez: lívekhez, karjalaiakhoz, vepszékhez, marikhoz.

Számunkra különösen fontos, hogy a tartui egyetem hallgatói a kárpát-ukrajnai magyarok körében is szoktak nyelvjáráskutatást végezni. Amellett, hogy itt gyakorlati magyar nyelvtudásukat nagy mértékben tökéletesítik, már gyűjtöttek jelentős nyelvi anyagot is, egyebek közt egy palóc nyelvjárásból. Az aspiránsok között vannak finn-, magyar- és mari-szakosok, köztük olyanok is, akik az illető népek köréből kerültek ki.

A tartui egyetemen a nyelvészkéaderek nevelése igen tervszerűen és eredményesen folyik. Az észt káderképzés szempontjai közül nem egyet mi is haszonnal érvényesíthetnénk.

Az a körülmény, hogy a Szovjetunió egyetemein tanulnak marik, mordvinok, udmurtok, manysik stb., akik megtanulnak, ill. megtanulhatnak finnül, észtül, magyarul stb., záloga annak, hogy a Szovjetunióban a finnugor összehasonlító nyelvtudomány rövidesen teljes virágában fog kibontakozni.

Arra a kérdésre, hogy a szovjet nyelvészek milyen nagyobb finnugor nyelvészeti feladatokat látnak időszzerűeknek, több helyen kaptam választ. Az összehasonlító nyelvtudomány professzora és egyben több finnugor nyelv kiváló ismerője, SZEREBRENNYIKOV professzor, VASZILIJ LITKIN említett, tavaly megjelent könyvének az előszavában ezt írja:

»Активное собирание материалов по истории различных языков, интенсивное изучение их диалектов, а также сравнительное изучение групп

родственных языков после появления работ И. В. Сталина по вопросам языкознания стало одной из главных задач советских языковедов.»

(A különféle nyelvek történetére vonatkozó anyag buzgó gyűjtése, a nyelvjárások tanulmányozása, úgyszintén a rokonnnyelvek csoportjainak összehasonlító kutatása I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak a megjelenése után a szovjet nyelvészek egyik főfeladatává vált.) (В. И. Лыткин: Древнепермский язык, 4—5).

Рогов professzor úgy nyilatkozott, hogy az összehasonlító nyelvtudomány elsőrendű feladata összehasonlító nyelvtanok és szótárak, ill. szójegyzékek készítése. De e munka végzése közben állandóan gondolnunk kell az összehasonlító módszer hiányosságainak a kiküszöbölésére, e módszer tökéletesítésére is. Az összehasonlító nyelvtudomány természetesen nem öncél és nem végcél. A nyelvet és fejlődési törvényeit a legszorosabb kapcsolatban kell tanulmányozni a társadalom történetével.* Ez — mint más szovjet nyelvészek kifejtették — nem azt jelenti, hogy történettudományi következtetések nélkül nyelvtudományi tanulmánynak nem lehet értéke. Szükségesek olyan nyelvtudományi munkák is, amelyek a nyelv és a nép történetének együttes tanulmányozását előkészítik, lehetővé teszik. Egészen vége azonban — amint Sztálin elvtárs megállapította — a nyelv történetének a tanulmányozása nem szakítható el a nép történetének a tanulmányozásától. A szovjet nyelvészek ezt valamennyien hangsúlyozták, de a nyelvek és népek történetének együttes tanulmányozását nem úgy képzelik el, hogy csupán a nyelvészek lennének kötelesek megismerkedni a történettudomány, a régészet stb. eredményeivel, hanem az utóbb említett tudományok művelői számára is kötelezettségül állítják oda a nyelvtudomány eredményeinek az ismeretét. Hozzá tették, hogy ezen összetartozó tudományok eredményeinek kölcsönös megismerése és felhasználása terén még náluk is sok a tennivaló.

SZEREBRENNYIKOV professzor a szaranszki kongresszuson arról is nyilatkozott, hogy milyen feladatokat lát elvégzendőknek egy finnugor nyelven, ez esetben a mordvinon belül. Azokra a gyakorlati jellegű munkálatokra, amelyeket rokonnépi nyelvészeink végeznek (pl. tankönyvírás, szótárkészítés), nem térek ki bővebben, mert ezekről már szó volt s ezek eléggé ismeretesek nálunk. Természetes, hogy fiatal kultúrájú rokonnépeink körében ezeknek a munkálatoknak elsőrendű fontosságuk van, s nem kétséges, hogy az ilyen természetű munkálatok legtöbb rokonnépünk körében még mindig többé-kevésbé úttörő jellegűek s éppen ezért rendkívüli megbecsülést érdemlő teljesítmény számba mennek. Arra azonban nem látok okot, hogy a rokonnépeink körében folyó gyakorlati munkálatokat úgy méltányoljuk, hogy egy-

*Az ú. n. alapnyelv rekonstruálása, amit a hagyományos komparatívisztika öncélúan művelt, csupán egyik mozzanata a nyelvfejlődési törvények tanulmányozásának. (I. NyIK. 1953. 245.).

ben — mint a közelmúltban megtörtént — többé vagy kevésbé burkoltan elmarasztaljuk a hazai finnugor nyelvészeket abban a bűnben, hogy finnugor nyelvészeti kutatásaikat nem állítják gyakorlati célok szolgálatába. A mi adottságaink és lehetőségeink mások, mint a rokonnépi nyelvészekéi. Legalább is én nyomát sem láttam a Szovjetunióban annak, hogy ott tőlünk iskolai nyelvtanokat vagy egyéb tankönyveket várnának pl. a mordvinok vagy akár a manysik és a chantik számára.

Ami a tudományos feladatokat illeti, SZEREBRENNYIKOV a mordvin nyelvészek elsőrendű feladatai egyikének tartja a mordvin nyelvek tudományos nyelvtanának a megírását. A mordvin nyelveket — mondotta — történeti fejlődésük síkján is kell tanulmányozni. Meg kell írni a mordvin nyelvek történeti nyelvtanát, úgyszintén az erzä és a moksa nyelv összehasonlító-történeti nyelvtanát. Mindehhez természetesen szükség van a mordvin nyelvjárások beható kutatására.

E nagyszabású feladatok gyakorlati megoldását — azt láttam a Szovjetunióban — általában nem egy embertől várják. Egy-egy nagyobb kutatási területen belül a részletek kikutatását több kutató feladatává teszik meg, s egy-egy részletkérdésnek a kidolgozását sokszor aspiránsokra bízják. Ilyenformán az aspiránsok és a kandidátusok dolgozatai általában egy-egy részletfeladat megoldásai. Annak a megvilágítására, hogy a Szovjetunióban milyen jellegű finnugor nyelvészeti kérdések kidolgozását látják szükségesnek és időszerűnek, felsorolom néhány olyan finnugor nyelvészeti kandidátusi disszertáció címét, amelyeket szerzőik a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai Nyelvtudományi Intézetének jóváhagyásával készítettek. Ilyenek: 1. A participiumok a mari nyelvben, 2. Denominális főnevek és mellékevek képzése a mordvin nyelvekben, 3. Az *m* végű deverbális névszók a moksa-mordvin nyelvben, 4. A felszólító mód ragozása a mai magyar nyelvben, 5. Posztpozíciók és prepozíciók a mai finn irodalmi nyelvben. 6. A térvizonyt jelölő esetek a mari nyelvben. 7. A melléknév a mordvin nyelvekben. A szovjet Akadémia komi Filiáléjában 1951-ben ilyen című kandidátusi disszertáció készült: Névszói kategóriák a komi nyelv északi nyelvjárásainak felső-vimi változatában. Tartuban ilyen szakdolgozatok készülnek: 1. Orosz jövevényszók a vót nyelvben. 2. Az *n*-es esetek és funkcióik a finnugor nyelvek balti-finn és volgai csoportjában. 3. Szovjet korszakbeli szavak a karjalai finn irodalmi nyelvben.

Részletkutatások tehát a Szovjetunióban is folynak, mégpedig igen jelentős mértékben folynak. Lényeges azonban, hogy a részletkutatásoknak meglegyen a maguk központi céljuk, s hogy a részletmunka végzése közben már szemünk előtt álljanak annak a hatalmas építménynek a körvonalai, amelynek az elkészüléséhez egy-egy épületrész megépítésével hozzá kívánunk járulni. A Szovjetunióban ennek a biztosítéka is megvan, mégpedig SZEREBRENNYIKOV professzor személyében. SZEREBRENNYIKOV általános nyelvész,

de jól ismeri a komi, a mari és a mordvin nyelvet, beszél finnül és magyarul, s éppen ezért a szovjet finnugrisztika szálai az ő kezében futnak össze. A szovjetuniói finnugor nyelvtudománynak igen sokat jelent az, hogy fejlődését olyan általános nyelvész kíséri figyelemmel, sőt részben irányítja, aki maga is ismeri a finnugor nyelveket, a finnugor nyelvészeti irodalmat és a finnugor nyelvészet eredményeit, s ilyenformán a finnugor nyelvészet problémáihoz kellő hozzáértéssel tud hozzászólni. Hazai finnugor nyelvészetünknek is igen előnyére válnék, ha a mi általános nyelvészeink és programadóink is tudnának olvasni egy-két finnugor nyelven, jól ismernék néhány finnugor nyelv szerkezetét, s a finnugor nyelvészeti irodalom ismeretében szabnák meg teendőinket s részesítenének bírálatban bennünket.

Ezek után felvethetjük a következő kérdéseket: mik a hazai finnugrisztika időszerű feladatai? — a szovjet finnugrisztikai munkálatok ismeretében korszerűeknek, szükségeseknek minősíthetők-e azok a finnugor nyelvészeti munkálatok, amelyeket nálunk a finnugor nyelvészet igen csekély számú művelői végeznek? — melyek a nyelvtudománynak azok a területei, melyeknek művelése a nyelvtudomány sztálini programja szerint is kívánatos?

Hogy eloszlassak olyan kételyeket is, amelyek komoly formában talán fel sem merültek, mindenekelőtt azt jelenteném ki, hogy az én értesülesem szerint a finnugor hangtan, alaktan és mondattan kutatása egyaránt időszerű feladat. Annál inkább meg vagyok erről győződve, mert a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek a tisztázását másképp, mint egyebek közt hangtani, alaktani és mondattani kutatások végzése útján, nem tudom elképzelni. Korszerű kutatási területe a finnugor nyelvtudománynak az etimológia is, noha a szovjet finnugor nyelvészek ezzel jelenleg még aránylag keveset foglalkoznak, tekintettel gyakorlati feladataik sokaságára és sürgősségére. Hazai finnugrisztikánknak tehát nem hibája, ha foglalkozik hangtani és etimológiai kérdésekkel is. Hiba lenne azonban az, ha a nyelvtudomány említett kutatási területei közül az egyiket vagy a másikat a többi rovására részesítenénk előnyben, azaz, ha a nyelvtudomány említett kutatási területei közül egyiket vagy másikat elhanyagolnánk. .

SZEREBRENNYIKOV nyilatkozatainak ismeretében, de egyébként sem kétes az sem, hogy amikor finnugor nyelvészeink közül többen régi szókincs- és szöveggyűjtések kiadási munkálatait végezték és végzik, akkor ugyancsak szükséges és fontos munkát végeztek és végeznek, mert a régi anyaggyűjtések közzététele útján újabb és behatóbb kutatásokat, a finnugor nyelvek alaposabb megismerését tesszük lehetővé.

Ha azt a kérdést vetnénk fel, hogy vajjon mi a mi nyelvi anyagunk birtokában elvégeztük-e már az olyanszerű megoldandó feladatokat, amilyenek a Szovjetunióban elvégzésre várnak, ill. amelyeknek a megoldása ott folyamatban van, erre a kérdésre határozott nemmel felelhetünk. Az elmúlt polgári korszak tudományellenes politikájának következtében máig is kiadatlan régi,

hatalmas szókincs- és szöveggyűjteményeink egy része a manysi, a chanti, a mari és a komi nyelv köréből. Főleg ez okból egyes finnugor nyelvek szó-készletét igen hiányosan ismerjük, tudományos nyelvtanukat nem írhatjuk meg, s nélkülük készítenő összehasonlító nyelvtanaink és szótáraink sok-sok hiányosságot mutatnának. Hiányossága finnugor nyelvészetünknek, hogy etimológusaink szófejtéseiket gyakran csak az ismert tények szempontjából boncolgatják s elhárítják maguktól azt a munkát, amellyel új szófejtések révén homályban lévő vagy nem eléggé tisztázott kérdések megvilágításához járulhatnának hozzá. Hogy mást ne mondjak, etimológiaiírónk sok esetben elmulasztják a vokalizmus problémáinak figyelembevételét, noha új finnugor etimológiák feltárásának egyik, nem jelentéktelen célja éppen az lehetne, hogy hozzájáruljunk a finnugor vokalizmus tisztázatlan kérdéseinek a megoldásához, vagy legalább a vokalizmus körébe vágó jelenségek csoportosításához, rendszerezéséhez. Ugyancsak sok esetben nem kielégítő az egymással etimológiai kapcsolatba hozott szavak alaktani megvilágítása sem. Rendkívül erősen érzik a hiánya a finnugor nyelvészeti eredmények újabb összefoglalásainak. Sajnos, mai káderviszonyaink mellett e hiány pótlására egyelőre aligha gondolhatunk.

Igen sok a tennivalónk a nyelvek és a népek történetének együttes tanulmányozása terén is. Ahogy azonban a szovjet tudósokat értettem, nem az a teendónk, hogy alig, vagy csak nagyon hiányosan ismert nyelvek egyes, önkényesen kiragadott tényeiből a népek történetére vonatkozólag minél előbb nagy következtetéseket tegyünk, hanem mind a nyelvtudomány, mind pedig a történettudomány terén tervszerűen meg kell szerveznünk azokat az előmunkálatokat, amelyeknek az elvégzése majd módot ad időtálló, megalapozott következtetések levonására. E nagy feladatok végzésére persze nálunk is, amint a Szovjetunióban már folyik is, új és sok kádert kellene nevelnünk, mert hiszen a fejlődés lehetőségeit az elmúlt korszakban nemcsak egyéb tudományok, hanem a finnugor nyelvtudomány is nélkülözte s a káderutánpótlás terén a marrizmus miatt nálunk is észlelhető volt kiesés.

Kellő képzettségű új káderek nevelésének a lehetővé tétele érdekében azonban — én legalább úgy látom — az eddigieknél is nagyobb mértékben kellene alkalmaznunk a szovjet tudósképzés szempontjait és tapasztalatait.

Ha már a hazai nyelvtudománynál tartunk, talán érdemes lesz kitérnem arra is, hogy az én benyomásaim szerint a szovjet nyelvészek mennyire ismerik és hogyan értékelik a magyar nyelvtudományt, főleg mi érdekelte és érdekli őket a magyar nyelvtudományból, s hogy mit várnak tőlünk a nyelvtudomány terén.

A nyelvtudomány Magyarországon művelt területei közül legismertebb turkológiánk. Ez persze — legalább részben — azzal magyarázható, hogy a turkológiának sok fejlett kutatója van a Szovjetunióban, míg például a finnugor összehasonlító nyelvészet inkább a felkészülés fokán van. Finnugriszti-

kánkat az Észti Szövetséges Köztársaságban ismerik legjobban, ahol néhány magyarul tudó kutató is dolgozik. A moszkvai nyelvészek közül — MAJTINSZKÁJA KLÁRÁN és VASZILJ LITKINEN kívül — különösen SZEREBRENNYIKOV professzor, az általános nyelvtudomány tanára, érdeklődik finnugrisztikánk iránt. Általában azonban a hazai finnugrisztika és a magyar nyelvtudomány újabb eredményei — elsősorban a mi hibánkból — ismeretlenek a Szovjetunióban. Csak arról biztosított az egyik szovjet kutató, hogy a magyar nyelvtudománynak jó híre van náluk. A Nyelvtudományi Közlemények legutóbbi kötete tudtommal jó benyomást tett a szovjet szakemberekre. Többen fájtlalták a Keleti Szemle és a Kőrösi Csoma Archivum megszűntét, nem ismervén azokat a folyóiratokat, amelyek hivatva vannak ezeket a régi folyóiratokat pótolni.

Leningrádban és az autonóm köztársaságokban az első világháború óta megjelent magyar nyelvtudományi irodalom szinte teljesen hiányzik. A könyvkérelmekből ítélve SZINNYEI JÓZSEF Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-jának és Magyar Nyelvhasznításának a hiányát érzik legjobban. Ez érthető is: a finnugor nyelvtudomány eredményeiről SZINNYEI JÓZSEF említett munkáinak a megjelenése óta nem jelent meg hasonló jellegű összefoglalás. Most, amikor SZTÁLIN elvtárs az összehasonlító nyelvtudományt visszahelyezte jogaiba s amikor a Szovjetunióban fokozódik az érdeklődés az összehasonlító nyelvtudomány iránt, SZINNYEI művei — újabb összefoglalások híján — még ma is segítséget jelentenek a finnugor nyelvészeknek.

A komi és az udmurt kutatók főleg MUNKÁCSI BERNÁT Votják Szótárát hiányolták. Az autonóm köztársaságokban általában nagy az érdeklődés a Magyar Tudományos Akadémia új finnugor szövegkiadványai iránt. Nem kevés hiány van magyar nyelvtudományi művekben és folyóiratokban a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben is. E hiányok pótlására Akadémiánk már visszaérkezésem óta is sokat tett és tesz, de még sokkal többet kell tennünk annak érdekében, hogy a magyar nyelvtudományt a Szovjetunióban rendszeresen megismertessük.

Nyelvtudományi ötéves tervünkről, általában a magyar nyelvtudományról s a magyar nyelvtudománnyal szemben táplált reményekről, igényekről nyilatkoztak a moszkvai Nyelvtudományi Intézet munkatársai is — abból az alkalomból, amikor ott elutazásom előtt előadásban ismertettem ötéves tervünket. Az egyik hozzászóló kevesellette ötéves tervünkben a magyar nyelvtörténeti kutatásokat. Azt kérdezte: hogyan akarjuk bevinni a historizmust a magyar nyelvtudományba, ha nem végzünk nyelvtörténeti kutatásokat. A hozzászólót láthatóan nem nyugtatta meg az a tény, hogy ötéves tervünkben vannak ugyan nyelvtörténeti vonatkozású munkálatok, de ezek jobbra anyaggyűjtő és anyagközlő természetűek. Egy másik szovjet kutatónak — már egy korábbi alkalommal — különösen a magyar nyelvtani (nyelvtörténeti) adattár ragadta meg a figyelmét. Mint mondotta, kíváncsian várja, hogyan fogják tudni megoldani a magyar nyelvészek ezen újszerű s másutt is

méltán figyelmet keltő vállalkozás nehézségeit. — Többen sürgették a finnugor összehasonlító nyelvészeti munkálatok fokozását. E vonatkozásban rámutattak a szovjet-magyar nyelvtudományi kapcsolatok jelentőségére, hivatkozva arra a tényre, hogy a Szovjetunióban lakik a finnugor népek többsége s hogy ezek természetes összekötő kapcsot jelentenek a szovjet és a magyar nyelvtudomány között. „A magyar szókinés finnugor elemei“ című, készülő etimológiai szótárunk iránt különösen a finnugor autonóm köztársaságok kutatói utazásaim során igen nagy érdeklődést mutattak. A moszkvai Nyelvtudományi Intézetben — említett előadásom alkalmával — egy hozzászóló a magyar szlavisztika fontosságát emelte ki s utalt arra, hogy a szovjet és a magyar nyelvtudomány között nemcsak finnugor, hanem szlavisztikai téren is kívánatos lenne az együttműködés, különös tekintettel a magyarországi szláv nyelvjárások kutatására. BASZKÁKOV professzor hozzászólásában a magyar turkológia és orientalisztika eredményeit, BÁLINT GÁBOR, MÉSZÁROS GYULA, MUNKÁCSI BERNÁT, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS és RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ kutatásait méltatta, s a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében turkológiai osztály felállítását javasolta. Ő is, mások is érdeklődtek afelől, hogy NÉMETH GYULA professzor folytatja-e még besenyő nyelvi kutatásait. Ismét mások afelől tudakozódtak, hogy van-e nálunk jelenleg is csuvas specialista, folyik-e a csuvas nyelv kutatása. Az volt a benyomásom, hogy a szovjet turkológusok különösen az összehasonlító török nyelvészet terén igen sokat várnának a magyar turkológusoktól. Fájlalták, hogy nem kapják meg a magyar turkológiai műveket. Kifejezték azt az óhajukat, hogy állandó tájékoztatást kaphassanak a magyar turkológusok folyó munkájáról. Látható volt, hogy nagy érdeklődéssel kísérik figyelemmel turkológiával foglalkozó folyóiratainkat.

Egy hozzászóló a magyar nyelvhelyességi elvekről kívánt tájékoztatást. Végül PETERSZON professzor, az általános nyelvtudomány professzora szólt hozzá előadásomhoz. Tetszését fejezte ki afelől, hogy a magyar nyelvészek nem a kritikát, hanem a nyelvek kutatását állították nyelvtudományi munkásságuk középpontjába. Természetes — mondotta —, hogy a Szovjetunióban több a kritika, mint másutt. Ennek a magyarázata abban van, hogy a Szovjetunióban sokáig uralkodott és sok kárt tett a marizmus. PETERSZON professzor is hangsúlyozta a szovjet-magyar együttműködés fontosságát a dialektológiai kutatások terén, elsősorban a magyarországi szláv nyelvjárásokra gondolva. Felmerült az a kérdés is, hogy milyen mértékben van magyar nyelvi hatás a magyarországi szláv nyelvjárásokban, és fordítva. Az efféle kérdések arra vallottak, hogy eddig elmulasztottuk a szovjet kutatók tájékoztatását e. k. szlavisztikánk célkitűzéseiről is.

Az előadásomon megjelentek számából és a hozzászólásokból azt a benyomást nyertem, hogy a szovjet nyelvészek a magyar nyelvtudományról jóval

többet szeretnének tudni, mint amennyit eddig tudtak, s hogy különösen a történeti és az összehasonlító nyelvtudomány terén igen komoly igényeket táplálnak velünk szemben.

IX.

Hogyan vélekednek a szovjet nyelvészek a nyelvtudomány feladatairól és munkamódszereiről általában? Igyekeztem ezt a kérdést is tisztázni. Sajnos, szovjetuniói programom túlságosan zsúfolt volt; pl. Moszkvában és a szovjet nyelvtudomány egyéb, olyan fontos központjaiban, mint amilyenek Leningrád és Tartu, csak rövid ideig tartózkodhattam. Épp ottlétem idején elvi kérdéseket azokon a tudományos üléseken, amelyeken résztvettem, bővebben nem tárgyaltak. Magánbeszélgetések során azonban több érdekes nézet jutott kifejezésre. Jól tudom, ezek a nyilatkozatok nem pótolhatják azt a hatalmas irodalmat, amely a Szovjetunióban az elvi kérdésekről már megjelent. Ismeretésüket mégsem mellőzöm, mert az elhangzott nyilatkozatok abból a szempontból tanulságosak lehetnek, hogy a szovjet nyelvészek a sok vita és elméleti fejtegetés után mit tartottak, dióhéjban összefoglalva, számomra közlendőnek.

„Mi jellemzi a sztálini nyelvtudományt, — mi a sztálini nyelvtudomány-nak a legjellemzőbb sajátja? — Erre a kérdésre a moszkvai Nyelvtudományi Intézet egyik kiváló kutatója így válaszolt: „Aki a nyelvtudomány területén — eltérően a marristáktól — lelkiismeretes, pontos munkát végez s következtetéseit a nyelvi tények gondos vizsgálata után, a tényeknek megfelelően vonja le, az már a sztálini nyelvtudományt műveli.“

A szövegezésből és egyébként is nyilvánvaló, hogy a nyilatkozattévő rövid kijelentésében nem akarta a sztálini nyelvtudomány meghatározását nyújtani, de mindenesetre e nyelvtudomány egy lényeges sajátjára mutatott rá. A sztálini nyelvtudományt elsősorban a marrizmus felé határolja el bizonyos tekintetben. Háttérben t. i. az a tény áll, hogy a marristák általában mellőzték a nyelvek részletekbe menő, gondos tanulmányozását s ehelyett — sokszor a nyelvek ismerete nélkül — a nagyhangú általánosításokat kedvelték (vö. NyIK. 1953. 232).

Kérdésemet egy másik esetben így fogalmaztam meg: „Mi jellemzi a marxista nyelvtudományt? — miben mutatkozik meg a nyelvtudomány marxista volta? — Válaszul az egyik szovjet tudós MARX KÁROLY munkamódszerére utalt, aki úgy teremtette meg a marxizmust, hogy a társadalomtudományok jelenségeit lehető teljességükben összegyűjtötte s a részletkérdések lehető teljességének a figyelembevételével vonta le következtetéseit.

A marxista nyelvtudomány marxistasága is — ebből következően — egyebek mellett módszerbeli sajátja: abban áll, hogy a nyelvi tényeket lehető teljességükben összegyűjtjük, az anyagot részleteiben megismerjük és azután térünk rá a végső következtetések és általánosítások kifejtésére. M. GLASSER

„A marxizmus-leninizmus klasszikusainak munkamódszeréről“ c. értekezésében (A Marxizmus-Leninizmus Kis Könyvtára 61–62. szám. Budapest, 1950. 24. l.) ezt írja: „A tudományos kutatómunka Marx által kidolgozott módszere megköveteli, hogy a kutató a kérdésre vonatkozó egész anyagon teljesen uralkodjék, mielőtt áttérne a végkövetkeztetések és általánosítások kifejtésére.“ Maga MARX (A tőke. Budapest. 1949. Második kiadás. 21. l.) így nyilatkozik: „A kutatásnak az anyagot részleteiben kell elsajátítania, fejlődése különböző formáit elemeznie és benső kapcsukat felkutatnia. Csak ha ez a munka megtörtént, lehetséges az igazi mozgást megfelelő módon ábrázolni.“ Ezek a nyilatkozatok azt árulják el, hogy a feleletet adó szovjet nyelvésznek a nyelvtudomány kutatómódszeréről nyilvánított véleménye messzemenően meg egyezik MARXnak a kutatásról általában vallott felfogásával. Még inkább nyilvánvalóvá válik ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy MARX „minden munkáját a tényekre, a konkrét történelmi valóságra alapozta és éppen ebből az alaptól kiindulva vonta le valamennyi zseniális következtetését és általánosítását“, s hogy „a tények teljes anyagát“ felhasználta A tőke megírásához (M. GLASSNER, id. m. 30).

De nem is kell MARXig visszamennünk ahhoz, hogy igazoljuk azt az álláspontot, amely szerint a nyelvészeti következtetéseknek nagy mennyiségű anyagra és a nyelvi anyag alapos ismeretére kell épülnie. A Вопросы Языкознания már idézett cikkében (1952/6:22–3) ezt olvashatjuk: »Глубокое и систематическое изучение закономерностей развития языков эпохи социализма... должно быть одной из первоочередных задач советских языковедов. Изучение этих закономерностей важно и потому, что поиски лингвистической мысли в этом вопросе должны быть направлены в гущу конкретного языкового материала«.

(A szovjet nyelvtudósok egyik elsőrendű feladatává kell tenni, hogy elmélyülten és módszeresen tanulmányozzák a szocializmus korszakának nyelveiben ható fejlődési törvényszerűségeket... E törvényszerűségek tanulmányozása azért is fontos, mert a nyelvészeti kutatásoknak e kérdésben a konkrét nyelvi anyag egész tömegére kell irányulniok.) Természetesen, ami „a konkrét nyelvi anyag egész tömegét“ illeti, ez nemcsak a szocializmus korszakának nyelveiben, hanem bármely más korszak nyelveiben ható fejlődési törvényszerűségek helyes felismeréséhez szükséges.

A marxista nyelvtudomány marxistaságáról való ezen felfogás — amint egyik szovjet nyelvész megvilágította — egyben szembenállást jelent egyes polgári nyelvészek munkamódszerével. Hiszen ismeretes, hogy sok polgári nyelvész egyes, kiragadott tényekből általánosított és vont le nagy következtetéseket.

A fentiekhez kiegészítéskép hozzá kell tennünk, hogy a tapasztalati tények pontos megállapítása és lehető teljességükben való összegyűjtése, amit több nyilatkozat és fentebb kiemelt idézet hangsúlyoz, természetesen nélkü-

lözhetetlen előfeltétele a tudományos munkának, de magát a tudományt a tények helyes elméleti alapon nyugvó, megfelelő tudományos módszerrel történő magyarázata és értékelése jelenti. MARX és a marxizmus elmélete, amelynek segítségével a jelenségeket magyarázza, materialista, módszere pedig, melynek segítségével a jelenségeket tanulmányozza és megismeri, dialektikus. A nyelvi anyagnak a materialista elmélet alapján álló, dialektikus módszerrel történő elemzése, értékelése és értelmezése tehát az, ami — a munkamódszeren túlmenően — a nyelvtudományt marxista nyelvtudománnyá teszi.

Annak a tisztázása érdekében, hogy a marxista nyelvészet milyen tekintetben különbözik a polgári nyelvészettől, több kérdést is tettem. Feleletül a szovjet nyelvészek azt hangsúlyozták, hogy a marxista nyelvtudomány egyaránt foglalkozik a nyelvek hang-, alak- és mondattanával, egyiket sem hanyagolja el, s következtetéseiben valamennyi terület vizsgálatának az eredményeit figyelembe veszi. Ugyanakkor pl. a finn és az észti polgári nyelvészek beleveszték a hangtan tanulmányozásába, egyetemi vizsgakövetelményekként is legnagyobb részt csak nehezen megtanulható, hangtani részletkérdéseket szerepeltettek. A marxista és a polgári nyelvészet további, alapvető különbségésképp a szovjet nyelvészek a nyelvtudománynak egyéb tudományokkal való kapcsolatát emelték ki. Erről a kérdéstről pl. PAUL ARISTE észti nyelvész egyik tanulmányában így ír: „Kodanlik keeleteadus ei ole ajaloolisvordlevat meetodit kasutades saanud ka sellepärast õigetele tulemustele jõuda ei ühe keele voi keelkonna ajalugu uurides ega ka eri keelte vahel toimunud suhete jälgimisel, et ta ei ole osanud aru saada, kui võrd olulised võivad keele ajaloo uurijale olla need andmed, mida pakuvad ajalugu, arheologia, etnograafia jne.“ (A polgári nyelvtudomány, a történeti-összehasonlító módszert alkalmazva, azért sem juthatott helyes eredményekre sem egy nyelv vagy nyelvcsalád kutatása terén, sem pedig a különféle nyelvek közti kapcsolatok vizsgálata során, mert nem tudta megérteni, hogy a nyelv története kutatójának mennyire lényegesek lehetnek azok az adatok, amelyeket a történelem, a régészet, a néprajz stb. nyújtanak) (Looming 1952:699).

Mindezekből a nyilatkozatokból az is kitűnik, hogy a szovjet nyelvészek elsőrendű feladatként állítják a nyelvészet művelői elé a nyelvek alapos és sokoldalú ismeretét. A nyelvek ismerete nélküli „nyelvészkedés“, a nyelv egyik vagy másik oldala jelentőségének a túlbecsülése csak újabb marxizmusra vezetne, ennek pedig a szovjet nyelvészek egyáltalán nem barátai.

». . . нередки случаи проявления прежних приемов лингвистического исследования, заключающихся в том, что вместо кропотливого изучения необходимо языкового материала при решении сложных вопросов истории того или иного языка некоторые языковеды пытаются ограничиться скороспелыми умозрительными рассуждениями, а это неизбежно приводит

к совершенно необоснованным построениям, мало чем отличающимся от порочных схем сторонников «нового учения» о языке» (Gyakori eset az is, hogy elavult nyelvészeti kutatómódszerek tűnnek fel; egyes nyelv-tudósok pl. egy-egy nyelv bonyolult nyelvtörténeti kérdéseinek eldöntése során az elengedhetetlen nyelvi anyag lelkiismeretes áttanulmányozása helyett inkább elhamarkodott, spekulatív jellegű kijelentésekre próbálnak szorítkozni, ebből pedig szükségszerűen olyasféle, teljesen megalapozatlan elméletek születnek, amelyek vajmi kevésbé különböznek az „új nyelvelmélet” híveinek helytelen sémáitól) — olvashatjuk a Вопросы Языкознания lap-jain (1952/6:22).

Elveiknek megfelelően a szovjet nyelvészek a kezdő káderektől elsősorban egy-egy nyelv vagy több nyelv alapos, sokoldalú ismeretét kívánják meg. Nem tartják kívánatosnak, hogy kezdő kutatók pályájuk elején, mielőtt akár-csak egy nyelvet is behatóan ismernének, általános nyelvtudományi vagy elvi kérdésekben foglaljanak állást. Egészen más dolog az általános nyelvtudományi és elvi kérdések iránti érdeklődés. Ennek a felkeltését, ébrentartását és fokozását a fiatal káderek körében fontosnak tartják. Ezt abból is következtettem, hogy az általános nyelvtudományt a moszkvai egyetemen kívül pl. a tartui egyetemen is tanítják.

Hogy az általános nyelvtudományi és elvi kérdések tisztázását a szovjet nyelvészek mennyire fontosnak tartják, az közismert nálunk, hiszen magyar fordításban jobbra csak ilyen tárgyú értekezések kerülnek terjesztésre. Az általános nyelvtudományi cikkek minél szélesebb körben való megismertetése persze igen kívánatos is. Minthogy azonban a szovjet nyelvészek egyéb eredményeiről jóval ritkábban és sokkal kevesebbet hallhatunk és olvashatunk, ilyenformán ez az eljárás azt a tévhitet keltette és kelti nálunk, hogy a szovjet nyelvészek főleg csak elvi kérdésekkel foglalkoznak, s a konkrét nyelvi tények gyűjtése és kutatása a Szovjetunióban csak egészen másodrendű feladat.

Az általános nyelvtudományi és elvi kérdések tisztázását egyebek közt a moszkvai Nyelvtudományi Intézet általános nyelvtudományi csoportja meg az általános nyelvtudomány professzorai végzik. Az egyes nyelvek és nyelvcsoportok kutatói is igen gyakran és részletesen kifejtik véleményüket, de többnyire olyan kutatók teszik ezt, akiknek a maguk szűkebb területén már elegendő leíró és történeti anyag áll rendelkezésükre. Az elméleti munkának a fontosságát és az ideológiai önképzés szükségét a Szovjetunióból való visszatértem óta a moszkvai Nyelvtudományi Intézet igazgatótanácsa egyik ülésén újra nyomatékosan hangsúlyozta.

Azzal a jelenséggel nem találkoztam, hogy a specializálódott kutatóknak általános nyelvtudományi kérdések fejtegetése kedvéért le kellene mondaniok az egyes nyelvek nyelvtani szerkezetének és alapszókincsének a kutatására irányuló munkájukról. Annál kevésbé találkozhattam ilyen jelenséggel, mert

ez eltérést jelentene a nyelvtudomány sztálini programjától. Hiszen SZTÁLIN félreérthetetlenül megmondja, hogy a nyelvben a legfőbb a nyelvtani szerkezet és az alapszókincs. Nyilvánvalóan elsőrendű fontosságú tehát a nyelvtani szerkezet és az alapszókincs kutatása is. Arra a kérdésre, hogy mi a nyelvészet főfeladata, a legrövidebb választ két szóban kaptam: »изучение языков« (a nyelvek kutatása).

X.

Befejezésképen összefoglalom néhány pontban azt, amit én a szovjet nyelvtudományra és a szovjet nyelvészeknek a nyelvtudományról vallott felfogására legjellemzőbbnek találtam.

Első helyen említeném azt az észrevételemet, hogy a szovjet nyelvészek a nyelvtudomány alakulását fejlődés eredményének fogják fel, s úgy találtam, hogy gondolkodásuk e tekintetben LENINÉVEL és — LENIN nyomán — MAO-CE-TUNGÉVAL egyezik. LENIN (Materializmus és empiriokriticizmus² 128—9. l.) ezt írja: „Az emberi gondolkodás . . . természeténél fogva fel tudja tárni és fel is tárja előttünk az abszolút igazságot, mely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. A tudomány minden egyes fejlődési foka az abszolút igazság ez összegéhez új szemecskéket ad hozzá . . .”, MAO-CE-TUNG „Az ellentmondásról“ c. művében (szemelvényesen idézem) így ír: „... az emberi megismerés az egyes és sajátzerű megismerésétől mindig fokozatosan terjed az általános megismerése felé. Az emberek elsősorban mindenkor a sok különböző jelenség sajátzerű lényegét ismerik meg és csak ezután tudnak áttérni az általánosításra, arra, hogy megismerjék a jelenségek közös lényegét“, továbbá: „... csak az egyes dolgok sajátzerű lényegének megismerése után ismerhetjük meg egész teljességében azt, ami egyetemes“ (19—21. l.). Ilyen-szerű gondolkodásmód vezérelheti a szovjet nyelvészeket akkor, amikor szorgalmasan gyűjtik és elemzik a sok sajátzerű nyelvi tény. Tudják azt, hogy a sok egyes tény megismerése útján egyre nagyobb és nagyobb területek megismeréséhez jutunk el, azaz: egy-egy lépéssel mindig közelebb jutunk a végcélhoz, a jelenségek közös lényegének a megismeréséhez. A szovjet nyelvészek tisztában vannak azzal, hogy az emberi megismerés a LENINTŐL és MAO-CE-TUNGTŐL megrajzolt úton halad, a konkrét jelenségekkel való vesződséges foglalkozást nem utasítják el maguktól, a kutatást nem cserélik fel tényektől független spekulációkkal. Nem tapasztaltam, hogy a nyelvi jelenségek közös lényegéről bárkivel is mielőbb végérvényes képet akarnának rajzoltatni, még mielőtt az illető az egyes sajátságokat ismerhetné.

A szovjet nyelvtudomány további jellemző sajátságának találtam azt, hogy rendkívül nagy fontosságot tulajdonítanak a tudományos művek, cikkek színvonalának. A minőséget fontosabbnak tartják a mennyiségnél. Az illetékeseknek nehéz tudományos kérdések megoldhatóságának időbeli előfeltételei

felől tiszta fogalmaik vannak. Egy-egy nehéz kérdés minél gyorsabb megoldását nem sürgetik, nem hajszolják tudományos meggyőződésük ellenére, nem sürgetik például csak azért, hogy a sürgetéssel korszerűbbeknek tűnjenek fel, s a hozzá nem értők előtt nagyobb népszerűsége tegyenek szert.

A szovjet nyelvtudomány harmadik, igen jellemző sajátosságának láttam a módszerességet, szigorú tervszerűséget. A szovjet nyelvészek nem akármilyen nyelvészeti kérdéseken dolgoznak, hanem kijelölik az éppen soron következő feladatokat s azok elvégzésére állítják be erőik legjobbait, az erőik többségét. Minthogy a tervmunkák kijelölését alapos megfontolás előzi meg, épp ezért nincs szükség a tervek és súlypontok gyakori változtatására.

Nem fordul elő, hogy mielőtt az egyik munkát befejeznék, azt egy, valamikor feltétlenül elvégzendő, de még nem soron lévő feladat kedvéért abbahagyatnák, ill. befejezését valamilyen módon gátolnák.

Végül különösen kiemelném a következőt: a szovjet nyelvtudomány jellemző sajátosságának ismertem meg azt, hogy szigorúan a SZTÁLIN kijelölte úton halad. A szovjet nyelvészek a nyelvtudomány nagyszerű sztálini programját nem hígítják fel s nem is szűkítik le. Minden szovjet nyelvész, akivel csak alkalmam volt hosszabban beszélni, azt a meggyőződését fejezte ki előttem, melyet SZEREBRENNYIKOV így fogalmazott meg »Сталинский этап в развитии советского языкознания открывает...: безграничные возможности для всестороннего, глубокого и подлинно научного изучения языков народов Советского Союза.«

(A szovjet nyelvtudomány sztálini korszaka határtalan lehetőségeket nyit meg a Szovjetunióban élő népek nyelvének mindenoldalú, mély és valóban tudományos kutatására.) (Труд И. В. Сталина »Марксизм и вопросы языкознания« и задачи изучения мордовских языков, 3).

Tisztelt Akadémia! Befejeztem beszámolómat azokról a nyelvtudományi munkálatokról és nézetekről, melyeket a Szovjetunióban megismertem. Úgy hiszem, hogy az, amit a szovjet nyelvtudományból megismertem, sok tanulságot és segítséget jelenthet a magyar nyelvtudománynak. A magyar nyelvtudomány már megkapta a Szovjetunióból a lehető legnagyobb segítséget: SZTÁLIN zseniális műveinek lapjain, a nyelvtudomány sztálini programjának alakjában. A szovjet nyelvészekben megvan az érdeklődés a magyar nyelvtudomány iránt, készek arra, hogy SZTÁLIN után támogatást nyújtsanak nekünk. Rajtunk múlik, hogy ezt az együttműködési készséget felhasználjuk-e és hogy hogyan használjuk fel. A további szovjet útmutatás s a szovjet nyelvészekkel való együttműködés rendkívüli jelentőségű. Úgy látom, ettől függ, hogy a nyelvtudomány nagyszerű sztálini programját helyesen fogjuk-e fel, vagy nem, s hogy a nyelvtudomány sztálini programját meg tudjuk-e valósítani, vagy nem.

NÉMETH GYULA:

BESZÁMOLÓ BOLGÁRIAI TANULMÁNYUTAMRÓL

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. június 15-én tartott felolvasó ülésén

A Bolgár Tudományos Akadémia, 1952. évi nagygyűlésén Bognár Rezső akadémikus társammal együtt levelező tagjai közé választott s azt kérte, hogy székfoglaló előadás megtartására utazzunk le Szófiába és az előadás alkalmával vegyük át tagsági oklevelünket.

Útunkra 1953. március 22-én indultunk és 24-én értünk Szófiába, ahol az állomáson a Bolgár Tudományos Akadémia főtitkára több akadémikus társaságában fogadott bennünket. A fogadáson képviselve volt a magyar követség is.

25-én, szerdán látogatást tettünk az Akadémia épületében, s az elnökkel, Todor Pavlovval, a marxista filozófia egyik kiválóságával, továbbá a főtitkárrel, A.I. Hadziolovval, a histológiának és embriológiának szakkörökben általánosan elismert képviselőjével és az elnökség tagjaival, kik között több nagyjelentőségű tudós van, megbeszéltük bolgáriai tartózkodásunk programját. Meglátogattuk München Ferencet, a Magyar Népköztársaság követét, aki rendkívül szívesen fogadott bennünket.

A bolgárok, az Akadémia vezetősége és más tudósok, akikkel érintkeztünk, mindent elkövettek, hogy időnket kellemesen és hasznosan töltsük, fogadásokat és kirándulásokat rendeztek, követünknek irántunk való figyelme pedig valóban felülmulthatatlan volt.

Elsősorban meglátogattam azokat a bolgár tudományos intézményeket, amelyek érdeklődési körömbe tartoznak.

Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében az igazgató, Vladimir Georgiev professzor, aki ma egyik legkiválóbb szakértője az indoeurópai kutatások szempontjából fontos Földközi-tenger-környéki nyelveknek, délutáni fogadást rendezett a bolgár nyelvészek és a Nyelvtudományi Intézet tagjainak részvételével. Fesztelen beszélgetés során a mi Nyelvtudományi Intézetünk és a Bolgár Akadémia Nyelvtudományi Intézetének ügyeit tárgyaltuk. Az adott és kapott felvilágosítások hasznosak voltak és sok jegyzetet készítettem. Most természetesen csak a leglényegesebb dolgok ismertetésére szorítkozom.

Az Intézet I. osztálya, melynek Andrejčĭn professzor a vezetője, bolgár nyelvészeti munkálatokkal foglalkozik. Készítenek egy 6—700 oldalas leíró nyelvtant, amelynek megjelenése 1954 márciusára van tervezve. Ezt Andrejčĭn professzor szerkeszti. Behatóan foglalkoznak nyelvművelési kérdésekkel és élénk kapcsolatuk van a nagyközönséggel. Gyakran fordulnak hozzájuk tanácsért telefonon.

Az Intézet II. osztálya a bolgár nyelv történeti nyelvtanát dolgozza ki. Vezetője Mirčev professzor. Ennek az osztálynak csak külső munkatársai vannak. E tekintetben tehát a bolgároknál is körülbelül úgy van a dolog, mint nálunk, aminthogy egyébként is számos részletnél körülbelül azonos körülményeket találunk nálunk és a Bolgár Akadémia Nyelvtudományi Intézetében.

A III. osztálynak Romanski professzor a vezetője. Ez tulajdonképpen a szótári osztály, 16 munkatárssal.

Itt készül a bolgár nyelv kétkötetes magyarázó szótára, amely három év alatt lesz készen. Dolgoznak az irodalmi nyelv nagyszótárán is, harmadik munkálatuk pedig az egész bolgár nyelv nagyszótára. Helyi népnyelvi szótárak vannak, de készülöben van egy nagy tájszótár is.

A IV. osztály, melynek Stojkov professzor a vezetője, bolgár dialektológiával és nyelvatlasz-munkálatokkal foglalkozik. A munkálatok itt még kezdő stádiumban vannak.

Az V. osztály, Lekov professzor vezetése alatt, az Intézet szlavisztikai szekciója. Itt egy nagyobb orosz-bolgár szótáron dolgoznak és egyéb szlavisztikai feladatokkal foglalkoznak.

A VI. osztályt Georgiev professzor vezeti; ez általános balkanisztikai, továbbá latin és görög nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik. Ebben semmi különös nincsen, mert Bolgáriának a görög-római kultúrával való ősi kapcsolata — mint köztudomású — sokkal szorosabb, mint a miénk és, amint említettem, Georgiev az idetartozó kérdések szakértője.

A VII. osztály Mladenov professzor vezetése alatt dolgozik, feladata az általános nyelvtudomány művelése. Az osztály munkájáról közelebbi felvilágosítást nem kaptam. Itt jegyzem meg, hogy Georgiev maga is behatóan foglalkozik általános nyelvtudományi kérdésekkel, többször részletesen tárgyaltam vele, és az volt a benyomásom, hogy igen világos fogalmai vannak a népi demokráciák nyelvtudományának feladatairól.

Az Intézetnek nyomtatott kiadványa is van, ez az „Izvestija na instituta za bŭlgarski ezik.“ Ennek különösen 16 íves, 1952.-i, második kötete figyelemreméltó, melyben Georgiev arra törekedett, hogy bizonyos bolgár nyelvtudományi kérdéseket marxista alapon oldjon meg munkatársaival együtt. Nagyon szeretném, ha ezt a kötetet valamelyik szlavistánk az Acta Linguistica-ban részletesen ismertetné.

Az Intézetnek két úgynevezett idősebb munkatársa van, 1100 leva havi fizetéssel (egy magyar forint nem egészen 60 stotinka) és 18 fiatalabb munkatársa, 800 leva fizetéssel.

Nagyon gyengén állnak helyiség dolgában, bérházban vannak elhelyezve és mindössze 5 szobájuk van.

Meglátogattam azután a Néprajzi Múzeumot, ahol Romanski professzorral, továbbá a néprajz más képviselőivel, a Néprajzi Múzeum vezetőivel és tisztviselőivel volt alkalmam beszélgetni. A múzeum anyaga jelenleg nincs kiállítva, de török dolgokból, főleg ruházati tárgyakból, rögtönöztek egy kis kiállítást, amelyen nagyon szép és tanulságos dolgokat láttam. Nekik ezen a téren természetesen igen gazdag anyaguk van. Egyébként is behatóan foglalkoznak itt a Néprajzi Múzeumban a törökséggel. Készen van kéziratban egy nagy munka a gagauzokról, különös tekintettel népköltészetükre (sajnos a szövegek nem tűntetik fel a nyelvjárási sajátosságokat). Kiadásra kerülnek a török életet ismertető néprajzi vonatkozású rajzok is, melyek nagyon hasznosak lesznek. Vidini tanulmányaim közben terveztem, de sajnos nem valósítottam meg, hogy fényképfelvételek alapján képes szótárt adok a nyelvjárásról, százakramenő ábrával. Egy ilyen könyvre nagy szükség volna.

Meglátogattam természetesen az Archeológiai Múzeumot, ahol a minket annyira érdeklő bolgár-török anyagot is tartalmazó régi feliratok vannak. Itt dolgozik most V. Beševliev, e feliratok legkiválóbb ismerője. Itt dolgozik azután Ivan Venedikov, aki az újabb, tisztán bolgárnyelvű feliratokat kiadta. Itt is több jegyzetet készítettem újabb leletekről, hozzánk el nem érkezett irodalomról.

Meglátogattuk az egyetem rektorát, aki azonos a már többször emlegetett Georgiev professzorral. Ez alkalommal egy nagy élményem volt, a rektor bemutatott a szófiai egyetemen tanuló 90 török diák egyik csoportjának. Ez a 90 diák most a Szovjetúnióból azerbajdzsáni professzorokat vár és fontos szerepe lesz a Bolgár Népi Demokrácia életében. Ezeknek az ifjaknak a felnevelésével kezdődik egy egészségesebb korszak a bolgáriai törökség életében. E hallgatókkal két alkalommal foglalkoztam; az első csoportot, amely történelemszövegekből állott, arra buzdítottam, hogy használják fel előhaladásukra azt a kedvező alkalmat, melyet a népi demokrácia nyújt, sajátítsák el a bolgár tudomány módszereit, dolgozzanak együtt a bolgár tudósokkal, a bolgár tudomány turkológiai feladatain.

A másik csoportot, amely filológusokból állott, nyelvjárási tanulmányaim céljára is kikérdeztem. Ezek a fiatal török diákok Bolgária legkülönbözőbb területeiről valók és felvilágosítást tudtak adni arra vonatkozólag, hogy egy-egy nyelvjárásban bizonyos hangtanilag jellemző szavak hogy hangzanak. Egy óra alatt — el lehet képzelni — igen használható feljegyzéseket csináltam s nagyon szeretném, ha ezeket a feljegyzéseket olyanformán értékesíthetném, hogy az e feljegyzések alapján fontosabbnak látszó török nyelvjárási terüle-

teket a helyszínen tanulmányozhatnám. Ez annál is inkább kívánatos volna mert hasonló kikérdezések lehetnek megbecsülhetetlen értékűek, de az embert sokban félrevezetik. Erre majd a következőkben példát is fogok adni.

Március 30-án tartottam akadémiai székfoglalómat a bolgáriai, helyesebben a balkánfélszigeti török nyelvjárások felosztásáról. A kérdés rendkívül érdekes, bizonyos előmunkálatok is vannak hozzá, de még nem vetették fel. Engem vidini nyelvjárás tanulmányaim és hozzá kapcsolódó kutatások hoztak abba a helyzetbe, hogy hozzászólhassak a kérdéshez. A Balkán-félsziget török nyelvjárásai közül tudományosan csak a Kelet-Bolgáriában nagy tömegben együtt élő deliormáni törökök nyelvjárását tárgyalták, elsősorban KOWALSKI, az oszmánli dialektológia legkiválóbb képviselője. KOWALSKI megadta a deliormáni nyelvjárások részletes jellemzését. Ugyancsak KOWALSKI adott egy másik kitűnő nyelvjárás-leírást egy macedóniai oszmán-török nyelvjárásról. Megemlítem még, hogy jól ismerjük Adakalénak, ennek a dunai szigetnek török nyelvjárását is, melyet KÚNOS IGNÁC írt le. Ez KÚNOS legjobb munkái közé tartozik.

Mikor a húszas évek végén Bolgáriában utazgattam és kerestem tanulmányozásra való török nyelvjárás területet, török ismerőseim felhívták a figyelmet a vidini nyelvjárásra. Különösen kiemelték e nyelvjárásnak azt a sajátosságát, hogy benne a szóközépi *g* megmaradt, nem úgy mint a köznyelvben és a legtöbb török nyelvjárásban, ahol a szóközépi *g* eltűnt. Mint ismeretes, nyaranként azután rendszeresen lejárta Vidinbe és leírtam a vidini török nyelvjárásról, amely valóban feltűnő jelleget mutatott. Azt is hamarosan megállapíthattam, hogy a nyelvjárás a maga sajátosságos vonásaival nem áll magában, kapcsolódik az adakalei nyelvjáráshoz, ez tehát valaha egy nagyobb nyelvjárás terület volt. A nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságai, mint már említettem, az intervokalikus *g* megmaradása, az első szótagbeli *ö*-nek vagy *40*, igen gyakran használt szóban, *ü*-re való változása, a szóvégi *ĩ*-nak, *u*-nak és *ü*-nek *i*-vel való képviselete és egy praesens-alak, amelynek *j* a jele, hogy csak a legfontosabb dolgokat említsem.

Ezek, mondom, a vidin-adakalei nyelvjárás legfontosabb jellemző sajátosságai. Ezek teljesen hiányoznak a KOWALSKI által tanulmányozott keleti nyelvjárásokban. Ha azonban tovább megyünk boszniai területre és a KOWALSKI által leírt macedóniai területre, ott szintén megtaláljuk ezeket a sajátosságokat.

Úgy látszik tehát, hogy ezen az alapon bizonyos jogunk van a bolgáriai, illetve a balkánfélszigeti török nyelvjárásokat egy keleti és egy nyugati területre osztani.

Természetesen nem szabad elhallgatni azokat a közismert elvi nehézségeket, amelyek nyelvjárások osztályozásánál felmerülnek, és főleg azt a körülményt, hogy a Balkán-félsziget nyugati részének török nyelvjárásait tulajdonképpen nem ismerjük, így pl. Jugoszlávia török nyelvjárásairól sejtelmünk sincs, de ha ennek az anyagnak az ismerete meglepetést hozna is, akkor is

az a földrajzilag tulajdonképpen egységes, ma már persze csak gyér foltokban mutatkozó nyelvjárás csoport, mely a szóközépi *g*-t megőrizte, és a keleti nyelvjárásokkal szemben más egyezéseket is mutat, mégis csak konstatálható. A kérdésre egy meglepő kapcsolatban még visszatérek.

Ez volt az akadémiai székfoglalóm Szófiában. Székfoglalóm felolvasása előtt kaptuk meg Bognár Rezsővel együtt, ki székfoglalóját már pár nappal azelőtt megtartotta, levelező tagsági oklevelünket. A két ülés és az Akadémia tagjává való avatásunk egyszerű, de kedves formák között a legjobb hangulatban folyt le. Pár nap múlva az Akadémia, elnökségi tagjainak részvételével, igen kedves vacsorát adott.

Ezeken az alkalmakon, de nagyon sokszor máskor is, élénk megbeszéléseket folytattunk bolgár tudósokkal. Hangsúlyoztam, hogy a bolgár tudomány fontos feladata a török filológia rendszeres művelése. Székfoglalóm bevezetésében is a bolgár és a magyar turkológia közös feladatainak tárgyalása során kiemeltem, hogy a bolgár nép történetének félezeréves része török forrásokban van, amelyeket tanulmányozni a bolgár tudósok elsősorú kötelessége, — hogy a bolgárság kialakulását, a bolgár nyelv történetét, szókincsének fejlődését a török hatások kidolgozása nélkül nem lehet megírni, és Bolgáriának a turkológiában kiváló helyet kell elfoglalnia. A lehetőségek erre megvannak, vannak szakemberek, akikkel a rendszeres munkát meg lehetne indítani. A történeti források összegyűjtése és levéltári feldolgozása már meg is indult, egyes turkológiai kiadványok is napvilágot látnak, így pl. most adtak ki egy igen jó török-bolgár szótárt, most adták ki Vasil Levski bolgár szabadsághősnek a porére vonatkozó, a múlt század 70-es éveiből való török törvényszéki iratokat, de e munkálatoknak rendszeresen és egészen nagy arányban kell folytatódnia. E gondolatok iránt az Akadémia vezetősége megértést mutatott és arról beszéltek, hogy a turkológiai tanulmányok megszervezésére tervet fognak készíteni.

Említettem, hogy még visszatérek székfoglalóm témájára.

Bolgáriai tartózkodásunk utolsó napján, április 5-én, kirándultunk egy rendkívül kedves nyugat-bolgáriai városba, Bolgária talán legszebb gyümölcs-termő területére, Kűsztendilbe. Itt is természetesen elsősorban nyelvjárás-tanulmányom problémái izgattak, és a nyelvjárás sajátosságait illetőleg kikérdeztem az ottani mohamedánok fejét.

Meg kell jegyezni, hogy a kűsztendili mohamedán közösségnek körülbelül csak 40 tagja van (100 évvel ezelőtt Kűsztendil még tiszta török város volt), tehát a nyelvjárás kihalóban van. Nagy örömmre állapítottam meg, hogy a kűsztendili nyelvjárás szintén a vidin-adakale-bosznia-macedóniai nyelvjárás jellemző sajátosságait mutatja. Tehát Kűsztendil voltaképpen összekötő pont ebben a tekintetben Vidin-Adakale és Macedónia között. Természetesen nagy kedvem volna Kűsztendilben vagy hat hetet eltölteni.

Küsztenili nyelvjárásáról már Szófiában, az ottani török diákoktól is igyekeztem ismereteket szerezni, azonban ők azt közölték velem, hogy a küsztenili nyelvjárásban olyan alakok használatosak, melyek a keleti nyelvjárásra jellemzők. Tévedtek és engem is megtévesztettek. Odavaló ember nem volt köztük és a küsztenili törökökről csak hallomásból tudtak.

Befejezésül még megemlítem, hogy vezetőnk, az Akadémiai Könyvtár helyettes igazgatója, MIJATEV PÉTER volt, aki Budapesten tanult turkológiát és hasznos tudományos munkásságot fejt ki. Nagy buzgalommal vezetett bennünket. Meglátogattuk a Dimitrov-mauzoleumot, Dimitrov szülőházát, voltunk egy napig Plovdivban, utközben megnéztük a készülőben lévő nagy-szerű öntözőműveket. Nagy élmény volt a bolgárokat, ezt a becsületes, nagyon rokonszenves népet a népi demokrácia nagyarányú és energikus átalakító munkálataiban látni.

A Bolgáriában töltött idő alatt sokat tanultam, több régi barátságot felújítottam, számos új, értékes ismeretséget szereztem, és azt hiszem, hogy utam hozzá fog járulni a magyar és bolgár népi demokrácia tudományos kapcsolatainak erősítéséhez.

Hálás köszönetet mondok az Akadémiának és mindazoknak, akik utamat lehetővé tették és elősegítették.

TOLNAI GÁBOR:

RÁKÓCZI FERENC AZ ÍRÓ

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. október 19-én tartott felolvasó ülésén

Most, amikor a Rákóczi szabadságharc kezdeteinek 250 esztendőös évfordulóját ünnepli a felszabadult magyar nép, amidőn 1848 előtti történelmünk legnagyobb arányú függetlenségi küzdelmének éltető és erőtadó hagyományát felidézzük, hallatnia kell szavát irodalomtörténetírásunknak is. Az író Rákóczi elemzésével is hozzá kell járulnunk annak a nagy hagyománynak az értelmezéséhez, amit Rákóczi Ferenc és szabadságharca két és fél évszázad óta a magyar nép számára jelképez. Ha Rákóczi politikusi, államférfiúi és hadvezéri tulajdonságai mellett nem foglalkozunk az íróval, Rákóczi irodalmi működésével, nem lehet teljes a kép, amit róla megalkotunk. Hiszen nemcsak nagy politikus alakja ő szabadságharcos múltunknak, klasszikusai közé tartozik irodalmunknak is. Az a Rákóczi, aki folytatta, továbbvitte az őt megelőző függetlenségi törekvések egész örökségét, Bocskai István függetlenségi küzdelmét és Zrínyi Miklós harcait, méltó folytatója írói alkotásaiban is költő és hadvezér elődjének. A mű, amit mint író megalkotott, legnagyobb darabjaiban elválaszthatatlan része politikusi, államférfiúi és hadvezéri tevékenységének.

Az író Rákóczi értékelésére alig több, mint 3 évtizeddel ezelőtt történtek az első érdemleges kísérletek. THALY KÁLMÁN a szabadságharc történelmén kívül foglalkozott a maga módszerével a Rákóczi kor irodalmával is, de Rákóczival mint íróval jóformán semmit. Rákóczi nagy művei történeti források voltak számára, s nem irodalmi alkotások; így az Emlékiratok is, amelyet sajtó alá rendezett.¹ Az Emlékiratokhoz hasonlóan ugyancsak megjelent magyarnyelvű kiadásban a Vallomások 1903-ban.² Ez a kiadás ugyanúgy nem volt irodalomtörténeti igényű, mint a Thaly féle, megjelenését épp úgy nem követte komoly irodalomtörténeti elemzés, mint az Emlékiratok

¹ Az *Emlékiratok* magyar nyelven először 1861-ben jelent meg, „L. Gy.“ hiányos hevenyészett fordításában, Győrött. („L. Gy.“ kiléte ismeretlen.) A második magyarnyelvű kiadást THALY KÁLMÁN gondozta, átdolgozva az első kiadás fordítását, az ő szavaival: „úgyiszlóván egész újra dolgoztam,“ s az átdolgozáson túl jegyzetekkel látta el a kiadást. (Budapest, Ráth Mór, 1866.)

² *II. Rákóczi fejedelem önéletrajza*. A latin eredetiből fordította: Domján Elek, Miskolc, 1903.

kiadását. Néhány klerikális természetű tanulmány napvilágot látott a Vallomások megjelenése után (Karácsonyi Jánostól, Fraknói Vilmostól, Brisits Frigyesztől) de ezek a cikkek csak egyes részleteikben nevezhetők irodalomtörténeti értékeléseknek.³ Az író Rákóczi valódi értékelése az első világháború után indult meg.

A huszas évek elején a szellemtörténet képviselői ismerik fel Rákócziban az író, s a felfedezés nyomán elvégzik az első és alapvető kutatásokat. A felfedezés és a feltárás érdemének dandárja ZOLNAI BÉLA több évtizedes következetes kutatásait dicséri.⁴ Míg a korábbi irodalomtörténetírás az emlékirat jellegű műfajokat — nemcsak a francia-, ill. latinnyelvű Emlékiratokat és Vallomásokat, de Bethlen Miklós és Tótfalusi Kis Miklós művét ugyanúgy, mint régi magyarnyelvű emlékirat irodalmunk többi jelentős alkotását — nem tekintette az irodalomtörténetírás anyagának, addig a szellemtörténet minden bizonnyal a francia irodalomtörténetírás példája nyomán felismerte az emlékirat jellegű művekben az irodalmi alkotást, így Rákóczi Emlékirataiban és a Vallomásokban is. Megteremtette ezzel az alapfeltételt annak, hogy a magyar próza történetében nem csekély jelentőségű emlékirat irodalom beillesztődjék irodalomtörténeti fejtegetéseink egységébe. Nagy érdeme a felszabadulás előtti Rákóczi kutatásnak, hogy a száműzött fejedelem írásait felkutatta és részben feldolgozta, értékelte Rákóczi emigrációbeli könyvtárának jegyzéke alapján írói munkásságának olvasmányokra visszamenő eszmévilágát, s kielemezte a száműzött Rákóczinak a vatikánellenes nemzeti egyház megvalósítására törekvő jansenizmussal való összefüggéseit. A pozitív eredmények mellett azonban alapvető hiányosságai voltak ennek a kutatásnak és a kutatást egybefoglaló értékelésnek. A kutatás és az értékelés hiányosságai, alapvető tévedései, ha a Rákóczi képen jelentkeznek is, legtöbb esetben általános jellemvonásai, téves, helytelen nézetei, következtetései a két világháború közti burzsoá történet- és irodalomtörténetírásnak; történelmünk hőseinek és nagy íróink magyarázataiban hasonló formában mutatkoznak.

A hiányosságok és tévedések néhány éles példájának fölvetésével nemcsak kritikai célt óhajtunk elérni. A kritika meg kell hogy mutassa a helyes Rákóczi értelmezés irányát, az igaz kép megközelítésének útját. A reakciós burzsoá szemlélet múltunkat értékelő módszerének egyik legjellegzetesebb formájára iskolapéldaként kínálkozik Babits Mihály Arany János értelmezése. Babits, Arany János életművéből a késői alkotásokat helyezi előtérbe, az öreg Aranyban véli kicsúcsosodni a költő alkotását és Arany János öregkori alko-

³ KARÁCSONYI JÁNOS, *Katholikus Szemle*, 1903. — FRANKÓI VILMOS, *Katholikus Szemle* 1904. — BRISITS FRIGYES, Budapest, 1914.

⁴ V. ö. Rákóczi emlékek Franciaországban, Budapest, 1925. — II. Rákóczi Ferenc könyvtára, Budapest, 1926. — A jansenista Rákóczi, Szeged, 1927. — Magyar jansenisták, Pécs, 1924—25. — A jansenizmus európai útja, Budapest, 1933. — Rákóczi az író, Budapest, 1935. — A jansenista kutatás Középeurópában, Kolozsvár, 1944. — II. Rákóczi Ferenc, Budapest (Magyar Életrajzok c. sorozat), 1943.

tásainak szemszögéből magyarázza a költő egész életművét, ifjúkori és férfikori alkotásait egyaránt. Hasonló módszer ez, mintha a növénybiológus a fának a biológiáját, a csírázással kezdődő életet a lehulló őszi levelek sajátosságából igyekeznék magyarázni. A fának a biológiáját nem lehet az őszi levelekből értelmezni, a fának az életrajza csak a fa növényében, fejlődésében szemlélhető igaz valóságban. Nem szorul magyarázatra, hogy az *őszikék* Arany Jánostól elindulva hamis kép tárul elénk a szabadságharc bukása előtti Aranyról, Petőfi barátjáról és harcos társáról ugyanúgy, mint a Bach-korszakbeli Arany Jánosról. Arany igazi képét úgy rajzolhatjuk meg helyesen, — mint minden alkotó pályáját — ha az ifjúkortól haladunk az öregkor felé, a gyökerektől az *őszikéknek* a maga nemében gyönyörű színpompájához. Babits Mihály, Arany értelmezéséhez hasonlóan magyarázta felszabadulás előtti irodalomtörténetírásunk múltunk más nagy íróit is, a történészek ugyanígy történelmünk haladó hőseit. Nagy haladó örökségünk depolitizálása volt ez; a Horthy-fasizmus írói a maguk sápadt vonásait vetítették vissza a múltra. Hasonló felfogásból fakadt a felszabadulás előtti Rákóczi értelmezés is. Igaz, a száműzött Rákóczi írói működésén kívül egyáltalában nem foglalkoztak ebben az időben a hazai, a szabadságharcos Rákóczi írói munkásságával, azonban a száműzött egyedüli hangsúlyozása — mert erről volt szó. — szinte elhomályosította, másodrendűvé tette a szabadságharc nagyszerű, politikus hőjét.

A száműzött Rákóczi irodalmi alkotásainak elemzésekor lelkesedéssel szögezte le a felszabadulás előtti irodalomtörténetírás: „... van egy másfajta Rákóczi is, akiről nem kell fegyvert és vitézt idézve hangosabb szót ejteni. Akit talán nem volt érdemtelen felfedezni: a jansenista remete, az író, a vallásos elmélyülés magábavonuló szentje, a magyar katolicizmus egyik legérdekesebb egyénisége...“⁵ — „Volt neki is nagyvilági korszaka, — olvassuk más helyen — amikor földi ideáloknak áldozott... de aztán a megtértek és vezeklők milliójében, mélyebb lelki furtlалáson ment keresztül, szent Ágostonhoz és Pascalhoz hasonlatosan“⁶ — „Azok közé tartozik — idézünk tovább a sokatmondó megállapításokból — akiket a vallási kultúra élménye íróvá tett; akik lírai inspirációt merítettek a hit belső harcaiból“⁷. Az ilyen módon jellemzett Rákócziban — akit burzsoá irodalomtörténetírásunk „harmadik Rákóczinak“ nevezett — szellemiségünk úttörőjét fedezték fel, akiben a „középkor lelki erői éledtek újra“⁸: Így formálódott át Kossuth Lajos nagy politikus elődje „alázatos testi és lelki remetévé“, aki a „földi ideálokban való csalódás után“, mélyen megbánva bűneit megtért. Jelképes értelmű, hogy abban az emlékkönyvben, amelyet Rákóczi halálának 200. évforduló-

⁵ ZOLNAI BÉLA, II. Rákóczi Ferenc (lásd 4. sz. jegyzet) 8—9. old.

⁶ ZOLNAI BÉLA i. m. 10. old.

⁷ ZOLNAI BÉLA i. m. 10. old.

⁸ ZOLNAI BÉLA i. m. 9. old.

jakor adtak ki, püspök írta az előszót és a zárószót. Fellengzős, búsongó hangon értekeztek a kiadványban az ú.n. „rodostói filozófia“-ról, de a szabadságharcos Rákóczi megfelelő értékelését meg sem kísérelték, annak elkendőzése volt igazi törekvésük.⁹ Ugyancsak halálának 200. esztendő évfordulóján páncélos lovasszobrot állítottak Rákóczi Ferencnek. A köztudatban azonban nem a katona, a hadvezér, a hős élt már ekkor, hanem egy depolitizált testetlen árnyék, aki a tollat is úgy tartotta már a kezében, mint szent Teréz, „hogyan vizióit megörökítse“.¹⁰

Nem szorul részletesebb magyarázatra, hogy a Babits-féle öreg Arany értelmezéshez hasonlóan a száműzött Rákóczi képe is nemcsak az által hibás és helytelen, mert igaztalan megvilágítást sugároz pályája más korszakaira, hanem önmagában is ellenkezik a valósággal. Az öreg Arany Jánost nem lehet megérteni olyan módon, hogyha egy neuraszténiás modern ember vonásait keressük benne, ugyanúgy a száműzött Rákóczinak — mély vallásossága s a kamalduliak rendjében töltött aszkétikus elvonultsága ellenére — nem a vallásos misztikum a középponti mondanivalója. A későbbiek során megkíséreljük megvilágítani a száműzött Rákóczi világot a marxizmus-leninizmus módszerével, egyelőre csupán egy kérdést vetünk fel. Nem jellemző-e, hogy a két világháború között, bár tanulmányok sora jelent meg a száműzött Rákócziról, nem akadt kiadó, aki közrebocsátotta volna az Emlékiratokat és a Vallomásokat. Az Emlékiratok és a Vallomások régi kiadásai már csak nagy könyvtárakban voltak hozzáférhetőek. Aligha jelenthet mást ez a körülmény, mint azt, hogy a száműzött Rákóczi két nagy műve még a szentágostoni gyónás stílusában fogant Vallomások is, a Horthy-fasizmus Magyarországa számára nem volt szájaízeszerinti alkotás. Rákóczi Ferenc kemény társadalomkritikája, társadalomanalízise, antiklerikalizmusa és habsburgellenessége kényelmetlen volt a függetlenség és a nép alapvető érdekeit sutbadobó Magyarország urainak.

Ennek az előadásnak nem lehet célja teljes képet rajzolni Rákóczi Ferencről az íróról. Csupán arra törekedhetünk, hogy felvázoljuk a helyes szemlélet alapvonásait és felvessünk néhány problémát, amelyek Rákóczi írói művével kapcsolatban megoldásra várnak. Magunk csupán néhány kérdést tekintünk az elkövetkező oldalak fejtegetései során megoldottaknak, befejezetteknek.

Mivel a felszabadulás előtti kutatás csupán a száműzetésben élt íróval foglalkozott, s minthogy ezek az írások latin, ill. francia nyelven születtek meg, kísérlet sem történt arra, hogy Rákóczit az író, beilleszték a magyar irodalom folytonosságába. Ellenkezőleg, inkább úgy igyekeztek ábrázolni Rákóczit, mint aki akkor lett íróvá, midőn kilépett Magyarország határain

⁹ Rákóczi Emlékkönyv, szerk. Lukinich Imre, Budapest, 1935. I—II. kötet.

¹⁰ TOLNAI BÉLA i. m. 10. old.

s ekkor lett „Európát magábavevő s Európának magából adó“ gondolkodóvá.¹¹ Írói műveinek irodalmunk folytonosságába való beállítása lehetetlen anélkül, hogy fel ne vessük a hazai Rákóczi mindmáig feldolgozatlan írói működésének néhány problémáját. E kérdések felvázolása nyomán ki fog derülni, hogy Rákóczi itthon, a függetlenségi harcok során, a 8 esztendő s küzdelemben, a hazai hagyományokat magábaszívva lett íróvá, nem pedig az emigráció világában. De ki fog derülni az is, hogy a helyesen értelmezett száműzött Rákóczi írói műve szervesen összefügg a szabadságharcos író és politikus alkotásaival. Az összefüggés természetesen nem azt jelenti, hogy írói pályája különböző szakaszai között ne volnának ellentétek. A legnagyobb ellentét persze a szabadságharcos és az elbukott szabadságharc száműzetésben élő hősnének művei között fedezhető fel, de vannak ellentétek a hazai Rákóczi különböző időszakban fogant írásai között ugyanúgy, mint ahogy nem vonul végig teljességgel azonos stílus, azonos törekvés száműzetésben írott alkotásainak során sem. Nem kétséges, hogy a függetlenségi harcok 8 esztendejének társadalmi helyzete, a politikai (bel- és külpolitikai) körülmények, a katonai célok, a szabadságharcban feszülő osztályharc más típusú műveket, más műfajokat igényel, mint az emigrációban élő Rákóczinak más, de kezdetben ugyancsak komoly politikai aktivitása, majd a megszűkülő politikai lehetőségek önmagába záruló, a tömegek bázisát elvesztő, elszigetelt világa.

1703 július 14-én, midőn Rákóczi Ferenc megérkezik a magyar határra, a határ mentén parasztpuskákkal felfegyverzett 500 gyalogos és 50 lovas jobbagykatonára vár rá. Az elébeseregglő felkelők kicsiny csapatja I. Rákóczi György, Zrínyi Péter, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fogságból kiszabadult leszármazottjában vágyaik megvalósítóját, helyzetük megváltoztatóját üdvözli. „Ezeket az embereket — írja 13 évvel később a felkelőkkel való találkozásáról Rákóczi — feleségeik és gyermekeik kísérték, és amikor messziről megláttak engem, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek. Bőven hullatták örömkönnyeiket és ez kifakasztotta az én könnyeimet is.“¹² Nagyszerű kezdete volt ez a találkozás a Rákóczi szabadságharcnak, s nagyszerű fellendülése a függetlenségi harccal párhuzamos kulturális fejlődésünknek, irodalmunknak is. De ahogy a függetlenségi harc megindulása nemcsak új kezdet, hanem folytatása, továbbvitele is a korábbi harcoknak, ugyanúgy a kulturális fejlődés, a kulturális fejlődésen belül irodalmunk Rákóczi szabadságharc korabeli fejlődése folytatása, továbbvitele, messze előrelendítése a megelőző eredményeknek. Rákóczi hadvezetését, politikáját a magyarság széles tömegeire építette. Ezeknek a széles tömegeknek vágyai, törekvései, céljai hosszú évti-

¹¹ ZOLNAI BÉLA i. m. 9. old.

¹² II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Fordította és a bevezető tanulmányt írta Vas István, Budapest, 1948. 33. old.

zedek óta kifejeződtek már a nép költészetében, valamint a néppel és a magyar függetlenség ügyével együttérző költők, írók gondolkozásában. Ami a költészetben hosszú évtizedeken keresztül kifejeződött, most megvalósulni látszik a Rákóczi szabadságharc politikai eredményeiben és az a költészet, ami előkészítője volt a szabadságharcnak, csúcspontját éri el a harc politikai és katonai eredményeivel párhuzamosan.

Midőn Rákóczi átlépte a határt nem támaszkodhatott másra, mint jobbágycsapatainak lelkesedésére, bizonytalan külföldi ígéretekre és a maga szervezőképességére, politikai és hadvezéri elképzeléseire. A harc kezdetén Rákóczi is tapasztalatlan. Menet közben, szinte a harc során fejlődik, nagyszerű képességei a vezetés során nyerik el sokoldalú csiszoltságukat. Már Lengyelországban, midőn Bercsényivel a függetlenségi harc előkészítése foglalkoztatja, világosan látja, hogy a függetlenség ügye csak úgy valósítható meg, ha a nagy cél érdekében meg tudja szervezni Magyarország összes erőforrásait. A hadsereg kiszélesítése és fenntartása, a győzelem kivívása érdekében át kell szerveznie a közigazgatást, az adózást, fel kell lendíteni az ipart, mozgásbantartani a kereskedelmet, fenntartani a mezőgazdasági termelést, igénybevenni, lendületet adni — és korántsem ez a legkisebb feladat — minden agitációs eszközt.

Rákóczi felismerte az irodalom óriási agitatív jelentőségét és ez a felismerés magával hozta, hogy irányítsa, kézbe tartsa az egykorú irodalom fejlődését. Esze Tamás kutatásai nyomán ma már bőven vannak adataink arról, hogy Rákóczi rendeleteket bocsátott ki, könyvek kiadására, vagy megjelenésük eltiltására. Tudjuk azt, hogy cenzúratörvényt hoz; az irodalmat az egységes közvélemény kialakítására akarja felhasználni. A belföldi közvélemény irányítása számára épp olyan fontos tényező, mint a külföld helyes tájékoztatása. A szabadságharc idején kiadott röpiratok, a *Mercurius Veridicus* megjelenése, nyomdák alapítása és fejlesztése mind ezt tanúsítják. De ezen túl az ő politikájának lelkes támogatója a kornak minden írója és tudósa egyaránt.¹³

Ebben a politikát, hadvezetést előmozdító agitatív munkában bőséges részt vállalt személy szerint maga is. E téren is folytatója és továbbfejlesztője Zrínyi Miklós örökségének. Rákóczi, Zrínyinél is világosabb kifejezője — már azáltal is, hogy az ő harca reálisan megvalósított nagyszerű szabadságharccá szélesedik — annak a régi magyar írotípusnak, aki számára nincs külön kard és külön toll, a kettő kiegészíti egymást, az egyiknek csiszoltsága ugyanolyan lényeges, mint a másiké. Ily módon a politikai és az irodalmi cél egységében válik Rákóczi a kor legnagyobb hősvé és ugyanakkor legnagyobb írójává.

¹³ ESZE TAMÁS: A *Mercurius*-kérdés revíziója, Irodalomtörténeti Közlemények 1953. 1—4. sz. 57—75. old.

Midőn az író Rákóczi elemzésére térünk, nem mellékes kérdés felvetnünk azt, hogy a legnagyobb magyar szabadsághősök egyike és régi irodalmunk nagy klasszikusa számára akkor, amidőn a szabadságharc vezére lett, a magyar stílus korántsem olyan tulajdona, amivel Zrínyi módján bánhatna. A gyermek Rákóczi alig tanult meg beszélni, az idegen környezetben máris el kellett felejteti anyanyelvét. 18 éves korában Bercsényivel való barátsága idején tanul meg ismét magyarul. Első magyarnyelvű írásain még nyomon követhető az újra megtanult anyanyelvvél való küzdelem; szinte az anyanyelv újra való elsajátításával párhuzamosan fejlődik íróvá, növekszik írói kifejezőeszközeinek ereje. Első levelei, fogalmazványai nehézkesek, idegenszerűek, de nem sok idő múlva, kitűnő írói eszközökkel már átfűti, áthévíti sorait nagyszerű pátosza, lendülete, szenvedélye, izzó hazaszeretete s az ellenség gyűlölete.

Mint nem egyszer említettük, a felszabadulás előtti irodalomtörténet csupán a száműzött Rákóczi műveivel foglalkozott. A felszabadulás óta sem történt sok Rákóczi írói művének értékelése terén. Új fordításban bevezető tanulmánnyal megjelentek az Emlékiratok, de a hazai Rákóczi írói műveinek értékelésével kapcsolatban egyetlen egy tanulmány sem látott napvilágot.¹⁴ A komoly tudományos igényvel megrendezett Rákóczi emlékkiállítás, valamint a most megnyílt új Rákóczi irodalomtörténeti kiállítás forgatókönyve szinte az egyetlen áttekintés írói működéséről, valamint Esze Tamás egyéb tanulmányainak az író Rákóczira vonatkozó utalásai, továbbá Eszének kiadatlan kutatási anyaga.¹⁵ Ilyen körülmények között előadásunkban nem vállalkozhatunk arra, hogy áttekintő értékelést adjunk hazai irodalmi működéséről. De ahogy egymás után, szemünk előtt kerülnek elő levéltáraink porrétegei alól Rákóczi írásai, a végleges rendszerezés igénye nélkül általános véleményt alkothatunk hazai műveiről.

Azok a művek, amelyeknek alapján írói működéséről véleményt alkothatunk, a kutatás jelenlegi állása szerint a következő típusú írásokra épülhetnek: politikai beszédek, amelyeket a szécsényi és a marosvásárhelyi országgyűlésen, a gyömrői táborban és a salánki tanácsülésen mondott el, nemesi testőrsége

¹⁴ V. ö. 13. sz. jegyzet.

¹⁵ A Rákóczi-Emlékkiállítással kapcsolatban lásd a kiállítás katalógusát: „Rákóczi-Emlékkiállítás, 1703–1705. Budapest, 1953.“ A kiállítást Esze Tamás és Keresztúry Dezső rendezte.

„A Rákóczi-kor irodalma“ c. kiállítás 1953. november 19.-én nyílt meg — miként az emlegetett Rákóczi-Emlékkiállítás — a Magyar Nemzeti Múzeumban. Az utóbbinak nyomtatott katalógusa sajnos nem készült, forgatókönyve kéziratban.

ESZE TAMÁS azon tanulmányai, amelyek Rákóczival az íróval kapcsolatban is tanulsággal használhatók: A szegénylegény éneke, Magyar Századok c. kötetben, Budapest 1948. 131–141. old. — Két szegénylegény egymással való beszélgetése, Irodalomtörténet. 1949. 254–262. old. — Bocskaitól Rákóczig c. a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kötet bevezető tanulmánya, Budapest, 1953. — Rákóczi Ferenc imádságai, Református Egyház, 1953. 12. sz. — A szegénylegények éneke, Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 1–4. sz. 5–28. old. — A Mercurius-kérdés revíziója, Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 1–4. sz. 57–75. old.

és katonasága számára írt imádságai és zsoldárfordításai, politikai természetű elmékedései, csak a közelmúltban előkerült katonai traktátusa,¹⁶ valamint levelezése. A felsorolt anyagon túl levéltári adatok tanuskodnak arról, hogy írt történeti műveket és dialógusokat, amelyek lappangnak, vagy talán meg is semmisültek. Műfajainak egyszerű felsorolása tanúsítja, hogy írásait a politikai szükséglet, a függetlenségi harc célja hozta létre. A szabadságharc katonai irodalmat igényel, Rákóczi maga ír katonai traktátust, s ugyanakkor, hogy az irodalom megszervezése terén végzett munkájára is utaljunk; katonai irodalmat fordított magyarrá, kidolgoztat hadtudományi munkákat, katonai szabályzatokat.¹⁷ Politikai célt szolgálnak imádságai és zsoldárfordításai is. Ezek a zsoldárok és imádságok nem egy felekezet célját szolgálják, ellenkezőleg a felekezeti szempontok közömbösítését, a nemzeti összefogás céljaira igyekeztvén összpontosítani minden felekezetet. Felekezetközi imádságok ezek, amelyeknek hátterében a XVII. századi vallási uniós mozgalom fedezhető fel. Lappangó, vagy elveszett történelmi munkái minden valószínűség szerint Zrínyi Miklós örökségének útján haladnak, mint ahogy világosan Zrínyi nyomdokain jár katonai traktátusával.¹⁸

Mik a legfőbb jellemvonásai ezeknek az írásoknak? A mozgósítás szándéka. Ennek érdekében évről-évre fokozódó kifejezőkészséggel fogalmaz gyűjtőerejű szónoki beszédeket, amelyekkel tömegeket mozgósít összefogásra, harcra. A mozgósítás érdekében levelez külföldi hatalmakkal és hazai munkatársaival, vitázva, fölényes meggyőző erővel és elmélkedik az országos problémák felett már idehaza a szabadságharc idején, ugyanolyan biztos analízissel és a helyzet reális felismerésével, mint majd évek múlva száműzetésben az Emlékiratokban. Műveinek magától értetődő jellemvonása a nagy célokat szem előtt tartó és azoknak megvalósítására törekvő realizmus. Világos, hogy Rákóczi Ferencet nem könyvélmények, elvont eszmék, a magányos elmékedés formálta íróvá, hanem a valóság, a régi magyar történelem legnagyobbarányú függetlenségi harcának valósága. Politikai művében a magyarság évszázados törekvéseinek megvalósítása iránti szándék jut kifejezésre. Műve magábaszívja és továbbviszi az őt megelőző politikai harcok és a politikai harcokat alátámasztó irodalom előzményeit. S irodalmi működését alakítja a mindennapi élet, a tömegek kritikája befolyásolja politikája menetét és ezen keresztül írói működését.

Vessünk egy pillantást arra a kérdésre konkrétan, milyen előzmények, milyen irodalmi előzmények formálták, alakították Rákóczi műveinek eszmévilágát, ugyanúgy mint prózájának írói kifejezőeszközeit. Emlegettük már nem egyszer, hogy Zrínyi műve elsősorban példaadó, követésreméltó volt számára.

¹⁶ V. WINDISCH ÉVA, Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája, Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 1–4. sz. 29–56. old.

¹⁷ V. ö. V. WINDISCH ÉVA i. m.

¹⁸ V. ö. V. WINDISCH ÉVA i. m.

Zrínyi politikai felfogása, katonai törekvése ismeretes volt nemcsak Rákóczi számára, hanem hadserege körében is. Tolnai Mihályról, Rákóczi prédikátoráról tudjuk, hogy tervszerűen tudatosította a bujdosók között Zrínyi Miklós politikai örökségét.¹⁹ De vajon nincs-e másfajta örökség is, amelyhez Rákóczi az író kapcsolódik, amikor beszédet fogalmaz, amikor diplomáciai levelet diktál munkatársainak. Van másfajta irodalmi öröksége is Rákóczinak. Öröklí és követi protestáns prédikátorainak stílusát, tanul azoktól a protestáns prédikátoroktól, akiknek igen nagy agitatív szerepe van a kuruc hadsereg tömegeinek megszervezésében és a harcok vitelében. Kik voltak ezek a prédikátorok. Nem lehet vita afölött, hogy hűek voltak a néphez, hiszen szervezték és harcra buzdították a jobbágytömegeket. Csaknem kivétel nélkül jobbágy-származásúak, akik a jobbágysorból való egyetlen kiemelkedési lehetőségül a prédikatori pályát választották. A népből emelkedtek ki és harcosai maradtak a kizsákmányolt parasztságnak, prédikációikban a nép ügyéért szálltak síkra, stílusukban, kifejezőeszközeikben is a nép hangját szólaltatták meg. Az első kuruc támadásokkal kapcsolatban már PAULER GYULA megállapította, hogy „legbuzgóbbak a prédikátorok voltak, kik megérkezettnek látták a szabadulás és bosszúnak óráját. Törökös turbánokban, fegyverrel kezükben jártak a táborban és fanatizálták a népet a hitszegő császár és a bálványimádó katolikusok ellen“.²⁰

Találomra, mert hisz részletes összeállítás még nem áll rendelkezésünkre, ha szemlét tartunk e korszak irodalmi emlékei fölött, meglepődve tapasztaljuk, mennyi műnek a szerzője kuruc vitéz, egyszerű harcoló közlegénytől a vezető katonáig. Naplót, ill. emlékiratot írt Ráday Pál, Károlyi Sándor, Teleki Mihály, Bercsényi, Orosz Pál levelei kiváló stilisztáról tanuskodnak, ismeretlen szerzőtől feljegyzések maradtak fenn, magyar és latin nyelven különböző csatákról, gyakoriak a versszerző vitézek s vannak adatok arra, hogy rokkantak, obsitosok énekeket mondanak, mint valamikor Tinódi a XVI. században.²¹ Mi lehet a magyarázata a kuruc hadsereg írástudó irodalmi színvonalának Persze nem a Rádayakkal, Károlyiakkal és Telekikkel kapcsolatban teszem fel a kérdést. A magyarázat egyedül a következő lehet. Mind nagyobb számmal emelkednek ki a jobbágysorból parasztfiúk úgy, hogy prédikátornak mennek. De nem minden teológusból lett pap. Egyik nótárius lett, másik kereskedő vagy katona. A deákság tömegei vesznek részt a függetlenségi harcokban és ez a deákos műveltség különleges szint ad a kuruc hadseregnek. Ezek a kuruc prédikátorok, deákos műveltségű katonák irodalmi műveltségükkel ugyancsak támaszai, előrevivői Rákóczinak az íróknak, az író stílusának. Így,

¹⁹ V. Ö. ESZE TAMÁS: A szegénylegények éneke, Irodalomtörténeti Közlemények 1953. 1—4. sz. 8. old.

²⁰ PAULER GYULA: A bujdosók támadása 1672-ben, Századok. 1869. 13—14. old.

²¹ Magyar költészet Boeszkaitól—Rákócziig c. kötet ESZE TAMÁSTÓL származó bevezetése (Magyar Klasszikusok, Budapest, 1953.) 14. oldal.

ha Rákóczi prózáját elemeire bontjuk, felismerhetjük benne a protestáns prédikátor-stílust,²² a velejáró népnyelvi elemekkel. De benne találjuk feloldódva a Kemény János önéletrajzával új formát nyerő magyar emlékirat-stílust, ami magyar nyelven Bethlen Miklós önéletrajzában és Tótfalusi Kis Miklós Mentségében éri el legmagasabb szintjét. A multbeli és a kortárs örökségből kibontakozó Rákóczi próza így telitődik meg népi szemléletre visszamenő hasonlatokkal, mondatszerkesztéssel, a protestáns egyházi szónoklat pátoaszával és az emlékirat-irodalomnak — bár jegyezzük meg, hogy ezek a vonások az egykorú levelezési irodalomnak is sajátjai már — elemző, elmélkedő, az események rúgóit analizáló tulajdonságaival.²²

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban kell rátérni Rákóczi vallásosságának problematikájára. Rákóczi mélyen vallásos volt. A felszabadulás előtti irodalomtörténetírás probléma-felvetése azonban alapvetően helytelen, midőn így fogalmaz: „Azok közé tartozik, akiket a vallási kultúra élménye íróvá tett; akik lírai inspirációt merítettek a hit belső harcaiból.”²³ Rákóczi vallásos volt, mint régi irodalmunk és történelmünk minden alakja. De sem őt, sem Zrínyit, sem a többieket nem a vallási kultúra élménye tette íróvá, de mindnyájuk kultúrájában benne élt a vallás, része volt gondolkozásuknak, kiterjedt állami és katonai szervező-munkájukra, benne élt mindennapi életükben. A vallásosság, függetlenségi harcaink legnagyobb alakjainál, Bocskainál, Zrínyinél, a legmagasabb fokon Rákóczinál, nélkülözött minden felekezeti elfogultságot. Nagyszerű politikai bölcseségről tanuskodik ez a körülmény, mert hiszen csak ilyen módon tudtak szembehelyezkedni a Habsburg-abszolutizmusnak a katolicizmus jegyében függetlenségünk, Magyarország gyarmatosítása ellen folytatott politikájával. Rákóczi felekezeti elfogultságtól mentes vallásosságának az írói gyakorlatában is ott a kifejeződése, tehát a politikai bölcsesség mélyen áthatja személyes világát, érzelmeit. Például a különböző felekezetekhez tartozó nemesifjakkól álló testőrsége számára készített imádsága katolikus szemléletű, Rákóczi Mária-kultuszától van átítatva, s ugyanakkor protestáns irodalmi stílushagyomány alapján jön létre. Ez a felekezeti elfogultságtól mentes, szinte felekezeteken felülálló vallásosság a Mária-kultuszt is mozgósítani tudja a politikai cél érdekében; Mária-kultusza oda konkludál,—

²² A XVII. sz.-i próza szubjektív jellegű, elemző, az eseményeket személyes hangon értékelő stílusával régebbi tanulmányaimban foglalkoztam. Erdély változása, az Erdélyi Öröksége c. erdélyi emlékiratokat tartalmazó sorozat VII. kötetének bevezetése, Budapest, 1942. — Bethlen Miklós, a Magyar Századok c. sorozatban kiadott Bethlen Miklós Önéletírása bevezetéseként jelent meg, Budapest 1943. (Mindkét tanulmányt ismét kiadtam Végzetes Esztendők c. tanulmánykötetemben, Budapest, 1945.) — A magyar felvilágosodás előzményei c. A Magyar Tudományos Akadémia 1952. évi Nagygyűlésén tartott előadásomban e stílus első hazai jelentkezését Kemény János emlékirataiban véltem felismerni. Újabb kutatásaim arról győzték meg, hogy az elemző, szubjektív jellegű, eseményeket lírai hangon analizáló prózastílus felfedezhető már Szenczi Molnár Albert írásaiban. (V. ö. tőlem: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése, Irodalomtörténet, 1953. 2. sz. sajtó alatt.)

²³ V. ö. ZOLNAI BÉLA i. m. 10. old.

mint a neki tulajdonított Rákóczi Ferenc buzgó éneke c. versben olvassuk — „Hívlak segítségül népem oltalmára“. A vallásosságnak a hazafias ügy érdekébe való állítása áthatja minden sorát. Íme egy rövid idézet az „Ütközet előtt mondott beszéde és imádsága“ soraiból: „... égessed szíveinket és veséinket, hogy az te tüzeddel meggyujttatva lévén, az mi néked tetszendő eselekedjük és az kegyetlen s fölöttébb fölfuvalkodott, kevély német nemzetet (ha úgy vagyon hozzá akaradod) országunk határibul hánnyuk ki az te hatalmaddal. . . adj szerencsés folyást az kezdett dolgainknak, adj erőt, hozz segedelmet, bosszú-tétele ez szegény hazánknak, nemzetségbeli szolgálidnak (mely kiontatott az hitetlen német által) térjen és mennyen az te színed eleiben, hallgassad meg gyakorizbéli sóhajtásait nyomorult népeidnek, tekéntsed könnyv hullatásit magyar népednek és terétsed meg hétannyival ellenszóginek ezt, melyet bosszú-képen azon német nemzet ellenünk cselekedett.“²⁴

Régi történelmünk vallásos jellegére, az osztályharc vallási mozgató erőinek magyarázatára a marxizmus tanításai nyujtják a történelmi igazsággal egyező magyarázatot. Közismertek ENGELSNEK azok a tételei, hogy a 16. és 17. századi antifeudális mozgalmak vallási ideológiára hivatkozva vívják a maguk osztályharcát; a 16. századi német parasztháború Luther tanaiban leli meg ideológiáját, a 17. századi angol polgári forradalom Kálvin tanításában. Néhány szót még arról, hogy a Rákóczi Ferenc nyolcesztendősi függetlenségi harca sem lehetett még kivétel az Engels megfogalmazta tétel alól. A Rákóczi szabadságharc kizsákmányolt jobbágytömegeinek harcát is mélyen átitatta, a harcot támogatta a vallási ideológia. A vallási ideológiában a protestáns tanoknak, pontosabban a kálvinizmusnak lehetett csak középponti szerepe, hiszen hazánkban a 16. és 17. században a feudalizmus elleni harcnak ugyanúgy, mint a függetlenségi mozgalmaknak szinte kivétel nélkül a protestantizmusban alakult ki a hagyománya. De éppen azért, hogy a Rákóczi szabadságharc az egész magyarság egységfrontjára óhajtott építeni és épített is, Rákóczinak felekezeteken felülálló, felekezeti egységet jelképező politikával kellett vezetnie a harcot. A felekezeteken felülálló, a felekezeteket összefogó ideológia nyujtására segítséget jelentett Rákóczinak az ú. n. európai uniós mozgalom. Nem véletlen, a magyar politikai és társadalmi helyzet magyarázza, hogy prédikátoraink körében nagy számmal voltak már e mozgalomnak hívei. Sokatmondó, hogy az uniós mozgalom harcosa volt Bethlen Miklós is.

Rákóczi eszmevilága, stílusa mélyen át van hatva érzelmi elemekkel. Ez az elemző, a legkülönbözőbb érzelmi árnyalatok kifejezésére alkalmas stílus egyenértékű tükröződése, felépítménye a 17. századi osztályharcnak. Midőn Rákóczi stílusának elemeire utaltunk, megemlítve a protestáns prédikátorok szónoklatainak vonásait, a Kemény Jánossal kezdődő, és Bethlen Miklósban csúcsosodó új emlékiratforma jegyeit, az egykorú levelezésiro-

²⁴ V. ö. ESZE TAMÁS, II. Rákóczi Ferenc Imádságai, Református Egyház, 1953. 12. sz. 8—9. old.

dalomra, erre céloztunk. Az angol polgári forradalom ideológiájából kifejlődő vonások, harci jegyek, stílustulajdonságok ezek, amelyek kezdetben a 17. század első évtizedeiben a protestáns egyházszerkezet demokratizálása iránti törekvésekben, Tolnai Dali János, Medgyesi Pál és mások szervező munkájában jelentkeznek, majd áthatják ezek a törekvések Apáczai Csere János tudományos működését, ideológiai harcát, míg a század második felére, fokozott mértékben a század végére és a 17. század elejére széles kiterjedést szereznek maguknak.²⁵

Rendkívül sokatmondó és messzematató, hogy a 17. századi polgári forradalom kálvinista ideológiájából kifejlődő stílus fegyvere, harci eszköze lesz a katolikus neveltetésű Rákóczinak, a feudális nagybirtokosnak, Magyarország függetlenségéért vívott nagyszerű harcában. Ezeket a stílusjegyeket a száműzött Rákóczi írói műveivel kapcsolatban mi is elemeztük már a felszabadulás előtt, persze anélkül, hogy társadalmi alapjára tekintettel lettünk volna.²⁶ Sajnos nincsen terünk arra, hogy részletes elemzését adjuk beszédeinek s egyéb hazai munkáinak. Csak leszögezni szeretném, hogy az a stílus, ami át van hatva az érzelemmel, az egyén problémáinak, valamint az országos kérdéseknek személyes hangú elemzésével, a benső világ szűrőjén át nézve az eseményeket, már a hazai Rákóczi művének is sajátja. Ezek a stílussajátságok vonulnak végig mind fokozottabb mértékben már a hazai Rákóczi művein. Talán legélesebben hangsúlyozódik, egyenes átmenetként már száműzetésben fogalmazott művei felé mutatva „Egy igaz magyar hazája dolgai felől való elmélkedése“ c. munkáján.²⁷ 1710 őszén fogalmazta meg ezt a munkát, akkor, amidőn sorozatos árulások következnek be a kuruc hadseregben. Nyilván egy tervbe vett nagyobb műnek a bevezetése az a hat oldal, ami fennmaradt. Az események hatása alatt fel-feltűnik soraiban már bizonyos rezignáltság is, de ugyanakkor határozottan, nagy nyugalommal és politikusi fölényvel válaszolja fel; „miként lehetne ezen nemzetnek ügyét állandó boldogulásunknak és nyugalomunknak csendes révpártjára hoznunk?“ Széles perspektívát nyitó, költői félmondattal kezdi; „Sok volna eleitül fogvást ezen magyar nemzet históriáibul kikeresvén előszámálni az Istennek csudálatos gondviselésit, amely által ezen nemzetet mind konzerválta, mind letapodott szabadságit néjha-néjha helyreállította . . .“ — Az indító tételt néhány történelmi példával illusztrálja, hogy gyors fordulattal rátérjen a konkrét helyzet elemzésére. Elemzése plasztikus és ugyanakkor nem nélkülözi az érzellem stíluseszközeit sem. Reális, lényegre tapintó stílus ez, találó jelzőket használ („színes békesség,“ — „szabadság napfénye“), kitűnő logikával érvel, költői pátozzal. De nemcsak

²⁵ V. Ö. MAKKAJ LÁSZLÓ, A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Budapest, 1952. — TOLNAI GÁBOR, A magyar felvilágosodás előzményei, előadás a Magyar Tudományos Akadémia 1952. évi Nagygyűlésén.

²⁶ Erdély változása, lásd a 22. sz. jegyzetet.

²⁷ Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Szerk. Thaly Kálmán. Budapest, 1874. III. kötet 198—202. old.

a szabadságharc bukása előtti időben fogalmazott töredékben maradt művében ismerhetjük fel ezt az elemző stílust. Ott találjuk a műfaj szerint nem elmélkedő stílusú hazai irataiban, levelezésében, beszédeiben, imádságában és zsolnáiraiban, de még katonai traktátusában is.

Külön részletes elemzést igényelnének szónoklatai, amelyekben összpontosulnak összes írói tulajdonságai. Szónoklatainak helyes értelmezéséhez azonban feltétlenül szükséges a fennmaradt, egykorú világi és egyházi beszédek tanulmányozása is. Most csak annyit, hogy Rákóczinak szinte minden írásán átüt nagyszerű szónoki ereje. Beszédeiben (az eddig ismert nem nagyszámú anyag alapján is megállapítható) szónoklatról-szónoklatra fejlődik. Beszédeivel könnyeket tudott kicsalni a szemekből, s ugyanakkor képes volt hatalmas politikai szenvedélyeket kiváltani. Kitészik szónoklataiból, hogy elsőrangú érzéke volt a teatrális előadásmódhoz. Az ónodi országgyűlés lefolyását, az ott elhangzott beszédeket ismerjük. Ismerünk az országgyűlésre vonatkozóan egykorú feljegyzéseket is, részletesen szól a gyűlésről maga Rákóczi is az Emlékiratokban. Rákóczinak kitűnő érzéke volt a hangárnyalatokkal való szuggerálásra, az éles kérdésfeltevésekkel, s a támadó, szenvedélytől átítatott gesztusokkal való meggyőzésre. Lángoló beszéde nyomán két áruló arisztokrata leli halálát, az egyik Rákóczi beszéde közben, az országgyűlésen, a másik statáriális eljárással a következő napon. Igaza van ZOLNAI BÉLÁNAK, midőn Shakespeare tragédiáinak légkörét ismeri fel ezekben a jelenetekben.²⁸

Csupán néhány kérdésről volt módunk szólni; a továbbiakban a száműzött Rákóczi irodalmi működésével kapcsolatban hasonlóan néhány problémát érinthetünk. Száműzetésének — irodalmi műveinek eszmevilága, stílusa szempontjából is — két korszaka van. Az első a lengyel- és a franciaországi emigráció, a huszonnégy esztendeig tartó bújdosó életből öt esztendő, a második a tizenkilencéves törökországi száműzetés. A két korszak között a különbség lényeges, ha az irodalmi művek szemszögén keresztül szemlélünk, a különbség talán élesebben vetül, mint a történelmi adatok alapján. A nyolcesztendő szabadságharc Magyarországtól XIV. Lajos udvara, a szabadságharc Magyarország és a napkirály udvara olyan távol áll, mint a tűz és a víz. De a tűz újra való fellobbantása érdekében, diplomáciai célból Rákóczi Ferenc egy időre beleilleszkedik az udvari életbe. Belsőleg azonban nagyon hamar szembekerül mindennapi környezetével. A grosbois-i kamalduli rendbe való elvonulása nem magyarítható egyedül Rákóczi vallásosságával, jelentkezik ebben a magatartásban valami konkrét szembekerülés is a királyi udvarral, XIV. Lajos feudalizmusának embertelen világával. Egy francia udvari fogadással

²⁸ V. ö. JOSEPH FIEDLER, Der blutige Landtag zu Onod. Eine Episode aus der Geschichte Ungerns im achtzehnten Jahrhundert. (Aus dem Octoberhefte des Jahrganges 1852 der Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften besonders abgedruckt.) CSEPREGHY KÁLMÁN Az ónodi országgyűlés és előzményei, Bp. 1894. — ALDÁSY ANTAL, Az 1707. évi ónodi országgyűlés története, Bp. 1895. — ZOLNAI BÉLA i. m. 66. old.

kapcsolatban írja a Vallomásokban; „igazán beleunva a világi dolgokba, türelmetlen vággyal tértem vissza magányomba!²⁹ Mit jelent itt ez a kifejezés; „világi dolgok“? Bizonyára nem a politika! A feudális királyi udvarról van szó, a francia udvarban folyó életről. Hogy erről, valóban társadalmi problémáról van szó, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy Grosbois-ban sem lesz az eseményektől elszakadt, elszigetelt vallásos remete. Saint Simontól tudjuk, hogy rendszeresen tájékozva van affelől, „ami Erdélyben, Magyarországon és a szomszéd országokban történt.“³⁰ Grosbois-i tartózkodása idején, ha a politikai események úgy kívánják a magyar ügy szempontjából, rendszeresen megjelenik az udvarban is. 1716-ban már megírta a Vallomások I. fejezetét, a gyónás hangján számot adva életéről. Éppen a szabadságharc történetéig érkezett el, midőn megérkezik az orosz-török háború kitörésének híre. Az események ismét az aktív cselekvés színterére vezetik. Úgy tetszik előtte, hogy a világpolitikai helyzet a magyar szabadságharc újravétele érdekében lehetőségét megadja. Politikai, diplomáciai célból, a Habsburg propaganda ellensúlyozására ekkor írja meg leghatalmasabb művét, irodalmunk klasszikus remekét, az Emlékiratait.

A Vallomások latin fogalmazása után, az emlékiratait franciául írja, a diplomácia nyelvén. Hatalmas lendülettel, gyors tempóval dolgozik. Bizonyító iratnak készülnek Emlékiratai, bizonyítja benne a szabadságharc igazát, egész Európát meg akarja győzni függetlenségi küzdelmük igazságos voltáról. Rákóczinak ezt a művét történeti forrásként használja történetírásunk. Felbecsülhetetlen forrásértékkel bír, azonban Rákóczi nem történeti forrásnak szánta, maga is utal erre, hanem politikai, diplomáciai iratnak. Munkájához nem álltak rendelkezésére dokumentumok, hiteles iratok, az emlékezet vezette tollát, a konkrét politikai cél, ami az akkori világpolitikai helyzetben szemé előtt reálisnak tetszett. Gyakran nem pontos tényközlései nem mindig egyeznek a megtörtént eseményekkel. Az emlékezet téved, de igen gyakran az aktuális politikai adottságokra való tekintettel hagy el egyes eseményeket. Áthatja ezt a munkát a hazának és a magyar népnek a szeretete. Ahogy elmondja az eseményeket azzal a reális politikai céllal, hogy a világpolitikai érdeklődést felhívja a magyarság ügyére, olyan analízisét adja a szabadságharcnak, hogy ezzel valóban megadta a történetíró számára a végleges tételeket. Beilleszti a nyolcesztendőös függetlenségi küzdelem történetét a magyar függetlenségi harcok történetébe, s a szabadságharc elemzésén túl megrajzolja a Habsburgok politikájának képét. Olyan rajzát adja a magyar arisztokráciának, mint előtte senki, de nem csekélyebb mértékben a klérusnak és a nemességnek a vonásait, magatartását. Látja a parasztság alapvető problémáit, a nemesség és a jobbagság közti — az ő szavai — „természetes gyűlöletet“, amelynek gyökereit

²⁹ DOMJÁN ELEK, i. fordítása- 281. old.

³⁰ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai, 12. sz. jegyzetben idézett kiadása függelékben, 216. oldal.

is világosan értelmezi, elemzi. De nemcsak lát és elemez, hanem elemző stílusának jellegzetes szívhangjaival kifejezi a jobbágyság iránti rokonszenvét is. Hiszen ki látta volna, ha nem ő, hogy a szabadságharc sikerei nagymértékben a jobbágyság áldozatkészségéből következtek, nélkülük a szabadságharc nemcsak nem lett volna elindítható, hanem nyolc esztendeig fenntartható sem, s azt is látja, hogy a nemesség, midőn nem tudott osztályérdekein felülemelkedni, maga volt a megfojtója a harc végső győzelmének.

Az „Emlékiratok“ kitűnő konstruáló készséggel, a mellékkérdések elhagyásával remek korképét adja az egykorú Magyarországnak. Diplomáciai, politikai írás, de egy nagy politikus és egy nagy író politikai írása, aki kiváló érzékkel ragadja meg a középponti kérdéseket, s aki úgy tud megjeleníteni, mint egy vérbeli realista író, aki úgy tud eseményeket és jellemeket ábrázolni, mint egy valódi drámaíró. Vannak Rákóczi „Emlékiratai“-nak oldalai nagy számmal, amelyek szinte önálló novellaként beleilleszthetők legnagyobb prózaírók műveit tartalmazó gyűjteménybe. Aki elolvasta Rákóczi Ferenc nagy művét — csak két példát említek — a felkelés kirobbanásának és az ónodi országgyűlésnek nagyszerű, reális, drámai elevenségű és ugyanakkor lírai képét, sohasem tudja elfelejteni.

A politikai cél, amelynek érdekében Rákóczi megírta „Emlékiratait“, nem valósult meg. Szekfü Gyula „A száműzött Rákóczi“-ban a törökországi vállalkozást a fejedelem „rossz tájékozódási képességének“ tulajdonítja. Akármennyire megdöbbenőnek is tetszik ez a megállapítás arról a Rákócziról, aki nagyszerű tájékozódási képességgel, realizmussal szervezte meg az ország ügyeit a szabadságharc idején, és irányította a hadviselést, a száműzöttre — az események ezt igazolják — a megállapítás áll. Őt esztendővel a szabadságharc után Rákóczi már nem látja világosan a Magyarországon kialakult helyzetet, ugyanúgy nem, mint a világpolitikai tényezőket. A harc újrafelvétele érdekében megfogalmazott mű irodalmunk klasszikusai közé emelkedett, de maga Rákóczi az elkövetkező esztendőkből mindjobban elszigetelődik. A politikus, aki a közösségben, a harcban, Magyarország függetlenségéért vívott küzdelemben alkotta a legnagyobbat és a közösség ügyéért, a függetlenségi harcról írott művében teremtett irodalmunk számára remekművet, törökországi száműzetése hosszú esztendeiben magányos ember lesz, olyan körülmények között éli napjait, ami ellenkezett addigi életével.

Már Grosbois-ban hozzákezdett — mint említettem — a „Vallomások“ megírásához, hogy aztán megszakítsa a „bűnös ember vallomásait“, az Isten felé forduló szentágostoni gyónást, a politikai cselekvés céljából megalkotott „Emlékirataival“. Törökországban fejezi be a „Vallomások“-at, majd az elmélkedő, vallásos művek egész sorát írja meg egymás után. Hatalmas írói egyéniség jelentkezik ezekben a művekben is. Nincsen egyetlen sora sem, amelyben szembekerülne azokkal az eszmékkel, amelyekért egész életében harcolt. Mégis Rákóczi Törökországban fogalmazott vallásos műveinek már

nem a harc, a függetlenség kivívására irányuló törekvés, hanem az öncélú vallásosság a mozgatója. Ezeknek a műveknek az elszigetelődés a szülőanyja, elszakadás a tömegektől, a néptől, amely nagy tehetségének formálója, alakítója volt. A néptől, a tömegek bázisától való elszakadásban valósággal belemenekül az érzelmi átfűtöttségű magányba, vallásosságba.

Törökországi magányosságában, elszigeteltségben fogant műveivel kapcsolatban egy elvi kérdést szeretnék még felvetni. Teljes mértékben negatív írások ezek? Egy nagyszerű hős pályájának szomorú befejezése csupán? Nem hinném, hogy teljes mértékben negatív alkotások. Ismétlem azt, amiről néhány mondatban már szó volt: „Emlékiratai“ mellett második nagy művét, a „Vallomások“-at Páris mellett, a kamalduli szerzetesek Grosbois-i rendházában kezdte írni. Nem véletlen — mondtuk — hogy a feudális királyi udvarból való kiábrándulásakor a kamalduliak askétikus életet kívánó rendjébe vonul vissza. A kamalduliak jansenisták voltak, akik XIV. Lajos udvarával és a feudalizmussal szövetséges jezsuitákkal szemben Vatikán-ellenes nemzeti egyházat óhajtottak létrehozni. Ellenzék voltak az egyházon belül, az egyház belső reformját akarták megvalósítani, visszatérni az egyház ősi egyszerűségéhez. Ismétlem: nem véletlen, hogy a francia feudális udvarból kiábrándult Rákóczi, aki egész élete során szembenállott a jezsuitákkal, Grosbois-ba vonult vissza. Az újabb francia irodalomtörténetírás a jansenizmusról a következőket vallja: — a jansenizmus polgári oppozícióban volt a feudális jezsuita-monarchista világgal.³¹ — Ily módon ez a negatívnak tetsző késői Rákóczi, ha szűk korlátok között is, Párizsban tovább fejlődik. Szembekerül a feudális udvarral; vallásos műveiben az érzelemnek, az ösztönnek, a kedélynek lázadása jelentkezik. Ez a magatartás lázadás a feudális abszolutizmus émbertelen világa ellen is. Kifejeződik itt Rákóczi Ferenc nagysága, de osztályhelyzetéből következő gyengesége is, mivel ez a lázadás nem társadalmat formáló erőként jelentkezett, hanem az ő belső világában, elszigetelt magányában, vallásos elmélkedő iratokban jött létre.

Tehát nem teljesen negatív a Törökországban élő, bujdosó Rákóczi műve, vannak előremutató vonásai. Azonban ennek ellenére a mi eszményképünk nem a bujdosó, a magányos fejedelem, hanem nemzeti függetlenségünk nagy harcosa, régi történelmünk legnagyobb arányú függetlenségi mozgalmának vezetője, s irodalmi műveinek élén az a mű, ami ennek a harcnak klasszikus emléket állít — az „Emlékiratok“.

³¹ V. ö. Paul Bénichou, *Morales du Grand Siècle*. — Bibliothèque des Idées, Paris NRF 1948. 77—96.. 112—130. old.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOM- TUDOMÁNYI OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK HATÁROZATA A LEGÚJABBKORI MAGYAR IRODALOM KUTATÁSÁRÓL

A »Szabad Nép« 1954. évi március hó 15-i számában nagyjelentőségű cikk jelent meg, »Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről« címen. Jóllehet a cikk főként alkotó szépíróink és műkritikusaink számára ad útmutatást, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya kötelességének érzi, hogy a felvetett kérdésekkel kapcsolatban állást foglaljon s a maga munkaterületén olyan határozatokat hozzon, melyek előmozdítják új magyar irodalmunk helyes irányú fejlődését.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya az Akadémia újjászervezése óta egyik legfőbb kötelességének érezte a magyar irodalom haladó hagyományainak feldolgozását, a marxista-leninista irodalomtudomány megteremtését. Megindult az akadémiai kritikai kiadások sorozata és egymás után jelennek meg a legnagyobb íróink életművét feltáró és értékelő monográfiák. Megszervezte az osztály a magyar irodalom egyetemi tankönyvének előmunkálatait és ennek során az irodalomtörténészek legszélesebb rétegét mozgósította irodalmi múltunk megoldatlan kérdéseinek tisztázására. Folyóiratainkban és az Akadémia I. osztálya, valamint a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitáulésein, tanulmányok és előadások hosszú sora segítette diadalra irodalomtudományunkban a marxizmus-leninizmus tanításait és szolgáltatta közoktatásunknak, íróinknak, egész dolgozó népünknek haladó irodalmi hagyományaink értékelésének számos helyes szempontját. A magyar helyesírás és a magyar irodalmi nyelv történetének kutatásával nyelvtudományunk is hozzájárult az irodalomtörténeti munka fellendítéséhez.

Az Akadémia I. osztálya tisztában volt azzal, hogy különös felelősség hárul reá — az élő irodalom szempontjából fokozottan jelentős — XX. századi magyar irodalom marxista-leninista feldolgozásakor. Ennek érdekében több nagyszabású munkát indítottunk meg: Ady, József Attila és Juhász Gyula összes műveinek kritikai kiadását, valamint Ady, Móricz, József Attila, Juhász Gyula és Tóth Árpád életművének monografikus feldolgozását. A legújabb évtizedek irodalmának kutatását kívánta elősegíteni az osztály azzal is, hogy az irodalomtörténész aspiránsokat úgy választotta ki, hogy azoknak több, mint fele XX. századi témán dolgozzék.

A vitathatatlan eredmények ellenére az I. osztály vezetősége a »Szabad Nép« cikke ébresztette önkritikával megállapítja, hogy a magyar irodalomtudományt nem állította eléggé élő irodalmunk fejlődésének szolgálatába. Az osztályt súlyos mulasztás terheli azért, hogy a mai irodalom kérdéseivel sem közvetlenül, sem közvetve nem foglalkozott, és az irodalmi vitákban nem hallatta a tudomány szavát. Az akadémiai és az Akadémia irányításával megjelenő szakfolyóiratoknak csak egyike-másika foglalkozott, szoros kivételképpen, az élő irodalom kérdéseivel. A magyar irodalmi kritika hagyománya, — Gyulai Pál, Péterfy Jenő stb. életműve — mindmáig feldolgozatlan. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkaközösségei közül — jöllehet ezeknek irányítása, támogatása és ellenőrzése az osztály feladata — éppen a XX. századi munkaközösség mutatja fel a legkevesebb aktivitást. Az osztály érdekkörébe tartozó munkaterületen eddig főként olyan monográfiák születtek meg, melyek a XIX. századi s annál régebbi korok alkotóinak életművét elemzik; egyetlen kivétel Nagy Péter »Móricz Zsigmond«-ról szóló monográfiája, de nemhogy élő irodalmunk mozgalmairól s alkotóiról, de még a XX. század felszabadulásunk előtti évtizedeiről sem születtek meg tudományos szakmunkák. A legfőbb mulasztás azonban azzal terheli az osztály munkáját, hogy irodalomelméleti és esztétikai problémákkal egyáltalán nem foglalkozott, jöllehet ezzel adhatná a legpozitívabb segítséget kritikánknak. Ezekért a mulasztásokért annál súlyosabb az osztály felelőssége, mivel a saját munkáján kívül őt terheli a felelősség az irodalomtudományi kutatómunka egészéért, beleértve ebbe azt a szakmai nevelőmunkát és tudományos kutatómunkát, mely egyetemeinken folyik.

Mindezeket számbavéve a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya az alábbi határozatokat hozta s egyben elhatározta, hogy határozatait a legszélesebbkörű nyilvánosság elé tárja, alávetve magát ezzel a társadalmi ellenőrzésnek és kritikának.

1. Az osztály felülvizsgálja terveit s azokat kibővíti az alábbi témákkal:
 - a) a munkásmozgalom hatása legújabb irodalmunk történetére;
 - b) a szocialista realizmus jegyeinek megjelenése és erősödése irodalmunkban;
 - c) az irodalmi műfajok átalakulása a felszabadulás után;
 - d) az irodalomtörténetírás és az irodalmi kritika legújabbkori történetének feldolgozása;
 - e) a felszabadulás előtti irodalmi irányok utóélete a mai magyar irodalomban és irodalmi kritikában.

2. Az osztály lépéseket tesz a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközösségének újjászervezése és a munkaközösség szakmai vitáinak rendszeresítése érdekében. E szakmai viták középpontjában az előbbi pontban felsorolt kérdések álljanak. Az osztály fokozott támogatást nyújt — anyagi és káder szempontból egyaránt — a budapesti egyetem XX. századi magyar irodalommal foglalkozó tanszékének és előmozdítja, hogy a debreceni és szegedi

egyetem magyar irodalomtörténeti intézetében a XX. századi magyar irodalom kérdései a kutatómunka középpontjába kerüljenek.

3. Az osztály gondoskodik arról, hogy mind az osztály kongresszusi, naggyűlési tematikájában, mind az irodalomtörténeti fő- és albizottságok ülésein s végül a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ülésein kellő, arányos helyet kapjanak élő irodalmunk kérdései.

4. Az osztály különös gondot fordít arra, hogy a XX. század irodalmáról szóló, a »Művelt Nép« kiadásában megjelenendő népszerűsítő munka és a készülő egyetemi tankönyv XX. századi kötete s a hozzá kapcsolódó szöveggyűjtemény mielőbb elkészüljön. A magyar irodalom teljes bibliográfiájának munkálatait úgy szervezi meg, hogy leghamarább a XX. századra vonatkozó kötet készüljön el.

5. Az osztály előmozdítja azt, hogy az »Irodalomtörténet« c. folyóirat minden évben közöljön összefoglaló cikket az előző év szépirodalmi terméséről, értékelve az abban mutatkozó előhaladást s bírálva annak fogyatékoságait, másrészt szorgalmazza azt, hogy az »Irodalomtörténeti Közlemények« minél gazdagabb dokumentációs anyaggal világítsák meg legújabb irodalmunk fejlődését.

6. Kezdeményezi az osztály azt, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tekintélyes összeggel hirdessen évente pályázatot élő írók munkásságának feldolgozására.

7. Az osztály megszervezi a XX. századi magyar irodalomtörténeti kutatás összehangolását a Történettudományi Intézet és a Munkásmozgalmi Intézet kutatómunkájával, valamint a Magyar Írók Szövetsége munkájával.

A MAGYAR KLASSZIKUSOK KRITIKAI KIADÁSÁNAK SZABÁLYZATA

A MTA I. osztályának vezetősége a magyar klasszikusok kritikai kiadásaira vonatkozólag a következő irányelveket állapította meg:

1. A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író valamennyi fellelhető művészi alkotásán, töredékein, tervvázlatain stb. kívül esetleges naplóját, egyéb feljegyzéseit, leveleit és a hozzá írt leveleket is. Az íróhoz írt leveleket az író saját leveleitől betűtípusban el kell különíteni. Ha a költő valamely verséhez dallamot is szerzett, vagy versét valamely idegen dallamra írta, a kritikai kiadásban a dallamot is közölni kell.

A kritikai kiadás közölje az író idegen nyelven írt műveit vagy leveleit és a hozzá idegen nyelven írt leveleket is. Mindezen idegennyelvű szövegek pontos fordítását a jegyzetekben kell közölni.

A kritikai kiadás foglalja magába az író képmásainak teljes jegyzékét, s e képmásokból, valamint az író életkörülményeit megvilágító képekből minél többet közöljön fényképmásolatban. Az író kézíratait, az eredeti kiadások címlapjait és érdekesebb lapjait mutassuk be fakszimilében.

2. Az író műveit teljesen keletkezésük, illetőleg befejezésük időrendjében közöljük, de az írótól kialakított kötetek és ciklusok tartalomjegyzékét a jegyzetek adják. Ugyancsak közöljük a jegyzetekben az írónak saját műveiről készített jegyzékeit, kimutatásait, összeírásait.

Nagyobb epikus és drámai alkotásokat a kisebb művek közül kiemelve sorolunk.

Próza és vers általában szétválasztandó. Levelek, naplók, feljegyzések stb. külön csoportosítva közlendők. Függelékben legyenek az író életére és műveire vonatkozó egyéb fontos dokumentumok is.

Ahol az időrendre nézve semmi támaszpontunk nincs, a műveket olyan sorrendben közöljük, ahogy a költő kézírata, vagy a költőtől sajtó alá rendezett kiadás hozza. Ahol ilyen nincs és ahol általában lehet, a kiadó kísérelje meg hozzávetőlegesen a művek időrendjének megállapítását.

3. Az író munkáinak időrendjébe beletartoznak a zsengek is, valamint mindazon töredékek és fordítások, amelyeket a költő maga besorolt eredeti művei közé, s azok is, amelyek töredék vagy fordítás voltakban jellemzők

az íróra s figyelmet érdemelnek. A függelékebe csak a terjedelmük vagy érték szempontjából teljesen jelentéktelen törmelékeket tegyük. Ezek elhelyezése írók szerint külön mérlegelés tárgya lehet. A kiadatlan, vagy a költő halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel vagyunk a fentemlített szempontokra.

A költő leveleibe, prózai műveibe foglalt verseket és fordításokat eredeti helyükön is közöljük, valamint kiemelve a költemények közé is beiktatjuk őket időrendi helyükre.

4. A kiadás alapjául általában az író életében megjelent utolsó szövegközlés vagy a legkésőbbi eredeti kézirat szolgál. Ha azonban hitelesen megállapítható, hogy az író életében megjelent közlés csak a cenzura beavatkozása, vagy a politikai nyomással való számolás következtében tér el az író eredeti szövegezésétől, akkor a cenzurátlan szöveg tekintendő véglegesnek, a változatot és a rávonatkozó adatokat pedig a jegyzetekben kell közölni. Kényszer nélkül, akár más író tanácsára is, de az író beleegyezésével történt változtatást tiszteletben kell tartani. Ilyen esetekben, mint minden, a szöveg kialakulását bemutató szövegtörténeti adat, a változtatás története is a jegyzetekben kap helyet.

Ahol valamely műről sem az író eredeti kézírata, sem életében (gondozásában) megjelent nyomtatott kiadás nem maradt ránk, a későbbi másolatok vagy nyomtatott kiadások pedig eltérnek egymástól, a szöveg kiadója igyekezik kritikailag a hiteles szöveget megállapítani, s az indokolást a változatokkal együtt közölje a jegyzetekben. A kétségtelen toll- vagy sajtóhibákat helyesbítjük, de a jegyzetekben utaljunk a végrehajtott szövegjavításra.

5. Az Akadémia első helyesírási szabályzata (1832) óta eltelt mintegy 120 év irodalmi alkotásainak, illetőleg irodalmi vonatkozású emlékeinek közlésében az érvényes helyesírási szabályzat szerint olyan módosítások teendők, amelyek nyilvánvalóan a jelölésmódot illetik, vagyis csupán technikai természetűek (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *szsz* helyett *szs*). Azonban meg kell őrizni az író nyelvállapotát tükröztető írássajátságokat. Tehát feltüntetendők a mai köznyelvből való hangtani eltérések, így a magán- vagy mássalhangzók rövidsége és hosszúsága, egyéb régies és tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutatózó jellegzetességek a szavak egybe- és különírására, a nagy- és kisbetűk használata, az idegen közzók és tulajdonnevek írása, valamint a központozás tekintetében. A szövegváltozatok írásmódja a főszövegben alkalmazott eljárás-hoz igazodik. A jegyzetek élén részletesen ismertetni kell az író által alkalmazott helyesírást és fel kell tüntetni, hogy a kiadás miben tér el ettől. A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának a bemutatására is ügyelni kell.

Az Akadémia első helyesírási szabályzatánál régebbi írók és művek kiadása esetében az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottságával egyetértés-

ben kell megállapítani a szóbanforgó kiadvány helyesírásának, szövegközlésének és jegyzetelésének alapelveit.

6. A verses műveket ötösével folyamatosan sorszámozzuk; hosszabb művekben, ha a költő maga a szakokat nem számozta, kívánatos a szakoknak tükrön kívül, petittel való számozása. Az áttekinthetőség és könnyebb jegyzetelés végett a prózai szövegeket a szöveg szerves tagolása szerint (fejezetenként, szakaszonként) is sorszámozzuk.

7. A klasszikusok teljes kritikai kiadása az író műveivel kezdődik s csak a jegyzetek élén közöl a szöveghagyományra és a kiadó eljárására vonatkozó bevezetést.

8. A jegyzetek a kötetek végén kapnak helyet, kivéve az írónak az illető művekre vonatkozó saját jegyzeteit; ezeket általában az illető szövegrészt közlő lap alján adjuk. — A kiadás jegyzetei tartalmazzák mindazokat az adatokat, amelyek a közölt változat kiválasztását indokolják és a szöveg történetét megvilágítják: a kéziratok és az író életében megjelent közlések leírását és szövegváltozatait. A véglegesnek tekinthető szöveg kialakulása után megjelent eltérő szövegközlésekre csak akkor történjék utalás, ha a szerzőtől eredő további variánsokat tartalmaznak, vagy ha velük kapcsolatban a köztudatban élő hibás változatok kiküszöbölésére kell felhívni a figyelmet. Tartalmazniok kell továbbá a jegyzeteknek mindazt, amit a filológiai kutatás az illető mű keletkezéséről és további történetéről kiderített. Esztétikai fejtegetéseket a kritikai kiadások jegyzetei ne tartalmazzanak, történeti összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat a szükségesség szerint. Terjedjenek ki a jegyzetek az egyes művekkel kapcsolatban felmerült formai, ritmikai és műfaji kérdésekre; a költő művének ritmikai, formai, műfaji sajátosságairól szükség szerint a jegyzetek élén összefoglaló ismertetést adjunk.

A szövegben előforduló tulajdonneveket, elavult vagy tájnyelvi szókat, vagy szólásokat és nem közkeletű idegen szavakat, frázisokat csak akkor jegyzeteljük, ha magyarázatuk a közhasználatú lexikonokban, enciklopédiákban nem található.

9. A kiadás záróköteté közölje az egész sorozat részletes tartalomjegyzékét; az egyes kötetek jegyzetanyagához csatoljunk betűrendes név- és tárgymutatót.

10. A fenti alapelvek a klasszikusoknak nem minősülő irodalmi szövegek akadémiai kiadására is érvényesek. Olyan művek kiadása elé, amelyeknek megjelentetése indoklásra szorul, előszót, esetleg részletes értékelő tanulmányt kell írni. Ha nem az egész kiadványra, hanem csak néhány darabjára vonatkozólag szükséges indoklás, ez is a jegyzetek élén álljon.

11. Mivel minden egyes kritikai kiadás felvet különleges problémákat is a kiadás előkészítése idején a vele összefüggő kérdéseket hozza a Kiadó megbeszélésre a Szövegkiadási Főbizottság elé.

A KANGAROK (BESENYŐK) A VI. SZÁZADI SZÍR
FORRÁSOKBAN

Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császárnak (De administrando imperio ed. MORAVCSIK, 170) a honfoglaló magyarokra és a besenyőkre vonatkozó tudósításaiban szó van arról, hogy az első három besenyő törzs (*Ἰαβδιερτίμ, Κουαρτζιτζούρ, Χαβουξιγγυλά*) törzsi nevén és a *besenyő* népnéven kívül a 'nemes származású, vitéz' értelemben használt *kangar* nevet is viselte.

A *besenyő* név eddig ismert¹ legkorábbi említésével Ibn Rustának (Bibl-GeogrArab. VII, 139₅, 140₂₀, 143₇) Jaihani 920. körül készített földrajzi munkájából származó tudósításában találkozunk. Ez a 870. körüli időkre vonatkozik. Konstantinos császárnak a X. század közepén feljegyzett tudósítását időben megelőzik Ibn Fadlānnak (922-ben írt) és Balχīnak (934. előtt írt) a besenyőkről szóló leírásai is². Ezek azonban, valamint az eddig ismert többi mohamedán és örmény források is, csak a *besenyő* nevet említik,³ a kangarok neve nem szerepel bennük.

A *besenyő* név GOMBOCZ ZOLTÁN és W. BANG szerint török eredetű.⁴ A törökből származik egy gyakran hangoztatott magyarázat szerint a besenyő

¹ Köszönettel tartozom LIGETI LAJOS akadémikusnak, aki volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy a *besenyő* népnév az eddig ismert forrásokon kívül egy Tunhuangból származó IX. századi tibeti kéziratban is előfordul, ahol a *pečenaq* alakot találjuk. — Ugyanitt mondok köszönetet PAIS DEZSŐ akadémikusnak is értekezésem megszerkesztésében való közreműködéséért.

² Vö. Acta Orient. Hung. I (1951.), 223—5.

³ A *besenyő* név az eddig idevont orientális, bizánci, magyar, szláv és latin forrásokon (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN: Turán 1918: 209—15; MORAVCSIK GYULA, ByzTurc. II, 213—4; GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei 109) kívül a Kaukázus környéki népek irodalmában is szerepel. Edesszai Máté krónikájának örmény *pacinnak* névalakjára már J. MARQUART (Komanen 54—5) is utalt. A besenyők azonban gyakran szerepelnek *pačaniq* néven a grúzok legendás őstörténetében is (a Grúz Krónika grúz és örmény változatában: M. BROSSET, Histoire de la Géorgie I. St.-Pbg., 1849. 66; II. uo., 1851. 14), az oszét Nart-hősi énekekben pedig *bedzanag* formában (vö. V. I. АБАЕВ: Язык и мышление I [1935], 66—7, 71—2) tűnik fel nevük. — A Yösifónnál (X. század) található héber פֶּנְיָה (p. s. y. n. k.) névalak egy bizánci πατζινακ- változat pontos héber átírása.

⁴ VÁMBÉRY ÁRMIN (Ursprung der Magyaren. Leipzig, 1882. 112) szerint a *besenyő* név etimológiáját a 'Schwager' jelentésű oszm. *başinaq* szóban kell keresnünk. Gombocz (i. h.) úgy gondolja, hogy a besenyők török nevének (**bedenek*) alapszava a török *Bece*

népnévvel és az egyes besenyő törzsek nevével⁵ együtt a *kangar* név is, amennyiben a *kangar* nemcsak 'nemes születésű, vitéz' értelemben használt tulajdonnév volna, hanem eredetileg is ezzel a jelentéssel bíró besenyő köznévvé.⁶

Értekezésem célja annak kimutatása, hogy ezek a megállapítások több tekintetben is revízióra szorulnak. A *kangar* nevet ugyanis az alábbiakban ismertetett VI. századi szír források már 541-i eseményekkel kapcsolatban említik, s úgy látszik, hogy egy mohamedán forrás is használja ugyanezekről az eseményekről szólva a *kangar* nevet.

Konstantinos császár besenyőkre vonatkozó tudósításainak nagy jelentőségük van a besenyő történelem szempontjából. A császár szavaiból ugyanis, különösen a törzsfői tisztnek a besenyőknél szokásos öröklésére vonatkozó megjegyzéseiből (cap. 37._{24–32}), világosan kitűnik, hogy a besenyő társadalom a X. század táján a fejlődésnek azon a fokán volt, amelyet Engels a „katonai demokrácia” szavakkal jelöl.⁷ A steppei pásztortársadalmak történetében az örökletes nemesség kezdődő kialakulásának a korszaka volt ez, amikor a nemzeti szervezet már mindinkább a nép elleni elnyomás eszközévé vált. A katonai demokráciák törzsi arisztokráciájának a legfőbb igyekezete arra irányult,

személynév, amelyhez a $-n + ek$ összetett kicsinyítőképző járult. BANG (Turán 1918: 436–7) szintén a *baĵinaq*-ban találja meg a besenyők török nevének etimonját. Ez szerinte a kettős hangalakú **baja ~ *beje* alapszónak a Gombocznál is szereplő $-n + aq$ képzős alakja. BANG szerint a *besenyő* név különböző keleti és nyugati feljegyzésű, magas és mélyhangú és az egyes szótagok vokalizmusában is különböző névalakjai a **baĉanaq ~ *beĉenek* alakpárra vezethetők vissza.

A magyar *besenyő* névalak s-e, amint LIGETI LAJOS fejtegetéseiből (NyK. XLIX, 216) tudjuk, a korábban általánosan elfogadott nézettel ellentétben nem feltétlenül a csuvasos eredet bizonyította. — A magyar *besenyő* névalakról vö. még PAIS: ScriptRerHung. I, 66; BÁRCZI GÉZA, SzófSz.; Uő., A magyar szókinés eredete: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 1951. 49.

⁵ A besenyő törzsnéveket és a besenyő törzsnévadási rendszert NÉMETH GYULA (UJb. X, 27–34) kutatásai tisztázták; vö. még GYÖRFFY: KCsA. I. kieg. k. 439–53.

⁶ Vö. utoljára: RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: NyK. LI, 287; GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 65, 67. Más török magyarázatot ad VÁMBÉRY i. m. 142.

A *kangar* nevet a XVIII. és XIX. századi szerzők (ismerteti őket: PODHRADČEKY JÓZSEF, Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Buda, 1861. 104–5) a némileg hasonló hangzású *qanġli* népnévvel szokták összekapcsolni (így utoljára A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faḍlān 225). MARQUART (Chronologie 5, 5. jegyz., 10–1; Komanen 35, 78, 168) szintén a hasonló hangzás alapján azonosította a *kangar* nevet a Szir-darja középső folyásának régi nevével a *Kankar*-al (hasonlóan: F. HIRTH, Nachworte 83–4 és K. SHIRATORI: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko II, [1928.], 85–7), továbbá a türki feliratokban szereplő ismeretlen jelentésű *Kängäräs* névvel, valamint a mai délnyugati török népeknel előforduló *kenger(lu)* törzsnévvel. Fontosabbnak látszik MARQUARTnak (Komanen 168) az a megjegyzése, hogy I. J. SCHMIDT szerint a *kanggar ~ xanggar* nevet Belső-Ázsia török és mongol népei az újabb időkben 'oszmánli' értelemben használták. Végeredményben azonban ez a megállapítás is téves: W. BARTHOLD (vö.: MARQUART, Wehrot und Arang. Leiden, 1938, 47) ugyanis rámutatott arra, hogy a kérdéses török-mongol szó helyes alakja *xunkar*, s ez a török szultán perzsa nevéből (*xudāvandkār*) keletkezett. — A *qan* méltóságnévvel köti össze a *kangar* nevet K. H. MENGES (Byzantion XVII [1944–1945.], 269–71). — F. ALTHEIM „Geschichte der lateinischen Sprache” című munkájának egyik társszerzője (76–8. jegyz.) iráni származtatást (> középíráni *kāmkār* 'nach seinem Wunsche tuend, souverän') javasol. — Vö. alább (271).

⁷ ENGELS, A család, a magántulajdon és az állam eredete: Marx–Engels, Válogatott művek II. Szikra kiad. Bp. 1949. 309.

hogy megszüntesse az egyre növekvő belső feszültséget. „Ezt — amint S. V. KISELEV akadémikus írja,⁸ a besenyőktől keletre lakó türk törzsszövetséggel kapcsolatban — el is érte, mégpedig úgy, hogy hadjáratokat szervezett közeli és távoli szomszédai ellen, amelyek siker esetén egy időre elcsendesítették a belső harcot, minthogy gazdag zsákmányhoz juttatták mind a törzsi arisztokráciát, mind az egyszerű harcosokat.“ Ilyen rablóhadjáratokat Konstantinos (cap. 3) szerint a besenyők is gyakran vezettek a szomszédos magyarok ellen.

Ébben a vonatkozásban fontosnak látszanak Konstantinos császárnak a *kangar* név használatáról mondott szavai is. A *kangar* név 'nemes születésű, vitéz' értelemben való alkalmazása ugyanis látszólag szintén világos bizonyítéka a besenyő örökletes nemesség meglétének. Konstantinos szavainak hitelességét eddig nem volt módunkban más forrás alapján ellenőrizni. Az új források lehetővé teszik a császár magyarázatának az eddiginél pontosabb értelmezését és értékelését. — A szír adatok alapján azonban új vizsgálatnak vethetjük alá *kangar* név besenyő köznévi eredetére vonatkozó modern feltevéseket is. Ezeknek szintén fontos történeti vonatkozásaik vannak. Ha ugyanis a *kangar* eredetileg valóban 'nemes születésű, vitéz' jelentésű besenyő köznévi, akkor a VI. századi szír forrásokban való előfordulása egyben annak a bizonyítéka is lehet, hogy a besenyőknél már a VI. században megvolt az örökletes nemesség intézménye. A szír források azonban, amint majd alább látni fogjuk, a *kangar* név etimológiája tekintetében óvatosságra intenek.

Az új szír adatok azonban nemcsak a besenyő, hanem a magyar történelem szempontjából is rendkívüli jelentőségűek. A magyar honfoglalást 889-ben egy kangar (besenyő) támadás előzte meg, amelyről több forrás is megemlékezik. A 889-et követő események egyes részletei azonban, így a magyarság etelközi és levediai tartózkodásának történeti és földrajzi vonatkozásai is, mindez ideig tisztázatlanok. A szír adatok, amint az alábbiakból kitűnik, a magyar őstörténetnek ezekben az alapvető kérdéseiben is jelentékenyen előbbre vihetik a kutatást.

Mielőtt azonban hozzáfoghatnánk a felvetett kérdések tisztázásához, célszerűnek látszik a két új forrás beható ismertetése, ami egyben lehetővé teszi a hitelükhöz, szerzési idejükhöz és eredeti nyelvük kérdéséhez fűződő filológiai problémák összefoglaló kritikai áttekintését is.

I. A *kangar* vonatkozású szír adatok voltaképpen már több mint fél évszázada ismeretesek, s csak sorozatos véletlenek következtében nem irányult rájuk a figyelem. Az első szír forrást, amely a kangarokat említi, 1880-ban tette közzé G. HOFFMANN nesztoriánus martirológiumokból készített kivonat-

⁸ С. В. Киселев, Древняя история южной Сибири². Москва, 1951. 505

gyűjteményében.⁹ A kangarok neve itt *Mar Grigor*¹⁰ Martirológiumában (81—3) fordul elő, mégpedig *hangār* formában. HOFFMANN azonban csak a szövegkritikai jegyzetekben (81, 737. jegyz., 82, 742. jegyz., 83, 754. jegyz.) közölte a kéziratnak megfelelő *hangār* névalakot, szerinte ugyanis a helyes olvasat *h. y. gār*.¹¹ Ennek az önkényes szövegváltoztatásnak bizonyára döntő szerepe volt abban, hogy a Mar Grigor Martirológium fontos *kangar* adatáról mindjárt első közzététele után elterelődött a figyelem.

Mar Grigor Martirológiumának teljes szír szövegét, más nesztoriánus martirológiumokkal és vitékkel együtt, kevéssel utóbb (1888.) P. BEDJAN adta ki,¹² aki pontosan közölte a kézirat *hangār* névalakot (367₁₄). Ugyanebben a kötetben (206—87) tette közzé BEDJAN *Mar Aba*¹³ addig ismeretlen Vitéját is. A kangarok a Vité szövegében is szerepelnek, itt (227₁₅) azonban, amint már említettük, a *kangār* névalakot találjuk.

A két szír adat BEDJAN kiadványának megjelenése után sem került bele a steppe történetével foglalkozó művekbe, így MARQUART „Ērānšahr“-jába (Berlin, 1901.)¹⁴ sem. Ennek, úgy látszik, legalább is részben az volt az oka, hogy BEDJAN nem csatolt fordítást szöveggyűjteményéhez. Egy évtizeddel később tette közzé O. BRAUN a nesztoriánus zsinatokról szóló, sokat olvasott és idézett munkáját.¹⁵ BRAUN mindkét iratot felhasználta ugyan és felismerte a két iratban említett események közötti történeti kapcsolatot is, de szintén nem tudott mit kezdeni a kéziratok *hangār*, illetőleg *kangār* névalakjaival, melyeket végül is minden közelebbi indokolás nélkül az általánosabban ismert *chazar* névvel helyettesített. BRAUN szövegjavítása még annyira sem bizonyult meggyőzőnek, mint HOFFMANNÉ, amely legalább paleográfiai szempontból kifogástalan. Így J. LABOURT a szír hagigográfiai irodalom felhasználásával készített történeti feldolgozásában¹⁶ már csak általánosságban beszél a lazikéi

⁹ Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VII/3. Leipzig, 1880.; Mar Grigor Martirológiuma: 78—86.

¹⁰ A szír írott alak: *Mār Grīgōr*, egykorú szír kiejtése: *Mār Grīyōr*. — A szír szavak átírásában az *á, í, ú* „plena scriptio“-val, az *ā, ī, ū* magánhangzójellel feltüntetett hosszúságot ad vissza. — A szír *mār* 'dominus' szó a nesztoriánizmussal együtt egészen a belső-ázsiai országokig és Kínáig mindenhova eljutott (vö. H. H. SCHAEFER, *Iranica*. Berlin, 1934. 71, 3. jegyz.).

¹¹ A *h. y. gar*-t HOFFMANN *hēgar*-nak olvassa és *Eger*-el, Kolchis grúz és örmény névvel azonosítja. Az *Eger* névnek azonban ilyen vagy ehhez hasonló változata egyetlen más forrásból sem ismeretes.

¹² *Histoire de Mar-Jabalaha, de trois autres patriarches, d'un prêtre et de deux laïques, nestoriens*. Paris, 1895.; Mar Grigor Martirológiuma: 347—97. Ez a kiadvány a korai és a mongol kori nesztoriánizmus több igen fontos forrását tartalmazza.

¹³ Szír írással: *Mār Abā* (o: *Mār Aβā*).

¹⁴ BEDJAN kiadványát MARQUART a „Streifzüge“-ben (1903.), „Wehrot“-ban (1907.) és a „Komanen“-ben (1914.) sem idézte; 1915-ben hivatkozott először Mar Aba Vitéjának egyik helyére (Festschrift Eduard Sachau gewidmet. Berlin, 1915. 257, 2. jegyz.). A *kangar* vonatkozású adatokkal MARQUART később sem foglalkozott.

¹⁵ *Das Buch der Synhados*. Stuttgart—Wien, 1900. 94; vö. még Uő. *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer: Bibliothek der Kirchenväter*. München, 1915. 197.

¹⁶ *Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide*. Paris, 1904. 177—8.

háborúról és említést sem tesz a kangarokról, valamint elődeinek a *kangar* névvel kapcsolatos szövegjavítási kísérleteiről. Ezzel a két szír adat hosszú időre feledésbe merült, sőt amikor P. PEETERS 1946-ban egy terjedelmes értekezésben¹⁷ új vizsgálatnak vetette alá Mar Aba Vitéját, nála is újra feltűntek BRAUN hibás olvasatai. Egyéb vonatkozásban azonban PEETERS igen hasznos munkát végzett. Az ő közelebbi célja a Vité történeti értékének megállapítása volt. Ezt a célt irodalom-, illetőleg műfajkritikai és filológiai eszközökkel kívánta elérni. Értekezése számos filológiai részletkérdés meggyőző megoldását tartalmazza, s különösen a Vité hitelességének kérdésében lényegesen előbbre vitte a kutatást.

A Vité *kangar* adatát a helyes névalakban N. FIGULEVSKAJA szovjet szírológus 1948-ban közölte újra Mar Abáról szóló értekezésében („Map Aба I“: Советское Востоковедение V. [1948.], 73—84; vö. MNy. XLVI, 361—2). FIGULEVSKAJA a Vité művelődéstörténeti kérdéseinek szentelte értekezését, s így a *kangar* vonatkozású helyvel nem foglalkozott részletesen. Fejtegetéseinek azonban közvetve nagy fontossága van a *kangar* adatok megítélése szempontjából is.

A két *kangar* vonatkozású szír adattal a legbehatóbban eddig egy magyar szírológus, KMO SKÓ MIHÁLY foglalkozott. KMO SKÓ, akit a sémi filológia művelői mint szír szövegek kiadóját és szakértőjét tartják számon, elsőnek vállalkozott arra, hogy rendszeresen összegyűjtse, fordításban közölje és magyarázó jegyzetekkel lássa el a steppe népeire vonatkozó szír és mohamedán forrásadatokat. Ezt a hatalmas munkát KMO SKÓ 1931. ápr. 8-án bekövetkezett haláláig el is végezte. Kiadásra kész kéziratban hátrahagyott,¹⁸ körülbelül negyvenöt nyomtatott ívet kitevő kétkötetes munkája,¹⁹ a „Mohamedán és a szír írók Góg és Mágóg népeiről“ a steppei népek történetére és földrajzára vonatkozó szír és mohamedán forrásoknak eddig sok tekintetben a leghasználhatóbb feldolgozása.²⁰ Anyaggyűjtése bő,²¹ fordításai általában megbízhatók, magyarázatai pedig, ha részben már elavultak is, még mindig figyelmet érdemelnek. Keleti filológiánk szempontjából sajnálatos, hogy KMO SKÓ munkájának leg-

¹⁷ „Observations sur la Vie syriaque de Mar Aba“: Recherches d'histoire et de philologie orientales II. Bruxelles, 1951. = Studi o testi CXXXV (1946.), 69—112.

¹⁸ A kézirat egyik részét a Nemzeti Múzeumban (kézirattár 1746) Fol. Hung. (I—II), a másikat a M. Tud. Akadémián (kézirattár Törtlm. ívrét 242/I—IV) őrzik.

¹⁹ Amint a kézirat egyes utalásaiból világosan kitűnik, a szír rész a múzeumi lap-számozás során tévesen került a munka elejére. A szír vonatkozású anyag az első fogalmazványban még a mohamedán adatokat tárgyaló kötet függeléke, a végleges fogalmazványban azonban már körülbelül 15 nyomtatott ívet kitevő, önálló monográfia. A mohamedán rész fontosságára NÉMETH GYULA (HonfKial. 210, 7. jegyz.; vö. még GYÓNI MÁTYÁS: MNy. XXXIV, 96, 51. jegyz.) utalt először.

²⁰ KMO SKÓ munkáját az Acta Orientalia egyik közeli számában szándékozom részletesen ismertetni.

²¹ KMO SKÓ négy csoportban tárgyalja a szír forrásokat: 1. A Nagy Sándor-legenda. 2. Zacharias rhetor szír átdolgozásának földrajzi függeléke. 3. Történeti források. 4. Hagiógráfiai iratok.

alább második, szír kötete nem jelenhetett meg nyomtatásban.²² Ennek okát elsősorban az akkori tudományos könyvkiadási viszonyokban kell keresnünk.

Kmoskó szír szövegei között a Mar Grigor-martirologiumból²³ és Mar Aba Vítájából²⁴ is találunk szemelvényeket. A két irathoz fűződő nyelvi és irodalomtörténeti kérdésekkel Kmoskó csak néhány sorban foglalkozik, a *hangār* és *kangār* nevekre azonban részletesebben is kitér.²⁵ Rámutat arra, hogy a két név ugyanazokkal a történeti eseményekkel kapcsolatban szerepel. „Miféle népről lehet itt szó, — írja — nem merem eldönteni.“ . . . „A *kangārājé*²⁶ név erősen emlékeztet a besenyők Konstantinos Porphyrogenetos közölte régi *καγγαο* nevére; a *hangārājé* viszont a *hungari* névhez hasonlít. Lehet-e a név-hasonlóságból messzemenő következtetéseket levonni, nem tudom.“ A két névalak között szerinte olyan viszony lehet, mint a *hun* (Ammianus Marcellinusnál *chunni*) és a *kun* nevek között. Másfelől, minthogy mohamedán források ugyanezekről az eseményekről szólva a kazárokat is említik, nem tarja lehetetlennek, hogy végső fokon BRAUNNAK van igaza, aki „e népnévben a kazárokat gyanította.“

Kmoskó tehát pontosan közli a két szír adatot és világosan látja a közöttük lévő történeti összefüggést, sőt elsőnek utal a párhuzamos mohamedán adatokra is. A *hangār* és *kangār* névalakok eredetének kérdésében azonban, a közölt idézetek tanúsága szerint, ő sem tud határozottan állást foglalni, s úgy látszik, hogy csak annyit tart valószínűnek, hogy a szókezdőikben mutatkozó különbség hangtörténeti okokra vezethető vissza.

Ez az a pont, ahol nézetem eltér Kmoskóétól. Azt gondolom ugyanis, hogy a két névalak szókezdőiben mutatkozó eltérés nem hangtörténeti, hanem írástörténeti eredetű, s ha sikerül megállapítanunk, hogy milyen írással jegyezték fel a két irat eredeti szövegét, önmaguktól szűnnek meg azok a nehézségek is, amelyek a *hangār* és *kangār* névalakok eredetének és egymáshoz való viszonyának kérdésével kapcsolatban merültek fel.

2. A Martirologium elbeszélése szerint (ed. BEDJAN 350₁₁) Mar Grigor eredeti perzsa neve *Pīrāngušnasp*²⁷ volt. A Mihrānok családjából származott

²² A régebbi irodalom főleg TH. NÖLDEKE nevezetes Tabari-feldolgozása (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Leyden, 1879.), valamint MARQUART művei nyomán idézte a steppére vonatkozó szír forrásadatokat. Az újabb szakirodalomban egyre gyakrabban történik utalás FIGULEVSKAJA ide vonatkozó munkáira (vö. például R. GHIRSHMAN, Les chionites-hephtalites. Le Caire, 1948. passim, továbbá az Enzyklopädie des Islam jelenleg kiadás alatt álló török átdolgozásának egyes címszavait). FIGULEVSKAJA egy monográfiában és több részlettanulmányban dolgozta fel a szír forrásoknak a steppe története szempontjából értékesíthető anyagát. Idevonatkozó, nálunk sajnos csak részben hozzáférhető munkáit FIGULEVSKAJA a Grekov-Emlékkönyvben sorolja fel részletesen (Академику Б.Д. Грекову. Сборник статей. Москва, 1952. 42–8).

²³ I, 60, 237–9 (Nemz. Műz.).

²⁴ I, 61, 240–1; vö. még II, 143, 5. jegyz. és III, 73, 167 (Akad.).

²⁵ I, 241, 1. jegyz. (Nemz. Műz.).

²⁶ Kmoskó a kangarok nevének a szövegben előforduló szír többesét (*kangār-āyē*) idézi.

²⁷ Vö. F. JUSTI, Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895. 252, 344–5.

(350₁₀), tehát Perzsia hét főnemesi nemzetségének (Theophylaktos Simokattes ed. DE BOOR 147₂₈₋₉, 148₁₀₋₁₁) egyikéből. A Mihrānok²⁸ arszakida eredetűnek mondott²⁹ hűbérúri dinasztiaját³⁰ gyakran említik a források. Északi, legfontosabb ágak központja Rai városa volt. Ehhez az ághoz tartozott a *rāzīq* ('Rai városából való', vö. HÜBSCHMANN, PersStud. 226) jelzőből (350₁₀) ítélve Pīrāngušnasp is (vö. CHRISTENSEN i. m. 104, 1. jegyz.). A rai-i Mihrānok a perzsa birodalom északi negyedében, az egész északi kormányzási kerületben

²⁸ A család neve több egymással etimológiailag összefüggő változatban szerepel: *Mihr*, *Mihrān* (*Mihrdāt*), örmény feljegyzésű *Mihrakan*, *Mehrevandak* (mindegyik név *mīhr*-eleme < **mīdra*-, vö. H. HÜBSCHMANN, Armenische Grammatik I/1. Leipzig, 1895. 13. 52-4, 194; Uő. Persische Studien. Strassburg, 1895. 204-7). A *Mihrān* név NÖLDEKE (Das iranische Nationalepos² 7, 6. jegyz.) szerint a *Mihrdāt* név rövid alakja (vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/2. 1897. 507; vö. még MARQUART: ZDMG. XLIX [1895.], 634).

²⁹ Vö. azonban A. CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides². Copenhagen, 1944. 104, 1. jegyz.

³⁰ A szír szövegben: מִיְרָאן מִיְרָאן מִיְרָאן. A szír *tōhmā* 'stirps, familia, gens' (BROCKELMANN, LexSyr.) perzsa eredetű (< pohl. *tōxm* 'semen'; vö. H. S. NYBERG, Hilfsbuch des Pehlewi II. Uppsala, 1931. 226-7) jövevényyszó, amely a perzsa uralommal együtt jutott el az örményekhez is (örm. *tohm* 'Familie, Geschlecht', vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 253, 53).

A מִיְרָאן מִיְרָאן 'Mihran háza (nemzetsége)' kifejezésben a szír *baitā* ('ház, család') a középperzsa *vis* (és a vele összefüggő *vas*; < óiráni *viθ*- 'Herrenhaus, königliche Residenz', BARTHOLOMAE, AirWb.) 'nemzetség, clan, fejedelmi nemzetség' (vö.: CHRISTENSEN i. m. 100, 1. jegyz.; H. H. SCHAEFER: BSOS. VIII [1935-1937.], 737-49) szó megfelelője, amelyet a perzsa szó következő eddig ismert fordításaihoz kell sorolnunk: arán *baitā* 'ua.' (*vāspuhr* = אֲרָאן בַּיְתָא [ideogr.] NÖLDEKE, Tabari 501; a legrégebb, achaimenida kori példa az elefantinei papirusok szövegében) | akkád *bitum* 'ua.' (vö. W. EILERS, Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung I: Abh. f. d. Kunde des Morgenl. XXV/5. Leipzig, 1940. 12) | arab *bait* 'ua.' (az *ahl al-buyūtā* kifejezésben, a középperzsa hivatalos évkönyvek arab fordítómál; NÖLDEKE i. h.; *ahl al-bait* 'a próféta családjá') | örmény *tanu-ter* ('Hausherr, Oberhaupt eines Adelsgeschlechtes'; CHRISTENSEN-től származó vitatott magyarázat, vö. SCHAEFER: i. h. 747, 4. jegyz.) vö. még grúz *mama-sachlis*, ТОУМАНОВ: Traditio I [19 3.], 167, 12. jegyz.

Az asszír szövegekben az iráni *vispatīš*-t az *en* 'er ideogramma adja vissza. Ebben az *er* az asszír *ālum*, bab. *bitum*, az *en* pedig a *belum* megfelelője (vö. E. HERZFELD, Zoroaster I. Princeton, 1947. 116). I. Šahpuhr egyik feliratában a *bar baitā* fordításaként *ó éγ βασιλέων* szerepel, amely HERZFELD (i. m. 103) szerint a. m. újperzsa *šāhādah*, középperzsa *vāspuhr*; vö. még M. SPRENGLING: AJSL. LVII (1940.), 208 9, 391.

A *vis* fordításainak sorát nézetem szerint még egy bizánci adattal is szaporíthatjuk: Theophylaktos Simokattes (i. h.) *οικαρχία*-jának *οίκος*-a ugyanis szintén a hét perzsa főnemesi dinasztiaira vonatkozik s jelentésben is pontosan megfelel a középperzsa *vis* fordításaként szereplő fent idézett sémi 'ház' jelentésű szavaknak. Az *οικαρχία* összetételt az elmondottak értelmében egy középperzsa **vispatīh* 'főnemesi nemzetség feletti uralom, dinasztia' elvont főnév, illetőleg egy görög **οικαρχος*, *οικοδοεσπότης* megfelelője lehetne. Az *οικαρχία* fordításai ('domus princeps' BEKKER és VAN HERWERDEN, Gloss.; ezt a latin jelentést fordítja E. A. SOPHOCLES 'first house'-val angolra szótárában; 'stirps' DE BOOR) közül tehát a 'domus princeps' közelíti meg legjobban értelmét.

A „Mihran háza“ kifejezés mellett a „Hörmezd háza“ is előfordul a Martirológiumban (362₁₃). Az iráni társadalmi berendezkedések az „égi lények“-re való átvitelével a turáni manicheus szövegekben is találkozunk (vö.: MÜLLER i. h., CHRISTENSEN i. m. 17; E. WALDSCHMIDT-W. LENTZ, Manichäische Dogmatik. Berlin, 1933. 31; HERZFELD, i. m. 118).

A régi iráni társadalmi berendezkedésre vonatkozó perzsa műszavak az arab hódítás idején jelentésváltozáson mentek át. Egy részük azonban, így a *vis* is, az újperzsa irodalmi nyelvben változott jelentésben sincsen meg (vö. P. HORN, Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassb. 1893. 210).

nevezetes szerepet játszottak. Ehhez a területhez tartozott Örményországnak a perzsa fennhatóság alatt álló része, valamint a Kaukázus déli oldalánál, a Káspi-tenger és a Fekete-tenger között kelet-nyugati irányban elhelyezkedő Sirván, Albánia (a mai Észak-Azerbejdzsán), Grúzia és a lázok területe (ma Abkházia a Fekete-tenger mellett) is. A család legnevezetesebb tagja³¹ az 590. körül szereplő legendás hírű hadvezér, a későbbi trónbitorló, Vahrām Čöbën volt, akitől Muhammad ibn Yazīd, Sirván X. századi uralkodója származtatta családfáját (vö. MARQUART, Ērānšahr 119). A VI—X. századi albán uralkodók, amint a legfontosabb albán történeti forrásból, Moses Kalankatvac'i művéből tudjuk, szintén Mihrānok voltak.³² A Mihrānok egyik ágával azonos újabb kutatások szerint a grúz khosroidák dinasztiája és Mihrānok uralkodtak az Albánia és Grúzia között elterülő Gogarénében is.³³ Lazikében Prokopios (ed. HAURY I, 296_{ult}) szerint az egyik katonai parancsnok *Μιρράνης* viselte a család nevét, aki Pirāngušnasp kortársa és közeli rokona (vö. alább 253, 269) is volt. Mindezek a területek már igen korán keresztény befolyás alá kerültek (vö.: MORAVCSIK GYULA: Szent-István Emlék. 178—82; E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II. Paris—Bruxelles—Amsterdam, 1949. 270). A bizánci orthodoxia mellett hódított itt az örmény monofizita egyház s Mar Grigor történetéből ítélve³⁴ a perzsa nesztoriánusok is.

³¹ A Mihrān család ismert tagjainak névsorát K. PATKANJAN, NÖLDEKE, JUSTI és CHRISTENSEN (i. m. 105, 4. jegyz.) állították össze. Ez a névsor újabban további adatokkal bővült (vö. a következő két jegyzetet). A perzsa összetett nevekből igen gyakori *mihrelem* természetesen önmagában még nem lehet a *Mihrān*-eredet bizonyítéka (vö. NÖLDEKE i. m. 139, 3. jegyz.), a *Mihrān*, *Mihrdāt* stb. neveknek az albán, grúz és gogarénei dinasztiáknál megfigyelhető rendkívüli gyakorisága azonban világosan a Mihrānokkal való kapcsolatra mutat (vö. C. TOUMANOFF: Le Muséon LXV [1952.], 17, 2. jegyz., 244).

³² Az albán Mihrānok *Mihrakan* neve M.-F. BROSETNEK (Histoire de la Géorgie. Additions et éclaircissements. St. Pétersb., 1851. 471—80) és PATKANJANNAK (Journal Asiat. 1866/I, 131—2) Moses Kalankatvac'i szövegére alapozott fejtegetései nyomán terjedt el a szakirodalomban. Moses (II, 17) szerint a Vahrām Čöbën történetében szereplő Vindōe és Vistahm, valamint *Mihr* (másik neve *Mihran*), a Mihrakānok őse, rokonnok voltak. Minthogy MARQUART (Ērānšahr 71—2, 119; vö. még CHRISTENSEN i. m. 104, 1. jegyz.) meggyőző érvei szerint Vindōe és Vistahm családja Mihrān eredetű volt, Moses elbeszélése is amellett szól, hogy a Mihrakanok a perzsa Mihrān-ház rokonságához tartoztak. — A *mihre*-nek a Mosesnél szereplő származékai: *mihrakan* (ed. ŠAHNAZAREAN II, 67₄), *mihrean* (II, 67₁₂), *mihran* (I, 286₁₆). BROSET (i. m. 475) és PATKANJAN (История Арван. St. Pbg. 1861. 341) már rámutattak arra a kronológiai nehézségre, amely Mihr(an) történetéhez fűződik. Az albániai mihrānok őse — amint PATKANJAN (i. m. 339—43) meggyőzően kifejti — nem Vahrām Čöbën kortársa volt, hanem Vahrām Čöbën előtt száz évvel került Albániába.

³³ A gogarénéi Mihrānok a IV. században léptek az újabban felfedezett armazi-i görög és arám nyelvű feliratokban említett korábbi gogarénei dinasztia örökébe; Mihrān-eredetüket elsősorban onomasztikonjuk bizonyítja (TOUMANOFF i. h. 234).

³⁴ A. MINGANA (The early spread of Christianity in Central Asia. Manchester. 1925. 9, 4. jegyz.) szerint az albániai püspökség a perzsi nesztoriánus egyházfő alá tartozott. Ps. Zachariának az albánok hunniai missziójáról (vö. MORAVCSIK: Szent-István Emlékkönyv 188) szóló tudósítása azonban igen szoros örmény monofizita és albán egyházi kapcsolatokról tanúskodik (vö. H. GELZER megjegyzését: Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. AHRENS-G. KRÜGER. Leipzig, 1899. 383).

Pirāngušnaspot Xosrav Anōšarvān (531—579.) elődje Kavād (485—531.) nevezte ki az északi területek egyik katonai parancsnokává. A mondat, amelyben a kinevezésről van szó, szírül meglehetősen furcsán hangzik (351₁₋₂):

וּמִן מַלְכָּא מְשַׁלְטָא הוּא בְּתוּמָא וּבְעֵבְרָא דְגַרְבַּיָּא וּבְחַתְרָא דְגַרְוִיָּא וְאֲנִיָּא פְקִיד
 אִיָּא מִן מַלְכָּא דְנִטְרָא. A *garbāyā* ('észak') itt nyilvánvalóan (vö. már HOFFMANN i. m. 78, 717. jegyz.) a középperzsa *Apāxtar* ('Észak, Perzsia északi negyede') kormányzási műszó fordítása.³⁵ Különleges értelme ('közigazgatási kerület') van itt az *eβādā* szónak (egyébként 'opus, fictio') is, amelyet HOFFMANN határozott meg. HOFFMANN (i. h.) rámutatott arra, hogy a 'facere' jelentésű perzsa *kār-*, szír *eβad* és arab *'amila* gyökök 'Administration' mellékjelentései között feltűnő párhuzam mutatkozik: nem kétséges, hogy a szír és az arab szavak ebben a jelentésben a perzsa *kār-* tükörszavai.³⁶ HOFFMANN rövid fejtegetéseivel hozzátelhetjük még azt is, hogy a szír *tehāmā* itt szintén nem a szokásos egyszerű 'határ' értelemben szerepel (vö. HOFFMANN fordítási kísérletét: „die Grenze und Mark [?] des Nordens“), hanem a perzsa *Marz* 'a Határ' közigazgatási és katonai műszó megfelelője és a mondat végén álló *neštar* (a középperzsa *pātan* [vö. *bān*]) 'örizni' szokásos ideogrammjával igével együtt a perzsa *marz-bān* 'határ-őr, őrgrof' méltóságnévet írja körül. Az egész mondat fordítása tehát a következő lehetne: „A király pedig marzbánná nevezte ki őt. És Észak kerületébe (és), Grúziába és Albániába rendelte őt a király.“ Mindez egyrészt arra mutat, hogy szír mondat középperzsból készített fordítás, másrészt CHRISTENSENT igazolja, aki a marzbáni tisztség ismertetése során (i. m. 139, 2. jegyz.) Pirāngušnaspot is a marzbánok között említi.³⁷

Pirāngušnasp parancsnoksága alá a Martirológium elbeszélése szerint igen nagyszámú lovasság tartozott (351₃). A lovasságnak bizonyára azokban a harcokban jutott fontos szerep, amelyeket Apāxtar marzbánjai a kaukázusi kapukon át betörő nomádok ellen folytattak. Prokopios részletes beszámolóiból tudjuk, hogy a VI. század folyamán egymást érték Transzkaukáziában a steppei népek támadásai. A nomádok (a század első felében a szabiok, a másodikban pedig a kazárok), nem egyszer bizánci vagy perzsa szövetségben, Derbendből kiindulva elsősorban Sirvánt és Albániát pusztították, de ugyancsak Prokopios elbeszéléséből tudjuk, hogy gyakran eljutottak Grúziáig, sőt Lazikéig is. Portyázásaiknak a Kaukázuson túl sem voltak természeti akadályai. A Kur folyó hosszú völgyének kiterjedt síkságai a VI. század folyamán szervesen hozzátartoztak a szabiok és kazárok steppei birodalmához (vö. A. E. Крымский: С. Ф. Ольденбург. Сборник статей. Ленинград, 1934. 295—7).

³⁵ A szír *garbāyā* szó, amint Кмоско (237) is jelzi, az arab földrajzi irodalomban (Ibn Hurradabih ed. DE GOEJE 118₁₂: *al-ġarbiya, bilād aš-šimāl*) is előfordul.

³⁶ A perzsa *kārdār* 'Landpfleger' és az arab *'amīl* 'ua'. közötti párhuzamra NÖLDEKE (i. m. 17, 1. jegyz.) is felhívja a figyelmet.

³⁷ Lényegében ugyanez NÖLDEKE (i. m. 439, 1. jegyz.) véleménye is, aki HOFFMANN nyomán a „Statthalter und Feldherr“ szavakkal jellemzi Pirāngušnasp tisztségét.

Mint az északra került Mihrānok legtöbbje, Pīrāngušnasp is keresztyén befolyás alá került és Kavād uralmának harmincadik esztendejében (518-ban), a zoroasztriánusok *Farvardigān* nevű ünnepén³⁸ nesztoriánussá lett (351₆). A mágusok (zoroasztriánus klérus) erre Kavādhoz fordultak panasszal, aki elkoboztatta Pīrangušnasp vagyonát, őt magát pedig állásától megfosztotta és börtönbe vettette. Fogsága három évig tartott, majd — úgy látszik — katonai érényeire való tekintettel szabadon bocsátották és visszahelyezték előbbi magas tisztségébe (359₁). Huzamosabb idő eltelte után (359₂) háború tört ki (359₈) Perzsia és Bizánc között. Úgy látszik, a szerző azokra a harcokra gondol, amelyek 526. táján, Gurgen grúziai király lázadása után játszódtak le a perzsák és görögök között Grúziában és Lazikében (vö. STEIN, i. m. 269—71).³⁹ A bizánci hadsereg Grúzia és Albánia vidékére vonult (359₁₂). Perzsa részről Mar Grigor vezette a hadműveleteket. A győzelmet a nagy számbeli fölénnyben lévő bizánciak szerezték meg. Maga Mar Grigor is fogságba került (359₁₇); a császár (*qēsar*: I. Justinianos 527—565.) azonban keresztyén voltára és magas rangjára való tekintettel nem kezelte őt közönséges fogolyként, sőt, amikor az „örök béke“ (532.) megkötése után, Xosrav uralmának harmadik évében (533-ban) a perzsák követséget küldtek Bizáncba (360₁₂), a követség vezetőjének, Zabargān-nak⁴⁰ kérésére beleegyezett abba, hogy a követséggel együtt Mar Grigor is visszatérjen Perzsiába. Előbb azonban Zabargān esküvel fogadta meg, hogy Mar Grigort nem fogja újabb bántalom érni nesztoriánus hite miatt. Mar Grigor maga is szívesen hagyta el Bizáncot, minthogy nem érezte jól magát a krisztológiai kérdésekben tévelygő (361₃) (a „Chalcedonense“-t valló) görögök között (361₃). Xosrav örömmel fogadta a

³⁸ A szövegnek ezzel a helyével és a *Farvardigān* ünnepel B. VANDENHOFF (Sachau Festschrift 208—14) foglalkozik behatóan.

³⁹ KMOŠKÓ (237) LABOURT nyomán az 522-ben Lazikeben kitört bizánci-perzsa harcokra gondol, azonban nem veszi figyelembe, hogy Mar Grigor három éves fogsága (518—521.) után a Martirológium szerint huzamosabb idő telt el.

⁴⁰ Zabargān követségéről Prokopios (ed. HAURY III, 19₂₋₂₀) is tudósít. — A szír *Zabargān* névalak a Prokopiosnál megőrzött *Zaβeryāvny*; változat (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 119) helyessége mellett szól. NÖLDEKE (i. m. 251, 1. jegyz.) rámutat arra, hogy Prokopios Zabargānját (ed. HAURY I, 122₁₁) Firdausi *Zaurān* néven említi és egy másik, szintén szír forrásból említett *Zabargān*-ra is felhívja a figyelmet, aki körülbelül ugyanebben az időben marzbáni tisztséget viselt. NÖLDEKE nem tartja lehetetlennek, hogy ez az utóbbi Zabargān azonos volt Prokopios Zabargānjával.

A *Zabergan* névhez igen érdekes probléma fűződik. Agathiasnál (ed. DINDORF 366.) és Menandrosnál (Exc. leg. ed. DE BOOR 170_{4, 20, 24}) ugyanis egy másik *Zaβeryāvny*-ről is hallunk, aki ugyanebben az időben (550. táján) az aldunai kutrigurok fejedelme volt. P. MUTAFĀLEV (Bulgares et roumains. Sofia, 1932. 167, idézi MORAVCSIK i. h.) úgy gondolja, hogy mind a perzsa király mellett magas rangban szolgáló, szinte heftalita Zabergan, mind pedig a kutrigur Zabergan hun volt, minthogy a *heftalita* és *kutrigur* nevek szerinte egyaránt hun néprészeket jelölnek. Kérdés azonban, hogy a *Zabergan* név a perzsában egyáltalán idegen eredetű-e. NÖLDEKE (i. h.) szerint ugyanis ez a név az araboknál is előfordul, mégpedig a *Zibriqān* alakban. Ezt a nevet viselte Mohamed korának egyik nevezetes arab törzsfőnöke is (további *Zibriqān*-okat említ Tabari ed. DE GOEJE, Indices 202). A *Zibriqān* név az arabban nyilvánvalóan idegen eredetű és valóban feltűnő hasonlatosságot mutat a perzsa *Zabergan*-al. Feltehetjük tehát azt is, hogy a *Zabergan* név iráni eredetű, és Iránból jutott el mind az északi (kutrigur), mind pedig a déli (arab) nomádokhoz.

hazatérő Mar Grigort és visszahelyezte Albániában és Grúziában viselt marzbáni tisztébe (362₄₋₅). A mágusok azonban nem nyugodtak bele Xosrav döntésébe. Vádaskodásaik következtében Mar Grigor újra börtönbe került (363₁). Közben Xosrav uralmának kilencedik évében (540. tavaszán, vö. alább 268) újabb háború kezdődött Perzsia és Bizánc között. A következő évben (541. őszén) Xosrav északra indult, a *hangār*-ok földje ellen (367₁₄: אֲתַרְתֵּי הַנּוֹלִי אֲתַרְתֵּי דְהַנְגָרִי). Útközben, mikor ahhoz a helységhez ért, ahol Mar Grigort tartották fogva (367₁₃), Mihrān, Mar Grigor unokatestvére járult a király színe elé. Mihrān elpanaszolta, hogy a család zoroasztrianus tagjait nagyon bántja Mar Grigor szégyenteljes árulása (367_{ult}). Xosrav és a főmágus erre megkísérelték Mar Grigor visszatérítését. Mikor azonban látták, hogy Mar Grigor hajthatatlan, újra börtönbe vették (370₃). A *hangār*-októl visszajövet (369₁₂) Xosrav öt hónapon át, 541. novemberétől (370₄) a következő év tavaszáig Ktesiphon közelében őriztette Mar Grigort. Mikor 542. tavaszán a király újra hadba indult a bizánciak ellen (375₉₋₁₀), a mágusok és Mihrān, aki közben a *hangār*-ok földjének (375₁₆: אֲתַרְתֵּי דְהַנְגָרִי) őrzetével volt megbízva, azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy végeztesse ki Mar Grigort. A király engedett a kérésnek, úgyhogy Mar Grigort, Mihrān és a mágusok újabb sikertelen térítési kísérlete után, 542. nagypéntekén (387₁₅₋₆) lefejezték.

3. Mar Grigor Martirológiumának szerzőjét nem ismerjük. Keletkezése idejének és helyének, valamint eredeti nyelvének kérdésével az eddigi szakirodalom nem foglalkozott, csak A. BAUMSTARK jegyezte meg annyit irodalomtörténetében,⁴¹ hogy Mar Grigor Martirológiuma történeti értékű irat, amely — ha nem is közvetlen kortárs tollából származik — mindenesetre az arab hódítás, tehát körülbelül 650. előtt keletkezett. Az előbb elmondottak igazolják ennek a nézetnek a helyességét. A Martirológiumban foglalt, helyel-közzel igen részletes és a bizánci forrásokból is ellenőrizhető adatokat Mar Grigor halála után huzamos idővel aligha jegyezheték volna fel. A perzsa birodalom összeomlása előtti időkre mutat az is, hogy a szerző léptér-nyomon fejtűnő módon ad kifejezést a perzsa király iránti tiszteletének, s nesztorianus hite ellenére is perzsa szempontból nézi a bizánci-perzsa háború eseményeit. Közvetlen kortárs azonban aligha követte volna el azokat a kisebb kronológiai tévedéseket,⁴² amelyeket a Martirológiumban találunk, és a csodás elbeszélések

⁴¹ Geschichte der syrischen Literatur. Bonn, 1922. 143–7.

⁴² A szerző pontosan számol a perzsa királyok uralkodási évei szerint, az így nyert dátumokat azonban három éves tévedéssel számítja át a görög (szeleukida) éra esztendeire. A Xosrav alatti vallásüldözés szerinte (348_{paenul.}) a király uralkodásának tizedik évében (tehát amint más forrásokból tudjuk, 540/1-ben) kezdődött. Ez az év azonban szerinte (347₄) a szeleukida éra 850. (= 538. i. u.) évének felel meg. Ugyanezért három évet téved Xosrav uralomrajzásának dátumában is: szerinte Xosrav a 40. (= 840. szel., amint Kmoskó helyesen megjegyzi, a százasok szokásos elhagyásával) évben jutott uralomra. Amint azonban más forrásokból tudjuk, Xosrav nem 528-ban (= 840. szel.), hanem 531-ben (= 843. szel.) kezdte uralkodását. Kmoskó (238) nem vette észre, hogy a két kronológiai hiba között összefüggés van, s hogy a szerző a perzsa hivatalos kronológiát követi.

(Mar Grigor megtérésének csodás körülményei, börtönében művelt csodái és a halála körüli csodás események — a hagiográfiai irodalom tipikus csodatörténetei) sem kortárs tollára vallanak. — A Farvardigān-ünnep pontos leírása és a zoroasztriánus klérus államjogi helyzetének alapos ismerete arról tanúskodik, hogy a szerző Perzsiában élt. Erre mutat a szír szövegben előforduló számos perzsa szó és az is, hogy a szerző az egyes események dátumait a perzsa hivatalos kronológiának megfelelő módon közli (vö. fent 42. jegyz.).

A Martirológium eredeti nyelve a középperzsa volt. Ennek két fontos bizonyítéka is van: az egyik az a középperzsből fordított mondat, amelyet fentebb (251) tárgyaltunk, a másik maga a *hangūr* név, amellyel alább (264-5) foglalkozunk részletesen.

HOFFMANN a Martirológium szövegének a Brit. Mus. Rich. 7200. számú gyűjtelékes kéziratban megőrzött szövegét használta. Ez a kézirat a XIII. századból származik (vö. BAUMSTARK i. m. 55, 5. jegyz.). BEDJANNak már a diyarbekiri 96. számú gyűjtelékes kézirat, illetőleg annak több másolata is rendelkezésére állott. A diyarbekiri kézirat BEDJAN (i. kiad. XV) becslése szerint a VII—VIII. századból való. BAUMSTARK (i. h.) sokkal későbbi időre, a XI—XII. századra gondol.

4. Mar Aba a nesztorianizmus történetének egyik kimagasló alakja, akinek életéről és munkásságáról nagyszámú szír és arab nyelvű forrás tudósít. Ezek a források három csoportra oszlanak: 1. Mar Aba katolikoszi tevékenységére vonatkozó fejlegyzések és zsinati iratok; 2. irodalmi munkásságának jegyzékei; 3. életrajzi feljegyzések. A második csoporthoz tartozó források közül a legfontosabb 'Abdīšō' bar Berikā szír nyelvű verses író-jegyzéke, amely a két szír maronitától, A. ECHELLENSISTÓL (Róma, 1658.) és J. S. ASSEMANITÓL (Róma, 1725.) származó kiadások révén már több, mint két évszázada ismeretes. Mar Aba életrajzi adatait és zsinati iratait csak a századforduló táján tették közzé. Az új források sorában az egyik legfontosabb Mar Aba szír nyelvű Vítája volt.

Mar Aba Vítája műfaját tekintve, jelenlegi formájában homilia. Ha azonban az építő jellegű keretet (a Víta elején és végén: ed. BEDJAN 206—210₄ és 273₂—274₃) figyelmen kívül hagyjuk, egyszerű „vita“ áll előttünk. A nesztorianusok, akik „vértelen martír“-nak tekintik „Nagy“ Mar Abát, ezt az életrajzot a martirológiumok közé sorolják (vö. ASSEMANI, Bibliotheca Orientalis III/1. Roma, 1725. 75, 1. jegyz.).

A Vítának egy rövid arab nyelvű kivonata is fennmaradt Māri ibn Sulaimān tollából,⁴³ aki a XII. század közepén arabul írta meg a nesztorianizmus tanairól és történetéről szóló nevezetes munkáját, a „Kitāb al-mijdal“-t. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy Māri művét a XIV. században 'Amr ibn

⁴³ H. GISMONTI, Maris, Amri et Slibae de patriarchis nestorianorum commentaria Pars prior. Roma, 1899. 49—53.

Mattā is átdolgozta,⁴⁴ továbbá, hogy a Vítának egy részletes, helyel-közzel máshonnan vett adatokat is feldolgozó arab nyelvű kivonata az egyik legfontosabb arab nyelvű nesztoriánus műben, az 1036. után készült Se'erti Krónikában is fennmaradt.⁴⁵ A késői, arabul író nesztoriánus szerzőkkel körülbelül egy időben a jakobita Barhebraeus (megh. 1286.)⁴⁶ is foglalkozott Mar Aba életrajzi adataival.⁴⁷

A Víta Mar Aba ifjúságának elbeszélésével kezdődik. Mar Aba zoroasztriánus szülők gyermeke volt. A Bagdadtól északra lévő (vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 71, 1. jegyz.; BRAUN, Synhados 93; HERZFELD, Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948. 45) Rādān körzetéből származott (215₁₄). Kitűnő szellemi képességei és a pehlevi irodalomban való nagy jártassága (210₆) miatt már korán ráterelődött a -környékbeli hivatalos személyek figyelme. Állami szolgálatba lépve *arzbēd*-i⁴⁸ rangot kapott (210₁₃), és Rādān körzetében az ottani *hāmārgerd*⁴⁹ (215₁₂), Kodāibūd⁵⁰ titkárának az írnoke lett (215₁₁). Ugyanerről a Kodāibūdrol, amint PIGULEVSKAJA (i. h. 74; vö. még CHRISTENSEN i. m. 56—7) kimutatja, a szászánida jogszolgáltatásra vonatkozó legfontosabb középperzsa forrás, a „Māḏīyān ī hazār dādastān“ is megemlékezik. Közben Mar Aba megismerkedett a nesztoriánizmussal, majd Kodāibūddal együtt Ktesiphonba került, ahol végleg a nesztoriánusokhoz csatlakozott. Ekkor elhagyta az állami szolgálatot és a híres nisibisi nesztoriánus főiskolába⁵¹ ment. Nisibisben kapcsolatba jutott néhány kimagasló nesztoriánus személyiséggel (Ma' nā-val és minden valószínűség szerint Abraham d^e-Bēt Rabban-nal⁵² vö. alább 256) és vezetésük mellett alaposan megismerte a nesztoriánus tanokat. Megtanult szírül is és hamarosan elérkezettnek látta az időt arra, hogy felkeresse korának híres görög szellemi központjait s hogy vitába szálljon az „arianus“ Sergiusszal (218₂₋₃).⁵³

⁴⁴ GISMONDI i. m. Pars altera. Roma, 1896. 39—41.

⁴⁵ Ed. ADDAI SCHER: Patrologia Orientalis VII/2. Paris, 1911. 63—78.

⁴⁶ Chronicon ecclesiasticum III. ed. J. B. ABBELOOS és T. J. LAMY. Parisiis—Lovanii, 1877. 89—96.

⁴⁷ Mindezekről a forrásokról vö.: LABOURT i. m. 162, 1. jegyz.; BAUMSTARK i. m. 5—6; 119, 1. jegyz.; PIGULEVSKAJA: i. h. 73; PEETERS i. m. 118, 3. jegyz.

⁴⁸ Más martirologiumokban is előforduló középperzsa méltoságnév. NÖLDEKE (i. m. 451, 3. jegyz.) szerint jelentése 'Würdenträger' (*arz-bed*). Vö. még HOFFMANN i. m. 50, 437. jegyz.

⁴⁹ Minden valószínűség szerint azonos a *hāmārkār* ~ *āmārkār* 'percepteur ou préposé comptable' (CHRISTENSEN i. m. 123) pénzügyi méltoságnévvel (a *-kār* és a *-gird*, *-kert* suffixumokat illetően vö. HÜBSCHMANN, Arm. Gramm. I/1, 168—72). Az *āmārkār*-al nagy irodalom foglalkozik (vö.: TELEGDY ZSIGMOND: Journal Asiatique 1935: 207, 218, 227; EILERS i. m. 43—59; NYBERG i. m. II, 8; BRAUN, Synhados 93, 2. jegyz.; MARQUART: UJb. VII, 99—100. A szírben az ܐܪܝܢܐ alak is előfordul (BRAUN, Synhados 109; J. B. CHABOT, Synodicon Orientale. Paris, 1902. 77₄).

⁵⁰ Írott alak: *Kudybūd*; ܟܘܕܝܒܘܕ. BRAUN (Synhados 93, 2. jegyz.) idézi JUSTI (i. m. 177) etimológiáját: 'Gott im Bewusstsein habend'.

⁵¹ Vö. LABOURT i. m. 293—301; BAUMSTARK i. m. 113.

⁵² Vö. BAUMSTARK i. m. 115.

⁵³ Vö. BRAUN, Akten 192, 1. jegyz. PIGULEVSKAJA (i. h. 75 és az ott idézett külön tanulmányában) behatóan foglalkozott Reš'ainai Sergius személyével és munkásságának művelődéstörténeti jelentőségével.

Bizánci területen először Edesszában telepedett meg (218₅), s ott tartós barátságot kötött egy Tamás nevű szerzetessel. Tamás megtanította őt görögül,⁵⁴ majd elkísérte távoli útjára, amely először Egyiptomba vezetett (218₁₁). Egyiptomi tartózkodásuk alatt egy ideig Alexandriában is működtek. Barhebraeus (i. h. 91₅₋₆) — nesztoriánus forrásokra hivatkozva — azt mondja, hogy Mar Aba Joannes Grammatikosszal is kapcsolatban volt. Az utóbbi, akit Philoponos néven is ismerünk, az alexandriai szellemi élet egyik kiválósága volt.⁵⁵ Találkozásukra Mar Aba alexandriai tartózkodása alatt kerülhetett sor.⁵⁶

Alexandriából Tamással együtt Athénbe keltek át, ahol utolsó éveit élte a híres filozófiai iskola, a régi görög szellemiség végső mentsvára (vö. PIGULEVSKAJA i. h. 75; Justinianos 529-ben záratta be az iskolát). Innen Korinthoszba kerültek. Korinthoszban mint eddigi útján mindenütt, Mar Aba nagy sikerrel hirdette a nisibisi tanokat, úgyhogy híre egész Achájában elterjedt (221₁₂). Ez felkeltette ellenfelei féltékenységét és gyűlöletét. Gyilkos terveik elől ekkor Tamással együtt hajón Bizáncba menekült (221_{ult}). Bizáncban körülbelül egy esztendő telt el.⁵⁷ Ottani tartózkodásának legnevezetesebb mozzanata Kosmas Indikopleustesszel való találkozása volt. A találkozásról, amely 525. és 530. között történt (vö. BAUMSTARK i. m. 119; PIGULEVSKAJA: i. h. 76) K smas az 547. és 549. között írt „Χριστιανική τοπογραφία“-ban (Μορᾶν-στικ, ByzTurc. I, 229—30) emlékezik meg (ed. WINSTEDT 52₁₀₋₃). Elmondja, hogy a „nagy tanító“-tól, Patrikiostól (Mar Aba görög neve)⁵⁸ szóbelileg vette át „Abraham“ tanait (Abraham d^c-Bét Rabbanról van szó, vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 76). Elmondja azt is, hogy Tamás Bizáncban meghalt, s hogy Mar Aba azóta „egész Perzsia katolikosza“ lett. Kosmas és Mar Aba kapcsolatának nagy művelődéstörténeti jelentősége van. Kosmas földrajzi nézetei ugyanis a Mar Abától vett tanokkal együtt nagy befolyást gyakoroltak az egész középkori keresztyén földrajzi irodalomra (PIGULEVSKAJA: i. h. 76). Kosmas, akit keleti útjain a nesztoriánus kereskedők révén bizonyára más nesztoriánus

⁵⁴ A Se'erti Krónika szerint Mar Aba görög területen szírül beszélt és Tamás tolmácsolta (i. h. 64₃).

⁵⁵ Vö. CHRIST—SCHMID—STÄHLIN, *Gesch. d. griechischen Lit.*⁶ München, 1924. 1067—8; BAUMSTARK i. m. 176, 9. jegyz., 162—3; E. STEIN i. m. 627, 701.

⁵⁶ Alexandriában Mar Aba és Tamás „a z exegeta“ (*al-mufassir*) Mopsuestai Theodor műveit is összegyűjtötték (Se'erti Krónika 64₂₋₃).

⁵⁷ Itteni tartózkodása alatt ismerkedett meg a bizánci liturgiával, amelynek legrégibb változata az ő szír fordításában maradt fenn (BAUMSTARK i. m. 119—20; BRAUN, *Synhados* 97; Uó. Akten 194, 1. jegyz.). Ekkor készített állítólag egy Bizánccról szóló leírást is (vö. azonban BRAUN, uo.).

⁵⁸ A Πατρικός az eddigi magyarázatok (vö. BRAUN, *Synhados* 383—4; SCHER, i. kiad. 62, 1. jegyz.; PIGULEVSKAJA: i. h. 75—6) szerint a szír—arám *Abā* ('atya') név fordítása. PEETERS (i. m. 119—20) azonban rámutatott arra, hogy Mar Aba eredeti iráni neve minden valószínűség szerint *Pāpa* ('atya') vagy szerinte még inkább az abból származó *Pāpak* kicsinyítő képzős, illetőleg *Pāpakān*, kicsinyítő képzővel és *-ān* patronimikon-képzővel ellátott névalak lehetett. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a *Pāpa* (~ arab írásos *Bābā*) igen gyakori perzsa név volt (vö. JUSTI i. m. 54b, 241—2; NÖLDEKE i. m. 22, 2. jegyz.).

hatások is értek (vö. Пигулевская, Византия на путях в Индию Москва—Ленинград, 1951. 133—5, 153). Mar Abától különösen kozmográfiai kérdésekben tanult sokat. Az antiochiai és nisibisi nesztoriánus főiskolák tanárai, közöttük Abraham d^e-Bêt Rabban is, Mopsuestai Theodor hatása alatt elutasították a föld gömbölyűségének ptolemaiói tanát. Azt a nesztoriánus tételt, amely szerint a kozmosz alakja Mózes sátráéval azonos, Kosmas, akinek elméleti földrajzi kérdések iránt kevés érzéke volt, Mar Aba révén a nesztoriánusoktól vette át.⁵⁹

Mar Aba híre magához Justinianos⁶⁰ császárhoz is eljutott. Mikor azonban Mar Aba megtudta, hogy a császár látni kívánja őt (223_{7—8}), késedelem nélkül elhagyta Bizáncot és Antiochián át visszatért Nisibisbe. Távozásának oka kétségtelenül az volt, hogy a császárral való találkozás gyanússá tette volna a perzsa udvar előtt (PIGULEVSKAJA i. h. 76).⁶¹ Nisibisben huzamosabb ideig (530. és 540. között) tanári állást töltött be. Ebből az állásból hívták el a perzsa nesztoriánus egyházfők 540. januárjában vagy februárjában⁶² a katolikoszi székbe (224_{9—10}).

Életének következő szakaszáról a Vítán kívül a nesztoriánus zsinatok okmánygyűjteményei is sokszor igen részletes adatokat tartalmaznak. Megválasztását a Víta szerint Xosrav is jóváhagyta, és a választás után követeket is küldött Mar Abához (224_{12—3}). BEDJAN szövegében itt a hibás ܢܝܨܝܒܝܢ olvasat szerepel. A helyes ܢܝܨܝܒܝܢ (vö. örmény *despan* 'Bote, Gesandter', arab *dusfān* 'nuntius', mindkét szó bizonyára egy középperzsa **dēspān* átvétele: HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 140) olvasatra PEETERS (i. m. 136) mutatott rá (vö. még alább 265). Közvetlen megválasztása után, 540. februárja és októbere között Mar Aba „canonica visitatio“-t tartott a régi Élam és Persis területén (225_{5—6}) levő nesztoriánus gyülekezetekben. Útjának célja a másfél évtizede tartó schizma megszüntetése és fegyelmi ügyek rendezése volt. Az út eseményeiről, különösen Abraham bêt-lāpaṭi püspök fegyelmi ügyéről, Mar Aba zsinati iratai közül az első⁶³ számol be részletesen. Ktesiphonba való

⁵⁹ A nesztoriánusok nagy ellenfele Joannes Philoponos volt ebben a kérdésben, aki Mopsuestai Theodorról szemben a föld gömbölyűségének tételét védelmezte (vö. E. O. WINSTEDT i. kiad. 6, 5. jegyz.; STEIN i. m. 702).

⁶⁰ A Se'erti Krónikában (i. h. 64_a) a császár neve is szerepel: *Yüstānūs* (Justinianos).

⁶¹ A Se'erti Krónika és nyomában Mari másképen mondják el a menekülés történetét: a császár azt kívánta tőlük, hogy átkozzák meg a „három atyát“-t, Diodorost Mopsuestai Theodort és Nestoriot (vö. BRAUN, Akten 194, 2. jegyz.; vö. azonban PEETERS, i. m. 128, 1. jegyz.).

⁶² Ennek az eseménynek a dátumát a források különbözőképpen határozzák meg (Xosrav hatodik vagy kilencedik éve). Az eltérés oka, úgy látszik az, hogy a választás időpontját már az Ósvíta sem jelölte meg Xosrav uralkodási évei vagy a szeleukida éra esztendei szerint. A bizonytalanság csak Mar Aba zsinati iratainak közzétételekor szűnt meg: az első zsinati iratban ugyanis arról van szó, hogy Mar Aba katolikoszságának ötödik éve Xosrav uralma tizenharmadik (544.) évének felel meg (vö. BRAUN, Synhados 93—4; ЧАВОТ i. m. 318, 320, 326; LABOURT i. m. 170; SCHER i. kiad. 60, 1. jegyz.).

⁶³ ЧАВОТ i. m. 69—80.

visszatérése után Xosrav is fogadta Mar Abát (225₈₋₉). PIGULEVSKAJA (i. h. 77) hangsúlyozza ennek az eseménynek fontosságát: Xosrav bizonyára súlyt helyezett arra, hogy jó viszonyban legyen a perzsa városok nesztoriánus kereskedőinek, iparosainak és pénzembereinek⁶⁴ legfőbb hivatalos képviselőjével. Mint katolikosz Mar Aba igen sokoldalú tevékenységet fejtett ki: este a tartományoknak szánt püspöki leveleit írta, nappal pedig exegetikai munkákat készített és jogi vonatkozású ügyeket intézett (226₁₋₆).⁶⁵

Mar Aba sikerei feltámasztották a zoroasztrianus klérus féltékenységét (226₁₂₋₄). Megrágalmazták Xosrav előtt, s bár a „kegyes és békeszerető“ király először nem hitt a mágusoknak, később mégis engedett nekik és a kezükbe adta az ügyet (227₈₋₁₁), úgyhogy amikor a király uralkodásának tizedik évében (540—541).⁶⁶ *Óstān(á)*-ból⁶⁷ elindult Örményországba és Grúziába, hogy hadat viseljen a kangarok ellen, a mágusok maguk elé idézték Mar Abát: מִזְדָּא דִּישְׁקָל מִלֶּךְ מַלְכָּא מִן אִיסְתָּנָא בִּשְׁנַת עֶסֶר דְּמַלְכוּתָהּ דְּנֹאֵל לְבִנְיָתָא גְרַבְיָתָא דִּארְמֵנִיא וְגַדְוֵנִיא דְּנַעְבַּד קְרַבָּא עִם בְּנֵגְרִיא (227₁₂₋₅).

Fővádolói Dādhôrmezd, a *môbadān môbad* (‘főmágus’; 226₁₂), Ādôr-farēh, a *šahrdāwar*⁶⁸ (228₁₄₋₅) és Fārs tartomány *rad*-ja⁶⁹ (228₁₅) voltak. A Víta részletesen ismerteti a vizsgálat lefolyását (227_{paenult.}—242₁₀). Ez a beszámoló a szászánida jogszolgáltatásra vonatkozó legértékesebb forrásaink közé tartozik (vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 77—9) és nyelvi szempontból is igen értékes, mert számos középperzsa nevet, méltóságnevet és jogi műszót tartal-

⁶⁴ Az 544-ben tartott nesztoriánus zsinat jegyzőkönyvének aláírói között, amint PIGULEVSKAJA (i. h. 79—80) rámutat, igen magasrangú állami hivatalnokok és katonai személyiségek is szerepelnek (az *artēštārānsālār*, vö. CHRISTENSEN i. m. 131—2 és a *qurūgbed*, az utóbbiról vö.: NÖLDEKE i. m. 502; BAILEY: JRAS. 1934. 512—3, 518; SCHAEDEER: UJb. XV [1935.], 585; Uő., Iranica 6).

⁶⁵ Iratait, leveleit és kánonjait BRAUN és CHABOT csaknem kivétel nélkül zsinati irataival együtt tették közzé.

⁶⁶ PEETERS (i. m. 138) tévesen „tizenkettedik év“-ről beszél. Ez az elírás BRAUNTÓL (Akten 197; a „Synhados“-ban [94] BRAUN még helyesen „tíz“-et mond) származik. Míg azonban BRAUN (Akten 220) egyébként LABOURT kronológiáját fogadja el, PEETERS ezt a téves számot fogadja el kronológiai magyarázatainak alapjául, ami nemcsak kronológiai, de tárgyi zavarokat is okoz fejtegetéseiben (vö. alább 260, 78. jegyz.).

⁶⁷ A szövegben *Óstān(á)*; PIGULEVSKAJA (i. h. 77): Abecrah(a). A helyes alak az *Óstān*, amely az örményben mint perzsa jövevényszó ismeretes (*ostan* ‘der Krone angehöriges Land oder Stadt’; vö.: TELEGDÍ: i. h. 227—8; BRAUN, Synhados 109, 3. jegyz.; CHRISTENSEN i. m. 139; W. HENNING: Zeitschr. f. Indolog. u. Iran. IX [1932.], 224). — Kmoskó (240, 5. jegyz.) az „újperzsa *āsītāneh* ‘kapu’“ szóra gondol, amely szerinte ugyanolyan neve a perzsa fővárosnak, mint a „Fényes Kapu“ a török fővárosnak. Ez azonban téves megállapítás: a kérdéses perzsa szó nem az *āstāneh*, hanem a *dar* ‘kapu’. A *dar* nevet viselte a perzsa rezidencia a szászánida érméken is (vö. CHRISTENSEN i. m. 384; vö. még HERZFELD, Samarra 246). A *dar*-nak a Víta szír változatában (252₆) a קִרְיָא דְּבִלְיָא ‘Király Kapuja’, az arab változatban pedig (Se’erti Krónika i. h. 68₂) a *Bābu l-malik* ‘Király Kapuja’ kifejezés felel meg.

⁶⁸ Ez a szó a középperzsa *šahr-dāwār*-t (‘le grand juge de l’empire’ CHRISTENSEN, i. m. 300, 312; MARQUART: Sachau Festschrift 280) írja át; egy arám átvételről vö.: TELEGDÍ: i. h. 238—9., PEETERS (i. m. 139) a *šahrdāwār* második elemében tévesen a *diptr* (vö. SCHAEDEER, Iranica 19, 2. jegyz.) ‘irnok’ szót keresi.

⁶⁹ Középperzsa: *rad* ‘chef ecclésiastique’ (CHRISTENSEN i. m. 140, 312; LABOURT i. m. 4).

maz. A méltóságnevek közül különösen fontos a király egyik tisztviselőjének a neve, amely a *pasāniq(á)* formában fordul elő (230₁₂). Amint PEETERS (i. m. 140) rámutatott, ez a szó az egyik turfáni töredékben (F. W. K. MÜLLER, Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan II: Abh. d. Preuss. Ak. d. W. 1904. 80) is előfordul ܦܣܢܝܩ alakban, és mint jövevényszó a grúzban (*pasanigi*) is megvan (a grúz adatra már C. SALEMANN: Зап. Акад. Наук VIII/10. 1908. 4, 113 is utalt). A Víta szövegében a *pasāniq* az egyelőre nem tisztázott olvasatú *druspm* szóval szerepel együtt.

Mar Aba peréből fény derül Xosrav vallási kérdésekben folytatott politikájára is. A zoroasztrianus klérus, amely elsősorban anyagi érdekeit és politikai befolyását féltette, mindet elkövetett, hogy a királyt Mar Aba ellen hangolja. A helyzet a klérus szempontjából kedvező volt: az 540-ben kitört bizánci-perzsa háború miatt Perzsiában mindenütt újra fellángolt a nesztorianusok elleni gyűlölet, és — amint Mar Grigor martirológiumából is láttuk — ismét nagyobb arányokban indult meg a nesztorianusok nyílt üldözése is. Xosrav azonban még ezekben az esztendőekben sem kísérelte meg a nesztorianizmus teljes elpusztítását⁷⁰ A Mar Aba ellen felhozott vádak közül csak négyet tartott lényegesnek: a nesztorianus propagandát, a világi jogszolgáltatás semmibevételét, Mar Aba házasságjogi⁷¹ intézkedéseit, legfőképpen pedig azt, hogy Mar Aba személyében olyan ember fordult az államvallással szembe, aki egykor maga is zoroasztrianus volt (253_{ult} — 254₁₄). A vizsgálat alatt Mar Abának egy magas állami tisztséget betöltő nesztorianus, Abródaq⁷² személyében pártfogója is akadt (232₉ 10).

⁷⁰ Mar Grigor Martirológiumának (348₁₄₋₅) szerzője elmondja, hogy a perzsa nesztorianusok Pērōz (459—485.) uralkodásától kezdve egészen Xosrav tizedik évéig (540.) békében éltek. Kavā⁷ sem üldözte a nesztorianizmust, sőt bizonyos jelek szerint 517-ben megengedte alattvalóinak, hogy nesztorianussá legyenek (vö. E. SACHAU: Mitteil. d. Seminars für orient. Sprachen: Westasiatische Studien X [1907.], 71). A perzsák általában csak azokat üldözték, akik az államvallás hívei között fejtettek ki nesztorianus propagandát. A főnemesi családok tagjainak a nesztorianusokhoz való csatlakozása azonban halálbüntetést vont maga után (i. h. 74). Ez történt Mar Grigor esetében, akinek a mágusok kétszer (362₁₂, 381₃) is a szemére vetették, hogy Mihrān létére lett nesztorianus. A bizánci—perzsa háború kitörésekor Xosrav a közhangulatra való tekintettel nem fordult szembe az egyre jobban fellángoló üldözéssel (vö.: LABOURT i. m. 178; NÖLDEKE, Tabari 160, 3. jegyz.; CHRISTENSEN i. m. 426; Xosrav valláspolitikájáról vö. még: PIGULEVSKAJA: i. h. 79—80; NÖLDEKE Aufsätze 114, 117; PEETERS i. m. 144; STEIN i. m. 519).

⁷¹ A nesztorianus házassági jogot Mar Aba alapozta meg (vö. BRAUN, Akten 200, 1. jegyz.). Zsinati iratai, levelei és kánonjai közül többen is foglalkozik házasságjogi kérdésekkel. A perzsáknál szokásos közeli rokonok közötti házasságot Mar Aba a nesztorianusok számára megtiltotta, a klérustól pedig coelibatust követelt (vö. BRAUN, Synhados 130—3, 143—5; LABOURT, i. m. 175; SACHAU: i. h. 84—5; BAUMSTARK, i. m. 120; CHRISTENSEN, i. m. 324).

⁷² Abródaqról egy másik martirológiumban (HOFFMANN, i. m. 89—90) is történik említés; vö. még az *Ab(i)ródaq* nevet a Mar Aba zsinati iratán szereplő aláírások között (BRAUN, Synhados 113, 1. jegyz.). — JUSTI (i. m. 99—100) szerint az *Abródaq* és *Ferūdēh* ugyanannak a névnek két változata; vö. az *Abrūdšāh* ~ *Ferūdšāh* alakpárt.

A per első szakasza azzal zárult le, hogy a mágusok *puršišnāmag*-ot⁷³ (פּוּרְשִׁישְׁנַמָּג: 'accusatio scripta' BROCKELMANN) adtak ki Mar Aba ellen (238₃) és rávették a királyt, hogy száműzze őt Azerbeidzsánba (239₉). Ott először könnyebben elviselhető viszonyok közé került, majd a mágusok az *āyēnbed*-el⁷⁴ és katonáival (242_{paenult.}) a zoroasztriánus klérus szellemi központjába, egy *F.rāhrāwar* (פּוּרְשִׁישְׁנַמָּג) nevű *rustāq* (középperzsa *rustak* 'kerület'; ugyanez a középperzsa szó azonos jelentéssel az arabba is átment) *S. r. š* (= ? középperzsa *Srōš*, NYBERG, Hilfsb. II, 206) nevű helységébe vitették (240₂₋₄). Az utóbbi nevek nem teljesen világosak,⁷⁵ de minden valószínűség szerint a híres azerbeidzsáni zoroasztriánus szellemi központ, a gandzaki szentély körzetéről van szó (vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 79). Mar Aba mozgási szabadságát itt erősen korlátozták, egyébként azonban szabadon folytatta katolikoszi tevékenységét, sőt a nesztoriánus propagandát is. Zsinati irataiból ítélve az 544-i zsinatot száműzetésében tartotta.⁷⁶

Mar Aba száműzetése hét esztendeig (541—548.) tartott, és azzal végződött, hogy Mar Aba az életét fenyegető zoroasztriánus papok⁷⁷ elől a királyi udvarba menekült (252₆)⁷⁸, és megragadta a *harpedq(á)*-t (= ?).⁷⁹ A mágusok

⁷³ Középperzsa: *puršišn nāmak* 'Untersuchungs (oder Verhör) Protokoll' (vö. BARTHOLOMAE, Zum sassanidischen Recht IV, 12—3). Ugyanennek a szónak számos arám feljegyzése is van (vö.: TELEGDI: i. h. 233, 252; BRAUN, Akten 203, 1. jegyz.; HENNING: ZDMG. XC [1936.], 124; EILERS i. m. 17—9; 118).

A Vita szövegében (234₂) egy másik középperzsa jogi műszó, a *būktnāmag* is szerepel. Ezt a szót azonban más forrásból egyelőre nem ismerjük. PEETERS (i. m. 142) a *buxtan* 'erlősen' (NYBERG, Hilfsb. II, 37) igéből származtatja első elemét. A Se'erti Krónikában (i. kiad. 67₁) a „széttépte a *būktnāmag*-ot“ kifejezésnek a „*li-tayyirihā ahkāma quđātihim*: mert megváltoztatta bírának ítéleteit“ fordítás felel meg.

⁷⁴ Középperzsa: *āyēnbad*. Jelentése hozzávetőleg 'conservateur en chef des us et coutumes' (CHRISTENSEN i. m. 300); vö. még JUSTI i. m. 484: 'Cérimonienmeister'; BRAUN, Akten 205: 'Rittmeister'; HOFFMANN i. m. 64).

⁷⁵ Vö. BRAUN, Akten 204, 1. és 2. jegyz.; vö. még PEETERS (i. m. 146) megfajtési kísérleteit.

⁷⁶ Vö. CHABOT i. m. 344—5; A. MINGANA, Sources syriaques I. Leipzig, 1907, 73₅₅₋₇; vö. még BRAUN, Synhados 95.

⁷⁷ Mar Aba ellen a száműzetésben egy Patros Gūrgānārā nevű volt nesztoriánus pap is fellépett, akit a szerző „ragadozó farkas“-nak is nevez. PEETERS (i. m. 149) rámutat arra, hogy ez szójáték, mert a „farkas“ név a Gūrgānārā név első felére (középperzsa *gurgān* 'farkas') utal. Amint PEETERS megjegyzi, az örmény történelemben szereplő Petros Gail ('Péter, a Farkas') neve és szerepe emlékeztet Patros Gūrgānārāéra. PEETERS szerint Petros Gail aligha volt valóságos történelmi alak. — A *Gūrgānārā* nevet PEETERS (uo.) szerint a *Gurgān* földrajzi névvel is kapcsolatba lehetne hozni. *Gurgān* azonban nem *G r ű z i a* neve, mint PEETERS mondja, hanem *H y r c a n i a*é (vö. HÜBSCHMANN, PersStud. 163; CHABOT, SynodOrient, 672).

⁷⁸ Mar Aba száműzetése 541. nyaratól 548-ig tartott. A menekülés az 548. év legelején történt. Mar Aba ezután három évig volt az udvar foglya, majd kilenc éves száműzetés és fogság után 550. nyarán szabadon bocsátották. 552. elején bekövetkezett haláláig még hosszabb utazást tett Xuzisztánba és bizonyos időt Ktesifonban is töltött. LABOURT (i. m. 190) szerint Mar Aba menekülése 548—549. telén, szabadon bocsátása pedig 551. nyarán történt. Ebben az esetben azonban a száműzetés és fogság együttes ideje a szövegben megadott (267_{ult}) k i l e n c e l szemben t í z esztendőt tenne ki. — Teljesen elhibázott PEETERS (i. m. 148, 155) kronológiája, aki Mar Aba száműzetésének kezdetét 543-ra, hároméves fogságát pedig 550—551. telére teszi.

⁷⁹ Vagy „a *harpedq(á)*-ba ment“. PEETERS (i. m. 151) nem teljesen meggyőző magyarázata szerint ez az egyébként ismeretlen szó a középperzsa *herbad* 'tűz-pap'

itt is meg akarták ölni, a király azonban ezt ismét megakadályozta (257₅). Ekkor a *malbed*⁸⁰ őrizetére bízták és az udvar börtönébe zárták (257₁₀₋₁), majd amikor a király a következő nyáron a perzsa uralkodók azerbeidzsáni nyári szállására ment, Mar Abát is magával vitte (258₇₋₉). Az útról visszatérve Mar Aba végül is szabadlábba került (263₁₂₋₃).

Ekkor azonban lázadás tört ki,⁸¹ amelyet Xosrav keresztyén nőtől származó fia vezetett (264₁₋₂). A lázadásban a nesztoriánusok is résztvettek (264₁₁₋₂). A vád most az volt Mar Aba ellen, hogy fogságában is ordinál püspököket, akik azután a tartományokba szétmenve szítják a lázadást (264_{16-265₂})⁸² Xosrav tehát megparancsolta Mar Abának, hogy püspöki levélben intse nyugalomra a lázadókat, majd amikor ez megtörtént, megszabadította őt bilincseiből és magával vitte a fővárosba (266₁₃₋₄).

Kevéssel később a heftaliták királya (vö. alább 264) egy papot küldött Xosravhoz, aki Mar Abának is levelet hozott a heftalita nesztoriánusoktól.⁸³ A levélben sok heftalita nesztoriánus arra kérte Mar Abát, hogy ordinálja püspökké a levelet átadó papot a heftaliták egész országa részére (266_{15-267₄}). Xosrav, bizonyára az ügy politikai jelentőségére való tekintettel (vö. FIGULEVSKAJA: i. h. 83) hozzájárult az ordinációhoz s egyben szabadon bocsátotta Mar Abát, aki másnap nagy pompával elvégezte az ordinációt.

származéka és jelentése hozzávetőleg 'monument, temple ou palais, affecté au service des *herbads*' lehet. — Mar Aba visszaérkezésekor a király Farrúkdad Hörmezd(da)d Zádagó-t küldte hozzá (253). A szövegben tévesen *Hörmezd D. zádagó* áll, a helyes olvasat PEETERSTÖL (i. m. 151) származik; a *zádago* alak patronimikon, vö. NÖLDEKE, Tabari 291, 2. jegyz.).

⁸⁰ PEETERS (i. m. 154) szerint ez a szó a középperzsa **mardbad* 'chef des eunuques' szó népies szír kiejtését adja vissza. A középperzsa **mardbad* szót csak az örményből (*mardpet*) ismerjük. — A *mart* 'ember' szóban az óperzsa *-rt* szabályos középperzsa folytatása *-rt*, az újperzsa folytatás *-rd* (vö. HÜBSCHMANN, PersStud. 194). A szír *mal-* alak tehát feltűnő és valószínűleg azzal magyarázható, hogy a perzsa *-rd* fonetikailag igen közel állt az *l*-hez (vö. H. JUNKER: UJb. V [1925.], 52–3; uő.: Caucasia III [1926.], 137). — Az örmény *mardpet*-ről vö. még MARQUART: Caucasia VI/2 [1930.], 32–8 és CHRISTENSEN, i. m. 396).

⁸¹ Anószajad lázadásáról van szó. Az utóbbiról vö. NÖLDEKE, Tabari 467–74; CHRISTENSEN i. m. 383, 426. A lázadás, amint STEIN (i. m. 510) fejtegetéseiből tudjuk, valószínűleg 550. nyarán ért véget. Ezzel teljes összhangban van a Vítának a fent (260, 78. jegyz.) tárgyalt kronológiája. — A Se'erti Krónika (i. kiad. 70_{ult.}–72₄) és Mari (i. kiad. 44) bővebben mondják el a lázadás történetét (vö.: BRAUN, Akten 216, jegyz.; Uő., Synhados 95; LABOURT i. m. 190; PEETERS i. m. 157–9). — FIGULEVSKAJA (i. h. 82) szerint Anószajad lázadásában a mazdakita mozgalom utórezgését kell látunk. E mellett a magyarázat mellett szól, hogy a mazdakita mozgalom alapjaiban rázta meg a perzsa társadalmat és még évszázadok múlva is éreztette hatását (A. Ю. ЯКУБОВСКИИ: Советское Востоковедение V, 34–54). — A lázadás kitörésekor a Víta (262₁₀) szerint a király Fasây-ban (helység Fars tartományban: MINORSKY, Hudud 128) tartózkodott. Xosravnak erről az útjáról a források közül csak a Víta emlékezik meg.

⁸² Firdusinak a lázadásról szóló regényes elbeszélésében (vö. NÖLDEKE i. m. 470) a „bizánci katolikosok és patriciusok“ is szerepelnek. FIGULEVSKAJA (i. h. 82) szerint ezek a szavak helyesen (egyes számban) olvasva a „Katholikos Patrikios“-ra, vagyis Mar Abára vonatkoznak.

⁸³ A Vítának erről a helyéről és a heftalita nesztoriánizmusról vö.: MINGANA, Early spread of Christianity 7–11; Б. Г. Гафуров, История Таджикистана. Москва, 1952. 94; a heftalita nesztoriánizmusról vö. még MORAVCSIK: Szent-István Emlék. 184, 189.

Ezután Xosrav az előbbi lázadás színhelyére küldte őt. Mar Aba útja teljes sikerrel járt, úgyhogy a lázadás utolsó hullámai is elcsendesedtek (269₅—10). Kevéssel utóbb Mar Aba még a Xosravhoz érkező lakhmida arab küldöttség monofizita⁸⁴ tagjai között végzett sikeres nesztorianus propagandát (269_{ult.}—270₂), de rövidesen beteg lett és a böjt második hetének péntekén⁸⁵ (552. február 29.) meghalt (270₂—6). Vítája a temetés körüli bonyodalmak elbeszélésével végződik. Itt (272₁₁—2) van szó arról is, hogy Mar Aba hétéves száműzetése után összesen három évig (548—551.) volt az udvar foglya.

A temetés elbeszélésében (270_{ult.}) szerepel a *děspaḡ(á)* 'gyászkocsi' szó is. A nyomtatott szövegben a hibás *běspaḡ(á)* alak áll, a helyes olvasat PEETERSTŐL (i. m. 161) származik. A középperzsa **děspak* szó más forrásokban ugyan nem szerepel, az arám ܡܦܫܦܐ és szír *děspaḡ*, valamint az örmény *despak* 'königlicher Wagen' (vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 140) azonban aligha lehet más, mint egy középperzsa **děspak* átvétele (vö. PEETERS, uo.; vö. még alább 265).

5. A VÍTA PIGULEVSKAJA (i. h. 73) rövid megjegyzése szerint közvetlenül Mar Aba halála után készült. Hasonló véleményen van BAUMSTARK (i. m. 136—7) is. A mohamedán hódítás előtti időre mutat, hogy a szerző, mint a Mar Grigor-martirologium esetében is, perzsa, nem pedig arab alattvaló. Az ő szemében Xosrav törvényes és kegyes király,⁸⁶ akit csak a mágusok ingerelnek fel Mar Aba ellen (227₉—11). Kortárs kezére vallanak a szövegben lépten-nyomon előforduló aprólékos, naplószerű feljegyzések, valamint az a hely is (217₄), ahol Ma'nának, Mar Aba nisibisi tanárának neve után a „megboldogult” jelző olvasható (vö. LABOURT i. m. 164, 4. jegyz.). A szerző, aki pontosan ismeri Perzsia belső állapotait, minden bizonnyal perzsa területen élt. A Vítában előforduló perzsa szavak (például a *nāmag*) hangalakja a középperzsa korra mutat. A bevezető homiliából úgy látszik, hogy a Vítát Mar Aba egyik tanítványa írta. Ebben, az elmondottak után, nincs okunk kételkedni (vö. LABOURT: i. h.). A Vita eredeti nyelve, amint majd alább (265—6) látni fogjuk, a középperzsa volt.

Figyelemreméltó új megállapításokat tesz PEETERS a Vita szerzőjével és szerzési körülményeivel kapcsolatban. A Vita egyes helyeinek megfogalmazásából, még inkább egyes dolgok elhallgatásából PEETERS arra a következtetésre jut, hogy a Vítát Xosrav egyik kortársa írta (i. m. 138), akinek állandóan figyelemmel kellett lennie önmaga és nesztorianus társainak biztonságára. Mar Aba külföldi útjának a célja PEETERS (i. m. 129) szerint nem a Sergiusszal

⁸⁴ Vö. BRAUN, Akten, 218, 1. jegyz.

⁸⁵ A Se'erti Krónika (i. kiad. 77₈—78₁) szerint Mar Aba a farvardigān ünnepen halt meg. Lehet, hogy ez az adat megfelel a valóságnak. Feltűnő mindenesetre, hogy nesztorianus hit szerint ezen az ünnepen csak jó emberek halnak meg (vö. VANDENHOFF: i. h.).

⁸⁶ Az uralkodó nevének tiszteletteljes említése a nesztorianus zsinati jegyzőkönyvek állandó formáságai közé is odatarozik (vö. PEETERS, i. m. 137—8).

való vita, hanem a menekülés volt. Azok a történetek (csodatételek, térítések, viták elbeszélései), amelyeket a szerző Mar Aba külföldi útjával kapcsolatban mond el, jórészt kitalálások (uo.). Mar Abának a bizánci klérussal való kapcsolatairól a szerző PEETERS (i. m. 130) szerint szándékosan hallgat. Anošayzād-nak, Xosrav fiának történetében a szerző nagy tapintatról és óvatosságról tesz tanúbizonyságot (i. m. 157). A szerző olyan kitűnő helyi ismeretekkel rendelkezik (a város utcáinak, a palota egyes részeinek, a királyi kerteknek stb. névszerinti említése), hogy csak ktesifoni lakos lehet.⁸⁷ Erre mutat egyes jele-
neteknek (például a heftalita püspök ordinálása) a szemtanú tollára valló élénk és színes leírása is. Mindezek alapján PEETERS (i. m. 162) is arra a végső következtetésre jut, hogy a Vítá szemtanú tollából származó, nagyértékű forrás, amelynek lényeges részci szerinte hitelesség dolgában Prokopios és Agathias legjobb lapjaival versenyeznek (vö. még alább 268). — PEETERS általában meggyőzően érzékelteti azokat a körülményeket, amelyek között Mar Aba Vítája megszületett. Van azonban fejtegetéseinek egy lényeges hiányossága: mint elődei, PEETERS sem veti fel a Vítá eredeti nyelvének kérdését.

Ami az idézett Vítá-kivonatok egymással való összefüggésének eddig nem tárgyalt kérdését illeti, a következőket jegyezhetjük meg. Mar szavai teljes egyezést mutatnak a Se'erti Krónika Vítá-kivonatával. Mar tehát nem az Ősvítából, hanem a Se'erti Krónikából merített. 'Amr ugyan általában Marit dolgozta át (vö. BAUMSTARK i. m. 6), ebben az esetben azonban maga is használta a Se'erti Krónikát, ami kitűnik abból, hogy Ő idézi Mar Aba tanítványainak a Se'erti Krónikában (i. h. 79) közölt, de Marinál hiányzó névsorát is. Ezt a névsort a Se'erti Krónika szerzője saját állítása szerint (79_{ult.}: „*qad šaraha Bar Sahdē dālīka fī ahbārihī*“) Bar Sahdē „*Eqlēsyastāqē*“⁸⁸-jéből (< *ἐκ κλησιαστικῆ ἱστορίας*)⁸⁸ idézi. Másik forrása, amelyet Mar Aba életével kapcsolatban idéz (78₃) Ísō' bar Nûn katolikosz (823—828.)⁸⁹ Mar Aba-megemlékezése. A két idézett munka közül egyik sem maradt ránk. Bár a belőlük idézett adatok a szír Vítában nincsenek meg, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a Se'erti Krónika írója és az ő krónikáján keresztül a későbbi nesztoriánus szerzők Bar Sahdē vagy Ísō' bar Nûn művéből vették a Mar Abára vonatkozó kivonatuknak a szír Vítával egyező szövegrészeit is.

A Vítá arab változataival kapcsolatban PEETERS (i. m. 162—3) elsőnek mutat rá arra, hogy Mar Aba élete egyes eseményeinek Hírához, tehát az arab világhoz való kapcsolása világosan azokra az időkre utal, amikor az arab fennhatóság alá került perzsiai keresztényiség körében az arab lakhmida egyház vezető szerephez jutott s magának igényelte a perzsa nesztoriánus egyház történetének egyes kiemelkedő perzsa személyiségeit is.

⁸⁷ Vö. PEETERS i. m. 123, 152—3.

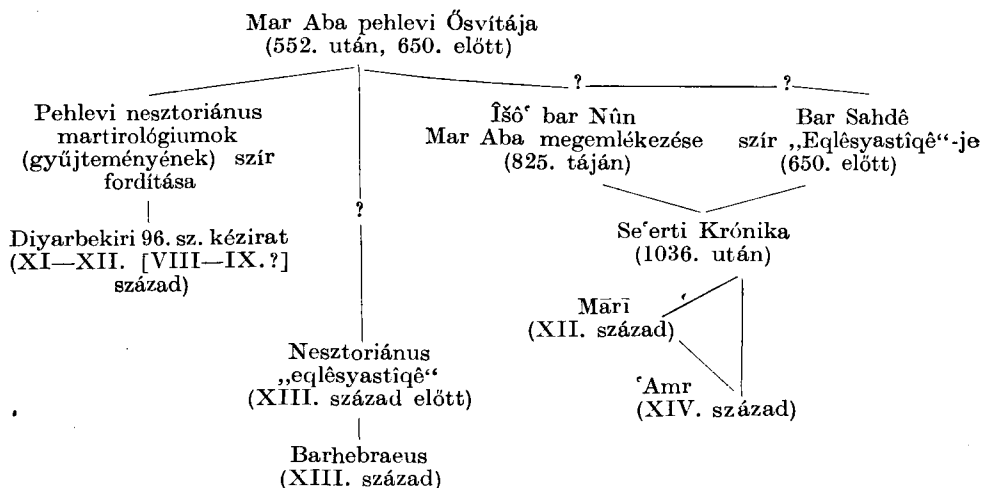
⁸⁸ Az első nesztoriánus egyháztörténelem (vö. BAUMSTARK i. m. 134—5).

⁸⁹ Vö. BAUMSTARK i. m. 219—20.

Barhebraeus (i. h. 89₉) szintén egy „nesztoriánus *egléšyastiqé*“-re hivatkozik Mar Abával kapcsolatban. Minthogy azonban forrása olyan tévedést⁹⁰ is tartalmaz, amelyet a kortárs Bar Sahdê nem követhetett el, fel kell tennünk, hogy Barhebraeus nem Bar Sahdê munkájából és nem is a Se'erti Krónikából, hanem egy kevésbé jól értesült késői nesztoriánus iratból merített.

A középperzsa Ősvíta teljes szövegének szír fordítása csak a BEDJANTól is felhasznált, nesztoriánus martirológiumokat tartalmazó 96. számú diyarbekiri kéziratban maradt fenn (vö. fent 254). — BEDJAN kiadásának magánhangzó anyaga az előszóból (XV) ítélve jórészt a kiadótól származik.

Az elmondottakat a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

6. A Víta (266₁₅) szerzője a heftalita uralkodót *heftarān kōdāi*-nak nevezi. Ez az összetett név a heftalita uralkodó középperzsa nevének (*heftalān xodāi* 'a heftalok uralkodója') szír átírata (vö. alább 261). A szír *kōdāi k*-ja szabályosan írja át a perzsa *xodāi x*-ját. A szír *k* ugyanis ebben a korban már spiránssá vált, s hangértéke az igen nagyszámú

⁹⁰ Barhebraeus (i. h. 89₁₃) forrása jakobitának nevezi Tamást, Mar Aba edesszai társát. Úgy látszik tehát, hogy Edesszai Tamást az egy évszázaddal később élt Thomas Heraclensiszel tévesztette össze. A kronológiai nehézségekre maga Barhebraeus (i. h. 90—1) is rámutat. Minthogy Mar Aba irodalmi tevékenységének egy részét Tamással együtt végezte, a két Tamás összetévesztésének következményeként egyes források Thomas Heraclensis munkáit is Mar Abának tulajdonítják (vö. BRAUN, *Synhados* 96; vö. még SCHER, i. kiad. 63, 4. jegyz.). — Barhebraeus (i. h. 95_{12–20}) szerint Mar Aba börtönben fejezte be életét. Ez az állítás ellentétben van a Víta és a Víta-kivonatok egybehangzó tudósításaival, bár lehet, hogy a tévedés csak felületes kivonatolás következménye, s hogy Barhebraeus vagy forrása végeredményben szintén valamelyik Víta-változattól merített. Mindenesetre aligha jogosult J. B. CHABOT (*SynodOrient.* 318, 1. jegyz.) állásfoglalása, aki a késői jakobita Barhebraeust részesíti előnyben a nesztoriánus kortárs tollából származó Vítával szemben. — Barhebraeus (i. h. 91_{5–8}) nesztoriánus forrásokra hivatkozva emlékezik meg Mar Aba és az alexandriai grammatikus Johannes Philoponos (vö. fent 256.) állítólagos kapcsolatáról is.

bizánci és arab megfelelésekből ítélve kizárólag χ . (Vö. TELEGDI: i. h. 197—200). Bizánci χ -t ír át a szír k a Vítában előforduló 'eskémá: $\sigma\chi\eta\mu$ és $kr\acute{i}st\epsilon\gamma\acute{\alpha}n\acute{\alpha}$: $\chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ szavakban is. A Víta *kangār* névelakjának egykorú hangértéke tehát *angār*.

Feltűnő a szír *heftarān* r -je. Erre vonatkozólag azonban NÜLDEKE fejtegetéseire⁹¹ utalhatunk. NÜLDEKE szerint olyan forrásokban, amelyeket középperzsából fordítottak, az $r \sim l$ váltakozás mögött nem nyelvi jelenséget kell keresnünk. A váltakozás oka az, hogy a pehlevi írásban az r és az l jele azonos. Ha tehát a fordító egy ritkább, neki ismeretlen nevet írt át pehlevi írásos eredetiből, taláalomra kellett választania a két lehetséges olvasat között. A szír szövegekben mutatkozó hasonló hibák a legbiztosabb jelei annak, hogy a fordító pehlevi eredetiből dolgozott. — Ilyen pehlevi eredetire mutató írás-hiba még a Vítában a fent (257 és 262) tárgyalt *bēspan* és *bēspaḡ* is a helyes *dēspan* és *dēspaḡ* alak helyett.

Az elmondottak magyarázzák meg a Víta *kangār* (σ : *angār*) és a Martirológium *hangār* névelakjai között mutatkozó eltérést is. A pehleviben ugyanis a χ -nek és a h -nak szintén közös írásjele van. Mikor tehát a két szír fordító a pehlevi eredetiben a $\chi(h)angār$ névhez ért, választania kellett a két lehetséges olvasat között. A Víta fordítója volt a szerencsésebb: ő a *angār* olvasat mellett döntött.

A bizánci $\kappa\acute{\alpha}\gamma\gamma\alpha\sigma$ és a szír *angār* szókezdői között mutatkozó eltérés más esetekben is gyakran jelentkezik. A középperzsa és a középgörög (hasonlóan az óorosz és az örmény) ugyanis a postpalatalis k -fonémmal nem rendelkezett, úgyhogy az idegen k (q)-t más hanggal kellett helyettesítenie. Erre a célra a legjobban a χ és a k feleltek meg. A helyettesítés azonban nem minden esetben volt következetes. Ugyanabban a korban és ugyanabban a nyelvben is gyakran mindkét hanghelyettesítéssel találkozunk.⁹²

Minthogy a perzsiai középperzsa nyelvű nesztoriánus irodalom a mohamedán hódítás idején teljesen megsemmisült, annak, hogy a perzsa nesztoriánusok a szír mellett egykor a középperzsát is használták irodalmi nyelvül, csak közvetett bizonyítékai vannak. BAUMSTARK azonban már régebben annak a nézetének adott kifejezést,⁹³ hogy a perzsa nesztoriánus katolikoszok egészen a IX. századig sokkal többet írtak perzsául, mint azt jelenlegi gyér forrásaink alapján gondolhatnók. Mar Aba a Víta szerint maga is kitűnően ismerte a pehlevi irodalmat és feltehető, hogy hatalmas irodalmi munkásságá-

⁹¹ A Nagy Sándor-legenda középperzsából fordított szír változatáról: *Denkschriften der k. Akad. d. Wiss. Wien. Phil.-hist. Kl. XXXVIII/5* (1890.), 12—6; vö. még *Kmoskó* I, 16.

⁹² A kérdéssel a kazárok perzsa, örmény s bizánci *chazar* nevének tárgyalása során részletesen foglalkozom a kazárokról szóló kéziratok értekezésemben.

⁹³ *Die christlichen Literaturen des Orients I: Sammlung Göschen. No 527. Leipzig, 1911. 8.*

nak legalább is egy része perzsául készült.⁹⁴ Vitéja, amelyet egyik tanítványa az elmondottak értelmében középperzsa nyelven írt, mutatja, hogy környezete használta a perzsát irodalmi nyelvvül. Mar Aba Vitéja és Mar Grigor Martirológiuma, mint a középperzsa nyelvű hagiográfiai irodalom egykori meglétének bizonyítékai a perzsa irodalomtörténet szempontjából is fontosak.

7. A bizánci és szír kangar vonatkozású adatokhoz talán még egy másik középperzsa forrásból származó adatot is csatolhatunk. A középperzsa hivatalos évkönyv (Xvatāināmak)⁹⁵ mohamedán fordítóinál, Tabarínál, Ibn Miskawaihnál, Ibn al-Atīrnál és a Niḥāyat al-Irabbān fennmaradt egy tudósítás Xosravnak az északi nomádok ellen viselt hadjáratairól. Ezek a források középperzsa eredetijük nyomán elmondják, hogy Xosrav birodalmát északon a *? . n . j . r* (az első betű diakritikus pont nélküli, sokféleképpen olvasható, határozatlan alakú írásjel; az arab *j* a perzsából készült korai átíratok legnagyobb részében régi *g*, *γ* hangértékben szerepel), *balanġar* (∴ *balangar*), *ħazar*, *allān* (alán) és *abġāz* népek betörései fenyegették. Ezek a népek egy alkalommal Xosrav uralma alatt egészen Örményországig hatoltak, később pedig Štāmi (Sil *jebyu*) nyugati türök kagánnal szövetkeztek Xosrav ellen. Az állandó betörések súlyos veszélyt jelentettek Perzsia számára, úgyhogy Xosrav, a „κτίστης“ kénytelen volt hatalmas építményekkel megerősíteni ellenük az északi limest (vö. WIDENGREN: i. h. 91).⁹⁶ Az első nép neve, a *? . n . j . r* sokat foglalkoztatta MARQUARTOT és másokat is. NÖLDEKE (i. m. 157, 159) a *bangar* olvasatot közli, olvasásmódját azonban nem okolja meg. A kutatók többsége MARQUART magyarozatát fogadta el, aki *bulgar*-nak olvasta ezt a nevet.⁹⁷ Egyedül KMOŠKÓ (I, 141) utalt a *? . n . j . r*-ral kapcsolatban a szír kangar adatokra is, bár a helyes olvasat szerinte is *bangar*, s így nem gondolhatunk a két szír és a mohamedán névalak azonosságára.

Tekintettel azonban arra, hogy a szír források szerint ebben az időben az északon betörő nomádok között a *ġangār*-ok játszottak nevezetes szerepet, számolnunk kell a *? . n . j . r* ~ *ġangār* azonossággal is. A *? . n . j . r* írásmódnak a magyarozata ebben az esetben hasonló a szír *ġangār*-éhoz: a Xvatāināmak pehlevi *ġ(h)angar*-ját a mohamedán fordítók sem tudták teljes biztonsággal átírni, ezért első betűjét egy bizonytalan hangértékű, diakritikus pont nélküli jellel adták vissza.

⁹⁴ A. LE COQ expedíciója Bulayiqban talált egy „kánon“-okat is tartalmazó pehlevi psalteriumot (vö. F. C. ANDREAS: Sitz. Ber. d. Preuss. Ak. d. W. Phil.-hist. Kl. 1910/II, 869–71). A szír nyelvű nesztoriánus zsoltár-kánonokat a források tanúsága szerint (vö. BAUMSTARK, i. m. 119–20) Mar Aba készítette. A bulayiqi pehlevi psalterium K. BARR (Sitz. Ber. 1933. 94) szerint hibás perzsa szövege azonban bizonyára nem Mar Abától származik.

⁹⁵ Vö. CHRISTENSEN i. m. 59–62; G. WIDENGREN: *Orientalia Suecana* I (1952.), 72.

⁹⁶ XOSRAV nagy ellenfele, Justinianos is nevezetes κτίστης volt: építkezéseiről Prokopios „Περὶ κτισμάτων“ címen monográfiát készített.

⁹⁷ Streifzüge 16, 490–1; WIDENGREN: i. h. 74, 1. jegyz.

8. LUKÁCSY KRISTÓF, az örmény történeti források jeles ismerője „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című munkájában (II. Kolozsvár, 1870. 171—2)⁹⁸ azt írja, hogy a *kangar* név az örmény forrásokban is előfordul, mégpedig mint népnév, azonkívül mint egy gogarénéi város, kerület és hegy neve. LUKÁCSY nehezen ellenőrizhető adatairól a szakirodalom eddig nem vett tudomást. Úgy gondolom, hogy időszerű lesz, ha néhány szóban ezekről az adatokról is megemlékezünk.

Az örmény *kangar* név mint népnév LUKÁCSY szerint Łazar P'arpec'i (V. század vége) történeti munkájában fordul elő. A LUKÁCSYtól idézett helyen Valian Mamikonean 482. évi hadjáratáról van szó.⁹⁹ A *kangar* név itt a *gavar'n kangarac'* kifejezésben szerepel.¹⁰⁰ Ezt a kifejezést kétféleképpen lehet magyarra fordítani: vagy 'a kangarok földje' — így fordít LUKÁCSY — vagy pedig 'Kangark' földje' — így fordít HÜBSCHMANN az óörmény helynevekről írt munkájában.¹⁰¹ A szövegbeli összefüggés mind a két fordítást lehetővé teszi. Łazar elbeszélésében arról van szó, hogy Kangark' (vagy a kangarok) földje hegyes vidéken volt, ahova a szövetséges hun csapatok nem akartak felvonulni. LUKÁCSY másik adata is helynévi vonatkozású: Ps. Moses azt mondja történeti munkájában, hogy *Kangark'* a *Learn Mt'in* ('Sötét-hegység')¹⁰² másik neve (II₈: „*Learn Mt'in or ē Kangark'*: a Sötét-hegység, vagyis Kangark'."). LUKÁCSY (i. h.) hivatkozik még Mechitar „Névszótára”-ra is, amelyben egy *Kangar* nevű városról is szó van.

A *kangar* név a LUKÁCSYNál idézett adatokon kívül előfordul a Ps. Moses-féle földrajzi munkában is (ed. SOUKRY, szöveg: 28₂₈, 34_{paenult.} fordítás: 39, 46). Ps. Moses *Kangark'* földrajzi helyzetét is meghatározza: a Sevan-tótól északnyugatra, a mai Lori-steppe szomszédságában, nem messze a Boréalo-menti Sevordik' (szavárdok) egykori lakhelyétől,¹⁰³ a 41° északi szélesség és a 44° keleti hosszúság alatt levő hegyvidéken (vö. HÜBSCHMANN: i. h. és a mellékelt térképet).

Ezeknek az adatoknak egy része valóban az örmény és a besenyő *kangar* nevek azonossága mellett szól. A két névalak hangtani azonossága teljes.¹⁰⁴ HÜBSCHMANN (i. h.) szerint a *kangar* név nem örmény és nem is grúz eredetű. Elvileg tehát nyelvi szempontból sincsen akadály a azonosításnak. Kronoló-

⁹⁸ Erről a munkáról vö. MORAVCSIK, MTörtBizForr. 30.

⁹⁹ Vö. V. LANGLOIS, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie II. Paris, 1869. 336; vö. még R. GROSSSET, Histoire de l'Arménie. Paris, 1947. 221.

¹⁰⁰ Vö. HÜBSCHMANN: Indogermanische Forschungen XVI (1904.), 354.

¹⁰¹ I. h. — A *kangarac'* (nom.: *kangark'*) lehet egy *kangar* népnév többes genitívusa vagy egy -k'-val képzett népnévi eredetű helynév (vö. például *Alvank'*).

¹⁰² A *Sötét-hegység* (*Arnyékos-hegység*) Örményország északi határhegye volt. Hasonló nevet viselt Kína északi határhegye, a *Jin-san* ('Árnyék-hegység') is (J. SAINT MARTIN, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie II. Paris, 1819. 176; vö. még MNY. XLVII, 67).

¹⁰³ A szavárdok földrajzával a kazárokról szóló kéziratosszerű értekezésomban foglalkozom.

¹⁰⁴ Az örmény név helyes óörmény alakja, amint HÜBSCHMANN (i. h.) a különböző források alapján megállapítja, *Kangark'*.

giai nehézségről szintén nem beszélhetünk, hiszen a legkorábbi örmény adatot, Łazarét csak fél évszázaddal előzik meg a szír adatok. Az sem jelent nehézséget, hogy a *kangar* nevet egy város is viseli. Törzsnév → városnév fejlődéssel gyakran találkozunk a steppei népek történetében. A két név azonosítását mégis valószínűtlenné teszi az, hogy a *kangar* név ebben az esetben hegységet is jelöl. A törzsnév → hegynév jelentésfejlődés ugyanis a nomádoknál ismeretlen, de ha még a *Kangark'* környéki örményeknél és grúzoknál megvolt is, nem valószínű, hogy a nomád kangarokról éppen hegyi területet neveztek volna el. Utalhatunk ezzel kapcsolatban arra is, hogy a *Kangark'* kerületét is magába foglaló *Gogarene* (örményül *Gugar-k'*) tartomány igen régi neve (vö. MARQUART, Ērānšahr 168) szintén *-gar*-ra végződik.

9. A két szír adat új fényt vet Xosrav 541. évi lazikéi hadjáratára is. Prokopios, aki a perzsa-görög háború eseményeinek egy részét mint szemtanú (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 302) írja le, az 540–541. év eseményeiről is elsőrendű források alapján számol be. Tudósítása a lazikéi eseményekre vonatkozólag is főforrásunk, amelyet néhány más bizánci és szír forrás is mindenben megerősít.¹⁰⁵ Az események időrendje Prokopiosból és a többi forrásokból világos: a háború 540. márciusában délen tört ki, amikor Xosrav átlépte a bizánci határt. Antiochia elestéről szinte minden keleti és nyugati forrásunk megemlékezik, amely ezzel a korrall foglalkozik (STEIN i. m. 489, 1. jegyz.). A nyár végén Xosrav perzsa területre vonult vissza (STEIN i. m. 492). 541. tavaszán a lázok hívására váratlanul Lazikébe tört, hogy elűzze a petrai bizánci helyőrséget. A sikeres rajtütés után Xosrav perzsa helyőrséget hagyott Petrában és 541. őszén ismét visszavonult Perzsiába (STEIN i. m. 492–4). Prokopios később (ed. HAURY I, 296^{ult.}–297₁) a petrai helyőrség perzsa parancsnokának, Mirranesnek a nevét is közli (vö. fenn 252). Lazikéi útja előtt Xosrav Prokopios szerint az ellenség kémeinek megtévesztésére azt az álhírt terjesztette, hogy a Grúziában portyázó hunok ellen szándékozik vonulni (ed. HAURY I, 221_{19–20}: ἔθνος γὰρ Οὐννικὸν ἐνταυθα πη ἐπισκῆψαι τῇ Περωσῶν ἀρχῇ ἐπεφήμιζεν.“ Ezzel sikerül is megtévesztenie a bizánciakat.

A két szír forrás értékes kiegészítéseket szolgáltat Prokopios elbeszéléséhez. A király a szírek szerint is 541-ben (uralkodásának tizedik évében¹⁰⁶ „az esztendő fordulta után“, tehát tavasszal) indul északra és szerintük is ugyanannak az évnek az őszén tér vissza. Útjának közvetlen célja a szíreknél is Grúzia.¹⁰⁷ Prokopios azt mondja, hogy az álhírek szerint a király a „hun“-ok

¹⁰⁵ A lazikéi háború legújabb és legrészletesebb leírása: E. STEIN i. m. 486–94.

¹⁰⁶ Xosrav első uralkodási éve 531. július 12-től számít (vö. NÖLDEKE i. m. 428–30, 165, 2. jegyz., 435). Ezen az sem változat, ha S. H. TAQIZADEHNEK (BSOS. IX [1937–1939.], 128–30) Xosrav trónralépése napjáról megadott új dátumát (531. aug. 18) fogadjuk el.

¹⁰⁷ A Víta szavaiból ítélve a felvonulás Örményországon át történt. BRAUN (Akten 197, 2. jegyz.) szerint azonban lehet, hogy az *'armanāyē* helyett *'arranāyē*-t ('albánok') kell olvasnunk, minthogy Mar Grigor martirológiumában egy alkalommal Grúzia nevével Albániáé szerepel együtt.

ellen készül. A szírek pontosabbak: űk a *hangār* névvel közelebből is meghatározzák a betörő nomádokat. A párhuzam kiterjed Mirranes, illetőleg Mihrān szerepére is. Mirranes Prokopiosnál a petrai *φυλακτήριον* parancsnoka: Mihrān is „őrség“-ül (375₁₆: 𐤇𐤍𐤁𐤏) marad hátra a győzelem színhelyén. — Mindez világosan mutatja, hogy Prokopios és a két szír irat ugyanazokat az eseményeket írják le. A különbség csak annyi, hogy a szír források közép-perzsa eredetije a hivatalosan terjesztett álhíreknek megfelelően mondja el az eseményeket.

Prokopios és a két szír forrás elbeszélésének értékelésekor természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a szír iratok nem történeti, hanem hagiográfiai célokból készültek. Prokopios Belizár fővezér közvetlen környezetéhez tartozott és az avatott történetíró szemével nézte a háború eseményeit. A két szír irat nesztoriánus szerzője viszont hivatalos adatokat nem használhatott és a pragmatikus történetírás módszereit sem ismerte. A „kangar“ háborúval kapcsolatban tett megjegyzéseik így is igen értékesek,¹⁰⁸ mert világosan mutatják, hogy Prokopios a lazikéi eseményeket megelőző híresztelésekről is kitűnő értesülésekkel rendelkezett.

10. Az elmondottak után visszatérhetünk Konstantinos császár *kangar* névre vonatkozó értelmezésének, valamint a *kangar* név bevezetőben már említett (243—5) etimológiájának kérdéséhez.

Konstantinos három alkalommal beszél a *kangar* név használatáról. — Első tudósítása így hangzik (ed. MORAVCSIK cap. 37_{68—71}): „*Ἰστέον, ὅτι καὶ Κάγγαρ ὀνομάζονται οἱ Πατζινακῖται, ἀλλ' οὐχὶ πάντες, πλὴν ὁ τῶν τριῶν θεμάτων λαός... ὡς ἀνδρειότεροι καὶ ἐγγενέστεροι τῶν λοιπῶν τοῦτο γὰρ δηλοῖ ἡ τοῦ Κάγγαρ προσηγορία*: Tudnivaló, hogy a besenyőketkangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három törzs területének népét... mint akik a többiekénél vitézebbek és nemesebbek; erre mutat¹⁰⁹ ugyanis a kangar elnevezés.“ Itt tehát arról van szó, hogy a besenyő törzsek közül három az előkelő származásra és vitézségre mutató: *δηλοῖ kangar* elnevezést: *προσηγορία* ('denomination, title' MORAVCSIK—JENKINS) is viselte, mégpedig azért, mert előkelőbb és vitézebb volt a többinél. — A második helyen a császár más forrás alapján a magyarok történetéről szól. Itt a régi kangar—magyar háború elbeszélésének orán egy közbevetett mondatban ezt mondja (cap. 38_{19—23}): „*Οἱ δὲ Πατζινακῖται, οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπονομαζόμενοι (τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρ ὄνομα ἐπ' ἐγγενεῖα καὶ ἀνδρεία ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς) ... τὴν οἰκείαν γῆν καταλεῖψαι... κατηραγκάσθησαν*: A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és

¹⁰⁸ A szír hagiográfiai iratok alkalmi történeti vonatkozású megjegyzéseinek értékéről vö.: NÖLDEKE, Die aramäischen Literaturen: Die Kultur der Gegenwart. Berlin—Leipzig, 1906. 110; LABOURT i. m. 55; CHRISTENSEN i. m. 81—2; BAUMSTARK i. m. 136—7; PIGULEVSKAJA: i. h. 74.

¹⁰⁹ MORAVCSIK fordításában (i. kiad): „ezt jelenti“.

vitézség értelmében volt használatos), . . . kénytelenek voltak . . . saját földjüket elhagyni“ (MORAVCSIK fordítása, i. kiad.). — A harmadik helyen, a következő mondatban a császár megismétli ezt az állítást (cap. 38₂₄ 6): „*Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακιδῶν, τῶν τηρικαῦτα Κάγγαρ ἐπονομαζομένων τὸ τῶν Τούρκων φοσσαῖτον ἡττήθη*: Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett . . .“ (MORAVCSIK fordítása, i. kiad.). — A második és harmadik helyen tehát a császár ismét a besenyők kettős nevét magyarázza, amikor azt mondja, hogy a besenyőket régebben — így a kangar—szavárd háború idején is — *kangar*-nak nevezték, minthogy ez a név a besenyőknél maguknál a vitézség és nemesség jelölésére szolgált.

Arról, hogy a *kangar* név: *προσηγορία, ὄνομα* 'vitéz, nemes' jelentésű közszó volna, egyik helyen sincsen szó. Hogy miért használták a besenyők a *kangar* nevet a nemesség és vitézség jelölésére, a császár nem tudja, a besenyőkről szóló tudósításának bevezetése (cap. 37₁₅ 9) alapján azonban megállapíthatjuk: azért, mert az a három törzs, amely a *kangar* nevet viselte, a besenyő törzsszövetség három első törzse, vagyis vezértörzse volt.

Konstantinos tudósítása ellen, amely szerint a besenyők a kangar vezértörzsek nevét 'nemes születésű, vitéz' értelemben használták, hitelesség szempontjából tehát nem emelhetünk kifogást. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a császár fogalmazása határozottan közhelyszerű. A császár ugyanis a kangarok nemességéről és vitézségéről ugyanazokkal az *ἀνδρεία* és *εὐγένεια* szavakkal emlékezik meg, mint amilyenekkel: *ἀνδρεία, τὸ τοῦ γένους περιφανές* (cap. 38_{17—8, 38}) Levedias előkelő származásáról. Hasonló „topos“-okkal léptenyomon találkozunk a barbár vonatkozású bizánci leírásokban (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 72—3). Elég utalnunk Konstantinos atyjának, Bölcs Leonak a „Taktiká“-jára (vö. MORAVCSIK: Századok 1951: 334—53). Ami a *kangar* névvel kapcsolatban előadott konstantinosi topos eredetét illeti, nem lehetetlen, hogy a császár magyar tudósítók más összefüggésben mondott szavait idézi. Annak a szemléletnek ugyanis, amely szerint a n e m e s e m b e r egyben v i t é z is, a magyar krónikák a császáréval szóról-szóra egyező fogalmazásban adnak kifejezést (vö. Anonymus Álmossal kapcsolatban mondott szavait:¹¹⁰ „clariores genere et potentiores in bello“, valamint a Zágrábi és Váradai Krónika szintén Álmossal kapcsolatban használt kifejezését: „propter suam nobilitatem et virtutem electus“). — Az *ἀνδρεῖος* szót Konstantinos (cap. 39₁₁) a kavárokkal kapcsolatban is használja, itt azonban üres toposként. Arról ugyanis, hogy a magyarokhoz csatlakozott kavarak az előörsöt alkották a magyarok hadi felvonulásaiban, Konstantinos hiteles forrásból értesülhetett. Az a magyarázat ezzel szemben, amely szerint a kavarak vitézségük révén jutottak ehhez a hálátlan szerephez, tárgyi szempontból helytelen

¹¹⁰ Vö. Századok 1945 · 1946. 16.

(vö. NÉMETH, HonfKial. 234—5), és már fogalmazásával is elárulja az előbb tárgyalt toposokkal való kapcsolatát.

Mindez azonban azt jelenti, hogy a *kangar* név esetleges eredeti köznévi jelentéséről a császár szavaiból semmit sem tudhatunk meg, s hogy emiatt a *kangar* névnek a császár szavaira alapozott modern etimológiai is helytelenek, és sem Konstantinos, sem pedig a szír források korára vonatkozólag nem bizonyíthatják a besenyő örökletes nemesség meglétét. A legfontosabb bizonyítéknak tehát ebben a vonatkozásban továbbra is Konstantinosnak a törzsfői tiszt besenyőknél szokásos örökléséről mondott szavait kell tekintenünk.

Az örökletes nemesség intézménye a besenyőknél a császár korában szokásjog alapján már régen fennállott: νόμος, γὰρ ἐν αὐτοῖς καὶ τύπος ἐκράτησεν παλαιός . . . (cap. 37₂₅₋₆). A méltóságok: ἀξιώματα a besenyőknél unokatestvéri ágon öröklődtek tovább, a császár szerint azért, hogy a méltóságok viselésében az uralkodó nemzetség minden ága részesüljön. Idegen nemzetségbeli nem viselhetett méltóságot (cap. 37₃₁₋₂). A besenyő törzsek egy-egy törzsfő: ἄρχων uralma alatt állottak. Az altörzseket kisebb méltóságviselők vezették (cap. 37₃₃). Mindezek az adatok a besenyő nemzetségi társadalom meglehetősen nagyfokú bomlásáról tanúskodnak. Monarchikus szervezetről a besenyőknél — ugyanúgy, mint a magyaroknál a Levedit megelőző időkben — nincsen szó.

Az új adatok alapján a besenyő törzsszövetség kialakulásával kapcsolatban is tehetünk bizonyos következtetéseket. A kettős név a nomádoknál annak a következménye szokott lenni, hogy a hódító nép átviszi a nevét a meghódítottra (NÉMETH, HonfKial. 78). Joggal feltehetjük tehát, hogy a császárkorabeli besenyők törzsszövetség is két¹¹¹ népelemből állott: három kangar és öt besenyő törzsből, továbbá azt is, hogy a kangarok eredetileg mint hódítók szervezték meg az új kangar-besenyő törzsszövetséget. A császár korában azonban már a besenyő törzsek nevét viselte az egész törzsszövetség, úgyhogy a három első törzs *kangar* neve ekkor már magyarázatra szorult.

Azt, hogy a VI. századi kangarok milyen nyelvet beszéltek, és melyik nagy nomád nép kötelékei közül váltak ki, nem tudjuk. Minthogy már 541-ben szerepelnek, aligha tartoztak a köztörök népek soraiba, akik közül a legkorábban fellépő türkök ekkor még Belső-Ázsiában a zsuán-zsuánok uralma alatt éltek. A Xvatāināmak előbb idézett mohamedán fordlításaiban (vö. Tabarī, ed. DE GOEJE I, 895_{1, 16}, 896₄) a valószínűleg bolgár nyelvű kazárokkal, az iráni alánokkal és a mongol nevének mondott¹¹² balangarokkal szerepelnek együtt. Ugyanekkor, a VI. század első felében, amint Prokopios és más bizánci szerzők beszámolóiból tudjuk (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 40; II, 224—5),

¹¹¹ A besenyőket és kangarokat korábban magam (MNy. XLVI, 361—2) is azonosnak tekintettem.

¹¹² Vö. Z. V. TOGAN, Ibn Faḡlān's Reisebericht: Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes XXIV/3. Leipzig, 1939. 191.

a Kaukázustól északra és délre levő steppeken a szabir törzsszövetség játszotta a vezető szerepet.

II. A magyar törzsszövetséget nyugatra szorító 889-i besenyő támadásról Konstantinos besenyő (cap. 37) és magyar (cap. 38, 40) tudósítóktól egyaránt értesült. Ugyanerről a besenyő támadásról egy nyugati szerző, Regino (MHK. 320—3) is megemlékezik. A támadás történetének elmondásában azonban Konstantinosnál zavaró kettősség mutatkozik. A császár szerint a támadás idején a besenyőket — előtte nem világos okokból (vö. fenn 270) nem *besenyő*-nek, hanem *kangar*-nak hívták. Feltűnő, hogy a császár (cap. 38_{9—10}) szerint ugyanakkor a magyarokat sem *magyar*-nak, hanem „valamilyen okból“ (*ἐκ τινος αἰτίας*) *szavárd*-nak (*σάβαρτοι ἄσφαλοι*) nevezték. Konstantinos (cap. 38_{26—7}) szerint a szavárdok egy része a besenyőktől elszenvedett vereség, tehát 889. után költözött „Perzsia vidékére“. A *szavárdok* másik része a vereség után a császár szerint Etelközbe (*Ἐτελκούζου*), majd rövid etelközi tartózkodás után a mai Magyarország területére vonult.

Mindhárom állítás szemben áll a mohamedán és más források tanúságtételével. Ĵaihānī fent (243) idézett tudósításából kitűnik, hogy a besenyők már Volgán túli, tehát 889. előtti hazájukban is a *besenyő*, a magyarok pedig ugyanakkor a *magyar* nevet viselték (BiblGeogrArab. VII, 142.).¹¹³ A honfoglaló magyarság állítólagos *szavárd* nevééről egyetlen más keleti, nyugati vagy hazai forrás sem tud. A keletre vonuló szavárdok szintén nem 889. után, hanem örmény és mohamedán források szerint sokkal korábban kerültek Persarmenia északi határára.¹¹⁴ Vándorlásuk időpontját őstörténeti irodal-

¹¹³ Vö. PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 142, 51. jegyz.

¹¹⁴ A konstantinosi *savart*- és az örmény *sevordi* nevek azonosságának a szempontjából nagy jelentőségű örmény történeti adatokat a szakirodalomban először J. SAINT MARTIN (1818.) gyűjtötte össze. D'OHSSON (1828.) idevonatkozó mohamedán adatokra utalt. A szavárd vonatkozású örmény és más adatokat nálunk nem THURY JÓZSEF újította fel, amint azt a hazai és külföldi szakirodalomban MARQUART (Streifzüge 36, 4. jegyz.) nyomán gyakran megjegyzik, hanem LUKÁCSY KRISTÓF (i. m. II, 157—8; egy részletkérdésben maga THURY [Századok 1897: 323, 2. jegyz.] is hivatkozik LUKÁCSY fejtegetéseire). Viszont THURY érdeme, hogy elsőnek mutatott rá a De adm. imp. cap. 38-ban megnyilvánuló kronológiai zavarra.

THURY (i. h. 393) szerint, minthogy a magyarok egyik csoportja 839-ben az Al-Dunánál, másik csoportjuk pedig 854-ben a Kur vidékén harcol, az elválásnak 830. táján kellett végbemennie. — MARQUART (Streifzüge 36, 45, XXIII) egy mohamedán forrás (vö. itt a következő jegyzetet) alapján 750. tájára teszi az elszakadást. A szavárdok szerinte onogur kötelékből váltak ki. — FEHÉR GÉZA (KSz. XIX/2 [1921.], 46—57) szintén tévesnek mondja Konstantinos kronológiáját, ő azonban szabir néptörödéket lát a magyarokkal azonosított szavárdokban. — Konstantinos kronológiája NÉMETH GYULA (HonfKial. 317) szerint is határozottan téves: a szavárdok sokkal a Konstantinostól megadott idő előtt kerültek a Kur vidékére. — C. A. MACARTNEY (The Magyars in the ninth century. Cambridge, 1930. 98) rámutat arra, hogy a császár elbeszélésében (ca. 38) két esemény emléke keveredik: egy régi cserkesz támadásé (i. m. 107), amely a magyarokat 830. táján a Kubán és Don közötti hazájukból Etelközbe, a Don nyugati partjára vetette és a besenyő támadásról, amely a honfoglalásra indította a magyarokat. MACARTNEY magyarázatainak legnagyobb része elhibázott. Téves cserkesz elmélete és a mohamedán forrásokhoz fűzött fejtegetése, valamint tévesek általában a császár szövegé-

munkban Balādūrī (ed. DE GOEJE 203₁₃) arab történetíró szavaira való hivatkozással MARQUART nyomán 750—760-ban szokták megjelölni. Ez a dátum azonban téves: Balādūrī szavai ennél is régebbi időre mutatnak.¹¹⁵

Konstantinos és Jaihāni tudósításai földrajzi szempontból is összeegyeztethetetlenek (vö. MNy. XLI, 33—35). A császár szerint mind Levedia, mind Eteköz azon a területen volt, amelyet műve megírásakor (cap. 42) a besenyők birtokoltak, tehát a Don és az Al-Duna között. A császár szerint Eteközbe 889-ben, Levediaból nyugatra ment Levedi népe. Jaihāni viszont, aki szintén a 889. előtti időkről beszél, az *Atil* ~ *Etel*-ben a levediai magyarok keleti határfolyóját jelöli meg. Ellentét mutatkozik végül Konstantinosnak és Jaihāninak a magyar törzsszövetség politikai szervezetéről szóló tudósításában is. A császár (cap. 38) szerint a magyaroknak 889. előtt sohasem voltak fejedelmek, csak egyenrangú törzsfők. Jaihāni viszont szintén a 889. előtti időkről szólva, kazár típusú kettős királyságról beszél a magyarokkal kapcsolatban (vö. MNy. XLI, 54). — Minthogy az arab és örmény források szavárd vonatkozású tudósításainak hitelét kétségbevonunk nem lehet, a hibát, illetőleg hibákat Konstantinos tudósításaiban kell keresnünk.

A magyarok politikai szervezetéről szóló közlések közötti ellentétet minden bizonnyal a magyar tudósítók rovására kell írni. Ha ugyanis a császár értesült volna a magyar kettős királyságról, bizonyára nem állítaná határozottan, hogy a magyaroknak Levedi előtt sohasem volt fejedelmük. Érthető ezzel szemben, hogy az Árpád-nemzetségből való magyar tudósítók nem akartak tudni a monarchikus Árpád-dinasztiát megelőző szakrális jellegű kettős fejedelemségről.

Nehezebb magyarázatot találni Konstantinosnak azokra a tévedéseire, amelyeket a szavárd vándorlás történetével kapcsolatban követett el. A császárt magát ebben az esetben sem vádolhatjuk szándékos ferdítéssel. Konstantinos néha kritikátlan gyűjtő volt (vö. MORAVCSIK: A magyar történelem bizánci forrásai 153—4), de anyagát nem hamisította meg. A magyar tudósítokat azonban szintén nem tehetjük felelőssé ezekért a hibákért. Azok az előkelő

hez fűzött megjegyzései is. A De adm. imp. 38. fejezetével kapcsolatban tett megállapításainak egy része azonban, így az elbeszélés kettősségét, továbbá Levedia és Eteköz azonosságát érintő fejtegetései, hibáik ellenére is, néhány ponton párhuzamosak azokkal az eredményekkel, amelyek az új kangar vonatkozású adatokból a fentiekben szükségszerűen adódtak (vö. még MORAVCSIK: Byzantinische Zeitschrift XXXIII [1933.], 384). — THURY alapgondolatától csak MOOR ELEMÉR (Acta Ethnographica II [1951.], 125—8) távolodik el lényegesen, aki úgy gondolja, hogy a 889-ben elszakított magyar töredék északra felé menekült s így nem lehet azonos a szavárdokkal, akik valószínűleg nem is a magyarok közül váltak ki. A császár szavainak ezt az értelmezését azonban a jelenleg ismert adatok nem támogatják.

¹¹⁵ Balādūrī (ed. DE GOEJE 203₁₃) a Kúr folyó közelében lévő Šamkōr város történetéről szólva egy hagyományt közöl, amely szerint Šamkōrt a szavárdok (*sāwardī*) pusztították el, akik Yazid ibn Usaid örményországi arab helytartó távozásakor, 757. táján „verődtek össze“ (*tajamma'ū*). Itt tehát nem a szavárdok megérkezéséről van szó: Balādūrī szavaiból az következik, hogy a szavárdok már előbb is Šamkōr körül éltek. MARQUART (Streifzüge 36) előbb helyesen „sich zusammenrotteten“ nel fordítja a *tajamma'ū*-t, a következő lapon azonban már „erschienen sind“-et mond.

magyarok ugyanis, akiktől a 38. és 40. fejezet anyaga származik, még személyesen ismerhették Levedit és rokonukat, Árpádot, tehát nem követhettek el kétszáz éves tévedéseket velük kapcsolatban.¹¹⁶ — A földrajzi ellentétekért szintén nem tehetjük felelőssé sem Konstantinost, sem magyar informátorait. A császár (cap. 37_{1—14}) csak annyit mond, hogy a magyarok, így Levedi is, a 889-i besenyő támadás idején a besenyők későbbi hazájában laktak. Ezt pedig bizvást mondhatta, hiszen azt, hogy a besenyők a magyaroktól foglalták el későbbi, 889. utáni hazájukat, a 38. és 40. fejezet magyar tudósítói kívül a 37. fejezet besenyő informátorai is állították. Nem kételkedhetünk azonban Jaihānī szavainak hitelében sem, aki a helyszínen járt kereskedők beszámolóí alapján mondja, hogy a magyarok keleti határfolyója már 889. előtt az Atil volt.

A IX. századi magyar történelem két főforrása: Jaihānī és Konstantinos császár közlései között mutatkozó zavaró ellentétek az utóbbi ötven esztendő magyar őstörténeti irodalmában egyre világosabban rajzolódtak ki. Meggyőző magyarázatokra azonban mindez ideig nem látszott lehetőség. — Az új *kangar* vonatkozású szír adatok rendkívüli jelentősége a magyar őstörténetkutatás szempontjából abban van, hogy a besenyők és kangarok közötti viszony egyes vonatkozásainak tisztázása egyben lehetővé teszi a Jaihānī és Konstantinos magyar vonatkozású tudósításai között mutatkozó megfejthetetlennek vélt ellentétek feloldását is.

A helyes nyomra egyrészt az a bizonytalanság vezet rá bennünket, melyet a császár a *kangar*—*besenyő* kettős név magyarázgatásával árul el. másrészt a 38. „magyar“ fejezet elején használt, szintén nagyfokú bizonytalanságról tanúskodó „valamilyen okból“ kifejezés. Ez a tájékozatlanság ugyanis világosan bizonyítja, hogy a császárnak, — illetőleg inkább a forrásként használt feljegyzések szerzőjének¹¹⁷ — munkája megszerkesztésekor sem magyar, sem pedig besenyő informátoroktól nem volt alkalma érdeklődni a rendelkezésre álló magyar és besenyő vonatkozású kancelláriai adatok néhány előtte nem világos helyéről. Mikor tehát a magyarokról szóló egyik tudósítás arról beszélt, hogy a magyarokat régen: τὸ παλαιὸν *szavárd*-nak hívták, s hogy a szavárdokat a kangarok támadása szakította ketté, a feljegyzőnek, aki a besenyő vonatkozású közlésekből úgy tudta, hogy a *kangar* név a besenyők vezértörzscsoportját jelöli, szinte szükségszerűen arra a gondolatra kellett jutnia, hogy a régi kangar—szavárd háború a többi informátorok beszámolóiból is jól ismert 889-i besenyő—magyar háborúval azonos. E tévedésében az is megerősítette, hogy mind a régi kangar—szavárd,

¹¹⁶ Egy újabb magyarázat (Századok 1945—1946: 1—33) szerint a De adm. imp. 38. fejezete eredetileg a honfoglaló Árpád személye köré fonódó mīthikus elbeszélés, amelyben korábbi és későbbi események a mīthoszban szokásos módon szabadon keveredtek össze. E szerint a magyarázat szerint Levedi a VIII. század második felének szereplője. A mīthikus elemek a császár racionalizáló eljárása folytán maradtak ki volna az elbeszélésből. — Ezzel a magyarázattal szemben súlyosan esik latba, hogy a mīthikus elemnek a legcsekélyebb nyoma sem figyelhető meg a császár elbeszélésében.

¹¹⁷ MORAVCSIK GYULA szóban közölt véleménye.

mind pedig a 889-i besenyő—magyar harcokat a megvert népnek, illetőleg egyik részének a nyugatra való vándorlása követte. Így az Etelközbe költözött szavárd néprész vezérében a feljegyzőnek szükségszerűen a besenyőktől 889-ben megvert magyar vezért, Levedit kellett látnia. Ezért látszik úgy Konstantinos szövegéből, mintha a Dontól nyugatra élő Levedi 889. után szorult volna még nyugatabbra, Etelközbe, holott maga a császár ugyanabban a fejezetben világosan megmondja, hogy *E t e l k ö z b e a s z a v á r d o k* mentek, mégpedig a kangar—szavárd háború idején.

Ha a császárnak a korabeli besenyők és a régi kangarok azonosításával elkövetett egyetlen tévedését helyreigazítjuk, szavaiból minden változtatás nélkül magától adódik az események valódi sorrendje.

A magyarokat régen valamilyen okból *szavárd*-nak hívták. A szavárdok népe egy kangar támadás után kettészakadt. Az egyik szavárd rész Etelközbe költözött, a másik keletre Persarmenia északi határára. 889-ben a besenyők megtámadták a levediai magyarokat. A magyarok nyugatra vonultak, majd Árpád fejedelemmé választása és egy újabb besenyő támadás után Nagy Moráviába költöztek.

A kangar—szavárd háború színhelyéről és időpontjáról a császár semmit sem mond. Tekintettel azonban arra, hogy a kangarok 541-ben szerepelnek a Kaukázustól délre, a kazár birodalom kialakulása, tehát 550—600. után viszont a Volgától nyugatra egyetlen forrás sem tesz említést róluk, továbbá arra, hogy a *szavárd* név a magyarok esetében is igen régi időpontra mutat, valószínű, hogy a kangar—szavárd háború a VI. vagy VII. században, de mindenesetre 750. előtt jóval, valahol a Volgától nyugatra és a Dontól keletre játszódott le. A szavárdok egy része ekkor költözött Etelközbe, a Don ~ Eteletől (vö. MELICH JÁNOS: KCsA. II. 237—8; LIGETI: MNy. XXXII, 184) nyugatra levő vidékre. Ez a néprész később a törzsnévi eredetű *magyar* nevet vette fel. Történetéről a bizánci forrásokban a VI. és VIII. századok között mutatkozó hézag miatt részletes ismereteink nincsenek. A IX. században, Jaihanī korában keleti határfolyójuk még mindig az Etel volt. Az Etel táján emelték ellenük 833. táján a kazárok Sarkel várát. Nyugaton, az Al-Dunánál ekkor a bolgárokkal voltak határosak. Itt, az Etel és az Al-Duna között, a *Χιδμάς* és *Χιγγιλούς* mellett volt 889. táján Levedi szállása.

Azokról a körülményekről, amelyek között a *mogyéri* vagy *mugyeri*, esetleg *mëgyëri* törzs neve a magyarságot alkotó eredeti népelemek összeolvadása során, előbb talán a *türk* és *szavárd* mellett az egész törzsszövetség nevévé válhatott, PAIS DEZSŐ (MNy. XLIX, 291) fejtegetései tájékoztatnak.

A magyarság honfoglalás előtti hazája tehát hosszú időn át Etelköz volt. A *Levedia* ezzel szemben rövid életű földrajzi elnevezés, amely Etelköz területének csak egy részét, Levedi törzsének 889. körüli szállásterületeit jelöli. Amikor tehát a 40. fejezet más magyar tudósítói arról beszéltek, hogy a magyarok a honfoglalás előtt az Etel folyó közében (*Ἐτελ καὶ Κοιζοῦ*)

laktak, tudósításuk teljes összhangban van azzal, amit Jaihānī mond a magyarok *Atil* nevű keleti határfolyójáról.¹¹⁸

A kangar—szavárd és a besenyő—magyar háborúk történetének összekapcsolása miatt a császárt esetleg az a vád érhetné, hogy ebben az esetben egyeztetett és változtatások árán összetákolt különböző feljegyzéseket. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a császár illetőleg forrása a régi kangarok és a korabeli besenyők azonosításával egyetlen, nehezen elkerülhető tévedést követett el, s hogy a császár feljegyzései szövegét itt is teljesen változatlanul hagyta. A Konstantinos-kritikának azt a tételét tehát, amely szerint a császár forrásait még ellentmondások esetén sem egyeztette s rajtuk tudatosan nem változtatott (vö. MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 154), továbbra is érvényesnek kell tekintenünk.

¹¹⁸ Az itt előadottak kiegészítik korábban (MNY. XLI, 33—55) közölt idevonatkozó fejtegetéseimet. Néhány kérdésben az új kangar adatok alapján megváltoztattam ott közölt véleményemet.

KARDOS LÁSZLÓ:
TÓTH ÁRPÁD MŰFORDÍTÁSAI

I.

Ady korának költői híven követték azt az irodalmi hagyományt, hogy a magyar költő egyben idegen költőknek is buzgó tolmácsa. Amit erről (Csokonaitól kezdve Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon át a századforduló formatudó másodrendjéig, Ábrányi Emilig, Kozma Andorig, Vargha Gyuláig szinte minden jelesünk vallott, azt vallották és gyakorolták a „Nyugat“ költői is. Ady ugyan, akit az egész korszakban a legzsúfoltabban terheltek a robbanásig érett, sajátosan magyar mondanivalók, keveset fordított (mindössze három Baudelaire-¹, egy Verlaine-szonettet, Jehan Rictus 69 sorát és Sapho szerelmes énekét) és Juhász Gyula és Szép Ernő se sokat, de Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád a korszak mestereivé nőttek a szó művészetének ebből az ágában. Kosztolányi fordítói hitelét valamicskét — s már életében — kikezdte egy filologikusabb-tartalomtisztelebb igény, Babits szemléleti korlátai mintha némi halovány árnyat vetettek volna fordításaira is, — a nevezetes hármastól csak Tóth Árpád tartotta meg régi rangját. S ez a rang még emelkedett is! Mióta eredeti költészetének haladó, humanista, sőt itt-ott forradalmi hangjait éberebb és fogékonyabb füllel halljuk, a költő egész alakját és egész munkásságát — kritikai dolgozatait, szépprózáját és műfordításait is — teljesebb megbecsülés, mélyebb, komolyabb érdeklődés tartja számon.

Tóth Árpádról szinte mindmáig azt tartja az irodalmi köztudat, hogy ritkán megszólaló, pepecselő gonddal dolgozó költő és író volt, aki után minőségileg igen értékes, de mennyiségileg igen csekély munkásság maradt. A

¹ Ady három Baudelaire-szonettje az Új Versek-ben olvasható, — ezek a „Causerie“, „La cloche fêlée“ és „La destruction“; Ady nem adott magyar címet a fordított verseknek. Fordítói munkájára tizenkét év múlva így emlékszik vissza: „Nizzában . . . görgettem a számban az első Baudelaire-szonett első magyar strófáját. Egy képről volt szó, főlésesen merész költői képről s három napig tartott bizony, míg-mikorra magyarul visszaadtam valahogyan a Baudelaire-strófát és képet, a legvirtuálisabbat, a legszebbet. Abba is hagytam a Baudelaire-fordításokat, mert gyötrően nehéz, sőt majdnem lehetetlen más nyelvre átkábítani, csábítani a csodaszavak tökéletes és házasságtörésre nem termett hűségét . . .“ (Nyugat, 1917. IV. kt. 742. l.) Ady nizzai útjának időpontja 1904 szeptembere.

pepecselő gond kérdésében a köztudat nem téved, de a munkásság terjedelme dolgában igen. Tóth Árpád eredeti és fordított verseinek terjedelme meghaladja a 12,000 sort, tehát pl. Az Ember Tragédiája háromszorosát. Ezen kívül hét novellát, több színes riportot, igen sok lírai újsághírt, mintegy 200 irodalmi tárgyú kritikát, cikket, dolgozatot, végül novella-, regény-, dráma- és tanulmányfordításoknak egész sorát hagyta ránk. Mind ebbe nem számítottuk bele névtelen hírlapi cikkeit, pedig azok is sokra rúgnak. Ha meggondoljuk, hogy a költő csak 1907 nyarán jutott először nyomdafestékhez s hogy 1928 őszén már halott volt, hogy ifjúságától kezdve tudóvésszel küzdött s végül, hogy szinte minden sora kényes, lelkiismeretes művészi gondban fogant és szenvedő lassúsággal ömlött végleges formába, nemhogy kevesellenénk, amit írt, hanem éppenséggel csodáljuk munkaerejét.

Tóth Árpád francia, angol és német nyelvből fordított. (Olaszból csak Dante hat sorát tolmácsolta, Csehov-fordításai közvetítő nyelvből készültek.) A német nyelv elemeivel már a debreceni reáliskola első osztályában megismerkedett (családi körben csak magyar szót hallhatott), s a harmadik osztályban a francia nyelvvel is, amelyet a negyedik osztálytól a hetedikig külön „társalgási“ órákon is gyakorolt az iskolában. Minden idegennyelvi osztályzata jeles volt. Persze, a középiskolai órákon — azidőtt és éppen Debrecenben, ahol például németül jól tanulni, jól tudni egy kissé hazaárulás-számba ment! — még olyan tehetséges és buzgó diák is csak alapjait, elemeit sajátíthatta el az idegen nyelvnek, s így nem lep meg bennünket, hogy a költőnek egyik 1909 júliusában kelt levelében ezt olvassuk: „Úgyszólván az egész napot a nagyerdőn töltöm, sokat olvasok és szorgalmasan tanulok franciául“². A „tanulás“ persze itt már nyilvánvalóan az idegen szöveg szótárazó, vagy éppen szabad olvasását jelenti, hiszen egy 1909 októberi levelében az a vallomás áll, hogy az „Éducation Sentimentale-t meg Samain-t, Mörike-t, Goethet falom most is“³, — már pedig Flaubert Éducation-jának akkor még magyar fordítása nem volt, s az sem valószínű, hogy Mörikéhez és Goethehez a többé-kevésbé megfakult régi fordításokon át közeledett volna a költő. 1910 februárjában ezt írja Nagy Zoltánnak „A Samain-cikk bizony régen hallgat... Fordítgatok belőle egyelőre“. Egy hónap múlva pedig ezt: „A Samain-cikk is motoszkálni kezd megint a fejemben. Már egy pár Samain-verset lefordítottam, de rém laposnak tetszenek nekem az én suta magyaráításomban, ezért egyelőre nem is küldök magának belőlük.“ 1911 márciusában, amikor Tóth Árpád átmenetileg Pesten lakik, s a „Nyugat“-tól kapott előlegeken tengődik, a fordítói munkásság már megélhetési forrásnak számít. „Osvát már azt emlegeti — írja egyik levelében a költő — hogy a legközelebbi nagyobb (regény) — fordítás előlegéből törleszteni kell a Nyugat-előlegeket,

² Nyugat. 1938. I. kt. 410. l.

³ Nyugat. 1938. I. kt. 16. l. A Samain-kötetet Tóth Árpád Nagy Zoltántól kapta kölcsön. „Kedves Zoltán — írja októberben — hagyja még egy kicsit nálam a Samain-t.“

mert mindenkinek sok van s nem szívesen adnak 20—30 koronánál nagyobb összeget egyszerre“.⁴

Tóth Árpád nyelvtudásával kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a költő 1905 nyarán, tehát egy esztendővel a reáliskolai matura után kiegészítő érettségi vizsgálatot tett latin és görög nyelvből a debreceni piarista gimnáziumban, jeles eredménnyel. Latinból és görögből azonban semmit sem fordított. Nyoma van annak, hogy olaszul is tanulgatott. Nagy Zoltánnak írja 1916 nyarán Svedlerről: „Olaszul írt sorait irigylem, soká lesz még, mikorára én is annyira ‚elfelejtem‘ az olaszt (amit még csak most tanulok), hogy oly folyamatosan tudjak rajta és benne fogalmazni“. Ugyanez év őszén ugyancsak Svedlerről írja: „... mostanában sokat fordítok. Majd meglátja a Nyugatban“. Más természetű fordítói munkáról ad hírt 1918 augusztusában ugyancsak Svedlerről: „Életemet itt egyébként csendes detektívregény fordítással töltöm...“ Ugyanitt: „Olvasgatok angol költőket is, módjával, naponként egy-egy evőkanállal. Súlyos táplálék, de jó. Írni alig irtam valamit, egy-két Musset-fordítás az egész...“⁵

Ezekből a kiragadott levélrészletekből és életrajzi adatokból nemcsak az tűnik ki, hogy Tóth Árpád a jól megtanult francia, angol, német nyelven kívül járatos volt az olaszban, latinban, görögben is, hanem az is, hogy műfordítói munkásságát lényegileg 1910-ben kezdte, mégpedig Samain-nel, és pár év múlva angolokkal folytatta.⁶ Német költőt keveset fordított. Goethe versei közül kettőt, az egyiket 1917-ben, a másikat 1920-ban, Lenauból ugyancsak kettőt, az egyiket valószínűleg 1920-ban, a másikat talán később, s Rilkének egy versét alighanem még későbbben. De minden német vers megtalálható már az 1923-as kiadású „Örök Virágok“-ban is. Ennek a gazdag kis antológiának az előszavában olvashatni, hogy „a legrégebb versfordítás, mely ebben a kis kötetben található, tíz évvel ezelőtt jelent meg először“. Ez az adat nyilván a „Takarodó“-ra, Samain versére vonatkozik, amely „Retraite“ címmel megtalálható a „Hajnali Szerenád“-ban, s ez a kötet valóban tíz évvel előzte meg az „Örök Virágok“-at. Az előszó folytatólagosan arról is tájékoztat, hogy a legújabb fordítás „még készülöben volt, mikor már szedték a könyvet.“ Minthogy az antológia 1923-ban jelent meg, s az előszó ez év márciusában kelt, valószínűnek kell tartanunk, hogy ez a leg-

⁴ A levéldízetek Nagy Zoltán közléséből: Nyugat, 1938. I. kt. Tóth Árpád 1910-ben fordította le a Nyugat-Könyvtárnak Maurice Barrèsnek Erzsébet királynéről írt prózai művét: *L'imperatrice de la solitude*.

⁵ A levéldízetek Nagy Zoltán közléséből: Nyugat, 1938. II. kt. Az augusztusi levélben említett detektívregény nyilván Gaston Leroux munkája, „A Sárga Szoba Titka“, amelyet 1918 júliusában kezdett közölni a Pesti Napló. A közlés tehát megindult, mielőtt a fordítás befejeződött volna. A PN a költő tiszta nevét tartja maga elé pajzsul, mikor beharangozza a detektívregény közlését: „A fordító irodalmi neve is mutatja, hogy nemcsak a legérdekesebb, de a legtehetségesebb, választékos ízlésű irodalmi munkát kereste ki a Pesti Napló a legközelebbi közlésre“.

⁶ Első angol fordításait 1916-ban (O'Shaughnessy), 1917-ben (Byron) és 1918-ban (Sholley, Browning, Keats) tette közzé.

frissebb fordítás „A Holló“ volt, Poe verse, amelyet a „Nyugat“-nak egy 1923-as korai száma közölt. S minthogy az „Örök Virágok“ anyagán kívül is minden verses Tóth-fordítás 1923-előtt született (a Baudelaire versek 1921–22-ben, a „Readingi Ballada“ 1919-ben, az „Aucasin És Nicolette“ 1921-ben, — a két utóbbi évszám a megjelenés dátuma), megállapítható, hogy Tóth Árpád versfordítói pályája 1923-elejen lezárult. „Bizonyára a nehezülő élet aggodalma, a betegség súlyosodó jelei vették rá, pár évvel az első világháború után — írja Szabó Lőrinc — hogy lehetőleg a saját kincseinek kiaknázására fordítsa minden maradék erejét.“⁷ A „nehezülő élet“ nehezítő erői közt a kor egyre súlyosodó ellenforradalmi nyomását kell első-sorban felismernünk. A fasizálódó magyar társadalom problémái napról-napra forróbbak és megkerülhetlenebbek lettek. Azok az idegen költők, akikben Tóth Árpád korábban rokon-hangokat hallott és tolmácsolt, messze estek immár az új történelmi szakasz nyers és intézményes brutalitásaitól. A „Lélektől Lélekig“ évei ezek, a személyes és kendőzetlen vallomások évei. De nyilván arról is szó van itt, hogy a költő kizsartolt erejéből már nem futotta a versfordítás időpazarló és anyagilag hálátlan munkájára. Hogy megélhessen, hogy családját eltarthassa, prózát kellett fordítania, s nem egyszer méltatlan szerzők prózáját.

A műfordító munkája a lefordítandó mű kiválasztásánál kezdődik. A mozdulat, amellyel a fordító ilyen vagy olyan versek után nyúl, ízlésbeli vonzalmakat leplez le, hangulati rokonszenveket, szemléleti hajlandóságokat tesz nyilvánvalóvá. A Tóth Árpád fordította költők között alig van egy is, akit a véletlen sodort volna magyar tolmácsa látókörébe. S kiváltképen nem volt véletlen, hogy Tóth először Samainhez közeledett. A huszonháromeves magyar költő, aki — szegényen és betegen — a fölédesített melankólia dekadens ízeihez kereste a tökéletes művészi formát, ösztönösen talált rá a tíz évvel azelőtt elhalt szimbolistában ismeretlen rokonára. Rokonok voltak, de nem testvérek. Rokonok voltak a betegségben — Samaint is tudóvész sorvasztotta — rokonok a betegséggel is összefüggő melankóliában, rokonok a szépség sóvár vágyában, a passzív borúban és abban a riadozó érzékenységekben, amelyet a kapitalista tülekedés zsvajva keltett bennük. Jellemző, ahogy Tóth Árpád néhány szóban összefoglalja, mit lát Samain-ben. „Az új költészet feminin édességű énekese, ezüst trillájú csalogány a nagyvárosi házrengeteg alkonyati magányában.“⁸ A „Hajnali Szerenád“ korszakából bizvást összeállíthatnánk a magyar költő verseinek egy olyan kis gyűjteményét, amelynek költőjére tökéletesen illenek Tóth Árpád impresszionisztikus, mégis mélyrevilágító, miniatűr Samain-portréja. Olyan versekre kell gondolnunk, mint a „Látomás“, „Esti Szonett“, „Kincs“, „A Parkban“, „Szeptemberi

⁷ Tóth Árpád Összes Versfordításai. Sajtó alá rendezte és bevezette Szabó Lőrinc. Révai-kiadás, 9. l.

⁸ Jegyzetek az „Örök Virágok“-hoz.

Szonett“, „Szobák“. Ezek a verscímek mindjárt azt is éreztetik, hogy a fiatal Tóth Árpád nem éppen legértékesebb pontjain mutatott rokonságot Samain-nel. Inkább a realitástól távolabb eső, irodalmi és képzőművészeti ihletésű vonásaiban egyezett vele. A parnasszien ragyogás, a zenei elegancia, a virtuóz festőiség, a mindennapi élet nyersebb jelenségeitől való kényes elvonatkozás, egy tündökletes, bútol és szépségtől körülvengett, keceses architektúrájú művilág arisztokratikus megalkotása, egy végső és már-már gőgös és kérkedő reménytelenség, — ezek azok a korai Tóth Árpád-i vonások, amelyek a Samain i dekadencia tükrében is visszafényltek. Ismételjük, rokonok voltak, de nem testvérek. A magyar költő közelebb állt az élet valóságához, mint francia kedveltje. Ha meg is találni Tóth Árpád verseiben a spanyol infánsnők, elhaló angyalsóhajok, a „hallgatás kéjének“ élő talányos leányok, istenittas főpapok, viharzó bacchánsnők, szfinkszek és Cleopátrák, — tehát a jellegzetes Samain-i motívumok hangulati megfelelőit, ezekkel távolról sem merítettük ki a magyar költő lírai indítékainak körét, nem értünk végére hangulatai skálájának. Sőt, — a magyar költőnek az igazi értékeit, a növekedés irányába mutató, előbb vonásait éppen ezen a Samain-i szektoron túl kell keresnünk és fölismernünk. Tóth Árpád nagyobb, mint Samain, — előbb, mélyebb, emberibb, gazdagabb. Már első korszakának olyan darabjaiban, mint a „Kisvendéglőben“ „Tavaszi Elégia“, „Légyott“, „Reggel“, „Ady Endrének“, „Vergődés“, „Orfeumi Elégia“, „Sóhaj“, „Egy Leány Szobájában“, „Evokáció“, „Levél“, „Téli Verőfény“ és még egy néhány — messzirekerült Samaintól s a művészkedő, magas játéktól, és a valóság erős, ellenállhatatlan ízeivel hódít. Igaza van Szabó Lőrincnek, az ifjú Tóth Árpád heves szeretete túlbecsülte Samaint. A túlzott értékelés nem annyira a költő levélbeli, vagy nyomtatott megnyilatkozásaiból tűnik ki, mint inkább a Samaintól fordított versek számából. Három Musset-, négy Verlaine-, és egy Mallarmé-darab mellett nyole Samain-verset találunk Tóth fordítás-kötetében. A fiatal költő tolmácsi becsúgyát talán az is szította, hogy Samain Magyarországon 1910 táján még szinte teljességgel ismeretlen volt, és Tóth Árpád ártatlanul tetszeleghetett a felfedező szerepében. Az „Örök Virágok“ előszavában ezt írja: „Az olvasó az itt következő lapokon több olyan igen nagy költővel is találkozik, akiknek remekeivel az egyébként nagyon gazdag magyar fordítás-irodalom eddigelé meglehetősen szűkösen bánt.“ (Nem valószínű, hogy Tóth Árpád 1923-ban Samain-t is ezek közé „az igen nagy költők“ közé sorolta.)

Samain után Baudelaire-hez fordult a költő. 1916—17—18-ban jelentek meg első Baudelaire-fordításai, hét vers. Hogy ez a szám később 53-ra szaporodott, azt külső alkalom, a francia költő születésének 100. évfordulója magyarázza, amelyet a magyar könyvkiadás egy parádés kötettel, a Babits Mihály, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád által fordított „teljes“ Baudelaire-rel ünnepelt meg. De ha a spontán fordítói kedv sohasem ragadta volna is Tóth Árpádot ilyen messze a „Fleurs Du Mal“ kertjeiben, annyi bizonyos, hogy mint kora leg-

jobbjai, Baudelaire-ben ő is már-már klasszikust látott, akinek „minden valamire való új költői generáció megérezte felszabadító és továbbblendítő hatását.“ „Csodálatos költő“-nek nevezte, de — s ez jellemző Tóth Árpád mértéktartó, fegyelmezett ítéleteire — a Baudelaire-rajongás magyarországi divata idején s éppen az „Örök Virágok“ utószavában, ahol a bemutató, beajánló tömör kis ismertetések nem feltétlenül kívánták meg a ridegebb kritikai szempontokat, feszélyezetlenül szól a francia költő „formai merevség“-éről, „kiagyaltnak ható démoniság“-áról. A maga és költő-társai viszonyát Baudelaire-hez a centenáris kiadás előszavában pregnánsan jellemzi. „A százéves költő — írja itt —, aki először mutatta meg, hogy a modern városi élet legzüllöttebb unalma is a legmagasabb művészet anyaga lehet, oly lehetőséget s oly kötelességet tárt elénk, amilyenekre a mi ellanyhult költészetünknek elsősorban szüksége volt: a legmerészebb tartalom lehetőségét, s a legnemesebb forma kötelességét. Hatott ránk, nem poézisa talán, hanem bátorsága és szigorúsága.“⁹ Baudelaire nálunk való jelentőségét ezek a sorok elég pontosan megmutatják, noha az elemzés polgári és idealisztikus eszközei csak a felületen világhatnak. Tóth Árpád még nem látta, hogy a Baudelaire-i „züllött unalom“ az imperialista szakaszához közeledő francia kapitalizmus ellentmondásait tükrözi, s hogy a rothadó réginek az a magas művészi kultusza, amelynek az ellentmondásokkal terhes francia költő valóban mestere volt, igazában a dekadenciának egyik fertőző változata. Tóth Árpád modern, haladó jelenségnek látta Baudelaire-t, aki lázadó bátorsággal szállt szembe a nyárspolgári előítéletekkel, merészen kitérítette a költészet témakörét, s a burzsoa morállal valami tisztább és magasabb erkölcsöt szegezett szembe. Nyilván vonzotta a magyar költőt Baudelaire tragikus színezetű erotizmusa is, amelyben a saját, szelídebb erotizmusának egy merészebb, gáttalanabb változatát bámulta. S végül ösztönözhetette a tolmácsolás munkájára — már jóval a centenáris megbízás előtt — hogy a korábbi magyar Baudelaire-fordítások, árnyalatosabb formai erők híján, bosszantóan lefokozták a francia költőt, s egyáltalán nem azt a bonyolult és tragikus arcot mutatták, amelyet a magyar bennfentesek nemcsak a Baudelaire-versekből, hanem — s talán méginkább — Gautier híres Baudelaire-émlékezéseiből is kiláttak.¹⁰ Hogy Tóth Árpád mikor és hol ismerkedett meg Baudelaire költészetével, nem tudjuk. De elgondolható, hogy a francia költőnek azok a darabjai, amelyek olvasókönyvek és antológiák visszatérő mutatványversei, már a debreceni reáliskolában elébe kerültek. Ilyenek lehettek a „L'Albatros“, „L'Homme Et La Mer“, „Harmonie Du Soir“, „Correspondances“. Osztálytársa és riválisa, Kuthi Sándor, később egész kis kötetnyi Baudelaire-fordítást tett közzé.¹¹

⁹ Charles Baudelaire: Romlás Virágai (Les Fleurs Du Mal), Fordították Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád. Genius-kiadás, é. n. (1923).

¹⁰ Gautier munkáját is Tóth Árpád fordította magyarra, a Kultúra Könyvtár 8. számaként jelent meg, Bp. é. n.

¹¹ Térey Sándor néven.

Debrecenben egyébként már a század első évtizedében sem volt idegen a „Fleurs Du Mal“ költője. 1907 januárjában a Csokonai-kör egyik nyilvános felolvasásán bemutatták Molnár István hajduböszörményi tanár Baudelaire-dolgozatát. Ez a sok nyelven — oroszul is — olvasó, vidéki tanár maga is fordított Baudelaire-ből, sőt baudelaire-es hangulatú eredeti verseket is írt. 1907 decemberében Molnár Istvánnak Verlaine-ről szóló tanulmányát is bemutatta a Csokonai-kör.¹² Mind ennél többet mond Tóth Árpádnak Baudelaire-hez való viszonyáról költőnknek egy valószínűleg Debrecenben kelt, a „Nyugat“ 1910. évfolyamában publikált cikke,¹³ amelynek francia címe van; „Baudelaire, un bon poète de second ordre“. A kis cikk Faguet-vel vitázik, akinek egyik kritikája másodrendű költővé fokozza le Baudelaire-t. Faguet „Baudelaire képzavaraiból következtet a költő kisméretűségére“. Tóth Árpád személyes impresszionista reflexiókkal indítja el vita-cikkét. „A nyáron heteken át Baudelaire-t bujtom ,Emporte-moi, wagon! enlève-moi, frégate. . . ‘ a versek vittek, mintha valamely lusta keleti sah bizarr-pompájú, túlparfömözött, súlyos gördülésű vasúti kocsijában ültem volna, a fülkék csillogó, kemény ablaküvegén át, különös távlatú, exotikus tájakra tekintőn. Néha-néha, mégis úgy tetszett, monotonná lapul a panoráma s bár még mindig érdekes, furcsa vonalozással bujálkodik a groteszk és gigászi tenyészet, mégis kulissza-táj, potemkin-mesterkedés az egész. Az efféle érzésnek bajos, talán lehetetlen is jól a végére járni, s ha mégis eltűnődtem a nyitján, azért tettem, mert éppen azoknál a Baudelaire-verseknél ért ez a kijózanodás-féle, melyek mint régóta híres és jellemző költemények a különféle anthológiákban állhatatosan újra meg újra élénk közlődnék. Úgy magyaráztam a dolgot, hogy eléim, ki új generáció izlésében nevelődtem, más értékelemekből rajzolódik a Baudelaire nagysága, mint amelyekből a vele közvetlen szomszédságú nemzedék állította össze magának, s találta nagynak az ő költői alakját. S úgy vélem, ennél tovább ható ,halhatatlanság‘-ot nem is érhet el senki: bármily kiváló a költő, minden izlésváltozás idején meg kell halnia, phönix por lesz belőle s úgy támad ismét új életre, ha ebben a porban oly elemek is találatnak, melyek az első inkarnáció idején talán nem tűntek életfenntartó fontosságúaknak, de amelyek az új idők levegőjében szerves jelentőségűekké, új életet zendítőkké melegülnek. Baudelaire, ha nem is a ,Charogne‘, a ,Don Juan‘, vagy a ,L’Homme Et La Mer‘ érdeméből, ma is meghat, leköt, — elsőrangú nagyság“. Ezután Faguet konkrét vádjával, a képzavar kérdésével foglalkozik. Igen érdekes, hogy Tóth Árpád, aki a maga verseiben oly féltékenyen őrködött a képek tisztaságán, Faguet-vel szemben védelmére kel Baudelaire-nek. Hogy kusza képek csaknem minden költeményében akadnak, azt ő is megállapítja. „De azt is meg kell állapítanom. . . a Baudelaire-esetek. . .

¹² „A Város“, 1906 nov. 3. és dec. 21.

¹³ II. kt. 1570. l.

nem bántottak, sőt az én Baudelaire-élvezésemnek egyik pikáns ható zamatát éppen ezeken ízelem. Itt a versírás alig illelhető imponderabilitásaihoz értünk. Faguet elhamarkodta a dolgot, nagyon is iskolásan nyult a Baudelaire-i finomságokhoz... Baudelaire képzavarai nem mérhetők ezzel az egyszerű kifogással: „insensibles aux yeux!“ ... Hány olyan helyre bukkanunk Baudelaire-t olvastunkban, ahol éppen ezek a különös technikájú metaforák... éreztetik meg velünk az igazi poézis édes lázát... ”Mikor Tóth Árpád a költők elhalásáról és feltámadásáról s arról az „ízlésváltozás“-ról beszél, amely az irodalom értékelésében ezt a hullámzást előidézi, az egyébként jól megfigyelt jelenségnek idealisztikus szemléletre valló magyarázatát adja: nem szól az ízlésváltozások törvényszerű társadalomtörténeti feltételeiről. Viszont szabad látókörére mutat, hogy fel tudja ismerni egy olyan alkotó módszer sajátlagos értékeit is, amely szöges ellentétben áll az ő költői gyakorlatával. Tiszta kritikusi látását bizonyítja, hogy — mint 1923-ban az „Örök Virágok“-nak fűt idézett jegyzeteiben — már ekkor is el tud különíteni fényt és árnyat, még olyan rendkívüli tekintélyű költőnél is, amilyen Baudelaire volt, — s hogy a költő némely árnyai nem akadályozzák meg fényeinek lelkes becsülésében. Látnivaló, hogy Baudelaire-t nem ugyanolyan okokból fordította, mint Samain-t. Samain-t szerette, túlbecsülte, fölfedezte, Baudelaire-t tisztelte, vizsgálta, vívódott vele.

A soronkövetkező költők közül Rimbaud és Verlaine az érdekesek. Ha elolvassuk Tóth szavait Verlaine-ről, világosan látjuk, hogy Verlaine-ben is rokonhúrok zengését hallotta: „... csupa új remegés, költészete aeol-hárfa, melyre a XIX. század bús emberének túlérzékeny idegei vannak hűrként felfeszítve.“¹⁴ Ezek a „túlérzékeny idegek“ vonták a túlérzékeny költőt a Verlaine-i rímekhez. Rimbaud éppen ellenkező okokból izgatta: „a friss lírai lehetőségek kielégíthetetlen lázú habzsolója, a legbűvölőbb merészség és lendület kölyökóriása, aki már a hangok ízét és színét kóstolgatja.“¹⁵ Rimbaud anti-intellektuális lázadása, kábító vers-kalandjai az ellentét erejével vonták költőnket. A „Bateau Ivre“-nél és a „Voyelles“-nél aligha is képzelhetni tóthárpádiatlanabb alkotásokat. Az első, ez a szertelen, harsány és zavaros görgeteg, valóságos támadás a tóthárpádi tisztaság és fegyelem ellen, a második, ez a fantasztikus, rejtélyes tréfa a hangzók színéről, tagadása minden tóthárpádi komolyságnak és szoliditásnak. S mégis lefordította mind a két verset s mily győzelmesen! Verlaine-ből viszont olyan darabokat válogatott („Naplemente“, „La Lune Blanche“, „Őszi Chanson“), amelyek a fordítót a legfinomabb zenei hatások elérésére sarkalják. Más lehetett a fordítás indoka „Az Én Meghitt Álom“ esetében. Ezt a szonettet Ady is lefordította, s talán az

¹⁴ L. az „Örök Virágok“ jegyzeteit.

¹⁵ U. o.

Ady-fordítás forma-lazításai izgatták Tóthot a vers újabb, szigorúbb elvek szerinti megzengetésére.¹⁶

Du Bellay, Ronsard, Desportes, Saint-Amand, Byron, Gautier, Browning, O'Shaughnessy, Mallarmé, Rilke egy-egy, legfeljebb két darabbal szerepelnek — Musset hárommal — a fordítások teljes gyűjteményében: kíváncsi kalandok és erőpróbák szép emlékei ezek a fordítások. Tervszerűség — a megrekedt filológus kielégíthetetlen becsvágya — csak a Pléiade költőinek egybefogásán érzik. A kitűnő sorozat az életszerűség, a valóközelség válogató szempontját sejteti.

Mélyebb kapcsolatokat érzünk költő és fordító közt a Shelley, Goethe, Keats, Villon, Wilde, Lenau, Milton, Poe, valamint az Aucasin és Nicolette esetében.

Shelley-t három vers képviseli a gyűjteményben: „Óda A Nyugati Szélhez“, „Ozymandiás“ és az „Érzékeny Zsenge“-nek egy részlete: az első rész. A három költemény közül nyilván az Óda a legjelentősebb és az „Örök Virágok“ jegyzeteiből kitűnőleg a fordítót is ez érdekelte elsősorban. A jegyzetek Shelley-t a „társadalmi korlátok szenvedélyes tördelőjének“ és a „romantikus nagy líra legtökéletesebb angol képviselőjé“-nek mondják. Ami még itt olvasható, az a három fordítás közül csak az Ódára illik: „Soráiból muzsikáló, forró szélvész kapja első pillanattól kezdve sodrába az elkábuló, veleszedülő olvasót, titokzatos, ködbe és fénybe folyó, étheri horizontok felé.“ Ezek az „étheri horizontok“ a „társadalmi korlátok szenvedélyes tördelője“ számára bizonyára konkrétabbak voltak, mint a jegyzet fogalmazásában, — s mikor Tóth Árpád leírta az Óda remek zárósorait, („Ajkam szavából profétás varázs Kürtöljön az alvóknak! Óh, te Szél! Késhet a Tavasz, ha már itt a Tél?“) bizonyára maga sem járhatott távol ezeknek a jelképeknek a Shelley szellemében való értelmezésétől. Az Óda fordításához fűződik egy ismert Babits-anekdota. Íme, abban a formájában, amelyet Szabó Lőrinc feldolgozásában öltött: „Baráti beszélgetés idézte az emlékezetembe a minap Babits Mihály tréfás nyilatkozatát arra a társaságban feltett kérdésre, hogy melyik a legszebb magyar vers?“ „Melyik? Hát — Shelley Nyugati Szele, Tóth Árpád fordításában! Ilyen kérdésekre nem lehet jó lélekkel felelni, ez a válasz is nyilván kikerülte, elhárította a lényegét, mégis, úgy érzem, sokat mond és rangot ad, miközben rámutat a világirodalmi összefüggésekre.“¹⁷

¹⁶ Ady Verlaine-fordítása „Paul Verlaine álma“ címmel az Új Versekben jelent meg. Első szakasza: „Álmodom egy nőről, akit nem ismerek, Forró és különös, áldott, nagy Látomás, Aki sohasem egy s aki sohase más, Aki engem megért, aki engem szeret.“ Ady a négysorosokat nem hangolja közös rímekre s nem követi a hím- és nőrim váltakozását sem. Tóth fordítása a négysorosokat egyberímelteti, a rímek alkata nála sem változó. A tercinnak rímképlete Adynál pontosabb, viszont épp itt a sorok lejtése szabados.

¹⁷ Szabó Lőrinc: Tóth Árpád, a versfordító, Az Összes Versford. előtt, II. I. Gyergyai Albert figyelmeztet rá, hogy az anekdota kissé ellentmond az „Európai Irodalomtörténet“ Shelley-részletének, ahol Babits azt mondja az ódáról: „Némi ízt adhat róla T. Á. igen szép fordítása.“

Goethét a gyűjteményben két vers képviseli: az „Isten És A Bajadér” és az „Über Allen Gipfeln“. Az első darab 1917-ben jelent meg a „Nyugat“-ban. Tóth Árpádot Goethe költészetéhez nem fűzte „személyesebb“ jellegű kapcsolat. Ahhoz az intenzív líraisághoz, ahhoz a föllazult érzelmi világhoz, amely a magyar költőt — kivált pályája első szakaszában — jellemezte, Goethe nem adott istápot, példát. Goethe a klasszikusok klasszikusa volt, akit csak tisztelni és csodálni lehetett, de rokonnak érezni nem. A Bajadér-vers fordításáról jellemzően mondja maga Tóth Árpád: „Goethe csodálatos ragyogásának az Isten és Bajadér fordítása merészkedik új magyar viszfényt gyujtani“. A mondat mélységesen szerény állítmánya — „merészkedik“ — rávillant arra az áhitatra, amellyel a fordító Goethe nézett. Hogy miért esett választása éppen a Mahadó történetére, azt csak találgatni lehet. Megragadhatta a költemény eszmei tartalma, amely nem volt idegen a magyar költészet századvégi, majd századeleji „perdita-kultuszának“ erkölcsi mondanivalótól (Reviczky, Ady, Kosztolányi, Somlyó stb.). Izgathatta a formai feladatokra mindig fogékony Tóthot a vers szigorú kötöttsége, a keresztrimes, rövid trochaikus sorok, amelyeket a végső strofanegyedben váratlanul nekiiramló anapestikus sorok váltanak fel, az utolsó trochaikusra rimmel visszaütő anapestusos zárósorral. Az „Über Allen Gipfeln“ fordításáról többet tudunk. Kosztolányi, aki a proletárdiktatúra bukása után a klerikális „Uj Nemzedék“ munkatársa lett s ott a reakciós, satirikus *Pardon*-rovatot szerkesztette, politikai jellegű támadások tüzébe került. A támadásokat nehezen állotta, igyekezett olyan foglalatosságba menekülni, amely távol esik a politikától, igyekezett valaminő apolitikus írói teljesítménnyel semlegesíteni a baloldali felháborodást, s talán a jobboldali elégedetlenséget is, amely keveselte Kosztolányi részvételét az ellenforradalmi sajtóhadjáratban. Így fordult Goethehez. Életrajzában ezt olvassuk: „Goethével foglalkozik most sokat. Bölcseséget tanul belőle, csendesesen dolgozni akkor is, amikor a vihar csapkod. Tanulmányt ír az Über Allen Gipfeln verstanáról. Ugyanaz ez az ő számára, mint amikor Goethe a csontokról írt az ostromlott városban.“¹⁸ Kosztolányi verselemző dolgozata, amelyet a költő az „Über Allen Gipfeln“ fordításával is megtoldott, erős visszhangot vert. A fölbolygatott fordítói becsvágy itt is, ott is új kísérletekkel jelentkezett, s a „Nyugat“, ahol Kosztolányi verseny-indító cikke napvilágot látott¹⁹, rövid időn belül Tóth Árpád, Gellért Oszkár, Móricz Zsigmond, Pásztor Árpád, Kardos István és Kabos Ede fordításában is közölte Goethe kis remekét. Tóth Árpád nemcsak mint fordító állott ki a versenyben, hanem jelentős vita-cikket is írt.²⁰ Ebben szokott hangjánál erélyesebben cáfolta Kosztolányi érveit, állításait. Ellenérveit három pontban foglalta össze. Az első pontban hamisnak bélyegzi

¹⁸ Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső, Bp. é. n. (1938), 235. l.

¹⁹ Nyugat, 1920. 204. l.

²⁰ Nyugat, 1920. 334. l.

Kosztolányi felfogását a Goethe-vers mondanivalójáról, a másodikban cáfolja Kosztolányinak a verssel kapcsolatos metrikai állításait, a harmadikban saját fordítását elemzi és indokolja. A vers mondanivalóját másképp fogja föl, mint Kosztolányi, akivel szemben a régi fordítók, Szász Károly és Dóczy Lajos mellé áll. „Nem értek egyet Kosztolányival . . . írja. — Szerinte a pantheista Goethe pogány muzsikája szólal meg itt, újjongó zene, vad menád-tánc . . . Véleményem szerint Szásznak és Dóczynak volt igaza s nincs ebben a versben semmi újjongás, meg lázadás, könnyes szelídségű, a szentimentalitásig lágyhangú pár sor ez . . . És nem hanyagolandó el a vers hangulatelemzésénél . . . hogy a már agg Goethe, mikor újra elolvasta a vadászlak falán régi versét, könnyekre lágyulva ismételte, az utolsó, az elpihenést áhító sorokat, melyeknek az olvasóra gyakorolt hatását, most már örök időkre elmélyíti ez az interpretálás . . .“ Vitázik Tóth Árpád Kosztolányi verstani eredményeivel is: a vers zenei elemeiben is a saját tartalmi fölfogását látja igazolva. „. . . a verstani elemzés sem vezethet más eredményre. Ebben a költeményben nincsenek ‚lázado‘ stb. anapestusok. . . Nem metafizikai rímtalálkozások teszik a verset csodálatos értékűvé, bármily szellemes ragyogással érvel is itt Kosztolányi, hanem merőben vers-zenei momentumok s Kosztolányi rosszul tette, hogy elemzésében megállt a hangnál, mint tovább nem elemezhető molekulánál. Holott a hangok kémiaiája adja meg itt a végső magyarázatot. . .“ Kosztolányi röviden és kissé súlytalanul válaszolt²¹ Tóth Árpád cikkére. A vitában Tóth Árpád részén volt az igazság. Igen figyelemreméltó, hogy Kosztolányi metafizikus rím-magyarázatával szemben Tóth Árpád határozottan a materialista rím-elemzés helyességét vallja s nemcsak vallja, hanem ezt a módszert alkalmazza is. A kis Goethe-fordítás megszületésének történetét tehát elég alaposan rekonstruálhatjuk. Kosztolányi terve sikerült: a csillámló, szellemes, szakmailag fölöttébb izgalmas Goethe-cikkkel depolitizálta maga körül a túlfűtött légkört s középpontjába került egy irodalmi eseménynek, egy műfordítói versenynek. Az egész ügy politikai jelentőségére, arra, hogy ez a tisztán szakmai, apolitikus versengés a horthyzmus véres terrorjáról, a vad elnyomás rémségeiről tereli el a figyelmet, arra, hogy ez a szűkkörű szakmai vita, a verstani imponderábilíákkal való ihletett bíbelődés teljességgel hamis képet ad a világnak a feldúlt, szenvedő országról, a magyar nép nyomorúságos életéről, s nagy mértékben szolgálja a reakció hazug politikáját, az emigrációban élő magyar írók figyeltek fel. Bécsben Gábor Andor felháborodott szatirával felel a hazai hírre, verssel, amely elé utóbb tájékoztatásul néhány prózai sort is odaír: „1920 tavaszán, mikor az történt Magyarországon, ami történt, a legjobb magyar költők költői versenybe kezdettek, hogy Goethe csodálatos költeményét magyarra fordítsák. Egyik fordítás rosszabb volt, mint a másik. Nemesak a vállalkozás volt szügyenletes, hanem az

²¹ Nyugat, 1920. 445. l.

eredménye is. Akkor írtam ezt a verset, melynek hangja sokkal kíméletesebb, mint amilyet a Goethébe menekülők megérdemelnének.“ Maga a vers a gúny és a szájalom, a harag és a kétségbeesés hangján lobbantja a magyar költők szemére az időszerűtlen és felelőtlen költői játékot: „Tinektek most csend ül az ormokon?“ — veti föl telitalálatú éles változatokban a központi kérdést a refrén. Az utolsó versszak így szól:

*Hiába estek dús révületekbe,
Magyar hallók, ti már megszűntetek!
Kinek a csend kell, az a fületekbe
Galád kezekkel ólmot öntetett.
Ti nem daloltok, nem! ti csak pihegtek,
Madárfiókkák vércsekarmokon,
Ó, jaj, nem is sokára már, tinektek
Örökre csend ül minden ormokon!*

John Keatsnek négy versét fordította le Tóth Árpád, a nagy angol költőnek négy híres remekét. Keats mást jelentett a magyar költőnek, mint Baudelaire vagy Shelley vagy Goethe. Ahogyan Tóth Árpád Keatshez vonzódott, abban volt valami a Samain—Tóth-kapcsolatból, volt ebben a rokonszenvenben, a Keats-i versművészetnek kijáró hódolaton túl, valami tragikus személyi elem is. A tüdőbeteg, inkább csak a „céhen belül“ elismert, gyöngé fizikumú, szépségrajongó magyar költő testvéreinek érezhette az angol poétát. Ezt a jegyzetet veti a neve mellé: „Keats, a tüdővészben elpusztult, rövid életében kegyetlenül el nem ismert poéta, a Szépség anyagi tisztaságú énekese, a világirodalom legérzékenyebb és leggyengédebb lírikusai közül való, akinél melankólia és életöröm csodálatosan, egyazon érzésként mélyül el, örök szépségeknek tükröt tartó tengerszemmé.“ Hogy Tóth az „Örök szépségeknek tükröt tartó tengerszemet“ lát a szomorú Keats-i lélekben, az érdekesen árulja el mély rokonérzését. Egy korai, 1909-ben született versében („Őszi Alkonyat“) önmagáról festette csaknem ugyanezt a képet.

*Ó.....
..... csillognak-e tavak,
Mik finom szépségeknek tükröt így tartanak
S mégis oly szomorúak, mint mély szemeim párja?*

Tóth Árpád annál közelebb érezhette magához az angol elégikust, mert a maga költészetében is voltak „Keats-i vonások“, — ezt kritikusi közül többen is jelezték.²³

²² Gábor Andor Versei. Athenaeum, é. n. 111. l.

²³ Egy Keats-fordítás és egy eredeti Tóth Árpád-vers hasonló találkozásáról Kardos Pál: T. Á. négy ismeretlen verse. Irodört. Közl. 1953. 338. l.

Villon két vers képviseli a fordítások gyűjteményében: az „anyja kérésére“ készített Ballada és az Epitáfium, „mikor felakasztásukat várták.“ Ezek a versek az „Örök Virágok“ élén állanak mint a kötet legrégebbi költőjének munkái. A fordítások valószínűleg 1918 végén készültek, a Nyugat közölte őket először 1919 elején. Amit Tóth Árpád az „Örök Virágok“-hoz fűzött jegyzetben Villon-ról ír, arra mutat, hogy pontosan ismerte Villon jelentőségét, értékeit. „François Villon, a XV. század zabolátlan életű, csavargó és akasztófavirág költője, jelenti nagyon soká a szinte egyetlen nyers és őszinte hangot, a közvetlen líraiságot a francia költészetben, melynek általános vonása csaknem kezdettől fogva a hajlékonyságban is bizonyos merevség, kendőzöttség, körülcirkalmazottság. Villon Balladáinak megrázó erejét, vad és elementáris hőfokát alig éri el, még a legújabb időkben is, francia lírai vers“. Villon fordításával Tóth Árpád úttörő munkát végzett. Ha Szász Károlynak a Nisard-féle irodalomtörténetbe fordított Villon idézeteit nem számítjuk,²⁴ az első magyar Villon-tolmácsolások Tóth Árpád nevéhez fűződnek. Megint egy Szabó Lőrinc följegyezte apróságot kell közölnünk: „... mikor első látogatásomat tettem Babitsnál, mint szerkesztőnél, többek közt egy Villon-ballada fordítását is mutattam neki. . . . „Különös“, mondta ő, „ötszáz évig egyetlen magyar költő sem érdeklődött Villon iránt, és most egyszerre ketten is lefordítják ugyanazt a versét.“ „Ki a másik?“ — kérdeztem. „Tóth Árpád“, — válaszolt Babits.“²⁵ Villonhoz tartalmi és formai elemek egyaránt vonzották a fordítót. A francia költő közvetlen, erős lirizmusa sokat jelenthetett Tóth Árpádnak, az őszinte líra mindig nagy hatással volt rá, — s erősen csábíthatta a munkára az egybehangzó rímek garmadája, amely a Villon-balladák fordítását valami súlyos feltételű gátfutáshoz teszi hasonlóvá. S az úttörés szempontja is közrejátszhatott a művészi vállalkozásban.

A proletárdiktatúra bukása után Tóth Árpád a nagy Wilde-verssel, „A Readingi Fegyház Balladájá“-val jelentkezett újra az irodalomban.²⁶ Wilde a század elején igen népszerű volt Magyarországon, sok művét lefordították, sokat írtak róla.²⁷ A Readingi Balladát is többen tolmácsolták. Hogy miért nyúlt Tóth is Wilde-nak e kései remeke után, arra ő maga ad választ abban az előszóban, amelyet a Ballada első önálló kiadása elé írt 1921-ben. Arról szól itt, hogy Wilde öncélú, epigon költészete a fegyház után megváltozott. „A vezeklés szörnyű hónapjai lekoptatták a káprázatos külső élet színes pávaköntösét s fölhorzolták a rejtező élő, meleg szívet. Az epigoni selyembáb lehámlott, s a börtönudvar szürke levegőjében fölrepült az igazi, tiszta köl-

²⁴ A francia irodalom története. Írta Nisard D. Ford.: Szász Károly, Bp. 1878. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

²⁵ Szabó Lőrinc: Tóth Árpád, a versfordító. Az Összes Versfordítások bevezetője, 14. l. L. még az 55. jegyzetet.

²⁶ Nyugat, 1919. II. kt. 955. l.

²⁷ A debreceni Csokonai-körben 1907. dec. 18-án Gál Zoltán tartott előadást a Wilde-kultuszról. („A Város“, 1907 dec. 21.)

tészet selyempillangója, mely a „a jövőnek rak magot”... A Readingi Ballada, melynek megírására egy halálra-ítélt rabtársának puszta látása ihlette a költőt, Wilde Oscar oeuvre-jének legnemesebb hajtása. Ha most ... újabb fordítás tesz kísérletet az angol remekmű hazánk nyelvén való megszólaltatására, indokolja ezt az a kötelesség, mellyel minden továtúnó nemzedék tartozik az örök dolgok iránt... Ha a jelen kísérletnek valamivel színesebb és hívebb a csengése, ezt az érdemét csupán annak köszönheti, hogy a Nyugat íróinak tíz éves, közös munkája a magyar verselés technikáját jelentős lépéssel vitte előbbre.“ A Wilde-fordítás előszava egyébként is jelentős dokumentuma Tóth Árpád szemléleti fejlődésének. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy a költő a proletárdiktatúra bukása után nem hanyatlik vissza a l'art pour l'art ingoványába, amelyből oly sok vívódással lábalt ki, s amelyet a 19-es forradalom ihletésére tagadott meg véglegesen. Ez a vallomás, amely az élettől elforduló, önmagáért való művészetet hazugságnak bélyegzi, az emberi és költői helytállásnak megnyugtató bizonyítéka. „Nála (Wilde-nél) — mondja az Előszó — már szinte elviselhetetlen édességű a túlérett gyümölcs nedve s versein megéreződik a közeli bomlás, a fonnyadás kesernyés, vásító előize. Ő már végkép elfordult az élet konkrétumaitól s az önmagáért való Művészetet hirdeti, a Hazugság apotheozisát, de valamely kérlelhetetlen archimedesi törvény értelmében művészete annál többet veszít súlyából, mennél mélyebbre méri el a Szépség kultuszának méz-hullámú, parttalan tengerében.“ A Ballada a „Nyugat“ első diktatúra utáni számában jelent meg. A „Nyugat“, amely ezidőtájt félhavi folyóirat volt, ez évben július elsején jelent meg utoljára; azóta hallgatott. A proletárdiktatúra alatt csak a július 16-i és augusztus 1-i száma maradt el, a fehér terror augusztustól-novemberig akadályozta a folyóirat megjelenését.

Az ellenforradalom alatt kiadott első számok fájdalmasan tükrözik azt a megdöbbenést, sőt rémületet, amely a magyar irodalmat elfogta a horthysta bandák rémuralmának első hónapjaiban. Az ideológiai bizonytalanság egyfelől, a reakciónak minden képzeletet meghaladó brutalitása másfelől — itt-ott fejvesztett visszakozásra vezetett. A haladónak ismert magyar irodalom első jelentkezése a proletárforradalom bukása után nem igen mutat hősi gesztusokat. Fájdalmas és zavaros írásokat olvashatni az egykori sajtóban, a tépelődés és mentegetődzés tétova szavait. Babits felzaklatottan magyarázkodik, mentegetődzik, valóságos ideglázban igyekszik szabadulni a kommunistákkal való együttérzés gyanújától. Összecsukló emberi méltóságát azzal próbálja talpraállítani, hogy némiképp szembeszáll az ellenforradalom brutalitásaival is.²⁸ Az űzőbe vett, esendőroktól elhurcolt Móricz Zsigmond, Zempléni Árpád halála alkalmából, idegesen kap a turanizmus témájához: „A magyarság életproblémájának alapvető kérdése a származás... a mai

²⁸ Babits Mihály: Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Nyugat, 1919. II. kt. 911. l.

²⁹ U. o. 930. l.

magyarság magva a turáni fajtáknak lerakódott maradéka... Ez a nagy költő (Zempléni) fölemelte az elfelejtett Igét... a turáni csillagokig".³⁰ Laczkó Géza keresztény őseire hivatkozik,³¹ Kosztolányi pedig az apolitikus ember jajgató tanácstalanságát szólaltatja meg rendkívül jellemzően, már-már az önirónia határát súrolva.³²

Jaj, merre menjek?

Jaj, merre nézzek?

Jaj, mit rebegjek?

Jaj, mit hazudjak?

Jobban ésnék, ha íróinknak és költőinknek heroikusabb magatartásáról számolhatnánk be, de megrettenésükön, megtorpanásukon nem csodálkozhatunk. Testi és lelki gyötrelmek, börtön és halál fenyegette őket, s a polgári humanitás (amelyet Móricz esetében a dolgozó néphez való mélységes ragaszkodás is átjárt) nem adott elég erőt a katasztrófa pillanatában. Időbe tellett, míg az irodalom valamennyire magához tért.

Tóth Árpád az újra meginduló „Nyugat“ első számában a Readingi Balladával jelentkezik.³⁴ Olyan művel, amely mélységes együttérzést fejez ki egy bitófa került rabbal. Ugyanezekben a hetekben kerültek bitóra Budapesten a magyar proletárforradalom hősei, ezekben a hónapokban gyilkolta le a horthysta bestializmus a magyar munkásság és parasztság legjobbjait. A Ballada olyan történelmi pillanatban szólalt meg magyarul, amikor a régi readingi bitófa feltétlenül a budapesti bitófákat idézte az olvasó elé, s amikor a readingi rab felé forrón áradó Wilde-i részvét a kivégzett kommunista hősök felé áradó nagy szeretetből éreztethetett valamit. Az ellenforradalmi sajtó vérebei tüstént meg is szimatolták a gyanítható összefüggéseket. L e n d v a i I s t v á n, a „kurzus“ egyik legelszántabb publicistája, az ellenforradalmi Magyar Írók Nemzeti Szövetségének folyóiratában a „Gondolat“-ban denúciálta Tóth Árpádot és a „Nyugat“-ot: „... külön... ravaszság, hogy a szájalomnak, a fegyház részvétballadájának ez a fordítása most jött ki“.³⁵ Egy szá. jegyű ellenforradalmi tollforgató Császár Elemér és Pekár Gyula „Magyar Muzsá“-jának első számában támad a Balladára. „Jellemző — írja, — hogy a diktatúra után első dolga volt a Nyugat-nak Wilde Readingi fegyházballadáját kiadni. A Lenin fiúk bűnperének tárgyalása idején valóban alkalomszerű ez a gyönyörű, perverz költemény, amely beteges rokonszenvvel övezi

³⁰ U. o. 991. l.

³¹ U. o. 110. l.

³² U. o. 1049. l.

³³ U. o. 1055. l.

³⁴ U. o. 955. l.

³⁵ Gondolat, 1919. I. évf. 8. sz. 4. l.

körül a gyilkos alakját, s kihangzó mottója; „a gyávák gyöngéd gyilka csók, de a bátor tört keres!” Ezzel a lázadó versével tüntet a Nyugat a szétzillett államhatalom megszilárdítása mellett.³⁶

Lenau két verssel szerepel Tóth Árpád fordításai közt. A fordító az „Örök Virágok” zárószavában ezt jegyzi a versekhez: „Lenau lázadó, tragikusan összeroppanó nagy lelkéről az Albigenek bátor, nemesröptű utóhangjával s a Pusztá semmi megrázó soraival igyekeztünk képet adni.” A két vers valóban Lenau belső világának két ellentétes, de tipikus állapotát ragadja meg. Az „Albigenek” utóhangja a szenvedélyes szabadságvágy megtörhetetlen optimizmusát, a „Pusztá Semmi” a reménytelenség hangulatát. A kettő közül Tóth Árpádnak nyilván az Utóhang jelentett többet. Vajjon miért esett erre a darabra a választása? A feleletben az időpont igazít el. A vers a „Független Szemle” 1921-es I. évfolyamában jelent meg, a 4. szám legelső közleményeként. Ez a folyóirat a horthysta reakció ádáz tombolásának napjaiban szólalt meg, akkor, amikor a leggáttalanabban folyt a proletárforradalom elrágalmazása s a szabad gondolatnak — még a polgári szabadság korlátai közt mozgó gondolatnak is — tébolyult üldözése. Szó se róla, a „Független Szemle” nem volt kommunista orgánus, nem volt forradalmi lap. Vallási érdeklődésével helyenkint még a polgári radikalizmus mögött is elmaradt, antibolsevista megjegyzéseivel pedig pillanatokra éppen az ellenforradalmi sajtóval került egységfrontba. De az is bizonyos, hogy egészében bátran szembenállt a fehér terror barbárságával s merészen harcolt az ellenforradalmi kultúrpolitika ellen. Munkatársakul általában azokat a haladó polgári írókat és tudósokat gyűjtötte maga köré, akik többé-kevésbé megértették a proletariátus magyar forradalmát s akikbe az ellenforradalom belefojtotta a szót. A szerkesztő Czákó Ambró a vallásos hit alapjáról harcolt a klerikalizmus ellen, mellette Déry Tibor, Hevesi Iván, Horváth Árpád, Schmidt József, Schöpflin Aladár, Trostler József, Zoványi Jenő s főképpen Király György neve tűnik fel az érdemesebb cikkek alatt. Ennek a folyóiratnak adta Tóth Árpád az „Albigenek” utóhangját. A folyóiratba írni már maga is állásfoglalás volt a Horthy-rendszerrel szemben, s éppen az „Albigenek” záróénekével állni elő a folyóirat hasábjain, ez több volt ennél, több volt — vagy többnek tűnhetett föl — mindannál, amire a „Független Szemle” egyáltalán rábátorodott. Lenau az albigenek eposzában egy forradalmi jellegű vallási mozgalmat ábrázol. A XII. század végén Dél-Franciaországban az elnyomott és kiszorított tömegek soraiban „eretnek-mozgalom” indult, amelyet III. Inceze pápa csak húsz esztendei kegyetlen harc után tudott letörni. Lenau ezt a költeményt „legvakmerőbb és legnagyobb” művének tartotta. Ha eddig a szeretetben látta azt az erőt, amely biztosítja a szebb jövőt az emberiségnek, most a harcban és a fegyverekben látja az emberi holnap zálogát. „Fegyver kell

³⁶ Magyar Múzsá, 1920 jan. 1. (A „Gondolat” és „Magyar Múzsá” idézett helyeire Pintér József hívta fel figyelmemet.)

a világnak — kiáltja. — Ne told ki a vigaszt a ködös messzeségbe! Gyűlölj elszántan, készülj fel a küzdelemre!“ Közvetlenül a magyar proletárforradalom után kivált az eposz utóhangja csengett aktuálisan. Ez az utóhang a vérbefojtott albigens-mozgalom folytatását jósolja, a szabadság elnyomhatatlan erejét, a forradalmak végső diadalát hirdeti.

*A fényt az égről nem lehet lemarni,
Napot sötét csuhákkal eltakarni
Vagy bíbor köntösökkel. . .*

Ami a „Záróének“-ben eszmei tartalom, az elutasíthatatlanul idézi az erős, kitartó jobb hangulatát a proletárforradalom bukása után, a huszas évek elején. Ennek a hangulatnak akar kifejezést adni a fordító, ehhez hívta segítségül Lenaut. A költemény nem a „Nyugat“-ban jelent meg, ahol addig — egy Shelley- és egy Musset-vers kivételével, amelyeket az „Esztenő“ közölt — Tóth Árpád összes versfordításai napvilágot láttak. Hogyan kerülhetett a fordítás a „Független Szemlé“-hez? Két okra is gondolhatunk. Az első az, hogy ezekben a veszélyes időkben Tóth Árpád nem akarta a „Nyugat“-ot olyan támadások céltáblájává tenni, amilyenek a „Gondolat“ és a „Magyar Múza“ részéről a Readingi Ballada megjelenésekor érték a folyóiratot. A második ok az lehetett, hogy részt kívánt venni abban az ellenzéki harcban, amelyet a „Független Szemle“ dolgozótársai folytattak a prefasiztikus kormányzati rendszer ellen.³⁷

Miltont nyolc vers mutatja be a gyűjteményben. A versek közül kettő — „L'Allegro“, „Il Penseroso“ — a „Nyugat“ 1920-as évfolyamában jelent meg először. Mind a nyolcat Kner adta ki Gyomán, önálló füzetben, mint a „Monumenta Literarum“ c. gyűjtemény I. sorozatának 7. számát. Az „Örök Virágok“ végén Tóth Árpád ezt írja e versekkel kapcsolatban: „Az angolok közül Miltont találja meg legelőször a jelen könyvecske lapozgatója. A L'Allegro és Il Penseroso Miltonját, aki még nem volt komor és vak, hanem csillogó, fiatal szemeibe Olaszország szépségeit itta fel. Ezek a versek nemcsak az angol költészetnek, hanem az egész világirodalomnak is csodálatos remekei: tömörség, elcsapongás, báj, fenség, szín, elegancia, lendület, bámulatosan hangszerelt teljessége él bennük örök életet.“ A magyar közönség előtt Milton korábban csak mint „Az Elveszett Paradicsom“ vallásos költője volt ismeretes,³⁸ és sokkal inkább hírből, mint valóságos olvasói élményekből.

³⁷ Föltehető az is, hogy Tóth Árpád a „Nyugat“-nál hasztalan próbálta elhelyezni veszélyes kéziratát. — Czakó Ambró — Gyergyai Albert közlése szerint — *quaker* volt és quakerek adományából alapította lapját. Turóczi-Trostler József úgy tudja, hogy a lapot a szabadkőművesek támogatták.

³⁸ Arról sejtelve is alig lehetett a kornak, hogy Milton, „Az Elvesztett Paradicsom“-ban is, „a maga kora haladó eszméinek meg nem alkuvó harcosa, a köztársasági eszmének Európaszerte akkor legjobban felkészült elméleti tudósa és bizonyos értelemben az angol forradalom költője volt“. (Lutter Tibor: John Milton A Paradicsom Elvesztése C. Hőskölteménye És A 17. Századi Angol Forradalom, Világirodalmi Évkönyv, Bp. 1953. 213. l.)

Mikor a proletárforradalom elárultatása és bukása után a forradalommal együttérző írókat és tudósokat útfélre vágta az ellenforradalom, ezek megpróbáltak kisebb-nagyobb fórumokat teremteni a szabadabb szellemiségnek, olykor csak a pallérozottabb, „európaibb“ ízlésnek. Így született meg a „Monumenta Literarum“ sorozata is, amelyet Király György szerkesztett, Kozma Lajos dekorált és Kner Izidor adott ki Gyomán („Király — Kozma — Kner, a három destruktív K“ — mondogatták akkortájt). A sorozat 7. száma Milont mutatta be, de nem a vallásos eposz szerzőjét, hanem a magyar olvasó előtt még hírből is ismeretlen Milont, az emberi öröm és emberi fájdalom nagy énekesét, aki Lycidásban „az uralma tetőfokán álló, romlott papság vesztét jósolja“ s aki nem siratja szeme kihunyt világát, mert „fénye Szabadság szent harcán veszett“. Hogy mit akart Tóth Árpád kiemelni Miltonban, azt jól mutatja jegyzete, amelyet éppen ehhez az utóbbi verssorhoz fűz: „Milton akkor vakult meg, mikor szemét megerőltette híres könyve írása közben, melyben kimutatta, hogy a szabad angol nép jogosan végeztette ki zsarnok királyát.“ A „Monumenta Literarum“ első 12 füzete egyébként Milton kisebb versein kívül az „Énekek Éneké“-t hozta, továbbá Argirus és Tündér Ilona históriáját, Vörösmarty „Cserhalom“-ját, Apuleiust („Amor és Psyché“) Kaposi József Dante-dícséretét, Aucasin és Nicolete széphistóriáját (Tóth Árpád fordításában), Coleridge „Vén tengerész“-ét, egy Stifter-novellát, Molière „Les Précieuses Ridicules“-jét, a Faust-népkönyvet s Lev Tolsztoj „Két zarándok“-át.

Hogy Tóth Árpád fordításai között ott látjuk Poe Hollóját is, magától értetődőnek kell találnunk. Ez a vers is azok közé tartozik, amelyeknek mentül teljesebb magyar tolmácsolásáért valóságos versengés folyt költőink, műfordítóink között, ha nem is oly szervezett és egyetlen rohamban lezajló, mint az „Über Allen Gipfeln“ esetében. A Holló fordítását így indokolja Tóth: „A különös víziók és hullámzó muzsikák költőjének, az amerikai Poe-nak híres Holló-ját mindenki ismeri, főleg Szász Károly sok tekintetben klasszikus fordításából. Új fordítását okolja meg az az ellenállhatatlan inger, mely minden generáció költőjében fel-felébredt, hogy egy-egy halhatatlan vers megszólaltatását a maga korának mesterségbeli vívmányaival újra meg újra megkísértse.“ Kétségtelen, hogy a „Nyugat“ virágkorával egybeesik a magyar Poe-kultusz. A folyóirat 1909-ben hozza Babits Poe-fordításait. 1910-ben egy kötetnyi Poe-tanulmányt ad ki Elek Artur. Kosztolányi 1913-ban — Szász, Lévyay, Ferenczi Zoltán, Kozma Andor után — újra lefordítja a Holló-t. Ugyanez évben zajlik Elek Artur és Kosztolányi vitája a Holló fordításáról. 1916-ban Pásztor Árpád adja ki „Találkozásom Poe A. Edgarral“ c. könyvét, életrajzi riportoknak, vallomásszerű méltatásoknak és egy sor műfordításnak nem érdektelen egyvelegét. Bizonyos, hogy — Adyt nem nézve — szinte egész „nyugatos“ líránkban volt valami dekadens vonzalom a Poe-i szellemiség felé. Polgári, humanista költőinktől 1905—1919 közt nem

volt idegen az ízelgetett halálvágy, az élveteg melankólia és a túlérlelt zeneiség — a bomlatag polgári kultúrának ezek az ernyesztő jegyei. Ez a hangulati rokonság a nekiviruló Poe-kultusz egyik tápláló forrása. A másik egy konkrét művészet-technikai izgalom, amely persze szintén nem véletlenül vett erőt a kor jelesein, hiszen a formai elemeknek már-már fetiszizáló tisztelete, amely olykor a tartalmi mozzanatok nyílt lekicsinylésével is együttjárt, szorosan összefügg a társadalmi erők alakulásával, a túlérlett kapitalizmus vonásainak erősebb kiütkezésével. A Holló bonyolult rím- és ritmusorgiájánál egyetlen feladat sem izgatta jobban a kor költőit, ennek a nagy, nehéz versnek tizenkét magyar változatát ismerjük.³⁹

Végül az „Aucasin és Nicolette“ fordításáról szólunk. Ez a szépséges „chante-fable“ is a „Monumenta Literarum“ I. sorozatában jelent meg, ez volt a 3. számú füzet. A szaracén rableánynak és az ifjú grófnak a főúri apagógjén is diadalmaskodó szerelmét Tóth Árpád valószínűleg a sorozatot szerkesztő Király György kérésére fordította le. Hogy örömmel vállalta a feladatot, nem kétséges. A demokratikus célzatú, gyöngéd és szenvedélyes érzelmekkel teljes tartalom, a prózai és verses formát váltogató XIII. századi szöveg, amely az archaizálás filologikus-játékos alkalmait is bőven kínálta, s végül az a körülmény, hogy előtte senki sem tolmácsolta magyarul a kis népi remekművet — mindez vonzhatta, ihlethette a költőt.

Ezeket a versfordításokat szemügyre véve, első pillantásra megállapíthatjuk, hogy a gyűjtemény egyetlen olyan költőt s egyetlen olyan művet sem tartalmaz, amely méltatlan volna arra, hogy egyik irodalomból átplántálják a másikba. Samaintól Miltonig és O'Shaugnessytől Goetheig ível a fordító érdeklődése. Samain és O'Shaugnessy nyilván az alsó fokot jelzik a tolmácsolt költők értékskáláján, de ők a fordítói pálya elejére esnek, a legkésőbbi Samainfordítás is — s az *egy* O'Shaugnessy darab — legalább is 1917 előtt, de esetleg még jóval korábban készült. Némi joggal a válogató igény folytonos fejlődéséről lehet beszélni. Kétségtelen, Tóth Árpád versfordításainak gyűjteménye egy kis világirodalmi antológiát ad. Terjedelmében ugyan csekély ez az antológia, s térképén sokkal több a fehér, mint a színes folt, de színvonalában valóban világirodalom. S ha most összegezzük azokat a motívumokat, amelyek Tóth Árpádot az egyes darabok magyarul való megzengetésére ösztönözték, az aktuális politikai harc célzata mellett és olykor azzal összefonódva, rátalálunk a belső rokonságra, a versenyre serkentő „nehéz“ feladatra s a hazai irodalom ismeretlen mesterművekkel való gazdagításának vágyára. De akár politikai harcról van szó,⁴⁰ mint Wilde, Lenau vagy Milton, akár rokoni

³⁹ Poe magyar útját nagyban megkönnyítette, hogy legszenvedélyesebb európai propagátora éppen Baudelaire volt. V. ö. E. A. Poe Összes Költeményei, Franklin, é. n. Kardos László bevezetése, 8–9. l.

⁴⁰ Nem érdektelen rámutatni, hogy a műfordító téma-választása mennyire rávall a műfordító szándékaira, indulataira, rokon- és ellenszenveire, s erre példának idézni Babitsnak egy megjegyzését, amelyet egy Tennyson-fordításához fűzött olyan időben,

hangulatokról, mint Samain és Keats, vagy a formai akrobatizmus izgalmairól, mint Poe, vagy ismeretlen területek meghódításáról, mint az Aucasin és Nicolette esetében, Tóth Árpád mindig csak igazi „szépségekhez“ nyúl, olyan művekhez, amelyeknek magas esztétikai rangjához, művészi megmunkáltságához kétség nem fér. Versfordításaira szinte kényesebb, mint eredeti költészetére. Napilapokban itt-ott ráakadt a kutatás könnyed kézzel odavetett, a kötetekbe be nem gyűjtött, szerényebb alkalmi célokat szolgáló, főképp ifjúkori Tóth Árpád-versekre, de könnyelmű verses fordítás nem került elő egyetlen egy sem, sem kéziratossal, sem napilapból, folyóiratból begyűjtetlen.

Mégis, szólunk kell itt a költő versfordítói munkásságának egy olyan mozzanatáról, amely nem annyira órá, mint arra a korra jellemző, melynek súlyos, zsarnoki viszonyai közt élt és alkotott. Egy operett-librettó verseiről van szó. Tóth Árpád a proletárforradalom bukása után állás nélkül maradt. Rövid időre bejutott ugyan egy bankba, de néhány kollégája, aki nem bírta elviselni, hogy a költő hivatali munkája végeztével könyvei közé vonul, kimarta onnan. A kenyértelenség legsúlyosabb óráiban sietett a költő segítségére — Tóth Árpád ekkor már apa is volt — Karinthy Frigyes, aki Beöthy Lászlónak, a Király Színház igazgatójának felhívására, elvállalta egy angol operett szövegek fordítását. Karinthy a verses részeket Tóth Árpádra bízta, aki zsákutcás helyzetében elfogadta a baráti segítséget és lefordította a verseket. 1920. október 25-én írja Nagy Zoltánnak: „Karinthyéknél voltam párszor „Utahi lány“-ügyben; ők is jól vannak, az „Utahi lány“ is (heti 1 500 K. jut egynek-egynek). Beöthy igazgató úr azonban kijelentette Karinthynek, hogy Arany Jánosokkal máskor ne csináljon operettet. Ha akarom bók, ha akarom, nem bók! De semmiesetre sem pénz!“⁴¹ „Az Utahi lány“ c. operett angol szövegét James T. Tanner írta, zenéjét Sidney Jones és Paul A. Rubens. A szövegek könyv jelentéktelen mű, mindenképpen méltatlan a fordítókhoz, akik — mégis — minden tőlük telhetőt megtettek, hogy sikeres munkát végezzenek. Tóth Árpád debreceni élelap-szerkesztő korában némi gyakorlatot szerzett a felszínes, híg verselésben, s most hosszú évek után, kénytelen-kelletlen, újra kipróbálta „képességeit“. Íme néhány részlet a librettó verseiből:⁴²

*Mily botrány, mily szenzáció,
A lap ma ezzel van tele
Egy táncosnőt vett el a gróf
És hipp-hopp szökni ment vele!*

amikor támadások érték az öncélú, formalista költészetet. „... L'art pour l'art!.. Hát íme, azért is! hadd szóljon a régi „üres technika“... S még nem is valami olyan névtől való, amely kedves az ő füleiknek: hanem Tennysontól, az angol missek költőjétől Igazi misseknek való vers!“ (Nyugat, 1924. I. kt. 87. l.)

⁴¹ Nyugat, 1938. II. kt. 93. l.

⁴² A szövegek könyv kéziratossal maradt fenn, a Széchenyi Múzeum színház-történelmi főosztálya őrzi.

*A gróf papát a szörnyű hír
 Leverte, ó, ez nem csuda.
 Kis hitja annak, hogy szegényt
 Nem csapta úgyba a guta!
 Mert kérem, mindig így van ez,
 Ha gróf balett körül forog,
 Mesalliance lesz ott a vég,
 Ó, jajj, ez már szokott dolog ...!
 Nekünk ilyen pompás esélyt
 A jó szerencse nem kínál,
 Egy finom társasági nő
 Ilyen jó partit nem csinál.*

(I. felv. 1. jel.)

*Csoda könnyedén lejt ez Dóra!
 Ha a tánc puha sodra kering,
 Minden víg fiú érte rajong csak,
 És érte sír, jajong csak,
 Ez a sok fura úr,
 Aki mind megvadul,
 Ha a Dóra mosolyra gyúl.*

(I. felv. 1. jel.)

*Minden férfi de jó madár,
 Mind mily gaz, csúnya csóka,
 Mint kis gerlice búgna bár,
 Álnokság csak a csókja!
 Rám is nézett egyszer egy legény,
 Törbe is esett
 Szívem akkor, a szegény.*

(I. felv. 7. jel.)

*Mikor engem a gólya
 A földre letett,
 Odakint csunya köd, csunya sár volt.
 Csupa árny fonta át
 A kicsinyke szobát,
 De az én szívem már csupa nyár volt.
 Fura víg fiú volt
 Ez a kis jövevény,
 Hipp-hopp megölette a bábát.
 Pólyából kirugott
 A tejtől berugott,
 S fura táncra emelte a lábát! ...*

(I. felv. 9. jel.)

*Ha nője nincs, a lét sivár,
Az árnyak búsan nőnek,
Azért hát tiszta hála jár,
Minden kis drága nőnek!*

(II. felv. 14. jel.)

A sok ügyes rím, a táncoló anapesztusok rávallanak a nagy rutinú verselőre, de a szöveg egésze nem emelkedik a magyar operettvers szintje fölé, sőt helyenként érezhetően alatta marad. Hiába, Tóth Árpádnak már nem volt kenyere a híg munka. Persze, jószerencse, hogy a librettó némi pénzhez juttatta az inséges családot, de alig lehet felháborodás nélkül látni, hogyan szorította a kapitalizmus irodalom-alatti szférákba a kor egyik legnagyobb magyar költőjét. Fájdalmas látni, hogyan fokozza le önmagát egy nagy művész a betevő falatért. Az is fájdalmas ezekben a versekben, hogy a költőnek olykor kísértetiesen „sikerül” eltalálnia a kor olcsó verselőinek ellenszenves, lelketlen versmódját („ez a sok fura ur, Aki mind megvadul, Ha a Dóra mosolyra gyűl”), de az is, ha alkalmilag prostituált tollából mégis kiszalad egy-egy művészi rangú sor („Ha a tánc puha sodra kering...”) mintegy jelezve a tehetség elfojthatatlan erejét.

2.

Ha azokat az elveket próbáljuk rekonstruálni, amelyek szerint Tóth Árpád megítélt egy műfordítást, illetve, amelyek szerint műfordítói gyakorlatában eljárta, először idevonatkozó elméleti jellegű nyilatkozatait kell megvizsgálnunk. A polgári irodalom évtizedeiben időnként, nálunk is, külföldön is, felvetődött az az alapvető kérdés: lehet-e, szabad-e egyáltalán verset, kiváltképpen lírai verset fordítani? Időnkint művésziellen vállalkozásnak, szükségképpen kontár műveletnek tetszett, hogy olyan tartalmakat, olyan hangulatokat, érzelmi, érzéki hatásokat, a képzeletnek olyan finom játékeit, amelyek nyilvánvalóan egyetlen nyelv egyszeri adottságai révén születhettek meg úgy, ahogy költői alkotásul megszülettek, valaki egy más nyelv másfajta adottságaiból szüljön újjá. Ma már tisztán látjuk, hogy ez a kétely a dekadencia korára jellemző, s a korral el is kellett, el is kell enyésznie. A műfordítás létjogának ilyen kétségbevonása mögött az a formalista felfogás húzódik meg, hogy a műalkotás lényege az alaki szférában rejlik, nem az eszmei-gondolati-tartalmi elemekben. Az ilyen formalista szemlélet számára a vers genezisében a nyelvi-formai elemek az ősmozzanatok, amelyek döntően megszabják az eszmei mondanivaló akakulását. S minthogy ezek a nyelvi elemek valóban egyszeriek, rendszerint egyetlen nemzethez kötöttek, egyszerinek s tovább nem plántálhatónak kell látnunk — vélik — a belőlük sarjadt, általuk determinált „tartalmat” is. Ez a formalista okoskodás még

a dekadens kor költészetének is csak egy részére volt érvényes, t. i. a tisztán külső nyelvi hatásra törő, eszmeietlen versjátéokra. De teljességgel értelmetlen minden egészséges, a szó mélyebb értelmében vett alkotásra, kivált az eszmeiség jegyében fogant költészetre vonatkoztatva. Az eszmei tartalom szervelesen alakult művészi formája persze kisebb-nagyobb torzulásokat, zúzódásokat szenvedhet, viszont kivételesen szerencsés esetben a tartalommal még adekvátabb is lehet, mint az eredeti forma.⁴³ A versfordítás lehetőségének alapvető kérdése természetesen Tóth Árpádot is foglalkoztatta. „Lehet-e valamely költeményt — kérdi egyhelyt — minden tökéletességével egyetemben átültetni egy másik nyelvre, hogy teljesen az eredeti hatását éadjuk el? Hiszen a versnek, a kötött formájú beszédnek sokkal kényesebb, sokkal kitapinthatatlanabb a hatástkeltő mechanizmusa, mint a prózáé... Itt a legfőbb, legművészebb hatást annyira kizárólagosan csak a nyelv-zenei eszközök használata idézi elő, hogy a kifejezésre szánt eszmei tartalom már régen lomtárba való „repedt fazék“ lehet, mikor a költemény szavaiból még mindig a szférák örök zenéje csilingel. És minden nyelv más-más hangszer, az egyiken eljátszott darab aligha ismételheto ugyanúgy a másikon.“⁴⁴⁻⁴⁵ „Eszmei tartalom“ és „forma“ viszonyáról a költő itt még az idealisztikus polgári esztétika nyelvén szól, s az egész okfejtés azt sejteti, hogy Tóth Árpádnak komoly kételyei vannak a versfordítás lehetőségei felől. A dolog nem így áll. A bevezető kérdés csak aféle retorikai forma, amely a vitakészség lendületvételét érezteti. A költő a fejtegetések során sem *igen*-nel, sem *nem*-mel nem felel, de — főleg a Babits gyakorlatából vett példákkal — azt bizonyítja, hogy a fordító nagyjából egyenértékű képet adhat az eredetiről. Fejtegetéseiből határozottan kihallik a ki nem mondott *igen*: a nyelvi-zenei inponderábilik finom csereberéjének végtelenül gazdag lehetőségébe vetett hite erre mutat. S méginkább az a tiz-tizenkét esztendő, amelyet a költő a versfordítás művészetére szánt rövid életéből. Mindazonáltal: ha optimista volt is a versfordítás lehetőségeit illetően, a fordított verset, elvileg, nem emelte egyszintre az eredetivel. Úgy érezte, hogy a legjobb fordítások sem örökéletűek, s az eredetivel a tartósság tekintetében nem állhatják a versenyt. Ezért vállotta, hogy a nagy alkotásokat „minden tovatózó nemzedék“-nek újra meg újra meg kell hódítania „hazánk nyelvén“. A műfordítást örökös kollektív nemzeti küzdelemnek látta, amelynek során az egymás nyomába lépő fordítók „az új vívmányok segítségével“ egyre teljesebben teszik tulajdonukká az idegen kincseket. Nem ismert tehát végképpen megoldott fordítói feladatokat. A Readingi Ballada 1921-es kiadása előtt írja: „A fordítások közös sorsa, hogy lassan lassan megkopnak: az a lélek, mely az eredetit alkotta, mégis csak

⁴³ V. ö. Kardos László Válogatott Műfordításai, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 401—402. l.

⁴⁴ Tóth Árpád: Babits műfordításai. Nyugat, 1920. I. kt. 212. l.

⁴⁵ U. o.

az eredetinek titkos, át nem ültethető, ki nem elemezhető lényege marad, s a fordítás, a nagy lélek híján, elhalványodik, mihelyt a fordító generációjának technikai felkészültsége rozsdásodni kezd.“ Tóth Árpád kétségtelenül kora korlátait sínyli, mikor „titkos“, „ki nem elemezhető lényeg“-ről s a „nagy lélek híján“ a fordítás elhalványodásáról beszél, annyi azonban kétségtelen, s az irodalom tényei is bizonyítják, hogy a nagy idegen alkotásokért szinte másod-harmad nemzedékenként megindul a fordítók nyugtalan, megújuló rohama. Hányadszor gyűrűzőzik neki éppen napjainkban műfordításunk a görög tragikusoknak, Shakespeareanak, a Faustnak, az Anyeginnek!

Ami a műfordítás értelmét, célját, hivatását illeti, Tóth Árpád elméleti síkban elsősorban az új tehetségek gazdagodására, izmosodására gondolt. „...különösen az új tehetségek megizmosodásához szinte feltétlenül megkívánatnék a fordítói erőfeszítés, ez a kitűnő izlés- és fejlődés-iskola. Nem azért kívánnánk több műfordítást, mintha halvány Ady- és Babits-utánczók mellett holmi affektáló külföldi majmolás hiányát fájlalnók, de úgy hisszük, hogy éppen a külföldi költésnek saját nyelvünk eszközeivel való átélése igazi gazdagodást, tisztultabb önkritikát eredményez...“ Az önkritikát tehát összekapcsolja a nemzetközi érintkezéssel, a magyar irodalom fejlődését külső irodalmak megismerésével, nyelvünkön való megszólaltatásával. Ezekben a gondolatokban a nemzeti elzárkózás reakciós eszméje oldódik fel, éppen olyan történelmi pillanatban (1920!), amikor az elzárkózás beteg tendenciája a magyar társadalomnak jelentős részénél érezhető volt. Az irodalmi műveltség emelésének gondolata szorosan kapcsolódik a fiatal tehetségek izmosodásának gondolatához. Az „Örök Virágok“ előszava ezzel a mondattal zárul: „Ha csak néhány fogékony lelket is megcsap... az 'Örök Virágok' drága illata, mely engem elandalított, jó szolgálatot tettem hazám műveltségének.“

A sikeres versfordítói munkássághoz nagy segítségnek, csaknem elengedhetetlen föltételnek tartotta a mentül fejlettebb, a bravuros formai készséget. Csak ennek a formai hajlékonyságnak a birtokában követheti a fordító az eredeti szöveg versalakjait, a lehető hűséggel. Tóth Árpád „lehető“ hűségről beszél. Ezt a kérdést sehol sem fejt ki tüzetesebben, de minden okunk megvan föltenni, hogy a formai hűség kérdésében sem volt dogmatikus. A fordítás formai hűségét megkövetelte, de nem irreálisan, nem végletesen. A „lehetséges“ hűségre gondolt. Fejlődése során ebben a tekintetben elvei szigorodtak. Abból a módból, ahogyan például Baudelaire-fordításait a centenáris kiadás számára átdolgozta, világos, hogy a szótagszám és a hímnő rímek dolgában a huszas évek elején fokozottabb igényeket támasztott önmagával szemben is, mint azelőtt. Ez az igény azonban nem jelentkezik versfordítói munkássága egész területén. Mert míg Baudelaire-ben a nibelungizált sorokat szabatosabbá idomítja, addig például Du Bellay, Ronsard

⁴⁶ Ronsard szonettjét Nagy Zoltán is lefordította, sorai közt nibelungizáltak is vannak. A fordítás így kezdődik: (Lásd a 301. oldal alján).

Saint-Amand szonettjei ugyanabban a kényelmesebb, pótlásos formában jelennek meg az „Örök Virágok“ lapjain, ahogy hét évvel korábban napvilágot láttak. A formai liberalizmust tehát össze kell kapcsolnunk a fordítandó költő irodalomtörténeti tekintélyével, illetve verstanának természetével. Nem Tóth Árpád az egyetlen műfordító, aki kevésbé ismert és jelentős alkotások tolmácsolásában több szabadságot enged meg magának, mint ismertebb s így mintegy szélesebb körben ellenőrzött művek esetében.⁴⁷ A Baudelaire-átdolgozások kapcsán azt is meg kell említenünk, hogy — az ünnepi kiadás előszavának tanúsága szerint is — nemcsak Tóth Árpád, hanem az egész fordító-hármas revízió alá vette régebben készült fordításait. „Fordításaink közt egyébként olyan is akad, melyek magunknak is régebbi munkáink. Most, hogy ezeket itt ismét kiadtuk, igyekeztünk őket újabb fordításaink szigorúbb elvei szerint átdolgozni.“ Az átdolgozást a Baudelaire-i pedantériával indokolja a Tóth Árpád fogalmazta előszó: „Baudelaire verselése nem hanyag és szeszélyes, hanem kemény, kötött, szinte pedánsabb a klasszikusnál. A sorok hosszúsága, a caesura s a hím- és nő-rímek (két verset kivéve, pontos) váltakozása, a szonettek végig rímélése, vagy végig-nemrímélése, maradéktalan beleszámítva a hatásba, a legkisebb eltérést is tiltják. Azt a szabadságot sem engedhettük meg, ami régi fordítóknál szokásos volt: hogy a francia sort magyar alexandrinnal helyettesítsük; mert azon kívül, hogy a magyar vers a hím- és nő-rím igazi különbségét nem adja vissza, egyébként sem alkalmas e komplikált, modern hangulatok öltönyéül.“ Tehát: az irodalomtörténeti tekintély sugallata mellett közrejátszik a fokozottabb formahűségben a Baudelaire-i költészetnek általában szigorú alaki karaktere is. A formahűség kérdésében vallott elveivel Tóth Árpád közel állott Arany Jánoshoz. Arany is ellene volt a végletes és kicsinyes „formai bibelés“-nek, sőt úgy vélekedett, hogy néha teljességgel el lehet vetni az eredeti versalakot: „Mi azt hisszük — írja — hogy bizonyos körülmények között a fordító eldobhatja az eredeti mértéket, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, amely nemzeti nyelvén amazzal analóg s mint megszokott nemzeti idom jobban behízelgi magát“.

A lehető formai hűség követelménye semmiképp sem járt együtt Tóth Árpád elgondolásában azzal a röghöz tapadó mechanikus pontossággal, amely az idegen versnek úgyszólván ütemenként, szavanként való fordítására törekszik.⁴⁸ Kosztolányit azért dicséri, mert nem a szó „fukar“ értelmében „pontos“,

⁴⁷ Babits például ezt írja a Pávatollak (Táltos, 1920) előszavában: „Mikor Dantét vagy Shakespearet fordítottam, a műfordítás minden igényeit ki akartam elégíteni. De ezeket a verseket magamnak csináltam. Tanultam rajtuk.“

⁴⁸ „A formalisták . . . — írja a Lityeraturnaja Gazeta 1951. december 8-i száma — megszámláltak minden szótagot, minden szót és rímet, az utolsó betűig, s mindezt az utolsó pontig vissza is akarták adni s ezzel megölték az eredeti alkotás eleven lényegét“.

Ha majd öreg lesz, este, mikor a gyertya ég
S ott ül majd, Asszonyom, a tűzhely mellett fonva . . .

(A Hét, 1910. évf. 72. l.)

hanem inkább „az egyes költők eszközeit figyeli meg és alkalmazza újra“. Csak így érhető el, hogy a fordított költemény eredeti vers benyomását keltse. „Így írta volna meg Poe a Hollót, Whitmann a lokomotív-ódát, ha a magyar nyelv anyagát gyúrták volna jellemző formáikba, sajátos eszközeikkel.“ Tóth formulája itt egész közelről érinti Pázmány Péter egykori formuláját, amely szerint a fordításnak olyannak kell lennie, mintha eredetileg is magyar ember, magyar nyelven írta volna. Ugyancsak Kosztolányival kapcsolatban írja Tóth Árpád erről a kérdésről: „E módszert lehet kifogásolni, de senki sem tagadhatja, hogy egy költemény különös éltető hőfokát ily módon lehet előgalvanizálni legsikeresebben a fordító nyelvének idegenül húzódozó szavaiból.“ Tóth Árpád szemében — műfordítói gyakorlatából ez még meggyőzőbben fog kitűnni — ez az *éltető hőfok* rendkívül fontos. „Kosztolányi fordításai élnek — mondja — s ez a legfőbb dicséret, amit fordításról mondhatok.“⁴⁹ A „friss és eleven hatás“ érvével menti Tóth Árpád Babits-nak olyan merészségeit (amelyekkel érezhetően nem ért tökéletesen egyet), mint a Shakespeare szövegébe iktatott *gilt*, *egzecéroz*, *szerencsemama* szavak. Az élő versszöveg a feltétele annak, hogy az olvasó „zavartalan élvezettel“ merülhesse el a fordított műben. Szász Károlyban, akinek pedig Holló-fordításáról nagy elismeréssel szólt s akinek Vihar-tolmácsolását Babitsé mellett sem tartotta rossznak, nyomatékosan kifogásolja Tóth Árpád, hogy „furcsa bogarai, döccenői, nyelvi ritmikai erőszakosságai zavarják az olvasó örömét“.⁵⁰ (Tóth „fordítás-gyáros“-nak is nevezi a szapora munkájú Szászt, aki futtában papírra vetett részletekkel terheli fordításait. Ez a megbélyegzés akkor is figyelmeztethetne Tóthnak Szászéval teljesen ellentétes, csiszoló, aggályos fordítómódjára, ha egyébként nem is volnának adataink munkamódszeréről.)

Tóth nem tartja hibának, ha a szöveg szép világossága kedvéért a fordító feláldozza a ritmus *képleti érdekeit*, például „a sorok tiszta jambikus liktetését“. Ezt sokkal türelmesebben nézi el, mintha a fordító toldaléksorokkal szaporítja az eredeti szöveget. Vallani látszik a Wilamowitz-i tételt: „Übersetzen ist kein freies Dichten“. A „Vihar“ Babits-féle fordításának nagy érdeméül tudja be, hogy „szemben a szószaporító Szász-féle“ fordítással — a magyar változat nem tér el az eredeti sorszámától. (Sajátképen, nem ilyen kritikusan néz a toldalékszavakra; a „cheville“-ekre. Babitsnak egy ilyen toldását még mintha dicsérmé is: „... Babitsnak a maga tömör három sorában még egy „cheville“-re is jut helye: a „kéj“ szó elé még beillesztett egy jó jelzőt, a „vak“ melléknevet“). A tartalmi hűséget egyenesen hibának tartja ott, ahol a költő igazi mondanivalója kijátszhatatlanul kötve van bizonyos formai elemekhez. Shakespeare „Vihar“-jában az öreg Gonzalo (II. felv. I. szín) ezt a jelzős kifejezést használja: „widow Dido“. Szász itt

⁴⁹ Tóth Árpád: Kosztolányi: Modern költők, Nyugat, 1914. I.kt. 287. l.

⁵⁰ Tóth Árpád: Babits Mihály „Vihar“-fordítása. Nyugat, 1917. I. kt. 221. l.

Didot „özvegy“-nek nevezi, Babits — „zsidó“-nak. Szász lefordította a szót, de elejtette a szójátékot. Babits — „Arany Jánoshoz méltó bravurral“ elejtette a Shakespeare-i szó fogalmi tartalmát, de megmentette a szójátékot, amelyhez a ténybeli alapot Dido főníciai-sémi származása adta. Igaza van Tóthnak: „... a szellemeskedő udvari urak tréfájában fontosabb a „widow“-nak a „Dido“-val furcsa összerímélése, mint magának a használt jelzőnek az értelme.“⁵¹

A forma liberálisabb vagy szigorúbb kezelésének dolgában Tóth Árpád a szigorúbb megoldások felé fejlődött. Ha — mint a Pléiade költőinek esetében tapasztalni — fordításainak későbbi, kötetbeli kiadásában nem minden esetben vállalta a feszesebb formákra való átdolgozás fáradtságát, annak mélyebb, szakmai okai is voltak, mint a tolmácsolt költők irodalomtörténeti tekintélye. Az Örök Virágok előszavában ezt olvassuk: „Ami a formai megoldást illeti, újabb fordításaim a legteljesebb szigorúsággal igyekeznek az eredeti idomhoz simulni. A régebbi fordításokban, főleg a francia alexandrinus átültetésében, a szabadabb sorlüktetést alkalmaztam, s mellőztem a férfi- és nő-rímek kérlelhetetlen váltakozását. Ennek talán volt is némi jogosultsága: érzésem szerint volt benne valami *belformai* hűség. A Ronsard-kori francia versek még csak ismerkedőben voltak a későbbi megmerevült szabályokkal, a legújabb kori, szimbolista költemények pedig tudatosan szakítottak is velük. Ezeknek szabadabb lebegését a magyar átültetésben is éreztetni kellett valahogy s ennek a célnak igyekezett, szinte ösztönszerűen, közelébe férkőzni fiatalabbkori fordításaim kedvemre való „nibelungizálása“. Tartalmi tekintetben régi és új fordításaimban egyaránt a lehető teljes hűsége törekedtem.“ A tartalmi hűség kérdésével, amelyet itt az utolsó mondat érint, Tóth Árpád általában keveset foglalkozik, bár Babits tartalmi pontosságát helyenként nyomatékosan kiemeli, például Szász Károlyval szemben. Hogy ezt a kérdést nem elemzi olyan érdeklődéssel, mint a forma kérdéseit, annak természetes magyarázata, hogy a tartalmi hűség követelményét kezdettől végig változatlanul vallotta — ekörül nem látott problémákat, nem látta engedmények lehetőségét.

A magyar polgári költészet a szabadabb, sőt szabadosabb individualizmus jegyében alakult ki, s egy költészet értékét a kor kritikusai nem utolsó sorban azon mérték, mennyiben reprezentál önálló, újszerű, mindenki másától különböző egyéniséget. Az individualitásnak ez a meg- majd túlbecsülése érződik a kor műfordításain is: a legjobb verstolmácsok többé-kevésbé átítatják, de legalább is átszínezik fordításaikat saját költőiségükkel. Mennyi szűrődhetik át a fordításba a fordító sajátos színeiből, anélkül, hogy az új elem meghamisítaná az eredeti szöveg tónusát — s másfelől: születethetik-e az eredetivel adekvát értékű fordítás, ha nem kap benne erős szerepet a fordí-

⁵¹ U. o.

tást végző költői individuuum? — ezek a kérdések szüntelen izgatták a század első évtizedeiben azokat, akik a műfordítás elméletével foglalkoztak.⁵² Hogy Tóth Árpád fordításai mennyiben és mennyire tóthárpádiak, arról a konkrét fordítások elemzése során tüzetesebben is szólnunk. Egyelőre csak azt állapítjuk meg, hogy Tóth Árpád ebben a kérdésben *elvileg* nem tudott döntésre jutni. Ugyancsak a „Vihar“ fordításának a bírálatában érinti ezt a problémát: „...emlékezzünk meg Babits fordításának arról a tulajdonságáról, mely nem fordítói érdem, de mégis a szép fordítás olvasásának külön gyönyörűsége, t. i. a versek ‚babitsosság‘-áról. Főleg a rímes részleteknél jelenik meg ez a tulajdonság, mely abból áll, hogy anélkül, hogy az eredeti szöveg hangulatát vagy a fordítás hűségét zavarná, a rím- és fordulatkezelés Babits gyönyörű verseire emlékeztet benünket.“ Ezekben a sorokban a „nem fordítói érdem“ szavak kettős értelmet hordoznak. Jelenthetik — és jelentik is — elsősorban azt, hogy a „babitsosság“ — vagy elvi síkon maradva: a fordító-költőnek a fordításon átütő sajátos tónusa — nem specifikusan fordítói érdem, hanem a költői erő, az alkotó művész „jelenlétének“ elrejtetlen bizonyítéka, egy bizonyos plusz, amellyel a fordító-költő megajándékozza az eredetit. De jelenthetik — és jelentik — ezek a szavak azt is, hogy a fordítás individualizálása nem érdem, tehát hogy a fordító egyéniségének a fordításba való beáramlása nem kívánatos valami. Tóth kritikusi vallomása szerint viszont a gyakorlatban — éppen a „Vihar“ fordításában — az individualizáltság az olvasónak „külön gyönyörűség“. Vagyis: *elvileg* nem tud fenntartás nélkül állást foglalni a fordítói individualizmus mellett, de a konkrét esetben ezt a jelenséget pozitívan értékeli. Ez a magatartás később sem változik. A Vihar-kritika után három esztendővel — ugyancsak Babitsot elemezve — ezt írja a fordítóról: „Az ideális műfordítótól megkívántató tipikus tulajdonságok közül az egyik legfontosabb megvan nála, a másik nincs. Az egyik: a meglévő: a minden formai nehézséget semmibevevő verselési s ami ennél még kiemelendőbb, kifejezésbeli tökéletesség — a másik, a hiányzó: a fordító egyéniségének engedelmes alárendelése az eredeti költő sajátágaival szemben.“ Abból, hogy a jó műfordító második alapvető tulajdonságául felismert ön alárendelés nincs meg Babitsban, Tóth Árpád nem vonja le a logikus következtetést, hanem az elvi síkból a konkrét fordításokhoz szállva alá, ugyanarra a paradoxul csengő eredményre jut, mint három évvel ezelőtt: „... éppen ezekben (a „babitsosság“-okban) van a Babits műfordításainak különös varázsa, az a nagyszerű, friss, élő energia, mely (az eredeti értékeivel) újra és újra egybevegyíti egy leküzdhetetlen eredetiségű, egyéni költői mód értékeit...“⁵³ Ez a paradox álláspont, mint később látni fogjuk, bizonyos

⁵² „... minden költő-megnyilatkozás közt a műfordítás az, amelyben az egyéniség a legellenállhatatlanabban gyónja ki magát. Az, hogy kitől s mit fordít, még inkább: kit hogyan hamisít meg: szinte grafikonon mutatja ösztöne irányát...“ (Németh László: Tóth Árpád. Erdélyi Helikon, 1928. 485–491. l.)

⁵³ Tóth Árpád: Babits műfordításai. Nyugat, 1920. I. kt. 212. l.

mértékig önvédelem, magamentés is, hiszen Tóth Árpád fordításain is bizvást nyomozható majd a Tóth Árpád költőegyénisége. Nincs minden tanulság nélkül, hogy a kor irodalmi közvéleménye, amely Babitsnak és Tóth Árpádnak nemcsak megbocsátotta, hanem már-már javára írta a fordított versek individualizálását, ugyanezt az eljárást — az „ugyanez“ itt egészen tág értelemben olvasandó — Kosztolányinál hitelrontó túlkapásnak minősítette. Az elbírálás elvi egyenlőtlensége mögött bizonyára ott lappang a különböző költői és emberi egyéniségek, tehát a fordításba szűrődő idegen elemek különböző értékének és értékelésének a tényezője is. Tóth Árpádnak a nehéz kérdésre adott válaszában van valami, ami korának dekadens esztétikájára emlékeztet. A kor dekadens ízlésére jellemző az a kettősség, az a pervertált hasadás, amelynek állapotában a versolvasó félszeggel az eredeti mű értékeit csodálja, félszeggel pedig a szervülni nem tudó, idegen elemek izgalmát és pikantériáját élvezi. Ha ez az olvasó szakember, a dolog rendjén van. De ha nem az, akkor a sznobok dekadenciájáról van szó. El sem képzelhető, hogy a költői alkotásokra tiszta áhitattal tekintő, egészséges tömegek ilyen ambivalens érzésekkel olvashattak volna, vagy olvashatnának egy verset. Ez csak a burzsoá kor „elit“-jének az olvasó-módja lehetett. Egyre világosabban érezzük, hogy a fordítónak, egyéni vonásai érvényesítésében szigorúan tiszteletben kell tartania a tolmácsolt költő egyéniségének határait. Bizonyos, hogy mentül teljesebben vetheti bele a fordító a munkába legmélyebb, ha úgy tetszik, legegységibb művészi erejét, képességeit, munkamódját, a fordítás annál jobb, annál előbb lesz. Ennek a bevetésnek csak egyetlen, de annál komolyabb korlátja, szabályozója lehet, s ez az eredeti műben megnyilatkozó egyéniség. A fordító annál inkább szabadjára bocsáthatja művész-egyéniségét, annál jobban érvényesítheti sajátos alkotói fegyvertárát, mentül rokonnabb az a költőével. A baj ott kezdődik, amikor a fordító egyénisége nem fut párhuzamosan az eredetivel, hanem keresztezi azt. S bármily kellemesen ízeleli olykor az olvasó egy-egy fordításban a költő-fordító individuális ízeit, a tökéletes fordítás mégis akkor születik meg, ha a fordító „úgy elbű, hogy észre sem veszik“. „Észrevétlenné kell varázsolnia magát“ — ahogy Radnóti Miklós mondta.

3.

Ha most Tóth Árpád elméleti jellegű megnyilatkozásaitól versfordításaihoz fordulunk, arra kaphatunk választ, mennyire sikerült a költőnek elveit átvinni verstolmácsi gyakorlatába, illetve mennyire azonosak a gyakorlatban érvényesülő elvek a teoretikus fejtegetésekkel kiolvasható nézetekkel.

Mikor Tóth Árpád — többször is — védelmére kelt a fordításokba átáramló fordítói egyéniségnek, nem csak objektív igazságok megállapítására

törekedett, hanem ösztönösen igazolni kívánta saját fordítói módját is. Akárhol ütjük fel ugyanis kötetét, mindenütt olyan sorokat, kifejezéseket találunk, amelyek Tóth Árpád eredeti verseiben is otthonosan hatnának. Ezek a fordítások jellegzetesen tóthárpádiak. Ez a közös karakter olyan költők között is tónusbeli rokonságot teremt, akik eredeti szövegükben meglehetősen idegenek egymástól. Ez a legtávolabbról sem jelenti azt, mintha Tóth Árpád egybemosná az elütő költő-egyéniségeket, s akár szándékosan, akár tolmácsi képességeinek korlátai miatt megszüntetné a költői hangok változatosságát. Viszont kétségtelen, hogy olyan távoli költő-egyéniségek, mint például Milton és Lenau, vagy Keats és Rimbaud a fordításban némely pontokon közelebb állnak egymáshoz, mint a valóságban. Tóth Árpádnál is megállapíthatjuk azt, amit ő Babitsnál fedez föl — költői egyéniségét ő sem rendeli alá feltétlenül annak a költőnek, akinek tolmácsolására vállalkozik. Ismételjük: csaknem minden fordításának jellegzetesen tóthárpádi karaktere van. Miben áll ez a jellegzetesség?

Elsősorban, abban hogy azok a szavak — kiváltképp melléknevek — amelyeket a költő eredeti verseiből oly jól ismerünk, igen sűrűn bukkannak fel a fordított versekben is. A *bús, halk, vad, vak, rest, unt, drága, zord, furcsa, lomha, vén, setét, torz, ferde, fanyar, renyhe, lenge, finom, szegény, remeg, leng, fáj, kék, kín, bú* melléknevekről, főnevekről és igékről és ezek társairól van szó, amelyek Tóth Árpád eredeti verseit valósággal előzönlík, kivált a költő első korszakában. Ezek a szavak, nagyobb tömegben, bizonyos mértékig már maguk is tóthárpádiasítják a szöveget. (Nem véletlen, hogy e szavak nagyrésze egytagú szó. A kötött formában dolgozó költő, s méginkább a versfordító — kivált ha a sok rövid szóval élő angol nyelvből fordít — felbecsülhetetlen hasznát látja a technikai nehézségek leküzdésében az egytagú szavaknak.) A fordított versekben ezek a szavak háromféle funkcióban fordulnak elő. Vagy mint pontos megfelelői az eredeti szöveg valamely elemének, vagy mint szinonimái az eszményi megfelelőnek vagy pedig mint *cheville*-ek, amelyeknek alkalmazását legtöbbször bizonyos hangulati egyezés igazolja, vagy legalább is menti. Az első esetre egy-két példa is elég, ennek a szabályos funkciónak a tüzetesebb megvilágítása fölösleges. „Lábad, akár kezed, *finom*“ — „Tes pieds sont aussi fins que tes mains (Baudelaire). „*Vén* külváros során“ — „Le long de vieux faubourg“ (Baudelaire). „S *édes* Shakespeare, Fantázia őserdő-hangú, vad fia!“ — „Or *sweetest* Shakespeare, Fancy's child warble his native woodnotes wild“ (Milton). „Elföldelt *kínt* miért új létre hívni“ — „Wozu begrabnes *Leid* lebendig singen“ (Lenau).“

Ezekben a példákban Tóth Árpád kedvelt szavai pontosan megfelelnek az eredeti szöveg valamely szavának. Jellegzetesebb a kedvelt szavaknak olyan használata, hogy az eredeti szöveg nem mutatja a megfelelő idegen szót, csak valamely rokonértelműt, — s a rokonság hol közeli, hol távoli. Első példáinkat a Baudelaire-fordításokból vesszük: „nos *aimables remords*”

— „sok *drága bűnk*“, ahol jelző is, jelzett is erősen tóthárpádiasult; rest könny — *involontaire pleur*, ahol a rokonság igen távoli; kamasz, *vad* játék — terribles jeux; sok *furcsa* fáru — des arbres *singuliers*; illatok rest *süllyal* reszketők — O parfums chargés de *nonchaloir*; űs, *vak fátylú* rege — fables *incertaines*; *bűm* éjén — au fond de ma *détresse*; lusta kék — la paresse; *ringassa* renyhe *bűnk* — console nos *labeurs*; lágy szél — le *bon vent*; adsz *bűs* borzadást — m'intimidás; unt csömör — remords. Verlaine-ből: zengő és *lágú* — *doux* et sonore; Rimbaudból: *furcsa* hecc — ces tapages; Miltonból: *vak Éjfé*l — blackest Midnight; torz nép közt — 'Mongst *horrid* shapes; a *finom, halk* út alatt — the *melting voice* through mazes running; magánynak kéje — retired Leisure; *bűs* agg-korom — My *weary* age; *bűs* változás — *heavy* change. Lénából: „lesz még arany szabadság, *drága* reggel“ — „So wird doch in der Freiheit goldnen Strahlen...“, *halk* sejtelem — *dunkles* Ahnen.

Semmi kétség, műfordító nem lehet el a szinonimák leglazább, legtágabb skálájának bátor és találékony használata nélkül, — a rokonértelmű szavak ötletes csereberéje a versfordítói technika alfája. Ami Tóth Árpádnál sajátos jelenség, az az, hogy ő nem a szinonimák legszélesebb skáláján pendíti meg az adott körülmények közt legalkalmasabb hangot, hanem az ő kedvelt törzs-szókincséből illeszt egyet-egyét a szövegbe, éppen azt, amely tartalmi rokonsága és konkrét versformai alkalmatossága mellett valami meleg tóthárpádi színt is visz a fordításba és így az idegen szöveget már eleve hitelessé-otthonossá teszi a magyar olvasónak. Természetes, hogy a szinonima-használatnak ez a módja még élénkebb tónus-és tartalombeli eltolódásokat okoz, mint az óvatosabb műfordítók szinonima-kezelése. Viszont ennek a sajátos szóhasználatnak is része van abban, hogy Tóth Árpád fordításait, a tóthárpádi költészet szerves részének érezzük, olyan tóthárpádi alkotásoknak, amelyekből nemcsak egy-egy külföldi költő szól hozzánk, hanem jelentős mértékben a magyar tolmács is. Már is elmondhatjuk: Tóth Árpád e fordítói módszerével többet nyerünk a vámon, mint amennyit veszünk a réven.

A törzs-szókincsnek harmadik és legvitathatóbb funkciója, hogy elemei sűrűn szolgálnak *cheville*-ül, toldalékszóul a versfordítások szövegében. Baudelaire-versekből idézünk, főleg olyan jelzőtlen főneveket, amelyek a magyar változatban *cheville*-t kaptak, mégpedig a törzs-szótár jelzői közül. le péché — *ferde* vétek; — le poison — *vad* méreg; exilé sur le sol au milieu des huées — de itt lenn *bűs* rab ő, csak *vad* hahota várja; „où se font voir la nudité de l'homme et celle de la femme“ — „ahol a férfi s nő leveti *lomha* leplét“; „ton àme“ — „parttalan *bűs* lelked“; „voilà siècles innombrables“ „a *vén* századok tűnni térnek“; „derrière lui traînaient un long mugissement“ — „jajuk mint *bűs* uszály... haladt“; „la douceur de son premier serment“ „a régi *lázban* szavalt első szavak szelíd visszfénye“; „notre sang nous fuit“ — „vérünk zuhog, kifolyt *vakon* keringve“; „la fatuité promène son extase“ — „átrezgi a kacér önhittség *kósza* kéje“; „ce visage mignard, tout

encadré de gaze“ — „kényes arcán keret a *lány* fátyol szegélye“; „l’abîme“ — „*bús* gyehenna“; „en un soir chaud d’automne“ — „langyos őszi est *kéjén*“; „le parfum“ — „e *kósza*, *rezge* szag“; „comme un mouchoir“ — „mint *drága* keszkenőt“; „Même quand elle marche on croirait qu’elle danse“ — „ha jár, mozgását már a tánc *halk* búbjába rejti“; „cloison“ — „*lomha* fal“; „vers un gouffre obscurci de miasmes humains“ — „s lenn némely régi holt *fanyar* szaga fogad“; „s’il faut qu’il désempère“ — „ki szörnyű *jajt* tagolgat“; „mon coeur... est un théâtre,“ — „szivem... *vak* színpad vagy“; „réservoir de larmes“ — „*lány* könnyek kelyhe“; „le soleil caresse“ — „*enyhe* nap bizserget“ — „de palmiers“ — „a pálmák *búja*“; „console nos labeurs“ — „ringassa *renyhe* búm“; „frégate“ — „lenge *gálya*“; „d’une voix argentine“ — „*halk* ezüst sírásunk“; „quand il est comblé de douleur“ — „ha *lomha* bútól nyög *szegény*“; „je mets à la voile“ — „(vagyok) hab *kósza* bitorja“; „une atmosphère obscure enveloppe la ville“ — „setét legét a *halk* városnak leplül adja“. Rimbaudból: „fleuves impassibles“ — „egykedvű, *vén* vizek“. Rilkéből: „ein Lächeln“ — „mosollyal, mely remegve *lány* még“. Lenauból: „Ihre Leichen“ — „sok *drága* hulla“. „und dringt die Frage weiter in mein Lied“ — „S tán új kérdés faggatja *bús* dalom“; „wir“ — „a *bús* jelen“. Miltonból: „Pine, or monumental oak“ — „*vén* fenyő és büszke cser“; „to walk the studious cloyster’s pale“ — „lábam *vén* klostromot tapos“; „sun-beams“ — „*rezge* napfény-kévék“. A példákat szaporíthatnók.

Nincs versfordító, aki a toldalékszavakról lemondhatna, kivált nincs, aki rímes versek tolmácsolása közben ne élne *cheville*-ekkel. De Tóth Árpád szünetlenül ugyanazokat a toldalékszavakat használja s így fordításaiba olyan mértékben lopja be a maga költészetének sajátos nyelvi-zenei színezetét, intim monotóniáját, hogy az eredeti szöveg helyenkint engedni kénytelen a maga színkarakteréből s átvenni a fordító individuális árnyalatait. Példáink harmadik csoportjába olyan szavakat soroltunk, amelyeknek az eredetiben semmi sem felelt meg. Ez azt jelenti, hogy Tóth Árpád több szóval, főként több jelzővel él, mint az eredeti szöveg költői. A szó-többlet arányát példatárunk nem is érezteti egészen, hisz a toldalék szavak nem pusztán a törzsszókinszből kerülnek ki, s még csak nem is túlnyomó részben abból. A toldalékszavak sűrű ismétlődése azzal is együtt jár, hogy a túlhasznált jelzők — főleg a „*halk*“ és „*bús*“ — lassankint elvesztik minden konkrét értelmüket, s jelentésük valami párálló, atmoszférikus elemmé lazul, valamely nehezen körülírható, ernyesztő, dekadens hangulati mozzanattá. A „*halk*“ itt már nem a „hangos“-nak, a „*bús*“ nem a „*víg*“-nak az ellentéte, ezek a jelzők odaillenek minden helyzethez, minden főnév elé, ha a helyzetet, a főnevet a tóthárpádi hangulat burka veszi körül. Ez a jelenség Tóth Árpád némely eredeti versére is a fogalmak kontúrjait elmosó impresszionizmus bélyegét nyomja, s ez a bélyegződés még feltűnőbb s kevésbé helyén való idegen, nem impresszionista stílusú alkotásoknál.

Egy két hangtani jelenség is az eredeti versekre mutat a fordításokban, így a *süket* és *sötét* szavak Tóth Árpádnál szokásos írásmódja: *siket*, *setét*.

Tóth Árpád versmondattanának némely egyéni vonásai is árulkodónak tűnnek föl a fordításokban. A költő eredeti verseiben sűrűn találkozunk a főnévi igenévnek egy sajátos tömörítő használatával. A főnévi igenév ilyenkor mellékmondatot helyettesít, többnyire célhatározóit. Ez a tömörítés a sajátos versi szórendben olykor a latin supinum accusativusának használatára emlékeztet, innen ennek a szerkesztésmódnak némi klasszicizáló íze. Rokon tüneteket Aranyánál is találunk („só-mérni bolt“, „*meghalni* záraték“), de úgy tetszik, Tóth Árpád korában főképp Babits terjesztette őket. Nála olvassuk: „*Harapni* friss a levegő“, „Magát *mutatni* hősi gladiátor“, „*Futni* riadtak a szüzek“, „*Hódolni* nékem holtig hű vazall“, „*Célzani* biztos ij“. Tóth Árpád ezt a szerkesztési módot nyilván Babits nyomán kedvelte meg s verseiben sűrűn alkalmazta is: „Hárfáját... *csüggni* akasztja“, „Kit sok ferde kés már *halni* vágott“, „Szelence, minővel *látni* kenték szemük varázsló vének“, „Merész: ezer viharban derűsen *szállni* révbe“, „Lágy simítását *kérni* bujna mind“, „Próbáid áldott oltókése... uj szépséget *teremni* sebez engem“, „Szigonyt *rávetni* ki volna titán?“ Ezek az infinitivusok Tóth Árpád fordításaiban is gyakran fölbukkannak, anélkül, hogy az eredeti szöveg a sajátos szerkesztésmódot indokolná: „Plátót búvom, mily csodák világával lőn *nyilni* tág nagy lelke“, „(Milton) Friss bogyótok díszét *dúlni* bújja kezem kegyetlen ujjá“ (Milton), „Ha lomb lehetnék... vagy felhő, szárnyaid közt *lengeni*“ (Shelley), „Madárt s rovar *altatni* már tengerként ringott néma álom-ár“ (Shelley), „A rév, mely *rengeni* kél“ (Musset), „Csak egyszer lehessek titkotok mind *elbeszélni* bátor“ (Rimbaud), „Létem *halni* némul“ — (Mallarmé), „*Lemosni* mocskaink csak ronda könny a láva“ (Baudelaire), „Cybéle, gyönyört *foganni* dús“ (Baudelaire).

Fokozza a fordított verseknek és a fordító eredeti verseinek a rokonságát bizonyos külformai elemek közössége is. Ilyen a nibelungizált alexandrin, amelyet — erről már szoltunk — a fordítások gyűjteményében, tehát a szigorúbb elvek szerinti átdolgozás után is megtalálunk. Du Bellay, Ronsard, Desportes, Saint-Amand, Shelley, Verlaine, Rimbaud, Samain, Jammes darabjai szolgáltatják a példákat. Akarva-akaratlan fokozza a fordítások rokonságát az *enjambement* halmozása. A Tóth Árpád-fordította költők közül nem egy maga is bátran él az értelem-szakítás fogásával. De Tóth Árpád a fordításokban még merészebben alkalmazza a szakítást, mint eredeti verseiben. Ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy számára az *enjambement* pusztán technikai fogás volt, amellyel rím- és ritmusbeli feladatokat kényelmesebben oldott meg. Olyan szövegeknél, amelyek valamilyen okból idegenek voltak az *enjambement*-ok műköltői és modern jellegétől, nagyon is csínján élt ezzel a csábító lehetőséggel. Két remek Villon-átköltésében alig találunk értelem-szakítást. S ez így van rendjén, mert Villon maga is ritkán vágta el sorvégen a monda-

tot, s mert a szöveg középkori hangulatát a sor és mondatvégek divergálása megzavarná. Ugyancsak óvatosan él az *enjambement*-nal az Aucasin és Nicolete verseiben, amelyeknek üde, világos népi karaktere nem jól tűrné a gondolat sűrű szakadozását. Ez a két példa — a Villon-verseké és a *chante-fable*-é—igen meggyőző, mert ha az *enjambement*-t a technikai könnyítés eszközeinek tekintenők, be kell vallanunk, hogy Tóth Árpád összes fordításai között a Villon-versek és az Aucasin-történet igazolta volna legjobban alkalmazását. Az egybecsendülő rímek garmadája itt valósággal megoldhatatlan feladatok elé állítja a fordítót. S Tóth Árpád éppen itt mond le erről a műfogásról! Másutt, mint mondtuk bőven élt vele. Van úgy, hogy mintegy lefotografálja az idegen vers szakítását. Például Rilke Apolló-versében:

*Wir kannten nicht sein unerhörtes Haupt,
darin die Augenäpfel reiften. Aber
sein Torso glüht noch wie ein Kandelaber...*

Tóthnál:

*Nem ismerhettük hallatlan fejét,
melyben szeme almái értek. Ám a
csonka test mégis izzik, mint a lámpa...*

Vagy egy Baudelaire-versben, ahol nemcsak az értelemszakítást menti át a fordító, hanem az eredeti rímhangokat is.

*... Au seuil de quelque Véfour
De carrefour;*

Tóthnál:

*kezed kültelki Véfour
szennyébe túr.*

Vagy Rimbaudnál:

*Et, des lors, je me suis baigné dans le poème
de la mer infusé d'astres...*

Tóthnál:

*Azóta egyre fürdök a roppant tengerek
költészetében, melybe csillag csorog...*

Még több példát lelni arra, hogy a fordító többször „szakít“, mint az eredeti. Miltonnál így hangzik az „Il Penseroso“ egyik részlete:

*Oft, on a plat of rising ground,
I hear the far-off curfen sound,
Over some wide-water'd shore,
Swinging slow with sullen roar...*

Tóth itt sorozatos *enjambement*-nal él.

*Gyakorta némely halk halom
ormán késő harangdalon
tünődöm, mely tág, messzi part
felől felém zokogva tart...*

Ilyen esetekben a fordítás kétségkívül eltolódásokkal jár a szöveg tartalmi ritmusában, a gondolatok hullámverésében. S az is bizonyos, hogy ha a fordító túlzottan él ezzel a technikai lehetőséggel olyan költőnél, akire az értelem-szakítás nem jellemző, vagy éppen akitől az értelem-szakítás idegen, akkor a szöveg kivetkőzik eredeti jellegéből, nyugtalanná, rohamossá válik, s nehezebben érthetővé. Tóth ritkán lépi át a tapintat határvonalát, noha a nyugalmas, egyszerűbb menetű előadás helyett gyakran bonyolultabbat, idegesebbet kínál. De mindig inkább csak a részletekben, mint az egészben.

Növelik a Tóth-fordítások és Tóth-eredetiek testvéri közelségét bizonyos eredeti nyelvi ötletek ismétlődései a fordításokban. Tóth Árpád költészetének egy-egy elszigetelt, de igen kiütő és emlékezetes jelenségére célzunk, amelyet az idegen versek szövegében nem láthatunk viszont anélkül, hogy Tóth Árpádra ne gondolnánk, s egyben arra is, hogy ilyen pontokon sokkal inkább a magyar költő leleményével van dolgunk, semmint a francia vagy angol költő művészi eszközeivel. Egy példa:

*Itt flóta, okarina
S hegedűk soka ri ma...*

Ezek a tóthárpádi sorok minden olvasónak a fülében maradtak. Nemcsak a virtuóz rím-karikatúra miatt, hanem a „sok“-nak különös, birtokviszonybeli szerepe miatt is. A „hegedűk soka“ birtokviszony — az egész vers specifikus jellegének nagyon is megfelelően — játékosan pedáns, önirónikusan merev és keresett. S a „sok“-nak ezzel a birtoki szerepével többször találkozunk a fordításokban is. Keats csalogány-ódájában „bús szivek soká“-ról olvasunk, Milton „L'Allegro“-jában ilyen sor tűnik fel: „indázó vadrózsák sokán“, Baudelaire „Exotikus illat“-ában ezt látni: „ős hév lankasztja a a gyümölcsök telt sokát“. S a birtok szerepét játszó „sok“ minden esetben rímszó, tehát exponáltabb a sor többi szavánál. Rokon tünet, mikor az állapotra utaló *-ként* és az eredményhatározói *-nak* helyett *-ul*, *-ül*-t használ a költő. Néhány példa eredeti versekből: „S lelked bölcs lemondást, bús sarat Téli *kandallódul* sírva gyúrt“, „Írhetlen s édes szókat keverve *anyagul*“. Ez a használati mód a fordításokban gyakori: „halálos lepkeszárny ne lengjen bús Psychédül“ (Keats), „vontatóim . . . *céltáblául* sziszegtek“ (Rimbaud), „olykor *hizelkedömül* édes szél lengve kelt“ (Rimbaud), „álmom bús *diadémul* viszem“ (Mallarmé), „ujjára mint csavarja . . . Ok s Cél régi láncát, jétékos arany *ékül*“ (Samain). Idetartozik a *-va*, *-ve* végű határozói igenévvel tömő-

ritett kifejezések sora is. Példa eredeti versből: „Táncot kívánnék látni, hintázó női testet, zenén *lebegve* könnyűt, *toppantva* halk neszü“⁴. Fordításbeli példa: „A szőlők ifjú rügye pelyhes... de holnap mind *pattanva* kelyhes, (Browning).

Tovább fokozza a fordítások tóthárpádiasságát a rímek sajátos karaktere. A fordított versek rímei erősen emlékeztetnek az eredeti Tóth-versek rímeire, (erről más vonatkozásban később bővebben szólunk), s néhány sajátosan tóthárpádi rím-lelemény többször is felbukkan a fordításokban.

Az eredeti és fordított versek rokon benyomását végkép felerősíti a fordított versek tematikája. Mélabú és sóvárgás, tehetetlen vergődés és az emberibb élet vágya, a jobbak harca a jövőért az adott társadalmi rend viszonyai közt — ezeknek az érzés- és gondolatköröknek a tükörképeit magyaráította a költő, s ezekből az érzésekből és gondolatokból épült az ő egyéni költészete is.

A törzs-szókincs túlburjánzása, az egyéni műfogások — leginkább az *enjambement* — fesztelen használata s az egyéni vagy egyénies — de sohasem nyeglén egyénieskedő! — költői modornak olyan jelentkezései, mint az infinitívusos tömörítések, a „sok“ birtokszerpe, az *-ül-ül* és a *-va-ve* specifikus használata, a nibelungizálás és végül, de nem utolsó sorban, a rímek egyéni s az eredeti versek rímtechnikáját hangsúlyozottan követő karaktere — mindez túlviszi egy árnyalattal Tóth Árpád fordításait azon a vonalon, amelyet a fordító előretörő egyénisége előtt a fordítandó mű csorbítatlan jellege érdekében meg kell vonnunk. A fordítói individuumnak ez a túlzott érvényesülése szorosán összefügg a korrallal, amelyben a fordítások megszülettek. Az a korszak volt ez, amikor a burzsoázia túllépett fejlődése csúcspontján, látóhatára beszűkült, a közösségi érdekek iránt elközömbösödött s konkrét értéket már csak az egyéni életben talált. Az egyéni élet, az egyéni lélek gáttalan kibontása, különbözőségeinek hivalkodó hangsúlyozása, erőinek öncélú ragyogtatása a társadalmi fejlődés megfelelő fokán világszerte jelentkezett. Nem véletlen, hogy Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud és Samain a század első évtizedében találtak nálunk termékeny talajra. Lassabban fejlődő kapitalizmusunk 1910 körül érlelte ki azt az ízlést, fogékonyságot és igényt, amely a szimbolista-impreszionista költészet tolmácsolásának mintegy előfeltétele volt, de azt a nyelvet, a formavariánsoknak azt a készletét is, amely e költészet eredményes tolmácsolását lehetővé tette. Nem véletlen, hogy 1905 előtt szinte egyetlen időálló fordításunk sincs ebből a körből. S az sem véletlen, hogy Puskin és Byront a 19. század második felében már becses fordítások mutathatták be magyar nyelven, még pedig olyan fordítók művei, akik költői rangban nem értek föl klasszikusainkhoz, de még csak a másodrendhez sem. Béreczy Károlyra és Ábrányi Emilre gondolunk.

Tóth Árpád versfordítói munkássága hozzávetőlegesen 1913-ban kezdődött és 1923-ban zárult. Ebben az évtizedben Babits Mihály és Kosztolányi

Dezső neve jelentette az övé mellett az élő magyar műfordítás legfelső szintjét. (Ez időszak utolsó periódusában lépett fel Szabó Lőrinc, aki sok tekintetben új munkaelveket, új egyéniséget, új technikát hozott a műfordításba.) Babits is, Kosztolányi is erősen bevitte egyéni alkotómódját az idegen műbe. Babits, aki a felelősebb, objektívebb, az individuális szabadosságokat kerülő munkamód irányában fejlődött (ahogy költészete is a „Jónás“ felé nőtt), vissza-visszapillantva korábbi fordításaira, úgy érezte, mentegezőnie kell túlzott individualizáltságuk miatt. Wilde „Charmides“-éről például így ír: „A Charmides... magyar alakjában kissé törvénytelen származású; jóformán csak azért merem fordításnak nevezni, mert eredetinek nem merem... A fiatal fordító, aki készítette, egészen szabadon bánt az angol verssel, ahogyan alig mert volna elbánni például Sophokles-szel vagy Shakespeare-rel; szabad zsákmányoló módján, aki felelőtlen a maga kedvére hódít és alakít“. A „Mementó“-t hol mint eredeti verset, hol mint Heine-fordítást teszi közzé. A „Pávatollak“ előszava is ilyen dekadens lazaságokról vall: „Egy részét csak azért merem műfordításnak nevezni, mert eredetinek nem merem... Sokszor megváltoztattam a szöveget, egyszerűen azért, mert valami nekem — a magyarban — máshogy jobban tetszett. Tudatos félreértések vannak a versekben. És némelyik — mint a Charmides, vagy a Lótuszevők — egészen megtelt így a saját költészetem képzetvilágával, a saját lelkem színeivel... Mäskülönben is sokszor fog az olvasó ráismerni egy-egy szóra, egy-egy fordulatra, mely a magam verseiből lopózott be ide... Ne keressen itt (az olvasó) mást, mint szép verseket, amiknek talán van némi létjoguk, bár származásuk kissé törvénytelen s olyiknál nehéz lenne az igazi apát megnevezni“. Kosztolányi Dezső 1913 novemberében, tehát azidőtájt, amikor Tóth Árpád versfordítói pályája elindult, a „Modern Költők“ előtt így ír az idegen versekhez való viszonyáról: „Most, mikor útrabocsátom könyvemet, úgy tetszik, hogy rajta nemcsak e sok-sok lángelme életárama fut át, hanem az én életem is otthagya nyomát és itt-ott tulajdon szavaimat is észreveszem, melyek kedvesek nekem, szervesen összeforrtak velem. Eltüntethetném, kigyomlálhatnám őket, de nem akarom. Vele megbénítanám a verseket, megölném az ütemet, a vers villamosságát. Műfordításaim nem úgy viszonylanak az eredetihez, mint a festmény a festmény másolathoz, inkább úgy, mint a festmény ahhoz a tárgyhoz, melyet ábrázol. Úgy érzem, hogy a festmény hübb, becsületesebb, igazabb, mint a fotográfia“. 1921-ben, fordításgyűjteményének második kiadása elé hasonló jegyzeteket illeszt: „Egyik-másik bírálóm az első kiadás megjelenésekor fölemlítette, hogy az antológiában lévő minden versen át-átérzik tulajdon hangom. Ezt tudom. De nem is sietek véka alá rejteni egyéniségem. Hogy a versbe mennyi szüremkedik be az átköltő szelleméből, az szinte ellenőrizhetetlen. Ha elzárja egyéniségét — ami sohase sikerül — ha el akarja zárni, akkor az a veszély fenyegeti, hogy lélek nélküli való nyelvgyakorlatot végez. Goethe és Byron, a két nagy kortárs, fordítgatta

egymást. Goethe a Manfredet, németre, Byron a Faustot, angolra. Érdemes összevetni ezt a két fordítást, hogy a német Manfred nyelve mennyire fausti, és az angol Faust mennyire manfredi“.

Ha kétségtelen is, hogy Tóth Árpád fordítói módszerén rajtahagyta nyomát a polgári irodalom egyéniség-kultusza, s ha tagadhatatlan is, hogy ez fölösen átszínezi fordításainak egy részét, meg kell állapítanunk, hogy nála ez az individualizmus, ez a fordítói egyéniesség másként jelentkezik, mint akár Kosztolányinál, akár Babitsnál. Babits egy költői öntudat túlos fölényével nyúlt az idegen szöveghez, kivált ha nem Shakespeare-ről, Dantéről, Goethéről, Sophoklesről volt szó. Többnyire abban a tudatban költötte át a verset, hogy amit alkot, az nem kis mértékben — babitsi alkotás, s hogy az idegen vers csak megnő és fölgazdagodik, ha babitsi elemekkel szívja magát tele. Babits arisztokratikusan viszonylott a *classici minores*-hez. Megint más a Kosztolányi módja. Nála a polgári individualizmus valami geniálisan könnyelmű játékosságban jelentkezett. Neki a fordítás többnyire tornászó öröm, kalandos kísérlet volt, amelyet — kivált a pálya elején — sokkal kevésbé bélyegzett a filológus gond, mint egy kissé felelőtlen értelmű „alkotó lendület“. A három fordító közül őt kapni rajta a legtöbb formai lazításon, legtöbb betoldáson, legtöbb képcserén. Viszont fordításai valóban többnyire szép és zavartalanul ható magyar versek, amelyeknek hitelét csak az eredetivel való aprólékos összevetés után kezdheti ki némi bizalmatlanság.

Tóth individualizmusa távol áll Babits arisztokratizmusától, de Kosztolányi kalandos lendületétől is. Ezt az individualizmust szerencsésen tartja kordában egy felelős filológushajlam, és szerencsésen hangfogózza az idegen mesterek iránt érzett olvasói áhítat, majd költőtársi szolidaritás. Könnyelműség, önhittség, nyegleség távol van ettől az individualistától, s nincs hozzá közel a magamutogatás beteg szenvedélye sem. Olyan egyéniesség ez, amely ritkán sérti a kollektív szellemiség ízlésfegyelmét. Nincs itt többről szó, mint egy halkságában és puhaságában is nagyon markáns költő-egyéniesség elnyomhatatlan színeinek, elfojthatatlan zenéjének szüntelen kiáradásáról. A kifejező eszközöknek ugyanazt a „lirizmusát“ érzékeljük itt, amelyet megtalálni a költő kritikai cikkeiben, hírlapi glosszáiban is. S ez az egyéniesség is csökkenő gyakorisággal tűnik föl a fordításokban. A proletárforradalom után, amikor Tóth Árpád eredeti költészete is közösségibb jelleget mutat, amikor „Nehéz hang érdesíti itt-amott A futamot“ és „nemcsak magad fájsz benne, de a tág Egész világ“, a fordítások dekadenciába hajló individualizmusa is enged. (A „Lélektől Lélekig“ darabjai jószerint a versfordítói pálya lezáródása után születtek, 1923-tól 1927-ig.) A Milton-i darabok nagyobb felében, a két Villon-ban, Lenau verseiben és Rilke Apollójában alig-alig hallani azokat a lágy, elomló hangzatokat, amelyeket a köztudat méltán kapcsol költőnk nevéhez. S abban is hangulatok és szemléletek komoly változását kell látnunk, hogy Samain, Verlaine, Mallarmé, Bau-

delaire és mások polgári, ernyesztő fájdalomkultuszától, zenébe oldott reménytelenségétől olyan feladatokhoz hajlik át a költő, mint Milton szabadságvallomásai, Lenau zsarnokgyűlölete és forradalom-hite, a readingi bitófa tövén kivirágzó nagy humanitás vagy az Aucasin és Nicolette izmos és nyílt népi indulatai. A műfordítói témák váltása természetszerűen járt együtt a hangnem némi módosulásával, a költői eszközök valamelyes cseréjével. Az a feltolakvó ellenvetés, hogy Tóth Árpád nem mindig maga választotta meg fordítói feladatait, hanem — amennyire ez megállapítható — általában kiadói megbízásokat teljesített, tehát hogy a fordítói témák haladó előjelű változása nem írható egészében a költő javára, nem talál telibe. Az „Albigensek“ Utóhangjára semmiféle kiadói megbízást nem kapott a költő, olyan folyóiratban adta közre, amely a szokásos tiszteletdíjjal is aligha fizethette meg a költő munkáját. A „Független Szemle“ valószínűleg csak azzal fizetett a Lenau-versért, hogy dobogót adott Tóth Árpád alá egy politikai vallomáshoz. A Milton-verseket valószínűleg közösen válogatta ki Tóth és Király György, s csak természetes, hogy a katedrájáról elüldözött tudós és „Az Új Isten“ költője az ellenforradalom első esztendejében nem sivár és alacsony kiadói szempontok szerint jelölték ki a verseket, s legalább azokat a szűkös kereteket használták ki haladó szemléletük érvényesítésére, amelyeket egy liberális polgári nyomdavállalat megvont számukra. S a „Readingi Ballada“ új magyar változata sem kiadói megbízásból született. Folyóiratbeli megjelenése után csak két esztendővel adta ki önálló füzetben az Athenacum. Persze, a költő teljesített kiadói, üzleti megbízásokat is. Ezek olykor méltóak voltak hozzá — pl. a Baudelaire-kötetnél, — olykor méltatlanok, mint „Az Utahi-lány“ esetében. Tóth Árpádnak ez volt a kenyere, s a megbízások közt való válogatás nagyobb fényűzés lett volna, mint amelyet a tőkés rendszer engedélyezett neki. De nem is a megbízások oldaláról kell nézni a kérdést. Az előremutató mozzanatokat itt a költőnek önszántából vállalt fordítói teljesítményei hordozzák. S ezek arra vallanak, hogy Tóth Árpád „Az Új Isten“ után nem tért, nem hullott vissza az indulás éveinek szintjére, és a legnagyobb versében fellobogott forradalmiság emlékéét fordításaiiban is őrzi egy komolyabb, elmélyültebb, felelősebb felfogás. Tiszteletet keltő látvány ez a halálosan beteg művész, aki míg ünnepeltebb költőtársai teátrális szenvedélyességgel tagadják meg a proletárforradalmat, vagy prefasiszta lapok íróasztalainál tesznek bizonyosságot ellenforradalmi használhatóságukról, szerény elvonultságban Milton szabadság-szonettjének és Lenau forradalmas „Utóhang“-jának nehéz ritmusaiival bibelődik. Ez az „egyéniesség“ valóban nem méltatlan az újfajta fordítói feladatokhoz. Amint nehezen lehet elképzelni például az „Utóhang“-ot a Samain-fordító Tóth Árpád modorában, úgy nehéz elképzelni a Samain-verseket is, mint ennek a későbbi kornak a fordítási feladatait. Tóth Árpád kinőtte korát, kinőtte régi-magát, nagyot fejlődött a műfordítás művészetében is.

4.

Egyéniségének és eredeti költészetének viszonyát fordított munkáihoz nagyjából immár világosan látjuk. De amit erről a kérdéstről mondhattunk, távolról sem tárhatta fel a költő egész fordítói módszerét. S igazában a fordításos *oeuvre* értékéről sem mondtunk el mindent. A hangsúlyozottan egyéni jellegzetességektől a kevésbé egyéniekhez kell fordulnunk, amelyek olykor határozottan jelentősebbek amazoknál.

Hogy Tóth Árpád fordítói individualizmusa mily kevésbé jelenti a feladatok könnyenvevését, a nehézségek elől való kitérését, a kényelmesebb megoldásokat, az csak a fordítások alaposabb elemzéséből tűnik ki. Tóth Árpád legelmélyülőbb, legbecsületesebb fordítóink közé tartozik, e tekintetben sem méltatlan klasszikusainkhoz. Mint eredeti költészetében, fordításaiiban is a legmagasabb igényeket támasztotta önmagával szemben. Soha olcsón meg nem alkudott, s nem sajnált sem időt, sem fáradságot, hogy optimális megoldásokig jusson. Mint eredeti verseit, úgy fordításait sem bocsátotta ki kezéből, mielőtt azt nem érezte, hogy a végső pontokig ért, addig, ameddig egyáltalán elérhetett. Versfordítók egy-egy nehéz szövegrésznél olykor azzal nyugtatják meg magukat, hogy amivel azon a fogósabb ponton adóságok maradtak, azt megadja a vers „összképe”. Tóth Árpád minden sorért, minden metaforáért, minden szóért megküzdött. A küzdelemből nyilván nem mindig került ki győztesként, de harc nélkül semmit sem adott fel.

Noha korának költészetében sok volt a formalisztikus és impresszionisztikus hajlandóság, Tóth egy pillanatig sem ingott meg a tartalom lényegi primátusának kérdésében. Az imperializmus ideológiai bomlása közepette ez a vonása egyfelől a klasszikus hagyományokhoz kapcsolja, másfelől előre mutat, olykor ideológiája, olykor irodalom esztétikája felé, amely tartalom és forma szerves egységének felismerése mellett a tartalmi, eszmei indíték döntő szerepét is látja. Tóth Árpád a tartalmi hűség kérdésében általában fölötte járt Kosztolányinak s egyszinten állt az érett, Dantét, Goethét, Sophoklest tolmácsoló Babits-csal. S mint ahogy egész költői munkássága és emberi magatartása a felelősség, az elkötelezettség, az erkölcsi komolyság irányában fejlődött, a tolmácsolt művek tartalmához való viszonya is csak szigorodott az évek folyamán. Ez kitűnik abból, hogy egyre inkább a súlyosabb eszmeiségű versek után nyúl, s abból is, hogy egyre makacsabban tör a tartalom minden árnyalatának átmentésére.

Szívós tartalmi hűségére kivált azok a versek mutatnak nagy erővel, ahol a formai nehézségek mintegy eleve mentséget kínálnak valamelyes tartalmi lazaságra. Ilyenül tekinthetjük például Villon Epitáfiumát, amelynek végeérhetetlen rím-garmadája súlyos akadály a tartalmi pontosság előtt. Az összevetés csattanósan bizonyít. Tóth Árpád a legbonyolultabb vers-zene

gúzsában sem adja fel a fogalmi mondanivalónak még másodrendű elemeit sem. Íme a vers harmadik szakasza francia és magyar változatban:

*La pluie neus a et buez et lavez,
Et le soliel dessechiez et noircis;
Pies, corbeaulx, nous ont les yeux cavez,
Et arrachié la barbe et les seurcis.
Jamais nul temps nous ne sommes assis;
Puis ca, puis la, comment le vent varie,
Plus becquetez d oiseaulx que dez a couldre.
Ne soiez donc de nostre confrairie:
Mais priez Dieu que tous nous vueille absouldre!*

Tóthnál:

*Reánk rohasztó, bús eső pereg
s a hév nap szikkaszt és megfeketít,
szemünk szedi holló- s varjúsereg
s szaggatja bajszunk s pillánk szőreit.
Nincs nyugovásunk percre sem! — repít
a változó szél s kedvére keringtet
s a sok csőröcsipés sebbel úgy behintett,
hogy gyűszűlyuknál sűrűbb már a lékünk!
Kérjétek hát hirhedt tetteinket
s kérjétek Istent, irgalmazzon nekünk!*

Ez a pontos megoldás — ismételjük — annál impozánsabb, mert a strófa rímei változatlanul ismétlődnek a három szakaszon és az ajánlásan keresztül, úgyhogy a vers folyamán pl. a „behintett“ sorvég tizenegy rokon rímshóra utal!⁵⁵

Vagy vessük össze egyik Milton-szonett angol és magyar szövegét. Mondanunk sem kell, hogy Tóth itt sem liberalizálta a formát s a négysorosak rímei épúgy azonosak, mint Miltonnál. Tehát ismét „nehéz“ formáról van szó. Az ostrom-szonettet írjuk ide:

*Captain, or Colonel, or Knight in arms,
Whose chance on these defenceless doors may seize,
If deed of honour did thee ever please,
Guard them, and him within protect from harms.*

⁵⁵ Említsük meg itt, hogy Tóth Árpád alighanem Juhász Gyulán keresztül figyelt föl igazán Villonra. „Imádtam Juhász Gyulát; — írja „Juhász Gyula jubileuma“ című cikkében — verseit faltam. Az a költeménye, amelyben „a kocsma pállott, kék kódében lócán ül Villon és dalol“, fiatal, versbolond életem egyik legnagyobb élménye volt...“ (Nyugat, 1923. I. kt. 878. l.) — Tóth Villon-fordításairól tüzetesen szól Mészöly Dezső, aki főleg az Epitáfium magyar változatát dicséri. Mészöly az 1923-as „Örök Virágok“-hoz köti a Villon-fordításokat, noha azok a „Nyugat“-ban már négy évvel korábban megjelentek. (Mészöly Dezső: Villon Magyarországon. Rózsavölgyi, é. n. 34–36. l.)

*He can requite thee; for he knows the charms
That call fame on such gentle acts as these,
And he can spread thy name o'er lands and seas,
Whatever clime the sun's bright circle warms.
Lift not thy spear against the Muses' bower:
The great Emathian conqueror bid spare
The house of Pindarus, when temple and tower
Went to the ground: and the repeated air
Of sad Electra's poet had the power
To save the Athenian walls from ruin bare.*

Tóthnál:

*Óbester, kapitány, vagy hadnagy úr,
kit sorsa védtelen portámra vet,
ha a tisztos, jó munkát kedveled,
óvd meg házam s ki benne elvonul:
majd meghálálja, mert áldott a hír,
mely hírrel zeng meg ily szép tetteket,
vizen s szárazon hinti szét neved,
amerre csak nap tűzkorongja gyúl.
Ez Múzsák berke: rá lándzsát ne rázz,
Nagy Sándor is kegyes volt egykoron
Pindar telkéhez s ép maradt a ház,
bár porba hullt minden szentély s orom,
és a költőért, ki Elektra gyász-
dalát zengte, nem lön Athéne rom.*

A fordítás fennmaradt kézírata (fakszimiléje az „Összes Versfordítások“ Szabó-féle kiadásában) érdekesen mutatja, hogyan vívott a költő az angol szöveg méltó meghódításáért. A munka első eredményeit nem ismerjük, a fennmaradt kézíraton a fordítást végleges, illetve utolsóelőtti állapotában látjuk. Amennyire a törlések, átírások alatt kivehető, a költő a vers harmadik sorát még akkor is többször átdolgozta, amikor már a véglegesnek hitt szöveget a nyomda számára letisztázta. A sor végső megoldását először így látta Tóth: „Ha tiszta élet kedves volt neked“. Ezt a megoldást az ajánlhatta, hogy visszaadja az eredeti multidejét („did“), viszont elégedetlen lehetett a költő a „tiszta élet“-tel, amely csak távolról követi a „deed of honour“-t, s nem elég konkrét. Így jöhetett létre az utolsó-második megoldás, amely feláldozta a multidőt, hogy közvetíthesse a „deed“-et. Ez így hangozhatott: „Ha a tisztos cselekvést kedveled“. Ennél meg nyilván az volt a baj, hogy a sor zeneileg nagyon is egyhangú, szinte végig „e“ magánhangzók viszik. Így született meg a definitív megoldás: „ha a tisztos, jó munkát kedveled“, amely lemond ugyan a „did...ever“ árnyalatáról, s kettőzi a „deed“ jelző-

jét, viszont konkrét, erővel teljes, a vokálisokban változatos és a tartalom lényegét pontosan adja.

Harmadikul vessük össze a magyar változattal Rilke „Archaischer Torso Apollos“ c. versét, amelyet Tóth „az új líra egyik leghibátlanabb zengésű remeké“-nek tisztelt.

*Wir kannten nicht sein unerhörtes Haupt,
darin die Augenäpfel reiften. Aber
sein Torso glüht noch wie ein Kandelaber,
in dem sein Schauen, nur zurückgeschraubt,
sich hält und glänzt. Sonst konnte nicht der Bug
der Brust dich blenden und im leisen Drehen
der Lenden konnte nicht ein Lächeln gehen
zu jener Mitte, die die Zeugung trug.
Sonst stünde dieser Stein entstellt und kurz
unter der Schultern durchsichtigem Sturz
und flimmerte nicht so wie Raubtierfelle
und bräche nicht aus allen seinen Rändern
aus wie ein Stern: denn da ist keine Stelle,
die dich nicht sieht. Du musst dein Leben ändern.*

Itt a fordító nem a dús rímelés okozta nehézségekkel állott szemben, hisz Rilke, noha szonettet írt, megelégedett a gyérebb rímképlettel: a négyeseket nem kapcsolta egybe. Itt a vers szigorú gondolat-esavarulatai teszik nehezzé a tartalom pontos tükrözését, az, hogy *cheville*-ekre vagy cserékre kevés a lehetőség. A forduló és újra forduló gondolat nem hagy helyet semmi idegen elemnek, a rövid sorokat a gondolat-tagok nemcsak kitöltik, hanem feszítik is. Tóthnál így hangzik a vers:

*Nem ismerhettük hallatlan fejét,
melyben szeme almái értek. Ám a
csonka test mégis izzik, mint a lámpa;
melybe mintegy visszacsavarva ég
nézése. Különben nem hintene
melle káprázatot s a csöndes ágyék
ives mosollyal, mely remegve lágy még,
a nemző középig nem intene.
Különben csak torzult és suta kő
lenne, lecsapott vállal meredő,
nem villogna, mint tigris bőre, nyersen,
s nem törnék út mindenütt busa fények,
Mint csillagok: mert nincsen helye egy sem,
mely rád ne nézne. Változtasd meg élted!*

A versből nem maradt ki semmi lényeges. Inkább többet ad a költő, mint kevesebbet. A hetedik sor rím-adó mellékmondata azonban olyan többlet, amely inkább gyöngíti a fordítást, mint erősíti.

Mind a három példánk az érettebb évekből való, s így a költő tartalmi hűségét a legmagasabb fokon mutatja. Amit a Rilke-fordításnál meg kellett jegyeznünk, hogy t. i. a költő inkább még ad valamit a tartalomhoz, semmint elvesz belőle, — ez általában is jellemző Tóth Árpád fordítói módszerére, s persze, a korai évekből inkább, mint a későbbiekben. (S itt nem azokra a kedvenc szavakra gondolunk csupán, amelyekről föntebb már szó esett). Egyelőre azonban azt vizsgáljuk, hogyan éri el a költő a tartalmi hűségnek ezt a magas fokát. Milyen technikai fogásokat alkalmaz, hogy a sorok megadott méreteiből ki ne szoruljon számottevő tartalmi elem?

A legsűrűbben a szavak mondattani viszonylatainak megváltoztatásával él. Baudelaire ezt írja az albatrosszal kötekedő matrózról: „L'autre mime, en boitant, l'infirme, qui volait“. Tóthnál ez így hangzik: „Másik majmolja a tört szárnyú bicegést“. A francia szövegben a matróz sántít, a magyarban a madár; a francia „volait“-ból a magyarban egy összetett jelzőnek az alkatrésze lett („szárnyú“); a francia „l'infirme“-nek, amely a szegény albatroszra vonatkozik, a magyarban a szárny jelzője lesz („tört“); a francia mondat tárgya („l'infirme“) a magyar mondat tárgyának („bicegést“) csak jelzője; végül a magyar mondat nem adja a francia vers mellékmondatos szerkezetét. Íme, egyetlen sorban mennyi művi beleavatkozás! De a bátor átszabás teljes sikerrel járt: a fordító az eredetinek minden szavát tolmácsolta, és pedig zengzetes, világos, hatásos sorban. (Az érdemes György Oszkár, aki — 1917-ben — először adott ki kötetnyi Baudelaire-fordítást nyelvünkön, ezt a sort így adja: „Bicegve gúnyol egy — és egykor szállhatott“ A szöveg bizony az eredeti nélkül nem igen érthető.)

Egy másik példa ugyanabból a versből: „Exilé sur le sol au milieu des huées“. Magyar alakjában: „de itt lenn bús rab ő, csak vad hahota várja“. A francia szöveg csupán dús bővítményű mondatrész, a magyar sor két egymás mellé rendelt egész mondat. Ha a magyar szavak megfelelőit egyenként keressük a francia sorban, csak a „hahotá“-nak találjuk párját, a többiek szószerint nincsenek meg Baudelaire-nél. A fordítás mégis jó, mert a gondolat és a gondolatból fakadó hangulat ott van a magyar versben. S bizonyos áttételekben az egyes szavak is ott vannak. A „sur le sol“-nak az „itt lenn“, az „exilé“-nek a „bús rab“ felel meg, az „au milieu“-re, ha halványan is, de utal a „csak“.

Egy harmadik példa: Lenau „Utóhang“-jából. „Das Sterben in der Dämmerung ist Schuld An dieser freudenarmen Ungeduld“. A magyar versben: „Meghalni, míg árny ül a látkörön: ezért nincs bennük türelem s öröm“. Az „in der Dämmerung“-ból Tóthnál időhatározói mellékmondat lett, az „ist Schuld“ állítmánynak az „ezért“ határozószó felel meg, a „dieser“ mutató-

névmást a „bennünk“ képes helyhatározó pótolja, az „an“ előjárós német jelzős kifejezésből kettős alany lett.

Ugyanebben a versben: „Wenn ihr Schrumpfgestalten der Despoten Vergleich mit Innocenz, dem grossen Toten“ — a magyarban így fest: „Nézzétek a sok dib-dáb mai cenket, nem érik föl a nagy, holt Innocentet“. A német szöveg egy előző főmondattól függő feltételes mondat, a magyar sorpár két főmondat, amelyet a versben felkiáltójellel lezárt önálló szövegrész előz.

A mondattani viszonylatok megváltoztatása mellett kedvelt technikai fogása költőnknek a szinonimikus tolmácsolás.⁵⁶ Ahol a szószerinti magyaráítás nem ad megfelelő számú vagy illő ritmikájú szótagot, ott a fordító rövidebb vagy hosszabb, illetve alkalmas ritmusú szinonimával él. Egy Baudelaire-sor: „J'aime le souvenir de ces époques nues“. Magyar formája: „Ős, meztelen korok emléken csüggnöm oly jó“. A francia vers egyszavas állítmánya háromszavas („csüggnöm oly jó“) szinonimában hangzik fel a magyar változatban. (Szinonimán ezúttal nem pusztán rokonértelmű *szavakat* értünk, hanem rokonértelmű *kifejezéseket* is). Ugyanebben a versben áll ez a másfél sor is: „où se font voir la nudité de l'homme et celle de la femme“. Tóthnál: „ahol a férfi s nő leveti lomha leplét“. A francia szövegben sem lepelről, sem lomháról, sem levetésről nincs szó, de ott van a meztelen megmutatkozás képe-gondolata. (Más kérdés — s erről alább szót ejtünk — hogy a gondolat hű, bár szinonimikus tolmácsolása mellett, éppen az *ilyen* szinonimák mennyire másítják a vers hangnemét, tónusát). Ugyancsak Baudelaire-nél, a Don Juan-versekben áll ez a kifejezés: „Vers l'onde souterraine“. Tóth itt merészen „Hádesz“-t ír, visszájára fordítva azt a magyar fordítói gyakorlatot, amely a tájékozatlanabb olvasók kedvéért szívesen tolmácsolja „értelem szerint“ a klasszikus mitológia neveit. Viszont a régi gyakorlat vonalán marad, mikor Rimbaud „Részeg Hajó“-jában a „Florides“ mesés távol-hangulatát a „tengeren túl“ és „alul a horizonton“ formákkal közvetíti, vagy a „Leviathan“-t „Rém“-nek fordítja. S megint a gyakorlattól eltérően oldja meg feladatát, mikor Milton csalogány-szonettjében a Hórákról beszél, akiket pedig az angol vers nem említ: „Thou with fresh hopes the lover's heart dost fill, While the jolly hours lead on propitious May“. Ugyanitt a magykezdbetűs „Love“ a magyarban „Ámor“ lesz. Arra is van példa, hogy az antik név a fordításban nem magyar egyenértékeseivel, hanem antik variánsával cserélődik. Miltonnak egy másik szonettjében az angol vers Favoniusról, a magyar Zephyrről szól, a „Lycidas“-ban még Hyppoteses-ből lesz Aeolus. Érdekes módja a tartalom szinonimikus átméntésének, mikor a szerelemről, amelyet a francia költő „éternel“-nek dicsér, a magyar költő azt mondja, hogy „győz a halálon“. (Baudelaire.) Idetartozik az az eset is, amikor negatív jellegű mondatnak a

⁵⁶ Itt olyan esetekről lesz szó, amikor a költő nem „törzs-szókinccs“-éből választja a szinonimákat.

fordításban pozitív jellegű mondat felel meg: „afin qu' à mon désir tu ne sois jamais sourde!“ Tóthnál: „hogymindig úr legyen fölötted kéjem kénye!“ (Baudelaire.) Hasonló negatív-pozitív csere itt: „Ainsi, quand je serai perdu dans le mémoire des hommes“, Tóthnál: „Így én is, hogyha majd a földnek sürge népe rólam már mit se tud“. (Baudelaire.)

A tartalmi hűség szempontja érvényesül olyankor is, amikor a fordító úgy ment meg egy jelzót, hogy más főnév elé ékeli, mert az eredeti főnév előtti verstechnikai okokból nem állhat. „Ses parfums, ses chansons et ses douces chaleurs!“ Magyarul: „melegét, dalait és édes illatát!“, ahol a „douces“ a „chaleurs“ elől a „parfums“ elé csúsztatták, s ezzel az impenderábilis cserével lehetővé vált, hogy a francia sor minden szava megmaradjon a fordításban. Máskor nemcsak a soron belül tolódik el a szó, hanem a szomszédos sorokban keres menedéket. Goethe bajadér-balladájában: „Mahadóh, der Herr der Erde, Kommt herab zum sechstenmal“, Tóthnál a „sechstenmal“ a harmadik sorba kerül: „Mahadó, az úr, az isten, ím közénk ismét lejjő, s kéjt és kint már hatodízben mint halandó ízlel ő.“ Shelley Ódájában nem is a szomszéd sorban találjuk meg a „the leaves dead“ kifejezést, hanem három sorral odább, a következő tercina második sorában: „lombok holt népe“. Persze, ilyen eltolódások néha egyszerűen a nyelv alkatából következnek, de példáink sajtóosan műfordítói megoldásokat mutatnak.

A lelkiismeretes tartalmi közvetítés teszi, hogy Tóth sorai helyenkint nagyon is tömöttek. Az eredetinek levegősebb szövege nála néha zsúfolt lesz. Megesik, hogy mikor egyetlen tartalmi elemet sem hágy veszendőbe menni, ugyanakkor feláldoz valamit az eredeti szöveg sor-karakteréből. A sor egyrészét egy-két hosszabb magyar szó kötötte le, s a tartalom fennmaradt részét már csak egytagú szinonimákkal lehet beletorlasztani a magyar versbe. Máskor az okozza a zsúfoltság benyomását, hogy az eredetinek a fogalmait a fordító körülírva adja vissza s így a szavak az eredetihez képest megszapornak („Que son petit cerveau soit actif ou soit lent“ — „üljön vad láz, avagy rest kín a csöpp agyon“, — Baudelaire.) Abból is torlódásszerű zavar támad, ha a fordító nagyon is él az egytagú szavak kínálta előnyökkel, — ilyenkor szabad terek maradnak a sorban, s ezeket ki kell töltenie. („Thou still unravish'd bride of quietness! Thou foster-child of Silence and slow Time“ — „Oh, tünt derük arája, ime még itt állsz s dajkál a vén idő s a csend“, — Keats.)

Tóth Árpád fordításainak tartalmi hűségét nem értékelhetjük pontosan anélkül, hogy ezt a hűségbeli fokot egybe ne vetnénk legjobb kortársainak, Babitsnak és Kosztolányinak az eredményeivel. Babits és Tóth közelebb állnak egymáshoz, mint Kosztolányihoz. Kosztolányi a tartalmi szabadságok dolgában túlmént rajtuk. Önálló képek beleszövésében vagy elhagyásában, árnyalatok feladásában vagy önálló kirajzolásában sokkal kevésbé aggályos, mint Tóth vagy az érett Babits. Ha összevetünk egy-egy verset a Tóth és a Kosztolányi fordításában, világos lesz a két fordító módszere közt a különb-

ség. Mindketten lefordították Baudelaire „L’homme Et La Mer“-jét. Ideiktatjuk az eredeti vers első és utolsó szakát, a megfelelő magyar változatokkal.

*Homme libre, toujours tu chériras la mer,
La mer est ton miroir; tu contemples ton âme
Dans le déroulement infini de sa lame,
Et ton esprit n'est pas un gouffre moins amer.*

.....
*Et cependant voilà des siècles innombrables
Que vous vous combattez sans pitié ni remord,
Tellement vous aimez le carnage et la mort,
O lutteurs éternels, ô frères implacables!*

Tóth fordításában:

*Szabadság embere, tengert imádni hű!
Szeresd csak! tükröd ő, hullámzó végtelenje
mínhogyha parttalan, bús lelked képe lenne,
s ő is, mint szellemed, örvénylőn keserű.*

.....
*És mégis, míg a vén századok tűnni térnek,
kegyetlen és konok küzdések egyre áll,
jaj, mert szerelmetek a gyilkos és halál,
óh, örök birkozók, óh, vad dacú fivérek!*

Kosztolányiében:

*Mindig szeretted a vad óceánt,
Ember, te vad, vad, mint a zivatar.
A tengeren vihar ekéje szánt,
És lelked is örvényes és fanyar.*

.....
*Hiába múlnak új s új századok,
Ma is dühöngtök, mert a harc örök,
Halálra, vérre szomjas lúzadók,
Órült testvérek, szörnyű küzködők!*

Semmi kétség benne, hogy Kosztolányi fordítása lendületes, világos, költői. Helyenkint meghaladja a Tóthét, amely az eredetihez képest itt-ott puhán körülményeskedő. De most csak a tartalmi hűség szempontjából vizsgáljuk a két szöveget. A Tóth Árpádé sokkal hívebb. Kosztolányi fordítatlanul hagyja az eredetinek egész sor fontos elemét. A versnek egyik döntő szava, „libre“ — „szabad“, hiányzik szövegéből. A második sor első fele, amely mintegy tételszerűen rögzíti az alapgondolatot — „La mer est ton miroir“ — (a tenger a te tükröd) nyomtalanul elmaradt. Elmaradt a „tu

contemples“, elmaradt az egész harmadik sor az első szakaszban. Az utolsó strófából hiányzik a „sans pitié ni remord“. Ezek csak a nyomósabb elhagyások. Az elejtő hűtlenség példái mellett megtalálni ebben a nyolc sorban a betoldó hűtlenség példáit is. Ilyen tetemes versdaraboknak, mint „te vad, vad, mint a zivatar“ vagy „A tengeren vihar ekéje szánt“ vagy „mert a hare örök“ semmi vagy alig valami felel meg a francia versben. Apróbb részleteket nem tekintve is világos, hogy Tóth és Kosztolányi közt a tartalmi hűség dolgában lényeges különbségek vannak. Ezek a különbségek elvi állásfoglalásaikban is föltetszenek, de versfordítói gyakorlatukon még meggyőzőbben ütköznek ki. (Igaztalanok volnánk Kosztolányihoz, ha nem figyelnénk föl arra, hogy pl. Shakespeare-fordításaiban ő is másfajta felelősséggel nézi az eredeti szöveget, mint egyebütt).

A tartalmi és formai hűség szempontja nem választható el egymástól mereven, ezt kivált a szellős és a zsúfolt sorok kérdésénél látni világosan. A sok rövid szóból összetorlasztott mondat tartalmilag is, formailag is elüthet az eredetitől vagy egyezhet vele. A torlódó, zsúfolt, nyugtalan mondat felbolygatja a sor gondolati, hangulati tartalmát is, kihat a vers eszmei mondanivalójára. S ami itt világosan kitetszik, az rejtettebben érvényesül a forma egész szférájában. Nem moccanhat el a vers alaki valósága olyan mikroszkópi-kusan, hogy moccanása valamelyes nyomot re hagyna a tartalomban. Mikor tehát most a formai hűség szempontjából elemezzük Tóth Árpád fordításait, sose feledjük, hogy ugyanakkor, kimondatlanul is, szó van az alaki rezzenetek finomabb-nyersebb tartalmi konzekvenciáiról is.

Említettük már, hogy Tóth Árpád általában és elvszerűen ragaszkodott az eredeti formákhoz. A szótagszám, a lejtés és a rímképlet dolgában csak ritkán, kivételképpen tett engedményeket. Mikor a francia alexandrint nibelungizálta, ezt nem megalkuvásból tette, hanem elvi-művészi megfontolásokból. S ha — mint a Baudelaire-versek esetében — később átdolgozta egyes nibelungizált alexandrinjait és szigorúbb félsorkezeléssel adta meg fordításainak a végleges formát, megint csak elvi-művészi belátásokra kell gondolnunk. (Példa a nibelungizált alexandrin javítására: előbb „Ostobaság, fukarság, tévelygés ősi vétke“, később: „Butaság, kapzsiság, tévelygés, ferde véték“, A Wilde-ballada formáját is pontosan megtartja, de a lejtésben az összbenyomás némiképp eltér a két szöveg között. Ennek az az oka, hogy Tóth sűrűbben anapestizálja a jambus sorokat, mint Wilde. Egy példa:

*He did not ring his hands nor weep,
Nor did he peek or pine,
But he drank the air as though it held
Some healthful anodyne;
With open mouth he drank the sun
As though it had been wine!*

Tóthnál:

*Kezet nem tördelt s könnye se hullt,
s nem volt se vad, se mord,
csak itta a langy lég lány italát,
mint melybe mák leve forrt,
s nyílt szájjal itta a napot,
mint drága, isteni bort.*

Egyéb tanulságokat most mellőzve, megállapíthatjuk, hogy ugyanabban a strófában, amelyben Wilde egyetlen sort anapestizált, Tóth négyet. A különbség, ha nem is olyan nagy arányban, az egész költeményre jellemző. (Kosztolányi a maga Ballada-fordításában sokkal kevesebb anapestussal él. Nála az idézett szakban csak egy anapestus akad).

Tóth fordításainak túlnyomó része jambusokban fut. Nem érdektelen megvizsgálni ezeknek a jambus-soroknak a természetét és egybevetni őket az eredeti Tóth-versek uralkodó jambus-formájával. Az utolsó jambus rövid szótagja, ez a fontos és szilárd pont ebben a fellazult, sok változatot megengedő formában, a fordításokban ritkábban nyúlik meg, mint az eredeti Tóth-versekben. A „Hajnali Szerenád“ korában elég gyakori volt, kivált a költő hosszabb sorú verseiben, az utolsó jambusnak ez az elnehezítése. A fordított darabokban szintén a hosszabb soroknál jelentkezik ez a szabados tünet, még pedig főleg azoknál a verseknél (Pléiade, Samain), amelyeket a költő a „Hajnali Szerenád“ korszakában vagy akörül fordított. A 19 után kelt fordításokban ez az engedmény alig fordul elő. Itt nem csak művészi szigorodásról van szó, hanem arról is, hogy Tóth Árpád immár nem érezte férfiasabb, objektívebb, közösségibb tartalmú költők tolmácsolására eléggé kifejezőnek azt a formai fogást, amely oly meggyőzően hatott dekadensebb tartalmak közvetítésénél. Ami a régi feladatoknál céltudatosan megválasztott költői eszköznek hatott — a fáradtság, fásultság, tétovaság formai mozzanatának — az új feladatoknál inkább a vers kidolgozatlanágának, a költő technikai hanyagságának a benyomását keltette volna.

A lejtésnél is szigorúbban ragaszkodik Tóth Árpád a rímképlethez. Például a végleges Baudelaire-ben csak egyetlen eltérést találni: a „Legyen Tiéd E Vers... „kezdetű szonett tercínái az eredetiben *aab cbc*, a fordításban *aab ccb* képletet mutatnak. A Wilde-balladában nemcsak hogy végig megtartja a hármasrímet a páros sorokban, s nemcsak hogy kivétel nélkül mindenütt megcsendíti a középrímet, ahol ezt az angol szöveg is teszi, hanem mintegy önként nehezítve feladatát, egész sor helyen középrímet alkalmaz, ahol az angol sor rímtelenül pereg tovább. Néhány példa: „Or else he sat with those who watched“ — „S benn a padon sem ült szabadon“; „We sewed the sacks, we broke the stones“ — „S mind tört *köveket* s varrt *szákszövetet*“; „But in the heart of every man“ — „de a szívbe *bent* iszonyú *csend*“. A példákat

sokáig szaporíthatnók. Persze, ezekben a középrimes ráadásokban a formai hűtlenség egy nemét kell látnunk, olyan ritkább esetet, amikor a gazdag fordító mintegy rádupláz az eredeti gazdagságára. (Két példa a Bajadérban is!) Általában Tóth szigorúan megtartja a nő- és hím-rímek különbségét is. A Baudelaire-sonettek definitív formája ebben a tekintetben teljességgel gáncstalan, s ugyanez áll a végig hím-rímes Wilde-balladára, de egész sor kisebb fordításra is. Lazaságot csak olyan költőknél enged meg magának a fordító — lazasága tehát itt sem szeszélyből vagy technikai gyöngeségből ered, — akiknek költői alkata valamiképpen jogot adott ilyen lazaságra. Pl. Rimbaud „Bateau Ivre“-jének rímei az említett szempontból a magyar változatban pontatlanok. Rimbaud a páratlan sorokat következetesen nő-rímekkel, a párosakat következetesen hím-rímekkel fűzi össze. Tóth Árpád fordítása a rímfajták cseréjében semmi szabályosságot nem mutat. De tagadhatalan, hogy Rimbaud verse ezt jobban tűri, mint pl. a Baudelaire-é.

Maguk a rímek, nő-hím voltukon túl, bizonyos értelemben igen igényesek. Amit Tóth Árpád eredeti rímeiről elmondhatunk, lényegileg a fordított versek rímeire is áll. Annyi különbséget meg kell állapítanunk, hogy Tóth Árpád a fordításokban még gondosabban ügyel arra, hogy rímei ne legyenek erőtlenek, hanem kifejezőek, karakterisztikusak, sőt emlékezetesek. Olykor mintha a műfordító szakmai hiúsága is lendítené a rím-alkotásokban. A műfordítás egyik sarkalatos nehézsége a rím, s a gyöngébb műfordító gyakran megalkuszik a véletlen, seszínű rímekkel. Tóthnál fordításokban is változatos színes, leleményes rímeket látni. A Wilde-balladában például a vers természete szerint egytagú tiszta rímekkel vagy egytagú szigorúbb asszonáncokkal érheti be a fordítás. Tóth, akiről már a középrimes sűrűségénél azt találtuk, hogy mintegy rádupláz a Wilde-i gazdagságra, itt is túlmegy a megkívánt zenei mértéken és többszótagú rímekkel emeli-túlozza a vers zenéjét. A Wilde-i rímelés magyar egyenértékesét ilyen tóthárpádi rímekben kell látnunk: „séta járt — színbe márt — ily sovárt.“ De akárhány kéttagú sorozatra akadunk: „fejet — helyett — helyet“ vagy: „leget — szegett — megett“. Sőt sok háromtagúra: „fordító — ordító — zord bitó“ vagy: „szende-rét — szenderét — kenderét“. Hanyag asszonánc vagy ragrím egyetlen egy sincs az egész balladában. Az 53 Baudelaire-versben is csak egyetlen „rag“-rím van („vonás — hallgatás“), az is egy klasszikusan kirímelt szonett második négy sorosának utolsó sorában. Nem szabad azt hinnünk, hogy Tóth Árpád, a fordító, megfélekedett volna arról, amit Tóth Árpád, a költő, nagyon is jól tudott, hogy t. i. a rím értéke nem a szótag-számtól, nem a „tisztaság“-ságtól, nem az újszerűségtől függ csupán, hanem — éa első sorban — a szövegi környezetbe való stílszerű és kifejező illeszkedéstől, s hogy a rím akkor adekvát a tartalommal, ha ugyanazt a hangulatot adja, mint az érintkező vers-rész. Vagyis hogy a rímet kockázatos a sortól függetlenül megítélni. Nézzük csak meg olyan verseknek a rímeit, mint Milton „Lawrence úrhoz“, „Mikor Ostrom Fenyegette A Várost“, „Cyriac Skinner-

hez“, „A Vak Szonettje“ c. darabja. Vagy nézzük ilyen szempontból Lenau „Pusztá Semmi“-jét. Ezekben a rímekben semmi szikrázás, semmi élveteg akrobatizmus. A tartalom nem túrné. Ezekben a versekben a mondanivaló egyszerű, komoly rímeket kér, s meg is kapja őket. Hogy a Balladában túlszigázott zeneiségű rímeket is bőven találunk, annak megvannak a maga hangulat-torzító következményei, — de erről később.

Tóth Árpád rímelő művészete és rímelő becsvágya a fordításokban lép-ten-nyomon kiütkezők, s nemcsak a rímshótagszám nagyságán. Kedvelt bravúrja, hogy a magyar rímet valamelyest összezengeti az eredeti rímshókkal: „Trismégiste-chimiste“ — isten-üstben“; „hasard-trop tard“ — „se vár-későre jár“; „ringván-cimpám“ — „marine-narine“; „terre-Cythère-sédantaire-mystère,“ — „térve-Cythère-vére-szivére“; s a legbravúrosabb:

*Les sanglots longs
Des violons
De l'automne...*

*Ősz húrja zsong,
jajong, búsong
a tájon...*

Ítt fokozza a bravúrt, hogy a versszak második fele szinte ismétli az első fél rímeit, anélkül hogy erre az eredeti példája kötelezné:

*Blessent mon coeur
d'une lueur
Monotone.*

*s ont monoton
bút konokon
és fájón.*

Rokon vívmánynak tetszenek az ilyenek: „a latinnál-Palatinnál“; „inti a-Cynthia“; „gúzsza-Múzsá“; „hordott-lordot“; „vár-e, jó rám-szép Lenó-rám“; „cenket-Innocentet“; „itten-Hutten“ — ezekben idegen szó párosul rímmé magyarral, s így friss, újszerű, hatásos zengés születik, amely megfelelő helyen alkalmazva érdekesen éreztet valamit az eredeti vers távoliságából is.

Figyelmet érdemel a költő fordítás-technikai eszközei között az *enjambement* is. Hogy Tóth Árpád az eredeti versekben milyen nagy mértékben élt ezzel, tudjuk. De nagy szabadsággal használta fordításaiban is, — erről fentebb, amikor a Tóth-fordítások individualizmusáról beszéltünk, bővebben szóltunk. Figyelmet érdemel néhány egyéb műfogása is, a zenei hatást fokozó, többnyire virtuóz eszközök. Ezeknek a használatában Tóth Árpád egy árnyalattal rendszerint túlmegy az eredeti költőn. „Leveti lomha leplét“, olvassuk egy Baudelaire-fordításában, és az eredetiben nem halljuk ezt a keresetten szép alliterációt. Ugyancsak Baudelaire-versből: „Bókol, mint bájjal, hogyha billeg“ — s az eredetiben nincs meg a *b*-hangnak ez a halmozása.⁵⁷ A Goetheballada zárószakasza a magyarban hangsúlyozottabban zenei, mint a németben: „Zeng a zord kar“ — „So das Chor...“ Wilde-nál idézzük a híres sort: „The coward does it with a kiss“; Tóthnál ez az egyszerű részlet zeneileg

⁵⁷ „Baudelaire aszkéta e fordítások mellett“ — írja Németh László Tóth Árpád átköltéseiről (Erdélyi Helikon, 1928. 485. l.).

példátlanul — de nem minden veszély nélkül — felgazdagodik: „s a gyávák gyöngéd gyilka csók“. Az önkéntes alliterálás példáit vég nélkül idézhetnők. De másfajta játékos muzikalitást is találunk a fordításokban. Egy Baudelaire-sor így kezdődik Tóthnál: „Mily borba, porba...“ Az eredeti nem tör ilyen-fokú zeneiségre: „Dans quel filtre, dans quel vin, dans quelle tisane...“ S ha a költő akkor is szívesen ragyogtatja nyelvművészi erejét, amikor az eredeti nem készíti rá közvetlenül, természetesen, hogy ritkán marad adósa az eredetinek olyankor, amikor az idegen szöveg maga is halmozza a forma külső fényeit. Baudelaire „Egy Madonnához“ írt verséből:

*Je les planterai tous dans ton Coeur p a n t e l a n t,
Dans ton Coeur s a n g l o t a n t, dans ton Coeur r u i s s e l a n t !*

Tóthnál:

*hadd járják sorba át Szived, a d o b o g ó t,
szived, a z o k o g ó t, Szived, a c s o b o g ó t.*

Vagy nézzük, ahogy a gátfutók kecses erejével győz egy Wilde-strófán a legnehezebbek közül:

*The leftiest place is that seat of grace
For which all worldlings try:
But who would stand in hempen band
Upon a scaffold high,
And through a murderer's collar take
His last look at the sky.*

Tóthnál:

*És kegyteli táj, ahol már mi se fáj,
a föld fájnak az ég,
de fönny a bús padon a gúzs
közt nyögni szörnyű a vég:
az ég honát szűk hurkon át
utólszor látni még... .*

S végig idézhetnők az Aucasin és Nicolette mindeneknél virtuózabb rímgar-madáit.

*Nichole li preus, li sage,
est arrivee a rivage,
veit les murs et les astages
et les palais et les sales;
dont si s'estelamee lasse.
„Tant mar fui de haut parage
ne fille au rei de Cartage
ne cousine l'amuaaffe!
Ói me mainnent gens sauvages.*

*Aucassins, gentix et sages,
frans damoisiaux honorables,
vos doućes amors me hastent
et semonent et travaillent.
Će doinst dix l'esperitables
e'oncor vous tiengne en me braće,
et que vos baissies me faće
et me bouce et mon visage,
damoisiaux sire!"*

Tóthnál:

*Nicolete, a drága gyermek,
alighogy a parton termett,
hol elé ragyogva kelnek
falak, ormok s büszke termek,
szóra buslakodva gerjed:
„Jaj, bár rangom nagyra terjed,
bár vagyok királyi gyermek
s testvéreim fejedelmek,
jaj, mit ér? vad nép ölelget,
jaj, Aucasin, merre lellek?
Drága úrfi, nem feledlek,
édes képed, hű szerelmed
bennem ég és bennem erjed.
Isten adjon segedelmet
két karodban lelni enyhet,
két karod közt elmerengek
s szájon és orcán melenget
csókjaid heve!"*

5.

Ennek a nagy fordító-művésznek a tolmácsi becsületessége, rendkívüli technikai felszereltsége, mély költői inspirációja a szépséges magyar versfordítások egész sorát teremtette meg. Tóth Árpád nemcsak a maga korának egyik legelső műfordítója, hanem első vonalában áll az egész magyar műfordításnak is. Mégis, mikor rámutattunk egyre eszmeibb igényeire, nemes tárgyválasztó ízlésére, művészi eszközeinek csodálatos csiszoltságára, s arra a forró ihletre, amellyel minden erejét, legsajátabb sugallatait is belevetette egy-egy idegen mű meghódításáért vívott harcába, már sejtetnünk kellett, hogy ennek a becses művészetnek árnyoldalai is vannak, túl azon, amit már tűzetesen értelmezni próbáltunk, t. i. a fordítások tóthárpádiasságán. *Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim* — s valóban, Tóth művészetének árny-

oldalai, vagy igazabban: gyöngébb pontjai, feszélyező vonásai jobbadán bizonyos erények túlhajtásából származnak.

A műfordítói gyakorlatban sűrűn megesik, — erről már szóltunk — hogy az idegen szöveg valamely részletének a magyar versben kisebb szótag-számú részlet felel meg, s így a verses szkéma egy része üresen marad. Ilyenkor vagy hosszabb, tehát többnyire hígabb, erőtlenebb szinonimát keres a fordító, akinek a szkéma hézagait ki kell töltenie, vagy úgy teljesíti ki a verset, hogy rokon tartalmi-hangulati-zenei anyagból *pótlást* alkalmaz. Mindkét megoldás kényszereljárás. Ha a műfordító bízik a maga költői erejében s a tolmácsolt költőt nem látja maga fölött olyan elérhetetlen távolságban, hogy szentségtörésnek érezné, ha a magából szó be valamit az eredetibe, akkor rendszerint a második megoldáshoz folyamodik. Tóth Árpád is többször megteszi ezt. Az idegen remekmű magyar kiteljesítésének a vágya pótlásokra inspirálja. Amíg ez a pótlás nem terjed túl egy-egy szón — rendszerint jelzón — addig alig lehet ellene kifogást emelni. Aggályossá akkor válik a dolog, ha a fordító egész kifejezésekkel, egész mondatokkal, egész sorokkal szaporítja az idegen szöveget. Kosztolányinak szellemes, ihletett erővel készült fordításai helyenként épp ilyen okokból vesztek hitelükből. Tóth Árpád távolról sem oly szabados műfordító, mint Kosztolányi. Ellenkezőleg, példásan hű, szinte filologikusan lelkiismeretes. Mégis, ahol a vers szépsége megköveteli, ő is alkalmazza ezt a „műszövése“ eljárást. Ahogyan alkalmazza, abban mindig megnyilatkozik kongeniális ízlése, nagy beleélő ereje, művészi hajlékonysága, nyelvi találékonysága, de — *hogy olyan* mértékben alkalmazza, mint ahogy alkalmazza, abban mégis műfordítói munkásságának némi árnyékát kell látnunk. Arra a toldás-változatra, amikor a fordító egyetlen szóval, rendszerint jelzővel segít magán, nem idézünk példákat, erre a változatra dús példatárat adtunk fentebb, amikor a kedvelt tóthárpádi jelzőkről beszéltünk, ezeknek szubjektív betódulásáról az idegen versbe. Azért sem idézünk tovább az egyszavas toldások kérdésénél, mert a versfordításban ez az „egy szó“ valóban *quantité négligeable*, s olyan engedmény, amely nélkül versfordítás, kivált rimes, úgyszólván egyáltalán nincs. Más megítélés alá esnek a terjedelmesebb toldások. Még a megengedhetőség határán áll ez a példa Baudelaire Don Juan-verséből: „Et comme un grand troupeau de victimes offertes Derrière lui traînaient un long mugissement“ — „nagy áldozati nyáj, tolongtak egyre többen, s jajuk, mint bús uszály, a csónakkal haladt.“ Már egy árnyalattal átlép a határon ugyanebben a versben az a megoldás, amely ezt a sort: „où brillât la douceur de son premier serment“, így közvetíti: „hol még a régi lázban szavalt első szavak szelíd visszfénye ég“. Vagy Baudelaire egy másik versében, az „Álarcos“-ban: „la fatuité promène son extase“ — „átrezgi a kacér önhietség kósza kéje“, ahol csere, toldás és túlzott individualizálás együtt fordul elő. „A Haj“-nak egyébként igen szép fordításában ezt olvassuk: „s kábult bőrükre az örök, hónyár csorog“ — aminek a

franciában ez felelne meg: „Se pâment longuement sous l'ardeur des climats.“ Itt a magyar szövegben csak egyetlen szó („kábult“) idézi igazán a Baudelaire-i verset, noha — tagadható-e? — az egész magyar sor győzelmesen vetekedik a francia sorral. Egy másik versben (Baudelaire: „Omló gyöngyházzsínű ruhájában “) ilyen toldást látni: „Même quand elle marche on croirait qu'elle danse“ — „ha jár, mozgását már a tánc halk búbjába rejti“. Itt a francia nem mond többet, mint hogy, „úgy tetszik, mintha táncolna“, s a magyar tolmács ezt a szerény állítást valóságos fény- és képszövevénybe oldja-toldja. Másutt („Egy Madonnához“) az „au fond de détresse“-ből ez lesz: „sírva feltárt búm éjén“. A Wilde-balladában néhány sor teljes egészében toldás. Így pl. : „csak nyerni s nem ülni pulyán“ vagy „halk raj, mely élni se mer“. Félsoros betoldás ugyanitt: „s nincs remény“.

Ugyancsak a vers-szépség fokozásának erényszámba menő becsvágya hajlik át tévedésekbe, amikor Tóth egy-egy olyan sort, kifejezést, amely az eredetiben egyszerű vagy éppen szikár formában jelenik meg, bonyolultabb, díszesebb formában tolmácsol, megszépít, eufemizál. Ez általánosságban jellemzi versfordítói módját. A Wilde-ballada egykorú bírálatában Szabó Lőrinc erről világosan szól: „Legfontosabb kifogásom . . . hogy a Readingi Ballada nagyon egyszerű tónusa elveszett... Tóth Árpád . . . a pregnáns kifejezések kemény, ijesztően egyszerű hatását finomította, raffinálttá tette. Ez Tóth minden fordítását jellemzi: mindenütt tömörít, sűrít, díszít.“⁵⁸ Érdekes egybevetnünk a Readingi Balladát Tóth és Kosztolányi fordításában. Úgy tetszik, Kosztolányi szántszándékkal hangsúlyozza az angol szöveg puritánságát, módszerével mintegy bírálva Tóth puhább, díszesebb Ballada-szövegét. Valóban: Tóth a magyar talajba átültetett idegen fát kilombosítja, felvirágozza, Kosztolányi — ezúttal — szinte letarolja, lecsokolja. Igaz, Kosztolányinál sokkal több tartalmi árnyalat megy veszendőbe, mint Tóthnál, de a tónus rideg egyszerűségét ő közelíti meg jobban. Egy példa: Tóthnál:

*Hordván csúf, majmos clown-ruhát,
min horgas nyílsor a rajz,
csöndben keringtünk, míg a csuszós
aszfalton járta a hajsz,
csöndben keringtünk, lomha csapat,
kit szóra semmi sem ajz.*

Kosztolányinál:

*Nyilas ruhánkba viccesen,
Mint a bohóc s majom,
Kocogtunk körbe szótlánul
Az aszfaltudvaron:*

⁵⁸ Nyugat, 1921. I. kt. 790. l.

*Kocogtunk körbe szóltanul,
Fásulva hallgatón.*

Igaza van Szabó Lőrincnek, ez a díszítő átköltés általában is jellemzi Tóth fordításait. Baudelaire azt mondja a matrózokról, hogy „pour s’amuser“ olykor egy-egy albatroszt fognak. Ez a legegyszerűbb francia kifejezés így jelenik meg a magyarban; „Olykor matrózi nép, kit *ily csíny kedvre hangol*.“ Már-már a modorosságba csap át az ilyen komplikálása a szövegnek: „Cybèle alors, fertile en produits généreux. Ne trouvait point ses fils un poids trop onéreux“ — „akkor Cybéle, a gyönyört foganni dús, nem volt még sok fiát únt súlyként túrni bús“ (Baudelaire). Rokon tanulságú példák: „voilà des siècles innombrables“ — „a vén századok tűnni térnek“, „quelle sera votre matúrité“ — „hogy értt korod minő zamattal lesz ízes“, „la nature donne . . . des fruits savoureux“ — „ős hév lankasztja a gyümölcsök telt sokát“, „Encor tout fatigués par la vague marine“ — „mely fáradtan pihen, sós hab közt messzi ringván“, „dormant dans cette chevelure, Je la veux agiter dans l’air comme un mouchoir“ — „mely szunnyad benne renyhén, im légebe lengetem, mint drága keszkenőt!“, „tu contiens.“ — „beléd rejtvék“, „où mon âme peut boire“ — „hol bő tivornya vár rám“, „Tu te rappelleras la beauté des caresses“ — „Hívd: és a mult ködén csókunk szépsége túlnő“, „respirer“ — „cimpám fájva szív“, „un vieux flacon qui se souvient“ — „(üveg) mely illatot mereng“, „vers un gouffre obscurci de miasmes humains“ — „s lenn némely régi holt fanyar szaga fogad“, „Et que surveille le corbeau“ — „s majd benne csórt varjú fereszt“, „Mais mon coeur, que jamais ne visite l’extase, Est un théâtre“ — „de rá, üres szivem, hült sziv, hiába vágyol, vak szinpad vagy“, „disait“ — „zengéssel hitt“, „et dit“ — „és zeng a hang“, „en robes surannées“) — „fakó ruhájuk selyme régi“, „le sort des choses les plus viles“ — „rút sorsok sáros odva“, „sou la nue“ — „arany felhő lebeg fenn“. (Az utolsó példa Rimbaudból, az előzők Baudelaire-ből valók).⁵⁹ Más céllal idéztük már a Readingi Balladából, de itt is tanulságos: „The coward does it with a kiss“ — „a gyávák gyöngéd gyilka csók“; „For this man’s face was white with fear, And that man’s face was grey“ — „Láttuk: sok arcot kín meszel, mást meg zöld színbe márt“. „Wenn ihr die Schrumpfgestalten der Despoten Vergleicht mit Innocenz, dem grossen Toten“ — „Nézzétek a sok dib-dáb-mai cenket, nem érik föl a nagy, holt Innocentet.“ (Lenau.)

Ez a példasor sokoldalúan bizonyítja, hogy Tóth Árpád fordítói technikájának egyik legjellemzőbb vonása az eredeti szöveg fölaprózó „megszépítése“ volt. Valaminő rokokós-játékos ízlés érvényesült ezekben a fordításokban. Az eredeti szöveg egyszerűbb és nagyvonalúbb képei miniatűr elemekre tördelődnek, a formai részletekben takarékos hasonlatok formai apróságokban felgazdagodnak, kevés szavú, ridegebb mondatok szavakban megszapo-

⁵⁹ Példáink egy részét más vonatkozásban már idéztük.

rodnak, intímébbek lesznek, színtelenebb, puritánabb sorok finom vagy éppen raffinált színvegyületekkel kezdenek hatni. Mintha egy festő némely kemény vonalú, nagy síkokkal, kevés színnel megalkotott műremeket úgy másolna le, hogy a kemény vonalakat rezgő, hullámzó húrokká rajzolná át, a nagy síkokat gyöngéden kisebb táblácskákra tördelné s a kevés színt dúsabbá keverné. Vagy mintha mozaikból rakna ki más technikával készült képet. Bármennyi műgond érzik is ezeken a mozaiktechnikával oly csodálatos gyöngédséggel s oly mesterségbeli tökélyvel átköltött sorokon, mégis árnyékot vetnek Tóth fordítói művészetére. És pedig azért, mert igen gyakran hamis képet adnak az eredetiről. Tartalomban mindig közelében maradnak a tolmácsolt költő széndékainak, mondanivalóinak, de ez nem elég. Más egyéniségre vallanak az egyszerű, kemény mondatszerkezetek, a takarékos szóhasználat, a képek puritán rajza, mint a puha, színes, ékítményes, bonyolult előadásmód. Ami Samain-t jól kifejezte, nem fejezi ki olyan pontosan Baudelaire-t, még kevésbbé Goethét vagy Lenaut. Példáinkat szántszándékkal vettük a fordítói évtized kései szakaszaiból, mert az elrajzolások itt hatnak igazán hibászerűen, a komolyabb, eszmeibb feladatok megoldása közben. Baudelaire tragikus fájdalmai az ilyen közvetítésben a tetszelgés árnyalatát is fölveszik, a „Readingi Ballada“ egy-egy strófája a tisztult, komor emberi részvét hangjaiban az élmény-élvezés dekadens mellézköngéjét is hallatja. S ha az ilyen megejtő torzulások nem is kísérik végig az egész szöveget, ha csak itt-ott jelentkeznek is, hatásuk továbbrezeg, s végül az alkotás keltette összbenyomásban is határozottan szerepet játszik. Ez a formabontó, formaaprózó, piperézó, gyöngédkedő, detaillirozó módszer a dekadencia hangulatait, a hanyatló polgári szellem élveteg és öncélú játékosságát viszi a fordításokba. Ez akkor is hiba, ha ez a módszer — s ez Tóth Árpádnál kétségtől így van — a nyelvi rokokó-művészet legelragadóbb miniatűr-remekléseit hozza is. A versfordító sok mindennel kárpótolhatja az eredeti költőt a magából azért, amit elhagy belőle, de minden kárpótló ajándékának olyannak kell lennie, hogy törés nélkül beleforrhatson az eredetibe. Különben a kárpótlás *danausi ajándék* lesz... Amint hogy, olykor, Tóth Árpádnál is az.

Ilyenszerű elemzésben az árnyékok akaratlanul is élesebben ütköznek ki a kelletténél — az irodalmi bíráló gazdagabb a gáncs, mint a dicséret szavaiban. A marasztaló ítéleteket meggyőzően dokumentálni kívánó példasor is aránytalanságokra vezet, s a felületes figyelőben azt a hitet keltheti, hogy az elemzett életműben nagyon is sok a negatívum. Ezért kell nyomtatékosan s újból hangsúlyozni, hogy Tóth Árpád a legkiválóbb magyar műfordítók közé tartozik. Már-már klasszikus mintának számít mind tartalmi, mind pedig a formai hűség szempontjából. Rendkívüli lelkiismeretessége, olesó alkura sohasem kapható művészkomolysága, szilárd nyelvismerete, a tolmácsolt műbe és költőbe való filológusi elmélyedése ihlető példa lehet utókorának.

Tóth Árpád három nyelvből fordított: franciából, angolból, németből. Legtöbbet franciából, legkevesebbet németből. (Olasz nyelvből — mondtuk — csak hat Dante-sort tolmácsolt, Babits kérésére). Nyersfordításból nem dolgozott, legalább verses műnél nem. Alább szólunk prózafordításairól, ezek közül Csehov két drámáját nyilvánvalóan nem az orosz eredetiből tolmácsolta. Legmélyebben valószínűleg a francia nyelvbe hatolt bele. A szöveget szinte minden, legapróbb mozzanatában pontosan érti, de azon túl figyelemmel van a szöveg rejtettebb kapcsolataira, célzásokra, vonatkozásokra is. Csak igen ritkán fordul elő, hogy valamit félreért. Ilyen félreértésből fakadó megoldásnak tetszik például, mikor a „Bateau Ivre“-ben ezt a kifejezést: „aux yeux des mers“ — „tengerszem“-nek fordítja, vagy — s még inkább — mikor ezt a mondatot: „les serpents... choient des arbres tordus“ visszázó értelemben közvetíti: „(a kígyók) enyhülni görbe fákra kúsznak.“ Szabó Lőrinc, már idézett alapos bírálatában,⁶⁰ szintén említi néhány kisebb értelmi botlást, ezek közül a legjelentősebbet Tóth Árpád a Balladának egy későbbi kiadásában meg is igazította. Kevésbé jelentős, hogy a „sliding board“ az akasztófának milyen alkatrészét jelenti, viszont a félreértés egy mélyebb tartalmi mozzanattól fosztotta meg Tóth tolmácsolását akkor, mikor a „the monstrous Parrizide“ kifejezést tárgyasetben értelmezte, s így elsikkadt szövegében Wilde-nak az a komor gondolata, hogy „Justice“ megöli az embert, aki teremtette őt.

A versfordításokról szólva a teljesség kedvéért említsük meg, hogy Tóth Árpád néhány verses fordítástöredékére prózafordításaiban bukkanunk rá. Az eredeti szöveg verses betétrészei ezek. Tóth Árpád első prózai fordítása egy Erzsébet királynéről szóló írás volt, Maurice Barrès műve. Ebbe több verses részlet ékelődik.

Sorrendben az első Racine „Eszter“-ének két sora.

— *Eszter, mi ok remegtet?*
hisz testvéred vagyok...

A legterjedelmesebb egy korfui táncdal szövege, amely a pantumformának azzal a változatával rokon, amelyre irodalmunkban Bajza „Sajkadal“-a a példa.

Elvesztettem vörös kendőm,
Pedig kebelemben hordtam,
Elvesztettem vörös kendőm...
(Jaj, megfázik a szívem!...)

Kerestem az almafánál,
Ott csókoltál hosszan engem —
Kerestem az almafánál...
(Jaj, csak álom volt talán?)

⁶⁰ Nyugat, I. kt. 790. l.

*Elfutok a bús tengerhez,
Ott zokogtam, ó, de hányszor —
Elfutok a bús tengerhez...
(Jaj, mi is fáj úgy nékem?)...*

*Tartsd csak meg a vörös kendőm,
De add vissza szegény szívem.*

Ugyanitt lelni egy részletet Ibsen „Peer Gynt“-jéből. Solveig dalának néhány sora ez.

*Pünkösdre készen vár már minden,
Drága legény, távol legény,
Visszajössz-e már? . .
— Várlak, várlak, egyre várlak,
Nagysokára jöszte bár.*

A Barrè s Erzsébet-portréjának negyedik verses betétje Shakespeare „Othello“-jából való: Desdemona fűzfa-dalának egy része.

*Sycomor-fa előtt űlt a szegény lélek,
— A zöld fűzről mondjatok ma dalt,
Kezét a fejére, fejét térdeire...
— Ó, a fűzről, a fűzről mondjatok ma dalt...*

Mindhárom szöveget franciából fordította a költő, innen a tartalmi és formai lazulások, amelyeket a két utóbbi töredéknél könnyűszerrel megállapíthatni.

Flaubert „Bouvard és Pécuchet“-jében is kerül néhány verses idézet Racine „Phédra“-jából másfél sor:

*Oh, uram! égek én, Theseusért lobogva,
Szeretem!*

Molière „Tartuffe“-jéből több sor is, a prózai szövegben szétszabdalva:

*Hol jár ott a keze?
Ruháját illetem, a drága, puha kelmét.
.....
E forró vallomás fölöttébb szép s hizelgő
.....*

Victor Hugo „Hernani“-jából:

*Szemedből tűzpatak fakad s pillámra árad.
Dalolj egy dalt nekem, tünt, régi alkonyok
Dalát, melytől sötét szemedben könny ragyog.
Üdvözlünk! igyunk! borát dús mámor önti,*

*Mert ez a perc miénk — és örület a többi!
— Ugye, mily jó, meleg,
 Szeretni s tudni, hogy előtted térdelek!*

*Oh, hadd aludjam el: álmodni kebleden,
 Dona Sol, angyalom, szerelmem!*

Három sor Boileau-ból:

*Találjatok fogást, mely megkap és leköt.
 Szenvédélyt öntsetek a büszke szóba mindig,
 Ez fűti a szívet és mély érzésre indít.*

Bouvard és Pécuchet egy kis dal ütemére végzik tornagyakorlatukat:

*A gyors nyulat legyőzzed!
 Hagyd el a fürge özet!
 Föl! győzelemre juss!
 Fuss! fuss! fuss!*

Gautier Baudelaire-esszéjében amelyet ugyancsak Tóth Árpád fordított magyarra, egy verssornyi Sainte-Beuve-idézetet lelünk:

Sorrento ringat el: merengés, végtelen...

Az eredeti sor így hangzik: „Sorrente m' a rendu mon doux rêve infini“. Gautier ezt a megjegyzést fűzi az idézethez: „Minden érzékeny fül észre veszi ennek a négyyszeresen ismétlődő liquidának a varázsát, amely úgy remegteti az álom végtelenségébe lelkünket, mint ahogy a nápolyi tenger kék árja lebegteti tova a sirálytollat.“ Csak természetes, hogy Tóth Árpád fordítása pontosan másolja a Gautiertől oly impresszionista lelkendezéssel magasztalt liquidákat.

Babits társaságában fordította le Tóth Árpád George Meredithnek „Az önző“ c. regényét. Ebben is akad néhány verssor, történetesen éppen azokban a fejezetekben, amelyeket Tóth Árpád fordított. Egy négy soros részlet így hangzik:

*Feljött a hajnalcsillag,
 Fényben úszik a menny,
 Lelkem, záraid nyílnak,
 Fényben repülni menj!*

Egy kétsoros töredék:

*Tünt csillagoknak öble,
 Mert lelke elröpült, —*

A kétsorosnál — ritka lazaság Tóth Árpádnál — elejtette az angol vers rímét („With the starry hole Whence fled the soul“), a négyorosznál tartalomhoz-formához egyaránt ragaszkodott:

*The dawn-star has arisen
In plenitude of light,
My heart, now burst thy prison
With proud aerial flight!*

Csehov Cseresznyés kertjének II. felvonásában ez a négyorsnyi, ott kettőbe szakasztott dalszöveg olvasható:

*Ej-haj, nem bánnék semmit én,
Bár ég s föld rámszakadna,
Csak lenne egy hű szeretőm
És édes csókot adna!...*

6.

Ezek a prózai környezetbe ékelt verses töredékek átvisznek bennünket Tóth Árpád prózai fordításaihoz. Ezek közt vannak szépírói és értekező jellegű munkák. Az utóbbiak is irodalmi tárgyúak. A prózafordítások közül legközelebb állnak a versekhez az „Aucasin és Nicolette“ prózai részletei. Tóth itt kettős feladatot vállalt. Szövegének egyfelől tudosan- is- népi zamatot kellett adnia, másfelől archaizálnia is kellett. Hogy milyen ízlésesen és célszerűen oldotta meg kettős feladatát, tanúsítsa egy kis részlet a 38. szakaszból. A francia szöveg: „... et ele s'embla la nuit si vinz au port de mer si se herbege ciés une povre femme sor le rivage. Si prist une herbe si en oinst son cief et son visage, si qu'ele fu tote noire et tainte. Et ele fist faire cote et mantel et cemisse et braies si s'atorna a guise de jogleor, si prist se vielesi vint a un marounier se fist tant vers lui, qu'il le mist en se nef. Il drecierent lor voile si nagierent tant par haute mer, qui'l ariverent en le terre de Provençe. Et Nicolette issi fors si prist se viële si ala viëlant par le païs, tant qu'ele vint au castel de Biaucaire la u Aucassins estoit“. Tóthnál ez a szövegrész csak annyi archaizálással ismétlődik, amennyi éppen éreztet valamicskét a több századnyi távolságból. Az archaizáltság szemernyi sem megy a közérthetőség rovására. „Akkor éjszaka kiszökött s a kikötőbe menvén, egy szegény asszonynál rejtőzött el a parton. Arravaló micsodás füvet kerítvén, fejét és orcáját megkenete, valamig egészen megfeketedett és megbarnult. Aztán zekét, köpönyeget, fiu-inget és nadrágot varratott és vándorló énekesnek öltözvén, vette a hegedőt és addig kérlelte az egyik hajóst, valamig a hajójába nem fogadta. A hajósnép fölfonta a vitorlát s nyílt tengerre evezvén Provence partjaihoz közeledett. Ott Nicolette kiszállott a hajóból, vette hegedűjét s

hegedőlve járta végig az országot, valamig Biaucaire várához nem érkezett, ahol Aucasin lakozott.“

Tóth Árpád legjelentősebb prózafordítása Flaubert „Bouvard és Pécuchet“-je. Ez a sajátos regény, a két nyárspolgár-aggregény melankolikus és mulatságos vállalkozásainak és felsüléseinek sorozata, nemcsak Flaubert rendkívüli stílgondjával teszi próbára a fordítót, hanem szakszókincsével is, a tudományok, mesterségek gazdag terminológiájával. Tömegével fordulnak elő benne olyan szavak, amelyeknek pontos értelmét még anyanyelvén sem mindenki ismeri. Íme egy kis sorozat: *borsikasaláta, árticsókatelep, Flóta-, korona-, cimervágásos-, füves- és angol-ojtás, márgás talaj, árvatölygyfa, talajmeszezés, sodronyhúzó, futtató huzal, spalérfal, spalérkörte, gyökérliszt, angyélika-gyökér, gyöngypárlat, duzzasztás, pergetés*, (mezőgazdasági műszavak), *cserebogár-pajor, kálmosgyökér, krampampuli, lemezpapírszerv, pofaduzzasztó izom, emlészeti alap* („base mnémotechnique“). De hús-ennyit is összeböngészhetni a kötetből. Szótárral ilyen szövegnél a fordító nem sokra megy. Csak az egyes mesterségek vagy tudományágak művelői igazíthatják útba, de azok sem mindig. Nem egyszer a fordítónak magának kell új szót teremtenie, akár azért, mert a magyar munka vagy tudomány az illető fogalmat eddig idegen szóval nevezte, akár azért, mert az a fogalom nem került nálunk forgalomba se magyar, se idegen néven. *Király György* egykorú bírálata kellően méltányolja ennek a munkának nehézségeit s a fordító érdemeit: „... az a könyvtárra való tudás és kritika, amit Flaubert ebbe a munkába fojtott, olyan filológiai problémák elé állíthatta nem egy helyütt a fordítót, amit a legtökéletesebb akribéia sem képes megoldani... a műszavakban oly szegény magyar nyelvet egy pár olyan ügyes kifejezéssel gazdagította a fordító, hogy a még az idő homályában késő nagy francia-magyar szótár jövődjé szerkesztőjének ajánlom figyelmébe a munkát: érdemes fölcéduláznia a filológiai halhatatlanságnak“⁶¹ Ez a magyar szöveg az alkotó fordításnak szép példája, de nemcsak a műszavak tárának gazdagításáért. Hanem azért is, mert szinte minden lapján szellemes példákat szolgáltat az olyan fordítói hűségre, amely a „hütlenségek“ bátorság formájában érvényesül. Tóth nem szavakat fordít, helyenkint még csak nem is mondatokat, hanem szöveget és mondanivalót. Valóban, mintha minden pillanatban azt kérdezte volna magától munka közben: Hogyan írta volna ezt Flaubert, ha történetesen magyarnak születik? S ebben a gondjában juthatott eszébe minduntalan Arany János, a Flaubert-i műgondnak magyar hordozója, s talán ez a műgond-rokonság sugallta azt a kis ikerportrét, amely a magyar Flaubert-kötetet megnyitó Tóth Árpád-cikk záróbekezdésében olvasható. Ahogy itt Tóth Aranyról ír — 1920 vége felé —, azon még érzik valami a Babits-konstruálta Arany-kép emlékéből, de Tóth félreérthetetlenül utal a „fájdírág-érzékenység“ társadalmi meghatározottságára

⁶¹ Nyugat, 1921. I. kt. 550. l.

is, amikor a „nyugati napsütés“-sel szemben a „sűrűbb magyar levegő, a zordonabb éghajlat“ történelmi tényezőiről szól. Jobban megértjük Tóth fordítói módszerét éppen a „Bouvard és Pécuchet“ esetében, ha ismerjük ezt a kis irodalmi párhuzamot. „A magyar tolmácsoló — írja Tóth — nem teheti le tollát, míg egy-két szót nem szentel annak a belső, mély hasonlóságnak, mely a franciák csudálatos mesterét a mi legnagyobbjaink egyikéhez fűzi: Flaubert és Arany János hasonlóságára gondolok. A mély tekintetű, lekonyuló bajszú Flaubert-arckép talán másokban is fölidézte már a nagyszalontai jegyző komoly képmásának emlékét. Lélekben is rokonok voltak: két nagy magányos, a szemérmes írás, az epikába temetkező fájvirág érzékenység képviselői mindaketten. Arany „epikai hitele“, nyelvi titkokat boncoló filológiája magyar változata volt Flaubert Salambô-nyomozó, mondat-ritmusokat inyencül kószoltató elmélyedéseinek. Tragikusan kibomló, kérlelhetetlen kompozícióik, művészet-imádatuk: azonos lelki alkatra vallanak. Olykor még fantáziájuk járásának, realisztikus látásuknak apró mozzanatai is megegyeznek: Bovaryné egy helyen éppen úgy apró vonalakat rajzol elmerengése közben a kés fokával az abroszra, mint ahogy Arany Bencéje „tünődik el, „bocskorán körmével keresztetket írva“. A két nagy író művészete egytestvérrellek kivirágzása. A francia klíma oxigénje, nyugati napsütése más színűre, orchideásabb pompázásra tüzelte az egyik kivirágzást, de a sűrűbb magyar levegő, a zordonabb éghajlat nem kevésbé remek plántát növelt. Arany és Flaubert kortársak voltak, születési és halálzási évük is nagyon közel esik egymáshoz s alázatos csodálójuknak jólesik egyazon halhatatlanság koszorújába fenni a két nemes, normann és szittyia nevet“. Ezekben a sorokban ezúttal nem az fontos számmunkra, mennyire találó és jogos az áhítatos rokonítás, hanem hogy Tóth Árpádot fordítói munkája közben Arany szelleme is körülengte. Ez a népnyelvi ihletés kaptja olyan bátor „hütlenségekre“, amelyek mindig a mélyebb értelemben felfogott hűséget szolgálják. Tóth Árpád Flaubert-szövege flaubertiségében és pontosságában is népi erővel magyar. Példának bőviben vagyunk. „Ils... lisaient les prospectus“ — „*bújták az ismertető füzeteket*“ (11. l.); „Pécuchet?... soignait les jambages de sa longue écriture“ — „Pécuchet... *szarkalábazta* egymás mellé hosszúkás betűit, (17. l.); „comme s'il avait peur de lâcher son secret“ — „*mintha félne, hogy ki találja szalajtani a nagy titkot*“ (17. l.); „Ensuite on visita les cultures: maître Gouy les déprécia. Elles mangeaient trop de fumier, les charrois étaient dispendieux“ — „*Aztán a vetések állását vizsgálták meg; Gouy gazda mindent silánynak talált. A föld csak úgy eszi a trágyát, a fuvart nem lehet megfizetni...*“ (25. l.); „Puis les mauvais jours survinrent“ — „*Aztán beköszöntöttek a nemszeretempnapok*“ (28. l.); „Voyant qu'elles ne servaient à rien...“ — „*Mikor látta, hogy csak borsót hány a falra...*“ (20. l.); „L'ambition les prit de cultiver leur ferme“ — „*urrá lett rajtuk a becsvágy, hogy maguk szántsának-vessenek*“ (28. l.); „Une petite fille... dont le corps se montrait par les déchirures de sa robe“

— „Egy kis leány. . ruhája szakadásain *kikandikáló* idomokkal“ (29. l.); „sa femme poussait des cris“ — „felesége *óbéogatni* kezdett“ (32. l.); „Ils. . . portaient de lourds sabots, s' amusaient énormément“ — „nagy facipőkben *topogva* kitünően mulattak“ (33. l.); „Miserable tu es la honte du village qui t'a vu naître!“ — „*Adta* nyomorultja! *Szülőfalud csúfja*, te!“ (34. l.); „Ensuite, il s'appliqua aux marcottage“, — „*Bujtással is szaporított*“ (34. l.); „Les paysans ricanaient“ — „a parasztek *összeröhögtek*“ (39. l.); „Il fabriquait de la bière avec des feuilles de petit-chêne“ — „*Ujmódi sört fundált* ki, árvatölgyfa leveleiből szűrve“ (40. l.); „Rien! pas d'écho. Cela tenait à des réparations faites à la grange, le pignon et la toiture étant démolis“ — „Csönd! A visszhang nem jelentkezett. A csúrt tudniillik átalakították s a *kiormolló* tetőzet eltüntével a visszhang is elmaradt“ (57. l.); „Quand on le sommait de dire son prix, il baissait la tête au lieu de répondre“ — „Mikor fölszólították, hogy *bökje hát ki*, mennyit akar fizetni, *levágta fejét és mélyen hallgatott*“. (63. l.); „très jaune“ — „*hirtelensárga*“ (112. l.); „bouche béante“ — „*málészáj*“ (112. l.); „Foureau et Marescot l'interrompirent criant qu'il était un communiste“ — „F. és M. *letorkolták*, hogy ez kommunista *beszéd*“ (175. l.); „des petits verres“ — „*pár kupica itóka*“ (185. l.); „le factionnaire qui s'ennuyait à la porte l'entre-bâillait à chaque minute“ — „a künn *silbakoló poszt*, elúnva az álldogálást, minden percben be-bekukkantott az ajtón“ (185. l.); „Filez, nom Dieu“ — „No most már *tisztuljanak, az áldóját!*“ (244. l.).

A kiszakított idézetek, párhuzamba vetve a megfelelő francia szövegrésszel, helyenkint talán azt a gyanút keltik, hogy Tóth nagyon is átítatta magyaros zamatokkal a flaubert-i szöveget, s itt-ott talán éppenséggel paraszti hangsúlyokat adott a nem-paraszti eredetinek. Nincs így. Egy szövegrész nem önmagában határozza meg hangulati, tónusbeli jellegét, — ezt a jelleget a szövegi környezet is alakítja. S noha a fentiekhez hasonló, népies-magyaros fordulatokat oldalszám idézhetnénk, az egész szöveg mégsem válik, sehol sem, flaubertietlenné. Sőt — hiven követi a regény fejezeteiben Flaubert hangjának árnyalatnyi változásait is. Tóth nemcsak pontosan érzi a tartalom egyes részleteinek és az írónak változó hangulati kapcsolatát, hanem megteremti a stiláris eszközöket is ezeknek a változásoknak az éreztetésére. A földművelés és régészkedés jeleneteiben a „rideg és fölényes szkepszis virtuózát“, a filozófiáról szóló fejezetekben a „kegyetlenül józan és gúnyos“ materialistát, a „vallási és pedagógiai rendszerek ellenmondásai“-nak kipelengérezőjét s az öregedő Flaubert „egyre tisztább és meghatóbb“ lírai hangjait egyforma biztonsággal tolmácsolja. (Az idézett szavak a Tóth Árpádéi). A fordító nagyon meg tudta becsülni Flaubert keménységét, objektív erejét a korlátolt kispolgáriság ellen intézett nagy támadásban, de — mint fogékony, vérbeli lírikus — elégtétellel állapította meg azt is, hogy a francia szöveg híres *impassibilité*-jén áttör az írói egyéniség lírai ereje. A könyv előszavában írja: „Utálta az első személyben való beszédet, szótárából kiirtotta

az „én“ szót, megvetette.. az egyéni ömlengések és deklamációk irodalmát, a színes és híg mártást... de önmagát mégsem küszöbölhette ki írásaiból. Aminthogy a teljes impassibilitás lehetetlen is: az a mű, mely ha szemérmes rejtőzködéssel is, nem hirdeti írója egyéniségét, vértelen, erőtlen és halandó“. A fordítás kitűnően beetalal a kegyetlen ironia és a fel-feltörő részvét hangjába egyaránt.⁶²

Tóth Árpád prózafordításai közt nevezetes helyet foglal el Théophile Gautier Baudelaire-émlékezéseinek tolmácsolása. Tóth Árpád semmit sem fordított könnyelműen, de ennek a tanulmánynak a fordítására különösen ügyelt. Helyenkint azokat az individuális tolmácsi eszközöket ismerjük fel itt, amelyekkel a versfordításoknál találkoztunk. Íme egy példa a főnévi ige-név egyéni használatára: „... la femme au serpent... secouait ses beaux-cheveux d'un brun fauve...“ — „...a „Kígyós nő“... szabadulni rázta szép, barnavörös haját...“ Másik példa egy különös szóelemenyre, amely Babits Dante-fordításából került ide: „le placement de sa pacotille l'occupait fort peu“ — „nem sokat törődött áru-*bugyrai* elhelyezésével“ Másutt a ritka „kelletik“ igealakot használja kissé ínycsókán módon: „il faut peindre... avec une palette chargée des couleurs...“ — „palettánkat oly színekkel kellett megraknunk...“ Egy helyütt ilyen finom, egyéni szabadságra bátorodik: „... prenant des couleurs à toutes les palettes, des notes à tous les claviers“ — „színeket tépve minden palettáról, hangokat minden zongorákról“, ahol a „prenant“-nak mozgalmassabb igével való fordítása és a *zongorák* archaikus többese sajátosan felszítja a mondat eredeti pátosozát. Tóthárpádiasan szép tolmácsolás, mikor ezt a francia mondatot: „qui semble avoir eu pour mission d'endormir son spleen nostalgique“ — így teszi át magyarra: „akinek úgy látszik az volt a küldetése, hogy elringassa a Baudelaire *távoli hazákba fájó spleenjét*“. Egyéni fogások egész sora emeli például ezt a mondatot: „C'est au sortir de ces amours, qui ressemblent à des haines, de ces plaisirs plus meurtriers que des combats, que le poète retourne vers cette brune idole au parfume exotique, á la parure sauvagement baroque, souple et caline comme la panthère noire de Java...“ — „Ezeketől a nőktől, ezektől az inkább *gyűlölet-képü szerelmektől* és minden *csatáknál* gyilkosabb kéjektől menekül a költő barna bálványához, az exotikus parfümökkel, *vademberin* furcsa ékszerekkel s a jávai fekete párdúc *hajlékonyságával* és *törleszkedésével* gyönyörű nőhöz...“ Ezek a szavak: *nőktől, képü, minden, gyönyörű* elő sem fordulnak a francia szövegben, a *menekül* csak szabados tolmácsolás, a „hajlékonyságával“ és „törleszkedésével“ ragos főneveknek a franciában két melléknév felel meg. A „parfümökkel gyönyörű nő“ nyelvtani konstrukció pontos mása az „Örök Tavaszban Járnék“ egyik sorának: „... Élet, te sok jajjal kemény.“ „... il...“

⁶² A 33. lapon Tóth Árpád egy tömondatot félreértett. „Les épis versèrent“ — ezt így fordítja: „A mag kipergett“. Valójában a mondat ezt jelenti: A kalászkok megdőltek.

montré Satan avec toutes ses pompes“, — ezt Tóth Árpád így fordítja: „bemutatta Sátánt, minden ő pompájában“. Itt az „ő“ ad érdekes és az eredeti szöveg szellemétől nem idegen pluszt. De talán sehol sem meggyőzőbb a költő tudósian lelkiismeretes és művészien leleményes fordítói módszere, mint a szövegnek azon a pontján, ahol a francia költő a mesterkéltszónett-formák ellen fakad ki. Csupa olyan fogalommal találkozott itt a fordító, amelynek a magyarban nincsen neve, s mégis olyan természetesen csengő, első hallásra is otthonos terminológiával szolgál, mintha százados zamatú magyar szavakat szedett volna elő szókincsünkől. . . ., Quant aux sonnets doubles, rapportés, septenaires, á queue, estrambots, rétrogrades, par répétition, retournés, acrostiches, mésostiches, en losange, en croix de Saint-André et autres, ce sont des exercices de pédants. . . qu'il faut dédaigner comme des difficultés laborieusement puériles et les casse-tête chinois de la poésie.“ Ha ilyen természetű szövegnél van értelme alkotó fordításról beszélni, Tóth tolmácsolása igazán példája az alkotó közvetítésnek: „Ami a dupla, megtoldott, hétlábás, farkincás, spanyol végstrófás, rímektől visszafelé fejlesztett, ismétléses, előlterzinás, versfej-olvasós, középen-kulcsos, rombusz-alakú, szent-András-keresztes s más egyéb szonett-fajokat illeti, mindezek nem egyebek furcsálkodó elmejátékoknál. . amiket meg kell vetnünk mint fáradságosan gyermekes nehézség-keresést s a költészet kínai zamatú fejtörősdijét“. Mennyi munka hat-nyolc sorban! Mennyi bátorság, mennyi telitalálat!⁶³

*

Összegezőképp elmondhatjuk, hogy Tóth Árpád az elmúlt félszázad egyik legkiválóbb műfordítója volt, aki nemcsak a verses, hanem a prózai tolmácsolásban is példásat alkotott. Teljes tartalmi és formai hűsége törekedett. Ha a tartalmi hűség ellen vét, a vétség inkább betoldás, mint kihagyás formájában jelentkezik. Formai pontatlansága nemigen megy túl a sorok „nibelungizálásán,, a hím- és nő-rímek cseréjén. Kora ízlésének, szokásának, szemléletének enged, a polgári esztétika nyomását sínyli, mikor fordításait fesztelenül individualizálja, s az idegen versek tónusát így gyakran módó-

⁶³ Tóth Árpád prózai fordításai: Maurice Barrès: Erzsébet királyné, a magánosság császárnője. Nyugat Kvtár, 8—9. sz. é. n. (1910); Gaston Leroux: A Sárga Szoba Titka. Pesti Napló, 1918 július; Bret Harte: Jeff Briggs Szerelme. Bp. 1920, Athenaeum; Flaubert: Bouvard és Pécuchet. Genius, é. n. (1921); Gautier: Baudelaire, Bp. Kultúra Kvtár, 8. sz. é. n.; Maupassant: Flaubert, Bp. Kultúra Kvtár, 15. sz. é. n.; Maupassant: A Szalonka Meséi. Bp. 1921.; Maupassant: Miss Harriet. Bp. Athenaeum, é. n.; Csehov: Ivanov. Színházi bemutató, 1923.; (Kéziratot másolatát a Széchenyi Könyvtár színháztörténeti főosztálya őrzi). Csehov: Cseresznyés kert. Színházi Élet, 1924.; Meredith: Az Önző. Bp. é. n. (1923.). Az I. kt. XX., XXI. és II. kt. XVII. fejezetét Babits fordította); Conan Doyle: Hármass-orom Villa. Magyarország, 1926 dec.; Conan Doyle: A Mész-arcu Katona. Magyarország, 1926 nov.; Conan Doyle: A Festékes Ember. Magyarország, 1927.; jan. Conan Doyle: A Lefátyolozott Hölgy. Magyarország, 1927. febr. — Belefogott még a költő Flaubert „Éducation Sentimentale“-jába is, de abbahagyta. A mű Gyergyai Albert fordításában jelent meg. A cím — „Érzelmek Iskolája,, — Tóth Árpád leleménye.

sít a, olykor eredeti jellegéből kissé ki is vetközteti, bonyolultabbá, színesebbé teszi. Téma-választó ízlése, elvei, melyeket virtuóz művészet-technikai felkészültség szolgált, egyre tisztultak, individualizáló módszere egyre fegyelmezettebb lett: a költő, akárcsak eredeti verseiben, az impresszionizmustól, dekadenciától az eszmei, felelős, klasszikus művek irányában fejlődött, — s elvi-ízlésbeli fejlődésével lépést tartott művészi eszközeinek fejlődése is. A proletárforradalom után keletkezett versfordításainak jelentős része az ellenforradalommal szemben a haadó humanitás erőit szolgálta.

KLANICZAY TIBOR

BESZÁMOLÓ A ROMÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG
KÖNYVTÁRAIBAN VÉGZETT KUTATÁSAIMRÓL

(ADALÉKOK KÉZIRATOS ÉNEKESKÖNYVEINK TÖRTÉNETÉHEZ)

A

1953 nyarán, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, a román-magyar kulturális egyezmény keretében hosszabb időt tölthettem a baráti Román Népköztársaságban. Több mint két hónapos tanulmányutam során megismerhettem Bukarestet, az ország hatalmas iramban fejlődő fővárosát és irodalomtörténeti kutatásokat folytathattam Kolozsvár, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Nagyszeben, Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Székelykeresztúr könyvtáraiban, illetve levéltáraiban. Kisebb kirándulások keretében Erdély nagyszerű műemlékeiben és természeti szépségeiben is bőven volt alkalmam gyönyörködni. Bár utazásom célja a magyar irodalomtörténeti forrásokban gazdag erdélyi könyvtárak és levéltárak mennél alaposabb tanulmányozása volt, igyekeztem megismerkedni a testvéri népi demokrácia mai életével, a szocializmus építése terén elért eredményeivel is. Mivel időm túlnyomó részét Erdélyben töltöttem, közvetlenül láthattam a sztálini nemzeti-ségi politika megvalósulását, a magyar lakosság teljes egyenjogúságát, a magyar iskolák, a magyar kultúra fejlődését. Mindezekről az élményeimről és tapasztalataimról, vagy a bukaresti Világifjúsági Találkozó felejthetetlen napjairól, ennek a rövid jelentésnek a keretében sajnos nincs módom beszámolni. Mondanivalómat a magyar irodalomtörténetírást közvetlenül érintő kérdésekre, illetve kutatásaim ismertetésére kell korlátoznom.

A Román Népköztársaságban folyó magyar irodalomtörténeti kutatásról, egyelőre még keveset szólhatunk a magyar irodalomtörténész káderek kis létszáma következtében. A magyar irodalomtörténet néhány kutatójára, mindenekelőtt a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem két irodalomtörténész professzorára, Szabédi és Jancsó elvtársra, igen nagy feladatok hárulnak az egyetemi és középiskolai magyar irodalomtörténeti oktatás fejlesztése, a tankönyvek, egyetemi jegyzetek elkészítése, az élő magyar irodalom támogatása terén. Ennek ellenére Jancsó Elemér elkészített már egy közeljövőben megjelenő nagyobb tanulmányt Aranka György Magyar Nyelvművelő Társaságáról, befejezéshez közeledik az erdélyi felvilágosodásról szóló nagy össze-

foglaló monográfiája, és kutatásokat folytat az erdélyi színház hőskorának kérdései körül is. Szabédi László a magyar irodalmi nyelv fejlődését vizsgálja, Abafáy Gusztáv pedig a Bolyaiak irodalmi munkásságát tárja fel. Az idősebb kutatók mellett már kezdenek jelentkezni a Bolyai Tudományegyetemen nevelkedett fiatal káderek is, akik jelenleg Tótfalusi Kis Miklós, Apáczai Csere János és a kuruc költészet — részben kiadatlan — alkotásaiból rendeznek sajtó alá válogatott köteteket, bevezetéssel. Irodalomtörténeti szempontból is jelentős a magyar folklór-kutatás szép fejlődése: Faragó József vezetésével a kolozsvári folklór intézet az elmúlt években több ezer új népdal szöveget és dallamot gyűjtött. Ha a kutatók kis száma és a rájuk háruló feladatok nagysága miatt a marxizmus-leninizmus útján haladó romániai magyar irodalomtörténeti kutatás eredményei egyelőre még szerények is, minden remény megvan rá, hogy a következő években a fokozódó fellendülés tanúi legyünk. A román állam nemzetiségi politikája, a RNK. Akadémiájának támogatása, a Bolyai egyetemen folyó irodalomtörténeti oktatás fejlődése mellett e várható fellendülés egyik biztosítéka az a nagyarányú gondoskodás, amelyben a Román Népköztársaság a magyar irodalom értékes forrásait őrző erdélyi könyvtárakat részesíti.

Az erdélyi könyvtárak, már szinte másfél százada a mult magyar irodalma valóságos kincsesbányáinak bizonyultak. A kutatás azonban e könyvtárakban gyakran rendkívüli nehézségekbe ütközött: a különböző felekezeti iskolák könyvtárainak nem volt állandó, hivatásos személyzete; anyaguk néha évtizedeken át rendezetlen maradt; katalógusaik vagy elavultak és pontatlanok voltak, vagy el se készültek; a kéziratok sok helyen a nyomtatványok közé voltak keverve stb. Egyes könyvtárak — különösen a ferences kolostoroké — egyszerűen zárva maradtak a kutatók előtt. A Román Népköztársaság e könyvtárak államosításával, a legfontosabb könyvtárakba képzett könyvtárosok kinevezésével, valamint a nagyarányú rendezési és katalógizálási munkálatok megindításával, a tudományos kutatás elsőrendűen fontos előfeltételét teremtette meg. Természetesen évtizedek mulasztásait nem lehetett néhány év alatt pótolni; vannak könyvtárak, amelyeket még nem tudtak megnyitni megfelelő személyzet hiányában; bár a legtöbb könyvtár — az iskoláktól szervezetileg elválasztva — eredeti helyén maradt, egyeseknek új elhelyezést kellett biztosítani, ami késleltette a rendezés megindulását. E nehézségek ellenére az Erdélyben dolgozó magyar irodalomtörténész munkája ma már sokkal könnyebb, mint a felszabadulás előtt, vagy akár egy-két évvel ezelőtt. Az erdélyi tudományos könyvtárak általában egy központi kulturális bizottság alá rendelve, mint önálló ú. n. dokumentációs könyvtárak működnek. Kivételt képeznek ez alól a kolozsvári könyvtárak, melyek közül a négy híres régi egyházi könyvtár (kat. liceum, ref. kollégium, unit. kollégium, ferences kolostor) a RNK. Akadémiája kolozsvári filialéja könyvtárának egy-egy részlegét alkotja, az Erdélyi Múzeum volt könyvtára pedig a kolozsvári egyetemi

könyvtárral olvadt össze. Az Erdélyi Múzeum irodalomtörténeti ritkaságok tömegét őrző volt levéltára a könyvtártól elkülönítve az Akadémia filialéjának a kezelésébe került.

Az erdélyi könyvtárak helyzetében bekövetkezett örvendetes fejlődés nagyban megkönnyítette kutatásaimat, lehetővé tette, hogy viszonylag rövid idő alatt igen nagy anyagot nézzek át. Főfeladatomban a XVI—XVIII. századi magyar költészet forrásainak számbavétele volt a Régi Magyar Költők Tára folytatásának érdekében. Meg kellett keresnem a Szabó T. Attila által nyilvántartásba vett,¹ vagy más kutatók által említett verses kéziratokat, a kéziratok átvizsgálása, eddigi ismereteink kiegészítése, vagy korrigálása, egyes szövegek lemásolása, illetve fényképezésre való kijelölése céljából. Ezen túl a kézirtáraknak az új, megbízható katalógusok segítségével, vagy pedig darab-ról-darabra történő átnézése során, igyekeztem mennél több, eddig ismeretlen énekeskönyvet, verses kéziratot felkutatni. Feladatomban volt, a csak Erdélyben fellelhető magyar nyelvű RMK. nyomtatványok megtekintése is esetleges verses szövegek megismerése végett, valamint a nyomtatott könyvekbe írt verses bejegyzések kutatása. Munkám elsősorban a tájékozódást és nyilvántartásba vételt szolgálta, az egyes szövegekkel kapcsolatban alaposabb vizsgálatokat az idő rövideje miatt nem folytathattam. A verses szövegek gyors átnézése során is megállapíthattam azonban, hogy a már eddig is említett és az általam felkutatott kéziratokban a kiadatlan, ismeretlen énekszövegek nagy mennyisége lappang. Ezek nagyobb része XVIII. századi, de nem jelentéktelen a XVII. századi ismeretlen énekek száma sem. A kutatás számára nagyjelentőségűek az ismert fontos versek ismeretlen variánsai is, melyek elősegítik majd a szövegkritikai munkát, a szerzőség, a kronológia megállapítását. Az énekekkel való futólagos foglalkozás során már nekem is sikerült több ilyen problémát megoldani. Természetesen a felkutatott új források, illetve az azokban található szövegek nagy része önmagában csekély értékű, vagy egyenesen jelentéktelen. De száz és száz lapos XVIII. századi névnapi köszöntő átnézése nem hiábavaló, ha közben az Erdélyi hajdútánc, a Holdvilági Veszedelemről szóló siratóénekek, vagy a Kádár István-ének ismeretlen változatai bukkannak elő, kiadatlan kuruc versekkel, és egyéb XVII. századi politikai énekekkel együtt, nem is beszélve a szebbnél-szebb ismeretlen szerelmi versekről.

A régi magyar énekanyag felkutatása mellett, Kardos Tibor felkérésére, igyekeztem a XVI—XVIII. századi drámakéziratokat is felkutatni a Magyar Drámai Emlékek készülő nagyszabású kiadása számára. Sajnos a már ismert drámák egy részének a kéziratát nem tudtam megtalálni (Nagyváradi

¹ Szabó T. A.: Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kézirtos énekeskönyvei. Cluj-Kolozsvár 1929. (Erdélyi Tudományos Füzetek 20.); Szabó T. A.: Kézirtos énekeskönyveink és verses kézirtataink a XVI—XIX. században. Zálau-Zilah, 1934.; Szabó T. A.: Újabb adatok és pótlások kézirtos énekeskönyveink és verses kézirtataink könyvészetéhez. Kolozsvár 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek 123.)

Komédia, Comoedia Erdély siralmas állapotjáról, XVIII. századi csiksomlyói misztériumok). Egy XVII. századi és több mint tíz XVIII. századi ismeretlen magyar nyelvű dráma kéziratának felkutatásával azonban ezen a téren is sikerült bizonyos eredményeket elérnem. Az új dráma-kéziratok között figyelmet érdemel az ú. n. Apor Formularium toldalékában (SzTA. II, 14.) található XVII. századi — valószínűleg csiksomlyói — misztérium, valamint a székelykeresztúri könyvtár XVIII. századi unitárius iskoladrámái. Amennyire időm engedte, Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtár“-ának készülő új kiadása érdekében legalább a Szabó Károlynál nem szereplő magyar nyelvű nyomtatványokat is számba vettem. E rendszeres vizsgálatok mellett természetesen felfigyeltem minden irodalomtörténeti szempontból érdekes, vagy érdekesnek ígérkező adatra, kéziratra, nyomtatványra. Hasznos adalékokat gyűjtöttem így össze Tótfalusi Kis Miklósról, Hermányi Dienes József, Felvinczi Györgyre, a hitvitázó irodalomra, az erdélyi napló-irodalomra vonatkozóan; továbbá adatokat Pesti Gábor, Heltai Gáspár működéséről, Janus Pannonius, Balassi és Zrinyi munkásságának erdélyi visszhangjáról. E kisebb-nagyobb jelentőségű adalékokat vagy külön fogom közölni, illetve feldolgozni, vagy pedig az illető kérdéssel foglalkozó kutatóknak bocsátom rendelkezésre. Mostani beszámolómban alábbi függelékeiben csak az énekköltészetre vonatkozó adatokat, forrásaik jegyzékét közlöm, néhány különösen fontos kiadatlan ének szövegével együtt.

A tanulmányutam során elért, vázlatosan ismertetett eredmények elérésében nagyon sokat köszönhettem annak a baráti támogatásnak, amelyben egész külföldi tartózkodásom során részesültem. A Román Népköztársaság népeinek és államának vendégszeretetét szüntelenül élvezhettem, a hivatalos állami szervek és az egyes elvtársak figyelmes gondoskodása sohasem hiányzott. A RNK. Akadémiája és Kultúrkapcsolatok Intézete biztosította munkám zavartalanságát, és sok gyakorlati probléma megoldását köszönhetem a RNK. Akadémiája kolozsvári filialéjának és a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának is. Felbecsülhetetlen volt az a segítség, melyet a könyvtárak és levéltárak tisztviselői részéről állandóan tapasztalhattam akik a hivatalos időtől függetlenül, fáradságot vállalva, segítettek egyes kéziratok felkutatásában. Kolozsváron Tóth Kálmán az Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatója, Dani János az Akadémia filialéjának levéltárosa, Kelemen Lajos nyug. levéltár-igazgató és annyian mások; Marosvásárhelyen Balázs és Farczady elvtársak; Nagyszébenben Bilz elvtárs és a többi városok könyvtárosai, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a régi magyar verses kéziratokra vonatkozó alábbi gyűjtést közreadhassam. Balázs elvtárs, a marosvásárhelyi Teleki könyvtár igazgatója még Székelykeresztúrra és Székelyudvarhelyre is elkísért, hogy az ottani — egyelőre még rendezetlen — könyvtárakban való munkát megkönnyítse. Végül különös hálával kell megemlékezni H. Gábároi elvtársnőről az Akadémia protokoll osztálya munkatársáról, valamint Egyed Ákos

elvtársról az Akadémia kolozsvári történeti intézete fiatal kutatójáról, akik a legtöbbet fáradtak kutatásaim sikere érdekében.

Eredményes munka után hagyhattam el egy nagy ütemben fejlődő, gyönyörű országot, ahol mindenütt barátokra akadtam, ahol lépten-nyomon a hazánk iránti őszinte rokonszenv megnyilvánulásait tapasztalhattam.

B

Beszámolómm itt kezdődő részében azokat a megfigyeléseimet közlöm, melyek a Szabó T. Attila összefoglaló könyvészeti feldolgozásaiban szereplő énekeskönyvekre vonatkoznak. SzTA. adatai és megállapításai ugyanis sok helyen javításokra és kiegészítésekre szorulnak; egyes kéziratokat csak a szakirodalomból ismert, ami már eleve számos hiba forrása volt, de az általa megvizsgált kéziratok ismertetésében is sokszor pontatlanságokra, hiányosságokra bukkanunk. SzTA. sorszámait követve, csak azokat a kéziratokat említem, melyekhez valami megjegyezni valóm van. Mindazok a SzTA.-nál szereplő erdélyi kéziratok, melyekről nem szólok, szintén átmentek kezemen, a ferences könyvtárakban, illetve a sepsiszentgyörgyi könyvtárakban jelzett kéziratok kivételével. Az utóbbi városban ugyanis nem voltam, a ferencesek birtokában volt fontos vereses kéziratok közül pedig jelenleg egyik sem található eredeti lelőhelyén.²

Kiegészítések SzTA. „Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI—XIX. században“ c. bibliográfiája egyes tételeihez

I, 20. *Bölöni Pálfi András zsoltáros könyve (1693)*. A kézirat toldalék részét, a 291. lapon olvasható bejegyzés szerint, Bölöni Farkas Mózes másolta 1756-ban.

I, 47. *Gyulai Sáska Absolon énekeskönyve (1798)*. Nem említi itt SzTA., hogy a kézirat 27a, 27b és 28a lapjainak belső margóin, utólag bejegyezve, egy a török pusztítások felett kesergő hazafias vers (*Boldog Isten mely sok síralom hallatik*) is olvasható. Az Erdélyi Múzeum kézirateit ismertető korábbi könyvészeti összeállításában megemlékezett erről a szerző, de a bejegyzést tévesen ismeretlen kéznek tulajdonította,³ holott az írás az énekeskönyvet összeállító Gyulai Sáska Absoloné. (Az irodalomtörténeti szempontból fontos vers teljes szövegét és a vele kapcsolatos filológiai problémák ismertetését lásd alább.)

² A könyvészeti részben említett énekek címét mindig idézőjel, kezdősorát pedig kurzív szedés jelzi.

³ SzTA.: Az Erdélyi Múzeum Egylet . . . énekeskönyvei. 19.

I, 54. *Halott-temetéskorra való énekek*. Az 1766-ban másolt vallásos énekeskönyv végén, három sztlan levélen, néhány később hozzáírt világi verstöredék olvasható. E toldalékot SzTA. is említi, de pontatlanul írja le. Az énekeskönyv törzsanyagát követő első sztlan levélre és a másodiknak a lapjára, XVIII. századi írással, egy szép „Cantio elegans“-t jegyzett be egy ismeretlen kéz (*Bekesegés utakon járj. . .*). A következő lapon, valamint a kézirat utolsó lapján, az előbbtől eltérő írással, 1837-ből való bejegyzések találhatók. Két verstöredék: „azomban északról jönnek | halom Hollok | et mig én ezeknek kettőt | hármot szollok. | 1837.“ | ; valamint „Virág szál koromban életem el mulék | Gyászos koporsomban véletlen borulék | Derül vala napom kedves hajnalával | Az halál le mettze mérges kaszájával.“ és a bejegyző adatai: „Firtos Wáralyai Pap. K. Mi. Januárius Holdnapja 25-kén 1837dik esztendőbenn jegyeztem ide alá.“

I, 60. *Jánosi énekeskönyv (1768)*. SzTA. ugyanezt az énekeskönyvet — tévedésből — II, 130. szám alatt is felvette. A vallásos kéziratok közt van a helye, de az itteni leírás kiegészítendő a világi toldalék ismertetésével, melyet a szerző csak a II, 130. sz. alatti leírásban említi.

I, 91. *Kottás katolikus misekönyv*. Magyar nyelvű szövegeket nem tartalmaz. Az énekeskönyvek sorából törlendő.

I, 114. *Nagy Mihály énekes kéziratái (1753)*. A kézirat első és harmadik részét, melyek SzTA. szerint Székelyudvarhelyen voltak, a jelzett helyen nem találtam. A Kolozsváron lévő második rész („A Sóltároknak Bassusa. . .“) azonban arról tanúskodik, hogy e kéziratok szöveganyaga teljesen érdektelen.

I, 116. *Nagyajtai Gergely család énekeskönyve (1708)*. Nem énekeskönyv, hanem passionális, melyben a passión kívül Jeremiás siralmi és különböző antiphonák szerepelnek. A szöveg tartalma alapján katolikus gyűjteménynek kell tekintenünk.

I, 123. *Orbán Zsigmond énekeskönyve (1766)*. A székelyudvarhelyi könyvtárban jelenleg nem található.

I, 131. *Pál András imádságos és énekeskönyve (1713)*. A SzTA. által eredménytelenül keresett kézirat a kolozsvári egyetemi könyvtár kézirat-tárában van 899. sz. alatt.

I, 166. *Szombatos énekek és imádságok könyve*. A kéziratban 19 ismert és 6 ismeretlen szombatos éneket találunk. Ez utóbbiakat Thury Zsigmond alapvető összeállítása sem ismeri.⁴

I, 176. *Thordai kódex (1627)*. A kézirat 16-r, nem 2-r, mint SzTA. állítja. Azt sem említi, hogy a kódex hátsó kötéstáblájának belső lapjára egy 6

⁴ Thury Zs.: A szombatos kódexek bibliographiája különös tekintettel azok ének-tartalmára. Mezőtúr 1912.

versszakos, Balassi strófában írott, szép szerelmi éneket (*Oh melly keservesen jut nékem eszemben a te gyenge személlyed. . .*) jegyzett fel a Thordai-zsoltárok valamelyik olvasója. Az éneket a Vásárhelyi Daloskönyvből is ismerjük.

II, 14. *Apor Formularium todaléka*. Új lelőhelye: Kolozsvár, Akadémiai levéltár (volt EM It.). Apor-gyűjtemény.⁵ SzTA. a kézirat részletes ismertetésében (ITK. 1930 : 153—9.) tévesen nevezi a todalék 5a—8b lapjain olvasható „Jesu filij Mariae“ c. magyar nyelvű verses művet párbeszédés költeménynek. Ez ugyanis misztérium-dráma, s tekintve, hogy a kéziratnak számos csiksomlyói vonatkozása van : a XVIII. századból ismert csiksomlyói misztériumok XVII. századi előfutárának kell tekintenünk.

II, 37. *Bocskor Mihály dalgyűjteménye*. A jelzett helyen, a kolozsvári volt ref. koll. könyvtárában, nem sikerült nyomára akadnom. A könyvtár kéziratainak legújabbban készült leltárában nem szerepel.

II, 42. *Brassai-kódex*. E nagyfontosságú kéziratot végleg elveszetteknek kell tekintenünk, mert a kolozsvári volt unit. koll. könyvtárának legújabb gondos rendezése alkalmával sem került elő. Mivel a Brassai-kódexet a régebbi kutatók közül egyedül Kanyaró Ferenc használta, egyike lehetett azoknak a kéziratoknak és unicum-nyomtatványoknak, melyeket Kanyaró a könyvtárból kivitt, s amelyek betegsége alatt elkótyavetyélődtek.

II, 50. *Cseke Sándor énekeskönyve (1826)*. A kézirat — szemben SzTA. megállapításával — egyházi énekeket nem tartalmaz.

II, 51. *Cserei Mihály kézírata*. Az évtizedek óta lappangó kézirat a kolozsvári volt unit. koll. könyvtárának legújabb rendezése alkalmával előkerült. A Thököly-virágénekek kéziratát őrző nyomtatvány pontos címe : „Organi Aristotelei, libri quinque priores, a' doct. Zacharia Vrsino Vratislaviensiexpositi. Neustadii in Palatinatu excudebat Matthias Harnisch 1586. „Új jelzete: B. 2351.

II, 78. *Egyes Versek Gyűjteménye*. SzTA. ennek a gazdag versgyűjteménynek a részletesebb ismertetésével adós maradt. A gyűjtemény jelenleg öt különböző feliratú nagy dobozban van elhelyezve, többnyire minden rendszer nélkül. Anyagát túlnyomó részben olyan, nagyjából magyar, kisebb számban latin nyelvű, egy vagy több leveles verses kéziratok alkotják, melyek eredetileg a volt EM levéltár különböző gyűjteményeihez tartoztak. E versek kéziratokat, — kéziratári anyagnak nyilvánítva — kiemelték a családi levéltárakból és az említett dobozokba helyezték. Igen sok verses kézirat került így ide a volt EM.It-ban őrzött Teleki levéltárból ; a többi családi

⁵ Kelemen Lajos segített hozzá a kézirat tanulmányozásához ; neki köszönhető hogy e fontos kötet nem osztozott az abosfalvi Apor levéltár sorsában, amely a háború éveiben elpusztult.

gyűjteményekből kiemelt daraboknál azonban elmulasztották feljegyezni a kézirat eredeti lelőhelyét. A családi levéltárak anyagán kívül itt helyezték el az innen-onnan előbukkant versszövegeket, köztük újabbkori kutatóknak régebbi kéziratokról készített másolatait is. E másolatok nagy részét Borbély Samu készítette egy ismeretlen unitárius kéziratból, megőrizve így — sajnos sokszor csonkán és pontatlanul — néhány érdekes XVII. század végi és XVIII. század eleji politikai vagy egyháztörténeti tárgyú énekszöveget. Az „Egyes Versek Gyűjteménye“ túlnyomórészt alkalmi verseket (halotti búcsúztató, névnapki köszöntő, paszkvillus stb.) tartalmaz a XVIII. századból és a XIX. század elejéről, a XVII. századot szinte csak Borbély Samu egy-két másolata képviseli. Az egyes dobozokban található fontosabb szövegek az alábbiak. A „Képek. Vegyesek“ feliratú dobozban: „Topica Descriptio Sylvaniae“, Marosi István versezete, melyet az 1684 március 15-én megnyitott szilágy-megyei református zsinat üdvözlésére írt és elő is adott; Borbély Samu sajnos csak az ének bevezető hat strófáját másolta le. *Kegyés jó olvasó olvassad jó szíved...*, Káli Nagy János 46 szakaszos éneke a kolozsvári unitárius kollégium történetéről; Tordán írta 1771-ben, Borbély Samu másolata. A „Bildergalerie I.“ feliratú dobozból szintén Borbély két másolata érdemel fokozott figyelmet: A Servetus haláláról szóló ismert unitárius ének és az *E hazának ő Anyjának veszélyt Fia tett...* kezdetű, Forgách Simont támadó kuruc vers, talán Felvinczi Györgytől; sajnos a másolat csonka (szövegét lásd alább). Az „Apróbb elegyes gyűjtemény“ című dobozban néhány szép népdal kéziratát találhatók a XVIII–XIX. század fordulójáról. Az „Elegyes gyűjtemény“ feliratú pedig érdekesebb XVIII. századi alkalmi verseket foglal magában. A túlnyomórészt XIX. századi paszkvillusokat tartalmazó „Bildergalerie 4.“ című dobozban egy 1712-ben, Kolozsvárt szerzett gúnyvers kelti fel érdeklődésünket: „Pasquillus Vamfalusianae“; egy Füzéri nevű kolozsvári ifjú kigúnyolása, amiért egy vénasszonyt vett feleségül: Borbély Samu másolata.

II, 97. *Felvinczi György kuruc énekének kézírata*. A kézirat sorsa ugyanaz lehetett, mint a fentebb említett Brassai kódexé.

II, 109. *Hegedűs János gyűjteménye (1841)*. A SzTA. által II, 355. szám alatt feltüntetett „Válogatott versek gyűjteménye (1838)“ című kézirattal összetartozik, ez utóbbinak a folytatása. Mindkettő kizárólag ismert XIX. századi műköltők (Vörösmarty, Kölesey stb.) verseit foglalja magában és ezért nyilvántartásunkból törlendő.

II, 130. *Jánosi énekeskönyv (1768)*. Azonos az I, 60. számú kézirattal, ismertetését lásd ott; innen törlendő.

II, 131. *Jánosi János és Sándor kézírata*. A jobbfajta köszöntő verseket őrző énekeskönyv egyik éneke rávilágít az ilyenféle versek szerzőinek kérdésére. A 36a lapon így kezdődik az egyik ének: „Nints szegény *deáknak* mit

adgyon egyebe, | Tsak az jo kivánság forog elméjébe, | Mais mihelyt léptem
Husvét innepére | Jöve ily gondolat szertelen elmémbe. || Élete ez háznak bő
áldással folyon |, stb.

II, 211. *Miss Mihály kottáskönyve*. Új jelzete: Y. 1347. Csak néhány közismert vallásos szöveg van benne, a kézirat főleg szövegnélküli kottákat tartalmaz.

II, 212. *Nagy György énekgyűjteménye*. Az elnevezés helytelen; a szé-
kelykeresztúri kézirat megtekintésekor már Varjas Béla is megállapította,
hogy összeíróját Nagy Gergelynek hívták. Ez a Nagy Gergely tanító volt Kis-
Solymoson, majd kadátsi, végül szentábrahámi unitárius pap. A gyűjtemény
valamennyi versét ő szerezte 1759 és 1790 között, a legkorábbiakat még
kolozsvári diák korában. A székelkeresztúri könyvtár, verseinek egy másik,
terjedelmesebb gyűjteményét is őrzi, ennek ismertetésére az eddig ismeret-
len kéziratok között kerül sor. Kizárólag vallásos, illetve egyházi, biblikus
tárgyú verseket írt, II. Józsefet üdvözlő éneke is a felekezeti kérdéstről
szól. A világi énekeskönyvek közül ezért gyűjteménye törlendő, a vallásosak
közé kell sorolni. Nagy Gergely mindig ad nótajelzést, s ezek között négy
Balassi-vonatkozásút: „Bocsásd meg Ur Isten iffjuságomnak vétékét“ (10b);
„Bátyáim közt küssebb in Balassa“ (15b); „Nota antiqua Polonica vide in
Balassa: Magas.“ (19b); „Adj már csendességet lelki békességet“ (28b). Az
első és negyedik nótajelzés nyilván a Balassi verseit is közlő nyomtatott uni-
tárius énekeskönyveken alapul; de honnan ered a második és a harmadik?

II, 225. *Osvát Péter énekeskönyve (1781–89)*. Énekei között nagyon
szép XVIII. századi, s részben XVII. századi bujdosó és szerelmi versek
vannak.

II, 238. *Pál István énekeskönyve*. A kötet világi részében figyelemreméltó
XVII. és XVIII. századi bujdosó énekek olvashatók.

II, 260. *Rákosi Sámuel Holmija (1790 körül)*. SzTA. nem említi a kötet
legérdekesebb énekeit. A 39b–46a lapokon olvasható a „Rimaszombath
Városáról iratott szomorú Versek“ című ének a város 1771 évi romlásáról,
a császári csapatok garázdálkodásáról. A 71b–76b lapokon híres népdalok
(pl. *Tavaszi szél vizet áraszt*) XVIII. századi szövegeit találjuk, valamint az
erdélyi városokról szóló kiadatlan kuruc éneket. (Ez utóbbi szövegét alább
közlöm.)

II, 300. *Szeles János kézírata*. A jelzett helyen, a kolozsvári volt kat-
liceum könyvtárában, nem találtam. A kéziratok legújabbban készített pontos
katalógusában nem szerepel.

II, 303. *Székel László kottáskönyve (1747)*. Magyar nyelvű verses szöve-
get nem tartalmaz, az énekeskönyvek sorából törlendő.

II, 355. *Válogatott versek gyűjteménye (1838)*. A II, 109. számú énekeskönyvnél mondottak alapján törlendő.

II, 356. *Váradi Szabó György kézirata*. Már évtizedek óta nem található a székelyudvarhelyi volt ref. koll. könyvtárában. Mivel az orvosi receptkönyvbe írt két ének kiadója szerint a kéziratot Radvánszky Béla több orvosságos könyvvel együtt ki akarta adni (ITK. 1903:85—9.), feltételezhető, hogy a gyűjtemény hozzá került és elkallódott.

Kiegészítések SzTA. „Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez“ c. bibliográfiájának egyes tételeihez

II, 5. *Alkalmi versek*. Lelőhelyén, a székelyudvarhelyi ref. koll. könyvtárában, nem találtam.

II, 14. *Diák versek, mondókák*. SzTA. leírása pontatlan; az említett öt levelen kívül, prózai feljegyzések közé ékelve, másutt is található énekszövegek: üdvözlő, alkalmi énekek, latin-magyar makaróni-versek, „Argumentum Libri in Metamorphoses“ címmel egy hosszú verszet.

II, 39. *Országgyűlési gúnyvers kézirata*. Lelőhelyén, a kolozsvári ref. koll. könyvtárában nem találtam. A kéziratok új leltárában nem szerepel.

II, 51. *Szigethi Mihály jegyzetei a költészetről*. Lelőhelyén, a székelyudvarhelyi ref. koll. könyvtárában, nem találtam.

C

A következőkben a SzTA. könyvészeti feldolgozásaiban nem szereplő erdélyi kéziratos énekeskönyvek és verses kéziratok ismertetését adom. Az eddig ismeretlen kéziratok közé felvettem néhány, a szakirodalom által már említett, de könyvészetileg nem nyilvántartott verskéziratot is; ismertetésük amúgy is hiányos volt. Könnyebb tájékozódás kedvéért a kéziratos leltárunk szerint csoportosítottam: a címek után álló jelzetek tehát mindig a kéziratos csoport élén feltüntetett könyvtárra, vagy levéltárra vonatkoznak.

I. Kolozsvár, RNK. Akadémiája, kolozsvári filiale levéltára

(Erdélyi Múzeum levéltára)

1. *Az állítólagos Losárdi-kéziratok énekei*. Kemény József gyűjt. Misc. Tom. XX. Varia. Kemény gyűjteményének ebben a kötetében, az első csomó néhány kéziratos levelet tartalmaz; a borító levélre Kemény feljegyezte: „Losárdi Susánna Magyar Amazon és Vers költő emléke gr. Kemény József által.“ Az ú. n. Losárdi iratok között először egy nagyobb kéziratosból kiszakított, 252—255-ig lapszámozott, két — versszöveggel teleírt — levél található.

E leveleken „Mars Rakotzianum Cujus compositio certae foeminae tribuetur“ címmel a *Dob szo, trombita zendülés* kezdetű XVIII. századi éneket, valamint a Rákóczi-nóta négy strófáját olvashatjuk. Ez utóbbinak a végére a másoló odaírta: „a nótáját leggjobbban huzzák az Erdélyi cigányok.“ E verskézirat írása 18/0 körüli. A Losárdi-legenda keletkezése szempontjából jellemző, hogy Kemény az „asszonyinak tulajdonított“ mars első sora mellé odajegyezte: 1705. A verskézirat után Kemény írásában itt találjuk annak a fiktív levélnek a másolatát melyet az állítólagos „amazon“ 1706-ban, a börtönből írt. Ezt a Rákóczi-kor nyelvvel és stílusával sehogy sem összeegyeztethető, nyilvánvalóan hamisított levelet leközltek a Marosvásárhelyi Füzetek 1858. évfolyamában, egy „Losárdi Zsuzsánna“ című cikk keretében. A „Kelen“ álnévvel megjelent, romantikus elemekkel teli közlemény talán magától Keménytől származik, mert kéziratgyűjteményében, a levélmásolat után, egy Losárdiról szóló cikk fogalmazványára akadunk. Ez nem egyezik meg szöszerint a nyomtatott közleménnyel, de tartalma azonos. Egyéb Losárdival kapcsolatos irat nincs Kemény gyűjteményében. Valószínűnek tarthatjuk ennek alapján, hogy az egész Losárdi-legenda nem más mint Kemény fikciója.⁶

2. *Kállai Susánna Búcsúztató Versei.* Kemény József gyűjt. Misc. Tom. XX. Varia. Négy leveles, kis 4-rét kézirat, XVII. századi írással. Egy nagyobb kézirat befejező része lehetett, ugyanis a lapok 81—88-ig számozva vannak, a vers a 86. lapon pedig véget ér. A 88. lapra későbbi kéz írta rá a kézirattöredék tartalmát: „Kállai Susánna Kemény János Fejedele [!] első Felesége Bucsuztató versei.“ A XVII. század derekáról származó ének kezdősora: *Fenyés boldogsaghnak dücsyosseges helyje.*

3. *Vegyes kéziratok.* Kendilónai Teleki lt. XXV. fasc. A fasc. minden rendszer nélkül nagyszámú különálló verskéziratot őriz, főleg a XVIII. századból, de korábbról is. Többségük üdvözlő, alkalmi vers, részben latin nyelven: de akadnak közöttük érdekes magyar nyelvű politikai és szerelmi énekek. A gyűjtemény fontosabb énekei az alábbiak: A „Versek I.“ c. borítékban: *Oh gyászban béborult írva magyar Haza. . . .* (az ismert ének a Péro-felkelésről); *Sokféle tűzben salamandra mint ég*; *Ki ezt meg gondollya bátor szível lehet. . . .*; *Kegyetlen világnak tündér ábrázattya. . . .*; *A szép violáknak nagy kegyetlenségét. . . .*; *Bokros bánatoknak völgyében sétáló. . . .*; *Mint a könnyű szellők a nagy tengerekben. . . .*; *Nehéz elválása eggyé lett két szívnek. . . .*; *Erdély országában támat nagy bestia. . . .* (pasquillus talán Teleki Mihály ellen); *Bujdostomban midőn volnék Berentz országában. . . .* (szerelmi dialógus a XVIII. századból); *Visszajár az idő ez világ el fordult. . .* („Az világhoz szabott ének“ változata 1728-ból); *A katona jó paripán meg ugrattya magát. . .* (A „Vitézi

⁶ A Kemény-gyűjtemény Losárdi-kéziratainak a létezésére már korábban utalt: Márki S.: II. Rákóczi Ferenc. II. Bp. 1909. 475. — A Losárdi-kérdés felülvizsgálatának szükségességére Esze Tamás hívta fel a figyelmet: A kuruc költészet problémái. It. 1951. I. sz. 41.

Énekek"-ből ismert szép XVIII. sz. katonaének változata); „J. N. D. Jövendölés, mely lett és mutattatott meg egy Angliai papnak, ugyan Angliában Chester városában. . . .“ (két leveles verses kézirat, egy 1683. évi brassói magyar nyelvű nyomtatvány másolata, angolból németre, németből magyarra fordítva). A „Versek II.“ c. borítékban főleg latin versek vannak, és csak néhány jelentéktelen magyar töredék. A „Teleki László: édes eleink levelei“ feliratú borítékban: *Az ki voltál ártalmamra. . . .* (hosszú vers 1676-ból, bujdosó motívumokkal); „Dulce Melos. Pannonia és Dacia, Ars s Mars oskolája“ (1703); *Világ állapotja forog volt elmémben. . . .*; *Minap búsultomban vadakat. . .*; *Bús szívemet s életemet vigasztaló istenem. . . .*; *Ni fítsóri, ku pítsóri. . . .* (ismert román-magyar makaróni vers); „Levis Velitatio Theatralis“ (párbeszéd-szerű trágár cigánygúnyoló vers); *Hol vagy te most nyalka kuruc. . . .*; „Machiavel-lus pokolban születettvén és ismét Daciában jöven, és ott magának vasallust szerezvén, minemü instructioval bocsátotta volt azon vazallusát Erdélyben, és ott mint viselte magát annak igaz historiája“ (a zernyesti csata után készült, Telekit és Thökölyt egyaránt támadó paszkvillus).

4. *Vegyes kéziratok.* Kendilónai Teleki lt. Rendezetlen iratok. Számos kisebb dalfüzet, paszkvillus, üdvözlő vers kézírata található ebben a gyűjteményben, főleg a XVIII., s részben a XIX. századból. Közöttük 104/1907 jelzet alatt egy 8 leveles, 8-rét kis daloskönyv van, szép szerelmi énekekkel.

5. *Vegyes kéziratok.* A kolozsvári ref. koll.-ból áthozott rendezetlen, vegyes irat-anyag. Iskolai feljegyzések, tanítási jegyzetek, s egyéb prózai iratok mellett nagy számú verskéziratot is őriz ez a gyűjtemény. A versek többsége 1800 körüli üdvözlő és halotti ének, valamint elviselhetetlen iskolai verselmény. A gyűjtemény érdekesebb verses kézíratai az alábbiak: 1. Vay Ádámné, Fekete Erzsébet temetésén (1696) elmondott beszédek és versek kézírata, köztük Debreczeni Ember Pál beszéde. 2. 22 strófa a Szigeti Veszedelem egyik ismeretlen XVIII. századi átdolgozásából. 3. 1800 körüli, 4 leveles, 8-rét kézirat nagyon szép népdal-virágének szöveggel. 5. Két leveles, 8-rét kézirat részben XVII. sz.-i énektöredékekkel, köztük Rimay egyik énekének (*Bálint nemzetedben ki voltál Balassa*) három strófájával.

6. *XVIII. századi üdvözlő versek.* Kolozsvári ref. koll. lt. No. 26. Tomus V. A 2-rét kolligátumban prózai szövegek között két XVIII. századi üdvözlő vers van.

7. *XVII. századi verstöredék.* A Kolozsvári asztaloscéh jegyzőkönyve 1644—1690. A 89b lapon az alábbi „probatio calami“ olvasható, kétszer is: „Hobol az Nap vizet araszt | Az fetskeis feszket ragaszt | de en szegeny csak but araszt.“

8. *Keresdi verskézirat.* Keresdi Bethlen lt. SzTA nem vette fel a verskéziratok jegyzékébe a keresdi Bethlen lt. egyik 1708-ból való missilisét,

amelyen a *Megkötözött engem...* és a *Ki urát nem szereti...* kezdetű gyönyörű virágénekek olvashatók. A verseket Lukinich Imre fedezte fel és publikálta: A kurucz kor költészetéhez. Száz. 1914:78. Azért sorolom itt fel ezt a már publikált kéziratot is, mert a keresdi lt. egész anyaga jelenleg a kolozsvári akadémiai lt.-ban található, s így e verskéziratnak is ez a jelenlegi lelőhelye.⁷

9. *Alvintzi-kéziratok*. Marosvásárhelyi ref. koll. letétje, Alvintzi-láda. Az Alvintzi család itt őrzött levelezésében az 1690-es évekből és az 1700-as évek elejéről több vers található, köztük Alvintzi Mihály verses önéletrajza.⁸

II. Kolozsvár, RNK. Akadémiája, kolozsvári filiale könyvtára, 1. sz. részleg
(Katolikus liceum könyvtára)

10. *Kolozsvár siralmi*. Aranka gyűjtemény V, 1. 8-rét, kötés nélkül, 16 sztan lev. XVIII. századi másolat egy 1699-ből való kolozsvári nyomtatványról, amely az 1655-ös kolozsvári tűzvészről két, az 1697-esről pedig egy éneket közölt. Ez utóbbi nem azonos Tótfalusi Kis Miklós „Siralmas Panasza”-ával. A „Kolozsvár siralmi” címet Aranka György adta a kéziratnak, s azt a Magyar Nyelvművelő Társaság iratai közé helyezte. Perényi József a kéziratot ismertette és mindhárom énekét kiadta: Kolozsvár siralmi. ITK. 1939:48. Régi verses kézírataink közt ezt az énekgyűjteményt eddig nem tartották nyilván.

11. *Holmi*. 53. sz. A legkülönbözőbb alakú és eredetű levelekből álló kolligátum, 4-rét papír kötésben. A cím a kötésre van rányomva. A kötetben 1800 körüli kisebb nyomtatványok és mindenféle kézirati feljegyzések vannak, ez utóbbiak közt számos verset találunk. A legrégebbek ezek közül 1767–9-ből valók: különböző főúri személyek (Rhédei László, Pekri Erzsébet stb), verses sírfeliratai. A későbbi énekek az 1800 körüli évtizedekből származnak. többnyire érdektelen, világi szövegek; akad közöttük Horatius-fordítás is.

12. *Búcsúztató versek*. 2-rét, kötetlen; 4 lev. Egyetlen *Ah nagy búzgóságtól viseltetett népség* kezdetű éneke, Polyai Rácz Antal temetésére készült 1779-ben. A kéziratot a cenzúrához adták be, rajta van a cenzor engedélyező feljegyzése 1787-ből; e szerint nyomtatásban is megjelent.

13. *Halotti Ének*. 442. sz. 4-rét, kötetlen; 4 lev. A XVIII. sz. második feléből való énekét (*Vajha ez beszédek meg irattatnának...*) Benkő József sátoraljaújhelyi ref. prédikátor írta, öccsének Sámuelnek halálára. A szerző öccse hitehagyása, a katolikus vallásra való áttérése miatt is panaszkodik;

⁷ Magát a kéziratot a keresdi lt. nagy anyagában nem volt időm megkeresni.

⁸ A kéziratok létezésére Kelemen Lajos hívta fel a figyelmet, azok átnézésére sajnos már nem maradt időm.

erre hivatkozva a cenzor nem engedélyezte az ének kinyomtatását, a kéziratba helyezett cédula tanúsága szerint.

14. *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv.* 178. sz. 8-rét' kemény papír kötésben; 62 lev. Református énekeskönyv nyomtatásra előkészített kézírata (Kolozsvár 1777); valószínűleg a cenzúrához beadott példány.

15. *Ester asszony historiája.* 408. sz. 8-rét, rongált papír borítékban; elől 5 sztlan lev., majd 70 számozott lap, végül 1 sztlan lev.: összesen 41 lev. Vásári László „nemes személy” nyomtatásra előkészített és a cenzúrához beadott hosszú énekének (*Király Artaxerxes fénylő birodalma...*) kézírata. A 3 — 5. sztlan leveleken a szerző ajánlása olvasható Bánffi Mihályné, Kemény Teréziához, B. Keresztúron, 1780-ban keltezve.

16. *Ének az 1798. évi kolozsvári tűzvészről.* 279. sz. 4-rét, kötetlen; 4 lev. A kézirat egyetlen énekét (*Oh! én Kolozsvár várossa! mely sok tűz támad bennem!...*) a vers végén olvasható feljegyzés szerint „készítette Vadadi Lövötei Josef Septembernek 12-kén 1798-ban.”

III. Kolozsvár. RNK. Akadémiája, kolozsvári filiale könyvtára. 2. sz. részleg
(Református kollégium könyvtára)

17. *Baczo József énekeskönyve.* 1203. sz. 8-rét, félbőr kötésben; 46 sztlan lev. Jelentéktelen kézirat az 1800 körüli évekből. Törzsanyagát a 150 zsoltár kottája képezi, mely alá a másoló csak a szövegek sorainak első szótagjait írta emlékeztetőül. A zsoltárokhoz végül néhány közismert ref. vallásos ének csatlakozik. Összeállítója ref. diák lehetett; diákra vallanak a későbbi tulajdonosnak, Baczo Józsefnek a bejegyzései is.

18. *Bojti Gáspár krónikájának toldaléka.* Beosztatlan. Bojti Gáspár és Mikó Ferenc krónikáit magábanfoglaló, folio alakú kézirat, melyet Dobó József 1760-ban, Gyulafehérvárott másolt. Az elől lévő kötéstábla belső lapjára a másoló két verset jegyzett fel: Nádasdy Ferenc és Eszterházy János epitaphiumait. Az első közülük Faludi műve. A kéziratot az ugyanitt olvasható bejegyzés szerint a másoló 1796-ban a kol. ref. koll.-nak adományozta.

19. *Cirill énekeskönyv.* 1422. sz. 4-rét, az eredeti bőrkötésnek már csak maradványai vannak; 51 sztlan lev. Az ismeretlen korú, cirill írással másolt énekek között, a 46. levélen a *Menyből az angyal* kezdetű magyar ének olvasható XVIII. sz. végi, vagy XIX. sz. eleji írással.

20. *Csvyre István énekeskönyve.* 1468. sz. 8-rét, félbőr kötésben; 122 sztlan lev. Az egész kéziratot az 1a és a 9a lapon magát megnevező Csvyre István másolta 1815 — 16-ban, Debrecenben. Tartalma: Csokonai „Amarillis“-e

az 1805-ös váradí kiadás és Szentjóni Szabó művei az 1791-es pesti kiadás alapján; továbbá a börtönben fiatalon elsenyvedt Kováts József versei, a költő rövid életrajzával és Gárdonyi Szabó István halotti búcsúversével együtt.

21. *Halotti versek.* 1400. sz. 4-rét, kötetlen; 6 sztlan lev. Toldalagi Sára és Toldalagi Erzsébet temetésére készült halotti énekek; az előbbihez szólnak 1750-ből valók.

22. *János Sámuel Ovidius-fordítása.* 1491. sz. 8-rét, papírfedélben; 17 számozott lap. A kézirat egyetlen verse: Narcissus történetének fordítása a *Metamorphoses*-ből. A 17. lapon lévő feljegyzés szerint: „Írta János Sámuel a Wássárhellyi Ref. Kollégiomban. 1792 dik Esztendőben.“

23. *Sipos melodiarium.* 1241. sz. Nagy 8-rét, 216 lap, ebből 205 megszámozva. A kézirat címe: „Melodiarium quod In Ill. Coll. S. Patakiensi Anno Millesimo Octingentesimo Decimo Octavo conscripsit Petrus Sipos studiosus Poeseos mpr.“ Nagysolymosi Sipos Péter 1818-tól 1820-ig másolt a könyvecskébe és mutatótáblát is szerkesztett hozzá. A mutató után üresen maradt a okra 1823-ban és 30-ban még néhány további éneket másoltak. Az énekeskönyv a hasonló sárospataki gyűjteményekkel mutat rokonságot: ismert műköltők, mint Csokonai, Péczeli, Fazekas, Kölcsey stb. költeményei mellett sárospataki diákok szerzeményei, németellenes gúnyversek, papcsúfoló énekek, halotti búcsúztatók, Napoleonról szóló versek, szerelmi dalok találhatók benne.

24. *Thordai János zsoltárfordításainak kézírata.* 1105. sz. 4 rét, XVIII. századi félbőr-kötésben; 247 lev. A teljes Thordai-féle unitárius zsoltárfordítást, nótajelzésekkel ellátva, magában foglaló kötetet — az írás jellegé alapján — valószínűleg a XVII. sz. végén másolták.

25. *Versek a XIX. század elejéről.* A könyvtár kézíratainak legújabbban elkészült leltárában 605. sz. alatt szerepel, de a jelenlegi rendezési munka során valahová elkeveredett, s így nem láthattam. A leltár az alábbi ismertetést közli: „*Versek a XIX. sz. elejéről* 1—80. 4 lap. Lakodalmi dal stb. A 4. dal figyelemreméltó: 'Ama nevezetes történet az oroszhegyi fickóról, aki templomba először ment vala 20 éves korában'.“

26. *Epigramma. Latin-magyar hazafias, törökellenes versek. XVII. század.* Az előbbi kézírathoz hasonlóan erről is csak a leltárból szerezhettem tudomást, ahol 129. sz. alatt a fenti megjelölés olvasható. A könyvtáros ceruzával odaírta még: „nagyon rongált négy levél, félre teendő.“

27. *Vegyes kéziratok.* A könyvtár egy nagy halom innen-onnan kiszakadt levelekből, töredékekből álló katalogizálatlan kéziratot őriz. A prózai szövegek között néhány énektöredék is akad, főleg vallásos tárgyúak. Érde

kes czek közt egy eredetileg 39 szakaszból álló ének elől csonka töredéke, amelyben egy ismeretlen XVIII. századi ref. prédikátor valamelyik aposztata társát támadja.

28. *Hóra-ellenes vers kézírata.* 1577. sz. 4-rét, papír borítólapon; 11 szatlan lev. Egyetlen, a Hóra-felkelés idején készült éneket tartalmaz; az ének szövege megegyezik „Szilágyi István kéziratá”-nak szövegével (SzTA. II, 310.). A kézirat csonka, az elején hiányzó levelek számára abból következtethetünk, hogy a Szilágyi-féle kézirat szövegének 68. strófája áll jelenleg kéziratunk élén. Az ének befejezése azonban közölve van itt, míg a másik kéziratból éppen ez hiányzik.

29. *Mikolai Hegedüs János nyomtatványainak toldaléka.* RMK. 476 sz. A könyvtár e jelzete alatt egy nyomtatvány-kolligátum található, melynek részei: Mikolai Hegedüsnek Utrechtben, 1648-ban megjelent négy könyvecskéje (RMK. I, 812, 813, 814, 815.) és Bökényi Filep Jánosnak ugyancsak Utrechtben, 1652-ben megjelent „Mennyei Lámpás”-a (RMK. I, 862.) A kötetábla belső lapján és két szatlan levelen kéziratot toldalék van, egy 1761-ben feljegyzett vallásos énekkel (*Mit mondjak vétkem sok mint főveny szapora . . .*). A kolligátum más részein kisebb verstöredékek, valamint a tulajdonosok személyes vonatkozású bejegyzései állnak (Joh. Dios Györi 1670; Joh. Levaj Comp. in Coll. Claud. 1683; Josephus Gazdagh; Sam. Pataki 1773.). A verses bejegyzések mind ugyanattól a kéztől származnak az 1760-as évekből, és ezért az ismert tulajdonosok közül csak Gazdagh Józsefnek tulajdoníthatók.

30. *Nagy Sándor históriájának toldalékai.* RMK. 262. A Heltai nyomdának e Szabó K. által nem ismert XVI. századi termékéhez (Sztripszky I, 55.) különböző helyeken üres leveleket kötöttek, s ezeken verses bejegyzések olvashatók. A nyomtatott szöveg előtt álló levelekre vallásos énekeket, köztük egy Szenczi Molnár zsoltárt, jegyeztek fel; a kötet belsejében egy XVII. századi vagy még későbbi „Nagy Sándor epitaphiuma” c. ének található; stb.

IV. Kolozsvár. RNK. Akadémiája, kolozsvári filiale könyvtára. 3. sz. részleg (Unitárius kollégium könyvtára)

31. *Bakó Anna énekeskönyve.* 1390. sz. 2-rét, rongált díszes bőrkötésben; elől 2 szatlan lev., majd 432 számozott lap, végül 9 szatlan levelen mutató tábla: összesen 273 lev. Címe: „Isteni Ditséreték imádságos és vigasztaló énekek mellyeket tulajdon maga költséggel le iratott tekéntetes nemzetes Tartsafalvi Pálffi Diénes Uram Élete kedves párja tekéntetes nemzetes Csikfalvi Bakó Anna Asszony az Tartsafalvi Unitari szent Ecclesia számára. Az 1763-dik Esztendőb.” Valószínűleg valamelyik nyomtatott unitárius énekeskönyv másolata. A tartsafalvi unit. egyház 1946-ban ajándékozta a könyvtárnak.

32. *A Comico tragoedia toldaléka*. 1214. sz. A névtelen Comico tragoedia 1751. évi kiadásának másolatát tartalmazó kéziratba a Fiátfalvi György pokoljárásáról szóló éneket (1626) is bemásolták. (V. ö. SzTA. II, 98.) A kézirat középen csonkult és ezért a Comico tragoedia vége, valamint a Fiátfalvi-ének első 71 szakasza hiányzik belőle. A kézirat unitárius eredetű, s 1893-ban Torockóról került a könyvtárba.

33. *Gálfalvi Borbála üdvözlő versei*. 205. sz. 4-rét, karton borítékkal; 16 számozott lap. Címe: „Tekintetes Úr Suki László uram élete párjának tekintetes uri asszony Gálfalvi Borbára asszonynak neve napjára 1748-dik esztendőben Karátson havának 4-dik napjára készítettet versek.“ Érdektelen névnap-i köszöntők.

34. *Hálaadó Öröm*. 339. sz. 8-rét, kötetlen; Különböző vallásos, valószínűleg nyomtatásból másolt, prózai művek között, a 113–133 leveleken a fenti címet viselő hosszabb vers olvasható. A tolerancia-rendeletet ünneplő ének elé előszót is írt „az együgyü vers-író“ 1782-ben. A kézirat katalógusa szerint a másolat Körmöczy János unitárius püspök kézírása.

35. *Halott Ének*. 1411. sz. 8-rét, félbőr kötésben; 88 számozott lap-1800 körüli érdektelen halotti énekeskönyv.

36. *Halott Ének*. 24. sz. 16-rét, rongált félbőr kötésben; 88 számozott lap, itt megszakad. A csonka énekeskönyv szövege teljesen megegyezik az előbb felsorolttal.

37. *Halot temetéskorra való Énekek*. 1409. sz. 8-rét, félbőr kötésben; 49 géppel számozott lev. A szokásos halotti énekanyagot tartalmazó kézirat keletkezését az utolsó lapon lévő bejegyzés világítja meg: „Francisci Tartfalvi De Sz. Mihály. Scripsi Ao. 1791 Die 4-ta Januar.“

38. *Halotti beszédek és énekek kolligátuma*. 631. sz. 4-rét, az eredeti félbőr kötés már leszakadt; 222 lev. Az 1740-es, 50-es és 60-as évekből származó különálló és önálló címlappal rendelkező unitárius halotti prédikációk alkotják a kézirat tartalmát. A prédikációkhoz minden esetben búcsúztató versek csatlakoznak, amelyek sokszor jóval terjedelmesebbek maguknál a beszédeknél.

39. *Históriás és egyéb énekek*. 1236. sz. Az ezen a címen katalogizált, félvászon kötésű 8-rét kézirat, voltaképpen kolligátum. Irodalomtörténeti szempontból különösen fontos a koll. első, 32 levélből álló tagja, melyet 1807–9 között másolt Benczédi Sámuel. Benczédi valamely régebbi énekeskönyvből több XVII. századi verset vett át gyűjteményébe. Ezek közül fontosabbak: *Gondviselő édes atyám...*; „Az Isten Anyaszentegyházának nyomoruságos sorsán és keserves állapotján való Sirhalom“ (*Oh vajha valaki az tenger árjává...*); „Világ végéről való Historia“ (*Minden keresztények jól meghallgassatok...*); *Ifjuság mint sólyom madár...*; Czeglédi István históriája; a

Tékozló fiú históriája Szentmártoni Bodó Jánostól; Kádár István éneke. A kolligátumnak ez az első része eredetileg terjedelmesebb volt, néhány levél azonban elveszett; ezért az énekszövegek helyenként csonkák. — A kolligátum egyes részeit a könyvtáros — többször hibásan — római számokkal jelölte meg. A koll. további részei közül említésre méltó még a IV—V.-tel megjelölt „Lakodalomra avagy mulatságra való versek“-et tartalmazó, 1780-ból való kézirat. Ez eredetileg 4-rétű volt, de összehajtották, s így kötötték be; emiatt csak részben olvasható. Érdekes a koll. VII. része is, amelyben 1832-ben másolt, de régi előzményekre utaló szép népies dalokat olvashatunk.

40. *Kolozsvári énekeskönyv.* 17. sz. 16-rét, félbőr-fa kötésben; 30 sztlan lev. Valószínűleg kolozsvári eredetű gyűjtemény az 1790-es évekből. Az elején „A tántznak haszontalanságirol, annak vétkes, kereszténhez illetlen, sok rosszra vezető mivoltáról“ szóló ének olvasható, amely a szövegből ítélve jóval régebbi lehet, a másolás idejénél (1790). Több más ének között a *Nem lesz mindenkor így...* kezdetű vers szép változata és Várallyai Mihály „Belső magyar utczai magyar Parnassus“-a (1784) is gazdagítja a kézirat anyagát.

41. *Köszöntő énekek kézírata.* 1133. sz. 8-rét, félvászon kötésben; 62. lev. 1785—88 között, valamelyik ref. kántor állíthatta össze a karácsonyi, húsvéti, s más ünnepekre szóló köszöntő énekeknek ezt a gyűjteményét.

42. *Különböző versezetek gyűjteménye.* 1310. sz. 1800 körüli alkalmi versek nyomtatványaiából álló kolligátum, amelyben csak a harmadik darab kézirat; az 1798. évi kolozsvári tűzvészről írt ének 4 leveles másolata. Ezt az éneket a 16. szám alatt felsorolt kéziratból is ismerjük.

43. *Paszkvillusok kézírata.* 8-rét, új félvászon kötésben; 28 számozott lap, elején és végén csonkult. Országgyűlési paszkvillusok az 1760-as évekből.

44. *Szombatos énekeskönyv.* Nagy 8-rét, félvászon kötésben; 136 lev. Prózaí szövegeket is, de túlnyomó többségében énekszövegeket tartalmazó énekeskönyv; a másolás idejére, vagy a másoló személyére vonatkozó utalások nélkül. Thury Zs. szombatos bibliográfiájában nem szerepel.

45. *Vers a barátságáról.* 1630. sz. Nagy 4-rét, karton fedélben; 4 lev. A kézirat egyetlen éneke (*Ezer nyolc száz nyolcban Szent Mihály hónapja...*) a XIX. sz. elejéről származik, irodalomtörténeti szempontból érdektelen. A fenti cím utólagos, valószínűleg a könyvtárostól ered.

46. *Versek Bánfi Pál tiszteletére.* 778. sz. 4-rét, kötetlen; 14 sztlan lev. XIX. századi kézirat, 1800 körüli énekekkel, melyek Bánfi Pált és családját ünneplik. Mivel az ismeretlen szerző részben klasszikus versmértékben ír, egy kis prozódiai értekezést közöl eljárásának megvilágítására. A Bánfiak multjának bemutatása érdekében lemásolta Görcsöni Ambrus Mátyás-históriájának egy részét is.

47. *Verses vitézi articulusok.* 906. sz. 4-rét, kötetlen; 8 lev. A kézirat egy megverselt katonai szabályzatot tartalmaz, minden egyes strofa egy-egy „Articulus.“ Az első articulus így szól: „Végbéli katona őrizd határodat, | Jól meg értsd vidd véghez parancsolatodat, | Ha szolgálatban vagy, hagyj más gondodat | Egyébkor házadnál mivehedd [!] dolgodat.“ Az énekben említve van az 1763-as év, az *la* lapon pedig a „Cibinii 5-a Febr. 1779.“ bejegyzés olvasható. A versezet tehát e két időpont között keletkezhetett.

48. *Versmásolatok.* 1659. sz. 8-rét, papír fedélben; 6 lev. A XIX. sz. első évtizedeiből származó kézirat, néhány ismert egykorú énekkel. Van közöttük Kölcsey vers is.

49. *Vizsgai versek a kolozsvári unit. kollégiumból.* 731. sz. 4-rét, pergament kötésben; 48 lev. Két eredetileg különálló 24 leveles kéziratot kötöttek egybe, ezeknek az írása eltérő, de tartalmi jellegük megegyezik. A kéziratban lévő évszámok alapján az első rész valószínűleg 1690-ben, a második pedig 1732-ben keletkezett. A kötetben lévő énekeknél minden esetben fel van tüntetve a szerzők neve, akik a jelzett időben a kolozsvári unit. gimn. tanítványai voltak. A kézirat — egy alább ismertető székelykeresztúri kézirattal együtt — érdekes bepillantást enged az unit. iskolák verselési gyakorlatába.

V. Kolozsvár. Egyetemi könyvtár.
(Erdélyi Múzeum kéziratára.)

50. *A „Nimród ágyékából...“ kézírata.* 1112. sz. (Régi jelzet: I. A. 54.) Kis 8-rét, bőrkötésben; 280 számozott lap. Mindössze a 163—166 lapokon van verses szöveg: a *Nimród ágyékából... kezdetű híres nemesi kuruc ének az 1670-es évekből; ez egyúttal a kötet egyetlen magyar nyelvű szövege.* A vers előtt a magát több helyen megnevező Baló Mátyás kezével, három 1666-ban leírt, latin nyelvű, jogi munkát olvashatunk. Az ének már más kéz írása és más kéztől származnak a vers után „Protestatoriae“ címen következő latin nyelvű sérelmi iratok is. Baló Mátyás keze csak a kötet végén lévő kisebb latin feljegyzéseknél tér vissza. Az egész kézirat részletes vizsgálata feltehetőleg választ fog adni a nagyfontosságú kuruc vers keletkezésének kérdéseire. — Az éneket Erdélyi Pál adta ki „Kuruc költészet“ c. kötetében (Bp. 1903. 45—49. l.), de a kéziratot nem ismertette.

51. *Posoni Dieta 1764.* Beosztatlan anyag; régi jelzet: III. A. 10. 4-rét, kék karton kötésben; 10 sztlan lev. A fenti címet viselő kézirat egyetlen éneke a *Három s tizszer fordult az Esztendő elől... kezdetű igen elterjedt országgyűlési paszkvillus.*

51. *Világi Énekek.* Beosztatlan anyag. 16-rét, rongyolt kötésben; 33 sztlan lev. A „Világi Énekek“ cím az *1a* lapon olvasható, és ezt az 5. levélig

néhány XIX. század eleji ének követi. Az 5. levéltől kezdve különböző prózai feljegyzések következnek; a legkorábbi 1815-ből.

53. *Világi versek*. Beosztatlan anyag. Hosszú 8-rét, félbörkötésben; 54 szatlan lev. Feltehetőleg a XIX. sz. elejéről származó kézirat, részben egykorú, részben XVIII. századi szerelmi s más világi énekekkel.

54. *Tótfalusi Kis Miklós naptárainak toldalékai*. A verses kéziratoknak ezt a már ismert csoportját csak a nyilvántartás teljessége kedvéért említem meg, mivel SzTA. bibliográfiájából hiányzik (V. ö. ITK. 1891:437—55. és 1892:70.). A kéziratos verses bejegyzésekkel ellátott naptárak ma is megvannak a könyvtár régi magyar nyomtatvány-tárában; mikrofilm-másolataik pedig az OSzK. illetve az MTA. könyvtára mikrofilm-táraiban találhatók.

VI. Nagyenyed. Dokumentációs Könyvtár (Bethlen kollégium könyvtára.)

55. *Ajtai György kézirata*. K. 65. sz. 8-rét, erősen csonkult bőrkötésben. A terjedelmes kézirat előbb „Templomi könyörgések“ címen prózai szövegeket, majd a Thordai-féle unitárius zsoltárfordítás teljes szövegét foglalja magában. A kötet végén olvasható bejegyzés szerint a kéziratot Ajtai F. György a kolozsvári unitárius kollégiumban másolta; a másolás időpontjára nem találunk utalást.

56. *Mádéfalvánál el veszett székelők keserves Éneke*. K. 385. sz. 2-rét, egy leveles kézirat. A fenti című érdekes kiadatlan éneket őrzi, egykorú másolatban. (Az ének teljes szövegét lásd alább.)

57. *Pasquillus*. K. 418. sz. 4-rét, kötetlen; 13 lev. A kézirat tartalmát néhány rövid latin nyelvű gúnyvers mellett hat magyar nyelvű paszkvillus alkotja. Valamennyi az 1764. évi pozsonyi országgyűlésre vonatkozik.

58. *Szent Dávidné Soltári*. K. 224. sz. 8-rét, félbörkötésben; 189 számozott lap. A cím alatt „1826. die 25 Aug.“ datum utal a kézirat korára. Tartalma különbözik a hasonló című sárospataki kéziratétól (SzTA. II, 60.). Énekei között a XIX. század elejének számos ismert, népszerű versére bukkanunk.

59. *Világi énekek szomorúak és vigak* K. 49. sz. 8-rét, papírkötésben; 15 lev. A címlap szerint Kolozsvárott, 1818-ban másolták. Csokonai, Ányos és más műköltők versei mellett néhány szép népdalszöveg van.

60. *Wida József kézirata*. K. 291. sz. 8-rét, papírfedélben; 8 lev. Latin és magyar köszöntő-verseket tartalmazó jelentéktelen kézirat. A borítólevél belső lapján olvasható „Est Josephi Wida“ bejegyzés szerint, Wida a kézirat tulajdonosa volt.

VII. Gyulafehérvár. Batthyány Dokumentációs Könyvtár

61. *Magyar költemények 2. füzetben.* XI, 217. sz. Nagy 8-rét, kötetlen. A kéziratok katalógusában fenti címen szereplő gyűjtemény első füzeté a „Görögökhöz buzdító dall” című a görög szabadságharc kérdéseivel foglalkozó verset, a második füzet pedig különböző XIX. század eleji szerelmi és más énekeket foglal magában.

62. *Nagy János kézírata.* IX, 108. sz. 4-rét; 10 lev. egy kolligatum részét alkotja. A kézirat egyetlen, gyenge versezetét Nagy János latinból fordította és Batthyány Ignácnak dedikálta. Címe: „Somnium Prodigiosum seu Dialogismus Theticis et Lyaei, id est Aquae et Vini inter se mutu pro corona et chignitate litigantium, Anno . . . 1771 Die 15-a Augusti.”

63. *Vanjer Jakab Paraszti majorja.* IX, 102. sz. 4-rét, papírkötésben lévő vaskos kolligátum második része. Vanjer Jakab jezsuita hosszú tankölteményének magyar fordítása Mihály István erdélyi jezsuitától, aki két eredeti függelék is írt hozzá az erdélyi halastavakról és vadaskertekről. Mihály fordítása 1779-ben nyomtatásban is megjelent Szebenben. Vanjer művét egyébként Baróti Szabó Dávid is lefordította és kiadta.

64. *Zserdényi János énekeskönyve.* III, 128. sz. Kis 8-rét, félbörkötésben; 44 lev. A katolikus egyházi énekeket tartalmazó kézirat címe a 2a lapon olvasható: „Az Isten és az ő szent anyyanok dicsiretire való szép énekek Zserdényi János Szabad-Botthyani iskola mester által egben irattak Anno 1760.”

VIII. Nagyszeben. Bruckenthal Múzeum könyvtára

65. *Boér Márton verses művének másolata.* Benignische Sammlung 71. n. 13. Heft, N. 53. 4-rét, kötetlen; 20 lev. Egy 1800 körül, vagy még később készült másolatgyűjtemény része. Boér Márton az 1687-ben Konstantinápolyba küldött erdélyi követek kísérője volt, aki 1687–88 telén versbe szedte utazásának „Historiá”-ját. A költőileg értéktelen verses útirajz kezdősora: *Ez széles világ dolga ha fel vizsgálatik. . .*; nótája: „Szertelen rut dolog volt bünel meg rakodni.” Boér száraz naplóját irodalomtörténeti szempontból igen becselessé teszi a Baba Novákról szóló, a Toldi mondával összefüggő, részlet.⁹ (Ennek szövegét alább közlöm.)

IX. Marosvásárhely. Bolyai Dokumentációs Könyvtár (Református kollégium könyvtára)

66. *Dezső Mihály memorialeja.* 381. sz. Hosszú 8-rét, szép bőrkötésben. Csak a kézirat első 69 számozott lapján vannak folyamatos szövegek, próza

⁹ Boér művének másolatára Tordai Zádor erdélyi kutató hívta fel figyelmemet

és vers vegyesen. Dezső Mihály 1715-ben volt a kötet tulajdonosa; a kézirat később sok kézen ment át, s a későbbi tulajdonosok is jegyeztettek bele. Verses szövegeinek többsége üdvözlővers, de köztük van a Péro-felkelésről szóló ismert ének (*Oh gyássszal béborult árva magyar haza. . .*) is.

67. *Kovácsnai Sándor „Királyi Erdély“-ének toldaléka.* 240. sz. Kovácsnai Sándor (marosvásárhelyi tanár a XVIII. sz. második felében) „Királyi Erdély“ című prózai művének ez a másolata a XIX. sz. elején Székely Márton marosvásárhelyi ref. prédikátor tulajdonában volt. A 4-rét, félbörkötésű könyv kötése előtt levelének b lapján olvasható Székely Márton bejegyzése, amit ugyanitt az új tulajdonos feljegyzése követ: „Most már ZN. Makai Josefé vette 30 fr. 1826-ba.“ Ez a Zilahi Nagy Makai József, lőrcincfalvi ev. ref. prédikátor a Kovácsnai műve után üresen maradt levelekre egy rendkívül érdekes hosszú XVII. századi éneket másolt le. Az éneknek címe nincs; kezdősora: *Miért sírsz a hegyen Sebesvár. . .* A szerző Apafi Mihály belső köréhez tartozott, az énekben az 1657—1661-ig terjedő erdélyi eseményeket Apafi pártjáról szemléli és az ének szerint tagja volt az Apafi kiváltása érdekében Jassiba küldött követségnek. A 15 levélre terjedő, három „pars“-ra osztott ének 1663—64 körül keletkezhetett. A másolat keletkezési körülményeiről Makai Józsefnek a vers végén álló feljegyzése tájékoztat: „a Nemes Küküllő vármegye archivumabol“ kapta kézhez „ezt a régi maradványt“, s lemásolását 1827 jan. 2-án fejezte be. A kézirat további üres lapjaira Makai, vagy más, még néhány verset másolt le Kőlcseytől s más korabeli költőktől.

68. *Rhédei Ferenc kézírata.* 83. sz. Egyetlen éneke: gr. Rhédei Ferenc „nemes poétá“-nak, a marosvásárhelyi ref. koll.-ban 1769 jún. 27-én előadott, érdektelen alkalmi költeménye, „Mindenkinek számára készített ki-kötő hely“-címme.

69. *Unitárius kézirat.* 18. sz. Két XVIII. századi unitárius nyomtatvány másolata; ezek közül a második tartalmaz verses szöveget: a Servetusról szóló elterjedt éneket. A másoló az éneket egy 1777 évi ponyvanyomtatványból vette.

X. Marosvásárhely, Teleki Dokumentációs Könyvtár

70. *Sepsi Laczkó Máté krónikája.* 33. sz. A Mikó Imre szerkesztésében megjelent Erdélyi Történelmi Adatok III. kötete (1858) óta ismeri a tudomány Bocskay és Bethlen korának ezt az érdekes elbeszélő forrását, amelybe a krónika néhány rendkívül fontos egykorú vitési és politikai verset is beleillesztett. Sepsi Laczkó krónikájának ezért szerepelnie kell verses kézírataink nyilvántartásában is. Erre azért is szükség van, mert Mikó kiadásának a marosvásárhelyi eredeti kézirattal való összehasonlítása azt mutatta, hogy Mikó a szöveget, köztük az énekekét is, sokszor pontatlanul közölte; sőt Sepsi

Laczkó művét erősen meg is csonkította. Bevezetésében céloz is rá, hogy kihagyta „azon egymást üldözési szellemet lehellő kifejezéseket, melyek vajha soha se egy se más részről ne nyilvánultak volna.“ E kihagyások közé tartozik két igen érdekes ének is: a német párti urak ellen intézett két paszkvillus. Az első: *Ki sok országoknak fejedelme valál.*., 1608 januárjában készült a híres pozsonyi országgyűlésen, s így legkorábbi ismert magyar nyelvű országgyűlési paszkvillusunk (a kézirat 231—4. lapján). A második: *Jó szerencsémnek már el fordult kereke.*., Forgách Zsigmond 1616. évi cselszövéseivel kapcsolatos, ugyanezen év júliusából (a kézirat 199—306. lapján). Itt jegyzem meg, hogy Sepsi Laczkó krónikájának másolata a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárában található 1033. sz. alatt. Ez a másolat valószínűleg azonos azzal, melyre Mikó szövegkiadása bevezetésében hivatkozik is (id. h. 5.).

71. *Bod Péter „Gellius Transilvanicus“-a.* 9. sz. Bod Péternek ez a szakirodalom által már többször felhasznált és ismertetett kiadatlan műve, különböző történeti és egyháztörténeti dokumentumok között 8 verset is tartalmaz a XVII. sz. végétől és a XVIII. századból. A versek részben magától Bodtól származnak, részben másoktól. Ez utóbbiakat különböző helyekről gyűjtötte össze, főleg síremlékekről.

72. *Cserei diariuma.* 20. sz. A kézirat 146—7. lapján Cserei három versét olvashatjuk: „Imago Sanis“ (*Ember azt veled szunyodoz az halál.*.), „Imago Egrotis“ (*Tel közelit zöld fa hullatja levelet.*.), „Imago Moribundis“ (*Az erős tölgy fais az fel vont fejszétől.*.).

73. *Hermányi Dienes József kézirata.* 239. sz. Hermányi Dienes különböző írásait foglalja magában ez a kötet, többek között az erdélyi püspökökről szóló sokszor csipős anekdotáit. Ezek elé versben írt egy „Elöl-járó beszéd és rövid Satyrá“-t (*Már e világ előtt meg untt a valóság.*.) Az ének keltezése: „1731. 23-a Maji.“ Szövegét kiadtam: ITK. 1954. 1. szám.

74. *Kovácsnai Sándor verskéziratainak kolligatuma.* 309. sz. Különböző formátumú levelekből, vagy kisebb énekfüzetekből álló kolligatum, melyek mindegyikén Kovácsnai marosvásárhelyi tanár versei olvashatók saját kézírásában, általában az 1780-as évekből. Versei egy része üdvözlő ének különböző főúri névnapok, lakodalmak alkalmából, de olvashatunk ezen kívül hosszú verszeteket a légyről, az egerekről, a kutyákról, a parókáról stb. Ezen kívül trágár versek is szerepelnek a marosvásárhelyi tanár gyűjteményében (még Janus Pannoniustól is fordított néhány ily tárgyú epigrammát). Helyet foglal énekei között egy Paniti Szabó Márton nevű diákjának ő ellene írt „motskos írás vagy Pasquillus“-a, melyet Kovácsnai lemásolt, és amelyre válaszolt is hasonló durva hangnemben. A néhány Janus Pannonius-fordítás mellett irodalomtörténeti szempontból igen érdekes még a kötet legelső és egyben leghosszabb éneke: „Gyöngyösiról való 200 magyar versek, mellyek-

ben okai adatnak, miért, hogy Gyöngyösi tsak egyedül igaz és valóságos Magyar Poéta. Irattak 1788-dik Eszt. Juliusban.“ Ebben az énekben az egekig magasztalja Gyöngyösit, aki mellett egyedül Janus Pannoniust ismeri el költőnek; jellemző példája ez a vers a kor Gyöngyösi-kultuszának.¹⁰

75. *Lukács pap énekének kézírata.* Ez a 8-rét, 6 leveles kis kézirat Sinai Miklós „*Historia Ecclesiastica*“ című nagy művének a Teleki könyvtár kézíratai közt 47. sz. alatt őrzött II. kötetébe van belekötve. Azon a helyen, ahol Sinai Hodászi Lukács temetéséről ír, említi, hogy erre vonatkozó ismereteit egy gyászénekből meríti „*quae incipit ab his verbis: Igy sír a fejer hattyu Neander vize partyán.*“ Ezután üresen hagyott a kéziratban három és fél lapot, nyilván azzal a szándékkal, hogy a verset ide később bemásolja. Ez azonban elmaradt, ehelyett a birtokában volt XVII. századi kéziratot illesztette kézírata levelei közé. Az ének szövegét kiadták innen a Hortobágy c. lap 1864, 37. számában, ahonnan Bisztray Gyula újra közölte: „*Debreczennek utczái sírjátok!...*“ It. 1950. 3. sz. 59—66.

XI. Székelyudvarhely. Dokumentációs könyvtár (Református kollégium könyvtára)

76. *Alkalmi versek kézírata.* Y, 1358. sz. Szigethi Mihály székelyudvarhelyi tanár hagyatékából származó vegyes tartalmú kézirat. Próza feljegyzések közt mintegy 10 levélnyi verses anyagot találunk: főleg alkalmi éneket a XVIII. század végéről és egy Hóra-ellenes verset.

77. *Keresztyén Paradicsom.* Y. 1382. sz. Szigethi Mihály hagyatékából származó kézirat, amely Dési József somosdi prédikátor 1777-ben írt, fenti című énekének szövegét őrzi.

78. *Gúnyversek kézírata.* Y. 1376. sz. Szigethi Mihály hagyatékából származó vegyes tartalmú kézirat, 2 levélnyi verses anyaggal. Tartalma: „*Egy németes magyar ének*“ és egy-egy Horát, illetve Kloskát gúnyoló vers.

79. *Rimaszombat pusztulását sirató ének kézírata.* Y. 1371. sz. Szigethi Mihály hagyatékának egyik kötete, amely vegyes feljegyzések közt a SzTA. II, 260. sz. kéziratban is megtalálható éneket közli „*Rima Szombat várossának gyászos esete lett 1771. 22. April*“ címmel. A verset maga Szigethi másolta 1773-ban.

80. *Bethlen Sámuel halotti énekének kézírata.* Y. 1312. sz. A 4-rétű, bőrkötésű kézirat Nádudvari Péternek Bethlen Sámuel halálára, 1708-ban írt

¹⁰ A marosvásárhelyi Bolyai és Teleki könyvtár több Janus Pannonius műveivel foglalkozó latin kéziratot is őriz Kovásznaitól, aki részt vehetett a Teleki-féle Januskiadás előkészítésében.

halotti beszédét, valamint az ehhez csatlakozó halotti éneket őrzi. Az ének valószínűleg szintén Nádudvari alkotása.

81. *Vegyes énekek kézírata*. Y. 1397. sz. Folio, félbőr-kötésben. Vegyes tartalmú kézirat; prózai szövegek után a 63. lapon kezdődik a verses része. Négy XVIII. századvégi éneke közül kettő a Hora-felkeléssel kapcsolatos.

82. *Lisznyai Pál nyomtatványának toldaléka*. 3477. F. 26. I. sz. Lisznyai Pál „Professionum Scholasticarum Opera“ c. Debrecenben 1687-ben megjelent nyomtatványának (RMK. II, 1609.) ebben a példányában, a címlap előtti üres levelen, a XVIII. században bejegyzett kis magyar vers olvasható: *Tíz esztendő korbán ki nem lött kedvessé...*

XII. Székelykeresztúr. Dokumentációs Könyvtár (Unitárius gimnázium könyvtára)¹¹

83. *Analecta M. S.* Ez a felirat áll két 4-rét, félbőr-kötésű kötet külsején. A két kötetes, kéziratos mű valóságos címét az első kötet elején találjuk meg: „Oratoria Supellex, desumpta, congesta ex variis Authoribus, et ad Materias Oratorum, Concinatorumque pro rerum circumstantiis accommodari apta per Josephus.....“ A compendium összeállítójának vezetékneve sajnos ki van vakarva, olvashatatlan. Az igen érdekes erkölcsi, társadalmi, művelődéstörténeti jellegű fejtegetések általában latin nyelvűek, de ezek közé sok magyar idézet, szövegrészlet van beillesztve. Az I. kötetnek e magyar nyelvű szövegei között találjuk a kézirat verses emlékeit: a Tótfalusi Kis Miklósnak tulajdonított „Regula Vitae“ c. verses etikát (*Istent féld, ne beszeld másnak titkodat...*; 151—2 l.), valamint Felvinczi György „Echo Futura Novi Anni 1690 praenuntians“ című ismeretlen hosszú énekét (*Ujj Esztendőt ki hirdetne Janus hire nélkül...*; 225—32 l.).

84. *Arany A. B. C.* 8-rét, félbőr-kötésű, kívül „Manuductio“ felirattal jelzett kötet, melynek egyik járulékszövegét képezi a fenti című irodalmi szempontból jelentéktelen verszet. A kézirat eredeti főszövege egy „De foro Ecclesiastico“ c. latin egyházjogi mű 1796-ból. A kötet végén vegyes prózai feljegyzések közt olvasható ének hat lapra terjed.

85. *Bűnbánó ének kézírata*. Egy „Sok féle szükségleteinkhez alkalmaztatott Könyörgések“ című, 1746-ban megjelent 8-rét nyomtatvány kéziratos toldaléka. A *Mint gyors szarvas, ha vadász sért* kezdetű bűnbánó ének szövegét a kötés belső lapjára, valamint a nyomtatott szöveg elején s végén álló üres levelekre jegezték fel.

¹¹ A még rendezetlen könyvtárban az egyes kéziratoknak nincsen jelzetük.

86. *Elegyes jegyzetek.* Jakab Elek hagyaték. Hosszú magas alakú kézirat, pergament kötésben: erre van rányomva a fenti cím. Latin és magyar prózai szövegek között egy — a XVII. századi nyomtatott naptárakból is ismert — verses Prognostichont, versebe írt találós meséket és Árkosi Ferentől egy hosszú elbeszélő éneket. (Judás Iskariótesről) találunk. A kéziratban több kéz írása különböztethető meg; ezek jellege alapján a kéziratot az 1700 körüli évtizedekből eredeztethetjük. Talán ez is a kolozsvári unitárius diákoktól származik, mint a vele egykorú és hasonló alakú, 95. sz. alatt ismertetett kézirat.

87. *Ének-kézirat a XVIII. századból.* Egy „De Antiquitatibus Romani“ című, 1813-ban másolt kéziratot iskolai kézikönyv szétnyílt hátsó kötéstáblájába egy XVIII. századi verskézirat van beragasztva. Alaposabban megvizsgálni csak a kézirat kiáztatása esetén lehetne; a jelenleg olvasható részletek alapján arra következtethetünk, hogy egyetlen, Herculesről szóló, éneke van.

88. *Finta József búcsúztatója.* Egy unitárius egyházi beszédek tartalmazó vaskos 4-rét kézirat első beszéde Felső-Rákosi Finta József R. S. [Rector Scholae?] távozása alkalmával készült. Ehhez csatlakozik az egyházközség nevében írt, három lapra terjedő búcsúztató ének. A kézirat a XVIII. század végén keletkezhetett.

89. *Halmágyi-gyűjtemény.* A könyvtár levéltári részének egyik kötegén olvasható a „Halmágyi-gyűjtemény“ felirat. Különböző régi szövegek, elbeszélő források, missilisek, énekek mult századi másolatait találjuk benne. Énekanyaga XVIII. századi sírversekből, halotti versekből, egy 1784-ből való erdélyi vonatkozású pasquillusból és egy B. S. SZ. nevű szerző 1755-ből keltezett hosszabb bölcselkedő énekéből áll. Ez utóbbinak a tárgya: az ősi boldogság elvesztése, a gyarmatosítás, az aranyéhség stb. feletti elmélkedés.

90. *Húsvéti Versek.* 8-rét, kötetlen; 53 lev. általam megszámozva. A jelenlegi 25—30 levelek eredetileg nem ide tartoztak, csak később fűzték őket a kötetbe, írásuk is más, s a rajtuk olvasható énekek hiányoznak az eredeti kézirat mutatójából. A kötet eredeti címe és az első ének eleje az 1a lap teljes elmosódottsága miatt olvashatatlan; a fenti címet én adtam a kéziratnak. Tartalmát kizárólag húsvéti énekek alkotják, de ezek messze felülhaladják az átlagos köszöntő versek színvonalát. Tele vannak népdal-motívumokkal, és a diákéletre vonatkozó érdekes utalásokkal. A kézirat keltezésére, az egy helyen bejegyzett 1777-es évszám szolgált némi támpontot.

91. *Kereszturi Sámuel halotti strófái.* Jakab Elek hagyaték. 4-rét, pergament kötésben. Kereszturi Sámuelnek Suki Mária felett tartott halotti prédikációjában verses részeket, a végén pedig egy verses epitaphiumot találunk. A jelentéktelen kézirat 1705-ből való.

92. *Kozma Mihály versgyűjteménye*. 4-rét, félbőr-kötésben; törzsanyaga 159 lev., amelyhez elől és hátul egyaránt hozzá vannak kötve különböző alakú, idegen eredetű kisebb kéziratok. Tartalmáról és keletkezési idejéről a cím tájékoztat: „Bizonyos időkre nevezetes alkalmatosságokra való magyar és deák köszöntő versek és énekek. Mellyeket nem tsak deákságában, sőt pap-ságában is készített, és hogy el ne vesszenek, sőt emlékezetre meg maradványnak egyben írt Kozma Mihály. Anno D. 1771. in Majo Szent-Gericzén.“ A gyűjtemény legkorábbi éneke 1746-ból való.

93. *Komáromi Csipkés György „Concio“-inak toldaléka*. Jakab Elek hagyaték. K. Csipkés latin beszédei 1665. évi szebeni kiadásának (RMK. II, 1064) ebbe a példányába, a kötetstábla belső lapjára 1683-ban egy azóta megcsontult magyar éneket másoltak be.

94. *Különbjélék*. A könyvtár levéltári anyagában, egy „Különbjélék“ felíratú kék papírtokban elhelyezve más iratok között, egy 2-rét, 3 leveles, verses kéziratot találunk. Tartalmát két XVIII. századi ének mult századi másolata alkotja. Az egyik Huszti András 1752-ben írt „Magyarok vezetékek nevekről írtt versek, s nevekből megtetsző igaz eredetek lerajzolása“ című verseszete, a másik egy *Valahány nemesek bánnak neveztetnek*... kezdetű primitív ének, melynek a végére a másoló odaírta: „Eredetiye a Gr. Kornis család levéltárában találatik.“

95. *Magyar Versek*. Jakab Elek hagyaték. Hosszú magas alakú kézirát, pergament kötésben. A kézirát 16 levélből álló első — érdekesebb — részének teljes címét a 2a lapon olvashatjuk: „Magyar Versek, mellyekben le rajszolatatik az világnak amaz réghi zürzavarbol való eredete s az utan esett gyakor változása és egyenetlen állapottya. Mellyek declamáltattanak az Kolosvári Unitt. Scholában lévő Poética Classis Alumnusi által 1698. Esztendőben Karácson hovának XXIX. napján.“ A kolozsvári unitárius diákok neve is ott szerepel verseik után, melyek nemcsak a fenti biblikus tárgyról, hanem egyéb témákról is szólnak. A kézirát további, nagyobb része vegyes feljegyzéseket tartalmaz magyarul és latinul, prózában és versben. A 48. sz. kézirátal együtt ez a kötet is érdekes bepillantást enged az unitárius diákköltészet fejlődésébe.

96. *Mike hagyaték kézirata*. A könyvtár levéltári anyagában. 2-rét, kötetlen; 6 lev.: A Hora-felkelésről szóló énekek vannak benne, az egyik román nyelven. A kézirát Mike Sándor gyűjteményével került a könyvtárba.

97. *Nagy Gergely kéziratai*. 4-rét, disznóbőr-kötéses vaskos kolligatum, amely egy 1697-ből való dordrechtli nyomtatványból (Samuelis Munkeri Oratio), valamint Nagy Gergely énekeinek eredetileg különálló füzetéből áll. A füzetek mind a SzTA. II, 212. sz. kézirátához fűzött megjegyzéseimből már ismert unit. prédikátor autográf kéziratai. Énekei mind magyar nyelvűek

s főleg az unitárius egyháztörténet terjedelmes verses feldolgozásai. Legtöbb versét keletkezte, 1778 és 1793 között. Egyik énekében megjegyzi, hogy műveit a rágalmazók és irigyek miatt nem adja ki nyomtatásban.

98. *Régi énekeskönyv.* Jakab Elek hagyaték. 2-rét, bőrkötésben; kb. 200 lev. A kiemelt cím a kötésre van rányomva; a kézirat eredeti címe: „Isteni Ditséreték imádságos és vigasztaló énekek. 1749.“ Minden valószínűség szerint az 1749-ben megjelent nyomtatott unit. énekeskönyv másolata. A másolás körülményeiről szól a kötet végén lévő bejegyzés: „Egy az Ecclesiasticusok közzül írta eletenek hatvan harmadik esztendejében, Jánosfalván fájdalmas szemmel. Anno 1759.“

99. *Székelykeresztúri Passionális.* 2-rét, félbőrkötésben s jelenleg két védőborítékban; 31. lev. Az 1a lapon lévő bejegyzés szerint 1767-ben másolták ezt a hangjegyes kéziratot, melynek tartalmát a passión kívül, Jeremiás siralmi, egyházi dicséreték és antifónák alkotják.

100. *Thordai zsoldárfordításának kézírata.* Jakab Elek hagyaték. 16-rét; pergament kötésben; 243 számozott lev., előtte három, utána 26 sztlan lev. A Thordai-féle unit. zsoldárfordításnak ezt a másolatát 1719-ben készítették a kötet elején lévő bejegyzés szerint.

101. *Unitárius énekgyűjtemény.* Nagy 4-rét, félbőrkötésben; 370 számozott lap. A kötet nagyobb fele Árkosi Benedek 1657-ben írt imádság-gyűjteményét őrzi és csak a 325. lapon kezdődik az énekgyűjtemény. Az imádságoknak és a nótajelzésekkel ellátott énekeknek a másolatát Bentzédi Márton készítette Kőröcspatakon 1817-ben; az énekeket saját szavai szerint „a régi írásokból“ szedte össze. A gyűjtemény 53 unitárius éneket foglal magában, ehhez járul még az a négy szintén vallásos ének, melyet részben a kötet elejére, részben annak legvégére utólag beírtak.

102. *Unitárius halotti énekek toldaléka.* Jakab Elek hagyaték. Az unitárius „Halott Temetésorra való Enekek“ 1660. évi kolozsvári kiadásának (RMK. I. 956.) ehhez a példányához 12 sztlan levelet kötöttek, s ezekre zsoldárokat, illetve halotti énekeket másoltak.

103. *Unitárius halotti énekek toldaléka.* Jakab Elek hagyaték. Az unitárius „Halot Temetésorra Való Enekek“, 1697 évi. kolozsvári kiadásának (RMK. I. 1504.) egyik példányához 8 sztlan levelet kötöttek s ezekre egy halotti éneket egészében, egyet pedig csonkán lemásoltak.

104. *Unitárius halotti énekek toldaléka.* Jakab Elek hagyaték. Az előző kéziratnál említett nyomtatvány egy másik példányában a kötet elején és végén egy-egy hozzákötött levelet találunk, az elején egy latin ének kéziratával, a végén pedig ugyanannak magyar fordításával „Vallástételre készült

ének“ címen. A nyomtatvány utolsó lapján lévő bejegyzés alapján a kötet tulajdonosa és kiegészítője Bölöni Kozma István volt, 1766 április 7-én.

105. *Uzoni Fosztó egyháztörténetének verses szemelvényei.* A kiadatlan, híres Uzoni Fosztó-féle unitárius egyháztörténet kéziratát eddig nem tartották nyilván verses kézirataink között. Pedig a szerző latin nyelven írt művébe számos hosszabb részletet vett át régebbi magyar nyelvű unitárius írásokból. Ezek közt több éneket, vagy énekrészletet találunk. A három kötetes székelykeresztúri példányt átnézve az alábbi — részben irodalomtörténeti fontosságú — énekekre akadtam: II, 403. l. Az Imago Veritatisnak¹² a Bethlen-családra vonatkozó strófái; — II, 434. l. Ugyanennek a satirának Béli Pálról szóló egyik versszaka. (A kézirat szerint mindkét versnek, ill. részletnek Szentpáli Ferenc a szerzője, akinek személyében így megkaptuk a XVII. századvégi erdélyi irodalom egyik legfontosabb verses termékének, az „Imago Veritatis“-nak a szerzőjét.) — II, 446. l. Árkosi János éneke az 1719. évi háromszéki éhínségről, *Ha ki ezen könyved kezdedben veszed...* kezdettel. (Az ének voltaképpen Árkosi „Posteritas sera“ c. diariumának a bevezetője.) — II, 489–96 l. Bucuztató versek Kozma Mihály halálára 1798-ból. — II, 663. l. A fent említett Szentpálinak egy ismeretlen verse Sárosi Jánosról, 1698-ból. — II. toldalék 80. l. *Babylon rontását Lutherus kezdette* kezdetű négy soros versike a latin eredetivel együtt. — III, 626. l. után betoldott három sztlan lev. 2. és 3. levelén: „Kolozsvári Belső Magyar utcai Parnassus“, melyet már a 39. sz. kéziratból is ismerünk.

106. *Verses gyűjtemény.* 8-rét, papírkötésben; a 230. lapig számozott, azután számozatlan kolligatum. Címe a kötésre van rányomva. Latin és magyar verseket, valamint három magyar nyelvű verses drámát tartalmaz. Főleg üdvözlő, erotikus és vallásos tárgyúak a versei, de ezen kívül Pétzeli egy versét, „A kutyáknak a matskák felett való dicséreti“ (1788) című éneket, Iklandi György László kolozsvári unit. diáknak Aeis és Galatea haláláról szóló elbeszélő énekét (1788) és egyéb tárgyú verses szövegeket is találunk benne. Az énekeskönyv anyagát 1790 körül a kolozsvári unit. kollégiumban írták össze.

107. *Versus Epithalamici.* 4-rét, színes papírfedélben; 22 lev. A kézirat azokat a köszöntő énekeket foglalja magában, melyeket Ágh István unit. püspök lányának és Barra Ferencnek a lakodalmára írt és ott előadott Koncz Gábor. Az 1769-ben készült jelentéktelen versek többsége latin, csak egy magyar nyelvű van köztük.

108. *Világi versek.* Néhány jelentéktelen világi éneket, főleg névnap-i köszöntőt olvashatunk egy 8-rét, rongált papírkötésbe kötött kézirat utolsó három levelén. A kézirat törzsanyagát, „A keresztyéni hittudomány“ c. művet Kozma Ferenc másolta 1823-ban.

¹² Teljes szövegét lásd: Br. Apor Péter Verses művei és levelei. I. Bp. 1903. 430.

XIII. Székelykeresztúr. Rajoni Múzeum

109. *Bathó Mihály énekeskönyve 1728-ból.* 55. sz. Fekvő 8-rét, a bőrkötésnek már csak maradványai látszanak; 100-nál több levele van. A rendkívül becses kéziratot 1947-ben, székelykeresztúri diákok az udvarhely-rajoni Kadácsról hozták be a múzeumba. A nevét bejegyző Bathó Mihály csak az énekeskönyv egy részét másolta, a többi más kezektől ered. A kéziratban különböző vallásos, ünnepi, üdvözlő versek mellett igen értékes kuruckori énekanyag van. Szerelmi énekek, ismert és ismeretlen bujdosó-versek mellett megtaláljuk benne a Kádár Istvánról, Czeglédi Istvánról, a holdvilági veszedelemről szóló énekeknek, továbbá az Erdélyi Hajdútáncnak és „Az világhoz szabott ének”-nek a variánsait.

110. *Bathó István emlékezetre való írása.* 58. sz. 8-rét, kötetlen; 42 lev. A kiemelt címet viselő kézirat, az előbbihez hasonló körülmények között került a múzeumba. Több kéz írása, a Bathó-család különböző tagjainak a bejegyzéseivel. A kéziratokat birtokló család azonossága következtében ennek az énekeskönyvnek tartalmilag is rokonságban kell lennie a Bathó Mihályéval, bár jóval későbbi. Az 1800 körül keletkezett kéziratban vallásos, halotti és elmélkedő versek mellett néhány régebbi bujdosó-ének is megtalálható.

111. *Czombo Mózes énekeskönyve.* 56. sz. Hosszú 8-rét, bőrkötésben; kb. 100 lev. Ezt a kéziratot is a székelykeresztúri diákok hozták be 1947-ben, a Nyikómente egyik községéből. Czombo Mózes, aki több helyen is bejegyezte a nevét, 1800 körül másolta az énekeskönyv túlnyomó részét, de rajta kívül mások is írtak belé. Czombo minden bizonnyal egy régebbi kéziratból másolt, mert énekeskönyvének kései keletkezése ellenére, főleg XVII., sőt XVI. századi szövegeket tartalmaz. Bibliai históriák, széphistóriák és kuruckori énekek másolatai révén Czombo gyűjteményét, mint egyik legfontosabb kéziratot énekeskönyvünket kell ezentúl nyilvántartanunk. A széphistóriák között az Árgirus históriájának egy változatát,¹³ a kuruc énekek között pedig, a holdvilági veszedelem énekének és a *Gondviselő édes atyám*-nak a variánsa mellett, a csiki kuruc felkelés leveretését sirató ismeretlen ének szövegét is őrzi a kézirat.

D

Az ismertetett kéziratokban nagyszámú publikálásra érdemes éneket találunk akár szépsége, akár valamely irodalomtörténeti, vagy történeti érdekessége miatt. A Régi Magyar Költők Tára megfelelő kötetekben mindezek a

¹³ Itt említem meg, hogy az „Alsófehérvármegye nagy képes naptára 1913 évre” (Gyulafehérvár 1913) című kiadvány 169. lapján egy adatot találtam az Argirussal kapcsolatos népmondákról. A magyarigeni járás Magyarborosbocsárd nevű községéről olvassuk: „Közelében fekszik a Kecskető, melyről a kilátás gyönyörű. Itt feküdt a híres Kecskévár. A rege szerint Tündér Ilona vára volt s itt folyt le históriája Argyros királyfival”.

szövegek majd a kutatás rendelkezésére fognak állni. Jó néhány kiadatlan versnek a bemutatását azonban hiba volna a nagy összefoglaló kiadvány-sorozat megjelenéséig halasztani, a régi magyar irodalmi kutatás addig sem nélkülözheti őket. Ezért erdélyi kutatásaimról szóló beszámolóim utolsó részében, e kiemelkedő fontosságú énekszövegek egy részét kívánom közölni.¹⁴

I.

.....
 Az egyik boltba vala Noák fél tsismája
 Tsismával fel akasztva egyik fel paputsa
 A tsismába el férne jól két veka buza,
 Paputsába is menne jó renden egy véka.

Régen bolgároknak volt az Noák királya
 Egy nagy havas közt neki volt az ő lakása,
 Noak havasának azt ma-is minden hívja
 Mivel ott vala neki az király vára.

Az török tsászár egykor ötöt el fogadta
 Egy nagy kerék bástyába rabságba tartotta.
 Nap nyugotra az bástya várnak oldalába
 Eleg rabok valának most is láttam abba.

A tsászárnak egykoron érkezék jó kedve,
 És egy nagy vendégségre akkor fel készülle
 Vendégségbe jutta az neki eszébe
 Bajnokokat sok felől akkor fel intette.

Sok bajnokok tsak hamar oda érkezének
 Minden országból széllyel akkor fel gyülnének
 Egy tséh vitéznek mását köztök nem lelének,
 Tsászárnak az Noákról ott emlékezének

Tsászár akkor Noákot tömlötzből ki hivattá
 Egy néhány napok alatt ötöt jól tartottá,
 Azután cséh vitéznek meg vivni botsattá
 Igéré ha meg birná meg ajándékozná

Mikor Noák már elő menné az viadalra
 Egy kő falnál előtte ott állott egy bika
 Az bikának lábait hamar meg fogadta
 És kő falon mindgyarást azt által hajtotta

¹⁴ Az egyes énekek jegyzeteiben nem térek már ki az azokat őrző kézirat ismertetésére, hanem a sorszámok segítségével az előző könyvészeti fejezetekhez utalom az olvasót.

*Mikor az cséh vitézhez Noák el érkezék
 A cséh vitézzel mingyárt erőssen meg küsdék
 Cséh vitéz az Noáktól úgy földhöz verették
 Hogy minden teste neki mindgyárt össze romlék.*

.....

Boér Márton verses művének másolata. (65. sz.) Boér „Historiá“-jának itt közölt részlete a kézirat 18–19. lapján olvasható. Boér, az 1687-ben Konstantinápolyba küldött erdélyi követek kísérője, verses útirajzában leírta az egyes városok nevezetességeit, az azokban hallott mende-mondákat. A köve-tek drinápolyi tartózkodásának és Drinápoly nevezetességeinek a leírása során olvashatjuk a Baba Novák XVI. századi balkáni hajdú vezérről szóló fenti strófákat. Mivel Boér verselményéből a költőiségnek és a fantáziának még az elemei is hiányoznak, nem valószínű, hogy ő költötte volna a drinápolyi Baba Novák-ereklyéről szóló adatot. A török császárral való kaland történetét lehet, hogy már korábban is ismerte és most csak Baba Novák személyének bemutatása végett mondta el, de lehet, hogy ezt is Drinápolyban hallotta. A magyar irodalomtörténet számára ez a részlet azért jelentős, mert három olyan elemet találunk benne, amely megegyezik a Toldi-mondával: a kiakasztott óriási csizma, vagy papucs; a bika megfékezése; a cseh vitéz legyőzése. Boér Baba Novák-történetének a Toldi-mondával való kapcsolata ezek alapján kétségtelennek mondható. A további kutatás e szöveg segítségével esetleg fényt deríthet a Toldi-monda eddig nem ismert délszláv összefüggéseire.

II.

1. *Boldog Isten mely sok siralom hallatik,
 Keserves nótára öröme változik.
 Homályban az napnak fénye borítottik.
 Sok jaj minden felé hallom kiáltatik.*
2. *Most lehet mondani keserves éneket
 Az mikoron hallunk szomorú híreket
 Hallunk minden felé nagy veszedelmeket.
 Magyar nemzetinkből eleset Népeket.*
3. *Sok Atyák és Anyák fiaikat sirattyák
 Keserves özvegyek férjeket jajgattják.
 Mert nagy árvaságra a Törökök hadgyák
 Hogy kedves férjeket pogányok elvágják.*
4. *A vigasság után immár fordul gyászra.
 Hagyatott és jutott Erdélynek országa,
 Mert keserves szívet az éles tör járja.
 Édes Jézusom légy már életünk gyámola.*

5. *Az Atyák keresik kedves gyermekeket
Az holt testek között özvegyek férjeket.
Jaj de nem üsmérik meg ők személyeket.
Mert a pogány török elvitte fejeket.*

Gyulai Sáska Absolon énekeskönyve. (SZTA. I, 47.) A gyűjtemény összeállítója 1800 körül jegyezte fel ezt az éneket kézirata 27a, 27b és 28a lapjainak belső margóira. Az éneket két kuruc verssel való összefüggése teszi irodalomtörténeti fontosságúvá. „A holdvilági és feketehalmi harcról“ szóló siralomének és „A kolozsvári veszedelemről való historia“ egyes strófaival, soraival szinte szószerint megegyezik énekünk, nem is beszélve a hangulati, stílusbeli rokonságról.¹⁵ Szoros egyezések mutathatók ki egyébként a két említett kuruc ének között is, ami nem annyira közös szerzőre, mint inkább az erdélyi siralmas-énekek közös stílusára vall. A kolozsvári veszedelemről szóló ének utal arra, hogy sok ilyen „könnyhullással teljes énekeket“ írnak mindenfelé az 1704. évi erdélyi kuruc vereségek idején. Ezt a kijelentést már eddig is igazolta a holdvilági vereség két különböző verses feldolgozása,¹⁶ az általam 109. és 111. szám alatt ismertetett kéziratok pedig két újabb variánst tartalmaznak. Ha tekintetbe vesszük, hogy e két utóbbi — eddig ismeretlen — kézirat a Nyikóvölgyi községekből került elő, Gyulai Sáska Absolon viszont az innen kb. 25 kilométerre lévő Parajdon másolta énekeskönyvét, akkor az 1800 körül feljegyzett ének, vagy énektörredék rokonsága az 1704-ben írt kuruc siralom-énekekkel, minden nehézség nélkül magyarázható. A kérdést az teszi bonyolultabbá és érdekesebbé, hogy az általam közölt énekszöveg nem a németre, hanem a törökre panaszkodik. Nehezen elképzelhető, hogy az egykori kuruc siralom-éneket valamelyik XVIII. századi kisebb, helyi jellegű, török betörés pusztításaira alkalmazták volna; hiszen az ének egész „Erdély országá“-nak a gyászáról szól — ekkora török rablás pedig ebben a században már nem volt. Ezért nem gondolhatunk másra, mint hogy a holdvilági énekeknel mintegy száz évvel később lejegyzett vers, nem azok származéka, hanem elődje és forrása. A Rákóczi-kor erdélyi kuruc panaszverseinek egyik szép csoportja tehát az előző század törökellenes költészetében gyökeredzik. Ha pedig a Gyulai Sáska énekeskönyv versét a XVII. századból kell származtatnunk, akkor talán közelebbről is meghatározhatjuk keletkezésének idejét. Feltevésem szerint e versünk az 1660 körüli török-tatár pusztításokat sirató énekek népes családjába tartozik. Az 1650-es évek végére teljesen érvényesek az ének megállapításai: az öröm keserves nótára, a vigasság gyászra fordult; mindenfelől szomorú híreket, nagy veszedelmeket, sok jajt lehetett hallani.

¹⁵ Szövegüket legújabban kiadta Esze Tamás: Magyar költészet Boockaytól Rákócziig. Bp. 1953. 285–91.

¹⁶ Az egyik szövegét lásd Esze id. kötetében, a másikat kiadta Szabó T. A.: Egy ismert és egy ismeretlen kuruckori ének. EM. 1930:273–6.

¹⁷ Lásd a 111. sz. alatt ismertetett kéziratot.

Ha Czombo Mózes 1800 körül még leírhatta a holdvilági veszedelmet sirató ének egyik változatát,¹⁷ akkor azon sem ütközhetünk meg, hogy a török pusztítások egyik versének töredékét is megőrizte — másfél századon át — a nép emlékezete és a régi énekeket másolató írástudók kegyelele.

III.

MÁDÉFALVÁNÁL EL VESZETT SZÉKELYEK KESERVES ÉNEKE

1. *Szerelmes Istenem ki véred ontottad
A magas kereszt fán bűnünköt el mostad
Szállj le az egekből néped vigasztallyad
Csapásinkat s sullyos inségünköt halljad*
2. *Erdély s Magyar Ország te is figyelmezzél
Mert meg nyomta vallat népednek tsalárd szél
Gyászos köntösödben öltözni ne késsél
Halljad beszédemet kardra ne vettessél.*
3. *Csik Gyergyo Háromszék Nemes Magyar Nemzet,
Sirassátok immár a magatok vérét
Megromlott Hazának fényeskedő népét
Vétketeknek látom meg adítok bérét,*
4. *Sok jaj szot küldtetek már fel az egekben
Mert sokan feredtek tulajdon vérekben
Ugy a fegyver által mentenek a földben
Idegen nemzetnek mert estek kezekben.*
5. *A kik meg maradtak németek kardjától
Sokak meg fosztattak magok vagyonjoktól
Alig oltalmazták fejeket haláltól
Igy estenek tavol szép szabadságoktól*
6. *Ki fontolhatná meg Madefalva kárát
Kinek fel égették nyugodalmás házát,
Nem nézték ezüstöt, marha s gabonáját
Sőt azt örvendezték látván annak lángját.*
7. *De melly sok embertis a tűz meg emésztett
Csontyukat azoknak halomban temetett
Ifjuságokban le tették élteket,
Fájdalmokra nékik a tűz ágyat vetett*

8. *Imé sok Aszszonyok özvedgyé lettenek
Házakban mezőkben szivesenn könyveznek
Vigasztalást nintsen hogy kitől végyenek
Sirással jajgattják halálát férjeknek,*
9. *Árvaságra jutott szerelmes magzattját
Könyvezi sok Anya mert nem látja Attyát
Fejét életének avagy mongyam párját
Mert meg ölte német kard éle az urát*
10. *Majd minden faluban az Anyák siratták
El esett fiukat óránként jajgatták
Szívbeli fájdalmat egymásnak mutatták
Melly keserűségbe sziveket bé zárták.*
11. *Sok sebess férfiat a ki akart látni
Szép friss legényeket a földön heverni
Csikba kinok között lehetett szemlélni
Szived meg epedet kit kellett fel venni*
12. *Igy esett Csik Gyergyo szép pópista nemzet
Szabadsága nélkül nagy Portziót fizet
Fegyverre kellett tenni munkás kezét
Hivségének ilyen formán érzi ízét*
13. *Ha strájára mégyen járma otthon szárad
Marhája és háza dolog nélkül marad
Felesége otthonn csak hogy el nem hervad
Hogy nem látta férjét bujában el lankad.*
14. *Probátlan dolgot kell nékie mívelni
Gyenge aszszony kezét kaszájára tenni
Szekérrel fejszével havasonn erdőlni
Aki nem próbálta nehéz azt dolgozni.*
15. *Duplás verejtekkal csüreből kell élni
Gyenge karjaival holtiglan czipelni
El bádjatt testének így kellett száradni
Csuda az aszszonynak illy dolgot győzhetni.*
16. *Szekere ha romlik neki kell tsinálni
Annak négy kerekét kezével falazni
Illy siralmas dolgot kell nekik próbálni
Eröss férfiak is meg kezdik könyvezni*

17. *Siralommal ökrét tészí bé járomba
Szántani éhséggel mégyen határába
Őröltetés mián esik nyavallyába
Mezőbenn vagy házban megyen koporsóban*
18. *Haljátok férfiak aszszonyok szollanak
Kösziklák ezekre tsak meg nem hasadnak
Hogy lehet szivetek hozzánk nem hajlanak
Lelketek testetek töllünk el távoznak.*
19. *Velünk esküdtetek holtig el nem hagytok
Betegségünkbenis ágyunknál maradtok
Már midőn meg halunk velünk nem szólhattok
Keserves az nekünk azt meg valhattjátok.*
20. *Illyen pusztulásra minnyájunk jutásunk
Mellyet még Hazánkban időnkben nem láttunk
Török idejében ingyen sem hallottunk
Melyre vétünk miatt mostan mi akadtunk.*
21. *Leányok s aszszonyok edjütt férfiakkal
Sebbe keverhetik lelkeket motskokkal
Vétkes dögleteses paráznságokkal
Urok azt okozta távol lakásokkal.*
22. *De ha imátkozunk nem esünk veremben
A testi kívánság nem vet keleptzében
Jezust szüz Máriát vigyük bé szivünkben
Gyakor gyonásokkal meg marad lelkünkben*
23. *Azért Jézus kérünk ne vesd el népedet
Mutasd inségünkben üdött szerelmedet
Szüz Anya Mária tsokollyuk kezedet
Hogy ez s más világon láthattjuk szivedet.*
- Amen.*

Az ének címével azonos elnevezésű kéziratot 56. sz. alatt ismertettem. A mádэфalvi mészárlásnak ezzel a mélyen emberi és megrázó visszhangjával a tragikus esemény verses emlékeinek száma háromra emelkedett. A török-tatár pusztítások idejéből és a kuruc-korból származó panaszversek egyes motívumai ennek az éneknek a soraiban is felcsillannak. A korábbi hagyományokkal való összefüggés jóval erősebb azonban a mádэфalvi veszedelem két másik — már korábban publikált — éneke esetében. Az egyik ezek közül a Népköltési Gyűjtemény III. kötetében kiadott *De hol kerekedék siralom pataka* kezdetű népballada, melynek több képe az 1650-es évek tatár-pusztításait gyá-

szoló két énekből került a nép ajkára, mégpedig éppen azokból, (*Síralom pataka mely nagyot árada* és *Sűrű könnyhullással sir már Erdély ország*), melyek az 1710-es — 30-as években összeállított Csik megyei Bocskor-kódexben maradtak ránk.¹⁸ A másik viszont, amely a Hadtörténelmi Közlemények 1896-os évfolyamában jelent meg, a holdvilági vérengzéssel állítja párhuzamba a mádэфalvi tragédiát.¹⁹ Így fonódik össze a három nagy katasztrófa költészete; így sűrűsödnek a székely hazafias síralom-énekek az 1657-et követő török-tatár pusztítások, az 1704. évi kuruc vereségek és a mádэфalvi veszedelem köré.

IV.

1. *Télben nyárban tele sárral Enyednek utzája
Nem híjában sárból épölt puszta palotája
Nem tündöklék soha többé fényes vitorlája
Minden felől szorongatják üres a konyhája.*
2. *Ama híres Fejérvár is tudod miként jára
Aki régen hágott vala nagy ugorka fára
De most szegény viszsza esett a feje lányára
Mert más visel gondod²⁰ reá mint mostohájára*
3. *Kolosvár is Magyar Város de most Német birja
Azért szegény, mert Németre szállott minden birja [!] ²¹
Gazdag város volt valaha, mint Kronika írja
De most szegény tsak azt nézi hol lészen ő sirja.*
4. *Torda vára pogátsából vagyon fel építve
A Bástyái szalonnakból vagyon erősítve
Az házois mind tej[f]ellel vagyon fejeítve
Nemü [!] nem hiba hogy ily igen el van hiresítve.*
5. *Vásárhely is mint egy páva De nintsen ortzája
Mert akár mely híres kurva könnyen fer hozája
Nem lész ott már soha többé katonak hazája
Nem a gonosz kuruzoknak örökös hazája.²²*
6. *Fennyen tartod a nagy orod kevély Szeben vára
De panaszos amit eszel noha pénzed árra*

¹⁸ Ezeket az adatokat Urbán Lászlónénak köszönhetem; készülő tanulmánya a Bocskor-kódexről sajtó alatt van.

¹⁹ A folyóirat 369—71. lapján. Erre az összefüggésre Stoll Béla figyelmeztetett.

²⁰ Helyesen: *gondot*.

²¹ Helyesen: *zsírja*.

²² Ez a kurucellenes sor nyilván későbbi szövegromlás, torzítás eredménye.

*Miattad volt az országnak regenten nagy kára
Tenéked is így leszel dolgod hidhed nem sokára.*

7. *Szabod Somjo Szent a Neve méltán is hivatik
Bachus Isten Templomának méltán neveztetik
Télben nyárban tele borral azért kedveltetik
Vivát hát most a ki ettől így énekelletik.*

8. *Zilah vára Cseresnyével van el hiresedve
A lakosi Bor Csiszárok szurkosok mint medve
Szabadsága volt regenten de most el rekedve
Vagyon, azért nem is lehet senkinek jo kedve.*

Rákosi Sámuel Holmija. (SzTA. II, 260.) 75b—76b. Ennek a kiadatlan éneknek a közlésével a Rákóczi-kori erdélyi énekek egy másik családját tudjuk gazdagítani. Az ének szövegének jó része ismerős már a kutatók előtt a *Fennen tartod az orrodát kevély Pozsony vára* kezdetű — több változatban is fennmaradt — kuruc versből, amely a magyarországi városok találó jellemzését adja.²³ Sőt Pálóczi Horváth Ádám tudott az erdélyi városokról szóló ének létezéséről is, mert amikor az Ötödfélszáz Énekek gyűjteményébe beírta a magyarországi szöveget, hozzáfűzte: „gyermekkoromban hallottam hasonlót az erdélyi városokról is: és azt épen Szebenről, ami itt Pozsonyul van.”²⁴ Az eddig lappangó erdélyi szöveg előkerülése után közelebb juthatunk a vers keletkezésének tisztázásához. A magyar városokról szóló szöveg alapján is erdélyi szerzőre kellett már gyanakodnunk: erre mutat az ekkor Erdélyben divatos 4/4/4/2-es versforma, (az Erdélyi hajdútánc és a Csinom Palkó versformája), valamint az Erdélyi hajdútánccal való tartalmi rokonság.²⁵ A két szöveg egybevetése alapján most azt is megállapíthatjuk, hogy az erdélyi szerző énekét eredetileg Erdély városairól írta, s ő vagy más később Magyarországon jártában, alkalmazta annak strófáit hasonló dunántúli és felvidéki városokra, újakat is költve hozzá. Az erdélyi szöveg ugyanis közelebb áll a Hajdútánchoz, csak olyan strófái vannak, melyek egy-egy város lényeges vonását, — a Hajdútánc népi észjárásához, stílusához hasonlóan, — találó képekkel jellemzik. Ezek a szakaszok jobban illenek az erdélyi városhoz, mint a magyarországihoz. Az egyik szöveg Kolozsvárról, a másik Győrről mondja például: „gazdag város volt valaha mint krónika írja.” Nyilvánvalóan a kolozsvári változat az eredeti, hiszen annak gazdagságáról több krónika, köztük a Heltaié, szól, viszont Győről aligha ismerhetett történeti feljegyzéseket a kuruc énekes. A „miattad volt az országnak regenten nagy kára” sor is jobban illik Szebenre, mint Pozsonyra. Megerősítik az erdélyi változat ere-

²³ Thaly: Adalékok . . . 130—43; Esze id. kötet 315—7.

²⁴ Ötödfélszáz Énekek. Bp. 1953. 836.

²⁵ Esze T.: A kuruc költészet problémái. It. 1951. I. sz. 43.; Esze id. kötet 490.

detiségéről vallott álláspontomat azok a strófák is, melyek csak a magyarországi szövegben található. Ezek nem a város lényeges vonásait sűrítik néhány képbe, hanem valami eseményt, pletykát, konkrét tárgyi vonatkozást közölnek: azt, ami a távrolól odavetődött ember figyelmét éppen megragadta.

V.

1. *E hazának ő Anyának veszélyt Fia tett,
Illyenekért s im ezekért Országunk veszett,
Igiretért s hivatalért minket meg vetett,
Az ellenség kegyetlenség inkább mellett l e t t*
2. *Urunk Tökli és a többi mikor harczoltak,
Igaz ügyért szabadságért így fegyvert fogtak,
Nem egyébért hanem ezért nem boldogultak
Sok pártosi, árulói támadtak, a d t a k.*
3. *Hitszakadtak, azok adtak az ellenségnek
Szövetséget s reménséget bádgyatt szívének
Igazság szód (!?) ók voltak okai mindennek,
Azok adtak kezében idegennek, e n n e k .*
4. *Az Ur Isten most ujjonnan hogy alította,
E kegyelmes Fejedelmet így meg tartotta,
Ama sasnak körmeitől megoltalmazta,
Dolgait hogy ennyire vihette csuda a z.*
5. *Miért csuda? ez az oka, mert árulói
Az országnak szaporodnak meggátolói,
Színes szível, szép beszédél képmutatói
Nagy nevének nagy gyalázói. A l á z ó i.*
6. *De áldassék mind ezekért Isteni felség
Hogy áldásul adattatott néki bölcsesség,
Elő látva, hogy ne érné szerencsétlenség,
Áldást vett, mert egészen kegyesség. E g y e s s é g.*
7. *Kiknek hidgyek, mit remények, ez ezt, mást amaz
Forral szívből, erejéből ellene ravasz,
Szeretete soknak szíve hideg és száraz
Világ láttya, ki mondhattya, hogy nem igaz? A z.*
8. *Fegyvéreket sokan kötik ő oldalokra,
De vagyon csak kevés mi boldogulásunkra,
Hamis szível igyekeznek mi ártásunkra,
Igaz, hogy vagyon magyar magyarra. A r r a.*

9. *Ritka példa az magyarban egymást szerető,
Gyakor példa igaz után az incselkedő,
Íly munkában practicaban mostan leg belső
Csalárd szível ki lehet vallyon felső! E l s ő.*
10. *Az az első ellenségnek, ki bizonyos Tanács
Ellenséghez mit felelnek ért mindgyart Tolmács,
Dolgaikban, uttyaikban hűséges Tanács,
Eleire Groff nevére Simon Forgács. Á c s.*
11. *Igaz, hogy Ács, mert mint az Ács fur és faragdál,
Eszközével és kezével sok munkát csinál,
Így Groff Forgács, mint mester Ács, magában nem áll
Eszközével s elméjével mind practicál. Á l l.*
12. *Áll most tudom, de ellenség szándekat tudta,
Országunkban s hajlékinkban maga bé hozta,
Bé érkezvén ez örülvén, uttyát oktatta,
Sok híveink szép cselédink neki mutatta. A t t a.*
13. *Bátor szívet ellenségben ellenünk indit,
Annyira, hogy országunkban jár szérte szért,²⁶
Országunkat és magunkat majd kézhez kerit,
Az ellenség kegyetlenség ránk fordit. O r d i t.*
14. *Reménséget veszedelmet ígért mindenben
Boldogulast hogy lenne erőssen ezekben
Mellyekhez birtábul fogott volt erejében
Ellenségünk mert biztattya ekképpen. É p p e n.*
-

Egyes Versek gyűjteménye. (SzTA. II, 78.) A „Bildergalerie I“ feliratú dobozban, XIX. századi, csonka másolat. A Rákóczi-szabadságharcnak ez az érdekes ismeretlen verse, 1705 után, Forgách erdélyi szereplését követően keletkezhetett, amikor már kezdtek elterjedni a hűtlenségére vonatkozó híresztelések. Az ekhós játék iskolázottabb szerzőre vall. Esetleg Felvinczire gyanakodhatunk, aki „Echo“ című hosszabb énekében már élt ezzel a fogással. (Lásd a 83. sz. kézirat ismertetését.)

²⁶ Helyesen talán: *szerint*

KOMLÓS ALADÁR
KOMJÁTHY JENŐ

I.

Nincs magyar költő, akinek oly különös sors jutott volna osztályrészü, mint neki. Életében csak öt-hat barátja tudott kivételes tehetségéről, 1895-ben halálos ágyán érte meg, hogy megláthatta egyetlen verseskönyvének nyomdai levonatait, s miután így betakarította és biztosította élete termését, mint aki dolgát elvégezte, elköltözött az élők közül. A könyv, „A homályból“ azonnal nemcsak szokatlan figyelmet kelt, hanem egyenesen elragadtatást vált ki. Palágyi Lajos, aki tisztában volt az elhunyt jelentőségével, rögtön tanulmányserű terjedelmes cikkben a rajongás hangján méltatja. Ki meri mondani barátjáról: „Századok mulhatnak, míg ily sajátos, rendkívüli egyéniség előáll, amilyen Komjáthy Jenő volt.“ „Ami a mai költészetből annyira hiányzik: isteni ihlet lángolt Komjáthy szívében. Nem földi láng volt ez, hanem égi.“¹ Nemsokára Hevesi Sándor ír a Zalában rajongó cikket róla.² Palágyi Menyhért a következő évben a Petőfi-társaságban tartalmas beszédben méltatja: „Igaz, a földön járnai sehogysem tud; de otthonos oly magaslatookban, melyekben sok kedvesen csicsergő dalosnak utolsó lélegzete is kifogyna. Fenkölt, légies költő-alak, mely hogy korunkban megjelenhetett, szinte hihetetlennek látszik.“³ Cserhalmi H. Irén ugyanez évben már Komjáthy verseiből is fordít Ungarischer Dichterwald című antológiájában.

Igaz, hogy az elragadtatás igen szűk körre terjed ki, amire jellemző, hogy nemcsak a hivatalosság, de még A Hét sem vesz tudomást róla, nyilván mert nem találja meg benne azt a nagyvárosias könnyedséget, amelyet keres és meg akar honosítani a magyar földön. Mégis téves az az elterjedt nézet, hogy „A homályból“ megjelenésekor észrevétlen maradt, s a Nyugat fiatal költői másfél évtized múlva úgy ásták ki az ismeretlenségből.

A Komjáthy-kultusz tüze igazában szakadatlanul égett a föld alatt. Osvát Ernő 1898-ban mint a kor egyik kiemelkedő költőjére hivatkozik

¹ Magyar Szemle, 1895. febr.

² Zala, 1895. máj. 2.

³ Jelenkor, 1896. 8. sz.

Komjáthyra, aki „új világot építve dalolta a magány dalát, ezt a realitás felett lebegő elvont dalt.“⁴ A felszínen 1905 körül a pesti egyetemen, Négyessy László híres stílusgyakorlatain, ahol a Nyugat későbbi költői kezdenek összeverődni, csap fel először ez a tűz. Juhász Gyula az első, aki most Komjáthyért a nyilvánosság előtt síkra száll. A Tűz-ben *Egy elfelejtett magyar lángész* címen lelkesedik érte, mint a modern magyar lírának Vajda János mellett legerősebb egyéniségéért.⁵ Nem sejti még, hogy nemsokára ő is ott fog tanárokodni az északi határszélen, egy órányira a végektől, hová kedvenc költőjét száműzték. Kosztolányi Dezső ugyancsak 1905-ben ír róla először lelkes esszét, megemlítve egyebek között, hogy pár hónappal előbb Pesten Komjáthy-társaság alakult.⁶ Amint Babits Mihály 1910-ben írja: „Nem is olyan régen, kevesen, fiatalok, ismeretlenek rajongtunk egy halottért, ismeretlenért, aki éppen mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla a hivatalos irodalom fórumai: a *mienk* volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a múltban, erőnk a jövőben. Tizen voltunk és tizen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve.“⁷

Okunk van a feltevésre, hogy a Komjáthy-kultuszt a fiatal költőkhöz egy akkoriban érdekesnek tartott különös filozófus, vagy inkább vallásalapító közvetítette, aki a maga előfutáraként tekintette a költőt: Schmitt Jenő Henrik. Schmitt hívei már 1898-tól érdeklődnek Komjáthy özvegyénél, vajjon férje ismerte-e mesterük tanait.⁸ Mint gnosztikust méltatja őt 1901-ben Inotay László tanár, ugyancsak Schmitt híve,⁹ aki szerint Schmitt elküldte Komjáthy-nak „testvérei forró üdvözlését“. A gnosztikus filozófus életrajzában egyik híve azt írja róla, hogy pályája elején Zomborban csak két fiatalember volt a társasága; ezek között az egyik Juhász Gyula.¹⁰ Ez az adat nem látszik ugyan valószínűnek, de Kosztolányi emlékezése szerint is egyetemi társai között annakidején voltak theozófusok, akik esténként főként Schmitt Jenőt hallgatták az Akadémia Kávéházban.¹¹ S ha tudjuk, hogy a theozófus festőművészek gödöllői csoportja is Komjáthyért rajong, egyik tagjuk, Nagy Sándor illusztrációkat rajzol a költő verseihez, egy-egy festményük felajánlásával meg ők teszik lehetővé 1910-ben „A homályból“ második, ingyenes kiadását,¹² akkor nyilvánvaló, hogy Komjáthy emlékének megőrzésében és kultusza felángolálásában része van a theozófus- anarchikus áramlatnak. A láng 1910 körül csap legmagasabbra. A Független Magyarország valóságos Komjáthy-

⁴ Összes írásai, 46. l.

⁵ A Tűz, 1905. ápr. 20.

⁶ Bácskai Hírlap, 1905. dec. 31., majd Magyar Szemle, 1906.

⁷ Az Irodalom halottjai. Ugyanígy a *Haláljai*-ban, 308–9. l.

⁸ Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről, 1909. 67. l.

⁹ U. o. 68–79. l.

¹⁰ Migray bevezetése Schmitt J. Három előadásához.

¹¹ Új Idők, 1933 jan. 22.

¹² Független Magyarország, 1909. dec. 25.

számokat ad ki.¹³ Az ezidőbeli Komjáthy-divat érdekes tünete, hogy Bergendy Szilveszter, kispesti szabó, Szikra címen folyóiratot indít, amelyet Komjáthy emlékének szentel.¹⁴ Bigault de Casanova francia költő franciára fordítja verseit.¹⁵ Babits Mihály, „Az irodalom halottjai“ c. esszéje (1910) két másik író mellett, bár már némi fenntartásokkal, Komjáthyt méltatja. A hivatalos körök ugyan most is elzárkóznak előle, de 1909-ben Sikabonyi Antal tollából már egy, sajnos, meglehetősen értéktelen disszertáció is megjelenik róla, s Rákosi Jenő — később is, például a Gyóni-esetben alkalmazott ismert taktikájával — megpróbálja őt, a Nyugat elődjét, a Nyugat ellen kijátszani, azt írva Ady Royal-beli estje alkalmából: „Azt a rémes ellentétet kívántam kiemelni, amely Komjáthy között van, aki homályban hal meg és a modern költő között, aki koncertet rendez munkáiból.“¹⁶ De ismétlem, a hivatalosság egyelőre elzárkózik előle. *Horváth János* ugyan nagyjában jól rajzolja meg gondolkodása körvonalait, de hűvös esszéje szerint Komjáthy nem egy meghatározott eszméért, hanem az eszméért rajong; ezért „Lírai anyaga nem az érzelmetől átjárt gondolat, hanem az eszmeiségért való rajongás lelkiállapota: innen költészete változatlan magas hangja, sivár egyneműsége a testetlen dagályban.“¹⁷ *Császár Elemér* éppenséggel ellenségesen bírálja a csaknem húsz éve halott költőt, akivel érezhetően csak most ismerkedik meg: Komjáthy gondolatai mögött „egy túlfeszített léleknek ismeretekre nem támaszkodó(!), romantikus képzelődése“ lappang. *Császár* még azt is kétségbevonja, hogy Komjáthyt mellőzték. Az „volt a baj — írja —, hogy Komjáthy a maga elbizakodottságában minden munkát megvetett, nagy szelleméhez méltatlannak tartott s a kötelességteljesítést gyűlölte.“¹⁸

De a hivatalos elzárkózás és kötekedés ellenére Komjáthy neve 1905 óta élő, ismert név. Kultusza 1905-14 közt, a Nyugat kezdőkorában van a tetőpontján. Műve utóbb vesztett ugyan egykori népszerűségéből, s megítélése körül ma teljes a bizonytalanság, Megvizsgálását és értékelését egész irodalmunk általános újraértékelésének szükségességén kívül azonban már költészete tisztázatlansága és ez a bizonytalanság is indokolttá teszi. Egyénisége ugyanis a tisztázottság hiányában oly titokzatosnak tetszik, mintha az űrben lebegne, minden kapcsolat nélkül a multtal és a magyar földdel. Nem beszélve arról, hogy lírája már új és egyedülálló volta miatt is megbecsülnivaló értéke irodalmunknak, kiváló költők egész sora esküdött rá, akiknek művébe úgy bevésődött, hogy csak ezekkel együtt volna kitörölhető irodalmunk történetéből.

¹³ 1909. dec. 25. és 1910. jan. 26.

¹⁴ U. o. 1910. jan. 26.

¹⁵ U. o.

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1909. nov. 30.

¹⁷ Irodalomtörténet, 1912. — HORVÁTH csak 1934-ben melegszik fel kissé Komjáthy iránt. (Irodalomtörténet.) Bár számára Komjáthy most is — épp úgy, mint Ady — a vallási és nemzeti kötöttségtől (!) függetlenített emberek, akik ennek következtében létrejött belső válságukat különböző tévutakon próbálják megoldani.

¹⁸ Budapesti Szemle, 1912. 150 k.

Ideje hát megkísérelnünk megközelíteni izgalmasan rejtélyes alakját, amennyire lehet, nyomról-nyomra követni ködbevesző útját, megkeresni az élményeket, amelyek e földhöz kötötték s elosztatni a körülötte sűrűsödő ködöt, mely titokzatosságának egyik részét alkotta.

II.

Komjáthy Jenő Szécsényben született 1858 febr. 2-án. Itt végezte az elemi iskolát; a gimnáziumi osztályokra apja minden két évben más városba küldi, hogy tapasztalatokat szerezzen. Így járja végig sorban Selmezbánya, Vác, Besztercebánya, majd Pozsony gimnáziumait, ahonnan azonban katolikus hittanárával történt összetűzése miatt eltanácsolják, úgy hogy a nyolcadik osztályt magánúton végzi s az érettségét Esztergomban teszi le.

Családja a nyitramegyei Komjáti községről vette nevét; de nemességüket a király csak 1897 dec. 7-én erősítette meg (ez az oka, hogy a költő fiatal korában nevét többnyire Komjáti-nak írja). Apja nagycsabai, bágyoni és komjáti Komjáti Anzelm Nógrádmegye törvényszéki bírása, majd tiszti főügyésze, 1880-tól királyi tanácsos és Nógrádmegye tanfelügyelője, jogi munkák szerzője, 1888-ban nyugalomba vonul szécsényi birtokára, de anyagi nehézségek — amelyekbe részben fia anyagi helyzetének leromlása miatt került — birtokának vagy birtoka egy részének eladására kényszerítették. Önéletírása¹⁹ szerint jó barátságban élt Madách Imrével és Szontagh Pállal, akik két gyermekének keresztapaságát is vállalták. Igazi Deák-párti volt: hű a 67-es kiegyezéshez, a hazához és királyhoz, a szabadelvűséghez és a római katolikus valláshoz. Tizenegy gyermeke közül Jenő volt a harmadik. Ennek jellemét és műveltségét levelei és önéletírása szerint nagyrabecsülte, okosan, tapintattal és szeretettel bánt is vele, de ábrándos és rajongó természete láthatóan idegen és érthetetlen volt számára. Az itt-ott olvasható célzások apa és fiú ellentétéről kétségtelenül túlzások: ha nézeteik nem egyeztek is, egészében jó viszony volt köztük, az apa erkölcsileg és anyagilag helytállt fiáért, ez megbecsülte s utóbb részvétellel nézte szűkös viszonyok közé jutó öreg édesapját.²⁰ Érzelmes, rajongó természetét azonban inkább édesanyjától, született Balogh Bertától örökölhette, hozzá érezte közelebb magát, neki ajánlotta verseskötetét, s „Anyámhoz“ című versében valóságos himnuszt írt hozzá.

Első írói szárnypróbálgatásaiban egy irogató, művelt fiatalember, Gáspár Imre irányítja, akivel besztercebányai tanulókorában ismerkedett meg s aki fiatal felvidéki írójelöltek (Reviczky, Koroda, Rudnyánszky) egész kis csoportjával levelezik. Gáspár korához képest művelt és érett ítéletű fiatalember, s így néhány évig, 1873—6-ig kritikai tanácsadója a nála ifjabb

¹⁹ Széchenyi kéziratár, 1522. Fol. Ung.

²⁰ L. Atyámnak c. kiadatlan versét a Széchenyi-kéziratárban.

Komjáthynek, de többé-kevésbé a csoport többi tagjának is. A gyermek Komjáthy illetudó szerénységgel köszöni meg dícséreteit és tanácsait: „Kérem legyen szíves máskor is oktatni, hisz a nagyvilágon úgy sincs anyámon kívül senkim“. De hamar kinő Gáspár szárnyai alól; 1876 aug. 13-i levelében már bírálatot mond barátja politikai verseiről: „Szépek, de bágyadtak, holott mennydörögniök kellene;“ 1876. dec. 6-án még szigorúbban bírálja Gáspár Kri-kri-naptárát; s dec 10-én már elutasítja Gáspár vezérkedését: „Megköszönöm, hogy te voltál első buzdítóm, tanácsadóm, talán barátom is, — de *gyámkodásod* nem kellene úgy sem“. ²¹ A kis csoport tagjai egymással mindig barátságban maradtak, csak első szervezőjükkel, Gáspár Imrével szakítják meg a kapcsolatot már 1877-ben, kétes jelleme és csekély tehetsége miatt.

Komjáthy 1876-ban jut a maga keresésének ama forrongásszerű állapotába, amelyen törvényszerűen átmegy minden tehetséges fiatalember. Barátaihoz írt levelei életszerető, társaságkedvelő ifjúnak mutatják, akin a féktelen szenvedély és a szilaj érzékiség uralkodik. Egyelőre nem képes sem a hivatali munka, sem a rendszeres tanulás fegyelmére; amint a középiskolából kikerül, könnyen fellobbanó szíve minden hevével veti magát az éjszakázásba és lángol egyik lány után a másikért. 1876 őszén iratkozik be a pesti egyetemre, ²² de az egyetem nem nyerheti meg tetszését, mert 1876 októberében két barátjával már megszökik Pestről, azzal a meggondolatlan tervvel, hogy Amerikába vándorol. Gáspárhoz nov. 17-én írt levelében úgy magyarázza lépését: „kaland- és tapasztalásvágy, tengerkór, izgékonyosság sarkalt.“ Apja szerencsére okos és tapintatos levélben visszahívja őt s utiköltségül pénzt küld neki Hamburgba. Mikor otthon az alispán kérdőre vonja távozásáért, Komjáthy sértődötten utasítja vissza a beavatkozást: „Mit kérhet Ön számon tőlem? Én csak az istennek számolok! Minek beszélnek el oly dolgokat, miket Ön meg sem értene?“ „... Vagy Ön meg akar talán alázni? Talán a kis lelkek azon ösztönszerű antipátiája azok iránt, kikben a szellemnek legkisebb szikrája van, késztette Önt? De egyre megy. E tiszteletlen sorok pedig ne gyujtsák Önt haragra, mert Ön adott alkalmat rájuk.“ ²³ Megint szülei helyes viselkedésére vall, hogy a balul sikerült kaland nem okoz neki megrázkódtatást. Mintha semmi sem történt volna, serény írói munkába kezd: bírálatot küld a Magyarország és a Nagyvilág-nak, politikai pamfletet tervez a keleti kérdésről, verset küld Gáspár Uj Nemzedék c. antológiájába s panaszkodik, hogy nem tud „átesni a kiforrás első stádiumán. Irányom annyira iránytalan, céloom annyira céltalan, hogy a legvakmerőbb kontrasztok állnak elő.“ Holott

²¹ Levelezésüket közölte Gáspár Imre Otthon, 1895. febr.

²² Tanítóképesítői vizsga-anyakönyve szerint (Orsz. Lev.-tár, V. K. M. II. 5. 20155) a budapesti egyetem bölcsészeti karának volt 1876–7-ben rendes hallgatója. Mint azonban a fentiekből kiderül, legfeljebb beiratkozva volt, de az előadásokat nem hallgatta.

²³ Az azóta elkallódott levelet közli Sikabonyi 43–44. l.

egyénisége alapvonásai bámulatosan korán, már 18 éves korában jelentkeznek. A szabadság és szerelem igénye Petőfin kívül addig senkiben sem élt forróbb szenvedéllyel, mint benne. Önérzete lázadó daccal válaszolt minden zsarnokságra, s az a filozófiája, hogy a világ lényege szerelem: „Te vagy a fény, az erő: Szerelem! Ujjaidon forog az egyetem.“ 76-ban írja *A nyár dalai*-t, ahol már megvillan világnézete: „Ujjongok, hisz a szép világ Csupa gyönyör és csupa fény.“²⁴ 76. aug. 13-án Gáspárhoz küldött *Lázban* c. költeménye így szól a fenyegető halálhoz:„

„... Rámborítod bár
 Az örökvak, fénytelen éjt,
 Nekem sorvadni is gyönyör lesz,
 Messze látom bár még a célt.
 A jövő int, lelkembe írta
 Az Ur apokalipsziséjét,
 Viharja megcsap és velőm'
 Harsogva, zengve zúgja át.
 S látom: kikel földitta vérből
 Egy ige, eszmeóriás,
 Mi rossz, penész, aztán lemállik
 És eljön az új Messiás.

Lelki fejlődése bámulatos következetességének dokumentuma ez a gyerekkével írt költemény: csirában jórészt magában foglalja, ami költészetében csak élete végén fog kibontakozni.

Egyénisége bámulatosan korai kijegecedéséről tanúskodik egy 18 éves korában írt elfeledett cikke is; az *Irodalmi Szemle (Fiatal poéták)*: Az új költészet „bár még csemetékből áll, talán egy fényesebb, szebb jövőre enged következtetni. Mintha nemesebb mag volna elhintve; a poézis új, tisztább világot tár elénk. Az új bölcsészet — Schopenhauer, Hartman és a materializmus — eszméikkel termékenyítik a talajt, és mindent átlengeni látszik egy általános közös elv, a humanizmus, vallása, egyszersmind világnézete egy pitymalló kornak, mely a horizonton pirul. A spekuláció hiánya mindig összefügg a költészet hanyatlásával.“ Szemlét tartva az új fiatal költők fölött megjegyzi, hogy Reviczky és Koroda „ez új korszak csiráit látszanak magukban hordani.“ Koroda kibékült Krisztussal, már pedig „Krisztus az új kor vallásának, a humanizmusnak nagy ígéje“, s bár a középkori romantika elkínözva mutatja be, „leginkább Renan és Srauss óta modern felfogásunk

²⁴ A költemény négy darabja némileg megrövidítve megjelenik 77-ben Gáspár Új Nemzedékében. 1890. júl. 21-én írja hozzájuk a ciklus 7. dalának első változatát és júl. 29-én a „Nyár napja üdvözöllek“ kezdetű darabot. L. Kézirattár, 1863. Fol. Hung. 46. 1.

szebb, fényesebb alakban látja őt, ő az örökvágyu, sóvár lelkek ideálja, vigasza, hite.“ S a bölcselő líra későbbi nagy képviselője már itt kimondja: „Költészetünk eme újabb, mindinkább reflektív és bölcselmi iránya arról is tanúskodik, hogy a metafizika csak a különben is vézna tehetségeket teszi hektikusokká.“²⁵

Ebben az időben már Reviczky hatása alá kerül. A húszéves korában elhunyt Andrássy Béla mellett őt tartja az új nemzedék legmélyebb egyéniségének. Magáévá teszi például Reviczky ismert felfogását a humorról: „Reviczky mélyen magyaráz ott, ahol a humort a materializmussal párhuzamba hozza“, írja Gáspárnak.²⁶ S Korodának naivul bizonykodik: „Úgy hiszem, hogy *humorista* leszek. S ez a legmodernebb. S talán addig is — Reviczky után — legjobban tudom, mi a humor. Amennyiben jártam gombos cipőben s voltam szellős nyári öltönyben is télnék idején.“²⁷ 1876. dec. 10-én végre Balassagyarmatról ismeretlenül levelet ír Reviczkynek s levelezésre kéri fel. A meginduló levelezésben egyideig a három évvel idősebb Reviczky mutatkozik érettebbnek és magabiztosabbnak. 1876. dec. 21-én felhívja Komjáthy figyelmét Schopenhauerre, Renanra és a humoristákra; becsüli Komjáthyban, hogy tanul. Dec. 26-án, hangsúlyozva a jósolás bizonytalanságát, addigi művei alapján esztétikust vél látni Komjáthyban, de egy dátum nélküli másik levelében már verseiről is megállapítja, hogy „tehetségre vallanak“. 1877. ápr. 15-én már határozottan úgy látja, hogy Komjáthy tehetségei közt a költőé az elsőség: „Ön forrong, édes barátom, nekem tetszik az ön új verseinek hangja, de a versek nem jók; erőltetettek s nincs bennük közvetlenség. Ön forrong, s azzal jót akarok mondani, mert csak az forronghat, akiben van tehetség.“ Hozzáteszi azonban: „Ismétlem, önnek az esztétikához (vagy kritikához) is van tehetsége.“

Apja látja, hogy Balassagyarmat nem alkalmas terep nagyratörő fiának, s bejuttatja őt Pestre a belügyminisztériumba számfeletti díjnoki minőségben.²⁸ Komjáthy Pesten is tartózkodik 77. jan.—febr.-ban, de még arra sem hajlandó, hogy hetenként egyszer benézzen hivatalába,²⁹ hanem, bár betegeskedve, állandóan éjszakázik. Így aztán elveszti állását és visszazuhan Balassagyarmatra. De most, mintha maga is megcsömörlött volna pesti életétől, így ír Reviczkynek: „Most itthon vagyok, s azt hiszem, minden más utra tért. A munka is jobban megy. Rengeteg sok a tervem. Vagy három tragédia, egy bohózatos szindarab, két drámai költemény, egy regény, irodalomtörténet, három esszé.“³⁰ 1877. ápr. 7-én közli Gáspárral, hogy Röpke Ivek címen folyóiratot indít, mert állás nélkül lévén, jövedelmet óhajt; erre pedig azért

²⁵ Nógrádi Lapok, 1876. aug. 27. Névtelen cikk, de Gáspárhoz írt levelei s a cikk tartalma kétségtelenné teszik szerzőségét.

²⁶ 1876. nov. 22.

²⁷ 1876. dec. 6.

²⁸ Komjáthy J. levele Gáspárhoz, 1876. dec. 6.-án.

²⁹ Apja levele, 1877. febr. 5.-én.

³⁰ 1877. ápr. 4.

számít, mert rengeteg előfizetőre van kilátása; de ha Pesten kapna „egy rongyos ujdondászi állomást,“ itthagyná e szerkesztőséget. Bár alighanem ősztintébb, mikor Korodának azt írja: „nagyobb igényű ujság lesz, mint a többi vidéken megjelenő (Szünóra, Hölgyfutár, Békéscsabai Szépirodalmi Lapok, stb.); nem lesz semmi provinciális szaga. Egy talpalattnyi föld is *nyereség*. Nemcsak a rossznak elég egy paradicsomi almafa.“

1877 máj. 20-án indul meg a *Röpke Ivek*, Komjáti (sic!) Jenő és Luby Sándor szerkesztésében, elég gyenge munkatársi gárdával, amelyben csak Reviczky, Gáspár Imre, Jakab Ödön, Koroda Pál, Rudnyánszky Gyula és Majtényi Flóra az ismertebb, akkor persze még szintén ismeretlen nevek. Összesen tíz száma jelent meg, négy-négy oldal terjedelemben.^{31a} Kritikai mértéke magas és szigorú. Jókai egy versét például a harmadik szám névtelen lapszemléje így dicséri meg: „Ilyet a túlkedvelt Jókai, az olcsó, szemfényvesztő hatások egyik főmaklere régen nem írt.“ Reviczky, aki verset és prózát sokat ír a lapba, Zichy Géza verseit, mint a „bornirtság netovábbját“ (8. sz.) tárgyalja. Maga Komjáthy csak egy szigorú kis bírálatot ír lapjába Hajgató Sándor verseskönyvéről és *Gyermeki idill* címen (3. sz.) egy kis rajzot. Az utóbinak csirájában már megtaláljuk lírája két főmotívumát: a szociális és a kozmikus érzést. A rajz kislány szereplője, akit Komjáthy szeretettel rajzol meg, ezt kérdi a „nagyságos asszonytól“: „Miért mondja nekem mindig, ha meglát a Tinike kisasszony, hogy: te paraszt? Miért lakunk mi olyan kis házikóban, maguk meg olyan nagyban, nagyságos asszony? — Ne trécselj már ostoba! — szakítja félbe az úri tante.“

1878-ban néhány tárcával lép a nyilvánosság elé: *Valami a fordításról* címen szellemes és finom cikkben fejti ki, hogy a fordítás legjobb esetben is csak bágyadt másolat, a legnagyobbak vesztenek vele legtöbbet, s hogy fordítói kellék az egyéniség hiánya. „Hogy az úgynevezett kozmopolita költők (Byron, Heine, Lenau, stb.) átültetése némi könnyedséggel jár, abból magyarázható, hogy nincs meg bennök a népies mélysége, mely alulról, a társadalmi fenékről hozza fel kifejezéseit: nem az egész nemzet képviselői.“³² *A legújabb magyar politikai líra* c. cikkében a politikai álláspont megválasztásában teljes szabadságot engedve, a költőket a kifejezés ereje alapján értékeli: ez alapon kicsinyli Gáspár Imrét; többre becsüli „a határozottabb, lelkesebb és szilajabb“ Darmay Viktort s legtartalmasabbnak ítéli Ábrányi Emilt. Egyébként „daloljon ki-ki a maga ideáljáról! Az egyiké a haza, a másiké a republika, a harmadiké ismét más ily formula.“ „Így óhajtja Goethe is: Jeder komme, wie er ist, Das ist wohl das beste“.³³ Végül *Nő vagy asszony?* c. cikkében szubtilisan fejtegeti a címbetett két szó közti jelentős különbséget.³⁴

³¹ 1877. ápr. 7.

^{31a} Egy másik vidéki irodalmi lap, Dengi János debreceni Délibábja ezalatt többször beleköt — az ortográfiája miatt (1897. aug. 3. és okt. 12.).

³² A Petőfi Társaság Lapja, 1878. júl. 21.

³³ Pesti Napló, 1878. szept. 22.

³⁴ Magyar Nyelvőr, 1878. 58—60. l.

Ebben az esztendőben tervezhetett könyvet is a humorról, amit Reviczky, egy keltezetlen levelezőlapja szerint, meg is említett A Hon egy szombati számában.

Nincs rá adatunk, mit csinál vagy legalább milyen címen tartózkodik 1878—9-ben Budapesten. Az egyetemre nincs beiratkozva, hiszen tanítói vizsgájának idézett anyakönyvében 1880-ban arra a kérdésre: „Hol és milyen tanulmányokat végzett?„ 1876—7. egyetemi évével válaszol.³⁵ Csak erre az időre eshet azonban életének az a szakasza, amelyet Reviczkyvel töltött s amelyről sok téves adatot olvashatunk. Özvegye³⁶ (és nyomában Sikabonyi) szerint Komjáthy egyetemi hallgató korában véletlenül abban a házban vett ki szobát, ahol Reviczky lakott, aztán éjjel-nappal együtt voltak, s ennek nagyrésze volt abban, hogy nem fejezte be tanulmányait; Sikabonyi ezt még megtoldja azzal, hogy Reviczky *Apai örökség*-ének jeleneteit tévesen Komjáthyval hozza kapcsolatba, azt írva, hogy Komjáthy magához vette Reviczkyt lakótársnak s együtt dorbézoltak és nyomorogták át a tanulásra szánt éveket. Reviczky ugyan valóban nem volt nagy véleménnyel a pesti egyetemről s egy dátumnélküli, de a magázó megszólítás alapján még 77-be teendő levelében (amikor felmerülhetett a továbbtanulás terve) így ír ismeretlen ismerősének: „Minek tanul ön? Hogy az olyan Greguss, Gyulai Pál-féle szamarak önt is elbutítsák?“ Első — futó — találkozásuk 77. őszén történhetett, mikor Reviczky Dentáról felköltözik Budapestre; ez év dec. 2-án Komjáthy már „Kedves Gyulám!“ megszólítással, tegezve ír neki s arra kéri, szerezzon neki bármilyen állást, akár egy vidéki nevelőséget, mert Balassagyarmaton tűrhetetlen számára az élet, féligmeddig szüleivel is meghasonlott: „Tulajdonképp pénzviszonyok tesznek tönkre mindent.“ 1878 febr. 25-én Reviczky felajánlja szobája díványát a Pestre készülő Komjáthynek; örül, hogy ez síkra akar szállni esszéivel: „Ezen a téren szép dolgokat várok tőled.“ Látható tehát, hogy Komjáthy legkorábban 78-ban költözött fel újból Pestre s legfőljebb 1880 ősziéig tartózkodott ott, mert, mint látni fogjuk, 1880—1-ben már Gyarmaton működik; látható az is, hogy ha egy házba költözött barátjával, ez nem történhetett véletlenül; szűkös anyagi helyzete azt is kétségtelenné teszi, hogy nem ő az a gazdag barát, akinek szeszélyes viselkedését Reviczky az *Apai örökség*-ben leírja s akit Sikabonyi Komjáthynek vél (hanem, mint Paulovits István Reviczky-életrajzából kiderül: egy Tocsek nevű barátjuk); s végül, mint a hiteles anyakönyv bizonyítja, Komjáthy befejezte tanulmányait. A mendemondákból csak annyi igaz, hogy Komjáthy hónapokon keresztül megosztotta szobáját és kenyerét Reviczkyvel³⁷, ez pedig nem lelkesítette barátját szorgalmas tanulásra.

De akármilyen volt is Reviczky szerepe Komjáthy egyetemi tanulmányai körül, ha ifjúságuk két együtt töltött éve nem is volt a mintaszerű, józan

³⁵ Orsz. Levéltár, V. K. M. II. 2155.

³⁶ Cikke Független Magyarország, 1910. jan. 26.

³⁷ Palágyi Lajos is megerősíti idézett cikkében.

élet példája, csak filiszterek nem látják, hogy két forrongó ifjú költő együttes éjszakázása mindig több léha dorbézolásnál, oly felejthetetlenül gazdag és sokszínű megbeszélése az életnek és irodalomnak, aminőre csak a fiatalság tesz képessé. Két sokban rokonirányú, egymást kölcsönösen megértő és becsülő ember hűséges, mély barátsága lett belőle. Mikor Komjáthy 1882-ben családot alapít, Reviczky *Fiatal házasnak* című versében üdvözli:

*Idegenek közt a világon
Te voltál egymagad barátom.
Kacaja, kénja életemnek
Lelkedből hozzám visszazengett.*

Komjáthy őt kéri fel Viktor fia keresztapjául, Reviczky pedig *Viktor keresztfiának* című verssel köszönti az újszülöttet. 1883-ban néhány hetet tölt Komjáthyéknál Balassagyarmaton.³⁸ Mikor módjában van, cikket és verset kér barátjától az általa szerkesztett lapokba, 83. febr. 10-én verseket egy általa szerkesztendő illusztrált antológia részére, amelybe végül a *Körfolyás*-t vette fel;³⁹ 83. jún. 3-án panaszodik a könyvéről megjelenő rossz kritikák miatt s arra kéri barátját írjon róla a *Függetlenség*be; kér és kap tőle 1884-ben verset az *Aradi Hirlap* részére is. Barátságuk mindvégig meleg volt és zavartalan, a legszebbek egyike irodalmunk történelmében. Reviczky halála alkalmával a véletlenül Pesten időző Komjáthynak felesége — aki tudta, mit jelent férjének e barát elhunytja — részvétleletet ír; Komjáthy versben is elsiratja barátját, akinek összes műveit 94-ben Koroda Pál társaságában ő rendezti először sajtó alá.⁴⁰ Komjáthy nagyrabecsülte és szerette Reviczkyt, ösztönzéseket is kapott tőle gondolkodása és költészete fejlődésében. De valaminő hit és boldogság nélkül élni nem tudó egyénisége különbözött barátjától, s ő tisztán látja ezt. 1889-ben, mikor Reviczky meghalt, már egészen más úton járt, mint a folyton nyomorát panaszló, siránkozó „éneklo koldus“. Barátja halálát megsirató verse eltéréseik lényegére is rámutat. Reviczky „eszmék csüggetegje“ volt, kinek lelkét „hit fénye be nem ragyogta“. Azt hirdette: „A költészet betegség“, míg Komjáthy szerint: „*Nem lesz a költészet mindig betegség! Közelg a nap, én érzem fergetegjét, A lélek-ijjító vihart.*“ (*Reviczky Gyula halálára.*) Valóban, bár költészetük elvont, filozófiai jellegében rokonok voltak is, merőben hibás eljárás a két költőt szellemi testvérpárként emlegetni. Jellemük, temperamentumuk, politikai és filozófiai nézeteik igen nagy mértékben különböztek: amaz konzervatív és arisztokratikus hajlamú, emez forradalmi és demokrata, Reviczky a „világbánat“, Komjáthy mondhatni a világgyönyör költője, amazt álmai vigasztalják meg, ez boldog

³⁸ Felesége levele, 1883. aug. 19-én és Nógrádi Lapok, 1895. jan. Nekrológ.

³⁹ Levele 83. márc. 1-én. Ez adat alapján volt megállapítható, hogy a *Költők lugasa* című sokáig népszerű antológia első kiadását Reviczky szerkesztette.

⁴⁰ Felesége levele a Széchenyi-könyvtár kéziratárában. Innen idézzük Komjáthy valamennyi levelét is.

önkivületeiben keres kárpótlást nélkülözéseieért, amaz a rezignáltan siránkozó, beletörődő „humor“ lágy panaszú poétája, emez a dacó és a lázadásé, Reviczky a maga földi bajain siránkozik, Komjáthy az eget igyekszik meghódítani.

1880-ban véget ér forrongásának bohém korszaka. Apja rábeszélésére ez év jún. 21-én néhány napi készülés után leteszi a budai I. kerületi polgári iskolai tanítóképzőben a képesítő vizsgát (általános osztályzata jó, írásbelije jeles, magyar nyelvtanból elégséges,⁴¹ s a balassagyarmati államilag segélyezett községi polgári fiú- és leányiskolában 1880—1-ben óraadóként már ő tanítja a latin nyelvet, mint rendkívüli tárgyat.⁴² Az értesítő 1881—2-ben közli, hogy a miniszter 1881. évi 25737. sz. rendeletével Komjáthy Jenő okl. polgári iskolai tanítót rendes tanítóvá nevezte ki. A 82—3. évi értesítő szerint Komjáthy a magyar és német nyelvet tanítja s a III. osztály főnöke; az iskola egyik tanítónője, Márkus Gizella — akit 82—3-ban rendszeresítettek — ugyanott már mint felesége szerepel.

Szerelmük 1881 tavaszán kezdődik. Ránkmaradt levelezésük sirigtartó, a házasságban sem elszürkülő, mindvégig egzaltált boldog szerelem szép emléke. Az első levél, mely 1881. ápr. 2-án kelt, még önözi a leányt, de így ír hozzá: „Nekem lázas öröm reszket át lelkemen, ha a jövőre gondolok. *Boldog akarok lenni.*“ — s e szavakat, melyekben egy életre szóló eltökélést fejez ki, aláhúzza. „Nem hiszek a boldogságban és mégis érte küzd minden csepp vérem. Fölfelé nézek, mint az iszapban fuldokló az égre.“ 1881 május 7-én bizonyosodott meg Gizella szerelméről, akit ezentúl Éloának nevez, s a szünetében júl. 7-én kelt levele már tegezi őt. A leány szépen válaszol: „Úgy tekintem magam, mint egy reám bízott másnak kedves dolgot, s ez olyan valakié, aki nekem legdrágább kincsem.“ (júl. 9.) E vakáció két hónapja alatt, amelyet Gizella Selmecebányán tölt édesanyjánál, majdnem mindennap írnak egymásnak. Júl. 10-én Komjáthy közli a leánnyal, hogy már szüleinek is beszélt szerelmükről. A hónap végén Pestre megy, hogy Gönczy államtitkárnál meg-sürgesse kinevezését. Augusztus 20-i levelében már így szólítja meg Gizellát: „Kedves Menyasszonyom!“ Rajongó szerelmük exaltáltságát fokozza, hogy mindketten láthatóan hisznek a telepátiában, a lelkeknek abban a képességében, hogy a legnagyobb messzeségeken át is tudnak érintkezni egymással. Hol a férfi értesíti a leányt, hol ez Komjáthyt, hogy megjelentek egymásnak álmaikban, máskor Gizella szemrehányást tesz Jenőnek, miért mulasztotta el a megjelenést (1881 júl. 22. és aug. 7.) 1882 elején esküdtek meg, házasságukból 5 gyermek született.⁴³

De három nyugodt évet sem éltek Balassagyarmaton, mikor boldog életüket egy súlyos következményű esemény szakítja meg. 1885-ben az

⁴¹ A Bpesti I. ker. Polgáriiskolai Tanítóképző anyakönyve Orsz. Lev. tár, V. K. M. II. 5. 20155.

⁴² Az iskola hatodik értesítője, továbbá felesége cikke, Független Magyarország, 1910. jan. 26.

⁴³ Komjáthy Jenőné 1933 nov.-ben halt meg, villamosszerencsétlenség áldozataként.

iskolaszék fegyelmet rendel el Komjáthy ellen s felfüggeszti állásából. Ettől kezdve hátralevő éveik csupa létbizonytalanság, mellőzés, üldözöttség, nyomor. A fegyelmi iratait az Országos Levéltár sajnos, kiselejtette, okai az egykori újságcikkekből mégis elég pontosan felderíthetők. Komjáthy felesége szerint: „az iskolaszék rossz szemmel nézte, hogy az ő kandidálásuk nélkül, valamint, hogy apja tanfelügyelősége alatt szolgáljon“, s ezért indítottak hajszát ellene; apja önéletírása „a hirhedt Reményffy József ügyvéddel történt összeütkezés“-re tesz célzást;⁴⁵ Reviczky egy levelében „a balassagyarmati öngyilkossággal“ hozza összefüggésbe. A Nógrádi Lapok, amely 1885. okt. 31-én „egy kis pletyká“-ban jelöli meg Komjáthy vétkét, szeptember 13-án azt írja: „a balassagyarmati polgári iskola tanítói, névszerint Kapossy István, Komjáthy Jenő és tanítónője: Benzenleitner Leontin elleni ügyben a közigazgatási bizottság által hozott fegyelmi határozat, mely szerint nevezettek ellen fegyelmi eljárás megindított s állásaitól felfüggesztettek, a Nagyméltóságú m. kir. közoktatási miniszter által helyben hagyatott. A vizsgálat már e hét folyamán befejezést nyert.“ A rejtélyes ügyre némi fényt derít a Pesti Napló 1885 dec. 18-i híre, mely szerint Komjáthy — kollégájával, Kapossyval, ennek rábeszélésére — egy nyilvános mulatságon megsértette Benzenleitner Leontint, akit Kapossy elcsábított volt és akitől ezúton remélt megszabadulni; a szerencsétlen leány utóbb, szerelme következményétől és az állásvesztéstől félve 1885 dec. 15-én pisztollyal agyonlőtte magát. Az iskola 1886-os értesítője szerint a vallás és közoktatásügyi miniszter 33.698 sz. rendeletével felfüggesztette Komjáthyt és Kapossyt — Benzenleitnerről nincs több értesítés, neve eltűnik az iskola értesítőjéből és a lapokból... A Nógrádi Lapok 1886 okt. 24-i száma szerint a városi iskolaszék ülésén az elnök kihirdette a miniszter fegyelmi határozatát: Komjáthy mindössze pénzbírságban részesült, ennek is eredetileg 100 ft-ban megállapított összegét 50 ft-ra csökkentették, Kapossyt azonban elcsapták.

A Nógrádi Lapok 1886 okt. 31-i számában Komjáthy nyilatkozatát olvassuk, mely szerint „az iskolaszék memorandumában foglalt vádak a vizsgálat során részint elejtettek, részint valótlanoknak bizonyultak és a nagyméltóságú min. egész más alapon — anélkül, hogy erkölcsileg legkevésbé sulytana — 50 ft pénzbírságra ítélte... A tudósítás többi részére annyit jegyzek meg, hogy a köztem és iskolaszék között annakidején támadt félreértésen alapuló meghasonlás következtében magam is kértem áthelyeztetésemet, de sikertelenül.“ Most Komjáthy Anzelm, mint a megye tanfelügyelője, óraadóként akarja alkalmaztatni fiát, de az iskolaszék ellenszegül, s a minisztertől Komjáthy áthelyezését kéri.⁴⁶ Komjáthy tapintatlan viselkedését a szerencsétlen leánnyal szemben nem akarjuk menteni, ez sem méltó nem volt hozzá, sem érthető a részéről. Mégsem hihető, hogy ez egymaga lett

⁴⁵ Önéletírása, 38. l.

⁴⁶ Nógrádi Ellenzék, 1886. dec. 10. Polgári iskolánk hanyatlása c. cikkben.

volna oka a merev gyűlöletnek, mellyel a balassagyarmati iskolaszék elzárja előle az iskolájába való visszatérést. Az igazi okot az ülésen Kövy Tivadar árulta el: „Az a fiatal ur, atyja hatalmában elbizakodva, sokat enged meg magának, sérti a tantestület és az iskolaszék ellen köteles tiszteletet.“⁴⁷ Ha most az értesítőben megnézzük az iskolaszék összeállítását, arra jövünk rá, hogy tagjai közt nem találjuk a megye ismert történelmi családjainak neveit, inkább a kispolgárság és a kereskedőréteg látszik benne képviselve lenni. Úgy tetszik, az iskolaszék Komjáthyban holmi gőgös dzsentrifiút látott. S valóban, bár az ő tiszteletlensége sosem a származásnak, hanem a szellemi vagy erkölcsi alacsonyáságnak szólt, úgy látszik, mintha ezidőben még nem szabadult volna ki teljesen környezete szellemi befolyása alól.

1886. márciusban, mialatt Balassagyarmaton összeül a fegyelmi választmány, Komjáthy Pesten jár. Állást keres. Tervezi, hogy kiadja verseit és leteszi a doktorátust; Gizella nagyon biztatja erre. Anyagi helyzetüket sötét színekben látjuk feleségének egy keltezetlen, de nyilván ekkoriban írt leveléből: „Anna (Gizella huga) azt tanácsolja, küldjek levélbélyeget, hátha nincs arravaló pénzed, ezt is megteszem“. Egy másik keltezetlen levélben: „Kedvesem, tavaszi felöltőt nem tudom, honnan teremtsék, a régit befestetem, de olyan csúnya, foltos lett, hogy lehetetlenség azt használni. Úgy gondolom, hogy Gescheitnél veszek, de nincs pénzem részletet fizetni. Nem tudom, hogyan fogod ezt nélkülözni, sokszor éjjel nem hagy aludni az aggodalom érted, biztosíts, hogy nagyon fogsz vigyázni magadra. Április 1-én lejár egy 90 forintos váltó a takaré- és hitelintézetnél, erre 10 forint törlesztést követelnek; 2-án a Népbankban egy 140 forintos 14 forint törlesztéssel, s úgy hiszem, a nagy váltód is akkor jár le.“

Keltezetlen, de tartalmáról ítélve 86-os levelében, mely fényt vet rá, milyen izgalmas élet-halálharcot vívott ekkoriban Komjáthy családja kenyereért, ezt írja Reviczkynek: „Nem tudom még, mi lesz velem, csak azt tudom, hogy küzdök körömszakadtáig, s erős a reményem, hogy még mi kerülünk felül. Jövő hó elején Pesten leszek, s ha alkalmazást kapok, egyideig pesti lakos leszek. Gyarmatnak legkésőbb augusztus végén végbucsut mondok. Kiüldöztek innen.“ 86 elején ugyanis a fizetését is megszüntették.⁴⁸ Komjáthy most súlyyed azokba az adósságokba, melyek aztán egész életén át nyomják, s amelyekből természetesen sosem fog tudni többé kievickélni. Balassagyarmati évei alatt élvezi az életet. A megyeszékhely vezetőrétegéhez tartozik, s előbb a család és a társaság örömei s az iskola munkája, majd később a fegyelmi és a lét gondjai igénybe veszik és betöltik lelkét. Inkább csak tanul és tervez, mint alkot. De 1881-ig megírt és megtervezett (túlnyomólag csak tervezett) esszéinek jegyzéke elárulja, hogy hatalmas szellemi előkészület folyik itt: Darwinizmus a művészetben, Idealizmus és realizmus, A szimbolizmusról,

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ Országos Levéltár, 1886. — II. — 1. 147.

A költői reflexióról, Petőfi, Victor Hugo, A katharziszról, A műfordításról, Schiller, A nőkről, A szerelem filozófiája, Művészet és morál, Phaenomenon és noumenon, A költői egyéniségről, A bölcséleti műnyelvről, Az esztétikai nevelésről, Ortológia és neológia, Zola és a kísérleti regény, A népszínmű és Tóth Ede, Jézus csodáiról, Shakespeare mint vígjátékíró, Shakespeare és Verulami Bacon, A genereről, A „schusterfleck“-ről, Kozmopolita költészet, Új bűnök, új erények, Nyelvészet és filozófia, A szociális kérdéstről, Egy indítvány a nőnevelés érdekében, Arany Toldija, Faust, Hamlet, Kritikai szempontok, Andrassy Béla, A negyedik dimenzióról.⁴⁹ Továbbá: Egy öngyilkos poetrix, Az első magyar politikai költő, A Tisza-korszak és az irodalom, A költészet jelentősége, Dayka, Vajda János, Paradoxa, Az okkultizmus, Vörösmarty, Reviczky, Palágyi, Koroda. A genie monográfiája, Schopenhauer-lexikon, Alkibiades (tragédia), Filantróp (vígjáték), Buddha (drámai költ.), Könyves Kálmán, Ikária (társadalmi dráma), Éloa (misztérium), Lucifer (misztérium).⁵⁰ Másutt: A lélek két sarka, A világ mint erő és forma, Dinamizmus és materializmus, Szubjektivizmus és objektivizmus, Transzcendentálizmus és empirizmus, Spiritualizmus és materializmus, Monizmus, dualizmus, pluralizmus, Individualizmus, A helyzet etikája, Ismerettan.⁵¹ Egy más lapon: A humor esztétikája, A filozófia története, A magyar nemzeti irodalom története, A világgöltészet története, Eudaemonológia, A természet esztétikája, Esztétikai lexikon, Arany, Goethe és Schiller. Egyik lapon: Az éhség filozófiája,⁵² stb.

Sok terve és témái közül, sajnos, csak egyet írt meg, *Kritikai szempontok* címen. E tanulmánya, mely 1887-ben hat folytatásban a Palágyi Menyhért-szerkesztette Uj Nemzedékben jelent meg,⁵³ valóságos harci kiáltvány Gyulai, Beöthy s a nyomukban járó kritika ellen. Ugyanis, fejtegeti, „egy neme az archeológiai szenvedélynek, az előszeretet a régi iránt, pusztán mivel régi, vörös fonálként húzódik át egész kritikai irodalmunkon: az ósdi kultusza képezi annak fő jellemvonásait.“ Az ily kritikának „hiába szól a kakas, hirdetve az új nap reggelét, hiába zengi a költő az új kor harsány énekét: oda se hederít.“ Ez a kritika — élén az Erdélyi Jánoshoz képest hanyatlást jelentő Gyulaival, a negáció, a passzív rezisztencia e képviselőjével, akiről vesébbe világító portrét rajzol — üldözi vagy agyonhallgatja az igazi tehetséget, mint például Vajda Jánost, de agyba-főbe magasztalja a régi mestereket és az élő pajtásokat. A szempontok, amelyek a természetes ítélőerőt megbénítják, 1. a történeti szempont, azaz a nemzeti múlt túlbecsülése, 2. valamely irodalmi iskolának egyedül-üdvözítőül tekintése, 3. az etikai szempont, mely feleli, hogy a művészetben nem a mi, hanem a miként határoz, 4. a politikai

⁴⁹ Széchenyi kéziratárban, Fol. Hung. 1594. 3. l.

⁵⁰ U. o. 126. l.

⁵¹ U. o. 5. l.

⁵² U. o.

⁵³ 1887. ápr. 11-től.

szempont, mely nem tudja, hogy „szorosan véve csak a nyelv és forma az ami minden igazi költő művében szükségképpen nemzeti, tartalomban, tárgyban és irányban nem szabad a költőt a nemzeti szűk medrébe szorítani, ellenkezőleg, irodalmunkat az általános emberi színvonalára kell emelni,“ 5. a korszerűség szempontja, holott a költőnek nem elég korszerűnek lennie, elő kell készítenie a jövőt, 6. a materiális szempont, azaz az adatok túlbecsülése. Komjáthy találó megállapítása, hogy a kritikust egyrészt a kiválóval való lelki rokonsága, ezen alapuló élvezőképesége, fogékonysága jellemzi, másrészt azonban a heterogenitás, amelynek alapján meglátja a mű korlátait is. A bírálat igazsága tehát a bíráló egyéniségétől függ; de vannak objektív feltételei is. Komjáthy ezt az esztétikai krédót ajánlja: „Hiszek egy Istenben, mindenható Formában, mennynek és földnek őszalkotó elvében, és az ő egyszülött, fiában, Szépségben, ki fogantatott szűz Fantáziától, keresztrefeszítették számtalan fűzfapoéta által, de azért nem halt meg és nem hal meg soha.“ A tanulmány irodalmunkban páratlanul átfogó módon, a találó szempontok sokaságával s harcias bátorsággal tárgyalja meg az irodalmi kritika kérdéseit. Sok igazsága mellett azonban nem egy tévedést is tartalmaz. Ezek forrása Komjáthynak a schopenhaueri esztétikán alapuló téves meggyőződése, hogy az irodalmi mű értéke nem tartalmától, hanem formájától függ. Ez a meggyőződése vezet arra a helytelen álláspontra is, amelyet a költészet nemzetiesége kérdésében elfoglal. Hiszen Komjáthy maga is ír hazafias verseket, büszke magyarságára, nemzetét félti, a kiegyezést gyűlöli, egy kéziratos feljegyzésében pedig, egyaránt elítélve a nemzeti elzárkózást és az élelmeselek kozmopolita hűtlenségét, ezt írja: „Egyik költő nem akar világgöltő (természetesen magyar világgöltő) lenni, de a másik azért szívesen lesz osztrák (természetesen osztrák-magyar) költő. Az utóbbi különben igen kedélyesen gondolkodik: igaz ugyan, hogy két dudás meg nem fér egy csárdában, de annál tágasabb két csárda egy dudásnak, így aztán kedvére dudálhat és dudolhat, vígan szedve be kettős tányérján a garasokat.“⁵⁴ Ha tehát tanulmánya tiltakozik is a hazafias kritika ellen, ő maga nemzeti érzésű író. Hogy egyeztethető össze a kettő? Hogy lehetséges, hogy aki nemzeti politikát követel, nem ismeri el a nemzeti kritika jogosultságát? Az ellentmondás nyilván a schopenhaueri esztétikából származik: azon esztétikából, amely szerint a műalkotás egyetlen célja a szépség, ezt meg a formának és csak annak sikerültsége méri. Komjáthy tanulmánya tehát — mint általában a polgári kritika, mely a tartalom megítélésétől már liberalizmusánál fogva is tartózkodni kíván — e kérdésben valóban téves álláspontra helyezkedik, s téves elvi felfogását még kielezi némely téves esztétikai ítélete (pl. a *Ludas Matyi* gúnyos emlegetése). 1887-ben írhatta (alighanem az Uj Nemzedék, az egyetlen lap számára, amely szívesen láthatta volna) a kézirat-hagyatéká-

⁵⁴ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1594. 76. l.

ban található két vázlatot *A Tisza-korszak és az irodalom* c. esszéhez, tele találó megállapításokkal, az egykorú politikai és irodalmi diktatúra szellemi rokonságának és hibáinak jó megfigyelésével, ha nem is jut el benne Tisza Kálmán politikája osztálytartalmának meglátásáig. Kitűnik belőlük: „Tisza és Gyulai — mind a kettő negatív; negációval és abdikációval végeztek: Tisza abdikált a magyar állami függetlenségről, Gyulai a költészet jövőjéről. Gyulai és Jókai politikai szövetsége Tisza alatt: a meddő kritika szövetsége az áldatlan produkcióval, a logikai sivárságé a képzelmi iránytalansággal, a világos szegénységé a sötét gazdagsággal.“ Gyulai harca Jókai ellen: „Sancho Panza képzelt fölénye érzetében hadonász csaté-kardjával a fattyualakok birodalmában.“ Végül: „E korszak posványban végződött, eleven vizei pedig a középzásiai folyókhoz hasonlóan a homokban veszttek el.“ Egy másik lapon ugyanezen a címen új vázlatot készít: „Tisza és Gyulai: mind a kettőt jellemzi a vaskalaposág. Irigy, kemény, száraz, szívtelen író, irigy, kemény, száraz szívtelen államférfi. Filiszterszerűség. Kortesspolitika és kortessirodalom. Pajtáskodás és pártoskodás. A vármegyék és katedrák. A pártklub és az akadémia. Új országház — egyetemi épületek — az Akadémia nagy vagyona. Protekció itt is, ott is. A filozófiai szellem hiánya. A költői szellem hiánya. Irói düh és uralkodási düh. Furor poeticus és furor politicus. Hatalmi eszközök külsők, mint minden tartalom híján valónak.“ „Egy darab magyar Európa: ez itt a cél. — Utánam az özönvíz, a kháosz, mindkettőnek jelmondata. A kortársak és a jövő kicsinylése“, stb. Ugyanezen a lapon a vázlat fölött: „A nagyság kultusza helyére a hatalom kultusza lépett, a belső értékek tisztelete helyére a külső tekintélyé“, stb.⁵⁵ Hasonló gondolkodásra vall a következő jegyzet: „A lemondás költészete? Lemondott-e Petőfi? De bezzeg lemondott Arany s a lemondás költészete követte a megalkuvás politikája“,⁵⁶ Radikális politikai elveivel függ össze, hogy, szemben Reviczkyvel, nem szerette Aranyt, s egy ízben feljegyzi: „Arany művei formásabbak, alakilag tökélyesebbek, mint Petőfiéi, de azért Petőfi a nagyobb szellem“.⁵⁷ Az igaz, hogy a társadalom problémái egyelőre, úgylátszik, nemigen nyugtalanítják: 1867 után, a félig már önálló Magyarországon nővén fel, elviselhetetlen számára Magyarország szuverénitásának korlátozása s így a kiegyezést gyűlöli; de a megyeszékhely vezetőrétegéhez tartozó ifjú még nem látja a dolgozó osztályok életét. Mégis súlyos hiba volna Komjáthyt egy kiszakított esztétikai fejtegetés alapján kozmopolitának vélni, mikor műve, nyilatkozatai egésze kétségtelenné teszik, hogy nem volt az: büszkén, szenvedélyesen, hűségesen szeretete nemzetét.

A Kritikai szempontok-nak és *A Tisza-korszak és az irodalom*-hoz készített vázolatainak újszerű, érdekes szempontokban való gazdagsága, témáinak

⁵⁵ Széchenyi-kézirattár, 1594. Fol. Hung. 52 és 76. l.

⁵⁶ U. o. 102. l.

⁵⁷ U. o. 52. l.

rendkívül kiterjedt érdeklődésre valló széles köre láttán fokozódik sajnálkozásunk, hogy a tervezett cikkek nem készültek el. Reviczky, aki értett a dologhoz, maga is művelt és érdekes cikkíró, igen sokat várt az esztétikus Komjáthytól, még többet, mint a költőtől, akit pedig szintén becsült. Sikabonyi disszertációja szerint Komjáthy után nagyszámú terjedelmes filozófiai és esztétikai tanulmány kézírata maradt. Ezeket özvegye kiadás céljából átadta a költő legjobb barátjának (kétségtelenül Palágyi Menyhértet kell értenünk), ennél pedig elvesztek. 1909-ben, Sikabonyi könyve megjelenésekor már nem voltak megtalálhatók. Ami ránkmaradt — túlnyomólag töredékek, — csak annak bizonyítására jó, hogy a fiatalon elhunyt költővel nagyműveltségű, kiváló esszéistát is veszítettünk.

Hátrahagyott kézíratai egy lapja a legtöbb vers (a szenici versek) keletkezésének dátumát is közlik. Így módunkban van megállapítani, hogy a könyv tartalmának csak egy töredéke, legfeljebb 35 vers származik a balassagyarmati évekből. Ezek többnyire a nőktől vagy inkább saját érzékiségétől bódult fiatal Komjáthyt fejezik ki. A *Régi rege* c. ciklus csak egy forrón érző, ígéretes fiatal költő szárnypróbálgatása: A homályból nyert volna tömör súlyában, ha kimarad belőle. Néhány vers különböző fiatalkori szerelmeihez: Laurához (a kiadatlanok Biankához, Irénhez) s a 70—80-as évek divatját követve, egy perditához vannak intézve. A bukott nővel szemben állva az az érzés fogja el, amely később egyre jobban elhatalmasodik rajta: hogy ő a Messiás, aki megváltja a perditát: „Te vagy, ismerlek, Magdaléna... És én vagyok a Messiás!” (67. l.) *Végtelen vágy* című versében, mely szerelemkereső tartalmáról ítélve szintén házasságelőtti korszakából, 1881 előtről való, már megtalálja legjellemzőbb hangját, a mindenséggel egybeömlés, az istenülés szomjának kifejezését. Ez a szomj minden érzésébe, a szerelmébe is belevegyül, s a rá oly jellemző lendületet adja költeményeinek:

Oh nagy e szív, szívem szerelme!
Ki oltja égő vágyamat?
Lélekbe lelkem átlehelni
Emésztő örök szomj ragad.
Ki érti meg, ki önti testté,
Mi benne vágyremegve, titkon él?
Ki tölti be, ki váltja tetté,
Mit dacban égő istenszomja kér? (45. l.)

Majd végül:

Itthagylak, föld! Tovább, fölebb repülök,
Csodás pazar világok peremén;
Meg kell találnom őt! Ölébe dülök
S ott lehelem ki izzó lelkem én. (47. l.)⁵⁸

⁵⁸ A versek lapszámát *A homályból* 2. kiadása alapján jelölöm meg, mivel ez sokkal elterjedtebb és hozzáférhetőbb, mint az első.

Valószínűleg Balassagyarmaton keletkezett a feleségéhez intézett *Éloa*-ciklus is: Nemcsak az 1881-gyel keltezett *Oh légy enyém!* amelyben a végtelen vágy minden strofában megújuló rohammal ostromolja a kedvest, a párjának látszó *Ha eltaszítasz*, amelyben a költő megfogadja, hogy minden akadályon át, a földi életen túl is követni fogja a leányt, mindaddig, míg el nem éri, a szép *Éloa*, amely megejt lágy és mégis heves zenéjével, hanem *A porba csusztam, Enyém vagy, Oh mennyi fény!* is, amelyek a mézesheteknek még a szokatlan birtokláson ámuldozó boldog extázisát, himnikus elragadtatását tükrözik, Komjáthy sajátos szerelmét, melynek a végsőig fokozott, szinte elbírhatatlan gyönyör az egyik vonása, a másik meg a mennyei áhitat. De csak félig értjük e ciklust, ha nem figyelünk fel az *Éloa* névre s nem tudjuk, mit akarhatott mondani a költő azzal, hogy e néven nevezi szerelmét. E nevet csak de Vigny *Éloa* című elragadó poémájából ismerjük, innen vette ő is. De Vigny költeményét 1881. márc-ban Hegedűs István fordításában közölte a Havi Szemle — 1881. máj. 7-én írta Komjáthy *Éloa* c. költeményét. A Jézus könnyéből született angyalt hívják így, aki odaadja magát a sátánnak, hogy megváltsa ezt szerelmével.^{58a} Komjáthy a maga élete jelképének érezhette a szép legendát, s mint kéziratok jegyzeteiből kiderül, misztériumot szándékozott írni belőle. Tervét nem valósította meg, de *Éloa*-ciklusának néhány darabja a tervezett misztérium részeinek látszik. Így pl. az *És szólt a démon*, ahol egy démon szemére hányja, hogy elcsábított egy tiszta leányt; az *Éloa, győztél*, mely a Faust égi kórusainak formájában ujjongva ünnepli a női szerelem diadalát: „*Megszabadítál. Leráztam a port Az étheri napba repülve. Éloa győztél! Légy áldva, dicső, Gyönyörök anyja, istenek üdve!*“ Mert Komjáthy szerelme másként folytatódik, mint Vigny sátánjáé. Míg ez *Éloát* a kárhozatba rántja s utána szomorúbb, mint valaha, nála a tisztaszívű nő szerelme megváltja a démoni férfit. Gyönyöre nem is pusztán szexualitás, vagy idili turbékolás. Boldogság, sőt még annál is több: üdvözültség. Bár leplezetlenül a testben gyökerezik, nincs sértő testi jellege. Már e szerelemben megcsap valami abból a különös élményből, amelyet Komjáthy később fog átélni és istenülésnek nevez. Bajos volna eldönteni, mi teszi őt voltaképp boldoggá: *Éloa* vagy a végtelen birtoklása. „*Éloa, hiszlek! Hinni tebenned, Szemlélni a mennyet, az Istent. Éloa, hiszlek! Ó tüneményes, Téged öelve öleltem a mindent!*“ (377. l.) A lét kéjének felfokozása ez a gyönyör, a lét lényegének átélése, amor dei in carne ez. Ha a középkori vallásos misztika tudvalevőleg gyakran a szerelmi erotika képeiben jelentkezik, nála az erotika szublimálódik vallásá. A mély gyönyörben „istenülni“ érzi magát, s szerelmesének alakja — aki „éltének lelke, lelke élte“ — megistenülve lebeg a vészben, zord tusákban. Vajda János *Gina emléke* 30. dalának vissz-

^{58a} Egyik kéziratok töredékében (1588.) Fol. Hung. 61. l.) ő is azt írja: „*Jézus könnyéből született. Az Ur így szólott: Éloa! 'S ő megjelent. A tiszta égtolt mélyén oda-fennt. Ahol vetekszik bílor és azúr.*“

hangjaként *Az enyészethez* c. költeményében még megsiratja ugyan a kedves szépsége elmúlását, de a már-már vallásos imádatig emelkedő *Ki vagy?*-ban erős hittel kiáltja:

*A porba hullhat minden itt,
Nem hagyhat el a büszke hit:
Te mindörökre vagy!*

A tehetséget még csak a talpraesett, kerek szerkezet árulja el az *Egy könyv elé*-ben. Már a Komjáthy szemlélete szerinti alapellentét: a gyönyörű égi és a sivár földi ellentéte s annak a költészet által való feloldása jelenik meg az *Altató*-ban,⁵⁹

*Börtönt lel itt viszont, ki égbe járt már,
Lehelni itt önéki már iszony,
Eltépni ég az élet rabi jármát,
Megfojtja őt istenszerelmi szomj.
Hol lelsz te irt, kit zaklat szertelen vágy
És óriás fájdalmak súlya nyom?...
Te szomju kín, mely megpihenni nem hágy,
Csitulj el, oh kiáltsd túl őt, dalom!*

Reviczky *Cigarettdal*-ával rokon felfogást vall a pompásan pergő és szellemes *Füst*; gyors és gazdag asszociációival kap meg a *Bizarr*, mely az emberi agyvelő roppant belső ellentéteit s az azokat összehangoló egységet világítja meg. Az anyag és szellem örök átesapását egymásba fejezi ki a pantheista *Körfolyam*, azzal a tanulással: „A mindenségnek csarnokában Áll lángbetűkkel: Minden egy.“ Művészileg meglepően érett, a kiforrott Komjáthy hangján szól a korai *Csak töredék...* (1877-ből), ez az elszánt hitvallás az önmagához való hűség és a dicsőség mellett. Egy szonáta őt tételére emlékeztet *A hipokritákhoz*, melynek gazdag és mégis egységes, nagyszerű kompozíciójában úgyszólván Komjáthy összes motívumai felhangzanak, eltűnnek, majd megint visszatérnek: a köznapi emberek megvetése, a gőg és dac velök szemben, a maga viruló belső ifjúságának és lelki nemességének boldog átérzése s főképp hogy neki a szenvedés is gyönyör, mert mélyen érzi benne a létezését:

*Szívem magasra földobog,
Mert fönnen érzem, hogy vagyok.*

⁵⁹ *Csütítő dal* címen 1877. ápr. 15-én már megjelent a Nógrádi Lapokban.

⁶⁰ Egy kiadatlan részlete, megjelent 1884. jan. 17-én az akkor Reviczky-szerkesztette Aradi Hírlapban. Lehetséges persze, hogy a verset később, szokása szerint, átdolgozta. Így a *Körfolyás* végleges szövege erősen módosult, sőt két versszakkal bővült is Költők lugasa-beli első közlése óta. Az *Anyámhoz* c. (1881) ezzel a refrénnel végződik: „*Aldott vagy te az asszonyok között.*“ S 1888-ban *Himnusz* c. versében most már szárnyalóbb zengéssel újra megszólal ugyanaz a boldog büszkeség: „*Aldott a perc, midőn születtem, S a méh, melyben fogantatám.*“

Mintha Romain Rolland Jean Christophjának egy mondatát előlegezné: „La vie? C'est une tragédie. Hourrah.“ Itt-ott már a vers szókincse is Komjáthyra vall, pedig 1883-ból, vagy legfőjebb 1884 januárjából való:⁶⁰

*Oh milyen üdv! oh mennyi fény!
A végtelenben élek én.
A könnyeken, a véren át
Zengem a szeretet dalát.*

A költemény egyébként érdekes fényt vet viszonyára Schopenhauerhez. Irodalomtörténeti közhely, hogy Komjáthy a német filozófus hatása alatt állt, s igaz is, hogy 1881 júl-ban rendszeresen tanulmányozni kezdi Schopenhauer műveit.⁶¹ De Komjáthy nem szolgálja követője egyik filozófiának sem. Pontosabb vizsgálatra kiderül, hogy Schopenhauer tanai sem tudták útjából eltéríteni, csak néhány költeményét ihlették, így a hatalmas lendületű *Siralom* címűt, melyben felszólítja a világegyetemet, „sirassuk meg azt, hogy vagyunk“, s a *Párkban*-t, ahol a gyönyörű viruló természet láttára szózatot hall:

*Vak álmodó, nem hallod a sirámot,
Mely mindenünnen folyvást fölszakad?
Nem látod-e, hogy milyen szörnyű bánat
Van a mosolygó fényes szín alatt?
Nem érzed át a névtelen bűt, mely emésztí
Az egész nagy természetet?
Nem tudsz e szín mélyére nézni?
Nem látod-e, hogy itt minden beteg?
Nem az, minek látszik, itt semmise:
Csak nézni szép, borzasztó lennie!*

A lét felszíne mögött rejlő iszonyatot fejezik ki *In hilaritate tristis*, *Uj nyár*, *Kérdések* c. költeményei is. Egészsében azonban élet- és emberszerető egyénisége, mely éppenséggel nem tagadja, hanem igenli az életet, gyönyört sóvárog, a szerelmet és a kéjt az élet lényegének tartja s mint ilyet, a legszenvedélyesebb odaadással éli át, valósággal ellen-schopenhaueri. Valami szüntelen eufóriában hirdeti: „Lehelni, élni óriási kél!“ (*Nyári dal 6.*)⁶² Világa harsány fényben fürdik. Istene a nap, évszaka a nyár. Ha Reviczky-nél meghalt a nagy Pán, nála feltámadt. Még ha elfogadja is, hogy a lét szenvedés, hozzáteszi, hogy neki ez is mély gyönyör. Schopenhauerhez írt ódájában utal is rá, hogy más úton jár, mint első bölcséleti mestere:

*S bár démonunk más utat törni készíté minket,
Dicső előkép! Ihlesd homlokunk!*

(Schopenhauerhoz)

⁶¹ Levele feleségéhez.

⁶² Hasonlóan *Óda a naphoz* s méginkább *Kél* c. költeményében.

III.

Az irodalomtörténet eddig egységes folyamatnak, Babits szavával „egy himnuszáradásnak“ látta Komjáthy költészetét, nem véve észre meredek fordulattal történő fejlődését s ennek összefüggését életviszonyaival.

Holott 1887 nyara éles változást hoz Komjáthy életébe. Ez a változás két községhez fűződik: Alsósztrégovához és Szenichez. 1887 júl-ban ugyanis meghívást kap feleségével együtt Madách Aladártól — akinek figyelmét a *Kritikai Szempontok* kelthette fel, mely tavasszal az általa is támogatott Uj Nemzedékben jelent meg — a Balassagyarmattal szomszédos Alsósztrégovára.⁶³ Ott van Palágyi Menyhért is. Heteket töltenek együtt, naphosszat tartó filozofálással, amely a szellem új útjait nyitotta meg Komjáthy előtt. Madách Aladár kora leghaladóbb magyarjai közé tartozott: gyűlölte a dzsentrit, az egyházat és a 67-es kiegyezést, amelyről tisztán látta, hogy félgymarmati helyzetünket szentesíti. Verseiben — melyek egyébként nem haladják meg a műkedvelő színvonalat, — gúnyosan ír az egyház anyagiasságáról és a papok hitelenségéről,⁶⁴ a nemességnek szemébe vágja, hogy „nem érdekel más, csak a kutyátok“, meg „a bor és a pecsenye“⁶⁵; a paraszt sorsáról olyan realista képet fest, aminőt a 90-es évek magyar irodalmában alig találunk, így „A pór a barna hantot szántva Mogorván néz és fenyeget“ kezdetű versében rámutat a kivándorlás okaira: a törvényt a paraszt ellen hozták,

*Mások aratnak, ő csak dolgoz,
Szánt-vet és megtesz, mit tehet;
Az ország az, mit vállán hordoz,
S ha baja van, mehet a holdhoz,
Örül, ha néha kenyeret vehet.⁶⁶*

Ez a haladó s összes ismerősei szerint nagyműveltségű s kiváló ember azonban, aki komoly természettudományos műveltséggel is rendelkezett, 1878 óta szellemidézéssel foglalkozott, lefordította A. R. Wallace *A gyakorlati spiritualizmus védelme* c. könyvét, 89-ben *A szellembúvárlat irányeszméi* címen könyvet írt a spiritizmusról; kedvenc könyve volt a híres amerikai médium, J. A. Davis *The great harmonie* c. munkája.⁶⁷ A spiritizmust nem holmi tudományellenes felfogás alapján vallotta, ellenkezőleg egy elfogulatlanabbnak és teljesebbnek vélt empirizmus nevében tartotta kötelességének elismerni az úgynevezett okkult jelenségeket, nem véve észre, hogy ezek túlnyomó részének csalás vagy öncsalás az alapja.⁶⁵

⁶³ Felesége levelei és idézett cikke szerint Sztregován tartózkodott 1888 és 1892 nyarán is.

⁶⁴ *Hangok a pusztán, 87. és 88. l.*

⁶⁵ U. o. 64. és 70. l.

⁶⁶ *Romlott Magyarország, 1898.*

⁶⁷ Madách A.-ról l. Ruttkay Teréz disszertációját, 1938.

⁶⁸ Wolkenberg Alajos: *A spiritizmus, Szatmár, 1899.*

Némileg hasonló kettősség figyelhető meg Palágyi Menyhértben is: egyfelől az irodalmi ellenzók kritikusa, a Gyulai-féle hivatalosság harcos ellenfele, Vajda János és Tolnai Lajos híve, a 67-es kiegyezés gyűlöelője, másfelől reakciós tanok hirdetője, aki minden társadalmi problémát megoldhatónak vél a nemzet szellemi, anyagi, politikai önállóságának kivívásával, óv a szocializmustól s a költőket arra igyekszik rábeszélni, hogy a társadalmi harcoktól elfordulva csak lelkük titkait szemléljék. Hatásukkal párhuzamos volt Spinoza hatása is, akire Palágyi hívta fel Komjáthy figyelmét. Mert ha ma újból tisztán látjuk is, ami a XVIII. század végéig köztudomású volt, hogy Spinoza bölcséletének magva, a vallásos burok ellenére, alapjában atheista és materialista, e kor és Palágyi Menyhért misztikus pantheistát látott benne. Komjáthy tőle tanulta, hogy a világ isteni, s így mindenki része istennek. Tőle tanulhatta „az anyag ész“ elvét (Etika II. 1.), az aszkézis elítélését és az öröm jogának hirdetését (U. o. IV. 45. II. megjegyzés) s az alázat elítélését is (U. o. IV. 53. tétel); Spinozához hasonlóan hirdeti a szenvedélyek megfékezését is: „Emelj, emelj Te büszke lélek A szenvedélyek, A vér fölé“ (Kar.) De, mint Palágyi Lajos megállapítja, Madách Aladár hatása alatt Komjáthy hajlott a miszticizmus és spiritizmus felé is, bár szerinte később eltért ez iránytól.⁶⁹ Hiszen menyasszonyával váltott levelei tanúsága szerint fiatalkorától kezdve hitt a telepátiában, egy kéziratanyagában található korai tanulmányvázlatában „Jézus csodáiról“ címen (1878-ból) pedig azt bizonygatja, hogy a szellem, pontosabban az akarat anyagi közvetítés nélkül hatni tud az anyagra, s Jézus az akaratával művelte azt, amit mi műszereinkkel, tudománnyal és ésszel csinálunk. Nagyrabecsülhette J. A. Davis említett könyvét is, mert kézírataiban angolul kivonatolta.⁷⁰ Mindenesetre már Reviczky, majd Madách Aladár, Palágyi Menyhért, az egész úgynevezett filozófiai iskola, melyet találébb volna transzcendens iskolának nevezni, s végül Spinoza egyaránt olyan irányba terelték őt, hogy a világ lényegét a jelenségek mögött keresse s valami szellemiben, sőt isteniben lássa. E sztrégovai nyáron még csak az ismerkedés első lépéseit tette e gondolkodásmód felé. De hamarosan eljött az idő, mikor az elviselhetetlen külső világ elől ennek segítségével gubózta bele magát egy magaszította világ álmaiba.⁷¹

⁶⁹ Id. cikk.

⁷⁰ Fol. Hung. 1894. 25—29. l.

⁷¹ Az irodalomban elterjedt az a nézet (amelyet Kosztolányi, Sikabonyi, Alszegey, Horváth J. egyaránt vall és csak Juhász Gyula második cikke von kétségbe), hogy *Nietzsche* erősen hatott Komjáthyra. Holott ha Komjáthy ismerhette is a német filozófust, legfőkébb koruk társadalmának és uralkodó műveltségének megvetése, a maximális emberi lehetőségekre törekvés, az alázat megvetése s az örök feltámadás hite rokon közöttük. Magatartásuk lényege alapvetően különbözik. Míg Nietzsche „Übermensch“-ről álmodik, akinek joga és kötelessége a tömegeknek való parancsolás, Komjáthy messiásnak érzi magát s mindenki fel akarja ébreszteni isteni lényege tudatát; míg Nietzsche azért akarja a felsőbbrendű embert, mert gyűlöli az egyenlőséget és a demokráciát, Komjáthy azért hirdeti az ember isteni méltóságát, hogy több joggal küzdhessen az elnyomás ellen; szeretetet és békét hirdet, tehát csak gyűlölhette volna a „blonde Bestie“ kultuszát és a tömeg megvetését.

A másik község, amelyhez lelki, szellemi fordulata fűződik, Szenic, ahová a következő hónap végén, 1887 aug. 20-án, kétévi állástalanság után nevezik ki. Balassagyarmatot vegyes érzelmekkel hagyja el. Szeretné elhíttetni magával, hogy örömmel távozik ebből az Abderából, „bolondok, békák városából“, de be kell ismernie, hogy nem tudja feledni a drága tájat, ahol ifjúsága eltelt, ahol szeretett és ahol egy kis kör szerette őt. (*Búcsú Abderától*).

A büszke búcsúvers elárulja, hogy írásakor nem is sejti még, mi vár rá Szenicen. Az ország egyik legműveltebb embere egy nyitramegyei nagyközségbe, a morva határszélre kerül, három óra kocsijárással a legközelebbi vasútállomástól, Holicstól. Szenicnek a Pallas-lexikon szerint 2922 lakosa van, akik közül a magyar statisztika szerint is 2050 szlovák. A megélhetési viszonyokat elképzelhetjük, ha tudjuk, hogy a község határában egy 1200 magyarholdas uradalom van, ahol 40—80 krajcár a férfi napszáma, ipari üzem pedig nincs más a községben, mint egy malátagyár 14 s egy cukorkagyár 10 munkással.⁷² Így a járásban természetesen nagy a kivándorlás, de Szenic főutcáján több nagyúri kastély és palota gőgösködik. Az értelmiséget — s egyben a magyarságot — a járásbíró, adóhivatal, takarékpénztár, posta és polgáriiskola odahelyezett tisztviselői és a szolgabíró alkotják. A polgáriiskola, ahol Komjáthy tanít, 1884-ben emelt sárga épület, szemben a románstílusú templommal.

Szenicre helyeztetése a legnagyobb büntetés volt számára. Hisz el volt itt vágva Pesttől, barátaitól, az irodalmi és általában a szellemi élettől. Mint özvegye írja, itt az idegenajkú nép közt „olyanféle érzés fogta el szívünket, mint a száműzötteket, midőn hazájukat elhagyják. Ott kezdődött a valódi magány.“⁷³ Hogy nézhette őt környezete? Magas, nyulánk férfi, szőke Krisztusfejjel, lobogó, nagy szemekkel.⁷⁴ Ahogy magát leírja: „*Hittől, haragtól tündököl Bősz arca oly félelmesen? Villámot szór és öldököl A lobogó démoni szem!*“ (*A kis lelkek*). Mint költő utódjához, Juhász Gyulához, aki a magyar kultúrpolitika bölcsésége folytán mintegy húsz év múlva a Szenictől egyórányira levő szomszédos Szakolcára száműzetett, őhöz is bē-benézett alkonyattájt egy-egy hazaballagó tehén. De a szelíd állat az ő szobájában nem egy „rokon bánatot“, hanem egy önkívületben égő férfit láthatott. Kis dolgozószobájában — ahol Munkácsy *Ecce homo*-jának reprodukciója állt az asztalon — elfeledve napi dolgait, „sajátos hangulathoz esett — írja özvegye. — Ihlettsége néha oly fokú volt, hogy napokig valóságos extázisban volt. Amint mondá, alkotási lázba esett és akkor csodálatos módon, bámulatos rövid idő alatt írt egy verset a másik után.“ Ahol lakott, írja utóbb egy szlovenszkoói magyar hírlapíró, „A ház mögött kert volt, azon túl a Hrbovka patak folydogált. A partszéli filagóriában, a hömpölygő hegyipatak felett s az azúr ég alatt írta

⁷² Magyarország vármegyéi és városai, Nyitra-vármegye, 144. l.

⁷³ Független Magyarország, 1910. jan. 26.

⁷⁴ Fővárosi Lapok, 1895. jan. 29.

Komjáthy Jenő verseit.⁷⁵ A hírlapíró elfeledte, hogy Komjáthy a hömpölygő hegyipatak és az azúr ég mellett a nyomort és a sivár magányt is látta, amely a községben körülvette. Élénk részt vesz a szenicei magyar társaskör életében, melyet a községbe száműzött tisztviselők kis kolóniája alkotott,⁷⁶ 93 márc. 15-én például elszavalja alkalmi versét,⁷⁷ 1894-ben szép előadást tart az országos Jókai-ünnep alkalmából *Jókai és a társadalom* címen. Nyugtalanították és felháborították a Szenicen és környékén észlelhető pánszláv törekvések, amelyek ellen *Akasszátok fel a pánszlávokat* címen verset írt.

Gyötrelmeinek fő forrásai: anyagi helyzete, szellemi társtalansága és a felháborító társadalmi igazságtalanságok, amelyek itt tárultak fel előtte. Polgári iskolai tanítói fizetésből lehetetlen volt öt gyermeket felnevelni. Komjáthy lakbérpótlék-emelési kérvényét Barkóczy kultuszállamtitkár mégis azzal utasítja, el „hogy a nevezett folyamodó már azt is kedvezménynek tekintheti, hogy előbbi állomásukon bírt 800 forint fizetésüket jelenlegi állomásukon is meghagytam.⁷⁸ Szegénységüket jellemzi, hogy egy-egy vakáció útiköltségét — mint özvegye írja⁷⁹ — néha egész éven át érezték. Komjáthy anyagi helyzete annyira leromlik, hogy 73 éves apja 1891. febr. 16-i levele szerint szécsényi birtoka eladásával akar rajtok segíteni.

Nem kevésbé gyötrelmes lehetett a társaséletet szerető és nagyműveltségű ember számára, aki latinul olvasta Spinozát, lefordítani készült Kantot, eredetiben olvasta Shakespeare, Byron, Poe, Goethe, Schiller, Kleist, Heine, Lenau műveit, az egyenrangú barátok hiánya. Az a néhány ember, aki annyira-amennyire megérti: Kirchner Béla nevű kollégája, aki közvetlen szomszédja lévén, majd mindennap betért hozzá s visszaemlékezése szerint mindannyiszor úgyszólván csak erőszakkal tudott megválni tőle, úgy szerette az ismerőst, Pólyik Imre albíró és Róth Lajos rabbijelölt.⁸⁰ Igazi barátok helyett, mint versei többször céloznak rá, az értetlenség gyűlölettel és gúnnyal veszi körül:

*Már undorít e társaság,
Mely — oh iszony! — körülkereng;
Érzékeny nagy szívemre hág
Finom lakáj és durva cenk. (252. l.)*

Nem csoda, hogy mikor 1889 júliusában beteg Vici fiúkat klinikán helyezi el s így Pesten tölti a szünetét, azt írja feleségének, jól esik neki, hogy legalább emberekkel érintkezhet: „Palágyival, Korodával, Szabó Bandival (= Endre), Lubyval és Gyulával (=Reviczky) sokszor jövök össze.“

⁷⁵ Mártonvölgyi L.: Zarándokúton a Kárpátok alatt, Pozsony.

⁷⁶ Nyitramegyei lapok nekrológja, 1895. febr.

⁷⁷ Nyitramegyei Közlöny, 1893. márc. 25.

⁷⁸ Országos levéltár, 2161/1893. sz. alatt, 4995/888.

⁷⁹ A Független Magyarország 1909. dec. 5-i számában megjelent emlékezése szerint Komjáthyval ennek utolsó hat évében kapcsolatban volt.

⁸⁰ Id. cikk.

A megértő társaság és a megfelelő cselekvési tér hiánya érthetően letargiába süllyeszti. Felesége már 1889. aug. 12-én kénytelen őt alkotó munkára buzdítani: „Ébreszd fel erőidet abból a zsibbasztó s mégis emésztő álomból, rajtad áll édesem, hogy légy, aminek lenned kell, amire rendelve vagy.“ Szenici lelkiállapotát megrázóan festi Palágyi Menyhérthez írt levele 1891. nov. 2-án: „Itteni életemmel már torkig beteltem és sokáig nem bírom. Testem-lelkem beteg, és amit érzek, állandó undor. Magamnak és másoknak teljesen idegen s oly elhagyatott, hogy szinte fáj, midőn most e sorokat írom, hogy veled, az egyetlennel, az igazi baráttal csak így, levélben és futólag érintkezhetem.“ Folyamodványt nyújtott be áthelyeztetéséért; ügyét Menyhért öccse támogatja.(!) „Ha tehát tehettek valamit értem, kérlek az istenekre! Csak Pestre, Pestre, ha lehet!“⁸¹ 1892. jun. 13-án valósággal kétségbeesetten esdekel Menyhérthez, hogy látogassa meg őt Szenicen, s így folytatja: „Ami terveimet illeti, — azok nincsenek. Várok ugyan valami sültgalambfélére. de különben egész keleti fatalizmussal várok és borzasztó, szinte bigott jövő-imádásommal alig élek a jelenben. Csak azt tudom, hogy mindenkinek és mindennek adósa vagyok és adósságaim nőttön nőnek az idővel. És én nem tudok, nem akarok fizetni. — S ime te most a mozdulatlan buddhistát fölriasztod! Egy életelvet tűztem ki magamnak: nem mozdulni többé és te fölrazol!“⁸² Szenicen c. kiadatlan versében írja:

*Itt élek megvetetten,
Mint egy elátkozott;
Már szinte elfeledtem,
Hogy voltam és vagyok.*⁸³

S még szebben:

*S a szegény költő sorsa mi?
Száműzetés, börtön, magány.
Süket haboknak dallani
Magánya zordon szirtfokán.
Oh ha tudnád, hogy égeti
Lelkem ez átkos, szörnyű lét!
Hogy olykor csaknem szétveti
A düh e lélek börtönét!
Mert düh, égő harag fog el,
Hogy összetörnöm nem szabad
— Vágyban hiába omlok el! —
A súlyos szolgálócokat. (257. l.)*

⁸¹ Közölve: Libanon, 1937. jan.

⁸² U. o.

⁸³ Széchenyi Könyvtár kéziratára.

A hó alá temetettséggel kifejező jelképével és nyugtalanul remegő anapestusai-val a költő szebb versei közé sorolható *A hó alatt*, amely érthetetlenül maradt ki *A homályból* c. kötetből:

*Hol vagyok, oh, iszonyok atyja?
Mi reszket a mélybe, mi retteg?
Ez a halál fuvallatja!
Tán élve a sirba temettek?
Hótakaró a szemfödelem,
Aszik az élet lelke velem,
Ez az élet tele, halál!
Ah ide tettek,
Élve temettek
A hó alá!*

*Hol vagyok, oh végzet írója?
Mi suttog a mélybe, mi mozdul?
Hol van, ki lelkemet ója
A véstül, az éjtől, a rossztul?
Vérem a hóban szerteomol,
Bennem a léttüz ős heve forr,
S bennem az élő hit szava szól:
Élek, oh élek!
S föltör az élet
A hó alól.*

*Élő vagyok a sirban is, érzem,
Siromba a lét napja világol,
E szív sohse hal meg egészen,
Mert benne az üdv szelleme lángol,
Hiába borul rám pusztá avar,
És az irigy hant hiába takar,
Nem töri lényem össze halál;
El nem temetnek,
Hiába tesznek
A hó alá.*

Mikor egy ízben az a csalfa remény nyílik előtte, hogy végre megszabadul szenici börtönéből, felhullámszik benne kétségbeesése értetlen szenici környezete fölött s a vágy tartalmas, harcoss élet után:

*Még egy tusa! És végetér
A megtisztító fájdalom.
Még egy sóhaj a multakért
S a tiszta lét magasba von. (252. l.)*

Életkedve és cselekvőkészsége szinte csak abban mutatkozik meg, hogy olykor folyamodványokat ír áthelyeztetéséért és ehhez apja és barátai segítségét kéri. Már 1889 júliusában egy töredéklevelében azt írja Pestről feleségének, hogy pesti tanári állásért folyamodik; 91. dec. 14-én pedig Celesztá hugának: „Áthelyezésemről még semmi hir. Jó volna, ha édesatyám is írna Csákyknak és Szatmárynak.“ Apja 94. jún. 12. leveléből értesülünk, hogy segítségért könyörgött áthelyeztetése ügyében. Aug. 19-én apja írt is Pulszky államtitkárnak, hogy alkalmazza fiát a pesti tanítóképző intézeteknél. Minden hasztalan!

Magányában aztán alig marad számára egyéb, mint a filozófia és a versírás.

Kéziratos hagyatéka rengeteg filozófiai jegyzetet, tervet tartalmaz, filozófiai könyvek, rendszerek felvillanó terveit. Kivétel nélkül töredékek, önmaga számára készült schlagwortszerű vázlatok ezek, amelyek jobb esetben is csak néhány mondattá bővülnek, nem adják Komjáthy filozófiájának kifejtését, csak irányának megállapítását teszik lehetővé. Olykor merészen újszerű asszociációkkal annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy Komjáthy szenvedélyesen kereste a világrejtély megoldását, s készült is benne egy pantheisztikus alapú, önálló gondolatrendszer. Felesége emlékezése szerint Kant, Schopenhauer, Spinoza, Hartmann, Spencer könyveit forgatta legtöbbit; Palágyi Menyhért emlékezése szerint utóbb az ő befolyására Spinoza lett kedvenc filozófusa. Komjáthy bölcsekedése persze nem professzoros művelet, hanem egy szorongatott lélek önvédelme. Sosem szolgálai átvétele tehát valamely filozófiának, hanem szabad továbbfejlesztése.

Alighanem az elviselhetetlen szenici életből való menekülés eszközeként merül fel benne versei kiadásának gondolata. Az, hogy egyes versekkel, vagy cikkekkel kopogtasson a pesti lapok szerkesztőségeinél, nem vonzotta, inkább taszította őt. Csak barátai lapjainak adott nagyritkán az írásai-ból. Pedig mind kérnek tőle kéziratot: Reviczky (1881. júl. 23-i levelében), Rudnyánszky Gyula 1882. febr. 1-én Vajda Jánosról kér cikket tőle a Magyar Szemle részére, 88-ban, 1891. nov. 15-én, majd egy keltezetlen levélben tanulmányt Reviczkyről, Koroda 94. nov. 16-án ugyancsak Reviczkyről, Palágyi Menyhért 87-ben cikket az Uj Nemzedék részére. De ő csak nagyritkán küld valamit. 1890-ben kivételesen megengedi, hogy Palágyi Menyhért felolvasson verseiből a Petőfi-társaságban. Pedig nem hiányzott, sőt nagyon is erős volt benne a közlés, a kitárulkozás vágya, az a vágy, hogy hasson és szeressék. De keveselhetette azt a hatást, amelyet egy-egy vers folyóirati megjelenése nyújthatott. Többre vágyott, mint hogy nevét számontartsák a kortársi irodalomban futó költők között. Egész természetével, egész lényével akart megmutatkozni s ezt csak a saját könyv tette lehetővé.

Versei kiadásának terve évek óta foglalkoztatja, de a terv pénz híján soká nem valósulhat meg. 1890. szept. 4-én előfizetést hirdet könyvére a Pesti

Naplóban; s nyilván az előfizetés sikeréért történik, hogy okt. 13-án Palágyi Menyhért felolvassa három versét a Petőfi Társaságban. 1891. febr. 16-án apja levélben tanácsot ad neki a dolog megvalósítására; ugyanez év okt. 14-én Koroda csodálkozik is, hogy a várt versfüzet nem jelent meg. 1893. okt. 12-én Jenő kérésére, hogy apja adjon neki kölcsön 4—500 forintot a könyv kinyomatására, az akkor már elszegényedett és nyugdíjból élő apa azt válaszolja, hogy a kérést csak 94. elején fogja tudni teljesíteni; 1894. febr. 26-án el is küld 350 forintot, de elismervényt kér róla és kamatot a pénz után, valamint a 91-ben kölcsönadott 1000 forint után. 1894. jún. 12-i levelében említi, hogy Jenő segítséget kért a kiadáshoz. A terv ekkor már — előfizetések útján — megvalósuláshoz közeledett.

A költő eleinte azt tervezi, hogy könyvét ciklusokra osztja. Az egyik ciklusterv például: *Himnus, Az új kor szelleme, I. A nyár dalai, II. Régi rege, III. Visszhangok, (= fordítások), IV. Én és mások, V. A mélységek fölött, VI. Lélek, VII. Dalok a jövőnek, VIII. Éloa.*⁸⁴ Ugyanott található verskronológia szerint⁸⁵ költészete voltaképp Szenicen bontakozik ki: 1889. dec. 20 — 1894. júl. 9-ig írja versei túlnyomó részét. Lírája tehát jóformán négy és fél év terméke.

A versekből kibontakozik Komjáthy szenici drámája. Az Isten háta mögötti idegennyelvű nagyközség a nagyúri gazdagság és a szörnyű népi nyomor kiáltó ellentétével megdöbben. A maga rétegéből kikökkent ember előtt feltárul a nyomor és a társadalom igazságtalansága, amit Balassagyarmaton a vele öröklött jóviszonyban lévő úri réteg eltakart előtte. Itt fakad fel benne a mély szociális érzés, itt lesz forradalmi demokrata. Mert teljesen félreérti Komjáthyt, aki csak a misztikust látja benne vagy, mint Horváth János, azt hiszi, hogy mikor új világot, új államot követel, „mindez csak cselekvőbb látszatú változata az ő testetlenül árjongó líraiságának.”⁸⁶ Komjáthy politikai költő is volt. Gyűlölte az osztrák hatalmat, a 67-es kiegyezést és Tisza Kálmánt, s gyűlölte a fennálló társadalmi rendet is. Több verse (pl. Álom és valóság) arra vall, hogy valamely szocialista utópia híve volt. Szenici kartársa, Kirchner Béla úgy jellemzi őt, mint „a radikális és szélsőségbe menő demokrata politikust, a forradalmi ideákért lázongó reformátort.”⁸⁷ Kézirataiban, tervezett versei címjegyzékében ilyeneket is találunk: Ausztria, Kossuth, Petőfi, A templom és a kastély, A magyar nyelv, A szolgáltszarnok, Iskolában, Templomban, Egy filiszterhez, Honfitársaimhoz, A korzón, A nép, Magyar fiú, Magyar bánat.⁸⁸

⁸⁴ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1588. 94. l.

⁸⁵ U. o. 67—9. l.

⁸⁶ Irodalomtörténet, 1934.

⁸⁷ Polgári Iskolai Közlöny, 1895. jan. febr.

⁸⁸ Széchenyi Könyvtár kéziratára, Fol. Hung. 1588. 95. l. — A család K. J. Haza-fias versei címen 1909-ben külön füzetben kiadta a költő hét versét. Ezek közt van egy *Javában áll a vásár* c. költemény is — ez azonban tévedésből került ide, mert nem más, mint Vajda János *Sodoma* c. költeménye.

A társadalmi-politikai helyzet megítélésében — korábbi írásaihoz képest — már jelentős fejlődésről is tanúskodik *Jókai és a társadalom* című esszészerű szép beszéde 1894-ből, Jókai országos ünneplése alkalmából: „A társadalom nagy átalakuláson megy keresztül. A forradalom törvénytelen ágyából született, de már adoptált elv, a jogegyenlőség nem oldott meg minden kérdést. Ha egyenlők vagyunk is jogban, nem vagyunk egyenlők hatalomban. Nem is egyenlőségre van szükségünk, hanem méltányosságra. A kérdés az, kié legyen a hatalom. A feudális intézmények romjain épülő polgári társadalom még föl nem épült, még ki nem alakult. Az építkezésben váratlan nehézségekre akadtunk. A romok egy része is útban áll. A régi, rendi arisztokrácia nem vesztette el egészen bitor uralmát és melléje még, részint érdek-, részint vetélytársak gyanánt kétes eredetű testvérei: a plutokrácia és bürokrácia léptek, nehezítendő a nemes erők küzdelmét, gáncsot vetve a haladásnak.“ Az új kor tervezetét ugyanis nagy gondolkodók csinálták meg, nagy cselekvők jórészt végre is hajtották, de aztán törpe epigonok jöttek, zavart és bomlást okozva. „Nem volna-e jó megpróbálni egyszer, hogy a gondolkozó maga csinálja meg, amit akar? Nem válna-e be, hogy az eszmélkedő kezébe hatalmat adnának? a bölcslet úrrá tennék? Ha Plató megvalósíthatná ideális államát, Rousseau megcsinálhatná természeti társadalmát, Ibsen ledönthetné a hazugság oszlopait? És ha a hatalomhoz pénz kell: tegyük a jókat gazdagokká! Azt mondják, mindent pénzzé tettek: becsületet, erényt, szerelmet, sőt magát a dicsőséget is; s hogy pénzértékben mindent ki lehet fejezni. Nos hát adjanak pénzt, mert pénzre van szüksége a becsületnek, az erénynek, a szerelemnek; és pénzre van szüksége nemcsak a feltalálónak, a tudósnek, az államférfinak, — de éppen úgy a költőnek, az írónak, a művésznek és a bölcsésznek. Pénzre van szüksége, de nem azért, hogy magát eladja, hanem azért, hogy az maradhasson, ami. Pénzre van szükségük, mert hatalomra van szükségük. Legyen a hatalom az igazaké! Jól tudom, hogy ez még csak álom, Tisztelt hallgatóság; de minden álom volt, mielőtt valósággá leve. Egy költő álma teljesevésnek indult; de vannak még álmódok, — és vannak álmok, melyek még be nem teljesevésnek. “⁸⁹ A polgári demokráciából való kiábrándulás s a hazai félfudalizmus kritikája, amelyet e fejtegetés tartalmaz, nem mindennapi élelátást árul el, ha nem is mentes attól a jellemző fogyatékoságtól, hogy Komjáthy a szükségesnek ítélt forradalmi átalakulást az értelmiség útján véli végrehajthatónak.⁹⁰

A fennálló rend gyűlöletének számos szép versében erőteljes kifejezést ad. Legkonkrétabb köztük a *Monológ* és a *Bukás*, amelyeket valószínűleg éppen ezért nem tehetett közzé kötetében. Az inség s a társadalmi igaz-

⁸⁹ Széchenyi Könyvtár kéziratára.

⁹⁰ Komjáthy oly vázlatosan rajzolja meg a maga utópiáját, hogy nem nevezhetjük meg pontosan. A társadalmi méltányosság és a szerelem jogainak együttes követelése a saint-simonizmusra emlékeztet.

talanságok látványától felkavart lelke u. i. nem tud többé örülni a szerelemnek, s rájön, hogy nem lehet boldog, míg a társadalom meg nem változik.

BUKÁS

*Átéltük, ami másnak sejtetem,
Kétes, ködös vágy, reszkető remény;
Átérezők a legnagyobb gyönyört,
Hogy két világ egymásba folyt,
Két lélek egy a másba omlott,
Két szív egy dobbanásban egyesült.
Átéltézők a mennyek üdvét,
A tiszta szívek boldog tavaszát.
Oly boldogok valánk, miként az Isten
És tiszták, mint az angyalok.
Magasvilági szellemek valánk,
Páros magányban vég nélkül csapongók,
Egymást öelve szellemtesteinkkel,
Egymás szemében végkép elmerülve,
Egymáson át szemlélve mindent, —
S amit nem látánk, az nem is vala.
Magasvilági lények valánk,
Egymás körött keringő csillagok,
A többiektől gögös messzeségben,
Önhitt gyönyörben, önzőn-öntelen,
Szerettük minmagunkban egymást
S viszont egymásban minmagunkat...
Oly boldogok valánk!*

*De boldogságunk megsokalta Isten
És rémes ébredést dobott szívünkbe,
Mely önfeledt álomban úszott
És gögös, önző üdvösségbe fult.
Egyszerre elborult fölöttünk
És érezők Azázel bős lehet,
Tűzostorát dúló Molochnak.
Mély sikojok vegyültek csókjainkba
S ölelésünkbe rossz vonaglás.
A ragyogó képek közé rémek tolultak
S alattunk megnyílt az örvény,
Üdvünket vádló, bús néppel tele.
Az Inség fázó rongyait mutatta,*

A szüz Igazság megcsufolt fejét,
 Tátongó mély sebét a Szeretet.
 Kiaszott kezét mifelénk emelte,
 Dülledt szemét miránk veté az Éhség.
 Szép homlokával porba zuzva
 Vonaglott iszonyún a Lángész;
 Gyilok volt nagy szívébe verve
 S haló szemével az Istent kereste.
 S kegyetlenül a pellengérré vonva,
 Vad vágyak becstelen tüzében,
 Vergődve, meggyalázva láttuk
 Az örök Szépséget magát.
 És ekkor elfutott a szégyen
 És megvevé szívünk' a bánat
 És szóltam én megháborult szivemben:
 Legyünk mi is hát nyomorultak!
 És te zokogtál megtörött szemekkel:
 Sirassuk síró nyomorunkat!
 És ajkainkon megfagyott a vágyhév
 És megmeredt az üdv szívünkben.
 Egy gunykakaj hasítá át a léget,
 A boldog ég méhében megszakadt,
 Összecsapott fejünk fölött az örvény
 És minden összedőlt.

Költészetébe bevonulnak a társadalom problémái:

MONOLÓG

Szeretném elsöpörni mind a hitványt,
 Ki most kevélyen a fölszínen úsz;
 Üres fejével s még üresb szívével
 Selyem ruhában és nagyúri göggel
 Szegény költőre, rám gúnnyal lenéz.
 Utálok ezt az úri csöcseléket,
 Kórképletit a beteg föld színének,
 A törpelelkű bársonyos heréket,
 A kapzsi, önző, vad érdekcsoportot,
 Mely bitorol dicsőséget s hatalmat.

Utálok ezt az úri söpredéket,
 Az örült véletlen gonosz kelésit,

Az elhatalmasult konok penészt
 És a világot, hol uralkodik,
 — Elnyomva az örök-szépet magát —
 A földre tört le nem söpört szemét,
 A kapzsi, éhes, ocsmány pókokat,
 A napszekérre fröccsenő sarat,
 A köpedéket, mely egy szűz, nemes
 Dicső világ képére hullt.

Szeretném összetörni ezt a képet,
 Mely csalfa, semmitmondó és hazug,
 Torzkép csupán, lelketlen mázolat:
 Vad, kába, szívtelen, szellemtelen,
 Iromba rajz, nincs benne gondolat.
 Az eszmének teljes bankrotja ez.
 És a valódi ősigaz, dicső
 Nagy képeket szennyével eltakarja
 Vagy elhomályosítja kérkedő,
 Űres, tolakodó színével.

Szeretném összetörni ezt a képet (népet, hordát)
 S vezéreit, a főfő latrokat,
 A sok bitor vérbíboros pimaszt,
 Kiknek a számolya mártírfejek,
 Párnája honfiúban megrepedt szív,
 A trónja szolgaság és butaság;
 Kocsisait az állati tömegnek;
 És elszakítani rothadt törzökétől
 A rossz kezét, mely görcsösen szorítja,
 Hogy féken tartsa barmaid, a gyeplőt.

Utúloom mindazt s kéjjel eltaposnám,
 Akit magasba nem erő emelt,
 Csak tartalmatlan szíve könnyűsége,
 Vagy a világtalan szerencse kénye,
 Őrült hatalmak esztelen szeszélye,
 Ki helyzeténél fogva oly magas;
 Míg a valódi nagy pirul a mélyben,
 Tehetlen ül kőóriás a völgyben,
 Míg a kavics magasról hengerítve
 Nagyot aláz, erőset összetör.

*Jöjj és pusztítsd el őket, Förfeteg!
 Mindent elsodró s ifjító vihar!
 Világ-megújhdásra szomjazik
 Minden, mi fennkölt, lelkes és nemes.
 Teremtsd újjá az elviselt világot,
 Tipord el, mi élösdí, torz s beteg!
 Lángot a zsibbadt, csüggeteg szívekbe,
 Erőt a gondolatnak s alakot,
 Lelket a zsonga vértelen tagokba.
 Jöjj tisztító, megifjító vihar!*

*Ó bár lehetnék én a Förfeteg,
 Mindent elsodró s ifjító vihar!
 Újjá teremteném e kór világot
 És elsöpörnék minden szemetet.
 Királyi székebe ültetném az Észet,
 Jogart adnék a Gondolat kezébe,
 Úrrá tenném s naggyá a Szellemet;
 Az Igazság bíborpalástban járna,
 Rombolnék s teremtenék egy világot:
 Lehetnék én a bosszuló vihar.*

Éloa ime hiába váltotta meg e démont, a nyomor, az igazságtalanság látványa újra boldogtalanná teszi. Borzalommal látja a társadalom bűneit. Az idegen föld u. i., ahonnan honvágya visszavonja a „szabadság és szerelem óshazájába,“ nyilván nem Szenic, nem is Magyarország, hanem az egykori társadalom:

*És kik lakói vajjon? Tudja ég!
 Valami emberforma ivadék,
 Gonosz, alantas, rút ravaszdi nép.
 Szemében borzalom az ősi szép;
 Lángelme díja biztos vértanúság.
 A nagyszívű dicsőt keresztre huzzák;
 De egymás közt régen megalkuvának:
 Kimentí bűnök kölcsönös bocsánat.
 Mi tartja őket össze? Szolgaság!...
 Mily törpe, vak, hideg, sötét világ!
 Sokáig itt én nem maradhatok,
 El innen, el! Megytek, bocsússatok! (152. l.)*

Újra meg újra különböző oldalairól éli át a társadalomhoz való viszonyát:

*Boldognak mondasz? ó nem mondj
 Addig boldognak engem,*

*Mig emberszív fájdalmat ont,
Könny ég emberszemekben! (Otthon)*

Önmagát érzi bűnösnek minden nyomorért és bűnért, ami csak a világon van:

*Te vagy, te vagy! kiáltja minden,
Te vagy a bűnös egyedül!
Ott van az ok sötét szívedben,
Hol minden gonosz egyesül. (Önvád.)*

Álma valami nagyon homályos utópisztikus szocializmus: egy testvéri, szabad és igazságos társadalom, ahol

*Terítve áll a közös asztal,
Nincs szóva átok és panasszal
Az életgarmada.
Ledöntve minden régi oltár,
Szabadsághimnusz lett a zoltár,
A szabadok dala. (183. l.)*

Ezt a társadalmat elképzelése szerint a költő vezeti:

*Uralkodó legyen a költő,
Előtte minden emberöltő
Hadd hajtson térdet és fejet!
Vezesse ő a nemzetet
Merészen, bölcsen, tűzi szárnyon! (192. l.)*

A cselekvést itt a szeretet irányítaná:

*Tettekre szomjazom.
A szeretet legyen a törvény,
Az eszme hatalom! (191. l.)*

Nazarénus dal-a tolsztoji módon elítéli az erőszakot:

*Nem, nem leszünk mi gyilkosok,
Fegyvert kezünkbe nem fogunk;
A gonosz úgy is bukni fog,
Ha szellemkarddal harcolunk. (323. l.)*

De kétségbeesve látja:

*Nem jött el még az én korom:
A szabadság s a szeretet.
Nem jött el még az én időm,
Még rab a szív, koldus az ész,
Fülembe zug még rémítőn*

*Az ős sirám, átokverés.
Még zúgja mind vad átkait
A gyűlölet s a butaság,
A szolgaság uralkodik,
Kietlen még e szép világ. (217. l.)*

Ezért a mult lerombolására hívja fel az embereket, mégpedig a testvériség jelszava alapján:

*Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.
És föl, az égig fölemeljük
Testvériség szent csarnokát:
És karba kar és szív a szíven
S mindeneket egy ész fog át. (281. l.)*

Ismertetlen francia szöveg alapján lefordít egy szocialista indulót,⁹¹ egyik költeményében pedig így kiált föl:

*Fönnen mikor kiálthatok:
Népek! fegyvert ragadjatok!?* (137. l.)

Nyíltan a forradalomra szólít fel:

*Ne higj te lassú haladásba,
Filisztereknek hagyd e tant!
Természet örök ujhodása,
Miből minden nemes fogant.
A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet. (277. l.)*

S két sodró lendületű szép versben, a *Jóslat*-ban és a *Viharének*-ben elragadtatott ujjongással éneкли meg a közelgő vihart. Amott:

*Ujjongok én a viharokkal
S a viharokkal kacagok;
A földre ütnek égi joggal,
Én magam is vihar vagyok. (26. l.)*

És a *Viharének*-ben:

*Ah itt van, itt az én időm!
Zúg az ítélet rémítőn:*

⁹¹ Megjelent *Induló* címen a tanácsköztársaság alatt 1919-ben az Új Forradalomban. 1953-ban az Irodalomtörténetben, Egy kiadatlan vers K. J. kéziratos hagyatékából címen jelent meg. A vers újabb közlétevéje, Németh G. Béla szerint a fordítás világosan megmondja, hogy Komjáthy a proletariátust tartja szövetségésének. A költő művei megdöntik ezt az értelmezést.

*Sápadjon minden el!
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe:
Vesszen, aminek veszni kell! (292 l.)*

Kora egyetlen magyar költőjének haragja nem izzott oly lobogó versekben, mint az imént idézett *Jóslat* és *Viharének*. A költő rendkívüli érzékenysége különösképpen egy istenhátamögötti faluban felfogta — a magyar költészetben elsőnek — az imperializmus közszében közelgő forradalmak szelét. A *Viharének*-et 1893. jún. 22-én írta. abban a hónapban, mikor a németországi választásokon a szociáldemokraták kapták a legtöbb szavatazot, nálunk Pécsbányán sztrájk tört ki s Mecsekszabolcs szegényparasztjai az általuk befogadott mintegy 2000 sztájkoló menekült bányásszal együtttharcoltak a katonaság ellen,^{92a} Budapesten és a külföldön munkásgyűlések voltak, úgyhogy a Pesti Napló vezércikke aggódva írja: „Fellépnek az aggodalmak, hogy Magyarországon a szocializmus veszélye még nagyobb, mint másutt.”⁹²

Tagadhatatlan, hogy Komjáthy politikai verseiben van olykor némi kétértelműség, sőt ellentmondás (v. ö. pl. a *Mind hasztalan* és *Nazaréus* dal c. verseket), mintha a kívánt harcot pusztá eszmeharcnak képzelné, a testvériség nevében. Van némi elmosódottság is. A szellem, az eszme áll szemben itt a filiszterséggel, a költészet az anyaghitű értetlenséggel és alacsony-sággal, az álom, az eszme, a nap a szürke közönségességgel. Csak egész műve gondos elolvasása után válik világossá, hogy a verseiben untig emlegetett, de világosan sehohsem körvonalazott eszme a szeretet uralmát jelenti, törekvést a nemesre, a nyomor és elnyomás okozta szenvedések eltörlésére, egyesülésre az emberlelkek óceánjával, a durva hatalmak (pénz, állam, egyház) megdöntését, a szabadság és gyönyör megvalósulását. „Eszmehite“ a szellem, azaz a legjobb értelmiség győzelme, a hatalom kiragadása a pénz, a hivatal s a klérus bitor kezéből (sajnos, meg nem jelölt eszközökkel) s a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése. Az eszme és a költészet az ő szemében tett, illetve a tett előkészítője:

*Képzelttem eszmét tetterősnek,
Költőt világjavítva hősnek,
Költőnek képzeltem a hőst. (19. l.)*

Programjának legvilágosabb megfogalmazása: „Dicső tett volna és merész Trónra emelni szívet, eszt.“ S ezt nem evolúciós, hanem forradalmi úton véli elérhetni. Forradalmi izzású verseikben mutat rá a nép szenvedéseire és átkozza a zsarnokságot (*Mind hasztalan*, *Törj össze*, *Szózat*, *A börtönből*, stb),

⁹² 1893. jún. 24.

^{92a} Simon Péter: A századforduló földmunkás-és szegényparasztmozgalmai. 1953. 264. l.

de céljai kivitelének módjáról nem mond sokkal többet, mint hogy: „*Mindent újjá teremtene Hatalmas gondolatzene Az Akarat 'legyen' szavára*“ (Teltvágy), „*feltűzi az égre az eszmeszivárványt*“, meg hogy „*beoltja a szívebe a végtelen elvét*“ (194. l.), ami persze veszedelmesen hasonlít a gnosztikusok harcprogramjához. Nem racionalizmus ez, mint némelyek hinni vélték, hanem idealizmus: hit abban, hogy a gondolat feltétlen úr az anyag fölött.

Ez a szociális irány mégis méltánylást érdemel, mert ezidőtájt jóformán csak nála jelentkezik a magyar költészetben. A 90-es években a munkás-ság és parasztság elkeseredése sztrájkokban és zendülésekben is kirobban ugyan, de nincs párt, mely ezeket az ösztönös megnyilatkozásokat tudatos, erőteljes mozgalommá emelné. A szociáldemokrata párt épp 1890. körül egyik mélypontján vergődik. Miután Frankel Leó 1886-ban eltávozott Magyarországról, a pártnak egyetlen olyan alakja sincs, aki látása tisztaságával és egyénisége erejével hatással lehetett volna az utat kereső költőkre, vagy akár a polgári ellenzéki pártok vezéreivel állhatta volna a versenyt. A szociáldemokrata párt vezetőjét, Ihrlingert még a II. Internacionálé 1889-es párisi kongresszusa is túl opportunistának ítéli, s az osztrák párt bizalmi emberét, Engelmann Pált állítja a helyére, a brüsszeli nemzetközi szociáldemokrata kongresszus pedig 1891. aug.-ban kénytelen eltávolítani a vezetőségből az opportunistá betegségyező-pénztáriakat. De ezek a következő évben megint felülkerekednek, s Engelmann-t, akit pedig Engels is támogat, 1893-ban kizárják a pártból. „A pártkongresszus határozata súlyos pártválságot jelent. A két frakció közötti harc csúnya személyi piszkolódássá fajul“. „A zürichi, 1893-ban megtartott nemzetközi szocialista kongresszuson a két magyar frakció küldöttei között valóságos botrányok játszódtak le.“⁹³

Igazi jövőbelátás kellett volna e pillanatban annak felismeréséhez, hogy mégis ez a belső marakodásokban magát emésztő kis párt rejti méhében egy társadalommegváltó mozgalom csiráját. A haladó erők e szerfölötti gyöngesége az oka, hogy egykorú költőink nem bíznak a haladásban s a polgári ellenzék befolyása alá kerülnek. A 70—80-as években még észlelhető némi érdeklődés és vonzalom a szocialista eszmék iránt: Darmay Viktor 1871-ben rokonszenvet árul el a párisi kommün törekvései iránt, Ábrányi Emil *Az Internacionále kantatéjában* megénekli a nyomorgó osztályok reményeit, 1879-ben Gáspár Imre lelkes tanulmányt ír a „szocialista költészet“-ről, a 80-as években Palágyi Lajos őszinte kifejezést ad a saját küzdelmes életében megismert nyomor szenvedéseinek. De Darmay 1878-ban meghal, Gáspár Imre bevezetése, melyben elő sem fordul Marx neve, úgy határozza meg a szocialista költészetet, hogy „A munkásköltészet oly vigasztaló, mint a vallások írott nyilatkozatai. A munkásköltészet a társadalomnak valóságos imádsága“⁹⁴

⁹³ Szántó Béla: A magyar munkásmozgalom, 113—133. l.

⁹⁴ Népszava, 1879. márc. 16.

Ábrányi Emilről hamar kiderül, hogy édeskevés konkrét tartalmat tud adni a szabadság és egyenlőség fogalmainak s szépen csengő támadásai főképp a „Cézár“, az udvaroncok és a zsokéklub párbajkódexe ellen irányulnak, Palágyi Lajos pedig 1893-ban kiábrándultan írja: „Éreztem mindig, hogy nincs oly társadalmi rendszer, mellyel az emberiség bajait meg lehetne gyógyítani. Sejtettem mindig, hogy a legtökéletesebb intézményekkel sem orvosolhatjuk teljesen az emberi nemek átöröklött, végtelen nyomorát. Gazdasági szisztémában, mely a tőke és a munka közti ellentétet teljesen megoldani tudná, nem hiszek.“⁹⁵ Az irodalmi ellenzék éleselméjű kritikusa, Palágyi Menyhért kezdettől fogva szkeptikus a szocializmussal szemben s íróink feladatául a nemzeti szellem önállóságának kivívását tűzi ki. E háttérrel kell ismernünk, hogy a megillető megbecsüléssel tekintsünk Komjáthyra, aki ebben a korban, renegát barátok társaságában is, egyedül is megmaradt egy „méltányos“ társadalom álmodójának, a fennálló viszonyok gyűlöljének és a forradalom sóvárgójának.

De minél felháborítóbb a bűnös társadalmi rend, annál inkább ragaszkodik a maga egyéni boldogságához. Egész lelki, szellemi élete egy emberfeletti erőfeszítés a megsemmisülés ellen, amely Szenicen fenyegeti. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy költészete csak egy rendkívüli eset kifejezése. Komjáthy szenici sorsa csak szélsőséges példája annak az összezsugorodásnak, amelyet a kapitalizmus és a megnövekedett állami centralizmus korában milliók éltek át. A századvég irodalmában két ellentétes áramlat válaszol erre. Az egyik úgy felel, hogy felfedezi és — vagy részvétellel, vagy boldoggá hazudva — bemutatja az eltorzult lelkű kisembert. A másik úgy, hogy csakazértis fokozott mértékben mutatja fel az emberi méltóságot, az emberi lélek szépségeit és nagy lehetőségeit. Mindkét áramlatnak van egy haladó és egy reakciós ága: A kisember ábrázolása haladó, ha kritikai s így vádiratul szolgál, de reakciós, ha idilli s így belenyugváásra nevel. A nagy emberé haladó, ha az elnyomás kiáltó igazságtalanságának erőteljesebb hangsúlyozására szolgál, de a reakciót segíti, ha az isten képeire teremtett ember rajzával gyáva alázatra nevel, vagy kárpoztást akar adni a sivár valóságért. Míg ugyanis a tömegek elégedetlenségét, ösztönös antikapitalizmusát az uralkodóosztály arra használja fel, hogy a realizmus és a materializmus ellen uszítson és egy kenetes fideista irodalom bódító maszlagát terjessze, a haladó írók az eltorzítatlan, szabad vagy épp emberfölötti ember eszményével a vallásos szolgálalkúság ellen lázitanak. Ezt teszik a századvégen és -fordulón Nietzsche, Gorkij, Romain Rolland és mások.

Nálunk senki sem tiltakozik olyan szenvedéllyel az összezsugorodás ellen, mint Komjáthy. Mikor az irodalom túlnyomó része a kisembert sajnálja vagy dicsőíti, ő, mint egy új Faust, azt hirdeti:

⁹⁵ Magányos úton, 1893. Előszó.

*A cél mindentudás, mindenhatóság:
Törj szüntelen s merőn a cél felé!*

És ugyanott:

*Istenné lenni! egyetlen dicső cél!
Hisz öntudatlan minden erre tör. (274—5. l.)*

Roppant dac feszül benne minden elnyomással szemben.

*Dacolni egyetlen gyönyör.
Vérem örökké dacra tör,
Lázadni és lázítani,
Mindennek szemközt állani. (286. l.)*

Prometheusnak érzi magát, aki Szenic sziklájához láncolva is azt kiáltja a büntető hatalomnak:

*De néked, óh, sötéturalmú szellem,
Örökre dac! (169. l.)*

Hol lázad, hol rajongóan Messiássá magasodik, hol a mélybe fúr, hogy kiássa a lét titkait, hol titkos gyönyöröket fedez fel lelke mélyein, hol a szellemek kórusát hallgatja. Ami állandó benne, az vágya a fokozódásra, kitágulásra, az élet minél intenzívebb teljességére, vágy, melyben érezhetően az élni akarás daca szegül szembe a rásúlyosodó, fojtó erők ellen. Már Palágyi Menyhért is megfigyelte: „Minden életvereség benső diadallá változik át e sajátos rajongó szívében.“ Komjáthy állandóan szinte túlárad, kicsap gátjai közül. Folyton a rajongás tüzeiben égve és még nagyobb tüzekre vágyva többször tér vissza az az elképzelése, hogy Illés lángszekerén fogja elhagyni a földet. Innen az az érzése, hogy ellenállhatatlan láng ég benne, s ezért életfeltétele a szabadság. A kéj és a szabadság a két legfőbb érték a szemében. Mindkettőt sok szép versben ünnepli:

*Szenvedve nyirkos börtönében
Én látok, — óh hogy láthatok
Egy új világot úszni fényben,
Szépség s erőben gazdagot.
Ikrámat szolgavas szorítja,
S a falba vágom homlokom:
De lobogó, szilaj szemekkel
A szabadságról álmodom. (174. l.)*

S amint alaptörekvése a kitágulás, a kéj és a szabadság, alapélménye a világban ennek akadályai: a zsarnokság és a nyomor. Válasza pedig ezekre egyfelől a harag és a dac, másfelől a részvét és szeretet. Belső viaskodását költői erővel mutatja be *Megőszült a világ* című költeménye. Ismeretes előtte:

*Tudom, hogy győzni fog az eszme,
De útja vérrel van jegyezve,
A hősré gyász. (148. l.)*

Érzi, milyen szomorú a magányos lelki gazdagság:

*Ki vagy te, ó királyi koldus,
Ki enyhülést hiába koldulsz
Örökvaló szerelmedért?
Mi haszna dús, mi haszna minden,
Ha senki, senki meg nem ért?! (149. l.)*

Olykor találó önkritikát ad:

*Hiába nézek önmagamba,
A lelki szem a lelki napba
Sokáig nézve megvakul.*

Azt is tudja, hogy a boldogság, legalább is az övé, nem egyéb, mint „Győzelem A kínokon, az életem.” (151. l.)

A harc, a cselekvés és érvényesülés minden lehetőségétől megfosztott dacos, rajongó lélek persze biztosítani akarja egyéniségét, s mivel nem talál módot a harcra, úgy véli legyőzni a fojtogató társadalmat, hogy teljesen elfordul tőle s magában, a lelkében álmodja meg a szabadságot. Mivel a valóságban teljesen el van szigetelve az emberektől, megálmodja, hogy összeolvad az életóceánnal. Mivel a valóságban semmi, megálmodja, hogy minden. A társadalmi reménytelenség e korban sokaknál idézett elő hasonló magatartást. Palágyi Lajos nyíltan kimondja, hogy az ő befeléfordulása társadalom-megváltó hite összeomlásának következménye. 1893-tól egyre határozottabban hirdeti, hogy az ember dolga nem az embertársaiért vívott harc, hanem az elvonulás és szemlélődés. (*Magányos úton* c. könyvének előszava és *Az ifjú szerzetes* c. drámai költeménye). Bátyja, Palágyi Menyhért megdicséri érte, mikor erre a belátásra jut: „Egykor rímeiddel a meglévő társadalmi rendnek bástyáit ostromoltad, most mintha temploméneket és orgonabugást hallanék soraiddból”.⁹⁶ Reviczky Gyula is, már korábban, abból a belátásból jutott a maga sajátos „humor“-filozófiájához, hogy az emberek baján úgysem lehet segíteni. A társadalmi reménytelenség e szellemi levegőjében kezd Madách Aladár hódolni a „szellembúvárlat“-nak s keres vígasztalást Schmitt Jenő az ember állítólagos isteni lényegében.

Komjáthy sem vonta ki magát e szellemi áramlat alól. Hiszen neki alig is maradt egyéb öröme, mint az álmái. S a leírt helyzetből következik, hogy a maga belső szabadságát, a mindenséggel való egybeolvadását egyre jobban túlfeszíti, a valósággal való megküzdés helyett mindinkább csak, „álmodik“

⁹⁶ Az ifjú szerzetes, Előszó, 1890.

s egyre jobban belehipnotizálja magát az önáltatásba, hogy ő boldog, ő minden és szabad, csak azért is az. Komjáthy szeneci költészete túlnyomórészt az önhipnózis költészete.

Az *Emléksorok*-ban, e jellemző és tartalmas, szép epigrammában azt hirdeti:

*Rossz a világ? Légy jó tehát magad!
Üres a lét? Adj tartalmat neki.
Az ember szolga mind? Légy te szabad!
Hidd sorsodat bátor versenyre ki!*

Sírversében úgy jellemzi magát: „mert minden nem tudva lenni, Öledbe dűlt, oh néma semmi!“ De igazában a fordított utat járta. Mivel semmi sem volt, mindennek álmodta magát. Épp a gyötrelmek szólaltatták meg benne a kozmikus gyönyör költőjét. Az első szeneci időben írhatta *Nyugodt a lelkem* c. (keltezetlen) versét, melyben felriadva eszmél:

*Támadj föl, újra, én világom,
Főnséges álmok őshona!
A napot fénybehunyini látom,
Azért csak vigyetek oda!
Nem bánom én, legyen halálom,
De legyen nagyszerű csoda!
Érezzem egyszer pompás viharát,
S romokba dőlhet e roppant világ. (105. l.)*

S feltámad a benne kora ifjúságától élő hivatásérzet, az önmagába vetett büszke hit:

*Én, sujtson bár a sors haragja,
Nem múlok el nyomtalanul;
Abból, mi éltem célja, magja,
Még majd sok nemzedék tanul;
Mi bennem rajzolt, mindig él:
A gondolat s a szenvedély. (107. l.)*

Versei főtárgya a dacos önbízttatás:

*Támadj föl újra, letiport szív...
A lélek nő a fájdalommal,
Merészebb lesz és lángolóbb,
Gyönyörre fordítom dalommal
A kint, a földig sujtólót.*

S a vers végén ujjongva kiált:

*Az eszme él! Vérem patakszik,
S az üdvök napja rám ragyog;
Elégek és a tűzviharban
Dalom gyönyör! Boldog vagyok! (112—3. l.)*

S nincs vége-hossza a fájdalomban ujjászületett önmagához intézett himnuszoknak:

*Le vagy tiporva, szív, el nem tiporva!
Korán volt kezdenők halotti torba,
Amért rajongsz, nem süllyedt még a porba...
S midőn szívembe gyilkos tört ütének,
Fölhangzott ajkimon győzelmi ének,
Himnuszba tört a kén, zengett a lélek. (112. l.)*

Valóságos kis lírai önéletrajz a *Dacból*:

*Dacból, haragból szívem összetéptem.
Itt állok egyedül, némán, sötétén,
Ajkam vonaglik lázas reszketésben.*

A vers leírja, hogyan vonult az ismeretlenségbe, az egyhangú és sivár tájra, mígnem fölkiáltott:

*Sors, mért vetettél ilyen környezetbe?!
Nincs élet itt, régen kiszíva nedve,
Lehelj hát lelket a lélektelenbe!*

S azóta lelke árad, féktelen szavakban:

*Ah, tűz a lelkem! És szívem ha dobban,
Forró gyönyörben, égő fájdalomban,
Nem langyos permeteg, tűz van dalomban! (114—6. l.)*

Valószínűleg Szenicen írja *A nyár dala*it,⁹⁷ az *Ódát a naphoz* és hirdeti a kéj filozófiáját:

*Oh kéj, te vagy az örökélet,
Téged lehel a végtelen!
A csillagok reszketnek érted
Az ég örvénylő mélyiben;
Epedve űz mindenki téged*

⁹⁷ Már 1876. nov. 17-én Gáspárnak írt levelében említést tesz ily című versciklusáról, Gáspár Új nemzedék c. antológiája közöl is belőle négy dalt, *A Homályból* c. kötetben megjelent ciklus azonban nem azonos ezzel, kétségtelenül későbbi eredetű.

*És minden szem rajtad pihen;
Belobogod a mindenséget,
Mint egy csodás szent rejtelem,
Áttör a kék a csonton és kővön:
Mindennek célja s lelke az öröm. (125—6.)*

Persze, az a gyönyör, amelyet Komjáthy keres, nem „porgyönyör“, mint kortársaié: „Ah más, ah tündöklőbb világba Lát máris méla, szomju lelkem!“ (*Kortársaimhoz.*)

Mi ez a tündöklő világ, amely a „porgyönyörnél“ különb gyönyört nyújt neki? Nem a vallások világa. Komjáthy gyűlöli a zsidó-keresztény istent, mert zsarnoknak tartja.

*Nem ismerek én más hatalmat,
Csak ami szivemben ragyog;
Idegen isten! nincs hatalmad!
Magamon úr csak én vagyok. (14. l.)*

Antikrisztus című versének első fogalmazványában így fakad ki:

*Jehova, akit imádnak
A zsidók és vénasszonyok,
A szentírás hazug, veszett könyv,
Minden rossz tőle származik.
Botor kietlen s béna bölcsesége.
Kópott és gyermekes minden sora.⁹⁸*

Még istennél is jobban gyűlöli a klérust. Egy kéziratos följegyzése szerint: „A jezsuiták hatalma az őrlő férgéké s a halálos kórt okozó bacillusoké. A kicsiség s az alázat démoni erőt adott nekik. Az összezsugorodás isszonyúvá növelte erejüket; mérgező közszellemükkel már sokszor megfojtották az egyéni szellemet és szabadságot.“⁹⁹ *Schlauch Lőrincnek* című költeményében, amelyet természetesen nem vehetett be a kötetébe, így szól a híres nagyváradi püspökhöz:

*Eszményiség! ez hát a jelszó,
A hímporos szárny, — ámde hernyó
Lebeg a csilló szárnyakon.
Gyönyörű mez! De hát a lényeg
Csak undok, éhes, satnya féreg...
Kilátszik a lóláb, papom!...*

⁹⁸ Széchenyi Kézirattár. Fol. Hong. 1588. 55. l.

⁹⁹ Kézirattár, 51. l.

*A Szabadságért harcra kelni,
Népet szeretni, fölemelni,
Hogy éljen méltón, szabadon:
Minderre szűk a reverenda,
Ám dividete dividenda!
Kilátszik a lóláb, papom!...*

*Fölszabadítani minden embert,
Ragadni zsarnokokra fegyvert,
Dicső dolog vón, mondhatom!
Ez ám az Eszmény! de a gátra
Ember kell, ki ne nézzen hátra!...
Kilátszik a lóláb, papom.¹⁰⁰*

Ez az antiklerikalizmus, mint látjuk, nem hitvita; Komjáthy a jezsuitákban és a püspökökben a szabadság ellenségeit gyűlöli, akik eszményiséget emlegetnek ugyan, de nem harcolnak a nép felszabadításáért. Azt a magasabb világot, amelyben Komjáthy hisz, aránylag legvilágosabb körvonalakkal két kéziratos verse tárja fel előttünk, a *Pogány vagyok* és a *Mégis egy*. Amaz a zsidó-keresztény vallás szolgálai imádatot követelő istenével — amelyet önértékes egyéniségére jellemző gyűlölettel taszít el — szembeállítja a maga panteista vallását, az átistenült természetet, a tárgyistenek végtelen sokaságát.

POGÁNY VAGYOK

*Pogány vagyok. Nincs bennem semmi
Alázatos, tömjénszagú;
Zsolozsma, zsoltár, istenesdi
Nem ejti lelkemet rabul.*

*Nem verem én bűnbánva mellem',
Nem mondok szánom-bánomat,
Olcsó dicséretét se zengem
Annak, ki — majmot alkotott.*

*Nem ejt meg engem semmi földi,
Se földöntúli hatalom;
Az eget ostrommal bevenni,
Nem lekoldulni akarom.*

*Nem járok templomaitokba,
Miket a hízélgés emelt,
Bálványotok előtt a porba'
Lelkem sohase térdepelt.*

¹⁰⁰ A vers teljes szövegét közzétette Németh Géza, Irodalomtörténet, 1950. 2. szám.

*A földön úr szolgálai vagytok
S urat imádtok mennyben is;
A szlv, a szolgaságba hajtott,
Csupán a zsarnokokba hisz.*

*Szeretek én s ti hízelegtek?
Csúsztok ti, míg repülök én;
Imátok lenn a porba' reszket,
Fönnszárnyaló enyém.*

*Arcotokon a kegy malasztja,
Fő vágyatok a nyugalom:
Én nem születtem hódolatra,
Szívem örök forradalom.*

*Pogány vagyok. Dac ül szememben,
Gúny és harag rezg ajkimon,
Pusztító tűz feszíti mellem',
A harcok élvét áhitom.*

*A gyűlöletnek óceánja
Csap olykor át a szívemen;
A viharoknak orgonája
Játszik most benne rémesen.*

*Mert gyűlölöm sivár világtok',
Amelynek neve: unalom;
Ásító kéje nekem átok,
Rothadt nyugalmát eldobom.*

*Én gyűlölöm a lomha szörnyet,
Gyűlölöm arcod', rút Közöny!
Rég fekszi tetemed már a földet,
Gőzébe hal milljó öröm.*

*S gyűlöllek téged, korcs Alázat,
Törpék álarca, pórerény!
Hiszen te adtál küszni lábat
A Gyávaságnak, látom én.*

*És gyűlölöm a Szolgaságot,
A bűnök bűnét mindfölött;
Haragtól reszketek, ha látok
Egy elnyomót, vagy görnyedőt.*

*Pogány vagyok. Merész szememben
A szép igazság szomja ég.
Istennő az; ha fátyla lebben,
Gyönyörbe tör a föld, az ég.*

*A szeretetnek óceánja
Csap akkor át a szivemen;
A teremtésnek orgonája
Szól mostan oly fönnségesen.*

*Megzendül a szférák zenéje,
Az égi gömbök szózata,
Zokogva, zengve hull beléje
Az örök fájdalom maga.*

*Megnyílik a világ köröttem,
A légi kárpit széthasad,
Lebegni szigorú körökben
Látok csodás nagy tárgyakat.*

*Nem tárgyak ők; dicső személyek;
A régi istenek talán;
A lelkük test, a testük lélek,
Tapintom s mégis látomány.*

*Alattam a föld is kitárul,
A por rajong, a kő beszél,
Jelt ad a némaság magárul
És fölragyog a titkos éj.*

*A mélység mély szívét kitárja,
Leveti lepleit az ég...
Úgy érzem, egy világ királya,
Úgy érzem, egy isten levék.*

*Természet! élő templomodban
A tárgyak lelkét szíhatom;
Szent falaid közt égre lobbán
Minden leláncolt hatalom.*

*Határtalan nagy templomodban
Az isten testét érzem;
Szívem szívével összedobban,
Szemébe néz ihlett szemem.*

*Világok teste lett a testem,
A mit látok, az mind enyém;
Átcsapnak a lángok felettem:
Égek, de el nem égek én!*

*A lelkek lelke lett e lélek,
A szívek szíve lett e szív,
Az ember bennem istenné lett,
Olymp dicső követje hív.¹⁰¹*

De Komjáthynak nem elég, hogy megszabadult a zsarnok istentől, a maga egyénisége szerepét is biztosítani akarja. Így a lendület nélküli *Mégis egy*-ben egyrészt arra mutat rá, hogy a természet a végtelen sok isten ellenére, amely alkotja, mégis egységes isteni szervezet, másrészt, hogy az egyén a mindenség mása s voltaképp egymást szülik:

MÉGIS EGY

*Nem egy az isten! s mégis minden egy!
A lelkek mind egymásba ömlenek,
Köztük nincsen korlát, sem határ,
A tért legyőzik, mint a villamár;
Kilépnek önmagukból a dicsők —
S mért szellemek, legyőzik az időt.
S mit költe szent homálya rejtékén,
Társítja társival az ősegén.*

*Az egy a minden és az én az össz,
Hol nincsen gát és semmi sem kötöz;
A szűz magány testvéri társaság,
A belső szem egy mindenségbe lát;
A szellemkéz a végtelenbe nyul,
Teremt mindenhatón s korlátlanul;
A lelki nap az összeségre süt,
Fényét, hevét megérzik mindenütt.*

¹⁰¹ A *Pogány vagyok*-at közölte az Irodalomtörténet, 1950. II., de csak első strófáit tette közzé, ezzel hamis képet adva Komjáthy vallásfilozófiájáról.

*Mindenben ő lehel és ő akar,
Mindent meglelkesít, ha rájuval,
Mindenben ő és minden benne él,
Ő a középpont, ő az ok s a cél,
Itt, hol a makrokozmosz egy atom
S a csöpp a végtelennel vérrokon,
Sokszor egy porszem is világokat
Lenyom s méhébe újakat fogad.*

*Ah, egy világ itt mindenik atom!
Egy pontban az egészet birhatom.
Mélység s magasság: a parány s az ég:
Egymást nemzé s egymásból születék.
Egy homorú s egy domború világ:
Boldog, ki e csodák szívébe lát!
Kettős a lét, mindennek párja van,
Formába tör minden határtalan.*

*A végtelen nagy s végtelen kicsi,
Egymásba foly és egy a mást viszi.
Eget föld, a földet meg az ég,
Mindenha egymást visszatükrözik.
Ott a víztükör, itt a délibáb,
A csillagboly s az ázalékvilág.
És e roppant világok mesgyején
Törhetlen áll s mulhatlan az egyén.*

*Nem egy az isten! s mégis minden egy;
A lelkek mind egymásba ömlenek.
A minden egy s az összeség egyén,
A végtelen atom és minden én.
Teremtő és teremtvény, ész s alak
Hatalmas, bűvös, szent egységbe omlanak;
Egy magas és egy mélységes világ;
Boldog, ki e csodák szívébe lát!*

Hasonló fejtegetéseket olvasunk filozófiai kézírataiban is: „Mekkora a világ? Amekkora te vagy.“ (32. l.) Az ember és isten viszonyáról tett kijelentései alapján felfogása politeista atheizmusnak volna nevezhető. Komjáthy u. i. voltaképp csak az embertől áthághatatlan ürrel elválasztott istent tagadja, de látni vél egy a világegyetemben bennrejlő istenit, amellyel rokonok vagyunk. Verstervei közt ilyen címeket is találunk: *Isten ellen* (99. l.), *A getsemáni*

kertben (100. l.), amely utóbbi feltehetőleg szellemhitének megrendülését fejezte volna ki. „Miért volna nagyobb a teremtő, mint a teremtvény?... Nagyobb-e a forrás, mint a folyam?... Körül kell írni végre a teremtmény jogait a teremtővel szemben.“ (49. l.) „Mire törekszik minden lény? Istennő lenni. Minden egyén Isten, Isten és nem-isten közt nincs határvonal, hanem csak végtelen fokozatosság az egyéni lények közt a legalsóbbtól a legfelsőbig. A zsidó-keresztény világnézet főtévedése: Isten a mérhetetlen óriás és a többiek mérhetetlen törpék. Folyománya alázat, függés, megadás. Az alázat csak furfang; alapjában minden lény büszke. Nem kell, hogy alázatos légy, úgymint alacsony vagy“. (56. l.) Az ember és a világ viszonyáról: „Az ember kicsinyítő tükre a Világléleknek, a Világ nagyítótükre az emberléleknek. A Világ a Nagy Lélek és a Lélek a kis Világlélek, Világ és Ember a valóságban egyek.“ (65. l.) Ugyanott: „Az Ember és az Isten, a kisisten és a Nagyember voltaképpen egy. (Az mintegy kicsinyített (csak nem megkisebbitett) isten, ez mintegy nagyított (de nem megnagyobbított) Ember. A zenitre fölemelkedett Ember és a nadirra alászállott Isten, a Végtelen Nagy és a Végtelen kicsi lényekben egyek. Ami alulról nézve Isten, az fölülről nézve Ember.“ Hasonló ehhez: „Az atom mindenség és a mindenség atom. A mikrokozmosz a makrokozmosz mélye és a makrokozmosz a mikrokozmosz magasa. A pont és a világ kiegészítik egymást és összeérnek, egybefonódnak egy misztikus körben.“ (58. l.) A spinozai pantheizmus elevenedik költői látomássá a következő mondatokban: „Az átszellemült Föld, milyen látvány! Az egész Természet transzsubstanciációja. A Harmadik Szövetség. A Szentlélek uralma. Szeresd felebarátodat, jobban, mint tennemagadat! Én nem jövök a Szeretet törvényét eltörteni, hanem betölteni azt.“ „Ne ölj!“ Én azt mondom, nem ölhetsz, mert minden halhatatlan. „Ne lopj!“ Én azt mondom, nem lophatsz, mert minden a tiéd.“ stb. (51. l.) Jókaiból kiírja magának: „Ti csak mondjátok azt, hogy nincsen lélek; még az embernek sincs! Mi meg azt mondjuk: a sziklának is van!“ (30. l.) E misztikus felfogás Komjáthy személyes toldaléka a spinozai pantheizmushoz, s követni is csak az tudja, akinek sikerült önmagát a megfelelő misztikus intuícióval elámitania.

De az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az az egyéniség, amelynek önmagában felfedezésével Komjáthy megteremti a szenici egyensúlyát, nem holmi übermensch, amely elszakad a tömegtől s göggel tekint reá. Ellenkezőleg, Komjáthy azt a kozmikus egyéniséget ünnepli, amely meglátta magában istent s a maga azonosságát a mindenséggel, helyesebben éppúgy önmagát látja a mindenségben, mint a mindent önmagában. *Dal*-át, mely a mindenséggel való egybeolvadásának szép kifejezése, nem úgy kell hát értenünk, ahogy egy más költőnél értenénk: egy pillanat ötletének, amelyért csak a hangulat felel. Nála szósz szerint kell venni az ilyesmit, filozófia az alapja. Nyilván ezt akarja mondani Palágyi Menyhért is: „Ő kész metafizikával közeledik a természethez és elvont fogalmak közvetítésével keresi az érint-

kezést az ósanyával.¹⁰² Az a verse, amely magasra emeli a „szent egyéniség“ „dicső zászlaját“ s azt hirdeti, hogy „egy többet ér, mint millió“, szintén nem holmi nietzschei arisztokrata individualizmust hirdet, hanem az egyén oly istenülését, amely mindenki számára lehetséges:

*Az élet telje, dús özönje
Ömlik belőlem és belém,
Feledve köznap gondja, könnye:
Megteltem az istennel én! (283. l.)*

Ez az „én“ csak annyiban Komjáthy, hogy ő már fölfedezte magában a minden emberben áramló istent. De e felfedezés mindenkinek nyitva áll. Ez teszi érthetővé a testvériesülés lángoló vágyát, amely benne ég. Az ő önzése végtelen szeretet.

Így elszigeteltségét a végtelennel való egybeolvadás ellensúlyozza. Nincs költőnk, aki ilyen hévvel kívánta volna, hogy lelke átömljön a mindenségbe, az életóceánba. Újra meg újra elmondja:

*Ölelni vágyom a világot
És sírni milliók szívében;
Beoltani e tiszta lángot
Vágyom milliók szívébe én. (6. l.)*

Mert

*A boldogságot gyűlölöm,
Mely megbúvik magába,
Melyből a főrészt nem ömöl
A nagy embercsaládba. (247.)*

A dicsőség is azt jelenti számára:

*Hogy az összes szivekben éljen
Tisztán, dicsőn, végtelenül. (289—90. l.)*

Kész névtelen maradni, másokban élni, csak mindent üdvözítsen. (294. l.) Panteista szemlélete természetesen nem éri be azzal, hogy az emberiségbe ömlik át, ő az egész mindenséggel olvad egybe. (312. l.)

Komjáthy, noha gyűlöli a vallások zsarnok istenét, ugyanakkor sóvárogva keresi istent, a mindenség legbensőbb titkát, amely a jelenségek mögött lappang. Senki a magyar lírában oly forrósággal ezt ki nem fejezte, mint ő, *Kereslek* c. költeményében:

¹⁰² Id. cikk.

*Kereslek mérhetetlen mérték,
 Törték között Te egyedül egész;
 Föltétlen nagyság s mégis láthatatlan
 Parányiság, mert hisz elrejtözöl.
 Te végtelen szegény, mert végtelen dús:
 Nem osztja senki gazdagságodat;
 Bőséged inség, szabadságod örvény,
 Mindenható úr s foglya önmagadnak!
 Meglátlak-é ó láthatatlan?
 Megfoglak-é megfoghatatlan?
 Nem nyughatom, míg el nem érlek;
 Nem ül pillámon enyhe álom,
 Míg arcod fényében nem úszhatom,
 Sugárló lelkedet nem ihatom
 Istenre szomjazó szivemmel
 S nem lakozol testemben ó dicsó,
 Teremtő, lelkező lehellet!
 Hogy bennem élj, áthalok én Beléd,
 Halálos vággyal rohanok Feléd,
 Epedek érted földöntúli hévvel,
 Hogy Téged színről színre lássalak!*

Ugyanazzal a féktelen szenvedéllyel, amellyel érzékisége előbb a szerelmet kivánta, most isten megismerésére tör:

*El nem riaszt a végtelenség,
 Nem győz le minket tér, idő,
 Arcodba nézni, ősi fenség,
 Gyönyör lesz nekünk, rémítő. (170. l.)*

„Dacban égő Istenszomj“-jal, egy máglyára lépő vértanú lángoló hitével kiáltja:

*Boruljon életemre átok,
 Mint forró ércre a salak,
 Raboljátok ki a világot:
 Csak téged, isten, lássalak! (113. l.)*

A halálvágy, mely gyakran megszólal nála, szintén istenkeresése egyik neme. Mivel ugyanis szerinte „*Felhő az élet, a halál az ég,*“ „*Hullám az élet, a halál folyam,*“ „*a halál az ősi lényeg,*“ s a sírgödrön át találhatjuk meg az élet titkát (*Gondolatok a halálról*); emésztő kíváncsisággal les be a halál kapuján. Komjáthy ugyanis hisz a földöntúli életben: „*Van, ó van élet a sírokon túl!*“, „*... a halál az élet! A szellemi lények üdvzaja lehallik: Nem halt meg a lélek,*

csak hüvelybe alszik!“ (78. l.) Az igazi életet, a földi látszat-életen túli életet remélte ott, visszatérését szelleme kútfejéhez. Arra vágyott örült rögeszmével, hogy még élve az égbe ragadja magát, magasabb életbe hal át (304. l.), hogy így összeölelkezzen „a szép istenséggel“. Legszebben *Euthanzia* c. költeményében fejezi ki ezt:

*Így akarok meghalni, tisztán!
Áttörni sírom sűrű titkán
Lánglelkem már repül, rohan!
Eldobni létem tört alakját,
Meghalni boldogan! (159. l.)*

1892-ben némi hatással lehettek rá Schmitt Jenő Henrik tanai, aki a keresés éveit után épp ekkoriban kezdi hirdetni sajátos nézeteit (*Die Gottheit Christi im Geiste des modernen Menschen, Ein Sendbrief an gläubige Ungläubige, Leipzig, 1892. 76. l.*) Schmitt elmélete, mely a kereszténység első századaiban fellépett gnózisban gyökerezik, egyszerre küzd az egyház, illetve „az égi zsarnok“ nyomasztó parancsuralma és a materializmus „féreggé zsugorító“ tanításai ellen. Bölcséletének alapvető salto mortaleja, hogy mivel öntudatunk végtelen érvényességű matematikai és logikai tételeket képes felfogni, nem véges, hanem isteni lények vagyunk, hiszen véges lény nem tudhat a végtelenről. Erkölcsi tudatunkban is az ősegyiség tudata és a lények közössége, azaz a mindent egyesítő isteni szellem nyilvánul meg.¹⁰³ Most azt kell még elérnünk, hogy a végtelen tudatához saját végtelenségünk öntudata járuljon. Így istenemberré magasulva meg fogjuk változtatni életünket is.¹⁰⁴ A 92-ben még Krisztushívó s a felvilágosodást különös élességgel támadó Schmitt 94-ben már azt hirdeti, hogy az erkölcsi tudattal ellentétben van „minden külső erőszakuralom, az osztályelőjogok, a vagyonnal járó minden hatalom, mely az embert pusztá eszközzé, szolgává teszi s más mint testvéri viszonyba juttatja, — mind e forma, mely gyilkosságon, rabláson, kizsákmányoláson, az erőszak különféle formáin alapszik.“¹⁰⁵ Még az erőszak ellen sincs jogunk erőszakot szembeszegezni. De kötelességünk leleplezni, erkölcsileg szétzúzni. Így Schmitt eljutott Tolsztoj közelébe (levelezett is vele), anarchiát hirdetett, az egyház ellen intézett támadásait kiterjesztette az államra is, s mikor Állam nélkül és Erőszak nélkül című lapjaival (1896–7) a parasztság közt is terjeszteni kezdte tanait, a hatóságok felléptek ellene.

Sikabonyi szerint Komjáthy „verseinek rendezése közben kereste fel levelével és munkájával Schmitt Jenő doktor“, — ami tekintettel arra, hogy Komjáthy, kötete megjelenése előtt, majdnem teljesen ismeretlen név volt, nagyon valószínűtlen, vagy ha igaz, legalábbis magyarázatra szorulna. De

¹⁰³ Kepes Ferenc: Schmitt J. élete és tanítása, Táltos, 1918.

¹⁰⁴ Schmitt J. H.: Három előadás, Budapest, 1911. 27–37. l.

¹⁰⁵ Katechismus der Religion des Geistes, Bpest, 1894.

talált Komjáthy iratai közt Sikabonyi egy Schmitthez intézett levéltöredéket, mely elismeri e filozófus jelességeit, jelzi egyezéseiket: a mindennek megifjítására, gyökeres megújítására való törekvést s a szabadság, megismerés végtelen szomját, de rámutat „az utakban, eszközökben és még sok mindenben“ való eltéréseikre is.¹⁰⁶ Az kétségtelen, hogy Komjáthyt érdekelte Schmitt tanítása: Palágyi Menyhértet 1892 jún. 18-án írt levelében arra kéri például, hogy hozza magával Szenicre saját írásait, néhány új érdekes könyvet is, „De specialiter kérlek, hozd el a Schmitt Jenő legújabb könyvét“,¹⁰⁷ — amely a levél keltezéséről ítélve a *Die Gottheit Christi* lehetett. Verseiben is a gnózissal való foglalkozásra vall az „eon“ szó használata, mely örökkévalóság, illetve világekorszak értelemben a gnózis egyik terminus technikusa,¹⁰⁸ vagy az olyan sor *Pogány vagyok* c. versében: „*Olimp dicső követje hív*“, amely avult mitológiai szóvirágnak tetszik az első pillanatban, de rögtön jelentéssel telik meg, ha tudjuk, hogy Olimp követje nem más, mint Hermes, azonos az egyiptomi Thottal, az írás feltalálójával, aki az ezoterikus vallásokban az isteni titkok tudójaként szerepel. Komjáthy felfogásában gnosztikus elem, hogy a világot élő szervezetnek képzei, amelynek maga is része, hogy ember és világ közt, ember és ember, ember és isten közt nem lát áthághatatlan válaszfalat, hogy nézete szerint a világ különböző rangú formák lépcsőzetén emelkedik istenig, hogy az emberi és a kozmikus organizmus minden részletében azonos, hogy rendszere igazolására felhasználja a szám- és betűspekulációt:¹⁰⁹ keresi pl. a számok misztikus jelentését, szerepüket a világegyetem felépítésében és a kulturában,¹¹⁰ igazi kabbalista, illetve gnosztikus módon. Mivel azonban mindezt már 1892. előtt, tehát Schmitt kibontakozása előtt is megtaláljuk nála, lehet, hogy Spinózából, illetve a Madách Aladár közvetítésével megismert okkult irodalomból (J. A. Davis) merítette őket.

S a spinozizmus, illetve a gnózis tengerszorosán át Komjáthy kihajózik a misztika végzetes vizeire. Egy napon felfedezi, hogy isten benne, a szívében lakik. Valami titokzatos intuitív élményben kitérül előtte lelke titkos mélye:

EGYSZERRE

*Egyszerre egy varázsütésre
Megnyílt a szívem tiszta mélye,
És benne megnyilatkozik
Egy szédítőn mélységes ég.*

¹⁰⁶ 64. l.

¹⁰⁷ Közölve Libanon, 1937. jan.

¹⁰⁸ LEISEGANG: Die Gnosis, Kröners Taschenausgabe, 32. k. 1924. 390. l.

¹⁰⁹ LEISEGANG: Id. mű. 192. l.

¹¹⁰ Kézirattár, 117—123. l.

*Egyszerre egy nagy pillanatban
Fölpattant a zár s új alakban
Támadt föl az ódon világ,
Szemem boldog örvénybe lát.*

*Egyszerre egy dicső tudatban
Átfogtam magamat magamban.
Fölerém a szellem szavát
S megpillantám istent magát.*

*S egyszerre megdöbentem én,
Hogy nesz nélkül lépett felém
A meztelen szépség maga,
A lélek ős, örök dala.*

*S a rémes-édes pillanatban
Magamat végleg megragadtam;
S hol minden érzés összefolyt,
Éreztem én mennyet s pokolt.*

*S hol egymást metszi két világ,
Két szem egymás mélyébe lát;
Hol minden eszme összeforrt,
Legyőztem én mennyet s pokolt.*

*Legyőztem magamat magamban,
S az örök gyönyörforgatagban
Egyszerre megnyílt az ég:
Szent egység, boldog összeség!*

Ráismerünk az itt leírt élményre: nem más ez, mint az úgynevezett unio mystica. Ha egybevetjük a leírást (vagy azokat, amelyeket Komjáthy más verseiben ad a maga különös elragadtatásairól) a misztika valamely tudományos ismertetésével, kétségtelenné válik, hogy ezzel van dolgunk. Eisler *Handwörterbuch der Philosophie* c. könyve például így határozza meg a misztikát: „Mystik ist die Lehre, dass die Gottheit, das Göttliche, Absolute, Unendliche sich unmittelbar durch eine höhere Art der „Intuition“, der gefühlsmässiganschaulichen Versenkung in das Übersinnliche, welches in der Tiefe des eigenen Gemütes des Erkennenden zum Durchbruch kommt, erfassen lasse. Im Zustande der Ekstase, des Hinausgehens über alles Sinnliche und Verstandesgemässe, Begriffliche, über alle Gegensätze und Unterschiede des Gegebenen fühlt sich der Mystiker eins mit dem göttlichen Unendlichen,

All-Einen, mit dem er sich liebevoll vereinigt. Der Mystiker schaut (in der Phantasie) sich und die Dinge vom göttlichen Leben durchströmt; durch eine (vermentlicher) höhere Art der Inneren Erfahrung erfasst er das Göttliche als seinem und der Dinge Wesen Immanentes, Einwohnendes. Die Mystik tritt in verschiedenen Formen auf: bald teosophisch, bald mehr naturalistisch-panteistisch; es gibt eine heidnische und eine christliche Mystik, aber fast allen Mystikern ist der Zug zum Pantheismus gemein.¹¹¹⁻¹¹² Mint látjuk, mindez szóról-szóra illik Komjáthyra. Mégpedig pontosabban: a misztika két válfaja közül az övé a pogány, helyesebben felekezetenlküli misztika, hiszen Jehova, Jézus vagy bármely bibliai képzet helyett csak egy személytelen isten szerepel élményeiben. Az ő rajongása istenért akár ateizmusnak volna mondható:

*Istennek óriás szerelme
Átjárja minden izemet.
S ami hevít, amit imádok,
Csak önnön lelkem lelke az;
És legyen üdv vagy legyen átok,
Csak lelkem átka, üdve az. (14. l.)*

S még szebben mondja el isten-keresésének történetét:

*Istent kerestem. S mutogatták
Pörén nekem az istenadták;
Az áhitat undorba fult.
Utáltam őket istenükkel,
Sosem nyílik az ő szemük fel, —
Kezem most önszívembe nyult.
S egyszerre mindent megtaláltam,
És ragyogó színekre váltan,
Levellek hosszú, méla gyász!
Örök gyönyörben, gyors viharban
Kizengem mélyid én a dalban,
Lelkem, te istenlakta ház! (20. l.)*

Szenici döntő élménye, mostantól kezdve költészete fő tartalma ez. Komjáthyt aki, mint megfigyeltük, ifjúkorától sóvárgott a transzcendens megismerésére, nyilván utolsó éveinek — özvegye által említett — titokzatos idegbaja segítette végül az istenüléshez. Ő is, mint a misztikusok, szüntelenül a titkos istent keresi s végül váratlanul a maga lelkében véli feltalálni; e rátalálást nála is elmondhatatlan, földöntúli gyönyör kíséri; ő is annak az illúziónak

rabja, hogy „Látja a szellemnek világát, Látja a fényt, az ősnapot“; ő is úgy érzi, mint a misztikusok általában, hogy ebben az élményben újjászülett; élményének nála is alig van egyéb tartalma, mint hogy valami fényeséget lát magában, amelyet istennek tart, közben gyönyörben úszik, ég, de nem bír elégni, meghal s minden pillanatban újraéled; ezért a minimális tartalmú élményt utólag nem is tudja leírni; amint Palágyi Menyhértnek üzeni: „Pár reszkető ígét rebegtem, De mit láttam, leírni nem tudám!“ Csak aki ezt átélte, érzi, mint ő, hogy „Kit megcsapott már ama nagy Szellemvihar, az őserő: A földnek immár halva az, Érdekfonált nem szóhet ő“, csak az sóvárog az élve elézés után, mint Komjáthy: „El akarok égni, Magasba lobbanni, Magamat még élve Az égbe ragadni.“ (304l.) Misztikus vonás az egyéniség ama nagyrabecsülése is, amelyet némelyek nietzschei arisztokratizmusnak véltek nála. Amint a miszticizmus egyik kutatója írja: „Diese reine Seele wird in der Mystik auf das höchste gewertet. Von unendlicher Bedeutung ist der Mensch, sofern er die ewige Idee der Menschheit in sich entfaltet und ein Ebenbild Gottes ist.“ Ennyiben a miszticizmusnak individualista jellege van „in aristocratischem wertbetontem Sinne.“¹¹³ Misztikus vonás az is, hogy Komjáthynak nincs szüksége isten felé közvetítőre, sem Jézusra, sem az egyházra, hanem közvetlen kapcsolatot keres istennel.¹¹⁴ S a misztika különböző típusai között pontosan megtaláljuk a Komjáthy-féle változatot is. A mágikus misztika ez. Ez ugyanis az egyéniségnek és személyiségnek tulajdonítja a legnagyobb értéket. „Ja, man kann sagen, dass sie die Individualität heilig spricht. Das Göttliche, das ich besitze, ist vor allem dieses: Ich und Persönlichkeit zu sein.“ A mágia az istenhez hasonlóság gondolatát az istennel való azonosság eszméjéig fokozza s úgy véli, hogy magát istent is akarata alá tudja hajtani. „Ha a misztika tiszta formáiban a lélek eltűnik a mindenható istenség előtt, a mágikus felfogásban az a veszély, hogy az istenség tűnik el a mindenható lélek előtt.“¹¹⁵ E mágikus miszticizmus alapján írja Komjáthy: „„Már él, ha érzem, gondolom.“ S a mondottakkal függ össze, hogy néha istennek tartja magát (természetesen nem a szó zsidó-keresztény értelmében):

*Ha összedőlne, rámszakadna
E zengő, fényes, órjás egyetem:
Szivemből új világ hasadna,
Csodás, gyönyörberengő, végtelen. (325. l.)*

A leírt élmény az alapja ismételt ujjongó önistenítésének. Se vége ennek, se hossza. Ezt ismétli: *Elmélyedés, Himnusz, A multból, Nem sírok többé, Újjászületés, Rejtelmek, Harmónia, Vágyom a bűvös, Meg tudnék halni, Ifjabbodás,*

¹¹³ G. MEHLIS: Die Mystik (Bruckman, München, 1927.) 18. l.

¹¹⁴ U. o. 22. l.

¹¹⁵ U. o. 41. l. — Komjáthy miszticizmusára rámutatott SOMOGYI MÁRIA (Debrecen): A XIX. század miszticizmusa, Literatura, 1938. 361. l.

Életkor, Mérték, Szállj magadba, Apokalipszis, Hagyatok élni, Hurra, A koldus Lelkemből zengem, Barátomhoz, A semmi, Múzsámhoz, Megnyugvás c. verseiben.

S ha tudjuk, hogy isten az ő nyelvén nem a zsidó-keresztény vallásnak a mindenségtől áthidalhatatlan távolsággal elválasztott hatalmas istenét jelenti, ha tudjuk, hogy szerinte mindent lélek hat át s e lélek nagysága szerint az „isteniben“ fokozatok vannak, kevésbbé hökkent meg, hogy magát Messiásnak tartja (l. *Elöntöm lelkemet és Újjászületés* c. versét). A Messiás nála annyit jelent, mint igazi költőnek lenni, hiszen „a költészet vallás, a költő Messiás“ (207. l.), oly valakinek lenni, aki megpillantva magában az istent lélekben újjászületik s az emberek erkölcsi átalakítására tör. *A kis lelkek* c. szép szatirikus versében Messiásnak is rajzolja magát és szellemes gúnyral világít rá, mely ijedten húzódnak el tőle a rohadt békéjüket óvó filiszterek:

*Oh boldog tengés, enyhe rend,
Nyugalmas, kéjes rothadás!
Vérünk lassan s bizton kereng,
Távozz el tőlünk, Messiás!* •

*Kerüld el csendes berkeink,
Tengődni hagj minket tovább!
Szemünk a napba nem tekint,
Drágább nekünk a mécsvilág!*

Így érthetővé válik, mit jelent nála az istenülés különös fogalma. E szó, mely Csokonainál, illetve Kölcseynél villan fel először irodalmunkban, érthetően sokat szerepel Komjáthynál, hogy aztán, valószínűleg innen, Ady szótárába menjen át. Komjáthy szerint ugyanis:

„Istennek lenni! egyetlen, dicső cél.“

Jelenti ez néha a mindenhatóságot, álmai megvalósításának vágyát („*Mind semmi az, ki minden lenni nem vágy, Kislelkű, szolga nép és gyáva pór*“, 275. l.), néha meg amaz isteninek felizzását lelkünkben. Komjáthy beszél a bús fakó poéta „istenült agyáról“ (74. l.), lelke hajlokának „megistenüléséről“ (167. l.); aki lélekben újjászületett, az „*Megistenült lény, önvilág, Egy szikra isten homlokából*“ (278. l.); az is megistenül (296. l.), akit ő újjászül eszméivel; a szerelem gyönyörében is istenülni érzi magát (350. l.); s a kedves alakját is megistenülni látja. (364. l.) Néha szinte úgy tetszik, önmagát teszi isten helyére: „*Az ember bennem istenné lett*“ (*Pogány vagyok,*), „*az isten lakik e szívben*“ (309. l.)

Mindez természetesen képtelen légvár. Ha a mindenség átlelkesítését költői feltevésnek még elfogadjuk is, Komjáthy hitét abban, hogy a testből a halállal kiszabadult szellemünk tovább él, s előtte tárul ki a világ igazi

lényegének titkos birodalma, valamint azt, hogy ő emberfölötti lény, Messiás, a világ központja, lelkében ott látja a világ isteni magvát, meghökkent idegenkedéssel nézzük, mint beteg agyrémeket.

Komjáthy épp akkor legtragikusabb, mikor legjobban ujjong. Ha észrevesszük, hogy ez az ujjongás voltaképp nem holmi naív megelegedés, hanem a szenici burzsoák durva lármáját dacosan túlharsogó polémia, botcsinálta boldogság, tragikus öncsalás, ha az ujjongásból kihalljuk a túlkiáltott nyögést: szánva, megrendülve, lélegzetfojtva kezdjük figyelni ezt a folytonos eksztázist, ezt a szenici istenülést. Művészi szempontból azonban kár, hogy a versek nem rajzolják fel a társadalmi háttérrel s ritkán vallják be a fájdalmat, amelyet az ujjongással le kell győzniök, általában magunknak kell beléjük olvasott életrajzi adatok segítségével meglátnunk a soraik mögött folyó drámát s életteljesebbé tennünk őket.

Illés szekeren, rajongások, álmok tüzeiben száll Komjáthy egyre följebb, föl, föl — egészen a neuraszténiába. Mert ez a magatartás csak ott végződhetett. S ez a kritikája. Komjáthy az élete végén már „boldog“. Érzzi, látja a végtelent, lobog, ragyog, — de ez már az idegösszeomlás küszöbe. Ha csak a verseit olvasuk, azt lehetne hinnünk, hogy élete drámája misztériummal, égi üdvözüléssel zárult. De épp amit üdvözülésnek érzett, objektíve a tragédia utolsó felvonása volt.

S mégis: kevés volna azt mondanunk, hogy Komjáthy „istenülése“ összefér haladó voltával. Hiszen ő épp azért harcol, hogy istenül. A lelkében teljes boldogságot találó misztikus rendszerint elfordul ugyan az emberiségtől és elszigetelődik annak harcaitól. De nem mindig van így. Jussion eszünkbe, hogy Ady is ír istenkereső verseket, még hozzá egyidejűleg forradalmi verseivel.¹¹⁶ Komjáthynál is megfigyelhetjük forradalmisága és miszticizmusa egyidejűségét: a *Viharének* 1893. júl. 22-én, az *Egyszerre* és a *Meg tudnék halni* pedig öt nappal később, júl. 27-én született. Láttuk azt is, hogy Komjáthy páratlan szenvedéllyel vágyik az élet-óceánnal való egybeömlésre, tette, a szeretet uralkodóvá tételére, az élet irányítására. Hogy találhatta mégis boldogsága kiteljesedését a magányos misztikus élményben? Ugy, hogy másutt nem találhatta meg. Hiszen Szenicen már csak nyelvi válaszfalak miatt sem juthatott a nép közelébe. Az egybeömlés vágya hát, amely nem lelt utat a közvetlen környezet felé, a belső élmény káprázatában, a lelkében felidézett „istenség“-gel való egybeömlésben elégtelt ki. Ez az egybeömlés persze önámítás volt; s amint misztikájában előtör az ember-szeretet, úgy másfelől forradalmiságába belevegyül némi misztika (*Nazarénus dal*). De az ő misztikus élménye mégsem elszakadás vagy menekülés az étlettől, hanem — bár elhibázott — kísérlet a teljesebb élet megtalálására; boldogsága épp e rátalálás hiedelmén alapszik. Forradalmi és misztikus verseinek

¹¹⁶ RÉVAI: Irodalmi tanulmányok, 194. l.

egyidejűsége is bizonyítja, hogy Komjáthy a misztikus élmény kedvéért nem mond le a hareról; bár közeljut a tolsztoji elvhez: „Ne állj ellent a gonosznak“, a lélek isteni voltába vetett hite alapján annál nagyobb erővel hirdeti, hogy az elnyomás istentelen. (*Nazarénus dal*).

Komjáthy az irodalmi és politikai életben ingadozás nélkül mindig a szélső baloldalt képviseli. Mint láttuk, gyűlöli Gyulait és követőit, sőt még Aranyt is elítéli, mert szerinte lemondott a nemzeti függetlenségről és filiszteri igénytelenséget hirdet. Szemében Petőfi a legnagyobb magyar költő, a kortársak között pedig Vajda János, (Tolnai Lajost is szeretheti: egyik regényalakját, Közli Józsefet egyik versében is idézi); barátai is az ellenzékhez tartoztak. Láttuk, politikai téren is szembenállt Tisza Kálmán rendszerével s helyette nem ennek valami javított kiadását kívánta, a régi rossznak reformokkal foltozását, hanem forradalmi megújulást, szocialista utópiát álmodott; gyűlölte az uralkodó osztályok ostoba pompázását, szívtelen gögjét, azt a rendet, amelyben a dolgozó tömegek nyomorával élődsi kevesek kirívó jóléte áll szemben. Schlauch Lőrínchez írt verséből is kiderül, hogy élesen elválasztja magát a papi „eszményiség“-től, mely csak az önzést és a fennálló társadalmi rend védelmét takarja; az igazi eszmény szerinte fegyvert ragadtat a nép felszabadításáért.

Mi a magyarázata, hogy ez a kétségtelenül ellenzéki, néha forradalmi költő — éppúgy, mint több ellenzéki bajtársa — a filozófiában mégis az idealizmus káprázatai közé téved? Hogy lehet, hogy míg az uralkodó politika íróhívei az ismeret-elméletben egy — bár naív — realizmus álláspontján vannak, ők a filozófiai idealizmust vallják? Azt hiszem, hogy Gyulaiék naív realizmusa társadalmi meglegedettséget takar, Komjáthyék szellemhite elégedetlenségből, a társadalom problematikusságából fakadt; antimaterializmusuk is egy oly erkölcsi anyagelvűség ellen irányul, amely mögött a pénzimádó lelketlen burzsoáziát érezték; a szellem hangsúlyozása náluk az értelmiség lázadása, amelyet a kapitalista élet fojtogat.

Igaz, Komjáthy filozófiája az elszigetelődött egyén filozófiája, aki sem a fizikai munkát, sem a munkást nem ismeri. S megállapíthatjuk, hogy az izolált én mondanivalója nemcsak egyre üresebbé és egyhangúbbá, de egyre irreálisabbá is válik. Komjáthy a képzelgés, önámítás meddő, sőt káros útját járja.

De ne feledjük, hogy Komjáthy nem a haladástól szigetelődik el, hanem a félféudális Magyarországtól. Aztán meg ez az első pillantásra végletesnek látszó elszigeteltség nem is olya n teljes, mint első pillantásra látszik. Komjáthy észreveszi és megszólaltatja a társadalmi nyomort, s ha nem is mondja ki világosan, félreérthetetlen, hogy az „istenülés“, mellyel elszigetelődésére válaszol, *nem egyéb, mint felelet az elembertelenedésre*, védekezés az összezsugorodás, a megsemmisülés ellen, mely a polgáriiskolai tanítót Szenicen fenyegette,

lázadás a kapitalizmus, az állam és egyház ellen, a pénz és állami bürokrácia durva hatalmai ellen, dac a hitvány, ostoba és zsarnoki környezettel szemben.

Lukács György jellemzése szerint 1848. után, mikor a beérkezett polgárság minden erejével azon van, hogy megőrizze hatalmát a feltörekvő proletariátussal szemben, a filozófia nem vethet fel kényes társadalmi kérdéseket, sőt örködni kell, hogy senki se hágja át a lényegismerés lezáró korlátait, hogy senki se vonjon le se a gazdasági, se a társadalmi tudományokból olyan következtetéseket, amelyek szerint nem a kapitalizmus az egyedül üdvözítő társadalmi rend, se a természettudományokból olyanokat, amelyek a vallások tételeivel összeütközésbe kerülhetnének. A világnézet kérdését, mint a tudomány számára hozzáférhetetlent, mint tudományos értelemben megoldhatatlant, ez a filozófia elvileg elutasítja. Az értelmiség alkotja ezt a filozófiát a maga számára, a szigorú polgári osztály-determináción belül. „Az osztálykompromisszum gazdaságilag jóllakott kora lustán, gyáván elfordult minden világnézeti kérdéstől, feleslegesnek tartott minden foglalkozást ezekkel a kérdésekkel, tudománytalannak bélyegezte az előző korszak világnézeti törekvéseit.”¹¹⁷

Nos, Komjáthy felvet világnézeti kérdéseket s megoldásukat haladó irányban keresi! Gyűlöli a fennálló állapotokat, társadalmat, kultúrát, s újat keres. Magatartása egy értelmiségi ember lázadása a félféudális Magyarország ellen. Ez az eltérés a Lukács-leírta helyzettől nyilván onnan ered, hogy az egykorú Magyarország barbár viszonyai az értelmiség számára sokkal tűrhetetlenebbek voltak, mint Nyugaton, hiszen nálunk még a polgárságnak magának is volt követelnivalója. Igaz, Komjáthy nem ismeri a gazdasági alapot, de azért bírálata nemcsak a kultúrára és a privát erkölcsre terjed ki, hanem felveti a hatalom kérdését is, hiszen ki akarja venni a hatalmat az uralkodó osztály kezéből és a „szellem“, azaz az értelmiség kezébe akarja adni. Azonban sem arra nem volt elgondolása, hogyan történjék a hatalom elragadása az uralkodóosztálytól, sem annak nem látni világos nyomát, mit kellett volna aztán szerinte a szellemnek a megszerzett hatalommal csinálnia. Annyit látni csak, hogy Komjáthy szemében elviselhetetlen bűn volt a nyomor létezése, s valami gazdasági igazságosság elérését a jövő sürgető feladatának tartotta. Olyan ember lázadása az övé, aki elvetette a fennálló viszonyokat, de a megdöntésükre alkalmas módszert nem ismeri. Mintha a költők diktatúráját akarná, lila forradalmat. S ha azt mondja: „Istennek lenni! egyetlen dicső cél“, ez valamivel több a helyes forradalmi célnál és valamivel kevesebb. De ha az „istenüléssel“ egy téglát sem lehetett leverni a félféudális Magyarország épületéből, mégis elragadtatva érezzük benne a rossz gyűlöletének, egy igazságosabb társadalom elszánt akarátának hatalmas lendületét.

IV.

A 70-es évektől kezdve az egész európai művészetben észrevehetjük a szubjektivizmus előnyomulását a világ objektív ábrázolásának rovására.

¹¹⁷ A polgári filozófia válsága, Budapest, 75., 76. és 80. l.

Megfigyelhető ez a festészeti impresszionizmus és a költői szimbolizmus térhódításában egyaránt. Szemmel látható, hogy a századvég emberét nem érdeklik a külső dolgok, csak a saját hangulata fontos számára. Nálunk Vajda Jánossal kezdődik ez a magatartás, még határozottabbá válik Komjáthynál és kortársainál, majd tovább erősödik Adynál és a Nyugatnál, s az objektív ábrázolás csak Illyésnél és József Attilánál tér vissza költészetünkbe. Nem könnyű magyarázatát adni e nagyjelentőségű fordulatnak. De az előidéző mozzanatok közt minden bizonnyal szerepe van a nagyvárosnak, mely óriási méreteivel, ügylátszik, idegen marad a benne élőnek s ellentétben a falusi étellel, szórakozott közömbösségre nevel a környező dolgokkal szemben, annak a mély kedvetlenségnek, amely a kapitalizmusszülte csalódásból s a liberalizmus nyilvánvalóan ki nem elégítő voltából keletkezett, a töprengő, kérdező befeléfordulásnak, mely ennek következtében új utakat keresett, az önmagával foglalkozásnak, mely természetesen következett be, mihelyt az ember szenvedett a világban, Schopenhauer és Kant e pesszimista korhangulatban megnőtt tekintélyének és népszerűségének s velök ama filozófia nagy elterjedésének, mely szerint az érzéki tapasztalat nem mutatja nekünk a magánvalót, a dolgok igazi mivoltát, csak a jelenséget, Maja fátylát, amely pedig a bölcsét nem érdekkelheti.

A szubjektivizmus előnyomulásának, az objektív világtól elfordulásnak egyik legélesebb tünete a századvégen az álom szerepe a lírai költészetben. Mikor ugyanis a költők nem látnak többé lehetőséget a valóság szebbé alakítására, megálmodják maguknak azt. Ekkoriban születik az a felfedezés, hogy az álom szép és költői, mégpedig azért szép, mert a csúf valóság ellentéte. Derűre-borura emlegetik. Reviczky egyik legfőbb gyönyöre, ha álmodozhat (I. Ősz felé c. versét). Kiss József *Ágota kisasszony*-a is az álom, illetve a rögeszme iránti rokonszenvet fejezi ki. Komjáthy, aki mindenben merészebb náluk, valóságnak veszi az álmait s tudatosan azok segítségével akarja elviselni szenici életét:

*Tömérdék seb borítja testem,
Tudom, hogy el kell vérzenem;
A durva, átkos küzdelemben
Csak átok s fájdalom terem:
De én a tépett, büszke zászlót
A véres ádáz harcokon
Szorítva görcsösen kezembe,
Csak álmodom, csak álmodom. (175. l.)*

Költeményt is ír az álomról (*Álom*), amelynek mottóját Poetól veszi. S nem véletlen, hogy felfedezi ezt a költőt, aki az amerikai kapitalizmus elől menekült az álmodozásba. Komjáthy a magyar álomlira legradikálisabb képviselője, az a szerepe a magyar líra fejlődésében, ami a világlírában Poe-é:

mindketten a szimbolizmus előfutárai. A *Nyugat* költői épp oly rajongva fedezik is fel őt, mint Poet Baudelaire valaha.

Tagadhatatlan, hogy szembeszökő eszmei és művészi fogyatkozásai vannak s ezek összefüggnek lelki-szellemi élete leírt sajátosságaival. Nyelve elvontságán kívül főképp utolsó verseinek unalmas önisméltése és bőbeszédűsége zavaró (l. pl. *Anyámhoz, Himnusz, Szerelem* c. költeményeit.) Komjáthyt inkább rögeszmék, sőt néha téveszmék ihletik, mint a ráeszmélés, mégpedig egy-egy látott képben ráeszmélés a világhoz való érzelmi viszonyára. Tudjuk, őt magát is állandóan nyugtalanította lényének az a kettőssége, hogy sem költő, sem filozófus nem volt kizárólagosan. Nem véletlen, hogy erről az oldalról próbálja megközelíteni a Shakespeare-kérdést is. *Shakespeare és Verulami Bacon* c. korai vázлата szerint ugyanis: „A lélektani processus, mely a filozóf fejében végbemegy, teljesen különbözik attól, mely a költő agyában lefoly. Ha egy Shakespeare csoda, egy Bacon-Shakespeare még sokkal nagyobb csoda.“¹¹⁸ Pedig ő maga efféle csoda volt, költő és filozófus egy személyben. 1880. aug. 30-án azt írta Reviczkynek: „Dacára többször nyilvánított ellenkező véleményednek, én még mindig azt hiszem, hogy költő leszek. Különben bennem nagy harc megy végbe a költő és filozóf közt, melyről csak én tudok. Néha úgy érzem, hogy egymagában sem a költészet, sem a filozófia nem elégíthet ki.“ Ez a belső harc sosem oldódott meg s állandó feszültségben, ha ugyan nem meghasonlottságban tartotta őt. Palágyi Menyhért említi emlékbeszédében, hogy e két hajlam összeegyeztetésének kérdése szüntelenül foglalkoztatta s nem szünt meg róla beszélni. S mintha meg akarná magát győzni ama csoda lehetőségéről, egy kéziratos jegyzetében Poet úgy írja le, mint akiben szív és agy együttműködik: „Nála a legelvontabb abstrakcióra is az egyéni passio bélyege van sütve, a legobjektívebb szemlélődést is a legszubjektívabb melankólia lengi át. A gondolat legvilágosabb fényének ragyogásával egyszerre érezzük a legintenzívebb fájdalom melegének pokoli lehelletét. Mintha a „Kritik der reinen Vernunft“ tiszta, kemény ércét látnók egy óriás kohóban, néhányezer foknyi melegben megolvadni! Valóban az embernek már semmi sem lehetetlen. A tudomány feltalálta, hogyan kell meleg jeget előállítani, s Poe egy élő organizmusban éppily ellentéteket egyesít. Mintha egy gleccser csúcsáról izzó hógörgetegek rohannának le s egy tűzokádó kráterből jéglavínák törnének elő.“¹¹⁹ Juhász Gyula találóan állapította meg, hogy Komjáthy „tiszta platonikus. A jelenségek színes világából a dolgok lényegének kristályos igazságába lát, ez a látás valódi látomás lesz nála, amely extázisba hozza.“¹²⁰ Az következett ebből, hogy nem egy-egy konkrét dologgal szemben éli át s így nem is képben mutatja be érzéseit. Inkább az erdőt látja, mint a fát. De az elvont fogalmiság, mely könnyen válhatott volna költőietlenné,

¹¹⁸ Széchényi Könyvtár kéziratára, 127. l.

¹¹⁹ Idézve Sikabonyi könyvében, 164–5. l.

¹²⁰ Független Magyarország, 1910. febr. 13.

Komjáthynál valóságos önkívületet, révülést vált ki s olyan érzelmi tüsszel jár együtt, amelyhez foghatót csak Petőfinél tapasztalunk. Művészi ösztöne azt is elkerülte, hogy böleselkedő okoskodás, elemzés nehézkesítse el verseit; líráját csak abban az értelemben mondhatjuk filozófiainak, hogy érzelmei és filozófiája kölcsönösen megtermékenyítették egymást: érzelmei jelölhették ki filozófiai problémáit, filozófiája meg mélyebb, szélesebb, simább medret ásott azok kiáradásának. Úgy is lehetne mondanunk: verseiben azokat az érzelmeket fejezi ki, melyekből a filozófus problémái származnak, vagy amelyek eredményeinek megtalálása után eltöltik, magát a filozófiai elemzést és spekulációt szerencsésen el tudta vezetni elméleti írásaiba, illetve töredékeibe.

Van azonban Komjáthy képzeletében valami eredendő elvontság. Az egyes konkrét dolgok helyett rögtön azok fogalmát fogja fel, tekintete a mögöttük rejlő titokra vagy a világegyetemre irányul, természetesen, hiszen a misztikus a végtelent keresi (szemben a költővel, aki érzékelhető dolgokra válaszol). Összes verseiben alig találunk egy-két olyan képet, amelyet le lehetne rajzolni. Ha könyvére gondolunk, tárgyak helyett fényt látunk magunk előtt, mely elborítja a világot. A kivételek közé tartozik a *Hópelyhek*, amelyben a hulló fehér hópelyhekben sötét gyászatomokat lát, démonokat, amelyek őt is eltemetik; „*ha majd a szörnyű óra jön*“ — jósolja, — ő is gyász-atom lesz s együtt bolyongja és nézi velük az élet- és haláltusát. Csak kiváló költő tudta a kietlen szenici tél kísértetes hatását ilyen eredeti és dermesztő látomásban megérezkíteni. Kivétel *A hó alól* c. költeménye is, mely a nyomasztó szenici sivárságot a hó alá temetett élő ember képével fejezi ki. Nagy Sándor festőművész, aki Komjáthy verseinek illusztrálására vállalkozott, nemcsak esztétikai megfontolásból, hanem a Komjáthy-versek okozta kényszerűségből is úgy oldotta meg feladatát, hogy szoros értelemben vett illusztráció helyett a vers érzelmi tartalma által inspirált, de képszerű tartalmától független könyvdísz rajzolt.¹²¹

Fokozza ez elvontság papírizú benyomását, hogy Komjáthy nyelve oly nyelvújításos szavakkal van átszőve, annyira híján van a népi nyelv gyökeres, ízes szavainak, mintha nem Petőfi és Arany után, hanem Bajza korában élt volna, vagy mintha nem színmagyar vidéken és környezetben szívta volna be, hanem könyvből tanulta volna a magyar nyelvet. Ilyen szavakat használ pl.: vérvihar, homormű, dulatag, szívpokol, légután, természetlen, anyagélv, istenég, telj, öntelen, vérvágy, vágyhév, tökélet, dicskép, pompakéj, eszmekéj, tettgyönyör, álomész, pompafény, szellemüdv, rózsalég, csába, dőzs, hótél, mélyehatlan, hábor, méltány, lobor, életész, (= biográfus), szárnyi szellem, haláli vágy, csábék, mazur, tüzi nap, porgyönyör, csilla, támolytalan, szomj-meleg, füstí szárny. Le tudott írni ilyen groteszk, selypítő sorokat: „Nem üdvözít a bűnöröm: Az eszmekín lesz dicsköröm“ (51. l.) Egy nyelvész e szavak alapján azt hihetné, hogy a költő a mult század elején élt. Komjáthy láthatóan

¹²¹ Független Magyarország, 1910. jan. 26.

igen szereti — német módra — a főnévi összetételeket, a szabálytalanul megkurtított szavakat, az -s- végű jelző helyett az -i jelzőt, stb. S nem elég az idegenszerű szókincs, oly erőltetett és nehézkes nyelvtani szerkezeteket is használ, mint: „...véreztem én is metsző S kővémeredtem zord tekintetén“ (242. l.), „Iszapgázolni újra keltének A vak sötét fenékre tapadandó“ (168. l.). Szinte elképzelhetetlen, hogy e keresett nyelv palóc kiejtésű ajkon hangzott fel. Csodálkozásunk annál indokoltabb, mert Komjáthy nemcsak tökéletesen tudott magyarul, hanem nyelvészeti tanulmányokkal is foglalkozott s meggyőződése volt, hogy a népi nyelv ad, a nemzet öntudatlan ősi megismeréseit rejtve magában, nemzeti jelleget az irodalmi műnek. Ha még azt is megfigyeljük, hogy prózai munkáiban, töredékeiben és jegyzeteiben nem él a felsorolt nyelvi furcsaságokkal, alig gondolhatunk mást, mint hogy verseiben valami különös nyelvesztétikai tévedés hatása alatt (talán a megvetett népnemzetitől akarva megkülönböztetni magát) kereste a nyelvújításos modorosságokat.

S mégis: ki nem érzi Komjáthy nyelvének költői erejét? Igaz, ez a nyelv nem plasztikus. Ebből a szempontból nagy hanyatlást mutat Arany nyelvéhez képest. A század utolsó negyedében az új költészet általában nem plasztikus. Reviczky-nél, Kiss József-nél, Ábrányi Emil-nél, de legfőképp Komjáthy-nál egyaránt megfigyelhető, hogy a hangulat előmlik a verseken, anélkül, hogy tárgyak képeiben öltene testet. De a plaszticitás hiányáért kárpótolnak valamivel: zeneiséggel. Mondhatni az emberi kapcsolatok „Verdinglichung“-jával párhuzamban megindult a költészetben az „Entdinglichung“. Továbbá: Komjáthy képzelete színek és vonalak helyett fényözönt áraszt, amely elmeríti a tárgyakat. Öndícséretnek szánja, de önkritikának is találó, mikor úgy jellemzi világát: „Álomból napja, fellege.“ (*Óh légy enyém*). Ahogy Babits egy ízben önmagát jellemzi, rá egyáltalán nem, de Komjáthyra annál inkább illik:

*Egy furcsa vidéken élek,
Amelynek a hold a napja,
Amelynek a teste a lélek
És lege a semmi habja.
Folyóvíze léghabáram,
Puha földje álompárna,
Amelynek élete álom,
S maga a halál az álma.*

*(Modern festmény B. M.
modorában.)*

S ismétlem, Komjáthy nyelve mégis költői. Ezt újszerű és finom megérzéseken alapuló nyelvi találataival éri el, aminő pl. boldogságának merész kifejezése:

*Hattyú lebeg a ringó vizen:
 Az én gyönyörben úszó szívem;
 A fénybogár a rózsakelyhen
 Az én gyönyört sugárzó lelke;
 A pillangó levelek szelyén
 Az én gyönyörtől ittas elmém. (353—3. l.)*

Érzékinek és gondolatnak ily merész összekapcsolása Komjáthyt a szimbolizmus önkéntelen előfutárává teszi. De nem természetes stilisztikai kifejezése-e a szimbolizmus a pantheizmusnak, amelynek tanítása szerint mindent lélek hat át? Csak kitűnő költő találhatott rá a kietlen magány és a megértő társakra sóvárgás oly szívenütő kifejezésére is, mint:

*Csupán a boldog csillagokra
 Néztem föl a nagy éjszakán,
 Velük keringve és lobogva
 Epedtem fensőbb lét után,*

ahol a társtalanság szomorúsága és a társak után való vágyódás szinte öntudatlanul, de annál fájdalmasabban sűrűsödik össze és búvik meg a „boldog” jelzőben. A *Hagyjatok élni* vége a boldog álmodozás festése után váratlan és megható:

*És halkán járok, ködruhában,
 Ha lábam köztetek halad,
 Pedig a roppant fénytehetől
 Szegény szívem majd megszakad.*

Adyig nem írtak oly merészen eredeti sorokat, mint „a jövő sötét méhébe fejlőd, Életre zokogó napok.” (373. l.) Egyik kedvelt nyelvi eljárása a paradoxon, az ellentétek egybekapcsolása (l. pl. *Kereslek* c. költeményét). A lényeg megragadására törő tekintetével gyakran mottószerűen tömör formulákat talál a maga és helyzete jellemzésére, mint pl. „börtönben *sinylő végtelenség*” (149. és 257. l.)

Mint a csillagász a távoli égitestek anyagát fényük spektrálanalíziséből, úgy a költő lelki tartalmát képeiből állapíthatjuk meg. Komjáthyt az egyes tárgyak, mint láttuk, nem érdeklik ugyan, de amellet erős fogékonysága van a természet iránt. Így mikor a *Haldokló nyár*-ban „*Vérezni millió sebekből Látja a nagy természetet*”, megvizsgáltja, hogy gyermekei, a virágok együtt szenvednek és halnak vele, s ő is szeretne együtt elszállni a haldokló nyárral, hiszen „*Óh mit is van keresnem itten, Ha napszemed már nem ragyog?*” Finom elképzelése, hogy alkonyatkor

*Rejtelmes vágyban most a tárgyak
Kinőnek önmagukból és kinyújtják
Ki-ki merészen hosszú szelleműjját;
A léttel összefoly a nemlét,
Nem érzik már vasfegyelmét
Annak, ki ősjogon uralja őket.*

Ha e verseket olvassuk, rájövünk, hogy Komjáthyt nem filozófiai spekuláció, hanem költői érzékenysége vezette a pantheizmushoz.

Kedvenc tájai a ragyogó nyár és a vihar. Minden rezzenésében megnyilatkozó teljes lelki egysége ugyanis a tájakhoz való viszonyában is megmutatkozik. Az a táj, amelyben otthon érzi magát, legfőképpen a nyári táj. *A nyár dalaiból* címen így énekel:

*Hadd zengje más a méla ősz:
A nyár szerelme hév dalom.
Ujjongok: ez az én időm,
Én a nyarat magasztalom!
És a napot, a perzselőt,
Zenit napját üdvözlöm én;
Szivembe hull minden sugár,
Szivemből árad szét a fény.*

Nem ismerünk költőt, aki olyan testvéri érzéssel és olyan odaadó gyönyörrel olvadt volna fel a nyárban, mint ő. Nem egyszerűen természeti évszak ez neki, sőt nem is puszta jelképe az életnek és a gyönyörnek, hanem napisten megnyilatkozása, s ez az istenítés nála több, mint költői metafora: pantheista hitvallás. A naphoz ódát ír s úgy ünnepli:

*Nem puszta por, lélekben élek én:
Az örök nap lelkéből lelkezém.
Ah érzem: szellemek vagyunk.*

(A nyár dala, 6.)

Viszont a gyász és iszony kétségbeesésével szól az ősrről és a télről. Télen

*A táj mint egy hulla fekszik,
Istennel nem vetekszik
A kifáradt gondolat.*

(T él.)

S persze, amint egy fellegrésen áttör a nap,

*Egy sugár csak mi aláfol,
S már gyönyörben reng a távol,
Meglapul az égi had.*

(T él.)

De nem kevésbé ragadja el Komjáthyt a vihar. A fény mellett ez a másik kulcs-szava, s a kettő néha majdnem rokonértelművé válik. Így mikor arról álmodik, hogy „ringatnának vad gyönyörök Napfényben, zengő viharokban.“ (191. l.) A gyönyör ugyanis nála viharrá fokozódik, a vihar pedig gyönyörre. A harag is gyönyör:

*S haragban égni, buba törni,
Villámot szórni, mennydörögni,
Oh kéj az is, az is gyönyör!
Tombolni szilaj fájdalomban,
Mely újjászül, ha öl!* (Rohan a nap.)

A fény és vihar rendszerint együtt is jelenik meg képzeletében:

*Lángviharok zúgtak felettem,
Az örök fény visszfénye lettem.* (22. l.)

Mert Komjáthy nemcsak élvezni, rombolni is vágyik: nem kéjenc ő, hanem harcos, akinek a szabadság, a dac, a harag az eleme. Számára a „magyar“ név is „virágot s vést kavart“, „ünnep és vihar“ (187. l.); csókjai nyomán vihar kél (*Vallomás*), a gyönyörrel teljes jövődőt úgy jellemzi: „haragja fergeteg“ (*Tudom, hogy eljön*). De legszebb vallomásait a viharhoz *Jóslat* és *Viharének* c. már idézett költeményeiben találjuk:

*Ah itt van, itt az én időm!
Zúg az ítélet rémítőn:
Sápadjon minden el!
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe:
Vesszen, aminek veszni kell.*

Számára a vihar gyönyöre nem a nagy természeti erők megnyilvánulásán érzett esztétikai élvezet, vagy a fiziológiai felélénkülés kéjérzete, hanem a korhadt régi dolgok pusztulásán érzett szellemi gyönyörűség. *Viharénke* a forradalom viharadarának éneke.

Nyelvi találatainak erejét, hatását fokozza verselési művészete. Írás előtt mintha hatalmas ritmuslendület fogná el, s ezt épúgy kénytelen kivetíteni, mint eszmei, érzelmi mondanivalóját. Megesik, hogy a Komjáthy-vers strófékon át tartalmilag üresen zakatol, illetve a már elmondottakat ismétli, de a ritmus akkor is erőteljes és magávalragadó. A Komjáthy-vers megfejtése ezért részben a ritmusa megfejtése: azé a jelenségé, hogy verse, főképp a sikerült helyeken, rántör s átfut rajtunk, mint egy roham, mint egy tűzáram, elkap és megforgat, mint egy forgósél, mely forgása közben egyre magasabbra visz, végül belehajt a végtelenbe. Csengő énekszavával annak az eufóriának kifejezője, amely jellemző életérzése. Milyen eszközökkel éri ezt el?

Teljes magyarázat helyett egyelőre csak néhány megfigyelésre szorítkozunk: Komjáthy túlnyomólag jambust használ verseiben, s az átlagnál gondosabban kezeli azt. Már most a mámorossá szilajodó gyors forgás benyomásában, amelyet verse kelt s amely jól illik a többnyire újjongó tartalomhoz, része van annak, hogy többnyire rövid, négyes és négyésfeles jambikus sorokat ír, ami az olvasót sűrű fordulatokra készíti. Mert természetesen más fiziológiai hatása van Tóth Árpád mélabúsan vánszorgó hosszú niebelungi sorainak, mint az aránylag rövid Komjáthy-sorok heves, gyors pergésének. A dallamosság gyönyörű hatásait éri el olykor azzal, hogy addig ismeretlen merészséggel néha daktilust és anapestust vegyít a jambus közé, az olvasót ezzel szaporább szövegmondásra kényszerítve, pl: *Játsszék a vész vad keze rajta* (11. l.), *Nem látott engem semmi sem, Vad télvizek árjai mostak, A nyegle hősök rámtapostak, Nem alszik a fáklya, csak lefordult, Majd eljön még az én napom* (27.). Még jóformán gyerekfővel írja a következő strófát, mely szintén bizonyítéka, hogy füle sugallatára mindig meg merete szegni az iskolás verstan szabályait:

*Téged a tánc, a zene csábít,
Engem az éj, a néma sír;
Téged az élet zürzaja kábít,
Míg engemet mosolyra bír! (40. l.)*

Ugyanabban a ciklusban: „*Hervadsz. Halaványul a szépség, Sápad a fény is arcodon*“ (43.) „*A füst szabad: nem köti törvény, Mint tégedet, ó föld fia!*“ Vagy: „*Kövessd a füstöt! Illanását Tanuld ki, értsd meg szellemét! Föl nem leled seholse mását: Itt a valódi bölcsesség!*“ (54—55. l.), ahol az első három sor szabályos jambusai után jólesően kezd táncba a negyedik sort váratlanul kezdő daktilus. Talán még szebb ez a versszak:

*Nevem a csillagokba írom
S emberszívekbe égetem,
És túl időkön, túl a síron
Terjed hatalmas életem,*

ahol a strófa rövid szótagok puha talpain könnyedén emelkedik fölfelé, majd a harmadik sortól kezdve a sor kettéoszlása és a „túl“szóra eső hangsúly következtében meglássúdvá, komoly szárnyecapással száll tovább a magasba.

E tudatos kis technikai merészségeknél azonban, amelyeket ifjúkora óta alkalmaz, nagyobb jelentősége van annak, hogy jambikus verseiben az időmérték és a hangsúlyos ritmus úgyszólván többszólamú együttesben harsog. Ennek forrása, hogy gyakori felkiáltó és óhajtó mondatai miatt a logikai nyomaték szokatlanul erős és oly szabályosan ismétlődik nála, hogy ezáltal önkéntelenül már-már hangsúlyos ritmus is keletkezik a jambikus felszín alatt. A *homályból* c. költeményének első versszaka pl. 1+3+5, 4+4, 1+4+4,

4+4 ütemezésű, tehát az ősi nyolcasra emlékeztető sorokra oszlik; de ugyanakkor jambikus lejtése is tisztán érezhető. Horváth János jellemzése szerint a jambusban a magyar ritmusérzék hatása alatt oly ritmusváltfaj jött létre, „mely többé sem az átadónak, sem a felvevőnek ritmusrendszerével nem egyezik teljesen s a ritmusképző tényezőknek csak egyikével (időmérés,) rendelkezvén, versjellegéből is veszít, a zenei ritmusú verstől a „beszélt“ vers fajtájához közeledvén.”¹²² E leírás találóan jellemzi a magyar átlagjambust; nem úgy Komjáthyét, mely, ellenkezőleg, az időmértéknek is megadja, ami az időmértéké, meg hangsúlyos ritmust is ad. Az ő versének ritmusa ezért általában olyankor legszebb, mikor az értelmi hangsúly beharagsog a jambusba, mint pl.:

*Felölem nyílhatnak a rózsák,
Loboghatnak a csillagok,
Fényük hiába pazarolják,
Én már csak a tied vagyok! (203.)
Mert új világ: új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk. (282.1.)*

Alighanem ez a kétszólamúság magyarázza a következő versszak elbájoló zenéjét:

*Gyönyör reám! Áldás a dalnak,
Melyben a bánat kéjeleg,
Bűbajos mély zenébe halnak
Az átvirrasztott éjjelek.
Játsszék a vész vad keze rajta,
Gyönyört lehel a költő lantja;
Áldott, ki búját dalba önti,
Szírték között mosolygva jár,
Vihar ha jó, dallal köszönti,
Szívébe tör, fején sugár!
Elvérzik szívem a sebekbe,
Halóra, rózsá hull reám:
A szenvedést, a kínt is áldom,
Hogy a nagy álmod láthatám! (11. 1.)*

A metrika hatását jól támogatja sajátos mondattana. Így versei érzelmtől kicsattanó benyomásában is része van annak, hogy mondatai feltűnően gyakran felkiáltók vagy óhajtók. Ahogy Vajda János kedvenc írásjele a kérdő-

¹²² Magyar ritmus, jövevény versidom, 1922. 65. l.

jel, az övé a felkiáltójel. Fontos eszköze az oly gondolatrítmus, amelyben mellérendelt mondatok mintegy emeletről emeletre ragadnak fölfelé, míg végül rendszerint egy felkiáltójel zárja be őket. Ilyenek pl.:

*Átok a dőzsölő cudarra,
Ki elfeledte rokonát,
Ki céda lány keblén kacagja
Bús véreit, tiport honát!*

*Átok az önző gazdagokra,
Kik meg nem értik a szegényt
És nem dobják el iszonyodva
A véren szerzett nyjereményt! (109.)*

A lendület még nagyobb képtömeget sodor magával a *Siralom* utolsó hat versszakában, ahol felszólítja a világegyetemet, hogy „*sirassuk meg azt, hogy vagyunk!*“ Ugyanilyen elragadó, mégpedig egyre magasabbra ragadó hatást tesz:

*Közületek vajjon ki látott
Eróm teljében fényleni?
És üdvözülve, koszorúsan
Ki hallott engem zengen?*

*Ki látott járni pompafényben
A zúgó tengerek fölött?
Közületek ki látta lelkem
Midőn a napba öltözött?*

*Ki látta színem változását,
Midőn a lélek elragadt?
Ez elcsigázott gyöngye testen
Ki látott nőni szárnyakat?*

*Ki látott engem tűzszekéren,
Mint a prófétát egykoron?
Illést se látta minden ember,
Csak az, ki lélekben rokon. (200. l.)*

A következő versszakban megint a mondat szerkezet többszöri párhuzamosága forgat meg, mígnem egy édes szédületbe hullunk:

*De ha van szív, olyan magányos,
Oly büszke és olyan talányos,
Oly gazdag, oly boldogtalan, nagy,
És olyan forró, mint enyém,
Kit istenálmok elragadnak:
Jöjjön, szívemre zárom én!* (80. l.)

A párhuzamos gondolatritmus már átvezet a szerkezet kérdéséhez. Úgy tetszik, jellemző a Komjáthy-versre, hogy a parafrázisos előadás, illetve a motívumok ismétlődése következtében a vers sokszorosan összeszövött benyomást tesz s csak úgy cseng a gondolat rímeitől. Megtaláljuk ezt a jelenséget egy-egy strófáján belül is, mint pl.:

*Egy pont s ez unt, kopott világot
Kifordítám már sarkiból.
Egy pont: s egy új, dicsőbb világot
Támasztok létre hamviból.
Egy pontba fut itt minden össze
Szívem legmélyebb rejtekén.
Enyém a hatalom, az élet,
Egy pontban mindent bírok én! (329. l.)^{122a}*

De végigvonul egy-egy verse egészén is. Így *Eloa* c. költeményét átszövi és egységbe fonja a „ha“ kötőszó hétszeres és a „neved“ szó ötszörös ismétlődése, amivel természetesen a gondolati vonalak párhuzamossága, erős gondolatritmus jár együtt.

Komjáthy nagy versei lenyűgöző hatásának egyik titka a biztos, erőteljes szerkezetben van. Szerkesztési művészete, mely még az agyát el-elborító asszociációözönt is (pl. *Bizarr*, *Mi a boldogság?*, *Körfolyam*, *Füst*, *Az élet kéje*, *Az élet képe* c. verseiben) egységes vonalakba rendezi, több költeményében a retorika építési eljárására emlékeztet (*Siralom*, *Önvád*), s még bravurosabb az oly többtétéles verskompozícióiban, mint *A hipokritákhoz*, vagy a *Hópelyhek*, melyekben fölényes ereje szinte játékosan buktatja fölle s feleselteti egymással a különböző motívumokat. Verseiben vannak önismétlő strófák, de sosincsenek kitérések, oda nem tartozó véletlen asszociációk, a fővonal, a vers sodra mindig nyílegyenes, vagy ha látszólag elkanyarodik is, csakhamar mindig kiderül, hogy az elkanyarodás céltudatos volt, s utóbb a vers annál nagyobb erővel tör végpontja felé (*A semmi*). Ez a biztos célratörés nem hideg észmunka eredménye, inkább az erős szenvedélyé, hiszen éppen az erős sodor és a láng tör szétszóródást és akadályt nem ismerve egyenesen előre. A biztos, egyenes szerkezet nem kevésbé hozzájárul Komjáthy versei lángszerű hatásához, mint forró érzelmi tartalmuk.

S hozzájárul ehhez még valami: az a merész, kihívó hang, a hívó megszálottság, az önérzet és dac egeket ostromló, elszánt hangja, amely szintén a láng minden ellentállást áttörő útjára emlékeztet.

V.

Komjáthy Jenő 1895. jan. 21-én érkezik Budapestre és az Erzsébet-szállóba száll. Azonnal ír Palágyi Menyhértnek és Lajosnak, az utóbbinak ezt: „Kedves barátom! Tegnap érkeztem Budapestre, de nagybetegem.

^{122a} Az „egy pont“ szót én emeltem ki. K. A.

Én nem mozdulhatok, légy szíves felkeresni. Erzsébet-szálló, I. em. 15.“ Ezután a budai Erzsébet Vörös Kereszt-kórházba véteti fel magát. 26-án este 1/210-kor meghal.

Halálának oka máig ismeretlen. 1894. nyarán, mikor Pesten járt, már igen beteges volt, írja Palágyi Lajos; „az idegesség, melyet már Sztregován észleltem, még erősebb mérvben volt rajta észlelhető.“ Fia, Győző szóbeli közlése szerint volt egy tikkje: a balszemével hunyorgott; egyébként semmi ideges tünete nem volt. Felesége emlékezése szerint „1894-ben igen gyenge, beteges testalkatú volt már.“ „Állítólagos idegbajban éveken át szenvedett, de az sem fájdalommal nem járt, sem munkájában nem zavarta. Lassan, lassan hervadt, szinte észrevétlenül. Leginkább 94-ben lehetett észrevenni rajta az erős hanyatlást. Orvosi segítséget a leghatározottabban visszautasított, csak halála előtt egy héttel engedte meg, szinte az erőszaknak engedve, az orvosi vizsgálatot. Ekkor konstatálta az orvos a gyógyíthatlan idegbajt, de hirtelen és oly gyorsan bekövetkezett halálát senki sem várta. Halála előtt négy nappal utazott Budapestre, hogy a budai Vörös Kereszt-kórházban gyógyulást keressen. Ott baját nem találták súlyosnak. (Szerintem halálát siettetete egy szerencsétlen esés, mely agyrázkódással járhatott.) Élete utolsó napján Palágyi Menyhért volt betegágyánál, délután 2-től 4-ig tiszta elmével filozofáltak, s este 9 1/2-kor kiadta lelkét.“¹²³ De idegbajba nem lehet belehalni, s így a leírás nem magyarázza meg Komjáthy hirtelen elhunytát. A Fővárosi Lapok szerint halála „hirtelen, váratlanul következett be“, s ezért „a törvényszéki orvostani intézetbe vitték, ahol fel fogják boncolni.“¹²⁴ Hirtelen halálát sokfelé tartották feltűnőnek, úgyhogy a Pesti Napló nemsokára a következő képzeletizgató hírt közli: „Előbb idegbaját gyógyíttatta a Schwartzer-féle intézetben (ez alaptalan állítás, K. A.), később az Erzsébet-kórházba ment, ahol hirtelen meghalt. Azóta sügtak-búgtak, míg feljelentés érkezett a fővárosi rendőrséghez azzal a kéréssel, hogy exhumáltassák a boldogtalan embert.“¹²⁵ A rejtélyes halálesetet minden titokzatosságtól mentesnek tünteti fel Palágyi Lajos késői visszaemlékezése. Eszerint Komjáthy betegségét, míg élt, nem tudták megállapítani, de a boncolás kiderítette, hogy beteg volt egész szervezete, alig volt szerve, amelyen ne lett volna kóros elváltozás.¹²⁶

A Kerepesi temetőben földelték el. Temetésén csak özvegye, egy árvája sa két Palágyi volt jelen.^{126a} Volt munkahelyei színhelyén sem sejtették, ki veszett el benne. A balassagyarmati Nógrádi Lapok és Honti Híradó gyász-híre éppúgy elárulja ezt, mint a Nyitra megyei Közlöny kis híre, amely

¹²³ Id. cikk.

¹²⁴ 1895. jan. 29.

¹²⁵ 1895. febr. 13., a Különfélék rovatban. — A boncolás jegyzőkönyve, sajnos, nem található.

¹²⁶ Magyar Hírlap. 1928. jun. 10

^{126a} Magyar Szemle, 1895. febr.

utóbbi csak azt tudja kiemelni, hogy Komjáthy mindig részt vett a szentimentális magyar társaskör mozgalmaiban.¹²⁷ Csak Pólyik Imre szentimentális albíró átértzett verse siratja el:

*Szívemre száll fájó, nehéz ígélet...
Lelked sasszárnya érintette meg.
Körültem annyi sár, piszok, salak,
S a tespedés rút ingoványa rémít.
Költői lélek mit keresne még itt,
Ahol borongva járni láttalak?
Csudálatos sors, kezdet s végezet
Ölekezése jelzi büszke pályád;
Nem látta a kor lelked rab-igáját,
Mely a távolban sírba kergetett.
Ott, ott van a tér, ott terem babér...
Csak oda vágytál — nyugalomra még nem, —
Hol a magas Gellérthegy bús tövében
Az íróársak büszke serge él.¹²⁸*

A Budapesti Hírlap azonban csakhamar hírt ad, hogy Komjáthy sírköve felállítására barátai és tanártársai részvételével mozgalom indult meg.¹²⁹ A sír- emléket 1897. nov. 1-én leplezték le; Palágyi Lajos sírversét vették rá:

*Ki nap valál, homályban telt el élted,
Kortársaidnak serge meg nem értett;
De itt, hová homályba térnek mások,
Kezdődik, költő, a te ragyogásod.*

1925. nov. 30-án végül a Nógrád megyei Madách-társaság kezdeményezésére a balassagyarmati polgári leányiskolán is, ahonnan egykor kiüldözték, az iskola növendékeinek adományából emléktáblát helyeztek el.¹³⁰

VI.

Komjáthy költészete nehezen hozzáférhető, vakmerően égbetörő, magános hegyorom, vakító, szokatlan fényözönben. Megtelepedni, élni nem lehet rajta, tudónk nem bírja rajta sokáig a levegőt, de a magyar irodalom tájképe szegényebb volna nélküle. Reviczky költészetével összevetve: ez jobban megközelíthető, sőt — a rajtaülő állandó ború ellenére — egészségesebb, de Komjáthy eredetibb, merészebb és csúcsaiban magávalragadóbb.

¹²⁷ 1895. febr. 3.

¹²⁸ Nyitrai megyei Közlöny, 1895. febr. 3.

¹²⁹ 1895. jan. 30.

¹³⁰ Országos Polgári iskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1926. jan.

Ama kozmikus és éteri líra egyetlen magyar képviselője ő, melynek a világek költészetében Shelley a legismertebb és legnagyobb példája. Egy sajátos érzélemvilággal, egy átszellemült, rajongó lélek megnyilatkozásaival gazdagította költészetünket. A legtettelebb magyar líra az övé. Ő maga találóan jellemezte:

*Dalom, e túlvilági ének,
Szokatlan gyarló embereknél,
Mert csupa fény és csupa lélek.*

Szinte érzékelhető benne, hogy egy lélek hogyan tör felfelé, elszánt akarrattal, mint a láng. Szenvedélyes, merész lendülete gyakran ellenállhatatlanul ragad magával: Így *A homályból*, mely legtöbb motívumának remek összefoglalása, *Hurrá, Siralom, Dal, Önvád, Koldus, Hagyjatok élni*, stb. verseiben. Sajnos, néha nemcsak egyedülálló, hanem kuriózumszerű is, mert lángja egy eszmei légvár körül lobog.

Költészetének u. i. csak egyik része leplezi le a társadalmi valóságot, másik része meghamisítja az ember és világ viszonyát. Célzata ugyan itt is egészséges: az emberi érték védelme a szétzúzó, gonosz erővel szemben. De hamis utat választ e védelemre: a földi harc összes útjai el lévén zárva előtte, vélt egék felé téved s nem létező „istenülés“-ek káprázatában keres vigaszt. Részes volt ebben, hogy érthető okokból nem talált kapcsolatot a néppel, csak részvétével jutott el hozzá, s nem tudott átlépni értelmiségi korlátain.

Mégis, ha felidézzük a századelő magyar irodalmi életét, melyben Szabolcska Mihály lapos jámborsága, Ábrányi Emil szépen csengő közhelyei, Makai Emil és Farkas Imre zsúrpoézise és — igényesebb körökben — Kiss József tagadhatatlanul újszerűbb és artisztikusabb lírája voltak az ünnepektől értékek, megértjük, hogy az érzés és gondolat nagyobb lángjára vágyó fiatalság elragadtatva figyelt fel Komjáthyra. Meg kell azonban állapítanunk, hogy egyoldalúan, sőt olykor ferdén látták egyéniségét. Költészetének épp a délibábos része ragadta el őket, irrealitása, különös, ritkatűzű színei. Csak a „népnemzeti“ és a zsúrpoézis alacsony szintje fölé szárnyaló, magasigényű költőt, a kivételes és különös egyént, a tömeg fölé emelkedett ezoterikus szellemet, az egyéniség arisztokratáját látták benne. Lélekkel telített magas költészetre törekedve, elsősorban benne találtak példát arra, amit ők maguk akartak megvalósítani. A Komjáthy harci törekvéseit körülvevő misztikus burok és saját társadalmi közömbösségük miatt nem vették észre, hogy Komjáthy harcos is volt.

Nem véletlen, hogy elsősorban az ezidőben még — saját későbbi vallomása szerint — misztikus Juhász, továbbá Kosztolányi és Babits rajong érte, lát benne példát az elmélyedő lírára, elődöt a provincializmus elleni harcban s vesz át tőle érzéseket és szókinccset. Juhász a gondolati nagyigényűségének hódol s talán az ő példájára állítja költészete középpontjába a végtelen fogalmát. Kosztolányi tévesen a tömeget megvető arisztokratikus

egyéniséget csodálja benne, „azt, akinek a gondolkodás és érzés kiválasztottjai az ő közönsége“¹³¹, egyik-másik korai verse, így a *Bölcsesség* és *Győzelem* valóságos parafrázisa Komjáthynak.¹³² Babits nyelvjátékokat les el tőle, amelyek nem is jellemzőek A homályból költőjére, olyan fordulataiból tanul, mint: „Ahol nem gond a gondolat, nem sért az érzet, Nem bűn a bűv, nem fáj a fájdalom“, „Hol végtelen korokká s végtelen körökké“, „Az ég egy roppant kriptabolt“ (v. ö. Babitsnál: „A szürke ég ma roppant kriptabolt“).

De Komjáthyban a lázadás nagyobb tüze égett, mint bennök. Önistenítése ellenére ő nem az elszigetelt egyéniség apostola volt. A költészetben nem művészkedést látott, hanem az emberiség irányítóját. Megrendülve élte át a társadalmi nyomort, felháborodva az elnyomást, a hivatal packázásait és az egyház gőgjét, gyűlölettel a burzsoa értetlenséget és pompázást, új államért harcolt s még „istenülés“-ével is a hatalom ellen védekezett. Így aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy utódai közül voltakép Ady állt hozzá legközelebb.¹³³ Bár nem ismerjük nyilatkozatát, amely Komjáthy különös nagyrabecsüléséről tanúskodnék, és az Illés szekérének jellegzetes képén kívül talán csak egy jelentős szót és fogalmat vett át tőle: az „istenülést“.¹³⁴ De Ady éppúgy szenved a roppant társadalmi ellentmondások és a reakció hazai uralma miatt, épp oly egyedül van Budapesten, mint Komjáthy Szenicen, egy vakszemű tömeg közepette éppoly egymaga sóvárog egy haladottabb világért, szintén messiásnak érzi magát és fojtogató szegénysége ellensúlyozására ő is istenülni igyekszik, s végül ő is kozmikus távlatokat nyitogat költészetében. Persze Ady, aki már nem értelmiségi, hanem népi szempontból nézi a társadalmat s akinek a társadalmi és lélektani tisztánlátás egyik legnagyobb ereje, nem hajlandó önámításra s egy álboldogság önhipnózisa helyett átérzi a maga messiássága tragikus voltát. De Komjáthy így is, kisebb realitás-érzéke, bizonyos osztálykorlátai és jóval kisebb művészi ereje ellenére is, inkább Ady, mint Kosztolányi vagy Babits előfutára.

¹³¹ Magyar Szemle, 1906.

¹³² Négy fal között, 50–2. l.

¹³³ Komjáthy hatását Adyra már FÖLDESSY GYULA hangsúlyozza *Ady minden titkai* c. könyvében, 67. l.

¹³⁴ Az „istenülés“ szerepéről Ady költészetében bővebben írtam *Új magyar líra* c. könyvemben, 57. l.

TOLNAI GÁBOR:
AZ EGYETEMI IRODALOMTÖRTÉNETI TANKÖNYV
MŰFAJÁNAK KÉRDÉSE

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége határozatot hozott irodalmunk története nagy kézikönyvének elkészítésére. A kézikönyv elkészítését megelőzően — ugyancsak az Akadémia Elnökségének határozata értelmében — el kell készíteni egyetemi oktatásunk céljaira a magyar irodalom története négykötetes tankönyvét, 1956. végéig, összesen 140—150 ív terjedelemben. A munkálatok felelőséül *Tolnai Gábort*, az egyes kötetek főszerkesztői, illetőleg szerkesztői teendőinek ellátására pedig a következőket jelölte ki az Akadémia vezetősége:

I. kötet (Az ősköltésztől — Bessenyeiig) *Kardos Tibor, Klaniczay Tibor*,
TOLNAI GÁBOR,

II. kötet (Bessenyeitől — 1848-ig) *Baróti Dezső, Szauder József*, WALD-
APFEL JÓZSEF,

III. kötet (1848-tól — 1905-ig) *Barta János, Nagy Miklós, SÖTÉR ISTVÁN*,

IV. kötet (1905-től — napjainkig) *BÓKA LÁSZLÓ, Király István, Nagy Péter*.

Az Akadémia Elnöksége határozatának értelmében az egyetemi tankönyvvel kapcsolatos munkálatok még 1953. nyári hónapjában megindultak. Igen nagyszámú irodalom-történész, régi szakemberek és fiatalok kaptak megbízásokat előmunkálatok, irodalomtörténetünk különböző feltáratlan kérdéseinek felkutatására és kidolgozására. Az előmunkálatokat végző szakemberek közül többen már el is végezték a rájuk bízott feladatokat.

*

Egyetemi irodalomtörténeti tankönyvünk előmunkálatai során legsürgeőbb feladatunk volt: kialakítani a feldolgozási módszert, azt a műfajt, amely a tankönyv létrehozásakor minden munkatárs részére kötelező érvényű.

A négy nagy kötetben feldolgozandó anyag irodalmunk fejlődésmenete szerint különböző kérdéseket vet fel, a műfajok természete, a kifejezőeszközök, az irodalom fejlődésének törvényei más és más feldolgozási részletmódszert, más és más műfaji részletmegoldást igényelhet. (Pl. A központosított monarchia irodalmának elemzésekor mást, mint a felvilágosodás kora, mást a kapitaliz-

mus, vagy megint mást, mint az imperializmus irodalmának elemzése és szintézisbe egyesítésekor.) Az eltérés azonban csak a műfaj rész megoldásánál jelentkezik. Az egész műnek egységes szempontú analízist kell nyújtania és az analízisnek egységes szempontú szintézisben kell foglaltatnia.

1. Általános vonásokban milyen feldolgozási módszerre, milyen műfaj kialakítására kell törekednünk irodalomtörténetünk első marxista-leninista megformálásakor. — Olyan műfajt kell kialakítanunk, amely irodalomtörténetünknek helyes marxista-leninista analízisét alapvető marxista-leninista szintézisbe egyesíti. Szintézisünknek tükröznie kell irodalomtörténetünk egészén, az irodalom alkotásain keresztül a régi és az új harcát, a népi elemek jelenlétét és előtérbenyomulását, a népköltészetet, a realizmus fokozatos kibontakozását, irodalmunk nemzeti jellegének kérdését, az irodalmi nyelv fejlődését.

2. A periodizáció kérdésének megoldása további munkálataink során a legsürgősebb teendő. Éppen ezért az Irodalomtörténeti Társaság négy munkaközössége a legközelebbi jövőben meg fogja vitatni az egyes korszakok periodizációs kérdéseit. Az egyes munkaközösségek vitáinak eredményét a szakemberek széles nyilvánossága előtt is meg fogjuk tárgyalni. A periodizációs vitákat úgy fogjuk megrendezni, hogy a viták során kialakuljon irodalmunk fejlődésrajza. A kialakított periódusokon belül rendezendő a korszak irodalomtörténetének anyaga, általános elvi problémái, a korszak analízise és szintézise. A periodizációnak szem előtt kell tartania, hogy a tankönyv négy kötete nem jelent négy elvi egységet, a négy kötet csupán az egyetemi oktatás szükséglete szerinti tagozódás. A tankönyv létrehozása során a korszakokat, a periódusokat kell alapvető egységnek tekinteni. A periódusokon belül következnie az anyagot tárgyaló fejezetek az irodalomtörténeti anyag logikai rendjében.

Irodalomtörténetünk periodizációjánál alapvető szempont, hogy ne az úgynevezett „történelmi katasztrófák“, hanem a nagy megmozdulások, a fellendülések legyenek a periódusokat kezdő jelenségek.

3. A világirodalom nem rekesztendő ki, s nem is rekeszthető ki tárgyalásunkból. Ugyanakkor, amidőn fejtegetésünk az irodalmat a magyar társadalom, az osztályharc tükröződéseként magyarázza, utalnunk kell a világirodalomra, az orosz irodalomra és a szomszédnépek irodalmi fejlődésére.

Nem feledkezhetünk meg arról sem — eddig alig vettük figyelembe —, hogy Magyarország soknemzetiségű állam volt. A magyar irodalom elemzését nem lehet elszakítani a velünk együtt, hasonló társadalmi feltételek között élt népek irodalmával való összefüggésüktől; meg kell rajzolnunk a párhuzamosságokat, ki kell fejteni, hogyan jelentkeztek a mi irodalmunkban megvalósult formák az ő irodalmukban? mit kapott a magyar irodalom tőlük? miként segítette a mi irodalmunk az ő irodalmuk fejlődését?

Feldolgozásunk során történelmi módszert kell alkalmaznunk. Irodalmunk fejlődését kell bemutatnunk; a hangsúlyt az irodalomtörténeti fejtegetésekre kell helyezni. A történetiség előtérbehelyezése nem zárja ki, sőt szűk-ségessé teszi írói arképek megrajzolását. Az írói arképekben azonban nem valami statikus, hanem történelmi ábrázolásra kell törekednünk. Az arképek nem lehetnek szintézisen belüli „kis monográfiák“, hanem a szintézis fejezetei; hangsúlyozva az írónak az előzményekhez, az örökséghez kapcsolódó szálait ugyanúgy, mint előremutató vonásait.

5. A burzsoá irodalomtörténetírás kritikájának, valamint az irodalmi művek szövegkiadásainak, az irodalomra vonatkozó irodalomjegyzéknek helyet kell kapnia a tankönyvben. Az irodalomjegyzék (technikailag a fejezetek végén helyezendő el) nem léphet fel a teljesség igényével, csupán a fontos, a lényeges irodalmat kell megadnunk, azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyekről az egyetemi hallgatóknak tudniuk kell. Szem előtt kell tartani azonban azt a szempontot is, hogy kibontakozzék a hallgatók számára az irodalomtörténeti kutatás egyes kérdésekre vonatkozó története. Ily módon bibliográfiánk nem lesz száraz felsorolás, hanem a felsorolás tartalmazni fog rövid, néhánymondatos értékeléseket is. A nagyigényű burzsoá feldolgozások bírálata esetenként szerepelhet a fő szövegben is, a fejtegetések menetébe illesztve.

6. Az anyag elrendezését illetően a következő szempontok alakultak ki: minden periódus és alperiódus általános fejezettel kezdődjék. Itt kell helyet kapniok a korszakra vonatkozó általános kérdéseknek. Itt kell bemutatni a világirodalom rövid összefoglalását, az orosz és a szomszéd népek irodalmának fejlődését, a mi irodalmunkkal való összefüggéseit. Ugyancsak itt kell szólni ilyen kérdésekről, mint a renaissance, barokk, felvilágosodás, romantika, stb. A hazai kép általános megrajzolását az irodalmi élet ábrázolásába foglaljuk bele: a történelmi és társadalmi fejlődésnek az irodalom fejlődése szempontjából legfontosabb momentumait. (Részletes történelmi és társadalmi elemzés nem szükséges, mivel az egyetemi történelmi tankönyv meg fogja előzni az irodalomtörténeti tankönyvet.) Az irodalmi élet képében részt kell kapniok a kulturális kérdéseknek; képzőművészet, zene, színház, népköltészet, írásjelrendszer, könyvtörténet, tudomány, oktatás, hírlap- és folyóiratirodalom, stb., stb. Szó lehet arról is — korszakok szerint változva —, hogy a fenti kérdések egyike-másika külön fejezetben tárgyalassék. Föltétlenül külön fejezetben kell foglalkozni az egyes periódusok műfaji kérdéseivel. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében az egész tankönyvben szedéstükrön kívüli kis címek alkalmazandók.)

A fenti általános fejezet vagy fejezetek nyqmásában kell következnie a tulajdonképpeni irodalomtörténeti fejezetnek, mégpedig olyan periódusokban, ahol a nagy arképmegoldás, illetőleg kisebb arképcsoportok együtt-tárgyalása a megfelelő: — az arképmegoldásoknak, ahol a műfajok szerinti tárgyalás a megfelelő, ott a műfajok szerinti tárgyalásnak. A fejezeteket részletes elren-

dezésére még nem teszünk általános javaslatot. A tankönyv egyik felelőse konkrét anyaggal kapcsolatban kidolgoz azonban a közeljövőben egy prospektet, azt meg fogjuk vitatni, és a vita alapján alakítjuk ki a végleges megoldást.

A tankönyv célja érdekében — ugyanakkor, amidőn irodalmunk első marxista-leninista szintézisét adjuk —, szem előtt kell tartanunk az egyetemi oktatás szempontjait. A közvetlen célnak kifejeződésre kell jutnia munkánk módszerében, a mű didaktikai szempontjaiban ugyanúgy, mint stílusának megvalósításában. A tankönyv stílusa nem lehet essaystílus, sem a pozitivistá irodalomtörténetírás érzékeltetésére képtelen „stílusa,“ de ugyanúgy nem az egyetemi oktatásba is beférkőzött bürokrata: „jelentés“, „feljegyzés“-stílus. Egy próbafejzet megvitatásával ki kell alakítanunk egyetemi irodalomtörténeti tankönyvünk megfelelő stílusát.

ÉVFORDULÓK—MEGEMLEKEZÉSEK

ZSIRAI MIKLÓS

SIMONYI ZSIGMOND EMLÉKEZETE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. április 20-án — Simonyi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából — tartott felolvasó ülésén

Érthetően súlyos zavarba eshetett az a magyar, aki 100 évvel ezelőtt, Simonyi Zsigmond születése táján arra az itt is, ott is szorongó balsejtelmekkel felvetett efféle kérdésre próbált választ adni: milyennek is várható a magyarság jövője, különösen pedig a magyar nyelv sorsának alakulása? — A szabadságharc leverését követő elnyomás magyar áldozata egyéni vérmérsékletétől, ítélőképességétől, történelmi tájékozottságától függő helyzetképet adott. Akadt bizony borúlátó, aki HERDER sötét jóslatának közeli beteljesedésétől félt, de szépszámban voltak olyanok is, akik a tapasztalatokra hivatkozva hittek a nép ellenálló erejében, akik egyre szilárdabb meggyőződéssel hirdették, hogy a nép ismét meg fogja védeni az ősök drága örökségét, az anyanyelvet, hogy ez a nép megint kitermel magából tanítókat, vezetőket, akik a reformáció-korabeli prédikátorok, a kigúnyolt SAJNOVICsok és GYARMATHIK, szerencsétlen sorsú RÉVAIK és REGULYK nyomába lépve teljesítik hazafias kötelességüket: tanulmányozzák, gondozzák, fejlesztik a nyelvet s ezzel egyengetik a művelődés és fejlődés útját.

Ma már tudjuk, milyen gyorsan beigazolódott ez a vakmerőnek tetsző önbizalom: HUNFALVY PÁL meggyőző érvei és céltudatosan buzdító fáradozásai felrázták a zsibbatag kedélyeket, úgy, hogy az „Új Magyar Múzeum“ már 1851-ben joggal hirdetheti: „Élünk s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék.“ — A nemzet előtt álló nagy feladatok sorában első helyen említi HUNFALVY a nyelv védelmét, a műveltség terjesztését, a tudományok és művészetek fejlesztését. A felrázás és építő toborzás e szakaszán ő maga járt elül jó példával: előadásokat tartott, nyelvtudományi fejtegetéseket írt, magyar nyelvtudományi munkatervet dolgozott ki, szervezetbe próbálta tömöríteni az együttműködésre vállalkozó híveket, majd amikor sikerült az érdeklődést fölkeltenie, 1856-ban „Magyar Nyelvészet“ címen folyóiratot indított. Nemcsak szerkesztette ezt az első magyar nyelvészeti folyóiratot, hanem egy darabig a cikkek többsége is az ő tollából került ki. A legváltozatosabb kérdéseket tárgyaló tanulmányok: általános nyelvészeti, leíró nyelvtani, összehasonlító-történeti, nyelvpedagógiai fejtegetések, nyelvjárási ismerte-

tések, tájszó-közlemények alatt csakhamar új nevek is kezdtek feltűnedezni, mint Riedl Szende, Fábíán István, Torkos Sándor, Lugossy József, Budenz József, Szilády Áron, Finály Henrik, Ponory-Tewrewk Emil, stb., bizonyítékául a szerkesztő toborzó ügyességének és a mozgalom fokozatos népszerűsödésének. A lényegileg magánvállalkozásnak tekintendő „Magyar Nyelvészet“-et 1862-ben az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága kiadásában megjelenő „Nyelvtudományi Közlemények“ váltotta fel. A magyar nyelv tudományos vizsgálatának jövője ezzel biztosítottnak is látszott, kivált amikor a lelkes, de részben műkedvelő munkatársakhoz évről-évre növekvő tekintéllyel csatlakozott a virágzó németországi összehasonlító-történeti iskola módszerében tökéletes jártasságú Budenz József is.

Csak 10 évvel a „Nyelvtudományi Közlemények“ megindulása után, a szigorúan tudományos föladatok mellett került sor az eleinte meglehetősen háttérbe szorult, de rövidesen egyre sürgetőbben jelentkező gyakorlati nyelvészeti kérdések megoldására.

Ekkor már diadalmasan befejeződött Kazinczyék nagy nyelvújítása, a magyar művelődéstörténetnek ez a forradalmi lüktetésű fejezete. Üdítő sugara annak idején felpeszdítette szellemi életünk egész vérkeringését, irodalmi nyelvünk pedig kiszabadulva a mesterkéeltség békóiból és az idegen szépségek bűvös légköréből, csodálatos virágzásnak kezdett indulni. Ám a lendületbe jött magyar nyelvújítás nem állott meg a szükséglet és lehetőség határán: lódult tovább a hebehurgya szófaragások és a nyelvünk egész rendszerét megcsúfoló hóbortos „szócsintan“ szakadéka felé. Ennél az ámokfutó szertelenségénél is rombolóbb hatást tett aztán az önkényuralom kormányzati politikája, az iskola és a hivatalok elnémetesítése, s nyomában a magyar szókincs és mondatforma rohamos megfertőzése. A kétoldalról támadó veszedelemmel szembeszálltak ugyan az írók és tudósok — azok is, akik az észszerű nyelvújítás hivei voltak —, de hamarosan kitűnt, hogy a nyelv fáját gyökerétől bimbajáig ellepő élősdieket csak jól megszervezett hadjáratokkal lehet kiirtani. — A tisztító munkára a Tudományos Akadémia vállalkozott: a 60-as években két ízben is pályázatot hirdetett a helyes magyarság kérdéséről, mivel azonban ez a tüneti orvosság gyengének bizonyult a járvány ellen, SZARVAS GÁBOR szerkesztésében 1872-ben megindította a hatékonyabb gyógymódnak tetsző Magyar Nyelvőr-t.

Mit akart SZARVAS GÁBOR Nyelvőrje? „Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; a hol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetett, a tisztaság előmozdítását; akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben elkészíteni, az által, hogy anyagot gyűjtünk s a függőben levő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk;

mind ezt pedig a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével akarjuk megvalósítani“ (Nyr. I, 1.).

Ez volt a SZARVAS GÁBOR-féle új *ortológia* tömören megfogalmazott munkarendje, s tudjuk, hogy az állhatatos erőfeszítés meg is hozta a kívánt sikert. A Nyelvőr keresztül-kasul gyomlálta a magyar köznyelvet, a tudomány, a szépirodalom, a hírlapok, az iskola, a hivatalok nyelvhasználatát és nem ismert kíméletet. Üldözte a pongyolaságot, a tudatlanságot, az idegen majmolást; üldözte érvvel — ha érdemesnek ígérkezett, elmésséggel —, ha kellett, gyilkos pellengérrrel —, ha más nem használt. A félelem, a szégyen gondosságra készítette az írókat, felébredt a felelősség érzése, magyar közügyé emelkedett a nyelvhelyesség kérdése.

Haláláig Szarvas volt a mozgalom lelke. Vezérnek született, vezérré avatta széleskörű műveltsége, az elvi kérdésekben megalkuvást nem ismerő eltökéltsége, megvesztegethetetlen nyelvérzéke, szívóssága, bátorsága és az ellenfelet is lenyűgöző stílusművészete.

Nem csupán az indító-vezető érdeme, hogy annakidején felismerte a helyzetet és helyesen állapította meg a taktikai tennivalókat. A küzdelem győzelemhez vezető folytatása szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult az is, hogy mindkét harci fővonal — egyfelől a szigorúan tudományos történeti-összehasonlító nyelvészeti, másfelől a gyakorlati nyelvművelési — egyformán az egyetemes nemzeti érdekek kielégítéséért folyt, az általános kulturális fejlődés ügyét szolgálta, s ezért itt is, ott is akadhettek megértő mozgalmi munkatársak, tehetséges tanítványok, akik jóban-rosszban a vezetők mellett állottak, dolgoztak, kifejlődtek, hogy utóbb a vezérek helyére állva a lényegileg azonos rendeltetésű két harci vonalat szerves egységbe fonják, továbbfejleszték és győzelemre segítik.

Ezen a ponton érünk el Simonyi Zsigmond nevéhez

Élete és működése, viszontagságai és eredményei hű képet adnak a korabeli Magyarország fejlődéstörténeti viszonyairól, áramlatairól, a haladó erők és a maradiság tusájáról, de szemléltetik az emberi művelődés feltartóztatathatatlanságát, vele együtt tudományunk lépésről-lépésre megfigyelhető előrejutását is.

*

STEINER (utóbb: SIMONYI) ZSIGMOND 1853. január 1-én született Veszprémben. Ott szerezte elemi iskolai ismereteit s a középiskola alsó tagozatát is ott végezte. Mivel a veszprémi piarista gimnázium akkoriban csak négy osztályos volt, 1867-ben Esztergomban folytatta tanulmányait. A kortársak visszaemlékezéseiből megállapíthatóan „sovány, gyöngye testalkatú, de szép piros arcú, kedves fiú volt, olyan szemérmes és szerény, mint bármely

jólnevelt leányka. Az iskolában a társai kivétel nélkül mind szerették, büszke volt rá az osztály“ (BURÁNY GERGELY: Nyr. 48, 186. l.). Kerülte a diákszórakozásokat, kirándulásokat, viszont annál nagyobb kedvvel olvasott, tanulgatott franciául, angolul. „A megtanulandó szavakat dirib-darab papírokra jegyezte. Ilyenekkel tele volt minden zsebje. Ha egyedül ment valahova, útközben ezeket húzogatta elő. Mindig tanult“ (uo.). Ezidőtájt mérnök szeretett volna lenni, de nem tudni, VI. osztálybeli kiváló magyar tanárának befolyása alatt-e, vagy a következő évben már Budapesten Szarvas Gábor iskolájában Szarvas határozott és vonzó egyéniségének hatása alatt-e, lemondott ifjúkori ábrándjáról és 1870-ben a bölesészeti karra iratkozott be. Négy évig folytatott klasszika-filológiai és magyar nyelvészeti meg irodalomtörténeti tanulmányokat, ám közben végzett kitartó munkájával nemcsak a pályára képesítő szakismeretek alapjait sikerült leraknia. Amint később „áldotta kegyes végzetét“, hogy jövője alakítását Szarvas Gábor kezébe adta, éppígy áldhatta a jó szerencsét, hogy az egyetemen tudományunk történetének talán legnagyobb nevelő tehetsége, Budenz környezetébe került. Az egykori tanítványok egybehangzóan hálás nyilatkozataiból, az eddig közzétett levelezési anyagból és mindenekfölött az eredményekből megítélhetjük, mit is köszönhet a magyar tudományosság Budenz nevelő példaadásának, hatalmas tudásának, céltudatos és magával ragadó buzgóságának, közvetlen modorának és önzetlen emberségének. — SIMONYI is élvezte ezeknek az erényeknek jótéteményét: szívvel-lélekkel belemélyedt a nyelvészeti tanulmányokba, az ismeretszerzés és terjesztés munkájába, magábaszívta a fejlődést biztosító önálló alkotás gyönyörét és az emberi szolidaritás iratlanul is kötelező parancsait, hogy ezt a fennkölt szellemet sugározza majdan a saját tanítványai felé is.

Itthoni egyetemi tanulmányait elvégezve SIMONYI 1874. őszén két évig tartó külföldi tanulmányútra indul. Az első évet a lipcsei egyetemen tölti, 1875. végén Berlinbe telepszik át, végül 1876. tavaszán Párizsba költözik, ahonét az év augusztusában tér ismét haza. — Erre az útra Budenz tanácsára vállalkozott s a szükséges világlátás, tapasztalatgyűjtés mellett az volt vele a célja, hogy megismerkedjék a nyugati egyetemek életével, kivált pedig a nyelvészeti tanulmányok új irányjaival, friss eredményeivel. Szorgalmasan hallgatta Curtius, Ritschl, Lange, Overbeck, a francia Bréal és Újfalvy Károly előadásait, bekapcsolódott Curtius nevezetes egyetemi tanulókörének munkájába és derekasan részt vett Bréal szemináriumi gyakorlatain is. Ezek a külföldi egyetemeken szerzett tapasztalatok és szakirodalmi tanulságok jelentékenyen kitágították SIMONYI látókörét és megtermékenyítették későbbi munkásságát.

Következményeiben nagyon eredményes lett a lipcsei tanulókör munkarendjével való megismerkedés. Curtius *Grammatische Gesellschaft*-ja önként jelentkező haladottabbakból állott. Simonyi ottjártakor mintegy 15 tagja volt,

akik hetenkint tartandó üléseken bemutatták a szemeszter elején választott szakkérdésről írt tanulmányukat. Az előadást vita követte, amelyen a professzor is előadta a maga bíráló észrevételeit és gondolatait. Ezek az összejövetelek, amelyeken SIMONYI is aktív részt vett, mindig ösztönző hatásúak voltak, s nem egy nevezetes klasszika-filológiai vagy általános nyelvészeti tanulmány csírájának bizonyultak. B u d e n z-hoz írt beszámoló levelében hozzá is fűzi SIMONYI: „S én úgy hiszem, ha prof. úr régi tervét valósítja és szintén összeállít ilyen önkéntes társaságot: ennek minden esetre nagy haszna volna s annival nagyobb, mert az ugor nyelvek terén sokkal több a teendő, az összeállítandó és összehasonlítandó anyag, úgy hogy véleményem szerint a legtöbb dolgot nem csak 'anregungot', hanem becses és használatos tudományos eredményt vagy legalább anyagot teremne“ (RUBINYI: NyK. 53, 279. l.). Ismeretes, hogy az önálló munkára nevelő effajta eljárás B u d e n z gyakorlatában is fontos szerepet játszott s utóbb SIMONYI „Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság“-ában milyen virágzóvá és gyümölcsözővé fejlődött ki.

Ennél az életrevaló pedagógiai újításnál azonban sokkal egyetemesebb jelentőségű az az elméleti tanulság, amelyet SIMONYI németországi tanulmányútján szerzett, megszívelt és munkásságában itthon is meghonosított. A német szakemberek közt éppen SIMONYI tanulmányútja idején heves harc folyt a nyelvi jelenségek értelmezése kérdésében. Abban szinte minden tárgyilagos hozzászóló egyetértett, hogy a nyelv történeti jelenség, a nyelvtudománynak tehát a régi normatív nyelvtan örökébe lépve genetikusnak kell lennie, s fő feladata „das Sein aus dem Werden zu begreifen“. Ez a tétel Bopp-ék óta nem volt újdonság Németországban sem, sőt a magyar nyelvkutatók előtt sem. A vita ezúttal arról folyt, milyen erők működése idézi elő a nyelv folytonos változását, a szakadatlan fejlődést. A beckerianusok a gondolkodás és nyelv egységét, a logika és a nyelvtan azonosságát vallották, azt hirdetve, hogy a nyelv „megnyilvánuló gondolat“, a szó hangokban testet öltött fogalom, s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat, továbbá: „A mondat egy ítélet nyelvi kifejezése“.

Ezzel az Aristotelesig visszanyúló nyelvlogikai iránnyal szemben STEINTHAL és követői a beszélést lelki tevékenységnek tekintették, tehát a nyelvtudományt a pszichológiai tudományok közé sorolták, hiszen „a lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és rationalis elemeket, amelyek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük“.

Mindkét magyarázó irány túlzásba esett: a nyelvlogikai irány üres formalizmussá vált, a nyelvlelektani kutatás pedig metafizikai spekulációkba tévedt. — Az ellentétes nézetek harcából győztesként BRÜGMANN, LESKIEN, OSTHOFF úgynevezett *új-grammatikus* iskolája bontakozott ki, amely a nyelvtörténeti változások lélektani értelmezését tekintette a nyelvtudomány igazi feladatának, nyomatékosan rámutatva a hangtörvények és az analógia fontosságára. A gazdag anyagon végzett kutatások leszűrődött elvi

eredményeit 1880-ban HERMANN PAUL foglalta össze „Prinzipien der Sprachgeschichte“ című klasszikus munkájában, amely Európaszerte elterjedt s hosszú időn át a modern nyelvészeti kutatómunka népszerű vezérkönyve lett. — Az új-grammatikus iskola jelentős haladást jelentő tanaival nálunk először SIMONYI ismerkedett meg; hirdette őket előadásában, alkalmazta őket munkáiban s így jórészt neki köszönhető nyelvtudományi irodalmunk emelkedett színvonala.

Amikor SIMONYI külföldi tanulmányútjára indult, már nem megvetendő irodalmi alkotás sorakozott a háta mögött. Attól kezdve, hogy 19 éves korában a Nyelvőr első füzetében közzétette Bartzafalvi Szabó Dávid szóalkotásairól szóló dolgozatát, szaporán következtek a korszerű nyelvészeti aprómunka talpraesett termékei: nyelvművelő forgácsok, sajtó-gyomlálványok, nyelvtörténeti adalékok, könyvismertetések, tájszó-közlemények, s a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából lefordította MÜLLER MIKSA „Felolvasások a nyelvtudományról“ c. népszerű könyvét (1874.). Lipcsében sem szünetel az alkotó munka: serényen küldözgeti Szarvasnak a közlésre szánt új kéziratokat és folytatja MÜLLER MIKSA „Újabb nyelvtudományi felolvasásainak“ fordítását (az Akadémia Könyvkiadó vállalata c. sorozatban jelent meg 1876-ban), bár az otthoni elhelyezkedés és különféle nagyobb szabású tudományos tervek gondjai sem hagyják nyugton. Mesterének tett ígérete szerint Kalevalát fordít, finn közmondásokat állít össze, finnül tanul; 1875 decemberében azt írja Budenznek: „Én az idén sokkal többet foglalkozom az ugarsággal, mint tavál. Különösen dissertatiomhoz gyűjtöm most az anyagot. Tanácsa szerint az igemódok tanával foglalkozom“ (NyK. 53, 281). Egyik későbbi levelében megint visszatér a dissertatio kérdésére: „Dissertatiómat is prof. úrnak ítélőszéke elé akartam bocsájtani: első yritykseni (finn szó, jelentése 'kísérletem') az ugor nyelvészet terén, s azért talán remélhetem, hogy elnéző hangulattal fog találkozni ott, a hol impulzusát vette. Én — megvallom, nem vagyok egészen meglegedve vele, mert az előtt mindig arról álmodoztam, hogy doktori munkám valami fényes 'leistung' lesz; most pedig azt látom, hogy alig fogja elkerülni testvéreinek rendes sorsát: a jelentéktelenséget. Ha azonban kegyelmet nyer a bíró színe előtt, akkor, kérem, fogadtassa el a Nyelvtud. Közl.-be és eszközölje ki, hogy a szedést mindjárt elrendeljék, mert szeretném, ha a jövő hó folyamán elkészülhetne a külön nyomat“ (u. o. 282). Zárójelben megjegyzem, hogy BUDENZ válaszolt az érdeklődésre: „Véleményemet kívánja az Ugor Módalakokról; ez az egészre, a munkálat érdemességére nézve határozottan elfogadó. Ezzel természetesen nem ellenkezik az, hogy egyik-másik részletre nézve a Kegyedétől eltérő nézetben vagyok (Nyr. 48, 167. l. Jegyz.). — Az is ismeretes, hogy SIMONYI 1876. őszén ugor nyelvészetből, mint főtárgyból, magyar nyelvészetből és görög filológiából, mint mellék-tárgyakból letette a doktori szigorlatot s értekezése is megjelent a NyK. XIII. kötetében.

A hazatérés után következő pár év kissé dögösebb, mint a tanulmányok korszaka volt, de minden zökkenő a gyors emelkedés egy-egy lépcsőfokát jelenti: 1877-ben egyetemi magántanárrá habilitáltatja magát, az 1877/78. tanévre helyettes tanári állást vállal a zsidó szemináriumban, majd amikor TOLDY FERENC elhúnytával a magyar nyelv és irodalom tanszékét kettéválasztják, a magyar nyelvtudomány önállósult tanszéki teendőinek helyettesi ellátásával 1878-ban Simonyi Zsigmondot bízzák meg. — A következő esztendőök meghozzák aztán a végleges elhelyezkedést is: hosszabb huza-vona után 1885-ben kinevezik a magyar nyelvtudományi tanszék ny. rk., majd 89-ben ny. r. tanárává, viszont a Tudományos Akadémia 1879-ben — 25 éves korában — levelező, 93-ban pedig rendes tagjává választja meg.

Mindezeket a tisztségeket, megbízásokat, kitüntetésekkel SIMONYI nem egyéni életeélnak, jutalmi révnek, az édes semmittevés menedékházának tekintette, hanem a több munka, a nagyobb kötelesség, a fokozottabb felelősség adománylevelének érezte, értelmezte.

SIMONYI az első nyomtatásban megjelent cikkétől haláláig, tehát kis híján egy fél századig dolgozott megfeszített erővel a nyelvtudományok szinte minden területén, a magyar közművelődés emelésén, a szaktudományok fejlesztését szolgáló kisebb-nagyobb cikkek, értekezések százait, az alapvető monográfia-kötetek egész sorozatát hagyva ránk. Érdeklődése sokoldalúságáról, mondanivalóinak kiapadhatatlan bőségéről, de egyúttal egyénisége egyik fő vonásáról, szerénységéről tanúskodik az a szokása, hogy termelése jelentékeny részét különféle álneveken (Antibarbarus, Filológus, Germanista, Kovács Asztrik, Kovács Márton, Lakatos Jusztin, Mariánovics Milán, Öreg Tanító, Philofennus, Romanista, Szilágyi Ádám, Váró Gedeon) tette közzé.

Ünnepi megemlékezésünk keretei nem engedhetik meg, hogy SIMONYI sokágú és csodálatosan gazdag tartalmú munkásságát tételenként részletesen és érdem szerint méltassam; be kell tehát érnem azzal, hogy az egyes működési területek, témakörök és eredmények tömörített vázolására szorítkozom. Már most előre kell azonban bocsátanom, hogy ezek a parcellák nem egymástól független, véletlenül összekerült idegen elemek, hanem egyazon nagyszabású koncepció szervesen együvé tartozó részei, az elmélet és a gyakorlat kívánatos egységének találó megnyilatkozásai; egybefoglalja őket egy kivételesen nagyvonalú kutató egyéniség tisztult történetiszemlélete, a tudományos munka mikroskopiájának és makroskopiájának szerencsés összhangzata. Sőt azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy SIMONYI két nagy előd: SZARVAS és BUDENZ tudományos törekvéseinek közös letéteményese, összekapcsolója, a változó viszonyok szerint módosult továbbfejlesztője.

Az ifjúkori egyetemi tanulmányok iránytűje határozottan a Budenz-iskola (a. m. fgr.) nyelvhasznítása felé mutatott. Ilyen orientálódást árulnak el a németországi, párizsi útról Budenzhez intézett levelek és doktori értekezésének tárgya is. Azonban hamarosan észre lehet venni, hogy SIMONYI

élenkülő ütemű munkájában — talán éppen Budenz tanácsára — a szorosabb értelemben vett magyar nyelvi témák kerekednek felül. Érthető, sőt öröndetes ez az elhajlás, mert nyilvánvaló, hogy elsősorban a magyar nyelv rendszerének leírása, az iskolák tankönyvi igényeinek minél gyorsabb kielégítése, a nyelv-járások tanulmányozása, a nyelvemlékek kiadása valamint feldolgozása és mindezek felhasználásával a nyelvnek, mint a fejlődés eszközének és fegyverének gondozása, a haladó élet szolgálatába állítása a mi elodázhatatlan és másokra háríthatatlan kötelességünk. Döntő lökést adott SIMONYI életprogramja, kutató-pályája ilyen értelmű kikerekedésének: csatlakozása a NySz. gyűjtőmunkájához. Igazán a munka közben szeme elé kerülő temérdek konkrét anyag és tanulság győzte meg a nyelv lényegéről, társadalmi funkciójáról, történeti fejlődése törvényszerűségéről eddig inkább csak elméleti alapon vallott meggyőződése helyes voltáról és az elvégzendő feladatok sokaságáról. Mohó — kissé gyermeketeg — lelkesedésében azt írja Budenznek: „A szótári munkához szeptemberben vagy októberben hozzáfogok megint, de arra az ideára jutottam, hogy e g y m a g a m szeretném megcsinálni az egészet; ez nem csak hogy ambíciómat jobban sarkallná, hanem — azt hiszem, a munka egyöntetűségének is nagy hasznára volna“ (NyK. 53, 287).

Ismeretes, hogy a NySz. gyűjtési munkálatai Budenz és Szarvas Gábor kezdeményezésére már 1873-ban megindultak. Az „Ügytársainkhoz“ megszólítású felhívás szerint: „A magyar nyelvtudomány halasztást nem szenvedő teendői közt egyike a legsürgetőbbeknek a *nyelvtörténeti szótár egybeállítás*; sürgetős főleg azért, mert nem csak a nyelvkorcsosulás ellen megindult küzdelemben, hanem a tudományos magyar nyelvten tételeinek megállapításában is lépten-nyomon szükségünk van támogató bizonyítékaira, felvilágosító adataira.“ (Nyr. 2, 335. l.). Eleinte csak a kódex-irodalom szókincsének egybegyűjtését tervezték, amikor azonban az Akadémia vette kézbe a vállalkozást, úgy módosult a terv, hogy a gyűjtés a nyomtatványokra is terjedjen ki, tehát a szótár a XVIII. sz. végéig, a nyelvújítás kezdetéig terjedő régi magyar irodalom teljes szóanyagának tárháza legyen. — A hullámzó létszámú munkatársak öt év alatt elvégezték a nyers anyaggyűjtést — kis híján 600 emléket dolgoztak föl —, azután következett az anyag rendezése, majd a szerkesztés. A kijelölt szerkesztők, SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND, évekig tartó szinte emberfeletti munkát végeztek, mert a kidolgozás közben észrevett gyűjtői felületesség miatt több fontos forrást ismét fel kellett dolgozniuk. Bevezetésükben rá is mutattak a bajokra: „A minden kezdettel járó fogatkozások számát e műben a szokottakon kívül még két tényező gyarapította. Az egyik az, hogy különösen a magán-élet viszonyaira vonatkozó adatoknak egy jó része még mindig kibányászatlanul a levéltárak sötétében hever; a másik az, hogy kevés a hozzáértő dolgos kéz, s a kik vannak is, a gyűjtésnek gépies, fárasztó s jutalmatlan munkájára nem szívesen vállalkoznak. Ehhez járul még, hogy mind a magyar nyelvtudomány, a mely leginkább érezte

hiányát a régi nyelv hiteles vallomásainak, s egy és más, rejtekben lappangó, de biztosan sejtett adat napfényre hozatalának, mind a M. T. Akadémia nem tartották tovább halaszthatónak a mű megjelenését, s elegendőnek vélték, ha az eddiglen összegyűjtött adatok dologoztatnak föl, hogy a várva várt Nyelvtörténeti Szótár a tudomány embereinek s a magyar nyelv bűvárainak minél előbb kezükbe juthasson. Egyenlőre, mondja egy helyütt az Utasítások is, meg kell elégednünk a elérhetővel. Az itt-ott mutatkozó hézagok kitöltését s a szükséges pótlásokat, ha hiányát érzi, majd elvégzi a ránk jövő nemzedék“ (NySz. I, V. 1.).

1890-től 93-ig megjelent a NySz. három vaskos kötete. A napi sajtó és a szakirodalom melegen ünnepelte a nagy eseményt, bár itt-ott hallatszottak bizonyos hozzá nem értésből fakadó kötekedő hangok is, nem is szólva arról a duhaj hadjáratról, amelyet a sarokbaszorított neológusok képviselőiben és a személyes bosszúvágy révületében BALLAGI ALADÁR indított „atyja minősített ellenfele“, a Széchenyi István emlékét meggyalázó „szakszerű hangművesek“ ellen. — A nyelvtudomány legkiválóbb munkásai nyilatkozatokban, cikkekben verték vissza a rosszindulatú támadást, az Akadémia pedig a „Nagy Jutalom“ odaítélésével tett méltó pontot a vita végére. Akik állandóan használjuk ezt a minden magyar nyelvtörténeti kutatásban nélkülözhetetlen forrásművet, nagyon jól ismerjük a részletekben jelentkező hibáit, fogyatékoságait is, de tudjuk azt is, hogy szótári munkától szinte lehetetlen hibátlanságot és teljességet várni, mert továbbá emlékezünk a Grimm-testvérek szótárának, a Littre-féle francia szótárnak, a svéd akadémia szótárának, az öt német akadémia egyesült erejével készült latin Thesaurus-nak botrányára. Használjuk, használhunk kell ezentúl is, dolgozva persze a jelzett hiányok pótlásán.

Azok a hosszú évek, amelyeket a NySz. gyűjtője és szerkesztőjeként SIMONYI a magyar emlékek kutatására fordított, nem csupán szókészlet-történeti érdeklődését elégítették ki, hanem a nyelv teljes anyagának, életének, fejlődésének közvetlen megismerésére is páratlanul kedvező lehetőségeket nyújtottak.

SIMONYI ifjúkora óta különös éberséggel figyelte a mondat szerkezeti elemeinek összműködését, s amint tehette, egy-egy alapos mondattani monográfiában számolt be a hatalmas anyagon végzett kutatási eredményeiről. A „Magyar kötőszók“ (I—III. kötet, 1881—83.) nyitja meg a sort, amely nemcsak itthon, hanem a külföldi szakirodalomban is feltűnést keltett. MISTELI, a jeles baseli nyelvtudós hosszabb ismertetésben méltatta a munka tudós erényeit és meglepő eredményeit: „Tárgyával a használatos nyelvtanok jobbadán néhány lapon végeznek. Sőt, néhány folyóiratbeli cikken kívül tudományos előmunkálatot sem találhatott a szerző, jóformán semmit. Rája várt az a feladat, hogy az anyagot összegyűjtse, megmagyarázza, elrendezze és stilisztikai szempontból is megítélje, egyszóval, hogy mindent maga végezzen el.

Elvitathatatlan érdeme a szerzőnek, hogy véges-végig újat adott; tette pedig ezt olyan téren, a hol valami különös eredményt még várni sem lehetett. Az a nyelvcsoport, a melyikhez a magyar tartozik, mindenről nevezetes, csak éppen kötőszóbeli gazdagságáról s művészi mondatszerkesztéseiről nem. S íme e mű szerzője 700 lapos munkát nyújt, olyat, a mely csupán csak anyanyelvének kötőszavaival foglalkozik. S ha ezt a nagy terjedelmet részben megmagyarázza is az a körülmény, hogy a szerző rendkívül gazdag, szinte teljes példagyűjteményeket ad, mégis a feldolgozott anyag terjedelme és sokoldalúsága valóban meglepő“ (Nyr. 33, 145). Ismertetését ezekkel a szavakkal fejezi be: „Mikor elolvastam a munkát, eleinte az volt a szándékom, hogy pontosabb ismertetésül az egésznek kivonatát adom, a magyar kötőszóknak rövid átnézetét, de erről lemondtam, s csak általános szempontokra szorítkozhattam. De céljának az ismertetés így is meg fog felelni, legalább az az egynéhány német tudós, a ki a magyar nyelvvel törődik s magyarul olvas, tudomást szerez e műről, mely el nem avulhat“ (u. o. 211. l.).

1887-ben egy kisebb terjedelmű tanulmány: „A magyar szótók“ következett, amely a rokonyelvek, a magyar nyelvemlékek, az idegen szók idevágó tanulságait számbavéve megvizsgálta a szótó régi véghangjait, foglalkozott az ú. n. segédhangzós elméletekkel, a tőváltozások okaival.

Már a rákövetkező évben ismét egy kétkötetes mondattani monográfiával: „A magyar határozók“-kal lepte meg a nyelvész köröket. A magyar mondattannak egyik legváltozatosabb és legtanulságosabb részét feldolgozó munka I. kötete (1888) csodálatosan gazdag példaanyagon a magyar névszóragok, a II. kötete pedig (1892) a névutók, a határozói igenevek és a határozószók történetét és használatát mutatja be. Végszavában mentegetőző szerénységgel megjegyzi a szerző: „Teljességről egy ember munkájában természetesen szó sem lehet, s az ilyen rengeteg anyagban bizonyosan nem csak hiányok, hanem hibák is akadnak jócskán . . . Következetlenségek s ellenmondások már csak azért is csúszhattak munkámba, mert oly huzamos ideig tartott az elkészülése.“

Szinte nevetséges túlzásnak érezzük ezt a mentegetőzést, jól tudva, hogy SIMONYI ezidőtájt milyen és hányféle fontos szervező, nevelő, szerkesztő, író, miegymás munkát végzett, nem is szólva a tudományos cikkek, tanulmányok, kötetszámba vehető alapvető monográfiákról, aminők: „Kombináló szóalkotás“ (1890 Ak. Ért. 15. k. 3. sz.), „A magyar szórend“ (1902. NyF. 1.), „Az elvonás“ (1904. NyF. 11.), „Az íkes igeragozás története“ (1906. NyF. 28.), „Igenévi szerkezetek“ (1907. NyF. 47.), „A tagadásról“ (1910. Alexander Emlékk.), „Jelentéstani szempontok“ (1916) stb. A testesebb mondattani monográfiái sorában 1913-ban „A jelzők mondattana“ következett, méltó folytatása az előbb említett hatalmas nyelvtörténeti tanulmányoknak, mely minősítő, kijelölő, értelmező, birtokos jelző fejezetekre tagolódva vizsgálja a jelző mondatbeli szerepét, eredetét, alakai sajátosságait, a főnévi jelző alkal-

mazását; a névmási, számnévi jelzők kérdését, a névelők eredetét és funkcióját, a többszörös jelző, a határozóval bővített jelző, az értelmező szerkezet, a birtokos szerkezet alakjait, a személyragok szerepét stb., stb., általában a jelzős szerkezetekkel kapcsolatos minden magyar nyelvi jelenséget. Mint SIMONYI minden munkájában általában, ebben is az anyag rendkívüli gazdagsága, az elrendezés könnyed természetessége, az értelmezés meggyőző ereje és az általános törvényszerűségek megállapításának módszeressége domborodik ki.

Azzal is tisztában volt SIMONYI, hogy a részlettanulmányok — még a többkötetes monográfiák is — észszerű előmunkálatok csupán, s igazi végső célunk csak a részletekre vonatkozó kutatások eredményeinek egységes képbe foglalása lehet. Kétségtelenül ilyen összefoglaló munka eszményképe lebegett SIMONYI szeme előtt is, hozzá is fogott a terv megvalósításához, de a korábban nagyon mostoha elbánásban részesült mondattan területén a részletkutatások egész tömegének előzetes elvégzésére kellett vállalkozni. „Tüzetes magyar nyelvtan“ címen indult meg a várva-várt összefoglalás, amelynek 1895-ben kiadott I. kötete a magyar hangtan és alaktan ismeretanyagát foglalja össze. A kötet hangtani részét és az összetételről szóló alaktani fejezetet BALASSA JÓZSEF dolgozta ki. — Megjelenésekor régóta érzett hiányt pótolta a mű, egyes részei ma is helytállnak, sőt nélkülözhetetlenek, más részei viszont időközben elavultak. Elavították éppen a hang- és alaktan területén az utóbbi évtizedek alatt lázas serénységgel folytatott kutatások.

SIMONYI eredeti tervei szerint a „Tüzetes magyar nyelvtan“ II. és III. kötetének szánt folytatása a magyar mondattani tudnivalókat adná elő. Sajnos, ez az életrevaló szép terv az események fájdalmasan szeszélyes alakulása következtében máig sem valósulhatott meg és aggodalommal eltelve gondolunk arra a kínos lehetőségre, hogy sohasem is fog megvalósulni. SIMONYI t. i. a Tud. Akadémia Lukács Krisztina pályázatára 1915-ben benyújtotta „Magyar mondattan történeti alapon“ c. pályamunkáját, s azt némi kiegészítések és módosítások után a bíráló bizottság, ill. az I. osztály javaslatára az Akadémia 1916. XII. 11-én tartott összes ülése jutalomra méltónak és kiadásra érdemesnek találta. A bizottsági jelentés megállapítja: „A mű befejezése után most már mint végleges eredményt jelenthetjük, hogy a mű valóban nyeresége nyelvtudományi irodalmunknak. Örvendetes, hogy az a szerző írhatta meg az egész összefoglaló magyar mondattant, aki a legtöbb részletmunkálatot szolgáltatva hozzá. A műnek kétségtelenül nagy hatása lesz nyelvtudományi irodalmunk fejlődésére“ (AkÉrt. 1917. 65. l.). Azt is tudjuk, hogy a kb. 25 nyomtatott ívnyi kézirati munka Simonyi korábbi mondattani monográfiái eredményeit foglalja össze — természetesen rövidítve és ahol szükséges volt: javítva. A mondattani változások természetéről, okairól tájékoztató bevezetés után két nagy szakaszra osztva adja elő mondanivalóit. Az első szakasz a mondatfajtákkal, mondattípusokkal foglalkozik, a második szakasz pedig a mondatrészeket tárgyalja. — A kézirat az Akadémia kézirtatárában, majd

Szinnyei József hivatali íróasztala fiókjában várta a nyomdába adást. Ez azonban nem következett be. RUBINYI MÓZES „Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében“ című magvas tanulmányának egy jegyzetében találok a szerencsétlen sorsú kézirat viszontagságainak utolsó állomásáról szóló hírt: „Dr. Berlász Jenő egyetemi tanár, akadémiai könyvtári beosztott tisztviselő szíves tájékoztatása szerint a kéziratot az ostrom alatt kiemelték helyéről, elcsomagolva, hogy biztonságba helyezték. Sajnos, az ostrom után még nem került elő. Vagy elpusztult, vagy még lappang valahol. Megható volna, ha a Révai—Simonyi analógia e tekintetben is beválna, s Simonyi kézírata is megkerülne egy kegyeletes kutató munkája által“ (AkÉrt. XXVI. k. 10. sz. 9. l. 2. sz. jegyz.).

Bár tudományos tevékenységében Simonyi a nyelv történeti fejlődésének felderítését tekintette központi feladatának s ezért mindenekelőtt a nyelvemlékek adatait és tanulságait vizsgálta, a nyelvörmozgalom lelkes híveként a nyelvjárási tények sokszor döntő értékű tanúvallomását is nagyrabecsülte. Hogy ne becsülte volna nagyra, amikor tapasztalta, hogy a területi nyelvjárások mennyi szókészleteti és szerkezeti értéket őriztek meg, egyikük—másikuk mennyire zavartalanul fejlődik, nem is szólva arról, hogy a nyelvhelyesség kérdésében többen döntőbírói szerepre is érdemesítik őket. Szarvas Gáborék hívták fel a figyelmet a népnyelv forrásértékére s méltán buzdítottak a tájszók, szólások, közmondások, térszíni elnevezések, szövegek gyűjtésére, értékesítésére. Simonyi egyike volt az elsőknek, akik tisztában voltak a kezdeményezés tudományos jelentőségével: egy darabig rendezgette a Nyelvörnek küldött kusza adatokat, azután az „Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság“-ban fejtett ki eredményes agitációt. (Jórészt ez a buzgólkodás tette lehetővé, hogy BALASSA JÓZSEF megírhatta és 1891-ben kiadhatta „A Magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése“ című úttörő kísérletét.) Kiadta SIMONYI a legérde-
mesebb ilyen dolgozatokat, majd a Nyr. gyűjtéséből „Tréfás népmesék és adomák“ címen (NyF. 4.) egy takaros nyelvjárási olvasókönyvet szerkesztett és bocsátott közkézre. Az efféle érdeklődést keltő kezdeményezés rövidesen komoly eredményekre is vezetett, mert nem csupán Simonyi nyelvtörténeti tanulmányai kezdik kellő méretekben és formában értékesíteni a nyelvjárási anyag tanulságait, hanem a hazai dialektológia előtt is megnyitják a zsilipeket.

Be kell látni — egyesek már régen belátták, — hogy a szaktudomány nem öncél, önző kiváltság, rejtegetni való szabadalom, hanem közkinccs, melynek aranyát aprópénzre váltva minden érdeklődőnek hozzáférhetővé kell tenni. Kettős haszna is van az ilyen igazán népszerűsítő, ismeretterjesztő mozgalomnak: „Egy az, hogy mindnyájan fogalmat alkothatunk magunknak a különböző ismeretágak céljairól és eredményeiről, az emberi szellemnek hatalmas alkotásairól, s így mindig méltóbb gyermekei lehetünk sokoldalú és fölvilágosodott korunknak, s más az, hogy a tudománynak népszerűsítője sokszor egy-egy hallgatója vagy olvasója lelkében termékeny talajra hullatja a tudo-

mány magvát s ez aztán terebélyes fává nőve, új, meg új gyümölcsöket terem“ (Simonyi: A magyar nyelv 5. l.). „A népszerűsítő működés — fízi gondolatait tovább SIMONYI — többnyire csak a természeti és műszaki tudományok mezején mozog. Hálátlanok vagyunk, különösen az emberi lélek és a nyelv iránt, pedig a nyelvben meg van örökítve a nép művelődésének története. S a nyelv nem csak külső eszköze a műveltségnek, hanem leghatalmasabb emeltyűje is“ (uo. VI. l.). — Aki ilyennek ítélte az ismeretterjesztés fontosságát, aki ilyennek látta a nyelv szerepét, azt jóformán semmi sem választotta el a népszerűsítés tettétől. SIMONYI különben is emelkedett szellemű modern nevelőtehetség volt, a tollal is kitűnően bánt, úgy hogy eleve nyert ügye volt BEÖTHY ZSOLTNak, amikor a 80-as években felkérte SIMONYIT, írjon egy népszerű könyvet a magyar nyelv életéről és szerkezetéről. — SIMONYI műve 1889-ben, majd átdolgozott II. kiadásban 1905-ben meg is jelent. Örömmel és szeretettel olvasta mindenki a rendkívül tanulságos és élvezetes könyvet: örömmel olvasták, akik egyébként távoli munkaterületeken dolgoztak, vagy érdekelte őket a magyar nyelvtudomány ezernyi tudatosítatlan jellegzetessége és ismeretlen történeti viszontagsága, de mohón forgattuk mi, a pályára készülő ifjúság tagjai is, akik a nehezen érthető vizsgai anyag mellett sóvárogtunk ilyen színes, bölcs segítség után.

A hamar igen népszerűvé vált könyvet a magyarul olvasó külföldi szakemberek is felfedezték, megkedvelték, ki is aknázták, s így nem csoda, hogy a RÉVAI-féle „Elaboratio (Grammatica Hungarica“ (1806), a VERSEGHY-féle „Ungarische Sprachlehre“ (1805), a RIEDL SZENDE-féle „Magyarische Grammatik (1858) óta nyelvi nehézségek miatt a magyar nyelvtudomány nagy vívmányairól csak hézagosan tájékozódott külföldi tudóskörök arra unszolták SIMONYIT, hogy könyvét tegye az ő számukra is hozzáférhetővé. — „Die Ungarische Sprache“ címen 1907-ben meg is jelent a munka német fordítása, ill. a külföldi igényeket figyelembevevő átdolgozása, hogy rövid idő alatt nemzetközi becsületet szerezzen a magyar nyelvnek és a magyar tudománynak.

Már kora ifjúságától fogva sok fejtörést okozott SIMONYinak, mi az oka a hazai iskolai nyelvtanítás számos oldalról elpanaszolt eredménytelenségének, s hogyan lehetne a visszásságokon segíteni. „Jól tudom — írja a Magyar Tanügynek nyugati tanulmányútjáról 1877-ben küldött cikkében —, hogy az iskolai nyelvoktatás sohasem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, amennyiben csakis biztos eredményeket szabad felvennie, egyébiránt pedig konzervatív, bevaró, vagy legfeljebb előkészítő szerepre van utalva“ (id. BALASSA: NYF. 48, 164). Egyik cikke a kö t ő h a n g z ó s elmélettel szemben az összehasonlító nyelvészet, valamint a hangtörténeti kutatás eredményei alapjára helyezkedve a teljes és rövidült t ö v e k rendszerét állítja föl, a másikban azt tanítja, hogy az anyanyelvi oktatásnak a mondatból kell kiindulnia. Több hasonló gondolatot is felvet,

mert úgy látja, hogy a helyzet tarthatatlanná kezd romlani, s a kivezető út megkeresése elodázhatatlan szükség. A következő évben meg is jelenteti a maga „Magyar nyelvtan“-át, amely azonban minden érdeme ellenére sem hozta meg a kívánatos sikert. Egyik levelében panaszkodik is Budenznek a „részint aljas, részint bornírt támadások“ miatt, amelyek eredményeképpen a tankönyvekre „fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárbavesztett“ (NyK. 53, 289. l.). — Rövidesen teljesen búcsútvett ettől a munkatértől és be kellett érnie azzal a vigasszal, hogy egyes ötleteit mások majd gyümölcsözőbben kamatoztatják. — Manapság ugyancsak válságban van iskolai nyelvtanításunk ügye: bizony feltétlenül hasznos lenne SIMONYI régi érveinek és kezdeményező gyakorlatának lelkiismeretes fölülvizsgálata, megszívlelése.

Amit megtagadott tőle a középiskola, búsán pótolta az egyetemi munka: katedrája köré a ragaszkodó, hálás tanítványok sereglettek s élvezték atyai jósága és nevelő erényei derűjét. A Nyelvőr szerkesztőségi asztala és a Nyelvészeti Füzetek címen megindított kiadványsorozat lehetővé tette, hogy tehetséges tanítványai legértékesebb zsengeit, nyelvtani, nyelvjárási, nyelvtörténeti, nyelvművelési szárnypróbálgatásait megjelentesse, s nevelő kötelességeinek teljesítésén felül az elmaradt nyelvi kultúra ügyét ezen a vonalon is szolgálja. Tanítványai (BEKE ÖDÖN, ERDÉLYI LAJOS, FEHÉR GÉZA, FOKOS-FUCHS DÁVID, KARA FERENC, KERTÉSZ MANÓ, KLEMM ANTAL, PÓLAY VILMOS, SARKADI NAGY JÁNOS, STEUER JÁNOS stb., stb.) így szoktak hozzá a szabad repülés felemelő öröméhez és az ő irányításával fejlődött egyikük-másikuk utóbb tudományos életünk büszkeségévé.

SIMONYI SZARVAS GÁBOR tanítványa, munkatársaként tántorítatlanul kitarzott a Nyelvőr eszméi mellett. A Nyelvőr adta ki első dolgozatát, ide írta terjedelmesebb tanulmányai javát, megszámlálhatatlan nyelvművelő, ismeretterjesztő, tudományfejlesztő cikkei zömét, s mint egyetlen méltó utód, ő vette kézbe a szerkesztés kormányrúdját, amikor hosszas szenvedés után 1895-ben Szarvas Gábor meghalt. Szarvast és Simonyit összekapcsolta az anyanyelv szeretete, mély ismerete, a közös harcok emléke, a közös sikerek dicsósége. — Lehetetlen azonban meg nem állapítanunk, hogy voltak közöttük különbségek is, amelyek részint a vérmérséklettel, a viszonyok változásával és a tudományos szemléletbeli eltérésekkel magyarázandók. SZARVAS GÁBOR keményebb harcossá egyéniségnek született, formálódott, aki végig fanatikus hittel küzdött meggyőződéséért; a Nyelvőr-mozgalom kezdeti korszakában csak az ő szenvedélyes megingathatatlansága és dacos helytállása biztosíthatta a mozgalom sikerét. — SIMONYI gyengédebb, megértőbb, békülékenyebb ember volt; a Nyelvőr-harcok elsimítására és a kivívott győzelem teljes kiaknázására viszont ő volt a legmegfelelőbb típus. Már 1895, elején, a Nyelvőr szerkesztőségének átvételekor írt beköszöntőjében érezhető az irányváltás: „A harcok után immár rég elkövetkezett a békés, gyümölcsöző munka kora“ (Nyr. 25, 1);

ezért a Nyelvőr rajta lesz, „hogy kisebb-nagyobb értekezésekkel lehetőleg minden irányban tovább fejlessze nyelvünk szerkezetének és történetének, szókincsének és nyelvtanának ismeretét, hogy napfényre hozza s megmagyarázza a kevésbé ismert nyelvkincseket, mind a régi irodalomból, mind a nyelvújítás irodalmából, mind pedig a nép nyelvéből“ (u. o. 3. l.). „Nézetünk szerint különben sem egészen helyes az a módszer, amely a gáncsoskodásban jóformán kimerítettnek látja a kritika teendőjét. A tudományos pedagógia legalább azt tartja, hogy nem szabad folyvást a hibákkal foglalkozni, hanem inkább a jóval, a helyessel, a követendő példával kell tanítani“ (u. o. 136. l.). — Ez a hang már a tervszerű építkezés ígérete. — A viláért sem szabad persze arra gondolni, hogy SIMONYI elárulta volna SZARVAS GÁBOR ügyét; meg kell mondanunk, hogy mindvégig hű maradt hozzá, de időszerűbb eszközökkel szolgálta a közös ügyet. Az 1879-ben írt Antibarbarus is, ez az idegenszerű és hibás szavak, szerkezetek betűrendes jegyzékét tartalmazó kézikönyv is, a több kiadásban közkezen forgó „Helyes magyarság“ is változatlanul pellengérré állította a nyelvi hibákat, de jó magyar egyértékest is ajánlott helyettük. Amíg a Nyelvőrt szerkesztette, főgondjának tekintette a nyelv tisztasága felett őrködni, annak ellenére, hogy a folyóirat egyre növekvő terjedelemben a tudományos munkából is kivette a részét.

A nyelvművelés modern formáiról szólva hadd említsem meg SIMONYI két, szinte sajnálatosan feledésbe ment könyvét: az egyik az 1896-ban kiadott „Német és magyar szólások“ című segédkönyve, amely igen hasznosan egészíti ki német—magyar szótárainkat; a másik az 1906-ban megjelent „Középiskolai műszótár“, amely a középiskolában előforduló műszavakat és idegen kifejezéseket rostálja meg.

SIMONYI világléletében a haladás ügyét szolgálta, a művelődés terjedésének útjába gördített mesterséges akadályok eltávolításán fáradozott s íme, 1903-ban egy jelentéktelennek látszó szerepe olyan vihart támasztott, amellyel sohasem tudott győzelmesen szembeszállni. Jogos az a gyanú, hogy itt gyökerzik az a sok testi-lelki szenvedés is, amely idő előtt sírba vitte.

A helyesírási reformtörekvések egy mozzanatáról van szó. Elveihez és korábbi törekvéseihez híven 1891-ben egy 4 pontból álló helyesírási javaslatot terjesztett az Akadémia elé: 1. írjunk a *cz* helyett ezentúl egyszerű *c*-t; 2. egyszerűsítsük a kétjegyű hosszú mássalhangzók írását; 3. írjuk a meghonosodott idegen szavakat a magyar kiejtés szerint; 4. írjuk egybe a határozott névelőt a névmással (*aki, ami*)! — Ekkor még senki sem sejtette, hogy az ilyen jelentéktelen formai apróság, egy egyszerű helyesírási javaslat olyan földesuszamlást indít el, amely kőgörgetegével végül is maga alá temet embert, kultúrát. Annál kevésbé sejtette, hiszen az 1832-ben megalkotott „Helyesírási Szabályzat“ is hangsúlyozta, hogy az egyes pontok, ha a tapasztalatok és az élet követelményei javallják, bármikor módosíthatók lesznek; módosították is őket több ízben. — SIMONYI négyponos reformjavaslata megoszlatta a véle-

ményeket: politikai, világnézeti kérdéssé fűjták fel az ügyet, s bár az Akadémia szótöbbséggel elutasította Simonyi javaslatát, egyes kívülálló írók hangulatuk, szeszélyük szerint váltakozóan kezdtek írni, az egyes lapok, kiadványok pártállásuk szerint, érdekükhöz igazodó tarka helyesírási rendszert követtek, egyszóval fölborult a föltétlenül kívánatos egység. Mivel pedig a zavarok főleg az iskolában váltak egyre tűrhetetlenebbekké, a Budapesti Népmvelők Egyesülete az akkori vallás- és közoktatási miniszterhez, Wlassics Gyulához fordult jogorvoslatért. A miniszter elfogadta Simonyi szabályzattervezetét és 1903-ban életbeléptette az ú. n. i s k o l a i h e l y e s í r á s t. A konoksága miatt így megesúfolt Akadémiában nagy lett a felzúdulás, szenvedélyes kifakadások hangzottak el, s ennek a megbolygatottságnak az lett az első súlyos és még többet sejtető következménye, hogy az 1905. évi költségvetés tárgyalásakor az Akadémia törölte azt az évi 2.000 forintos segélyt, amellyel eddig a Nyelvört támogatta.

A Simonyi elleni támadások ezzel korántsem szűntek meg, sőt a Magyar Tanácsköztársaság bukása után következő fehér terror idején vad zaklatássá fajultak, amelyek rövidesen teljesen fölemésztették Simonyi amúgy is gyenge erőtartalékait. Hiába igazolta — majdnem egyhangú szavazatával — fegyelmi hatósága, az egyetem bölcsészeti kara, különféle vádak alapján az Akadémia I. osztályának igazoló bizottsága kizárási javaslatot tett ellene. A vádakra az Akadémia elnökéhez intézett előterjesztésében válaszolt Simonyi, pontról pontra visszautasítva, megcáfolva őket. Hivatkozott a régi társadalom hibáira, a kapitalista rend kíméletlen hatalmi visszaéléseire, de önérzetesen felsorolta a saját érdemeit, szolgálatait is: „Én 1872 óta jobbkeze voltam Szarvas Gábornak, 42 év óta tanítom a magyar nyelvet az egyetemen, 40 év óta vagyok tagja az Akadémiának, 27 évig voltam előadója a Nyelvtudományi Bizottságnak, 24 év óta szerkesztem a Magyar Nyelvört, a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó számos munkám közül 8-at koszorújával tüntetett ki az Akadémia: mondhatom tehát, a magyar nyelv művelésének, e leghazafiasabb tudományágnak hosszú idő óta egyik leglelkesebb s legismertebb munkása és intézője vagyok. Mindemellett s talán éppen ezért, évtizedek óta újra, meg újra személyes hajszát indítottak ellenem“ (Nyr. 48, 201). A méltatlan viselkedés kín-szenvedéseitől elgyötört SIMONYI nem bírta tovább s 1919. november 22-én jobblétre szenderült. — A kizárások ügyében nov. 24-ére összehívott akadémiai összes ülés jegyzőkönyvében olvashatjuk: „Az Elnök kegyeletesen emlékeztén meg Simonyi fáradhatatlan tudományos munkásságáról, az ellene emelt vádakot a halál engesztelő hatalma által eltörölteknek tekintti, amihez az összes ülés hozzájárulván, a javaslat tárgyalanná válik“ (Ak. Ért. 1919:287).

*

Íme, ilyennek látom SIMONYI pályáját. Szelíd szemének meleg mosolyát, halkán izzó lelkesedésének varázsát, fáradhatatlanul munkás életének telje-

sítményeit magam elé idézve azok a kalevalai sorok jutnak eszembe, amelyeket ő is annyira szeretett:

*„Csapát törtem, gallyat szeltem,
Ágat nyestem, utat leltem;
Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indul
Dicsőbb dalok szerzőinek,
Különb ének költőinek
A törekvő zsenge népben,
A növekvő nemzedékben.“*

KLEMM IMRE:

SIMONYI ZSIGMOND MONDATTANI MUNKÁSSÁGÁNAK ÉRTÉKELÉSE ÉS HATÁSA

SIMONYI ZSIGMOND a magyar nyelvtudomány széleskörű területén fejtett ki nagyarányú munkásságot. Nyelvészetünknek tömérdek fontos kérdése érdekelte, s a magyar nyelvi jelenségek nagy tömegével foglalkozott a mondat-
tan, a jelentéstan, az alaktan, a szókészlettan, a hangtan, a helyesírás köréből egyaránt. Különösen a mondattani problémák vonzották, ezeket vonta be munkaterületének középpontjába. A mondatot tartotta a nyelvbeli egyénnek, ezért a mondattani alapelv szükségességét és fontosságát hirdette a nyelvi kutatásokban. A magyar nyelvtudományban kialakult közvélemény azt tartja: SIMONYI-nak a nyelvtudomány terén kifejtett tevékenységéből a legértékesebb és a magyar nyelvtudomány fejlődésére a legnagyobb hatással mondattani munkássága volt. Nyelvészetünknek éppen az a része foglalkoztatta leginkább, amelyben a legtöbb alapfogalom és a legtöbb részletkérdés szorult megoldásra. SIMONYI-ra hárult a feladat, hogy a magyar leíró mondat-
tan alapfogalmait tisztázza és a magyar mondattani jelenségek történeti fejlődését megállapítsa.

Tervbe vett nagy munkájára jól felkészült. Itthon BUDENZ egyetemi finnugor előadásaiból elsajátította az összehasonlító nyelvtudomány módszereit. Külföldi tartózkodása alatt PAUL egyetemi előadásaiból merítette az újgrammatikai iskola nyelvtörténeti és nyelvlélektani alapelveit; ezeket aztán átplántálta magyar talajba és mondattani bűvárlataiban alkalmazta. SIMONYI mintaszerű nyelvtörténeti módszerével javarészt kiszabadította a magyar nyelvtudományt az akkor uralkodó nyelvbölcsélet, nyelvlogika békőiből. (Vö. Gombocz: MNy. 1919. XV, 156.) RUBINYI M. találóan nevezte őt a magyar pozitivisták történeti nyelvtudomány modern klasszikusának. (Simonyi Zs. helye a magyar nyelvtudomány történetében. Nyr. 1949. LXXIII, 144.) SZARVAS G. a nyelvhelyesség és a magyar szókészlet kérdéseiben volt Simonyira nagy hatással, KÁRMÁN M. pedig azzal, hogy sürgette az egész nyelvtannak mondattani alapon való felépítését, továbbá pedagógiai éleslátásával és tapasztalásával (Nyr. 1915. XLIV, 385–6). A nyelvlélektan elveit, az analógia nagy asszociációs hatását nemcsak a hangtani és alaktani jelenségek magyarázatára alkalmazta, hanem a mondat-
tanban (pl. a határozóknál) és a jelentésváltozások magyarázatában is.

Kettős módon szolgálta a magyar nyelvtudományt: tudományos működésének kettős jelentősége a nyelvtudomány fejlesztéséből és a nyelvtudomány leszűrt eredményeinek gyakorlati alkalmazásából ered. Elmélet és gyakorlat szerencsésen összelelkezett nyelvtudományi működésében. Elve volt: a tudomány aranya aprópénzre váltva forgalomba jusson. (A magyar nyelv. 1905. Előszó.) Nemcsak az iskolai nyelvtani oktatásban tartotta szükségesnek a nyelvtudomány leszűrt eredményeinek felhasználását, hanem a stilisztikában is sürgette értékesítésüket. (A nyelvi kifejezések hangulati különbsége, idegenszerűségek.)

Tudományos működésének erényei közé tartozik a tudományos kutatás eredményeinek világos, logikus taglalása és egyszerű, választékos nyelven való kifejezése. Tudományos műveinek olvasása tartalmuk elvont jellege ellenére sem fárasztó, sohasem válik szárazzá.

Simonyi, a magyar mondattan megalapítója

SIMONYI már nagyon korán megkezdte nyelvtudományfejlesztő munkásságát. Első nyelvtudományi dolgozatai: Adatok a nyelvújítás történetéhez. Bartzafalvi Szabó D.: Szigvart' klastromi története. Nyr. 1872. I, 45, 94. Már korán kezdett dolgozni a m o n d a t t a n terén is. Első mondattani dolgozatait: Az összetett mondatról. Nyr. 1877. VI, 5, 53. A magyar igemódok alkalmazása. Nyr. 1877. VI, 148. stb.

Mondattani munkásságát úgy tudjuk megfelelően értékelni és a magyar nyelvtudományra tett hatását megállapítani, ha összehasonlítjuk mondattani működésének eredményeit, megállapításait a megelőző korok nyelvtudományának állapotával.

A mondattant eredetileg syntaxisnak nevezték. A syntaxis tulajdonképeni megalapítója az alexandriai görög származású APOLLONIOS DYSKOLOS, aki i. u. a második században élt. Reánk maradt: *περὶ συντάξεως* című syntaxisa. E művével teljessé tette elődjének, DIONYSIOS THRAX (i. e. a második és az első század határán) görög grammatikusnak: *τέχνη γραμματική* című görög grammatikáját, mely csak hangtant és alaktant tárgyalt. A római grammatikusok között PRISCIANUS (i. u. a hatodik században): *Institutionum grammaticarum libri XVIII. c.* művének két utolsó könyvében maradt fenn syntaxis. Ez a középkor legelterjedtebb nyelvtani tankönyve volt, s később is alapul szolgált a nyelvtan rendszerének és terminológiájának megállapításában. PRISCIANUS e műve a legterjedelmesebb és legteljesebb nyelvtani rendszer, amely reánk maradt.

A nyelvtannak alaktanra és syntaxisra való felosztása a XII. századból való. A szótan már HEYSÉNél szerepel a hangtan és a syntaxis között mint a nyelvtan második része, 1838-ban. A régi nyelvtanokban szótan és alaktan körülbelül egybeesik.

A magyar nyelv első mondattana SZENCZI MOLNÁR A.: *Novae grammaticae libri duo*. 1610. c. grammatikájában fordul elő: *syntaxis*, mint a nyelvtan második része — a nyelvtannak első része: az etymologia (alaktan; a régi magyar nyelvtanírók szónyomozásnak nevezték ezt) mellett.

A SYLVESTERTŐL (1527., 1539.) reánk maradt első magyar nyelvtanokban még nincs *syntaxis*, azt tartják, hogy ez elveszett az utóbbiból; lehet azonban, hogy eredetileg sem volt benne. PERESZLÉNYI P. grammatikájában is van már *syntaxis* (*Grammatica linguae hungaricae*. 1682.). Az összetett mondatot magyar nyelvtaníróink régebben nem tárgyalták, nálunk csak BITNICZ L.-nál (*Magyar nyelvtudomány*. 1837. és 1848.) és GYURITS A.-nál (*Magyar mondattan*. 1857., 1861.) találtam először az összetett mondat tárgyalását. FÁBIÁN I. (*A magyar szókötés szabályai*. 1846. *Dijazott pályamű.*) csak említette az összetett mondatot, de nem tárgyalta, mert (ADELUNGra hivatkozva) azt tartotta, és más régi nyelvtanírók is azt tartották, hogy az összetett mondat tárgyalása nem a nyelvtanba való, hanem az ékesszólásban (retorikába). IHÁSZ G. magyar nyelvtana is csak az V. kiadásban bővült mondattannal (1857.).

A *syntaxis*t magyarul eleinte *szókötéstannak* nevezték nyelvtaníróink; FÁBIÁN I.-nál (1846.): *szókötés v. mondattan* elnevezés szerepel, zárójelbe téve: *Satzlehre, Syntax*. BITNICZ L.-nál (1837., 1848) és A magyar tudós társaságnak A magyar nyelv rendszere c. nyelvtanában² (1847.) már a *mondattan* elnevezés használatos; az utóbbi a mondattant két részre osztja: *szókötésre* és *mondatkötésre*.

A múlt század második felében kimagaslott a magyar iskolai mondattanok között: GYURITS A.-é (1857. stb.), RIEDL Sz.-é (1864.), IMRE S.-é (1875.), SZVORÉNYI J.-é (1876⁴) Simonyi Zs.-é (1877., 1879. stb.) és SZINNYEI J.-é (1885. stb.).

SIMONYI nagyon szükségesnek tartotta, miként BRASSAI (NyF. 3:11) és KÁRMÁN M. (Nyr. 1915. XLIV, 385) is, a mondattani alapelvnek a nyelvtudományi vizsgálatban való alkalmazását, ezért többször sürgette a nyelvi jelenségeknek mondattani szempontból való tárgyalását. A mondattan szerinte szükséges és elmaradhatatlan része a nyelvtannak. Ennek a mondattani alapelvnek hangoztatása a múlt század második felében nagyon szükséges és alkalomszerű volt; akkor u. i. azt tartották, hogy a nyelvbeli egyén a *szó*, nem pedig a *mondat*; szó van, de mondat nincsen. (SZILÁGYI I.: *A magyar szókötés szabályai*. 1846. 14.) Ezért csak szófaji alapon tárgyalták a mondattant. HUNFALVY P. (*Nyelvtudomány és nyelvtanítás*. 1884. 168) pedig védelmezte is a *szó* nyelvbeli egyén voltát, és ezért nem helyeselte a mondattani jelenségeknek mondattani alapon való tárgyalását.

SIMONYI ajánlotta a mondattani alapnak alkalmazását a nyelvtan alakattani részében is. (*Magyar Tanügy* 1874, V, 300 stb.) Szükségesnek tartotta, hogy a szófajok fogalmának megállapításához ezeknek a mondatrészekhez való viszonyát is figyelembe vegyük, és a szófajok világos megértéséhez ezt a viszonyt

a nyelvtani oktatásban tudatosá tegyük. Ezt a szükségességet más nyelvtan-íróink és nyelvi oktatóink is tapasztalták. KÁRMÁN M. nemcsak az alaktant, hanem a szófajok meghatározását és osztályozását is mondattani alapon tanította. (Nyr. 1915. XLIV, 386.) NÉGYESI is mondattani alapon osztályozta a szavakat nyelvtanában. Sőt a szófejtésben is felmerült a szavak mondatbeli szerepének vizsgálatából való kiindulás szükségessége (ZOLNAI: Mondattani bűvárlatok. 1893.), SIMONYI nyomán.

Ő tehát a magyar mondattan tulajdonképeni megalapítója és megszerzője, ő építette nálunk először mondattani alapra a mondatbeli jelenségek tárgyalását és ezeknek rendszerét is, ő tisztázta nálunk a mondatrészek fogalmát. Új korszak kezdődött az ő mondattani irányával iskolai nyelvtanainkban és oktatásunkban egyaránt.

A mondattan rendszere

SIMONYI előtt még nem tárgyalták nálunk a syntaxis mondattani alapon nyugvó rendszer szerint, mert még nem alakult ki a mondat részeinek határozott és teljes fogalma. SYLVESTER magyar nyelvtanában (Grammatica Hungaro-latina. 1539.) nincs is syntaxis, ő a nyelvi jelenségeket még csupán szófaji alapon tárgyalta a következő rendszerben, melyet a görög-római grammatikusok állapítottak meg: literae, nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio, interiectio.

A syntaxis a görög-római grammatikusok nem mondattani alapon, hanem szótani alapon, szófajok szerint tárgyalták, a következő rendszerben: concordantia (szóegyeztetés), rectio (szóvonzat), ordo (szórend). Nálunk is az első magyar syntaxis szerzője, SZENCZI MOLNÁR A., ily szófaji alapon és rendszerben tárgyalta a syntaxis: convenientia (szóegyeztetés), rectio (szóvonzat). A syntaxis ily beosztású és módszerű vizsgálata sokáig uralkodott nyelvtanainkban. Így még VERSEGHYNél is: Analyticae institutionum linguae hungaricae pars secunda: syntaxis 1817. Ebben az egyes szófajokat tárgyalta: syntaxis nominum ac pronominum, verborum, coniunctionum, adverbiorum et interiectionum. Ezeket a szófajokat a régi hármas tagozatú rendszerben tárgyalta: syntaxis concordantiae, syntaxis regiminis, orationis ordo. Ily módszerrel és rendszerben tárgyalta a syntaxis SZILÁGYI I. és FÁBIÁN I. (A magyar szókötés szabályai. 1846.), az akadémiai pályázati utasításokban megszabott rendszernek megfelelően; sőt még fejlettebb, tisztultabb mondattani felfogású nyelvészek is: BITNICZ L. (Magyar nyelvtudomány. 1848.), GYURITS A. (Magyar mondattan. 1887.), továbbá az akadémiai Magyar Nyelv Rendszere. 1846., 1847.²) Ebben a mondattani rész azonos az 1843-ban megjelent Szókötéssel „némely szükségeseeknek ítélt változtatásokkal“. (Vö. Előszó. IHÁSZ G. (Magyar nyelvtan. 1857.⁵), SZVORÉNYI J. (Magyar nyelvtan. 1861.), IMRE S. (Magyar mondattan. 1875.⁴), HUNFALVY P. (Nyelvtudomány és nyelv-

tanítás. 1884. 168) a nyelvi jelenségeknek mondattani alapon való tárgyalását nem tartotta helyesnek.

A mondattannak ilyen: szófajok szerinti rendszerben való tárgyalás-módjának egyik oka az volt, hogy a szóra volt építve és a szóvonza tokra, nem mondattani kategóriákra. A nyelvtudományban régebben azt vallották, hogy szó van, de mondat ninesen. Ezt vallotta SZILÁGYI I. is. (A magyar szókötés szabályai. 1846. 14.) FÁBIÁN I. szerint (A magyar szókötés szabályai. 1846. 138.) a hangtanban, a szótanban, a mondattanban, mind a háromban csak a szóval foglalkozik a nyelvtudós. HUNFALVY (NyK. 1862. I, 471) védelmezte az egyes szó nyelvbeli egyén voltát: A nyelvbeli egyén a szó.

A mondatbeli jelenségek szófaji rendszerben és szóvonzati módszerrel való tárgyalásának másik oka az volt, hogy nem ismerték még fel a mondatrészek fogalmának igazi mivoltát: a mondatrészeknek, helyesebben a szószerkezeteknek tartalmi (objektív) és alanyi-állítmányi predikatív funkciós viszonyon alapuló mivoltát. A mondatnak és részeinek az objektív gondolati tartalom viszonyán és egyúttal az alanyi-állítmány praedikatív funkciós viszonyán alapuló sajátága még a jövő nyelvtudomány vizsgálati feladatainak körébe tartozik.

A 19. század közepén kezdték nálunk hirdetni a nyelvtudományban: A nyelvbeli egyén a mondat. (BRASSAI, Akad. Értes. 1860. I, 299; 1863—5. III, 9.) „Minden nyelvi kifejezés akar valamit kifejezni, azaz: valamely gondolatot közölni. De a gondolatnak kifejezése a nyelvben nem az egyes szó, hanem a mondat, s az egyes szók csak mint a mondat részei bírnak jelentőséggel a nyelvben“. (RIEDL Sz.: Magyar nyelvtan. 1864. 52.)

Tagadhatatlan: beszédünk célja mindig az, hogy valamit közöljünk, ez pedig csakis mondattal történhetik, mely alkalomadtán egyes szó is lehet. A szó mondatbeli szerepéből kiragadva csak felidézi a hallgató tudatában a vele társult fogalmat, de fogalmak, szavak viszonyítását nem fejezi ki.

A mondat nyelvbeli egyén voltának alapelve egy ideig nem tudott hatni a szófaji kategóriákon alapuló rendszerre, s továbbra is megmaradt ez a régi rendszer a mondattanban. Valójában csak SIMONYI nyelvtanaiban (1877., 1879.) tört magának utat a mondat nyelvbeli egyén voltán alapuló mondattani alapelv. (Vö. NyF. III, 13.) SIMONYI eltüntette nyelvtanainkból az ú. n. szóvonzati elméletet is, s ezzel kihúzta a régi szófaji alapon nyugvó mondattani rendszer alól ennek létalapját: a szóvonzatot. Ez a régi szófaji alapra épített szókötési rendszer elavulására vezetett.

Az egész magyar mondattant mondattani alapon először SIMONYI kezdte nálunk tárgyalni magyar nyelvtanaiban (1877., 1879.), s a mondat nyelvbeli egyén voltának alapján felépítette a mondattan egész rendszerét, a mondatbeli viszonyjelentésekből kiindulva.

A mondatbeli jelenségek szófaji alapon való tárgyalásának megszüntetésével a szófajokon alapuló *syntaxis*, *szókötés* elnevezés helyébe a *mondattan* elnevezés szilárdult meg nálunk.

SIMONYI régebben (A jelentéstan alapvonalai. Akad. Érték. 1881. X, 1) ily rendszert is alkotott a mondattani jelenségek tárgyalására:

1. A mondatbeli szó alaktana (szóragozás).
2. A mondatbeli viszonyok elmélete (szójelentéstan).

Nyelvtanaiban azonban nem alkalmazta ezt a rendszert, hanem ezt: Az egyszerű mondat. Az egyszerű mondat nemei. A mondatrészek: az alany, az állítmány, az állítmányi kiegészítő, a tárgy, a határozók (fajjai), a jelző. A szórend. Az összetett mondatok: a mellérendelt mondatok: kapcsoló, választó, ellentétes, következtető, magyarázó mondatok.

Az alárendelt mondatokat kétféleképen osztályozta:

1. Az első osztályozás alapja az, hogy a mellékmondat a főmondat valamelyik részének külön mondat alakjában való kifejezése. E szerint van: alanyi, tárgyi, határozó, jelző mellékmondat.

2. Simonyi szófaji alapon is osztályozta a mellékmondatokat: egy-egy szófajjal vette egyértékűnek a mellékmondatokat: főnévvel, melléknévvel, határozóval (itt letért a szófaji alapról). E szerint megkülönböztetett főnévi, melléknévi és határozó mellékmondatokat. A főnévi mellékmondatokat mondattani alapon tovább osztályozta (alanyi, tárgyi, határozó, jelző mellékmondatokra).

Azzal, hogy Simonyi kiszorította a mondattanból a szóvonzati elméletet, és teljesen mondattani alapra helyezte a mondatbeli jelenségek tárgyalását és rendszerét, szintén új korszak kezdődött a magyar mondattanban.

A mondat

A mondat* fogalmának meghatározásával már legrégebben találkozunk a görög-római grammatikusoknál. Már DIONYSIOS THRAX (i. e. a II—I. század határán) említett grammatikájában próbálta meghatározni a mondatot, ily módon: A mondat a prózai beszédnek oly összetétele, amely befejezett gondolatot fejez ki.**

PRISCIANUS latin grammatikájában így alakult ez a meghatározás: Oratio est ordinatio dictionum congrua sententiam perfectam demonstrans. Hasonlóképpen határozta meg nálunk SZENCZI MOLNÁR A. 1610: Sermo est vocum ad sensum congruum contextus, qui perficitur compositione et distinctione. Compositión a szóegyeztetést és a szóvonzatot érti, distinctión pedig az

*A *mondat* elnevezés már BARCZAFALVINÁL megtalálható (1792.). Régibb elnevezései: *beszéd* (oratio. SYLVESTER 1539), *mondmány*, *tulajdonítmány*, *egész szólás* stb. Vö. KLEMM: A mondattan elmélete 5.

**Dionysii Thracis: Ars Grammatica. Edidit G. Uhlig. 1883. 22. l.

írásjelek használatát a mondatban. Ebben a kifejezésben megjelent már a syntaxis legrégebb rendszere is egyúttal: szóegyeztetés, szóvonzat. Ezek a mondatmeghatározások egyet mondanak: a mondatban már legrégebben is szavaknak oly kapcsolatát látták, amely befejezett értelmet fejez ki. Még SIMONYI ideje körül is találkozunk a mondat ily meghatározásával: A mondat a kimondott szónak bizonyos értelmet kifejező és egymással összekapcsolt összege. (CZF. stb.)

A középkorban a grammatikusok a nyelvtant a logikával és a retorikával hozták kapcsolatba, s a logika hatására logikai kategóriákat állítottak fel a grammatikában. Pl.: A *mondat* szóval kifejezett ítélet. (BITNICZ L.: Magyar nyelvtudomány. 1837. 18.; 1848. 97.) Mondatnak hívunk minden teljes ítéletet. (SZILÁGYI: Magyar szókötés. 1846. 23.) A mondat észtanilag szókkal kifejezett gondolat, mely észteni ítéletet foglal magában. (CZF.) — Az ítélet valóban mondat alakjában jut kifejezésre, de azért nem minden mondat ítélet. Az ítélet folyamata lélektani funkció, az ítélet a logikába annyiban tartozik, amennyiben igazságot fejez ki, tehát a logika a helyes gondolkodás feltételeinek vizsgálata. A nyelvtanban a mondat tartalmában kifejezett tudattartalom objektív valóságát nem vesszük figyelembe, hanem csak azt: a beszélő, író tényleges vagy képzelt valósághoz viszonyítja-e, és a nyelvi kifejezés megfelel-e a nyelvtan szabályainak. Az ítélet és a mondat némely nyelvben, pl. a magyarban alakilag sem esik egybe, hisz a magyar mondatban a *van* copula nem használatos.

A 19. század közepén (MNy. 1948. XLIV, 120) a nyelvtudományba bevonult lélektani irány hívei elvetették a mondat logikai meghatározását, és próbálták a mondatot lélektani alapon: a mondatban végbemenő lelki folyamat alapján meghatározni, mégpedig kétféle módon.

PAUL (Prinzipien der Sprachgeschichte) felelevenítette a régi mondatmeghatározást azzal a változtatással, hogy szókapcsolat helyett képzetkapcsolatnak tekintette a mondatot. Szerinte a mondat nyelvi kifejezése, jelképe annak, hogy a beszélő tudatában több képzet vagy képzetcsoporthoz összekapcsolódott, s egyúttal eszköze annak, hogy a hallgató tudatában is létrejöjjön ugyanazon képzeteknek vagy képzetcsoporthoz ugyanaz a kapcsolata.

Ezt a szintetikus mondatmeghatározást felváltotta WUNDT (Die Sprache³. II. 248) analitikus-szintetikus, taglaló-összekapcsoló mondatmeghatározása: A mondat nyelvi kifejezése annak, hogy egységes tudattartalmat fogalmilag tagoltunk szándékosan alkotó elemeire s ezeket egymásra vonatkoztattuk, azaz egymással logikai viszonyokba állítottuk. WUNDT e mondatmeghatározását azonban meg kell toldani azzal, hogy a tagokat nemcsak tartalmi (logikai) viszonyokba állítjuk, hanem egyúttal predikatív funkciók viszonyba is.

SIMONYI eleinte ítélet nyelvi kifejezésének tartotta a mondatot (Magyar nyelvtan. 1879. 122.; 1896⁵. 81); utóbb (A magyar nyelv. 1905. 447.) lélek-

tanilag határozta meg a mondatot, WUNDT—DELBRÜCK szellemében: A mondat egy-egy teljesképzet elemzésének (tagolásának) nyelvbeli kifejezése. A teljesképzetet e g y e s képzetekre bontjuk (helyesebben: tagoljuk), s e részképzeteknek viszonyát kifejezzük a mondatban.

A mondat meghatározásában SIMONYI idejében még nem tudott a nyelvtudomány általánosan elfogadott eredményre jutni; ő is csak a WUNDT-féle mondatmeghatározás átültetésére szorítkozott. E közvetítésében is megnyilvánul nyelvtudományi erénye: könnyed egyszerűséggel, világosan, közérthetően tudja közkinccsé tenni a nyelvtudomány magas színvonalán álló, bonyolult eredményeket is.

A mondat főrészei

A legrégebbi grammatikusok még nem ismerték a mai értelemben vett mondatrészeket vagy helyesebben szószerkezeteket, hanem csak szófajokat (beszédrészeket). SIMONYI idejében BRASSAI azt vallotta: a mondatnak csak e g y főrésze van: az állítmány; ez szerinte a mondat lelke, s a mondat többi részei szerinte mind határozók, még az alany is az állítmány meghatározója, azaz ennek van alárendelve.

SIMONYI e felfogással szemben azt vallotta, és a nyelvtudomány ma is ezt vallja: a mondat alapformája az alanyból és az állítmányból alakuló mondat, az állítmányban kifejezett cselekvésfogalomnak tartalmi bővítése (és hozzáteszem: állítmányi funkciójának részese) a határozó, a tárgy; az alanyban kifejezett tárgyfogalomnak tartalmi bővítése (és hozzáteszem: alanyi funkciójának részese) a jelző. Ezt a határozóban, tárgyban, névszói állítmányban kifejezett névszói fogalom tartalmi bővítésére (s hozzáteszem: és az állítmányi funkció részesévé) is átvitték.

A legrégebbi grammatikusok még nem ismerték az ú. n. m o n d a t r é s z e k e t, hanem csak szófajokat különböztettek meg a mondatban. A középkorban a grammatikusok a nyelvtant a logikával hozták kapcsolatba, és a logika hatására logikai kategóriákat állítottak fel a mondatban is. A mondatban ítéletet láttak, és ennek megfelelően a 18. század második fele körül a mondatban is subjectumot és praedicatumot vettek fel a mondat két főtagjával. A logikai irányú grammatikusok a mondat alanyán és állítmányán azt értették, amit a logikusok szoktak. E szerint a mondat alanya az, akiről vagy amiről valamit kijelentünk, vagyis az, ami a kijelentés alapja, hordozója; a mondat állítmányán pedig azt értették, amit az alanyról kijelentünk, állítunk. Az akadémiai Magyar Nyelv Rendszere (1847. 266.) már így határozta meg a logikai alany fogalmát.

A 19. század közepén a nyelvtudományba bevonult lélektani irány hívei kezdték függetleníteni a nyelvtudományt a logikától. Elvetették a mondat

logikai meghatározását és vele együtt a mondat főrészeinek: az alanynak és az állítmánynak logikai meghatározását is, és próbálták lélektanilag meghatározni az alany és az állítmány fogalmát. Nálunk BRASSAINÁL található meg először a lélektani alany és állítmány meghatározása. Lélektani alanynak azt a képzetet szokták mondani, amelyre más képzetet vonatkoztatunk; lélektani állítmánynak pedig azt a képzetet, amelyet erre a képzetre vonatkoztatunk. SIMONYI is így határozta meg (A magyar nyelv. 1905. 448.) a lélektani alany és állítmány fogalmát: lélektani alany az a képzet, amely már ismeretes, és így alapjául szolgál a mondásnak; lélektani állítmány pedig az eddig ismeretlen képzet, tehát az, amit az ismert képzetről mondok.

A lélektani alany és állítmány fogalmának meghatározása után azonban csakhamar kitűnt, hogy a lélektani alany-állítmány és a nyelvtani alany-állítmány nem esik mindig egybe, lélektani alany-állítmány bármely mondatrész lehet nyelvtani szempontból. Az alany és az állítmány lélektani meghatározása tehát természetszerűen szintén nem lehetett megfelelő a mondattanban, miként a logikai meghatározás sem.* A logikai és a lélektani alany és állítmány meghatározásába belevették a lélektani predikatív funkciós viszonyt, amely az ítéletben is megvan, de nem vették bele a predikatív funkciós viszony alapjául szolgáló tartalmi viszony közelebbi meghatározását.

Már BRASSAI felhívta a figyelmet arra, hogy a mondatrészekben kettős viszony van: tartalmi (objektív) viszony és alanyi-állítmányi funkciós viszony is egyúttal. SIMONYI-nak is ez volt a felfogása a mondatrészek mivoltáról, ezért nálunk elsőnek vitte bele a nyelvtani (mondattani) alany és állítmány meghatározásába ezt a kettős mondatviszonyt. Szerinte a nyelvtani állítmány a mondatnak az a fele, amellyel valami cselekvést, vagy cselekvés módjára gondolt állapotot vagy tulajdonságot fejezünk ki, mégpedig a cselekvő személyre vagy tárgyra vonatkoztatva. A nyelvtani alany pedig szerinte a mondatnak az a fele, amellyel a cselekvőt vagy a cselekvő módjára gondolt személyt vagy dolgot megnevezzük. (SIMONYI: Alany és állítmány. Nyr. 1900. XXIX, 6; A magyar nyelv. 1905. 448. Kocsis L.: A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. NyF. III, 33.)

A határozók

Régebben nyelvtanainkban nem tekintették mondatrésznek a határozókat, és nem jelentésük alapján osztályozták őket, hanem az alakból kiindulva, minden rendszer nélkül tárgyalták őket a szókötésnek szóvonzati részében.

SIMONYI már korán kezdett foglalkozni a határozókkal (Nyr. 1882. XI, 210, 258). Nagy monográfiában is foglalkozott a határozókkal: *A magyar határozók*. A Magyar Tudományos Akadémiától az 1885. évi Lukács Krisztina-

*A nyelvtani alany és állítmány meghatározására volt szükség.

féle jutalommal kitüntetett pályamunka. (1888—1895.) Két kötet. Az első kötetben terjedelmes bevezetésben a határozó mondatrész fogalmát, körét, alaktani, jelentéstani sajátosságait tárgyalta, továbbá a három határozó irány váltakozásait és az állandó határozókat (ú. n. vonzatokat). A határozós viszonyokat nem a jelentésből kiindulva, bizonyos rendszerben tárgyalta, mert ez szerinte vita tárgya, hanem az alakból kiindulva. Leíró iskolai nyelvtanaiban többféle rendszerben tárgyalta a határozós kifejezéseket, történeti tárgyalásra azonban kevésbé lett volna megfelelő valamely rendszere. Azután sorban ismertette az egyes névragok alaktanát, jelentésstanát és használatát. A második kötetben a névutók, a határozó igenevek és a határozószók alaktanát, jelentésstanát és használatát fejtegette.

Az akadémiai bíráló bizottság megállapította jelentésében: „először fejlődésük szerint összeállítja a tényeket, aztán az egyes jelenségek okait vizsgálja s lélektanilag iparkodik megmagyarázni, végül fejlődésük utolsó fokai szerint állapítja meg használatukat, mindenkor rámutatva s különválasztva egyrészt a csak múltban élő, de ma teljesen feledésbe ment, másrészt az idegen hatás nyomása alatt keletkezett használatot“. „E pályamunka nagy grammatikai képzettségéről, mind az ismertebb idegen, mind pedig a rokon nyelvekkel való elég tág körű ismeretségről, az összes magyar, de legkivált a régi irodalomban való teljes tájékozottságról tanúskodik; az eljárás, amelyet a mű szerzője a kitűzött kérdés megfejtésében követett, helyes.“

SIMONYI már 1876-ban (Magyar Tanügy V, 163.) megállapította a magyar határozók irodalmára vonatkozólag: „A határozók tanában a leghatározatlanabbak nyelvtaníróink és tudósaink“. Ennek tudatában megjegyezte: „véleményem szerint a »határozó« név alá alig fogunk valaha logikus s kereken egységes fogalmat kapni“. A határozó mondatrész fogalmának megállapítása mellett szükségesnek tartotta a határozós szerkezet körének megállapítását is. E téren Simonyi idejében nagy zűrzavar uralkodott a nyelvtudományban. Némelyek a határozó fogalmának körét nagyon szűkre szabták azzal, hogy az igéknek és mellékneveknek szükségképeni, állandó ragos és névutós értelmi bővítményeit külön mondatrésznek: k i e g é s z í t ő n e k tekintették, s csak a nem-szükségképeni, esetleges értelmi bővítményeit tekintették h a t á r o z ó k n a k. SIMONYI ellenezte két ily külön mondatrész megkülönböztetését, és összevonta e két osztályt közös határozó mondatrész fogalma alá, a kiegészítőt pedig elejtette. Ő tehát a határozók fogalmi körébe vonta össze az állítmányban kifejezett ige és a melléknév esetleges bővítményein kívül az ú. n. kiegészítőket, vagyis az ú. n. vonzatokat (állandó határozókat), amelyek rendesen ugyanazon ragos vagy névutós alakban vannak összeszerkesztve az igével vagy a melléknévvvel, továbbá a *-nek*, *-nak* ragos irány(vég)-határozókat, melyeket régen a tárgyhoz soroltak. Mindezek szerint tehát a mondatnak mindazon részeit belefoglalta a határozó fogalmának körébe, amelyek az állítmányban kifejezett ige vagy melléknév és más mondatrészben

kifejezett melléknév közelebbi meghatározására szolgálnak, kizárva azonban az ú. n. állítmányi névszót (Sokrates *bölcs* volt) és a tárgyat.

BRASSAI tekintette először mondatrésznek a határozót nálunk, de nagyon tágra vette a határozó mondatrész fogalmát. (A magyar mondat. Akad. Értes. 1860. I, 279). Szerinte a mondat lelke az állítmány; ami nem állítmány, az mind határozó, még az alany is. Tekintve azonban azt, hogy az egyes mondatrészekben más-más tartalmi viszony van és vagy alanyi vagy állítmányi funkciós viszony is, mégis szét kell taglálni a mondat tagjait több osztályra. SIMONYI a mondatban dualizmust látott az alany és az állítmány viszonya alapján. „A mondatnak alapformája nem az egyetlen igével kifejezett mondat, mint Brassai hitte, hanem az alanyból és állítmányból álló mondat. Az alany és az állítmány a szintaktikai viszonyok őstípusa, s a bővített mondat még legösszetettebb alakjában is az alany és állítmány viszonyának ismétlésével magyarázható.“ (KOC SIS L.: A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. NyF. III, 29.; SIMONYI: A magyar határozók. I, 1.)

SIMONYI nagyfontosságú újítást hajtott végre a mondattan rendszerén azzal, hogy BRASSAI és KÁRMÁN M. nyomán véget vetett a határozók körében régóta uralkodó ú. n. v o n z a t o s elméletnek, amely szerint: „a szóvonzatban egyik szó azon hatással van a másikra, minélfogva ez valamely ragot fölvenni *kényszeren*“. SZVORÉNYI: Magyar nyelvtan. 1861. 261.; SIMONYI: Nyr. 1887. XVI, 534.; MHat. I, 45. SIMONYI megcáfolta a vonzatemléletet, mert az állandó határozóragos és névutós szerkezetek oka nem az ige vagy a melléknév vonzó ereje, hanem a rag és névutó saját jelentése, „mely azután az ige jelentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, amelyet éppen közölni akarunk“. (MHat. I, 45.) A határozók ú. n. vonzata nem szükségképeni és nem állandó.

A helyhatározó ragoknak és névutóknak más elvontabb határozós viszonyok kifejezésére való használatát, vagyis a határozók jelentésváltozásait is magyarázta SIMONYI. E célra felhasználta MORITZ lélektani magyarázatát: a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló asszimilációs rag- és névutó-átvitelt. Ez a nyelvtanban kollektív, szociális lélektani jelenség, a stilisztikában azonban individuális jelenség (metafora). A határozós kifejezések magyarázatában SIMONYI az analógiás és az idegen hatásokat is figyelembe vette.

Nemcsak tisztázta a határozó fogalmát, ennek körét, továbbá a határozók jelentésváltozásait, hanem több változatban megcsinálta a határozók rendszerét is. Határozó rendszereinek alapja két egymást keresztező szempont:

1. A főszempont az volt, hogy mily körülménnyel (hellyel, idővel, állapottal, móddal) van meghatározva a cselekvés, történés, létezés; ezt keresztezi egy mellékszemponttal: a cselekvésnek, történésnek melyik mozzanata (folyamata, eredete, vége, illetőleg iránya) van meghatározva. SIMONYI párhuzamba hozta az állapot-, eredet-, véghatározót a helyhatározó hármassal (hol? honnan? hová?).

Már 1876-ban tett kísérletet a határozók osztályozására. (Magyar Tanügy V, 165.) Ezenkívül még három határozórendszert szerkesztett, miközben folyton tökéletesítette előző elgondolásait.

A tárgy

A tárgyat eleinte nem tekintették még külön mondatrésznek, hanem *-t* szenvedő ragos, tárgyesetragos névszónak és mint ilyent a szótanban és a szókötés szóvonzat részében tárgyalták. Csak később kezdték mondatrésznek tekinteni. SZVORÉNYI (Magyar Nyelvtan⁴. 1876.) szerint a mondat főrészei az alany és az állítmány; mellékrészei: a melléklet (Beifügung, attributum, jelző), a kiegészítő és a határozó (!). A *kiegészítő* elnevezés nála a német *Ergänzung* fordítása, fogalmát is a német nyelvtan szerint határozta meg. A kiegészítő e szerint oly *-t* szenvedő ragos vagy *-nak, -nek* tulajdonító-ragos főnév vagy főnévül használt más beszédrész, amely az állítmány mellett az értelem teljes kiegészítésére használatik. A kiegészítőről megemlíti, hogy a mondat *tárgyának* (obiectum) is neveztetik. A kiegészítő szerinte kétféle: van szenvedő (accusativus) *-t* ragos, ezt szerinte szenvedő tárgynak lehet nevezni; van továbbá tulajdonító (dativus) *-nak, -nek* ragos kiegészítő, ezt szerinte részes tárgynak lehet nevezni.

SIMONYI tisztázta a *tárgy* mondatrész fogalmát és megállapította elnevezését. (Adalékok a magyar nyelvtanítás újjáalakításához. Magyar Tanügy 1876. V, 162.) Sürgette, ne nevezzük kiegészítőnek az obiectumot, hanem *tárgynak*, mégpedig a *-t* ragosat *egyenes tárgynak*, vagy egyszerűen *tárgynak*, a *-nak, -nek* ragosat pedig *részes tárgynak*. Magyar nyelvtanában (1877., 1879.) azonban szétválasztotta e kétféle tárgyat, és csak a *-t* ragos névszót tekintette tárgynak, a *-nak, -nek* ragosat pedig *részeshatározó* néven a vég-, irányhatározók közé sorolta. (I. m. 136.)

Némelyek tagadták a tárgy és a határozó mondatbeli szerepének rokonsága miatt a *tárgy* külön mondatrész voltát, és a határozók közé sorolták. KALMÁR (A mondatrészek. 1904. 130., 141.) szerint a tárgy az alanyok közé tartozik; az alanyt és a tárgyat egyszersmind személyhatározónak tekintette. Mások (KÚNOS, MUNKÁCSI; v. ö. KLEMM: A mondattan elmélete. 1928. 74—5.) az irányhatározó egy nemének tekintették a tárgyat. BALOGH P. is (A határozók osztályozása. Nyr. 1897. XXVI, 387) csak fokozati különbséget látott a tárgy és a határozók között. Azonban a tárgy a határozótól mind eredetére, mind jelentésére nézve bizonyos tekintetben különbözik, ezért célszerűbb a tárgyat a határozó mellett külön mondatrésznek tekinteni. SIMONYI (Nyr. 1882. XI, 212) azt vallotta, hogy a tárgyat, obiectumot megtartotta nyelvtanaiban mint külön mondatrészt — igaz, inkább a hagyománynak, mintsem a meggyőződésnek hódolva.

Kétféle tárgyat különböztetett meg: iránytárgyat (fát vág) és eredménytárgyat; ez utóbbival azt nevezzük meg, ami a cselekvés által létrejön (kenyeret süt). (A magyar Nyelv. 1905. 449—50.)

SIMONYI a *tárgy* elnevezést tartotta a legcélszerűbbnek. A *tárgy* szó ugyanis ófrancia jövevényszó, s eredetileg pajzsot, ostromfedelelet jelentett, majd céltáblát, a 18. század óta objectum-ot, Gegenstand-ot mint a cselekvés célpontját, a 19. század közepén pedig nyelvtani műszóul kezdték használni.

A jelző

A jelzőt a mellékesebb mondatrészek közül legkorábban kezdték mondatrésznek tekinteni. Így BITNICZ L. (Magyar Nyelvtudomány. 1837., 1848.) és az akadémiai Magyar Nyelv Rendszere (1847².), de mindkettő szintén még az ú. n. szóvonzatok alakjában tárgyalta a mondat részeit.

SIMONYI külön monográfiában dolgozta fel a jelzőt, történeti mondatannal foglalkozó munkáinak folytatásaképen; ez: *A jelzők mondattana*. Nyelvtörténeti tanulmány. 1913. Ebben a jelző fogalmának tisztázása után tárgyalta a jelző fajait, eredetét, a jelző alaki sajátságait, majd részletesen a jelző háromféle fajtát és az értelmező jelzőt.

Egységes alapon határozta meg a jelzőket. A jelzők általában a jelzett fogalmaknak megkülönböztetésére, a jelzett fogalmak körének elhatárolására, determinálására, megszorítására szolgálnak. Ez négyféleképpen történhetik:

a) pusztán külső elhatározással, determinálással: rámutatással, ráutalással; ez a *kijelölő jelző*.

b) Történhetik a jelzett szó fogalmi tartalmának újabb fogalmi jeggyel való bővítésével és ezzel fogalmi körének szűkítésével, elhatárolásával; ez a *minősítő- vagy tulajdonságjelző*.

c) Az elhatárolás történhetik birtokos viszonyal is; ez a *birtokos jelző*.

d) Az *értelmező jelző* (appositio). Ennél a jelzett szó fogalmának elhatárolása utólag történik főnévvel, melléknévvel vagy melléknévi igenévvel, névmással. Az értelmező nem egyesül oly szorosán a jelzett szóval, hanem mint utólagos kiegészítés, részletezés, értelmezés járul hozzá, külön szakaszt alkotva.

SIMONYI szerint a minősítő jelző eredete kétféleképen magyarázható:

1. A minősítő jelzős kifejezés a halmozott mondatrészek egyik faja.

2. Szerinte azonban jogosult, nyelvtörténeti szempontból talán jogosultabb az a magyarázat, amely szerint a jelzős kifejezés mondat eredetű, a jelző maga eredetileg névszói állítmány volt, de elvesztette névszói állítmányi szerepét és kezdett részt venni az alany alanyi funkciós szerepében. A jelző lefokozott állítmány. Tehát a jelzőben is kettős viszony van, miként a mondat minden tagjában: tartalmi és funkciós viszony. Megemlíti, hogy az értelmezőben is rövidített vagy pregnáns mondatot látnak a nyelvészek. Az értelmezős szerkezetet (utójelzőt) ősbibnek tartotta az előjelzőnél.

SIMONYI e művében is megnyilvánul mintaszerű történeti módszere és nyelvtudományi megállapításainak szilárd, széleskörű induktív és lélektani alapja, hasonlóképen a tudományos nyelvelmélet gyakorlati alkalmazása iránti nagy érzéke. Példa ez utóbbira a szóegyeztetésnek a szerepe a birtokos szerkezetben. RÉVAI magyar történeti mondattanának harmadik kötetében nagyon terjedelmes nyelvtörténeti anyag alapján bizonyította, hogy a birtokos szerkezetben a harmadik személyű többesszámú birtokoszó és egyesszámú birtokoszó esetén a birtokszón gyakrabban fordult elő az egyeztető szerkezet, mint a nem-egyeztető szerkezet: unuttei *cuzicun* (HB.); az apastaloknak *zavok* (AporK. 5.). VERSEGHY az újabb nyelvszokás alapján és figyelembe véve, hogy a nem-egyeztető szerkezet is igen régi, a nem-egyeztető szerkezet helyességét védelte. SIMONYI utalt arra, hogy az újabb nyelvszokás e mellett foglalt állást. E kérdéssel RÉVAI és VERSEGHY után is többen foglalkoztak: TSÉTSI, BITNICZ L. stb. (Vö. SIMONYI: A jelzők mondattana. 179.)

Az állítmánykiegészítő alanyeset

SIMONYI ezen a címen hatodikul új mondatrészt vitt be a mondattanba. Állítmányi névszónak, állítmányi alanyesetnek, kiegészítőnek is nevezte. (Magyar nyelvtan. 1877., 1879., 139.; 1880., 154.; 1896., 93.; Magyar nyelvészet. 1905., 112.; A magyar nyelv. 1905. 448.)

Állítmányi névszó lehet szerinte: melléknév, ekkor állítmányi jelzőnek nevezte, ha pedig főnév, akkor állítmányi értelmezőnek (*appositio praedictiva*). (Magyar nyelvtan. 1896. 93.) A *van, lesz, marad, (el)mult (nincs)* állítmányul szereplő igéket szoktuk alanyesettel kiegészíteni.

Újabban azonban a finnugor nyelvek mondat szerkezetének közelebbi megismerése után kiszorult ez a hatodik mondatrész a magyar nyelvtanokból, inkább összetett: névszói-igei állítmánynak tekintik és nevezik. Eredetének magyarázataát I. Magyar történeti mondattanomban.

SIMONYI a keletkezését így magyarázta: Az állítmányi névszó egyúttal az alanyt is közelebből meghatározza, éppúgy, mintha utólagos jelzője, értelmezője volna az alanynak: Fia, egyetlen vigasza, maradt neki. → Fia egyetlen vigasza maradt neki.

Az állítmányi kiegészítőt állapothatározónak is szokták tartani (BALOGH P.: Nyr. 1907. XXXVI, 354), mert az állítmányi ige (*van, nincsen, lesz, marad, mult*) meghatározására használjuk: A torony *csonka* (= csonkán) maradt. KALMÁR (A mondatrészek. 1904. 101.) az állapothatározók egyik alfajának tartotta a kiegészítőt: tulajdonsághatározónak.

A szórend

Nagy munkát végzett SIMONYI a magyar nyelvtudomány számára azzal is, hogy az addigi magyar szórendi kutatások eredményeit világos, logikus,

áttekinthető szerves egésszé foglalta össze, az ő széleslátókörű mondattani tájékozottságával: A magyar szórend c. tanulmányában. (Nyr. 1902. XXXI. és NyF. 1.) Az addigi kutatásokat kiegészítette saját nyelvtörténeti, nyelvjárási észleleteivel, gazdag régi és nyelvjárási anyaggal.

Már iskolai magyar nyelvtanaiban (1877., 1879. stb.) és a Magyar nyelvészetben (1905.), A magyar nyelv-ben (1905.) is gyakorlatias értékkel tárgyalta a magyar szórend szövevényes hálózatának alapvonásait.

Megállapította, hogy a magyar szavak rendje a mondatban nem attól függ, milyen mondatrész (szó szerkezeti tag) vagy milyen fajú szó nyelvtani szempontból az illető szó, miként más nyelvekben, hanem attól, melyek értelmi szempontból a legfontosabb szavak a mondatban. Egységes szempont alá foglalta össze a magyar szórend sokféle jelenségét a FOGARASI-féle magyar szórendi főtörvény alapján, amely szerint a mondatnak értelmileg legfontosabb szava közvetlenül az állítmány elé kerül; továbbá KICSKA kirekesztő és összefoglaló értelmű szórendi törvénye alapján, amelyben KICSKA kimutatta, hogy a FOGARASI-féle szórendi törvény csak a kirekesztő értelmű kifejezések mellett érvényes, az összefoglaló kifejezések ellenben kivételt alkotnak a FOGARASI-féle szórendi törvény alól.

Az igenévi szerkezetek

Ily című tanulmányában (Nyr. 1907. XXXVI, 97, 193, 241, 264. és NyF. 47.) SIMONYI felhívta a figyelmet a nyelvtudományban mai nyelvünknek egy ősrégi sajátosságára: az *igenévi szerkezetekre*. Ezek átmenetet alkotnak az egyszerű és az összetett mondat között. A mai és a régi magyar nyelvben gyakoriak oly *-t, -at, -et* képzős igenévi szerkezetek, amelyek alanyi, tárgyi, határozó, jelző mellékmondatlalt egyértékűek: Hadlaur *choltat* (HB.); fferencz senanal *lakoztaban* (JókK.); egy *ültében* elolvasá; szemök *láltára*; mindéltig; özvegy *voltában*; anyaszült gyermek; *ebadta*; *agyafúrt*; *gutaütött*.

Az igenévi szerkezetek ősrégi sajátosságai nyelvünknek, idővel a magyarban kezdtek elavulni, és ma már csak egyes állandó kifejezésekben fordulnak elő nyelvünkben. SIMONYI ezeket a magyar és a finnugor nyelvek történetéből összegyűjtötte, és többféleképpen próbálta megmagyarázni eredetüket. Az igenévi szerkezetek helyét újabban *-va, -ve, -ván, -vén* végzetű határozó igenévi szerkezetek és mellékmondatok foglalták el. A többi finnugor nyelvben, különösen a vogul és az osztják nyelvben még ma is gyakran használnak mellékmondatlalt egyértékű igenévi szerkezeteket.

Simonji kéziratós történeti mondattana

SIMONYI a mondattanra vonatkozó sok részlettanulmányát összefoglalta és eredményeit továbbfejlesztette *Magyar mondattan történeti alapon* című 2 kötetes munkájában, mely kéziratban maradt reánk. (Ismertetését l. BALASSA,

Nyr. 1920. XLIX, 26—7.) A Magyar Tudományos Akadémia 1915. évi Lukács Krisztina jutalmával tüntette ki. Ezt a művét még az 1905. évi Lukács Krisztina akadémiai pályázatra készítette. A bírálóbizottság a még akkor befejezetlen művet jutalommal való kitüntetésre ajánlotta azzal a feltétellel, hogy a szerző kiegészíti a hiányzó részekkel. SIMONYI pótolta is a hiányzó részeket. A bírálók azután jelentették: „a mű valóban nyeresége nyelvtudományi irodalmunknak. Örvendetes, hogy az a szerző írhatta meg az egész összefoglaló tudományos magyar mondattant, aki a legtöbb részletmunkát szolgáltatotta hozzá. A műnek kétségtelenül nagy hatása lesz nyelvtudományi irodalmunk fejlődésére.“

BALASSA J. ugyanott így ismertette a mű tartalmát: „A mondatról, a mondatvani változásokról és okairól szóló bevezetés után két főrészben foglalkozik az egyszerű mondat. Az első főrész a mondat fajairól szól a következő főbb szakaszokban:

1. A feltétlen jelentő mondat.
2. A feltételes jelentő mondat.
3. A felszólító mondat.
4. Az óhajtó mondat.
5. Nyomatéktalan és nyomatékos, összefoglaló és kirekesztő mondatok.
6. Kérdő és felelő mondatok.
7. Állító és tagadó mondatok.
8. Cselekvések és idők jellemezte mondatok.
9. Cselekvő és szenvedő mondatok.

A második főrész az egyes mondatrészekkel foglalkozik:

1. Az alany és állítmány.
2. A mondat tárgya. Iránytárgy és eredménytárgy. Lappangó tárgy.

A tárgyas ragozás használata.

3. A határozók. A ragos határozók. A névutós határozók. Határozószók és igekötők.

4. A jelzők.

E két főrészhez csatlakozik még egy harmadik főrész; ebben az átmeneti szerkezeteket (igenévi szerkezetek) tárgyalja, melyek átvezetnek az összetett mondatokhoz.“

Ez 25 ív lett volna; s legalább ugyanennyi az összetett mondat, ennek gerince a kötőszók anyagából került ki. SIMONYI a maga Tüzetes magyar nyelvtanának második és harmadik kötetéül szánta e művét. (Vö. Nyr. 1915. XLIV, 234.)

BALASSA fönti jelentésében reményét fejezte ki, hogy a nyomdai viszonyok javulásakor SIMONYI-nak *Magyar történeti mondattana* megjelenik. Várakozása — sajnos — nem teljesült. A mű azóta valahol lappang vagy elveszett.

Az összehasonlító finnugor mondattan terén is dolgozott SIMONYI: Az ugmódalakok című (1876 NyK. XIII, 135—67), akadémiai jutalommal kitüntetett munka.

SIMONYI *Magyar történeti mondattanát* sorsközösség kapcsolja össze RÉVAI magyar történeti mondattanával: egyik sem jelent meg a szerző életében. RÉVAI munkájának (*Elaboratio grammatica hungarica*) syntaxis részét azonban utólag éppen SIMONYI rendezte sajtó alá.

Az összetett mondatok

Az összetett mondat terén SIMONYI a következő állapotot találta a magyar nyelvtudomány terén. Az összetett mondatok tárgyalását nyelvtan-íróink régebben kerülték, áttolták a retorikába. Így az akadémiai Magyar Nyelv Rendszere (265. l.) szerint a mondattan két részre oszlik: szókötésre és mondatkötésre, vagyis ékesszólásra: ez utóbbit azonban nem tárgyalta.

Először BITNICZ L.-nál (*Magyar nyelvtudomány*. 1837. és 1847.), továbbá GYURITS A.-nál (*Magyar mondattan*. 1857. és 1861.) találtam az összetett mondat tárgyalását. BITNICZ már megkülönböztetett fő- és mellékmondatot, mellérendelt és alárendelt mondatokat. A mellékmondatban a főmondat egyik részének külön mondatban való kifejezését látta. A mellékmondatokat az ő szófaji alapon nyugvó mondattani felfogásának megfelelően szófaji alapon osztályozta. Vannak szerinte:

1. *Tárgymondatok* (= főnévi mondatok), ezek szerinte a főmondat valamely főneve helyett szerepelnek.

2. *Jegymondatok* (= melléknévi mondatok), ezek megegyeznek szerinte az egyszerű mondat tárgyszavának (= főnévének) jelzői meghatározásával.

3. *Körülménymondatok* (= határozó mellékmondatok). Ő határozón a határozószó szófajt értette. Öt osztályukat különböztette meg: térvizonyt, idővizonyt, mód-, ok-, fokozatvizonyt. Ezt a felosztást mások is használták.

Az összetett mondatot nálunk először tudományos alapon kimerítően SIMONYI tárgyalta: *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete*. 3 kötet. 1881—1882—1883. A Magyar Tudományos Akadémiának 1880. évi Marczibányi-féle jutalmával kitüntetett pályamunka. Az I. kötet a mellérendelt kötőszókat tárgyalta, a II. és a III. az alárendelt kötőszókat: a főnévi mellékmondatok és a határozó mellékmondatok kötőszóit.

SIMONYI roppant nagy és sokoldalú nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag alapján dolgozta fel a magyar kötőszók történetét, az összetett mondat elméletét és rendszerét.

A mellékmondatok felosztásában SIMONYI idejében sem volt még általánosan elfogadott rendszer. Szokták vagy mondatrészek vagy szófajok alapján felosztani a mellékmondatokat. Az első felosztás azt veszi alapul, hogy a mellékmondat mondat alakjában kifejezett mondatrész. Eszerint van tehát:

alanyi, határozó, tárgyi és jelző mellékmondat. Hozzátehetjük még az állítmányi mellékmondatot is. A mondatrészek alapján való felosztás nálunk már GYURITSNÁL (1857.) megvan. A mondatrészek alapján való felosztáson kívül van még egy másik is, ez egy-egy szófajjal veszi egyértékűnek a mellékmondatot; eszerint van: főnévi, melléknévi (melléknévi igenévi) és határozó mellékmondat. SIMONYI Magyar nyelvtanaiban és A Magyar nyelv (1905.) című művében alkalmazta ezt a rendszert; az ő nyomán terjedt el e felosztás.

A mondatrészek alapján való felosztásnak nyelvtörténeti szempontból nincs különösebb értéke, mert a mellékmondatok nem a mondatrészekből keletkeztek, mégis ez a felosztás az egyszerű mondattal párhuzamosan egységes mondattani alapra helyezi az összetett mondat tárgyalását. Ezzel szemben a szófaji alapú osztályozás (főnévi; melléknévi, melléknévi igenévi; határozó mellékmondatok) nem egységes alapon nyugszik, mert a harmadik osztálynak mondattani alapja van, nem pedig szófaji.

SIMONYI az összetett mondatok osztályozásában felmerülő nehézségeken úgy próbált segíteni, hogy a kétféle osztályozást részben egyesítette. Az ő osztályozása a következő:

I. *Főnévi mellékmondatok*, ezek egy-egy elvont főnévvel egyértékűek. A főnévi mellékmondat lehet a főmondatnak alanya, tárgya, határozója, jelzője. A főnévi mellékmondatnak *hogy* a kötőszava, ily mellékmondat egy-egy *elvont* főnévvel egyértékű.

II. *Melléknévi mellékmondatok* (jelző mellékmondatok), ezeket a vonatkozó vagyis relatív névmás jellemzi, s melléknévvvel vagy melléknévi igenévvvel egyértékűek. Ha el van hallgatva benne a jelzett szó, akkor a melléknévi mondat alanyi, tárgyi vagy határozó mellékmondattá válik, és így főnévi mellékmondatnak kell tekinteni. A melléknévi (viszonyító, vonatkozó névmásos) mellékmondatokat nem tárgyalta, mert e feladathoz nagyon kevés anyaga volt, ezért — bevezetésül az alárendelő kötőszókhöz — csak rövid áttekintését adhatta a magyar relativumokra vonatkozó jelenségeknek. (II, 8.)

III. *Határozó mellékmondatok*. Ezek annyi alosztályra oszlanak szerinte, ahányféle határozót különböztet meg.

A nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazása

SIMONYI már korán kezdte a nyelvtudomány leszűrt eredményeinek gyakorlati alkalmazását is. Már tudományos pályája legelején azzal indult, hogy kereste magyar nyelvtani oktatásunk hátramaradottságának okait. Ezért cikksorozatot kezdett közzétenni a Magyar Tanügyben (1876. V.). Adalékok a magyar nyelvtanítás újjá-alakításához címen. Ebben megállapította, hogy a magyar nyelvtanítás reformja nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előrehaladottságát tekintve immár elodázhatatlan szükség. Szükségesnek tartotta a nyelvtudomány ered-

ményeinek felhasználását az iskolai nyelvtani oktatás terén, mert iskola nyelvtani oktatásunk nagyon mögötte maradt a nyelvtudománynak. Hat fejezetben tárgyalta a magyar nyelvtudomány újjáalakításának szempontjait: 1. A szótövek c. fejezetben az ú. n. kötőhangzós elmélettel szembeállítja a teljes és nem-teljes szótövek elméletét. 2. Különösen előmozdította a nyelvi oktatás újjászületését a mondatrészekről szóló fejtegetéseivel. Abban az időben a legnagyobb zűrzavar uralkodott a mondatrészek tárgyalása terén. Ezért tisztázta az állítmány és az alany, a tárgy, határozó, jelző fogalmát és megalkotta a határozók első tudományos rendszerét. 3. A mondatrészek fogalmának tisztázása mellett különösen szükségesnek tartotta a szófajok (beszédrészek) fogalmának megállapítását és rendszerüknek felállítását az elavult logikai, metafizikai osztályozások helyett. A szófajok meghatározásába és rendszerébe belevette a mondattani szempontot is. A szófajok felosztásában és ezeknek világos megértéséhez szükségesnek tartotta a szófajoknak a mondatrészekhez való viszonyát tudatosítani az iskolában. 4. Az igéknél szükségesnek tartotta az igeidőkön kívül a cselekvés, történés (actio) mineműségének megállapítását is. 5. A névragok és névutók régi elnevezéseit újabbakkal szükséges helyettesíteni. 6. Az utolsó cikkben a szóképzést és a szóösszetételt tárgyalta új szempontokkal. SIMONYI e hat cikkében az akkori magyar nyelvtanítás leg-szükségesebb kérdéseit tisztázta és ezzel nagyon előmozdította a magyar nyelvtani oktatást. E szempontokat 1877-ben, ill. 1879-ben és később megjelent magyar nyelvtanaiban megvalósította, s ezzel új korszak kezdődött nyelvi oktatásunkban. A Nyelvőrben (1879. VIII, 258, 305, 545.) egy bizottság foglalkozott nyelvészeti terminológiánk (az iskolai műszók) újjáalakításával SIMONYI vezérlete alatt. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület megbízásából Középiskolai *Műszótárt* szerkesztett. (Vö. E. PhilKözl. 1906. XXX, 700.)

Végigkísértük SIMONYI-nak a mondattan terén kifejtett nyelvtudományi működését, meg-megállva működésének egyes nagyobb állomásain, áttekintettük legfőbb vonásaiban a magyar egyszerű és összetett mondat szerkezetnek, a mondatnak és a mondatrészeknek fősajátságait, és megállapítottuk az ő tudományfejlesztő és a tudomány leszűrt eredményeit gyakorlatilag alkalmazó tevékenységét. Mondattani búvárlataival gazdagította, fejlesztette mondattani irodalmunkat, mások és saját nyelvtudományi eredményeivel emelte iskolai tankönyvirodalmunk színvonalát, és ezzel újjáalakította magyar nyelvtani oktatásunkat.

Négy évtizeden át tanítványainak hosszú sorát oktatta és képezte, a magyar nyelvtudománynak új nyelvész nemzedéket nevelt, középiskoláinknak pedig jól felkészült szaktanárokat. Tanítványait nyelvészeti iskolává egyesítette a közel száz számra menő *Nyelvészeti Füzetek* hosszú sorozata, amelyben doktori értekezéseik jelentek meg. Tankönyveit kiadásról-kiadásra tökéletesítette szakmai, módszertani és rendszerbeli tekintetben egyaránt, ezzel egyszerűsítette, célszerűbbé és gyakorlatiasabbá tette nyelvtani oktatá-

sunkat. Nyelvészeti terminológiánk újjáalakításában nagy szerepe volt. Mondattani működésében visszatükröződik az egész magyar mondattani elmélet újabb fejlődésének története, mondattani irodalmunk még tovább is fogja érezni az ő munkájának hatását.

SIMONYI Zs. mondattani munkásságát négy ízben tüntette ki a M. Tud. Akadémia: Az ugor módalakok. 1877. NyK. XIII. A magyar kötőszók. 1880. A magyar határozók. 1885. Magyar történeti mondattan. 1915.

SIMONYI a magyar *jelentéstan* kifejlődésére is hatással volt: ő vetette fel először a magyar nyelvtudományban a rendszeres jelentéstan gondolatát. (A jelentéstan alapvonalai. Akadémiai székfoglaló. 1881.)

NAGY J. BÉLA

SIMONYI ZSIGMOND NYELVMŰVELŐ MUNKÁSSÁGA

A nyelvészeket a nyelvműveléshez való viszonyuk szerint három csoportba lehet sorolni. Vannak közöttük olyanok, akik egyáltalában nem foglalkoznak ezzel; nem is érdeklik őket a nyelvhelyesség kérdései, mert tudományos meggyőződésük az, hogy a nyelvművelés nem tartozik a nyelvtudomány feladatai közé. Úgy vélekednek, hogy a nyelvi jelenségeket nem lehet értékelni, helyesnek vagy helytelennek minősíteni, s a nyelvész hivatása csupán az, hogy megállapítsa a nyelvbeli tényeket, beleillessze őket a történeti fejlődés sorrendjébe, megmagyarázza, hogyan keletkeztek, és kinyomozza a bennük nyilvánuló törvényszerűségeket. Mi csak tudományosan vizsgáljuk a nyelvet — mondják az ilyenek —, de nem akarunk gyakorlati módon beavatkozni sorsába és fejlődésébe. Más nyelvtudósok nem vallják ezt az elvszerűen tartózkodó felfogást, és alkalomadtán, ritkábban vagy sűrűbben hozzászólnak a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdéseihez is, nyelvtudományi ismereteiknek felhasználásával járulván hozzá ezeknek a többnyire nem egyszerű kérdéseknek tisztázásához. SIMONYIT a harmadik csoportba kell beosztanunk. Ő nemcsak mellékesen, alkalomszerűen volt nyelvhelyességi szakíró, hanem a magyar nyelvtudománynak szinte minden ágát felölelő, majdnem öt évtizedes gazdag irodalmi munkássága közben állandóan gondja volt a nyelvművelésre is. Azt lehet mondani, hogy a nyelvművelés azok közé a tárgyak közé tartozott, amelyek legjobban érdekelték és szünet nélkül foglalkoztatták. Teljes áttekintése is volt erről a nagy tárgyköréről. Bizonyítja az, hogy nem csupán idevágó kitűnő részlettanulmányok kerültek ki tolla alól, hanem két összefoglaló műben is rendszerezte a nyelvművelő irodalomnak addig elért eredményeit. Először mindjárt tudományos pályájának kezdetén, huszonhat éves ifjú korában megjelent kis füzetében, a nem egészen négy íves *Antibarbarusban*, majd életének ötvenedik évében, jóval terjedelmesebb és persze sokkal tökéletesebb könyvében, a *Helyes Magyarágban*.

Amikor a *Nyelvőr* 1872-ben megindult, néhány év alatt külön irodalma támadt a hibás szavak és szólások bírálatának és javításának, ennél fogva csakhamar érezhetővé vált egy olyan nyelvművelő kalauz hiánya, amely röviden egybefoglalja a sok kisebb-nagyobb nyelvhelyességi cikknek és tanulmánynak

végső következtetéseit. A fiatal SIMONYI vállalkozott erre a nem könnyű munkára, s így született meg 1879-ben a magyar nyelvhelyességnek első rendszeres kézikönyve, az Antibarbarus, a nyelvi barbárságok ellen harcoló mű. Címlapja az akkori szokás szerint így jelöli meg részletesen a könyvecskének tartalmát és célját: „Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézikönyv mindazok számára, kik magyarul írnak és tanítanak.“ Maga a szerző úgy jellemzi később ezt a munkáját Helyes Magyarságában, hogy „ifjúkori kísérlet“, s azt írja róla, hogy abban a „vérmes hangulatban keletkezett“, amelyben a SZARVAS GÁBOR vezérletével küzdő ortológusok úgy hitték, hogy a nyelvújításnak még minden hibáját jóvá lehet tenni (első és második kiadás, 11. lap).

Csakugyan azt olvassuk az Antibarbarusban, hogy például *adag* helyett *adat*-ot kell mondanunk, és így kell helyesen beszélnünk: egy *adat* leves, nagy *adatban* veszi be az orvosságot. Hibásak a füzetke szerint ezek a szavak is: *árny*, *árnyal*, *árnyalat*, *árnyas*; jól így vannak: *árnyék*, *árnyékol*, *árnyéklat*, *árnyékos*. A *bőrönd* szintén rossz szó; *koffer*, *láda*, *utazó láda*, *bőrös láda* legyen helyette. A *csomag* is így van helyesbítve: *csomó*, *pakk*, *málha*; a *csomagol* így: *csomóz* és *pakkol*. A *csőr* javítása *orr*, *madárorr* (a népnyelv valóban az *orr* szót használja ebben a jelentésben, mint a nótából is tudjuk: „Hej, piros a liba *orra*, Pedig sose mártja borba!“; továbbá van ilyen népies eredetű növénynevünk is: *golyaorr*). A *dalnok* helyesen *dalló*, az *előny* és a *hátrány* jó *oldal*, *haszon*, *elsőbbiség* és *rossz oldal*, *kár*, *kisebbség*, *rövidség*, *káros következmény*. A *honvéd* és az *ügyvéd* javított alakban *honvédő* és *ügyvédő*. Így lehetne folytatni a sort még nagyon sokáig.

A *bőrönd* és a *csomag* példájából látjuk, hogy az Antibarbarus az önkényesen és szabálytalanul alkotott magyar nyelvújítási szónál többre becsüli az idegen szót, a *koffer*-t és a *pakk*-ot. Hasonlóképen jobb neki a *gyutacs*-nál a *kapszli*, a *jellem*-nél a *karakter*, a *sürgöny*-nél és a *távirat*-nál a *telegramm* és a *depes* (vagyis a francia *dépêche*, a német *Depesche*), a *szerv*-nél az *organum*, a *távlat*-nál a *perspektíva*, az *üteg*-nél a *battéria*. Elve tehát nem az idegen szavakat kiküszöbölni akaró purizmus, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy inkább idegen szóval éljünk, mint hibás magyarral.

Feltűnő dolog, hogy rovársra tesz olyan nyelvújítási szavakat is, amelyek helyett nem tud mást, jobbat ajánlani, s amelyeket senki sem kerülhet el beszéd vagy írás közben. Ezek voltak a neológusok és az ortológusok vitáiból jól ismert „pótolhatatlanok“ vagy „kiírthatatlanok“, például *alany*, *alap*, *cím*, *elem*, *elv*, *erény*, *gyár*, *igény*, *körülmény*, *lényeg*, *sav*, *szerény*, *szerep*, *tény*, *tömeg*, *ülnök*, *viszony*, *zongora* stb. Ma csodálkozva kérdezzük, miért kellett a nyelvhasználat irányítására szánt műben kipécézni az efféle szavakat és társaikat, hiszen ma már senki sem akad fenn rajtuk, a legkevésbé sem bántják nyelvérzékünket, mert külön nyelvészeti tanulmány nélkül nem is tudjuk, milyen

módon vannak alkotva, sőt olykor tudományos kutatással sem lehet ma már kideríteni, hogy egyik-másik hogyan keletkezett. A mai Antibarbarus szerzőjének nem is jutna eszébe, hogy kárhoytassa ezeket a szavakat, de meg kell vallanunk, hogy hetven-hetvenöt évvel ezelőtt sem igen volt értelme pellen-gérre állításuknak, ha szükség volt rájuk, és nem lehetett őket helyesebbekkel felváltani. Simonyi érezhette is ezt, mert az előszóban úgy látszik, mintha mentegetődznék, amikor így szól: „Igaz, hogy némely hibás szót annyira megszoktunk, hogy kiirtásukat hasztalan fáradság volna megkísértenünk; az ilyenek helyébe nem is igen ajánlunk másokat, s mindig zárjelbe tesszük őket“ (4. l.).

Könnyebben megérthetjük az Antibarbarusnak ezt a sajtáságát, ha arra gondolunk, hogy megjelenése előtt nem nagyon régen még javában virágzott a vakmerő és féktelen szófaragás. Még 1879-ben is olyan új szavakat próbáltak elfogadtatni az akkori közönséggel, amilyeneket ma senki sem venne a nyelvére vagy a tollára. Mi már sok tekintetben másképp ítéljük meg a nyelvújítást, mint elődeink, de bármennyire méltányoljuk a nyelvújítóknek stílusunk és nyelvünk fejlesztésével szerzett érdemeit, ki mondana vagy írna mai napság például *államügyér-t miniszter* helyett, *áponc-ot ápolit*, *borlélek-ből* csonkított *borlél-t borszesz* vagy *spiritusz* helyett, *csatányos-t csattanós*, *hiblépés-t ballépés* vagy *félrelépés*, *mireny-t arzén*, *mondol-t diktál* vagy *tollba mond*, *nedélygazdag-ot humoros*, *nyakorján-t zsiráf*, *váleset-et dilemma* helyett? Az Antibarbarusnak még efféle szógyártmányok ellen kellett hadakoznia.

Ha igazságosan akarjuk értékelni a múlt jelenségeit, nem szabad elfelejteni, hogy az ortológia is változott és fejlődött az idő haladtával. SZARVAS GÁBOR már 1882-ben úgy nyilatkozott, hogy csak a szokatlan, szabálytalan szóalkotásokat tekinti neologizmusoknak. „A neologizmusok . . . kivétel nélkül mind hibák“, de még ezek közül is „megtarthatók azok“, amelyeknek képzésmódját a mai nyelvérzék nem ismerheti fel, megtartásuknak azonban feltétele az, hogy szükség van rájuk, és már általánosan használatosak. 1890-ben így ismételte meg felfogásának kifejtését: A Nyelvőr „a nyelvújításnak csak hibás alkotásait kárhoytatja. A helytelen alkotásokat jobb íróink kerülnek is már, csak néhány szó az (pl. *elnök*, *titkár*, *eszme*, *jellem*), aminek megtartását védik. Minthogy e szók annyira el vannak fogadva, hogy immár kiírthatatlanok, a nyelvészek nem küzdenek ellenük többé. Igazolni ezeket sem lehet, mert akkor fel lenne szabadítva a nyelvrontás, de túrni fogják“ (idézi Tolnai Vilmos: A nyelvújítás 196, 201). JOANNOVICS GYÖRGY — SIMONYI szerint „az ortológia nagymestere“ — 1891-ben szintén azt írta, hogy „az ortológia nem izen hadat“ az ilyen, teljesen meggyökeresedett, bár kifogásolható új szavaknak: *lény*, *tény*, *elv*, *terv*, *állam*, *jellem*, *szellem*, *lényeg*, *talaj*, *elnök*, *szónok*, *tőzsde*, *iroda*, *körülmény*, *mérleg*, *újonc*, *túvirat*, *képvisel*, *tan* stb. (idézi SIMONYI: Nyr. XXX, 261, 262). SZINNYEI JÓZSEF pedig 1900-ban így szólt erről a kérdésről: „Én nem tartozom ugyan azon (ma már csekély számú) túlzók közé, akik a nyelv-

újításnak minden hibás alkotását ki szeretnék irtani, hanem azt az elvet vallom, hogy amelyekhez a nyelvérzék hozzászózott, amelyeket a közszokás szentesített, azokat ne bántsuk, . . .“ (Nyr. XXIX, 277). SIMONYI is ennek a józan, mérsékelt felfogásnak volt a híve (mint később idézendő nyilatkozata is tanúsítja), de fiatal korában mesteréhez, az akkor még semmi engedményre nem hajlandó Szarvas Gáborhoz alkalmazkodott, és Szarvasnak harcostársát, az egész nyelvújítást nagy túlzással, igazságtalanul nyelvrontásnak bélyegző Volf Györgyöt követte abban, hogy a nyelvi hibákat jelző kereszttel fölöslegesen módon beiktatta az Antibarbarusba azokat a nyelvújítási szavakat is, amelyeket már nem lehetett kijavítani, s amelyek nélkül már nem tudunk megenni.

Bizonyos tehát, hogy az Antibarbarus kelleténél szigorúbb volt a nyelvújítás szóalkotásainak megbírálásában. Ezt nem lehet tagadni, más tárgyi kifogást azonban nem igen tehetnénk ellene. Nagyjából ma is egyetérthetünk azzal a mértékkel és móddal, ahogyan jegyzékbe foglalta és helyesbítette az idegenszerű kifejezéseket és szerkezeteket, úgyszintén azokkal a hosszabb-rövidebb összefoglaló cikkekkkel, amelyek nyelvtani és helyesírási kérdéseket tárgyalnak igen tömör fogalmazásban ilyen címszók alatt: *alany, fokozás, helyesírásunk, igekötő, igemód, névmások, összetett mondat, összetétel, szógyeztetés, szóképzés, szórend* stb. Az ugyan nem célszerű elrendezés, hogy ezek az olvasmánynak való fejtegetések nincsenek együtt, külön részben egybefoglalva, hanem széjjel vannak szórva a könyvecskében címszavuk kezdőbetűje szerint. De ez a szerkezeti fogyatékoság talán abból származott, hogy kis terjedelmű és olcsó füzetkét akartak kiadni. Erre vallanak a helykímélés végett túlságba vitt, habár az előzményekből rendszerint kitalálható alkalmi rövidítések is, például hogy az *adott* címszóról írt cikkekében *előf. es.* van nyomtatva e helyett: *előforduló esetben*, a *hív* címszó példái közt pedig a *megteremt* így van rövidítve: *mteremt*. Az *igemód* szócikkben ilyen rövidítést találunk: a *iban*, s ezt így kell olvasni: a *latinban*. A *nevelés* szócikkben a *pedagógus* szó után ez olvasható: *pgógia*, jöllehet a helyel való takarékoskodás nem is tette volna szükségessé ezt az igazán furcsa rövidített írásmódot, mert a sorban háromszor is elfért volna a teljesen kiírt *pedagógia*.

A műnek ezeket a gyengéit ARANY LÁSZLÓ is észrevette és szóvá tette abban a tárgyilagos bírálatban, amelyet 1880-ban írt róla (ÖM. II, 367—375). Elismerte, hogy „hasznos és szükséges munkát“ végzett a szerző a füzet egybeállításával, de kifogásolta, hogy a nyelvtani magyarázatok nincsenek elválasztva a szótári résztől, továbbá hogy a magyarázat a nagy közönségnek sokszor kevés, „a példa nem mindenütt elég, s a tömördek rövidítés nagyon nehezíti a figyelmes olvasást“ . . . (uo. 368). Az előszóból azt állapítja meg ő is, hogy SIMONYI nem tartozik a túlzó ortológusok közé, könyve azonban mégis annyi szót kisöpörne az irodalmi nyelvből, hogy „az eredményen valóban meg kell hökkennünk. Író, tudós, kereskedő, katona egyszerre azt veszi észre, hogy ki van rántva alóla a gyékény; alig mondhat egypár szót hiba nélkül“ . . . (uo.).

Rámutat ellentmondásaira is, például arra, hogy keresztrel jelöli és zárójelbe teszi ezeket a szavakat: *títkár*, *tüzér*, *uszkár*; keresztrel jelöli, de nem teszi zárójelbe és nem is javítja ki ezeket: *hordár* és *pincér*; végül keresztrel jelöli és *professzor*-ra meg *tanító*-ra (*egyetemi tanító*-ra, *középiskolai tanító*-ra) javítja a *tanár*-t, a címlapon pedig maga is „*tanár*-nak írja magát“ (uo. 371).

ARANY JÁNOS szintén nagyon figyelmesen végigolvasta az Antibarbarust, és lapszéli jegyzeteket írt hozzá, ilyen formában mondta el kifogásait, ellenvetéseit. Széll Farkas és Szily Kálmán szívességéből SIMONYI megkapta művének ezt a jegyzetes példányát, és három részletben közölte ezeket az értékes megjegyzéseket a Nyelvőrnek abban az évfolyamában, amelyet már ő szerkesztett (XXV, 69—71, 356—359, 400—403). Az első közleményhez csatolt jegyzetben azt írja, hogy ezek a megjegyzések is mutatják, „mennyre foglalkoztatta“ nagy költőnket „folyvást a nyelv s a nyelvművelés ügye“ (uo. 69). Az Antibarbarusnak már említett túlságos szűkszavúsága miatt olykor Arany János sem értette meg, mit hibáztat a füzet egyik-másik szóban vagy kifejezésben, úgyhogy Simonyinak utólag kellett ezt a költő megjegyzéseirehöz kapcsolt jegyzetekben megmagyaráznia.

A tudományban nem mindennapi erény a tévedés elismerése, de SIMONYI nem volt híjával ennek a nagyon szükséges erénynek. Azt tartotta, hogy „a hiba bevallása a tudományos módszernek legelemibb kötelessége“ (Nyr. XXVII, 226). Arany János hozzászólása nyomán is módosította Antibarbarusának némely állítását. Megvallotta például, hogy most már nem mondaná rossznak az *átörökít* igét (uo. XXV, 70), és már helyesnek véli a *különb* írásmódot (uo. 357), holott az Antibarbarus szerint így kell helyesen írni: *külömb*.

Az Antibarbarus utódában, a Helyes Magyarországban felhasználta a népnyelvet kitűnően ismerő költőnknek azt a megfigyelését is, hogy a bizonytalanságot, a kételkedést a magyar nép sokszor feltételes móddal fejezi ki, és így beszél: „Ez *volna* már az a keresztút, amerre igazítottak bennünket“ (Nyr. XXV, 358 és HMság 1—2. kiadás 14, 3. kiadás 10). Az Antibarbarus azt mondja, hogy *szabadjon*, *szabadna* helyes (tévedésből az *s* betűs szavak közé keveredett ez a megjegyzés, a *sürgöny* szócikk után következik). Arany a maga példányába ezt jegyezte oda melléje: „Nem igen!“ (Nyr. XXV, 401). Simonyi később sem hibáztatja ezeket a szóalakokat Helyes Magyarországnak fejtegető részében (3. kiadás 67), a szótári részben is újra azt mondja, hogy *szabadjon*, *szabadna* helyes, itt azonban már hozzát teszi: „de szabályosabb: *szabad legyen*, *szabad volna*“. Ez a hozzátétel szükséges is, mert a *szabadjon* és a *szabadna* mellett ilyen alakok is vannak: nem *szabadott*, *szabadni fog*, *szabadni szabad*, *jóni jó*, *szagosni* nem nagyon *szagos*, *muszájt* nevetni, *muszájna*, *muszájni* éppen nem *muszáj* (Klemm: MTörtMond. 57; Nyr. LX, 133), és ha az első kettőt jóváhagyjuk, a többinek a használata ellen sem lehet tilalomfát állítani.

Arany János az újságokból is ki-kijegyezgetett mindenféle hibás mondatokat, főképp idegenszerűségeket, de gyűjtését nem dolgozta fel cikk alakjában, csupán a hibákat jelölte meg benne, és így adta át még Szarvas Gábor idejében a Nyelvőrnek. Simonyi ezeket a pusztá jegyzeteket is meg akarta menteni az elkallódástól, tehát közzétette őket szerkesztő korában ezzel a címmel: „Tallózás az idegen szókötés mezején“ (Nyr. XXVII, 504—505 és XXVIII, 17—18). A Helyes Magyarságba ebből a gyűjteményből is átvett néhány alkalmas példát, ilyen németességeket: A tapasztalás megtanított rá, *nem dicsérni* a napot leszállta előtt (e helyett: *hogyan ne dicsérjem*). A Pesti Napló megtehetné a közönségnek a szívességet, hogy . . . (magyarosan: *azt a szívességet*). *Egy szövetség Napóleonnal* ránk nézve oly merénylet . . . (helyesen: *A Napóleonnal való szövetség*; HMSág 3. kiadás 45, 89, 94). Ez is azt mutatja, mennyire megbecsülte Simonyi Arany János nyelvűvelő munkásságának minden apró morzsáját.

Amikor Szarvas Gábor halála után 1896-ban ő vette át a Nyelvőr szerkesztését, beköszöntőjében szokás szerint megjelölte céljait és vázolta munkatervét. A Nyelvőrnek örökölt kötelessége — így szólt — „a magyar nyelvnek mindig teljesebb megismerése és kiművelése“. Úgy gondolta, hogy a Nyelvőrnek gyakorlatias szellemű, közérdekű, a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítő folyóiratnak kell lennie, olyannak, amelyet nem csupán a nyelvészek olvasnak, ennél fogva a nyelvhelyesség és a nyelvűvelés kérdéseivel kell foglalkoznia. De a nyelvűvelésben nem akarta beérni az irodalmi nyelv hibáinak kicégérezésével és üldözésével, az „idegen csemeték“ irtásával és a „fattyúhajtások“ nyesegetésével. Nemcsak gyomlálni akart, hanem jó kertész módjára a virágokat is ápolta a nyelv kertjében. „Törekedni fogunk — írta —, hogy tetteleg is előmozdítsuk a nyelvűvelés ügyét, hogy összegyűjtsük s fejteggessük mindazt, ami példaképpül szolgálhat: az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait.“ Tehát nem csupán a nyelvtan szempontjából nézte a nyelvet, hanem figyelme kiterjedt a stílusra is, a nyelvbeli előadás módjára, a nyelvi kifejezés művészetére. Meg is okolta, miért van szükség a munkatervnek erre a kibővítésére: „Az írók s az iskola emberei keveset foglalkoznak a művészi beszéd, a szép és kifejező stílus technikájával, a fordítók csak kevéssé eszmélnek a magyar s az idegen nyelv stílusának megfeleléseire és eltéréseire.“ (XXV, 1—2). Később még egyszer hangsúlyozta ebben az évfolyamban a mintaszerűvel nevelő nyelvűvelés fontosságát, mikor egy olvasó azt a kifogást tette a folyóiratnak új iránya ellen, hogy bírálati nem olyan szigorúak, mint Szarvas Gábor idejében, és több bennük a dicséret, mint a megrovás. Megnyugtatta az aggodalmaskodót, hogy lesznek „...gáncsoló cikkek is, csak éppen kezdeni nem akartuk ezekkel. Nézetünk szerint — így folytatta — különben sem egészen helyes az a módszer, mely a gáncsolásban kimerítettnek látja a kritika teendőjét. A tudományos pedagógia legalább azt tartja, hogy nem szabad folyvást a hibákkal foglal-

kozni, hanem inkább a jóval, a helyessel, a követendő példával kell tanítani“ (uo. 135—136).

A nyelvhelyességnek elméletét nem szándékozott részletesebben boncolgatni, mert beköszöntőjében így vélekedett erről: „A nyelvművelés terén is kevésbé van már szükségünk elvi fejtegetésekre, hanem inkább arra, hogy mentül előbb megrostáljuk az egész irodalmi nyelvkincset: szavait, szólásait, formáit és szerkezeteit.“ (XXV, 1 és más szavakkal 40—41). De azért nem tért ki az elvi állásfoglalás elől, sőt inkább úgy intézte a dolgot, hogy a folyóiratnak mindjárt ebben a füzetében szóba kerüljön általánosságban is a nyelvhelyesség kérdése. Nyilván nem valamelyik olvasó kérdezte, hanem ő maga tette föl azt a kérdést, hogy a nyelvhelyességről való újabb felfogás miben különbözik a Szarvas Gáborétól (uo. 38). Sok nyelvtudós ugyanis azt hirdeti, hogy „nem a nyelvtudomány ítéli meg a nyelvbeli kifejezés helyes vagy helytelen voltát, hanem a közhasználat. A nyelvtudomány előtt nincs jó és rossz, helyes és helytelen. A nyelvészetnek feladata a megértés, nem pedig a megítélés“ (uo. 39). Vajjon elfogadhatjuk-e ezt a véleményt? SIMONYI nem fogadta el ilyen merev fogalmazásban, s amit erre a kérdésre válaszolva írt, annyira fontosnak tartotta, hogy csaknem elejétől végig megismételte Szarvas Gáborról mondott akadémiai emlékbeszédében is (Nyr. XXVI, 487—489), sőt egy részét Helyes Magyarságának az első és a második kiadásban még meg nem rövidített bevezetésébe is átvette (7. l.). Fejtegetésének végső eredményét így foglalta össze: „A nyelvhelyesség kérdéseit csakugyan nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése. Azonban másfelől kétségtelen, hogy az egész stilisztikának teljes és erős nyelvtani alapon kell állania, a nyelvtörténet s az élő nyelv teljes statisztikáján s megértésén kell alapulnia. Szarvas Gábornak tehát igenis igaza volt abban, hogy a nyelvművelést nem szabad egészen szabadjára hagyni, hanem ellenőrizni és bírálni kell nemzeti alapon, a nyelvtörténeti fejlődés s a nyelvjárások ismeretétől vezérelve.“ (Nyr. XXV, 40).

Harmincöt év múlva GOMBOCZ ZOLTÁN és majdnem egy félszázaddal később BALASSA JÓZSEF is jóformán szóról szóra ugyanezt mondta. GOMBOCZ a nyelvhelyesség és a nyelvtudomány viszonyát elemezvén, Jespersen könyve, a *Mankind, nation and individual from a linguistic point of view* nyomán sorra megbírálta a különféle nyelvhelyességi normákat, vagyis szabályozó elveket, s így fejezte be elmékedését: „Egyszóval az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma.“ (MNy. XXVII, 11). BALASSA pedig két könyvében is ezt írta: „Igaz, hogy a nyelvhelyesség kérdése inkább a stilisztika körébe tartozik, de ott sem lehet vele foglalkozni a nyelvtudomány útmutatása nélkül.“ (A magyar nyelv könyve 47—48, hasonlóan már néhány évvel előbb: A magyar nyelv életrajza 150). Sajnos,

egyikük sem fejtette ki bővebben ezt a felfogást, noha GOMBOCZNAK — úgy látszik — szándékában volt, mert idézett nyilatkozatához még hozzáfűzte: „Erről talán más alkalommal.“ Igen nagy kár, hogy ez az alkalom örökre elmaradt.

Az kétségtelen, hogy a nyelvtan és a stilisztika szoros kapcsolatban van egymással, sok a közös területük, és nem igen lehet közöttük pontosan elválasztó határvonalat húzni. Hiszen tárgyuk azonos, a stilisztika is a nyelvet vizsgálja, ámbár más szempontból, mint a nyelvtan. A stilisztikának azonban többféle meghatározása és felfogása van. NÉGYESY LÁSZLÓ pl. így próbálja megkülönböztetni a két tudományt: „A nyelvtan a nyelv törvényeivel foglalkozik, a stilisztika pedig a nyelvhasználat (előadás) törvényeivel“ (Stilisztika, 8. kiadás 11), de nyilvánvaló, hogy a nyelvtan is a nyelvhasználatból vonja el szabályait. KLEMM ANTAL úgy világítja meg a két tudományág viszonyát, hogy „a nyelvtan a nyelv szerkezetének tudománya“, ellenben „a stilisztika a nyelvi kifejezésmód mesterségének tudománya“; a stilisztika azt vizsgálja, hogyan használjuk fel a nyelvi eszközöket „elki tartalmaink kifejezésére“ (A mondattan elmélete 126). ZLINSZKY ALADÁR pedig a Dézsi Lajos szerkesztette Világirodalmi Lexikonban azt hangsúlyozza, hogy a stilisztika „még ma sem találta meg eléggé a maga tárgyát és módszerét, különösen nem vált el eléggé a nyelvtantól és ennek keretében a mondattantól és jelentés-tantól“ (1571).

De bármint van a dolog, tény az, hogy a mi stilisztikáink mind szólnak a nyelvhelyességről és a nyelvtisztaságról, magyarosságról és idegenszerűségről, „barbarismusokról“ és „soloecismusokról“. Megkülönböztetik a stílusnak grammatikai tulajdonságait az esztetikai sajátságoktól, s az előbbieket közé sorolják a világosságot, a szabatoságot és a magyarosságot (pl. ADY LAJOS — LENGYEL MIKLÓS: Magyar stilisztika, 3. kiadás 52, 55—56). ZLINSZKY is azt mondja idézett cikkében, hogy a stílusnak vannak értelmi és érzelmi tulajdonságai. „Értelmi sajátságok: világosság, szabatoság, helyesség. Ez utóbbi, a nyelvhelyesség, nyelvtisztaság kérdése a magyar stilisztikában különösen fontos, és így nagy helyet is foglal el.“ (Uo.) Van azonban más felfogás is. GAAL MÓZES Kis magyar stilisztikája pl. ilyen különbséget tesz a nyelvtan és a stilisztika között: „A gondolat kifejezésének formai helyességét a *nyelvtan* foglalja szabályokba . . . A gondolat kifejezésének a csinosságára, vagyis a szép stílusra vonatkozó szabályok“ összessége pedig a *stilisztika* (2. kiadás 4). Hasonló különbsztetést találunk VOINOVICH GÉZA és GALAMB SÁNDOR Magyar stilisztikájában is: „A nyelvtan . . . a nyelv *helyes* használatára tanít; az összefüggő beszéd *csinosságának* módjára s eszközeire a stilisztika oktat“ (5); majd rövidebb fogalmazásban így: „A nyelvtan a *helyes* beszédre tanít, a stilisztika a *szép* beszédre“ (22). Ellentmondásnak látszik, hogy az ilyen felfogású stilisztikák is foglalkoznak a nyelvhelyesség kérdésével, és helyet adnak a nyelvi hibák tárgyalásának, sőt egyikük, VIDÓCZY ASZTRIK Stilisztikája

függelék képen egy kis nyelvhelyességi szójegyzékben is egybeállítja a gyakoribb magyartalanságokat (298—307).

KULCSÁR GYULA szintén azt vitatta, hogy a nyelvhelyesség stilisztikai kérdés (Nyr. XXXVIII, 49), de valószínű, hogy az igazságot itt is valahol a középen kell keresni. A nyelvhelyesség megoszlik a nyelvten és a stilisztika között. Stilisztikai kérdés például az, vajjon annyira szertelenkedjünk-e az idegen szavak használatában, hogy így írjunk magyarul: a *vitális energiák intenzitásának minimálisra redukálódása*; N. N. *paleontológus epochális opus magnuma*; a *stabil terminusok enorm* tömege; *konstatálta* volna, hogy *direktívuma* tisztán *formális* jellege miatt *in praxi absolute* hasznavehetetlen. Nem lehet azonban a stilisztika körébe utalni — mondjuk — azt a kérdést, hogy melyik a helyes e szórendi változatok közül: *Ha lehull a két kezünk is* (Petöfi: Csatadal); *ha lehull is a két kezünk* (vagy: *ha a két kezünk lehull is*); *ha le is hull a két kezünk* (l. Klemm, MTörtMond. 415). Nem a stilisztika ellen vét, hanem a nyelvten ellen az is, aki így beszél vagy ír: *szószoros értelemben*, mert nem érzi, hogy ez a birtokviszony van a kifejezésben: *a szónak szoros értelme*. Nem stilisztikai kérdés az sem, hogy *teljes boldogság* és *teljesen biztosítva látjuk* helyett ezt mondjuk-e inkább: *maradéktalan boldogság* és *maradéktalanul biztosítva látjuk*, pusztán azért, mert a németben újabban divatos lett a *restlos* szó a teljesség kifejezésére (pl. *er ist restlos glücklich*), vagy hogy a *kiváló minőségű, finom áru-t minőségi áru-nak* nevezzük-e, mivel németül *Qualitätsware* a neve. Mikszáth így beszélteti egyik alakját: „Hiszen maga a *mienk emberunk*“ (Művei XXII, 179), s ez stilisztikai szempontból kétségkívül nagyon helyes, sőt kitűnő, mert pompásan jellemzi a nem magyar anyanyelvű embernek hibás magyar beszédét, de azért ez a mondat bizonyára mégis csak helytelen magyar mondat. Egy adoma szerint a nem magyar ezt mondta: *Tudom magyarul*. A magyar így felelt rá: *Látok*. Ezek sem stilisztikai vétségek, hanem nyelvtaniak. Az első a nyelvnek nem tudásából ered, a második pedig szándékos hiba, tréfa kedvéért.

Hogyan ítélte meg SIMONYI a magyar nyelvhelyességnek két fontos kérdését, az idegenszerűségeket és a nyelvújításnak szabálytalan alkotásait?

Az első kérdéssel foglalkozik „Elévült hibák és látszólagos hibák“ című tanulmánya (Nyr. XXVIII, 193—200 és 292—299). Azt fejtegeti benne egyebek között, hogy nem csupán szavakat vettünk át más nyelvekből, hanem idegen eredetű szójelentések, szóhasználatok, azaz jelentéstani idegenszerűségek is vannak a magyarban, sőt egész kifejezéseket, szólásokat, hasonlatokat, közmondásokat is lefordítottunk idegen nyelvekből, s ezek közül sokhoz már annyira hozzászoktunk, hogy nem üldözhetjük őket, mert egészen meggyökeresedtek, akárcsak a meghonosult jövevényszavak. Például a *használ* ige régi nyelvünkben csak tárgyatlanul fordul elő ilyen szerkezetben: *használ valami valakinek* vagy *valaminek*. Később a német *benutzen*, *benützen* mintájára

szokásossá vált a tárgyias szerkezet is: *használ valakit* vagy *valamit valamire*. Ezt a XIX. század elején még határozottan hibáztatták, a megrovásnak azonban ma már nem volna semmi értelme. Elsorol azután egy csomó olyan közönséges szólásmódot, amely a latin nyelvből, de még többször a németből honosodott meg nyelvünkben, pl. *törvényt hoz (legem ferre)*, *körülír valamit (circumscribere, umschreiben)*, *elveszti a fejét (den Kopf verlieren)*, *lelkére köttem a dolgot (ich habe ihm die Sache auf die Seele gebunden)*, *mézeshetek (Honigwochen)*. Az ilyen elfogadott idegenszerűségeket elévült hibáknak kell tekinteni. Vannak azonban látszólagos idegenszerűségek is, „olyan képes kifejezések, melyek a legegyszerűbb életviszonyokon, mindennapi tapasztalatokon alapszanak, s azért könnyen egyezhetnek nemcsak egymással érintkező, hanem egymástól távol eső nyelvekben is. Ezeket ok nélkül tartották sokszor idegenségeknek, a puszta látszat alapján“ (uo. 295). Ilyenek pl. az effélék: *a beteg fenn van*, e helyett: *ébredt van* vagy *felkelt (der Kranke ist auf)*; *hegyezi a fülét a kutya (der Hund spitzt die Ohren)*; *kerülgeti, mint a macska a forró kását (er geht darum herum wie die Katze um den heißen Brei)*; *reszket, mint a nyárfa-levél (er zittert wie Espenlaub)*.

Hasonló anyaggyűjteményt már Trencsény Károly is egybeállított a Nyelvőrnek „A német nyelvből meghonosult szólásmódok“ címmel éppen SIMONYI buzdítására (XXVIII, 9—15, 64—68, 106—110). De nyilván nagyon eltérhetnek a vélemények arra nézve, hogy valamely idegenes kifejezést meghonosultnak tekintünk-e vagy sem, tehát éljünk-e vele bátran, vagy hibáztassuk és kerülendőnek mondjuk. Lehetünk ebben a kérdésben nagyon engedékenyek is, túlságosan szigorúak is. JOANNOVICVS GYÖRGY mindjárt fel is szólalt, és *Orthologia* cím alatt a folyóiratnak még ugyanebben a kötetében bíráló megjegyzéseket fűzött SIMONYI-nak az Akadémiában felolvasott értekezéséhez (uo. 498—501, 547—550). Ő óvatosabb a meghonosultság kimondásában, kevesebb németességet hajlandó megszokottnak elismerni, mint SIMONYI, és azt az elvet vallja, hogy a jelentéstani idegenszerűségek, a szószerkezetek, szólásmódok dolgában szigorúbb mértékkel kell mérni, mint az egyszerű szóátvételek ügyében. Például elfogadja meghonosultnak ezt a kifejezést: *rendbe hoz (in Ordnung bringen)*, mert ez „természetszerűen jelöli a szétszórt tárgyak egybehozatalát“, de nem hagyja jóvá azt, hogy a mulasztást is *behozzuk* német módra, a helyett, hogy *pótolnók (das Versäumte einbringen* vagy *einholen)*, mert ez már teljesen ellenkezik a magyar észjárással. Kerülni való németesség ősrizinte az is, hogy a folyóirat vagy az újság cikket, bírálatot, ismertetést *hoz*, e helyett: *közl*. *Die Zeitungen brachten darüber nichts* — ezt a német mondatot csakugyan így kell magyarán tolmácsolni: Az újságok semmit sem *írtak* erről (nem pedig így: semmit sem *hoztak*). SIMONYI többnyire hallgatott is JOANNOVICVS-ra, s a Helyes Magyarság szótárában hol okvetlenül kerülendő hibáknak, hol legalább javíthatóknak minősítette ezeket a németes kifejezéseket, és mindenütt megmondta azt is, mi a magyaros párjuk.

A másik kérdésre a Budapesti Szemlével vitatkozó cikkében válaszolt ilyen cím alatt: „Még egy leszámolás a nyelvújítással“ (Nyr. XXX, 209—215 és 257—264). A Budapesti Szemle ugyanis következetlenséget látott abban, hogy SIMONYI némely hibás képzésű szónak megkegyelmez, sok hasonlónak pedig nem. SIMONYI azzal háritotta el a támadást, hogy az *erény*, *szerény*, *szellem*, *ügyvéd*, *honvéd*, *szurony*, *szivar* és más efféle szavak ellen most már nem lehet küzdeni, „mint valami Don Quijote“ (uo. 209). Ezek korcs szavak ugyan, de elterjedtek, mivel szükségesek és pótolhatatlanok. Az ortológia nem harcol ellenük, „mert nem csábítják a nyelvérzékét, hogy analógiájukra hasonló szabálytalan formákat alkosson. Nem is é r e z z ü k bennük képzésük módját, nem érzi senki, hogy a *lény* a *lesz* igéből, *elv* az *elő*-ből, *szerény* a *szer*-ből, *szilárd* a *szülfá*-ból van gyártva; tehát senki sem esik most már kísértetbe, hogy pl. az *eszik* igéből is *ény*-t csináljon, vagy a *merő*-ből *merv*-et, a *per*-ből *perény*-t és a *fűzfá*-ból *fűzérd*-et képezzen“ (uo. 261.). Tudatában volt annak is, hogy itt „sokszor tapogatózás lesz a nyelv művelésből, sokszor az egyéni nyelvérzéknek és tapintatnak kell megválogatni, mit hagyjunk meg s mit hagyjunk el“ (uo. 262). Ő már nem helytelenítette a *visszhang*-ot és a *tolonc*-ot, de a *visszfény* és az *inyenc* helyett ezeket ajánlotta a Helyes Magyarság szótárában: *visszavert fény*, *visszaverődés*; *inyeskedő*, *torkos*, *nyalánk*. Hivatkozott arra is, hogy a szavak sorsa mennyire bizonytalan; az egyik szó megmarad, hiába akarják elpusztítani, a másik pedig kihull az idő rostáján. Az *ügyész* és az *ügynök* ma is él, a *miniszter* helyébe szánt *ügyér* (*belügyér*, *külügyér*) pedig nem. Jósolgatni sem tanácsos, mert a jóslatok gyakran nem teljesednek be. Kazinczy azt jövendölte egykor, hogy „a *secretarius* . . . örökkön-örökké *titoknok* marad, sőt a *consiliarius* is *tanácsnok*“ (idézi uo. 109), pedig a *titoknok*-ból *titkár* lett, sőt a *tanácsnok*-ból is *tanácsos*, legalább ezekben a kifejezésekben: *miniszteri tanácsos*, *osztálytanácsos* stb. Simonyi is *induló ház*-ra és *pályaudvar*-ra javította Antibarbarusában az *indóház*-at, a Budapesti Szemlének felelő cikkében *indulóház*-ra és *pályaház*-ra (uo. 212), Helyes Magyarságának szótárában már csak *pályaház*-ra, ezzel az utaló megjegyzéssel: vö. *pályaudvar*, de végül is a német *Bahnhof* fordítása, a *pályaudvar* diadalmaskodott a nyelvhasználatban.

Tudjuk, hogy a nyelvújítás részben nyelvtisztító mozgalom is volt. Az új szavakat azért alkották, hogy kiszorítsák velük a nyelvünket elárasztó sok idegen, főképp latin szót. Az ortológusok azonban nem voltak puristák, s inkább a régen meggyökeresedett, magyarrá vált jövevényszavakat pártolták a nyelvújítók erőszakos alkotásaival szemben. SIMONYI is azt írta ebben a cikkében, hogy sokszor kárba vész a szófaragás, mert *patika* marad a *gyógyszertár*, *optikus* a *látszerész*, *gumi* a *ruggyanta*, *kaszárnya* a *laktanya*, *regruta* az *újonc*, *porció* az *adag* stb. (uo. 260). De a szóhangulatot kellőképpen megérezve felismerte azt is, hogy például a *gyógyszerész* finomabb és megtisztelőbb szó, mint a *patikus* vagy a *patikáros*, tehát megszólításra a *gyógyszerész*-t

használják. Hozzátehetjük, hogy *kaszárnyai stílus* helyett is csak neveltető szándékkal lehetne *laktanyai irány*-t mondani. A szavak megválasztásában tehát sohasem szabad megfélemlkezni a hozzájuk kapcsolódó érzelmekről. SIMONYI nem volt vaskalapos és makacs, idő jártával módosította véleményét, például a Helyes Magyarásznak szótári részében már az *optikus* is kereszttel van jelölve, éppúgy, mint a *látszerész*, és mind a kettő *szemüveges*-re van javítva. Ugyanennek a művének első és második kiadásában még ezt olvassuk: *újonc* (*Neuling*): *új ember, kezdő, regruta*. Ezt úgy kell érteni, hogy az *újonc* nem okvetlenül kerülendő hiba ugyan, mégis jobbak helyette az utána következő szavak, a harmadik kiadás azonban már ilyen enyhébb formában is mellőzi az *újonc* hibáztatását, az *adag* szót pedig már az első két kiadás szótára sem rója meg.

A neológia és az ortológia között lefolyt irodalmi csatározásokban minduntalan ismétlődött az ortológia ellen az a vád, hogy maradiságával megakarja akasztani a nyelvnek a fejlődését. Ennek a vádnak alaptalanságát legjobban bizonyítja SIMONYI-nak Antibarbarus álnév alatt Tóth Béla ellen írt cikke: „Névmások hibás használata és valami az ortológiáról“ (Nyr. XXIX, 346—352). Tóth Béla eleinte lelkes híve, egyúttal szorgalmas dolgozótársa volt a Nyelvőrnek, SIMONYI pedig egyszer nagyon megdicsérte azt az ügyességét, hogy kitűnően tudja utánozni a régi nyelvet (uo. XXV, 24—25). Később azonban ez a jeles írónk elhidegült a Nyelvőrtől, sőt szembe is fordult vele, mert Simonyi nem adhatott neki mindenben igazat. Tóth Béla ugyanis olyan elveket hirdetett, hogy a nép nyelve „a régiséggel egyazon“ (idézi Nyr. XXIX, 348 és 350), és »csak az a jó, amit „a régiség s a régiséggel egyazon nép“ szentesít«. Egyszersmind azt is állította, „hogy harmadmagával lobogtatja már csak az igaz ortológia zászlaját“. SIMONYI kimutatja, hogy Tóth Béla sok olyan kifejezéssel él, amely nincs meg sem a régi magyar nyelvben, sem a mai népnyelvben, azonkívül sokszor hibát is követ el, főképp a névmások használatában. Nagyon tanulságos cikkét így fejezi be: Tóth Béla arra törekszik, „hogy egyenlővé tegye nyelvünket a régiséggel. Ezzel pedig tagadja minden fejlődés jogosultságát, még a legtermészetesebb s legcélszerűbb fejlődését is. Fölfogása — avval a jelszóval, hogy a történeti nyelvművelést s a régiség tiszteletét tűzi cégérül — voltaképpen ellensége annak a józan és igaz történeti fölfogásnak, mely a nyelvben a fejlődést megengedi, elismeri, megéri és magyarázza, de történeti alapon! Az az ortológia, mely a fejlődés törvényeit nem ismeri, . . . az bizony csak talmi ortológia, s néha több a kára, mint a haszna, mert a maga csódjével azt a látszatot kelti, mintha csődöt mondott volna a józan és tudományos ortológia is“ (uo. 352).

SIMONYI a nyelvhelyességről szóló elméleti vitáknál fontosabbnak tartotta az anyaggyűjtést, a nyelvújítás történetével való foglalkozást, azért már 1891-ben egy külön nagy tanulmányt szentelt Kazinczy idegenes kifejezései-nek. Ez a műve az akadémiai értekezések sorozatában jelent meg ilyen cím-

mel: „A nyelvújítás és az idegenszerűségek.“ Az idegenességeknek három csoportját különbözteti meg benne. Az elsőbe tartozik az idegen szavak és szóalakok használata. A másodikba sorolja a jelentéstani idegenszerűségeket, tehát a szavaknak szolgálai lefordítását, végül a harmadikba a mondattani, azaz szófűzési és mondatfűzési idegenességeket, vagyis az idegen nyelvtani szerkezetek utánzását. Kazinczy nem ügyetlenségből, hanem tudatosan és tervszerűen fordította le a szó szerint az idegen szólásmódokat és szerkezeteket, mert abban a hitben élt, hogy ezzel műveli, gazdagítja, szépíti a magyar nyelvet. Németességeinek nagy része azonban nem honosodott meg, például az sem, hogy az éljenzésnek németes módját az Egmontban így fordította: *Fenn! Fenn! (Hoch! Hoch!)*, de nem egy germanizmusa olyan szívós életű, hogy újabb irodalmunkban is fel-felbukkan. Ezek még egyszer el vannak sorolva SIMONYI-nak „A magyar nyelv“ című népszerűsítő könyvében is (a második kiadásban a 197–201. lapon). Érdekes, hogy csakugyan gazdagodott is így nyelvünk valamivel. Kazinczy tudniillik „átültette“ a *sich zerstreuen* és a *jemanden zerstreuen* igét ilyen szó szerint való fordítással: *elszórja magát és elszór valakit*. Ebben a formában természetesen nem honosodhattak meg az új kifejezések, mert nagyon megérzik rajtuk az idegen észjárás, később azonban *szórakozik* és *szórakoztat* lett belőlük, s ebben az alakjukban már semmi németes ízt sem érzünk bennük, mivel eszünkbe sem jut, hogy a *szór* ige származékának tekintsük őket, ezeket a szavakat tehát végeredményben Kazinczy germanizmusának köszönhetjük.

A Kazinczyéhoz hasonló idegenszerűségek folyton teremnek azóta is. Nem azért, mintha ma is készakarva másolnák az idegen kifejezéseket, mert a nyelvgazdagításnak ezt a módját ma már nem igen vallja elvül senki, hanem inkább sietségből és hanyagságból származnak az efféle hibák, mivel a fordítók és általában azok, akik idegen nyelven olvasnak, nem keresik ki szótárból az idegennel egyértékű magyaros kifejezést, hanem gépiesen utánózzák az idegent, aztán mások is eltanulják tőlük, nem is sejtve, hogy ezzel valami idegenszerűség ragad rájuk. Így szinte napról napra friss idegenességek, minálunk főképp németességek születnek, ezért állandóan szemmel kell tartani az újságok, a folyóiratok, a könyvek nyelvét, és figyelmeztetni kell az írókat, az olvasókat ezekre az új germanizmusokra, hogy fel ne kapják, meg ne szokják és el ne terjesszék őket. SIMONYI nagyon jól látta ezt a bajt, tehát gondoskodott róla, hogy a Nyelvőrnek minden füzetében küzdjön az idegenszerűségek ellen. Dolgozó társaival együtt ő maga is számtalan kisebb-nagyobb, sokszor álneves közleményben korholgatta és javítgatta régi és új németességeinket, fáradhatatlanul gyűjtve a magyarosság elleni vétségeket mindennapi olvasmányai-ból, s ezt a munkát szünet nélkül folytatta egészen haláláig. „A magyarság veszedelme“ című cikkében nyomatékosan felhívta figyelmünket arra, „hogy a német s z e l l e m, a német é s z j á r á s mennyire fokozódó mértékben nyugöz le bennünket. II. Józsefnek s a Bach-korszaknak erőszakos németesítése

kudarcot vallott, de az a lassú és folytonos németesítés, mely immár száz év óta folyik irodalmunkban, nyelvünket lassanként annyira kiforgatja természetéből, hogy valamely új — akár erőszakos, akár gazdasági hódítás útján beállható — németesítésnek sokkal végzetesebb eredménye lehetne“ (Nyr. XXXVI, 49). Ennek bizonyítására egy sereg, egymással szembeállított példával világította meg, hogyan beszélt a régi magyar, hogyan beszél az új magyar, mennyi régi és népies, jó magyaros kifejezést hagyunk veszendőbe menni mindenféle németességek kedvéért, úgyhogy már „valóságos nemzeti veszedelem“ lett „az idegenszerűségek dédelgetéséből“ (uo. 54).

Nem feledkezett meg a hivatalok nyelvéről, a „kuriális stílusról“ sem. Mihelyt átvette a Nyelvőr szerkesztését, mindjárt két ízben is írt a jogásznyelvről. Cikkének első részében néhány jogi műszó történetét mutatta be, a másodikban pedig a jogásznyelvnek feltűnőbb mondatszerkesztési hibáit, idegenszerűségeit, régi latinosságait és újabb németességeit szedte pontokba, egyúttal helyesbítésükre tett célszerű javaslatot (Nyr. XXV, 49—54, 193—199). Ajánlotta a mai élő nyelvszokással ellenkező, nem idegen eredetű, csak régies, elavult *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képzős szenvedő igealaknak kerülését, hogy alkalmazkodjunk a nagy közönség nyelvérzékéhez. Megróttta az ilyen, vonatkozó névmással kezdődő mondatkapesolást: *miért is, minél fogva* (*azért, ezért, tehát, ennél fogva* helyett); *brieflich, außerordentlich* mintájára készült efféle németes szóalakokat: *levélileg* vagy *levélbelileg, rendkívülieg* (*levélben és rendkívül* helyett); a mellékmondat igéjének olyan elhelyezését, hogy mindig a végére marad a mondatnak; általában a mondatszerkesztésnek azt a módját, hogy a legfőbb mondanivalót legutóljára közlik az olvasóval, a megokolást pedig előre bocsátják, gyakran több, egymás után következő *tekintve, hogy* kifejezéssel, és így szerkesztenek olyan hosszú mondatokat, amelyeknek értelmét csak többszöri elolvasással és töprengéssel lehet nagynehezen kihámozni. Máskor is hozzászólt még a hivatalos nyelv kérdéséhez, de nem csupán cikkek írásával mozdította elő a hivatali stílusnak jobbá, magyarabbá tételét, hanem vállalkozott olyan fárasztó munkára is, amilyen a törvényjavaslatok szövegének átnézése és kijavítása. Ha ma hivatalos nyelvünk egyszerűbb, természetesebb, világosabb, magyarosabb, mint egy fél-századdal ezelőtt, abban jókora része van SIMONYI nyelvművelő munkásságának (bővebben szól erről DÉNES SZILÁRD tanulmánya: Simonyi és a hivatalos nyelv, Nyr. XLVIII, 178—182).

A nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdéseivel való ilyen szakadatlan foglalkozás közben végre elérkezettnek látta az időt arra, hogy megírja a helyes magyarságnak új kézikönyvét, s ezt így jelentette be a Nyelvőrnek 1903-i évfolyamában: „Szükségesnek látom immár, hogy a sok rostálgatás és 30 éves megfigyelés eredményeképp összefoglaljam a nyelvhelyesség kérdéseire nézve a legfontosabb tudnivalókat — tájékozással azoknak, akik régiebb vitáinkat s fejtegetéseinket nem olvashatták, s azoknak, akik gyakrabban fölmerülő

kétségeikre rövid, gyorsan áttekinthető választ kívánnak.“ (XXXII, 123). Ebben az új rendszerező műben a bő szöveges, magyarázó rész már külön van választva a szótártól. Majdnem a fele a Nyelvőrnek most említett kötetében jelent meg először, négy közleményben, „Helyes mondatszerkesztés“ címmel. A könyv három kiadást ért meg (az első kettő a Nyelvészeti Füzeteknek 8. száma). Teljes címe: Helyes Magyarság. A hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával (1903 és 1906). Harmadik, javított kiadásában alcíme ez: A magyaros stílus kézikönyve (1914, Singer és Wolfner). Itt a fejtegető rész ki van ugyan egészítve néhány újabb adalékkal, de eléggé meg is van rövidítve, egyebek között ki van hagyva belőle több irodalmi utalás, valamint az idézett példák forrásának pontosabb jelzése, továbbá bevezetése is rövidebb. Szótári része külön is megjelent ilyen címmel: A helyes magyarság szótára. A hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírási kétségek jegyzéke (1914, uo.). Még a második kiadás nyomán készült a könyvből egy sokkal rövidebbre fogott, 60 filléres kiadás is középiskolai tanulóknak, a Réger Béla szerkesztette Iskolai Segédkönyvek című sorozatnak 1. számaként. Ennek a címe: Jó Magyarság. A magyaros írásmód szabályai szójegyzékkel (1908, Szentgotthárd, Wellisch Béla kiadása, később Budapest, Kókai Lajos kiadása).

Az első két kiadásban teljesebb bevezetés kifejti, milyen szerepe van a helyes nyelvhasználat megállapításában a nyelvérzéknek és a nyelvtudománynak; példákon szemlélteti, hogyan akarták a nyelvgyógyítók megváltoztatni az egész nemzet nyelvszokását a maguk egyéni okoskodása alapján, a logikára hivatkozva, mások pedig — a fejlődést tagadva — hogyan tették meg a régiséget a nyelvhelyesség szabályozó elvének s a régi nyelvet a mai nyelvhasználat zsinórmértékének. Kiemeli, mennyire fontos, hogy hivatali nyelvünk egyszerű, magyaros legyen, és ne maradjon el a nyelvnek természetes fejlődésétől, az idegenszerűségek dolgában pedig hivatkozik az elévült hibákról és a látszólagos hibákról írt tanulmányára. Ugyanezt az alapvető elméleti kérdést, a helyes magyarság elveit, mégpedig az egyéni nyelvszokás, a régi nyelvszokás, az észszerűség (logikusság), a szépség (szép hangzás), az általános nyelvszokás nyelvhelyességi elvét taglalja másik könyvében, A magyar nyelvben is (2. kiadás 204—215), az általános nyelvszokásnak juttatván a döntést abban, mi a helyes, mi a helytelen.

A Helyes Magyarságnak a bevezetés után következő szöveges része majdnem ugyanakkora terjedelmű, mint a könyvet befejező szótár, s erre a három fő fejezetre van felosztva: Helyes mondatszerkesztés. A szók és szólások használata. A helyes kiejtés és a helyesírás. Vagyis a nyelvtan részei közül a mondattant teszi első helyre, azt, amely legfontosabb a nyelvhelyesség szempontjából, s ezt tárgyalja legrészletesebben. Ezzel a beosztással és sorrenddel bölcsen elejét veszi annak a szemrehányásnak, amelyet a harmincas években megindult újabb nyelvművelő mozgalom

sem került el, hogy a szavakkal törődik főképen, „és alig foglalkozik a stílus, a nyelvszerkezet bonyolult kérdéseivel“ (BALASSA: A Magyar Nyelvőr története 50), pedig Arany János már 1861-ben megírta ezeket a nagyon megszívlelni való sorokat: »Sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak *teste* körül forog; ami azoknak s így a nyelvnek is *szelleme* volna, a szavakkal *élés*, igaz magyarosság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis aránylag mellőzöttek, művelés nélkül hagyottnak mondható. Az *etymologia* — szokott nyelvtani értelmében: „szófejtés, szónyomozás“ — többnél több vizsgálót s amúgy vaktában találógatót vonza körébe; de amaz eredeti értelem, hogy kelljen magyarul *igazán* (*etymos*) beszélni vagy írni, aránylag kevés méltatásban részesült. . . . Nem kisebbítem a szónyomozók érdemeit, de fájlalom, hogy míg a „szavak egérfarkába“ oly makacsul kapaszkodunk, elhanyagoljuk a *mondatot*.« (Visszatekintés II.; ÖM. V, 392, 1900-i kiadás). SIMONYI könyvéről nem lehet azt állítani, hogy elhanyagolta a mondatot.

Szarvas Gábort mindenki úgy ismerte, hogy kemény, gerinces ember, egy jöttányit sem enged szigorú ortológus elveiből, SIMONYIT azonban némelyek túlságos engedékenységgel, lágysággal vádolták (Nyr. XXX, 209). Az elégedetlenek közé tartozott például Tóth Béla. Nem helyeselte a Nyelvőrnek új irányában, »hogy nagyon is „synkretistikus“, megalkuvó« (uo. XXVII, 560). De a nyelvész LEHR ALBERT is ilyeneket írt a megengedő *is* szórendjén vitatkozó megrovásaiban: „ . . . ne hallgass Simonyira, akinek így is jó, úgy is jó“ (MNY. XI, 89) és „ . . . a hiba hiba marad, ha a vajszívű Simonyi keblére is öleli, azaz öleli is“ (uo. XII, 182). SIMONYI pedig így válaszolt azoknak, akik keveselték szigorúságát, és azt kifogásolták benne, hogy nagyon elnéző bírálja a nyelvi hibáknak: „Cáfolatnak legjobb lesz, ha éppen az ő írásaikból is idézünk megrovásra méltó magyartalan kifejezéseket, mert evvel legjobban megmutathatjuk, hogy szigorúbbak vagyunk náluknál.“ (HMSág 1—2. kiadás 11). Csakugyan idézett is, tehát nem volt engedékenyebb a kelleténél, hanem némely kérdésben más véleményen volt, mint bírálói. Tartózkodott a merevségtől, de megvoltak a maga nyelvhelyességi nézetei, s azokhoz ő is szívósan ragaszkodott.

Egy másik író és újságíró — Papp Dániel — Tóth Bélával ellentétben éppen azt panaszolta fel a Nyelvőr hasábjain, hogy a magyar nyelvészek mennyire erőszakosak az idegenszerűségek ostromozásában, és mindig „a magyar nyelv. génuszára“ hivatkozva tiltakoznak az idegenes kifejezések ellen. »Le akarok például magyarul írni egy francia mondást, avagy le akarom írni azt, hogy „a kék úristenre Bajorországban“. Akkor rögtön megvillan a csendőrszurony: — Elég idegenségünk van úgylis. Tessék ezt a képet visszazorítani becses önmagába.« SIMONYI azzal felel erre a panaszkodásra, »hogy nekünk „a bajorországi kék isten“ érthetetlen, hogy a magyar olvasótól nem kívánhatják a német és francia észjárás teljes ismeretét, s hogy még ami érthető is, lehet nekünk csúnya, ízléstelen, nevetséges« (XXVII, 559—560).

A Nyelvőr álláspontjának ez az egymással ellenkező, kétféle megítélése mindennél meggyőzőbben bizonyítja, mennyire a helyes középúton járt SIMONYI a két szélsőség, egyrészt a túlságos merevség és szigorúság, másrészt a nyelvi hibáknak lazán értelmezett felfogása vagy éppenséggel afféle teljes tagadása között, amelyet HORVÁTH JÁNOS Ignotusszal vitatkozva nagyon találóan nevezett nyelvhelyességi nihilizmusnak (MNY. VIII, 7, 8).

SIMONYI Helyes Magyarsága után még három szakember vállalkozott hasonló nyelvhelyességi kézikönyv megírására: Kelemen Béla, Balassa József és Dengl János. Kelemen Béla munkája, az 1906 óta többször és többféle alakban megjelent Jó Magyarság a negyedik, 1935-i kiadásban már inkább csak középiskolai tanulóknak szánt kis zsebkönyvvé zsugorodott össze. Balassa József könyvecskéjének szintén Helyes Magyarság a címe, mint a SIMONYIÉnak; 1923-ban jelent meg a Czakó Ambró szerkesztette Szabad Iskola című könyvsorozatban. Dengl János pedig főképp gazdasági szaktanárjelölteknek írta vaskos kötetét, egyetemi tankönyvül, ezzel a címmel: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (1937). Vajjon ezek az újabb művek fölöslegessé tették-e SIMONYI Helyes Magyarságát?

KELEMEN munkájának nagyon megrövidített negyedik kiadását már nem is lehet összevetni a SIMONYIÉVAL, mert a jó magyarság szótárát megelőző szöveges részben alig maradt valami a nyelvhelyességi ismeretekből a helyesírási és gyakorlati stilisztikai tudnivalók közlése miatt. Első kiadásai nem ilyenek. Azokban elég sok nyelvhelyességi ismeret van igen ügyesen összefoglalva, itt-ott részletesebben is, mint SIMONYI könyvében, ezek a kiadások sem versenyezhetnek azonban SIMONYI munkájával rendszeresség és teljességre törekvés dolgában.

BALASSÁNAK zsebkönyvalakú kis műve szintén jó összefoglalás, és mivel később jelent meg, az újabb nyelvhelyességi megfigyelések eredményeit is feldolgozhatta, de nincs külön szótári része, hanem a magyarázó szövegbe illeszt bele különféle betűrendes szójegyzékeket. Az Antibarbarusban a nyelvtani magyarázatok vannak beleékelve a szótárba, itt pedig szavaknak betűrendes felsorolása tarkítja a fejtegetéseket, bárha ez sem célszerű elrendezés. 1932-ben is megjelent Kosztolányi Dezső szerkesztésében egy kis könyvecske, A Pesti Hírlap Nyelvőre. Balassa ebbe is írt egy fejezetet ilyen címmel: A helyes magyarság szótára. Ez megint olyan szerkezetű, mint az 1879-i Antibarbarus, vagyis szótári cikkekben dolgoz fel nyelvhelyességi ismereteket. Negyvenhárom lap mindössze, tehát már ezért sem lehet összemérni SIMONYI könyvével, a Helyes Magyarsággal, valamint azt a másik zsebkönyvet sem, amelyet PINTÉR JENŐ szerkesztett kiváltképpen iskolai használatra Magyar Nyelvvédő Könyv címmel, s amely nagyobb részében idegen szavak magyarító szótára és „helytelen“ meg „helyes“ minősítésű példáknak megokolás nélkül való elsorolása, magyarázat csak kevés van benne (1938-tól kezdve négy kiadásban).

DENGL könyve sokkal nagyobb a Simonyiénál, mert nem csupán a magyar nyelvhelyesség kérdéseivel foglalkozik, hanem általános nyelvtudományi ismereteket is közöl, továbbá elég bőven ismerteti a magyar nyelvnek történetét is. A nyelvhelyességi szótárt beleolvastja a fejtegetésbe, mint Balassa könyvecskéje. Szerzője igen nagy anyagot gyűjtött össze, de nem mindig bírálta meg eléggé forrásait, nem egyszer téved is, azonkívül gyakran vét saját nyelvhelyességi szabályai ellen, s ezzel megingatja olvasójának a könyvbe vetett bizalmát.

Ilyenformán az összehasonlítás eredményeképp azt kell mondanunk, hogy még ma is SIMONYI Helyes Magyarsága a legjobban tájékoztató nyelvhelyességi kalauz. Nem olyan könyv, amelyet csak egyszer kell elolvasni, azután félre lehet tenni, hanem olyan, amelyet állandó forgatással meg lehet, sőt meg is kell tanulni, főképp annak, aki hozzá akar szólni a nyelvművelés kérdéseihöz. Ha új nyelvhelyességi kézikönyvet akarnánk szerkeszteni, SIMONYI-nak anyagkiszemelést, elrendezés, feldolgozás szempontjából egyaránt kiváló művét kellene alapul venni, természetesen az újabb nyelvhelyességi irodalom megrostált eredményeivel is kiegészítve. SIMONYI nyelvművelő munkásságának ez a legnagyobb dicsérete. Őreá magára is méltán alkalmazhatjuk azt az idézetet, amellyel Szarvas Gáborról mondott akadémiai emlékbeszéde végződik: „Az ő működéséből áldás fakadt a magyar nyelvre, a magyarság nyelvén fölhangzó áldás legyen az ő emlékezetén!” (Nyr. XXVI, 494).

TOMPA JÓZSEF

SIMONYI ZSIGMOND MINT TANKÖNYVÍRŐ

I. Mai nyelvtudományi kutatásainknak a gyakorlati étellel, a dolgozó társadalom szükségleteivel való összeegyeztetése során mind több ponton van szükségünk annak tisztázására, hogy multunk nagy tudósai közül kik és miben segítettek ilyen értelemben is koruk társadalmát, kiket és mennyiben tekinthetünk e téren haladó hagyományaink kialakítóinak vagy továbbfejlesztőinek. Úgy gondolom, hogy ZSIRAI MIKLÓSNak a szegedi, II. nyelvészkongresszuson tartott előadása és legújabb könyve (A modern nyelvtudomány magyar úttörői, Bp., 1953.) után e végből főként az utolsó száz esztendőben élt kutatók szerepének részletes vizsgálatára van szükség. Az alábbi — 1952-ben megjelent — sorok pl. egyetemesen elmarasztalták „burzsoá nyelvészeinket“ az élettől való elszakadás hibájában; noha tudatosan nyilván a szerző sem vonatkoztatta volna mindezt SIMONYI ZSIGMONDRa (s talán más kutatóinkra sem): „A nyelvtudomány képviselői . . . úgy tekintettek az iskolai nyelvtanra, mint a nyelvészet leegyszerűsített, problémátlanná tett melléktermékére, amelyhez nekik, akik a tudományt képviselik, nem sok közük lehet . . . Az iskolai nyelvtanítás [értsd: nyelvtan-tanítás] . . . a tudománytól elszakadt, a nyelvészet pedig a szakemberek magánügye lett“ (a 9677. sz. pedagógus továbbképző tankönyv 5). — Nem lesz tehát érdektelen, ha az alábbiakban most közelebbről is megvizsgáljuk SIMONYI-nak nyelvtaníró, pontosabban éppen iskolai tankönyv-szerző működését; ha munkánk nem terjedhet is ki minden lehetséges szempont széleskörű feldolgozására.

Munkásságát igazán dialektikusan nyilván csak saját korához viszonyítva értékelhetjük helyesen; ebből azonban nem következik az, hogy jelen problémáinktól elforduljunk, s ne igyekezzünk egyúttal megállapítani a helyenként mai tankönyvírásunk számára kínálkozó tanulságokat is.

Tudnivaló persze, hogy SIMONYI-nak idevágó munkáit nem szabad — nem is lehet — egészen zárt egységnek tekinteni. Írt u. i. iskolai tankönyveket az akkori, nyolc évfolyamú középiskola I—II., majd III. osztályának (Magyar nyelvtan mondattani alapon, I—II. rész, 1877—78. és Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra,

1879.; később az előző két rész egy kötetté egyesült, s a további kiadásokban mindkét cím módosult¹); írt összefoglaló tájékoztatást az érettségi előtt álló osztályoknak (Magyar nyelvészet, 1905.); készítette a művelt nagyközönség igényeihez mért tudománynépszerűsítő kézikönyvet (A magyar nyelv, I—II. kötet, 1889.); megírta a nagyobb tudományos nyelvtan alaktani részét (a Tüzetes magyar nyelvtan-ban, 1896.) — sőt halála előtt a mondattani részt is befejezte (ez, sajnos, eltűnt); de emellett nyelvtanunknak igen sok kisebb-nagyobb tárgyköréről szakszerű monográfiát készített. Már az idézett évszámok is jelzik, hogy nyelvtaniró tevékenysége több évtizeden át folyt, s ezalatt még egyazon könyv anyaga is nyilván többször megváltozhatott az egymást követő kiadásokban. Az is közismert dolog, hogy nyelvtankönyvein kívül helyesírási reformjai is elsősorban az iskolai nyelvi nevelést, oktatást alakították át; s hogy a nyelvhelyesség kérdéseinek szakszerű átvizsgálásával és az eredmények széleskörű népszerűsítésével szintén a tudomány és a gyakorlat összekapcsolását szolgálta. Nyelvtankönyvíró munkáját is ebben a n a g y o b b ö s s z e f ü g g é s b e n kell tehát látnunk. Azt sem feledhetjük el, hogy nyelvtani — néha éppen a nyelvtan tanítására vonatkozó — nézeteit vitacikkbe, könyvismertetésekbe, apróbb megjegyzésekbe is belefoglalta. Az iskolai nyelvtankönyvek értékelésében tehát mindezekre szintén figyelemmel kell lennünk.

2. Hogy a mai iskolai tankönyvek általános jellege, hivatása meg ne téveszthessen bennünket, mindenekelőtt azt nézném meg: m i l y e n c é l l a l készültek SIMONYI alsófokú tankönyvei.

KÁRMÁN MÓRnak, a kiegyezés utáni, polgárosodó magyar nevelésügy híres szakértőjének javaslatai szerint „A mondatelemzés kapcsán történő nyelvtanításnak az első két évben főleg gyakorlati a célja: a nyelv pontos ejtésének és helyes írásának tökéletes begyakorlása, azonfelül hivatva van arra, hogy a nyelv általános kategóriáinak megértésével, a mire nyelvünk világos szerkezeténél és alaki gazdagságánál fogva igen alkalmas, segédkezet nyújtson az első idegen nyelv tanításában. Kivánatosnak látszik azonban, hogy mielőtt a tanítás folyama több idegen nyelvvel hozza érintkezésbe a növendéket, melyeknek elütő szervezete nyelvérzékén könnyen csorbát ejthet, [a III. évben] a magyar nyelvtan rendszeres tárgyalása kiegészítse és megerősítse nyelvi tudatosságát“ (utólagos kiadása: KÁRMÁN MÓR pedagógiai dolgozatai II, 229). SIMONYI 1877-ben, I. osztályos tankönyvének előszavában szintén azt hangsúlyozza legelőször, hogy műve minden olyan középiskolában használható, amelyben idegen nyelvet is tanítanak, ahol tehát „előbb az anyanyelv értését akarják szilárd nyelvtani alapon fölépíteni“, hogy azután az idegen nyelvnek a „kifejezéseit és sajátságait a magyar nyelvével folyvást

¹ A pontosabb adatokat l. SÁGER ISTVÁN: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvésze, MNyTK. 18.

egybevehessék“. Ezt az összehasonlító tudatosítást még III. osztályos tankönyve is több helyen szolgálja; a jelzőről szólva pl. kiemeli, hogy a mi *bátyám, öcsém* stb. főnevünk egyben a német jelzőnek (mein *älterer, jüngerer* Bruder) az értelmét is kifejezi (2. kiad. 190).

Ami pedig KÁRMÁNNak az első két osztályról írt gondolatait illeti, az alább még érintendő gimnáziumi tantervi utasítások ennek megfelelően azt is hangsúlyozták, hogy ott „nyelvtani kézi könyvet... csak akkor célszerű használni, ha egy-egy cikk vagy fejezet tartalmát már... megtanulta az osztály, mintegy összefoglalásul és az emlékezetbe vésés segítségére.“ A népiskolai fokról SIMONYI is hasonló szellemben írt: „célszerűbb volna, ha nem is használnának külön nyelvkönyvet“ (Nyr. XXXV, 369). Az I. és a II. osztály tankönyve tehát csak afféle *s e g é d k ö n y v*. A III. osztályos már inkább *t a n k ö n y v*, az akkori szempontok szerint is; de valamennyinek az az egyik fő hivatása, hogy az *i d e g e n n y e l v t a n u l á s t m e g a l a p o z z a*.

3. Az *i s m e r e t k ö z l é s m ó d s z e r é t* lényegében szintén meghatározzák KÁRMÁN idézett kívánságai: eszerint az I—II. osztályban csak az olvasmányszövegeknek mind szélesebb körű elemzésével szerzett nyelvtani alapismereteket kell megerősíteni; ezen a fokon az utasítások is *i n d u k t í v* módszert ajánlanak. SIMONYI is abban látja előszavában 1877-i könyvének egyik hasznos, modern eljárását, hogy eszerint már „nem az általánosból, a rendszerből, a szabályokból kell kiindulni, hanem a kézzel foghatóból, az egyszerűből, a nyelvhasználatból kell elvonni a szabályt. Ebben a helyes módszerben találok a könyvnek egyik jogcímét“. S valóban: előbb rendesen néhány könnyű példamondaton szemlélteti a jelenséget, s csak aztán közli az egyszerűen, röviden megfogalmazott elméleti szöveget. A könyvnek ez a mindmáig követett jó eljárása annyira összhangban van az említett, de csak 1880-ban megjelent „Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez“ c. rendelettel, hogy ezt csupán KÁRMÁNNak előzetes közvetítő szerepével magyarázhatjuk meg. HUNFALVY PÁL, aki 1884-ben elég indulatosan bírálja SIMONYI nyelvtanait, csóváltgatja is a fejét: „Ez Utasítások olvasásánál legott észreveszszük, hogy vagy Simonyi nyelvtanaiból vannak elvonva, vagy ezek a nyelvtanok az Utasítások igenes megrendeléséből vannak készítve“ (Nyelvtudomány és nyelvtanítás 137). — Emellett arra is tesz egy-két epés célzást, hogy SIMONYI új könyveit a kiadó „a minisztériumtól kizárólag ajánlott segédkönyv“ jelzéssel terjesztette (1—2).

SIMONYI maga mindig igaz hálával beszélt arról, hogy mennyit tanult az új középiskola szellemi atyjától. 1877-ben, többször is említett előszavában pl. így írt: „Nem mulaszthatom el, hogy ki ne fejezzem igen igen nagy köszönetemet dr. Kármán Mór urnak, ki paedagogiai éles látásával és tapintatával s az ügy iránt való meleg érdeklődésével folyvást támogatott, kivel a módszer szempontjából az egésznek berendezését, de néha a legapróbb részletet is előre megbeszéltem, s ki utólag

is, midőn már meg volt írva a nyelvtan, észrevételeivel mindig utba igazított és segített a jobbat, a célszerűbbet, s a világosabb, érthetőbb szerkezetet eltalálni“. Később pedig, a Kármán-életrajzban (1897.) még sokkal részletesebben beszámolt a nagy pedagógus „elmemozdító“ hatásáról s a tőle kapott sokféle „támogatásról“; e cikkét aztán SIMONYI utóbb, KÁRMÁN halálakor teljes egészében újra közzétette (Nyr. XLXIV, 385—6).

A III. osztályos tankönyv — ugyancsak KÁRMÁN és az utasítások szellemében — már *d e d u k t í v* eljárást követ: a példák itt már csak az előzőleg közölt elméleti szöveg utólagos értelmezésére, igazolására valók. Ma ugyan még ennél magasabb fokon is inkább az induktív módszert követjük, de ez nem csökkenti, hanem inkább növeli KÁRMÁN és SIMONYI hasznos kezdeményezésének értékét: az induktív módszert elvszerűen és rendszeresen *e l s ő n e k a l k a l m a z t á k* középfokú nyelvtanításunk egyik részében.

Itt jegyzem meg azt is, hogy KÁRMÁN szerint a középiskolának általában, elvileg *n e m í s c é l j a* a rendszeres nyelvtani tudás elsajátíttatása: „nyelvtani belátásra szükségünk sincs“, s csak valami gyakorlati „ügyesség“, „ars dicendi et scribendi“ kifejlesztésére törekedhetünk (i. m. I, 279). Mindez nyilván nemcsak azt jelenti, amit mi is vallunk: hogy a nyelvtani elmélet tanítása *n e l e g y e n ö n c é l ú*. — SIMONYI írásaiból ezt az eléggé elmélet-ellenes álláspontot csak a népiskolákra vonatkozólag, tehát nem ilyen kirívó módon idézhetem: „Nyelvtani szabályokat pedig semmiképp sem szabad megtúrni a népiskolai gyermek könyvében, se összefoglalás, se tudnivalók címén, se semmiféle cím alatt. Ezekkel becsempészik az egész nyelvtant, s a kényelmes tanító bemagoltatja, holott a tanulónak nem a nyelvtanra, hanem a nyelvre van szüksége. A szabályok összefoglalása . . . a tanító irányítására a vezérkönyvbe való“ (Nyr. XXXV, 368).

A magyar nyelvtan tanítása c. 1952-i, 9630. sz. elvi és módszertani nevelői tankönyv érdekes idézetekkel bizonyítja, hogy ez a felfogás aztán még a Horthy-korszak nyelvtani oktatásában is érvényesült: „a nyelvet — nyelvtani ismeret nélkül is — a gyakorlatból lehet legjobban megtanulni“; „Meghatározások, szabályok sehol sem kellenek“ stb. — vallották többen. Mindamellettt azt sem szabad elfelednünk, hogy a maga idejében ez a KÁRMÁN — SIMONYI módszer másfelől az akkor még eléggé divó, holt nyelvek tanításában kialakult, lélektelen grammatizáló oktatást, a szabályok pusztá bemagoltatását akarta kiszorítani; ennyiben tehát annak idején ez is mindenképp haladó volt.

KÁRMÁN pedagógiai elvei TETTEMANTI BÉLÁNAK a Pedagógiai Lexikonba írt összefoglaló cikke s az ott közölt további szakirodalom szerint nagyobb részt HERBART eredményeinek a *p e d a g ó g i á b a n* való alkalmazásából születtek meg. Az meg szinte közhely szakirodalmunkban, hogy SIMONYI mint tudós az újgrammatikus nyelvészet legkiválóbb hazai népszerűsítője volt; azé az újgrammatikus iskoláé, amely a *h e r b a r t i l é l e k t a n t a n y e l*

vészterületén értékesítette (l. GOMBOCZ ZOLTÁN különféle cikkeit: Nyr. XXVII, 6 stb.; NyF. 7; MNy. XV, 156). A herbarti lélektan alapján pedig teljesen érthető, hogy KÁRMÁN és bizonyos fokig SIMONYI is, bár a nyelvi jelenségeket a tanár és a diák közös munkájával, elemzés útján kifejteni, értelmezteni, de már nem kívánja meg a nyelvtani szabály megtanulását, emlékezetbe vésését: hiszen szerintük az egyszer megismert, megértett anyag aztán magától úgyis ható erőnek marad meg. Mint KLEMM ANTAL írja: „A képzetek ezen [herbarti] lélektan szerint a tudatból való eltűnésük után is tovább élnek a tudat mögött a tudattalanban, belső változás nélkül megmaradnak a tudat alatt, mintegy elraktározva, s ott mint fizikai erők hatnak egymásra, egyik a másikat vonzza s taszítja. A képzetek majd a tudatküszöb fölött vannak, majd alatta, minden képzetnek ugyanis állandó törekvése van, hogy később hasonló alakban magától újra a tudatküszöb fölé emelkedjék, s ez a reproductio meg is történik, ha csak más képzet nem gátolja. A HERBART-féle lélektan a lelki jelenségeket a lelki elemeknek egymásra-hatásából, a képzeteknek előre kiszámítható mechanikus kapcsolatából származtatja . . . , tehát a lelki okságot mechanikai jellegűnek fogta föl, mintha minden tudategység és minden különösebb tudattevékenység nélkül egyik lelki jelenség létrehozná a másikat, úgyhogy az új lelki jelenség az alkotó elemeknek pusztá, maradéknélküli összege gyanánt tekinthető.“ (L. MNy. XXIV, 152. WUNDT ugyan e téren később eltért STEINTHAL és PAUL herbarti elveitől, de SIMONYINál ebben a korban WUNDT hatásával még nem számolhatunk.) Azt persze, hogy SIMONYI egész tudatosan látta-e a KÁRMÁN-féle pedagógia és a PAUL-féle nyelvészet közös herbarti alapjait, nem tudom pontosan, adatszzerűen igazolni. RUBINYI MÓZES szerint SIMONYI „inkább volt gyűjtő-közlő, mint filozófiai hajlandóságú“ (Nyr. LIII, 70); de ennek az összefüggésnek a felismerése talán nemcsak a „filozófiai hajlandóság“ körébe vág.

4. Magától vetődik fel ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy miféle szövegekből, milyen elv szerint válogatta össze SIMONYI az így felhasznált példamagyagot.

Az I—II. osztályos könyvbe bizony aprólékos gonddal szemelgette ki az alkalmas idézeteket a KÁRMÁN-féle tankönyvsorozat párhuzamos olvasókönyveiből: verses és prózai, felnőttnek is élvezhető vagy gyermetegebb példákat vegyesen; különösen sokat vett a folklórból meg Aranyból és Gyulaiból. Ezáltal egyrészt azt biztosította, hogy csak a tanulók szellemi színvonalához mért, ismert szövegekkel dolgozzék; másrészt azt, hogy itt is KÁRMÁN módszerét kövesse, azaz szoros egységbe fűzze a magyartanítás két nagy ágát: az irodalmi és a nyelvi képzést. — Veszélye persze ennek az eljárásnak is lehetett: ha pl. valamelyik iskolában még nem végezték el a nyelvtani egységben alapul vett olvasmányt, akkor talán mégis csak ismeretlen tartalmú és össze nem függő példákon kellett a diáknak megértenie a nyelvtani

jelenséget. HUNFALVY főként az egymás után következő nyelvtankönyvi példák tartalmi összefüggéstelenségét róttá fel SIMONYINAK. Szerinte SZINNYEI JÓZSEF e téren járhatóbb utat választott a maga, akkor még kéziratos nyelvtanában², minden nyelvtani egység elé külön kis olvasmányt iktatva be: „Nékem . . . jobban tetszik ezen [összefüggő] mondatos nyelvtan, mint a szaggatott phrasisos nyelvtanok“ (i. m. 145)³. Úgy hiszi, ilyenformán SZINNYEI nyelvtankönyve mellett nem is lesz szükség külön olvasókönyvre (147). (Mondanom sem kell, hogy ez a hit eléggé alaptalan volt; a bírálat egyébként is némileg a KÁRMÁN—SIMONYI-módszer félreértésén alapszik.)

A III. osztályos kötetben azután már SIMONYI sem elégszik meg a legkisebbek igényeihez mért példákkal, hanem gazdagon felhasználja az akkori „klasszikus“ irodalmi, főképpen a versesz szövegeket; emellett bőven merít a népköltészetből, sőt történeti példákért — elég merészen — néha még a nyelvemlékek koráig is visszanyul. Érdekes statisztikát csinálnunk egy találmányra kizemelt lap (2. kiad. 162) példaforrásairól: itt Arany 24, Petőfi és Vörösmarty 4—4, Kisfaludy K. 3, Bajza, Eötvös, Gyulai, Jókai, Jósika, Kölcsey, Vachot S. 1—1 példával van képviselve; 1 adat a Münchener kódexből, 1 „régienek“-ből, 1 népdalból, 4 pedig közmondásból való. Mintegy 30—40 adat forrásmegjelölés nélkül, tehát bizonyára az előbeszéből került a könyvbe. Más lapokon további, ma már ismeretlen nevekkel is találkozunk; a példatár gazdagsága és változatossága azonban állandó sajtósága a könyvnek.

A viszonyítás érdekében érdemes belenézni az egy emberöltővel idősebb SZVORÉNYI JÓZSEFnek egyik, akkortájt még használatos tankönyvébe (Magyar nyelvtantanodai smagán használatra³, 1866.). Milyen példamondatokat, gyakorló szövegeket alkalmaz ő? Bizony ezek nem költőiek, nagyrészt nem is a diák nyelven szólnak: „iskolásak“, a szó rossz értelmében. A szerző ugyan — helyes érzéssel — minden egysége végén gazdag példatárat közöl, s ezt melegen ajánlja elemzésre; de a kenetes axiómáknak és a meddő szellemeskedésnek ilyen gyűjteménye már a hazai polgárosodásnak ebben a korszakában is elavult, mesterkélt lehetett. Íme, egy „összefüggő“ példasor részlete: „A szorgalmas tanuló elzárkodik az időlopó látogatók elől. A siremlékek majd márványból készülnek, majd érzezből öntetnek; amazok a szobrászok által faragtatnak. Isten számtalan jókat áraszt ránk; őtőle áradnak minden áldásaink. Tüstént adj hálát, ha kérelmed megadatik; a hálára sem mindenkor adódik alkalom. Julius hava majdnem elolvaszt . . . Ki az igazságról meggyőződik, az nem meggyőzetik, hanem inkább győz, és diadalmaskodik. Jó, hogy fel nem lobbán, mit szemére lobbant; különben kiégne a szeme“ (125). Hány diák érezhette természetesnek ezt a példát: „A mulandók ideiglenes használatra advák az embereknek“ (314); „az Urnak irgalmasságával rakvák

² Még 1884-ben meg is jelent: *Iskolai magyar nyelvtan, mondattani alapon* címmel.

³ HUNFALVY régebben IMRE SÁNDOR középiskolai nyelvtanában is megdicsérte az ilyen „nyelvtani olvasmányokat“: *Nyr.* III, 254 kk.

a vizek“ (320)? Hányat hatott meg ennek a tartalma: „Minket is bebocsáttottak a herceghez, ki kegyesen fogadott bennünket“ (112); „a föld mindenütt az uré“ (14)? Nem hiszem, hogy valaha is szellemességgént hatott az ilyen mondat: „A bor sóval együtt nem borsó“ (11); „a rúd nem lúd, sem a malom nem majom; de a szűr már szőr, és a sër is megivószer“ (23). A legfurcsább „tanmondat“ mindenesetre ez: „Már igen közel valék síromhoz“ (221).

Meglepett, hogy effajta, éppen nem haladó tartalmú, ill. szellemtelenül tréfálkozó „tanpéldák“ RIEDL SZENDÉNEK tudományos téren sokkalta igényesebb Magyar nyelvtan-ában (1684., értsd: 1864.) is akadnak; igaz, hogy a gyakorló szövegekben, holott az előbbi könyvben mindenfajta példaanyagban nyüzsgött az ilyen bölcsesség. Pl.: „Ha poros a levegő, bort iszik a gazdag, vizet a pór . . . Túrva eszik a durva . . . Szoba örködjék becsületed fölött, hogy szóba ne kerülj . . . Szemmel tartsd a cselédet, ha buzát szemel . . . Ne szánd a parasztot, amikor szánt. Alant kerek volt a görög lant“ (9). Ellenben nyelvtani példái — mint SIMONYI III. osztályos könyvében — elég híven tükrözik a szerző irodalmi ízlését (vagy a hivatalos körök nézetét?). Ismét találomra választottam egy lapnyi példát (248—9); ebben 7 közmondás fordul elő, 8 idézet való Kölcseytől, 4—4 Vörösmartytól és Eötvöstől, 3 Garaytól, 2—2 Kisfaludy Károlytól és Vajda Pétertől; 1—1 pedig Berzsenyi, Hunfalvy, Kisfaludy S., Lugossy, Tompa, ill. Vachot S. munkáiból került a nyelvtanba. Élőnyelvi példa tehát egy sincs (egyéb lapokon is fehér holló); Petőfinek és Aranynak a neve sem fordul elő. Még „Petőfy“-idézet másutt itt-ott akad a kötetben, úgy valahogy Garay János vagy Vajda Péter arányában; hanem Aranynak még a nevére sem sikerült rábukkannom az átnézett, kb. 100 lapon.)

A közvetlen elődökhöz viszonyítva tehát csak még inkább becsülnünk kell SIMONYI nyelvtani példáit: legalsó fokon egyszerű és természetes voltukért, középső fokon pedig a felhasznált irodalmi anyag „modern“ összeállításáért. Idézetei — tartalmukkal — nem teszik nyelvtanait az uralkodó körök kirívó propagandaeszközzé, mint némelyik kortársáét. Az a nyelv, amelyen ő a nyelvtani jelenségeket tudatosítja, nem t a n n y e l v, n e m p a p i r o s n y e l v, hanem világosan érthető, használható, helyenként művészibb, helyenként köznapibb hangulatú nyelv: a d i á k a n y a n y e l v e.

5. Az elméleti anyagnak korszerű, világos, egyszerű megfogalmazása egyébként szintén becsületére válik SIMONYI-nak. Ezt ugyancsak akkor értékelhetjük legtárgyilagosabban, ha ismerjük az elődök, ill. a kortársak szó- és mondatfűzését. (Megnehezíti a reális ítéletalkotást, hogy a régies, értelmetlen műszóknak korszerűekkel való felcserélésére egyébként is éppen azidőtájt érett meg a helyzet, s ebben az érlelésben nemcsak SIMONYI munkásságával kell számot vetnünk.) SZVORÉNYINÁL pl. még jócskán akad dodonai kijelentés: „A tól tól ragos vagy által névutós szó a szenvedő igének mindenkor egyenes vonzottja: e kívül azonban egy, vagy több

mellékvonzottja is lehet, melyek a szenvedés valamely mellékkörülményét jelölik“ (272); „A s o r o s z t ó k a részosztókból *szér, szor, ször* (= series, sor) képzővel alkotvák“ (105). Néha TORKOS LÁSZLÓT is nehéz megérteni: „Ha a határozatlan igének mint alanynak vagy kiegészítőnek van igekötője, az nem a határozatlan igéhez kapcsolatik, hanem a mondomány vagy ige eie tétetik, melyet a határozatlan ige kiegészít (hacsak nincs maga a kiegészített ige kiemelve), pl. *El kell menni*, nincs mit tenni“ (Magyar nyelvtan középiskolák számára⁶, 1883., 128). Úgy látom, az effajta túlbonyolított, nehéz mondatszerkezetek még a szóhasználatától függetlenül is homályosabbak, régiesebbek, kevésbé tankönyvszerűek, mint SIMONYI nyelvi eszközei. Hogy az ő írásai általában egyszerűek, világosak, ízesek is: azt fölösleges idézetekkel bizonyítgatnom. Csak arra hivatkozom, amit az igényes GOMBOCZ ZOLTÁN a *Die ungarische Sprache* alapos megbíráása közben erről a német nyelvű összefoglaló könyvről mond: „Ez a rész [t. i. az alak- és a mondat] igazán élvezetes olvasmány; egyszerűen és világosan van megírva, a mi különben Simonyi minden munkájának közös jó tulajdonsága“ (MNY. V, 29). — A m ű s z ó k tekintetében SIMONYI többnyire már az új tudós- és tanárnemzedéktől kialakított, közérthetőbb terminológiához csatlakozik. Rendszerint c s a k a m a g y a r elnevezést használja, ellentétben pl. HUNFALVY felfogásával, aki a középiskolában — még a latin nyelvet nem tanító reálban is! — a magyar és a latin műszók párhuzamos tanítását követelte (i. m. 148). — Érdemes megemlítenünk, hogy a tanáregyesületben megvitatott új műszókészletet 1879-ben a Nyr. is igyekezett terjeszteni (VIII, 260 kk.); 1881-ben pedig ugyanezt az anyagot a *Nyelvtudományi értekezések* c. könyv (Tanítók Könyvtára 2.) szintén közzétette (44—53). Ez is annak az egyik jele, hogy a Magyar Nyelvőr tudósai — elsősorban maga SIMONYI — és a gyakorlati munkát végző pedagógusok közt hasznos és eleven kapcsolat állt fönn. A műszóhasználat zavarai egyébként még eztán is sok bajt okoztak; egy igen érdekes, 1889-i forrást idéz erre vonatkozólag *A magyar nyelvtan tanítása* c. nevelői segédkönyv (23) is.

6. A módszeres munkával kapcsolatban kell megemlítenem azt is, hogy SIMONYI a maga úttörő nyelvtanaiban nem jelölte ki az iskolai gyakorlást, ill. a házi feladatok anyagát. (SZINNYER néhány évvel ő utána szintén így járt el.) Az őket megelőző kor iskolai könyvei többé-kevésbé más gyakorlatot követtek, s ennnyiben közelebb álltak a mai igényekhez — legalább is elvben. A valóságban u. i. ezek a feladatok, gyakorlatok gyakran annyira elavult vagy merőben helytelen pedagógiai felfogással készültek, hogy nem sok köszönet volt bennük. Hogy milyen szellemű szövegeket használt fel pl. SZVORÉNYI vagy RIEDL SZENDE, azt már föntebb láttuk. A didaktikai felfogásra csak az utóbbinak egy feladatát említem meg: a helyesírás gyakorlására kész nyomtatott szövegekből kikeresteti a dőlt nyomású, s z á n d é k o s a n h i b á s s z e d é s ű szavakat. Pl.: „Még se hidd ezt

rentkívüli fáradságosnak.“ S ilyen erőszakot még költői szövegen is elkövet: „A *duna* habjainál ki van itt a *kizsded* üregben? . . . Népvezető *árpád* hamvai *nyukszanak* itt“ (45—6). Ha tehát SIMONYI (és SZINNYEI, TORKOS) passzív eljárása nem a leghasznosabb is, az adott előzmények után néha még az is haladásszámba mehetett, hogy szakítottak a rossz hagyománnyal. SIMONYI módszerének elvi hátterére különben egy későbbi megjegyzésre utal: „A legtöbb nyelvkönyvből a kérdések és gyakorlatok nagyrésze is a tanító irányítására a vezérkönyvbe való“ (Nyr. XXXV, 368). Azaz: inkább csak másutt kívánta ezeket közöltetni (?), de elvben nem roszszalta a gyakorlásnak egységes, szakszerű irányítását.

Utóbb az I—II. osztály fokán mégis engednie kellett SIMONYI-nak: a „4. átdolgozott s gyakorlatokkal bőven ellátott kiadás“ (1882.) végén t. i. külön gyakorlatokat közöl az I. (105—119) és külön a II. osztály anyagához (119—27); mindkét csoport igen hasznos, gyakorlatias. (Részleteiben mégsem foglalkozom ezzel a függelékkel, mert SIMONYI talán nem önszántából tette így közzé.)

A gyakorlati alkalmazás fontosságára különben KÁRMÁN is több helyt utal; de HERBART mechanikus lélektani felfogásának megfelelően kevésbé törődhet a gyakorlás tudatosságával, a tudat szándékos, állandó ellenőrző munkájával. Márpedig mindez — az elmélet és a gyakorlat — csak együtt hasznos. I. A. KAIROV helyeslően emeli ki, hogy a Szovjetunióban a sztálini tanítás után „a tanítók kezdték megkövetelni a tanulóktól, hogy megértés alapján tanulják meg az alapvető nyelvtani meghatározásokat és szabályokat“, s nem nyugodtak bele, hogy „Tudja a szabályt [a tanuló], de hibásan ír. A tanítók most jól ismerik ennek a jelenségnek az okát; ez pedig a szabálynak nem teljes, tudatos elsajátításában és a begyakorlás nem kielégítően szilárd voltában rejlik. Ezért a tanítók erőfeszítései is arra irányulnak, hogy biztosítsák a tanulók számára a szabályok tudatos elsajátítását és az elengedhetetlenül szükséges begyakorlást“ (Nyr. LXXV, 82—83). MÓD ALADÁR pedig nemrég helytelenítette a mi mai magyar nyelvtanításunkban a túlzottan elméleti oktatást és a gyakorlás, az alkalmaztatás hiányos voltát (Társadalmi Szemle 1953, 55).

7. Az iskolai nyelvtanításnak a mi felfogásunk szerint elsősorban a szó- és az írásbeli kifejezőkészség meg a gondolkodás fejlesztésében van fontos hivatása.

A gyakorlati készségek erősítésére tehát — épp az imént láttuk — bizonyos mértékben, ill. a maga módján KÁRMÁN is gondol. SIMONYI szintén jó szolgálatot tesz pl. a fogalmazástanításnak: ha mással nem, hát az említett szép példamondatok elemzésével meg saját, mintaszerű elméleti szövegeivel. Aki azonban azt várja — mint én is tettem —, hogy az ő nyelvtanaiban bő anyagot talál a nyelvi helytelenségek el-

leni iskolai harc módszerére vonatkozólag, az nagyon csalódik. SIMONYI láthatólag e téren is inkább csak a helyes alakok öntudatlan hatását kíván nevelni. Ő, legjobb régi nyelvművelő kódexeink szerzője, bizony csak igen elvétve tartja szükségesnek, hogy tudatosan szembeállítsa a jó és a rossz nyelvhasználatot, s határozottan hibásnak mondjon egy-egy kifejezőmódot. Ilyen ritka alkalom pl. III. osztályos könyvében a jelöletlen határozós összetétel (pl.: *örömittas, szellemdús*) vagy a névszóból elvonás útján keletkezett ige (a *képviseli, kárpótolja* típusa): ezeket valóban helytelennek bélyegzi (2. kiad. 92). Viszont az 5. kiadásban az utóbbinak már nyomára sem akadtam: ott ehelyett a *kötszó* típusú igetőves névszói összetételeket rosszalja (42). Az ikés igékről ennyit mond: „Az élő beszédben sokszor az állandó ikéseket is úgy ragozzák, mint az iktelen igéket“ (5. kiad. 67; majdnem betű szerint így a 2. kiad. 122 is). A többesszám magyartalan használatáról szintén esik szó (2. kiad. 39). Mindez azonban igen tömören és valóban nagyon-nagyon ritkán fordul elő.

Hogy mi lehet ennek a — mai szemmel nézve — tartózkodásnak az oka, azt nehéz megállapítanunk. PONORI THEWREWK EMIL 1873-ban eléggé kételkedőleg beszél a hatékony, nyelvalkító nyelvművelésről, s az effajta törekvéseket német forrásaira (HERMANN, GEIGER, GERBER) hivatkozva korszerűtlennek mondja: „Az újabb, összehasonlító, tapasztalati nyelvtudomány egyáltalában azt tartja, hogy a valódi, a nép ajkán élő nyelvben semmi sem helytelen, semmi sem törvénytelen“ (A helyes magyarság elvei 65); „A mostani nyelvészet már nem bölcsekedik, hanem tökéletesen empiricusnak vallja magát“ (i. m. 67). SIMONYI — tudjuk — aligha befolyásolták döntően ezek a nézetek. — A nyelvészetben nagytekintélyű HUNFALVY PÁL 1875-ben szintén sokalta, hogy IMRE SÁNDOR a maga középiskolai nyelvtanával a nyelvi idegenszerűségek ellen is harcra szállt, sőt a nyelvtanítást a helyes nyelvfejlés eszközének gondolta. HUNFALVY szerint éppen elegendő, ha a tankönyv a maga szép magyar nyelvvel példát ad a helyes beszédre (Nyr. III, 253 kk.). Viszont ugyancsak HUNFALVY, mikor tíz év múlva SIMONYI nyelvtanait bírálta, már azt kifogásolta, hogy ezekben „nem annyira magát a magyar nyelvet, mint inkább a mondat-elméletet akarja ismertetni... Már pedig... a legtudományosabb és leghelyesebb mondat-theoria mellett is nagyon gyarló lehet a magyar stílus. Bizonyosan nem csalatkozom, ha állítom, hogy inkább azt kell követelnünk a gymnasiumi nyelvtanítástól, hogy a helyes magyarságra tanítson — a mennyire csak tanítható, — mintsem annyi gondot fordítson a mondat-szerkezetre. Szükséges ugyan ennek tudása is, de nagyon kicsi dolog a helyes magyarsággal szemközt, a mely igen nagy dolog“ (i. m. 138; én ritkítottam: *T. J.*). — SIMONYI népiskolai fokon a nyelvhelyességi tudnivalókat is a tanítói vezérkönyvbe akarta utalni (Nyr. XXXV, 368). Talán középiskolai fokon is ez volt az elgondolása? — Abban

egyébként sem volt igaza HUNFALVYNak, hogy SIMONYI túlzottan sok mondat-elméleti anyagot zsúfolt bele nyelvtanaiba; többet ugyan, mint amennyit KÁRMÁN elgondolása szükségessé tett, de általában nem „sokat“. (Konkrét nyelvtani anyagban valóban nagyon gazdag — mai szóval: „maximalista“ — egyik-másik könyve; erről alább még lesz szó.)

Csaknem ugyanilyen kis helyet foglal el nyelvtanaiban a helyesírás tanítása; ma erre is több teret és figyelmet fordítanak iskolai tankönyveink. Van ugyan SIMONYI első nyelvtanának rövidke hangtani részében egy pár kurta utalás, pl. a *vadkörte*, *adtam* stb. írására (10), aztán a *szerezte*, *táncdal*, *mondsz* típus írásának nehézségeiről is szól (11) stb.; de szemléltetőbb nyomdatechnika, bővebb magyarázat, megfelelő gyakorlat nélkül mindez nem jelenthetett sokat. Még ha az I—II. osztályos tankönyv későbbi kiadásaihoz mellékelt helyesírási gyakorlatokat számbavesszük, akkor sem éri el a mai gondosságot; sőt még SZVORÉNYI és RIEDL könyvén is ilyen tanításainak csak minőségével, nem pedig mennyiségével tesz túl. Itt is többet várt SIMONYI az alkalmoszerű munka ösztönös segítségétől, mint a szabályok rendszeres tanításától és gyakorlásától? — A III. osztályos könyvben rendszeresen, de egész tömören foglalja össze a legfőbb helyesírási tündivalókat (2. kiad. 20—23), s aztán már láthatólag elintézettnek véli ezt a munkát. A deverbális és a denominális *-ság*, *-ség* képző tárgyalásakor pl. semmi segítséget sem kap a diák ilyen szavak írásmódjának a tudatosítására, mint *vétség*, *fáradtság*, *fogság*, ill. *rétség*, *szabadság*, *aggság*, *merészség*, *békesség*, *bölcsesség* stb. (109, ill. 112). Márpedig SIMONYInak ugyancsak fontos volt az iskolai helyesírás tanítása, hiszen az új iskolai helyesírási szabályok bevezetésével is ennek a megkönnyítéséért küzdött, ezt iparkodott előbbre lendíteni.

A logikus gondolkozókészség fejlesztésében jó munkát végeztek SIMONYI nyelvkönyvei a nyelvi jelenségeknek egyszerű, világos megmagyarázásával, rendszerben való, összefüggő tárgyalásával, az alaknak és a jelentésnek párhuzamos vizsgálatával stb. Hasznos lehetett az idegen nyelvi megfelelőkre való utalás is (ha t. i. az iskola valóban tanította ezt az idegen nyelvet, l. 2. pontunkat). Az is kétségtelen, hogy SIMONYI inkább megnövelte a nyelvtani elméletnek KÁRMÁNTól kívánt csekély mértékét, mint csökkentette; mai álláspontunkhoz képest mégis ebben marad el. Nincsenek jól megtanulható, kiemelt szedésű, tömör meghatározásai, főszabályai; szövegei láthatólag tanulmányozásra, nem pedig tanulásra készültek. Márpedig felfogásom szerint legalább középső fokon az elvont nyelvtani meghatározásoknak, szabályoknak fokozatosan és mértékkel ugyan, de okvetlenül helyet kell kapniuk a megtanítandó, emlékezetbe vésendő anyagban, főként éppen az elvont gondolkodás fejlesztése végett. Ilyen szempontból SZINNYEImek tömörebb nyelvtanai mintha jobbak volnának. (Persze ő már a SIMONYI könyveiből leszűrhető tanulságokat is értékesíthette.) — Ismeretes különben, hogy a középiskola a logikai képzést — az osztályérdekeknek is megfelelő

hagyomány alapján — akkor még inkább a latin grammatika és a retorika oktatásától várta.

Itt említem meg, hogy SIMONYI elméletileg többször is kiemelte a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát. III. osztályos könyvét pl. ezzel a mondatral kezdte: „A nyelv az ember gondolatainak kifejezője“ (2. kiad.); érdekes a beszédrészeknek és a fogalmaknak az összefüggése és a kettőnek a valósághoz való viszonya is, a jelentésstanban (5. kiad. 20—21) stb. Mégsem szabad nála a mai (sztálini) felfogás csíráit keresnünk. Efféle töredék-igazságokat elődeitől is bőven idézhetnénk. RIEDL SZENDE nyelvtanának legelső mondatai pl. így hangzanak: „A nyelvet általában úgy határozzák meg, hogy az hallható gondolkodás. Ezen meghatározás helyes.“ Sőt SZVORÉNYINÁL is akad hasonló szöveg: „minthogy a nyelv nem egyéb, mint érzéki jegyekben megjelent gondolat, semmi sem lehet célszerűbb, mint magokból a' fogalmak és gondolatok viszonyaiból indulni azon alakokra, mellyekben azok megjelenni szoktak“ (i. m. 5). PONORI THEWREWK EMIL szerint „ha valaki magába tekint, azt veszi észre, hogy minden fogalom, minden gondolat, mint kiejthető szó szerepel az ész műhelyében“ (i. m. 2; uo. l. az ő forrásainak a jegyzékét is). — Még több modernül ható igazságot találunk pl. 1888-ban FINÁLY HENRIK-nél (Hogy is mondják magyarul? 9, 15, 24—5 stb.). — További fejtegetéseiből azonban többnyire világosan kitűnik, hogy az idézett részeknek alapjául szolgáló világnézet, nyelvszemlélet stb. szükségkép gyökerében más, mint ahogy első olvasáskor értelmeznénk.

8. Az előző pontokban általában inkább azt vizsgáltuk, mennyiben alkalmazkodott SIMONYI a didaktika kívánalmaihoz. Most megfordítanám a szempontot, s azt nézném meg: hogyan igyekezett tankönyveiben is tudományának szószólója maradni, s nyelvtankönyvirodalmunkat szakszerűség terén az egykorú nyelvészet színvonalára emelni.

1876-ban, tehát egy évvel első tankönyvének megjelenése előtt, cikksorozatot írt SIMONYI a Magyar Tanügybe, KÁRMÁN pedagógiai folyóiratába. Bevezetése arról tanúskodik, hogy e téren is teljesen tudatában volt a korszerű kívánalmaknak: „A magyar nyelvtanítás reformja, nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előre-haladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség... Jól tudom, hogy az iskolai nyelvoktatás soha sem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, a mennyiben csakis a biztos eredményeket szabad fölvennie, egyébiránt pedig konzervatív, bevaró, vagy legfőlebb előkészítő szerepre van utalva... S a magyar nyelvre nézve — iskolánk szörnyen mögötte maradt a tudománynak. Hogy olyan tökéletesen elavult nyelvtanok, minő Szvorényié, még most is fönntartják magukat számos iskolánkban, azt csak fájlalnom lehet, több szót erre nem vesztegetek; de még legujabb s legiparkodóbb nyelvtaniróinkról sem mondhatunk sokkal több dicséretet, mint azt, hogy megvan náluk a jó *akarát*. Riedl nyelvtana kétségkívül igen nagy haladást mutat

előzőihez képest; de végre is egy évtized mult el, mióta megírta, s a magyar nyelv tudomány épen azóta óriási léptekkel haladt előbbre, s e haladást csak az tudja kellően méltányolni, a ki ismeri“ (89).

Egy évre rá már büszke önérzet cseng ki első könyvének előszavából: „[Az új nyelvtannak] más részről abban találok jogosultságát, hogy a nyelv tudomány mai színvonalán áll és beviszi az iskolába mindazon eredményeit, melyeket az iskolába bevinni lehet. Megkísértették ezt ujabban néhányan, de részint a kellő hozzáértés nélkül, részint ama tapintat nélkül, mely meg tudja válogatni, mit kell és mit lehet bevinni az iskolába, hogy a gyermeki felfogástól olyant ne követeljünk, a mire képtelen“.

A kortársak nyelvtanairól festett képe valóban reális volt. A SZVORÉNYIRŐL mondottakat egyetlen idézettel megerősíthetem; ő bizony „A törzsszók belső képződése“ c. egységében még mindig a FOGARASI-féle gyökelméletet hirdette: „Az előtét sokszor előképző (praefixum formativum) gyanánt, jelentményileg is módosítja a szót. Ily jelentménybeli előtétetes képzés: *any-a, bany-a, oh-ajt soh-ajt, áp-ol, t-áp-ol t-áp-lál, om-lik b-om-lik r-om-lik, in-gat, r-in-gat h-in-tál*. Továbbá: *ár, bér, ág, bog ág-askodik hágy, áp-orodik záp-úl“* stb. (i. h. 243). Még a nagy koncepciójú és „modern“ RIEDL is megkockáztat néha effajta állításokat: „Ezen szóban »rész« csak az *r*-ben rejlik a gyök, a jelentési hang“ (i. m. IV) stb. Sőt elméleti téren is ezt hirdeti: „A nyelv tudomány legujabb vívmányai közé tartozik azon igazság is, hogy a világ minden nyelvei . . . egyetlen egy ősi csirából fejlődtek s végelelmekben azonosak, s hogy a nyelvek közti különbség csak a gyökök további alakulásának eredménye.“ (Uo. X; vö. még XVI; önkénytelenül MARR univerzális szóelemkereső receptjét juttatja eszünkbe.) — A hetvenes években tehát valóban képzelnem sem lehetett volna alkalmasabb szakembert nyelvtanaink színvonalának sürgős megemelésére, mint SIMONYIT: az akkori külföldi kutatók, főként egyes német újgrammatikusok elvi és módszerbeli eredményeivel felvértezve, a magyar nyelv jelenének és multjának már ekkor is talán legjobb szakértőjeként, de még a fiatalság munkakedvével és kezdeményező erejével láthatott munkához.

Nézzük meg egy-két példán közelebről is, mit jelentett mindez a gyakorlatban!

A' Magyar Nyelv' Rendszere² 1847-ben — régebbi források mintájára — még azt tanította, hogy a birtokosjelzőnek általában *-nak, -nek* a ragja; s csak e főszabály után említette meg, hogy a ragot „szebb hangzás kedvéért“ ki is lehet hagyni (293). SZVORÉNYI lényegében ugyanezt ismételte el (69—70). RIEDL SZENDE már tudta, hogy a magyarban igazi „genetivus“ nincs, de néha „a birtokoshoz a tulajdonító (*-nak, -nek*) viszonyrag járul“ (106—7). SIMONYI ehhez — BRASSAI nyomán — már azt is hozzáteszi

aztán, hogy a raghasználatot leginkább a hangsúly irányítja: „ha a birtokot ki akarjuk emelni“, akkor a birtokosjelző ragos; „ellenben ha a birtokot [sajtóhiba e. h.: *birtokost*] emeljük ki, akkor inkább rag nélkül mondjuk“ (III. oszt., 2. kiad. 194)⁴. Lényegében nagy tudományos monográfiájában is ezt tanította később, 1913-ban (A jelzők mondattana 153 kk.), csak több altípussal s gazdag bizonyító anyaggal kiegészítve. — Érdekes, hogy SZINNYEI — akinek nyelvtankönyvsorozata a Simonyiénál hét évvel később indult meg — egyáltalán nem említette meg a hangsúlynak ezt a szerepét, s ez szerintem nem vált javukra egyébként megbízható grammatikáinak. SZINNYEI nyomán azután sok más iskolai nyelvtan is elhagyta ezt a — legalább bizonyos körben okvetlenül helyes — megfigyelést; köztük az enyém is. (Igaz, bonyolult is tankönyvben jól feldolgozni ezt a kérdést.) GOMBOCZ ZOLTÁN a maga egyetemi Syntaxis-ában szintén nem foglalkozik a hangsúlynak ilyen szerepével (1949-i kiad. 175); KLEMM ANTAL viszont gondosan kitér ezekre a részletekre is (Magyar történeti mondattan 354 kk.).

Még tanulságosabb az ú. n. kötőhangzó-elmélettel kapcsolatos fejlődés. Itt is RIEDL nyelvtana az első, amely 1864-ben már — ha óvatosan is — megszólaltatja az új felfogást: „Ezen köthangzó valószínűleg eredetileg a gyökszók és törzsszók véghangzója volt, mely azonban idő folytában elsimítottván [értsd: lekopván], azon esetekben — habár többé vagy kevésbé elhomályosulva — fenntartotta magát, a hol egy vagy több utána következő mássalhangzó azt az elkopástól megőrizte“ (66). SIMONYI a Magyar Tanügyben 1876-ban megjelent cikksorozatában először is ezen mutatja ki, hogy a hagyományos nyelvtani felfogás elavult, s kidolgozza a „teljes“ és a „nem teljes“ (csonkább) tövek rendszerét (90—6). Első nyelvtanában, egy évvel később, már alkalmazza is, de a foknak megfelelő szűkszavúsággal, s csakis az igéknél: az *ir* ragozása után megjegyzi, hogy „az *igető* mind ezekben *iro-* vagy *ir-*“ (20). A névszóknál a *tő* műszót nem használja, de a tárgyragos alakot itt is így írja: *kalapo-t* (27). III. osztályos könyve az igék esetében már valamivel részletesebb magyarázatot is közöl: „Minden igének kétféle töve van: egy *teljesebb* és egy *rövidebb*“ (2. kiad. 115). — Eljárását éles, csaknem durva támadások érték, még hozzá „tudományos“ szempontból is! Ő aztán részletesen megcáfolta az ellene felhozott nyelvtörténeti érveket (Nyr. X, 366 kk.); utóbb mégis erre az eredményre jutott: „Ezen czáfoló észrevételeim után meglepő lesz, ha azt mondom, hogy a . . . teljes tők elméletét nyelvtanainknak legközelebbi kiadásában elhagyom“ (370). S így is tett: 1882-től nyelvtanaiban ő is csak kötőhangzóról beszélt,

⁴ Az itt kijavított tollhiba még az 5. kiadásban is megmaradt (130). Nem tudom, nem-ez a figyelmetlenség tévesztette-e meg BALASSA JÓZSEFET, SIMONYI munkatársát és a szerkesztőségben utódját. Ő t. i. úgy fogalmazza meg a szabályt, hogy a *-nak*, *-nek* ragot „kitesszük akkor, ha a birtokost ki akarjuk emelni, tehát nyomaték van rajta“ (A magyar nyelv könyve 397). Márpedig ez így merő tévedés; legfőljebb annyi igaz, hogy SIMONYI szabályát sok más szempont keresztelheti.

mint elődei és kortársai, noha történeti szempontból ekkor is meg volt győződve a *teljesebb tő* szemlélet helyességéről. (Hozzátehetjük: valóban jogosan.) A változtatás okát ez az elve világítja meg: „*A nyelvelemeknek eredeti értékét, melyet nyelvtörténeti kutatásaink a nyelvnek régibb korszakaira nézve megállapítanak, nem szabad az újabbkori nyelv elemzésére egyszerűen átvinni*“ (uo. 370). Gondolkodására jellemző még, amit egy tőtípus tárgyalásáról ugyanott mond: „az utóbbi eljárás nem csak a tanításra nézve czélszerűbb, mert egyszerűbb, hanem mai nyelvtudatunknak is jobban megfelel“ (376). Az itt megnyilvánuló tudományos önmérséklettel érdemes rögtön szembeállítanunk HUNFALVY mérges tiltakozását (i. m. 5 kk.): őt mint a kötőhangzós elmélet történeti „igazolóját“ t. i. nem elégíti ki, hogy SIMONYI csak elvei fönntartásával és leíró szempontból fogadta el azt a felfogást, s hosszadalmasan, de persze egészen természetlenül bizonygatja a maga „igazát“.

Hogy SIMONYI 1881-ben ilyen megértő volt saját korának nyelvi tudata iránt (l. f.), az talán ismét összefügghet az újgrammatikusoknak azzal a nagy érdeklődésével, amellyel a tudatban rendszerré csoportosuló jelek analógiás egymásrahatásait figyelték (l. GOMBOCZ: i. h.); de másfelől mintha némileg szemben is állna az újgrammatikusok akkori jellegzetes nézeteivel. WUNDT fellépéséig t. i., tehát éppen a kritikus időben még HERMANN PAULnak egyéni lélektani felfogása uralkodott, azzal pedig SIMONYI-nak idézett gondolata nem lehetett szoros kapcsolatban. — Másrészt a mai állapotra építő leíró szemléletnek a történeti fejlődés tanulságával szemben való — bár csak utólagos — érvényesítése is meglepő: az újgrammatikusok t. i. éppen a történeti szemlélet meghonosításáért küzdöttek. Talán CSIKOBAVA szavai némi fényt vetnek erre a látszólagos ellentmondásra is: „A historizmus csupán az újgrammatikusok koncepciójában talált elméleti pártfogásra; H. Paul számára, aki ennek az irányzatnak a teoretikusa, a nyelvészet azonos a nyelvtörténettel. A nyelvtörténet elvei a nyelvtudomány elvének is lényege. De a herbarti pszichológia, amely Paul koncepciójának alapját képezi, úgy határozta meg a nyelv lényegét, mint individuális pszichikai aktust és a történeti szemlélet fokozatos elsikkadására vezetett: Paul pszichológiai individualizmusa megsemmisíti Paul történeti szemléletének primátusát“ (NyIK. II/2, 7). És ez nálunk is így valahogy volt: „A nyelvtudomány nálunk is a Herbart—Steinthal-féle nyelvlelektani irány hatása alatt lett a hetvenes években igazi nyelvtörténetté“ — írja RUBINYI MÓZES (Nyr. LXXIII, 69), mégpedig — tudjuk — elsősorban SIMONYI hatására. Az azonban kétségtelen, hogy ő mégsem követte RIEDL SZENDE merész kísérletét, vagyis nem történeti nyelvtan írt a középiskolák tankönyvéül. Az ő munkái lényegükben leíró szempontúak, s ezt általában éppen úgy érdeméül tudnám be SIMONYI-nak, mint pontosabban azt, hogy ő, az újgrammatikus iskola legkiválóbb magyar követője, a hazai nyelvtörténeti kutatás egyik oszlopa, az iskolai nyelvtanban nem ragaszkodott mereven a szótövek történeti osztályo-

zásához sem, ha ezt a tanulók képességeihez mérten nehéznek, a mai közösség nyelvi tudatától idegennek ismerte fel.⁵

Nyelvtanai általában így sem voltak történetellenesek, mégcsak nem is történetmentesek. Ha alkalmat talált rá, szívesen ragadta meg az alkalmat, hogy a történeti mozzanatra, a fejlődésre is utaljon. Így pl. megemlítette, hogy régebben egyes igeidőkben pontosabban megkülönböztették a folyamatosságot meg a befejezettséget. Itt persze az is célja lehetett, hogy jobban megértesse a magyar diákokkal a latin igeragozás actio-fogalmát; utal is erre a III. osztályos könyv, 5. kiad. 91—92. Az is jellemző, hogy miként I. osztályú könyvének anyagát a nyelvjárások rövid ismertetésével kezdte, a III. osztály munkájáé a nyelvfejlődés fogalmának (meg ismét a tájszólásoknak) a bemutatásával indította meg. El kell azonban mondanom, hogy effajta nyelvtörténeti kitérés nincs túlon túl sok, s még az is előfordul, hogy egy-egy ilyen érdekesnek szánt részletet utóbb mint kétes értékű föltevést el kellett hagynia. Így pl. a III. osztályos kötetben eleinte — az *ennen, tennen* stb. szóra utalva — megjegyezte, hogy „a személyes névmásoknak van egy *n* ragos birtokos esetjük. Ez a birtokos *n* rag ebben a régi kifejezésben is előfordul: *erőn erővel*, azaz erőnek erejével“ (2. kiad. 135). Később (5. kiad. 79) az utolsó mondatot elhagyta, mert „a mit ilyennek [értsd: a finnugor *-n* genitivusrag maradványának] néztek, t. i. Faludi kifejezése: *erőn erővel* (erőnek erejével), az lehet két határozó kapcsolata is“ (A magyar nyelv I, 290).

Hosszú időn át folyó nyelvtaníró munkában már csak a tudomány haladása is megkívánja a megjelent könyvek állandó tökéletesítését, korszerűsítését. SIMONYI is gondolt erre. Példát már eddig is láttunk rá; most csak röviden utalok egy-két más esetre. Az 1877-i I. osztályos könyv 86. lapja még *rendszámokról* beszél; az 1880-i III. osztályosnak 46. lapja már a maihoz hasonlóbb, világosabb *sorszám* műszót használja. (Viszont az előző kötet 59. lapja még a *kétféle, sokféle* típusú szavakat nevezi „sor számok“-nak.) — A számnévi jelzők mindkét könyvben a melléknévi jelzők nagyobb egységébe tartoznak. Az utóbbinak a 46. lapja szerint a sorszámok (*első* stb.) is melléknevek, csak számnevekből vannak képezve; de már ugyanennek az 5. kiadása a sorszámokat is a számnevek között tárgyalja (47). A számnévi jelzőket mindamellet ez is a melléknévi jelzők egyik alfajának tekinti, s ez a felfogás még A jelzők mondatana c. monográfiában is megtalálható. (Megfelelő értelmezéssel ma is járatos műszó.) — Hogy a határozók osztályozásában is elég sok változtatás jelzi a tudomány fejlődését, az szinte természetes. Nem akarom ezt a kérdést részletezni, csak azt említem meg, hogy a „képes határozók“-nak a helyhatározó három irányának megfelelő csoportosításában s az *eredet-*

⁵ Itt említem meg, hogy BRASSAI SÁMUEL már a nyelvlélektani irány szellemében hangsúlyozza az analógia korlátlan nyelvalakító erejét, szemléleti módja azonban merőben történetietlen (l. NyF. 3, 8—9).

állapot- és véghatározó műszó alkalmazásában SIMONYI saját állítása szerint (Nyr. VIII, 260) KÁRMÁN MÓRT követte. — Viszont az állítmányi kiegészítő fogalmától — tudjuk — sohasem jutott el a mai: névszó-i állítmányi szemlélethez (l. KLEMM: MNy. XLIV, 123 stb.). — Főntebb már említettem, hogy a III. osztályos kötetnek első kiadásai a *tő* fogalmát csak az ige-k szófaján belül ismertetik; a 4—5. kiadás ellenben már párhuzamosan tárgyalja az ige- és a névszótöveket. — A következő jelentős változtatást nyilván didaktikai okok kívánták meg. A III. osztályos könyv elejnte valószerűtlenül terjedelmes volt, mintha a szerző a nevelőknek, ill. a művelt nagyközönségnek szánt korszerű tanításait is mind belesűrítette volna: a 2. kiadás még 570 pontot tartalmazott, 231 lapon! Ezért — miután a Tüzetes magyar nyelvtan a jelenségek zömét már szakszerűbb feldolgozásban is megismertette az érdeklődőkkel — említett tankönyvét SIMONYI a 4. kiadásban „ismét tetemesen rövidítette, s különösen a hang- és szótanból csak annyit tartott meg, amennyire a III. osztálybeli tanulóknak multhatatlanul szüksége van“ — mint a kiadói írtésítés hirdeti. Az 5. kiadás már valóban csak 176 lapos, 227 ponttal. SIMONYI tehát igazán nem sajnálta a fáradságot, s mindig újból meg újból javítani igyekezett kész tankönyveit.

9. A tudományos és a didaktikai megfontolások együttesen irányíthaták SIMONYI két összefüggő kérdésben: a „mondattani alap“ értelmezésében meg a nyelvtan felosztásában. Mindkettő ma is vitatott, nehéz kérdése az iskolai nyelvtanoknak, érdemes tehát jól megfigyelnünk SIMONYI eljárását.

Az I—II. osztályos könyv címe szerint is „mondattani alapon“ felépített magyar nyelvtan. (A III. osztályosnak a címében nincs ilyen megszorítás.) Erre vonatkozólag az elsős kötet többször idézett bevezetésében ezt találjuk: „Sokan hangoztatják, hogy a nyelvtanításnak mondattani alapon kell történnie, de a kik ezt nyelvtanukban megkísérették, messze maradtak a céltől, sőt egy lépést sem tettek feléje helyeset. Mondattani alapon tanítani a nyelvet: ez nem annyit tesz, mint a mondattan után tárgyalni az alaktant, hanem: a mondattannal együtt, a mondatrészeiből kifejtve.“ (Vö. még Magyar Tanügy 1874, 300 kk.)

A gyakorlatban ez a következőkép fest. Az I. osztályos kötet 9 lapos (nagyreszt apróbetűs) bevezetése a nyelvjárásokról s a hangokról és írásukról szól. Utána „A mondat és a mondatrészek“ címen egy 3 lapos újabb bevezetés következik; majd „A beszédrészek (A szavak)“ nagy egysége (17—67). Ebben azonban több a mondattani, mint a szótani anyag, s pl. ilyen fejezetek is vannak: *A névszó mint állítmány. A névszó mint alany. A névszó mint tárgy. A névszó mint határozó.* A kötetet a szóalkotás tana fejezi be (67—87). — A II. osztályos kötet a maga egészében mondattan: az egyszerű mondatról szóló 3 lapos bevezetés után „Az állapothatározók használata“ (8—29), majd

„A körmondatok“ (30–69) az anyaga. Ehhez persze tudnunk kell, hogy SIMONYI az állapothatározóba itt még minden átvitt értelmű határozót beleért, s hogy az előszóban maga is figyelmeztet: „minden befejezett mondatot körmondatnak nevezek.“

A III. o s z t á l y tankönyvén — ismétlem — már semmi külön utalás sem jelzi a mondattani alapon való kidolgozást, s itt a beosztás valóban más is. A bevezetés után (l. f.) a hangtan következik; részei: a hangok fölosztása, változásai és leírása. A második nagy egység a szótan; benne előbb — a jelentés-
tan keretében — a beszédrészek és a rokonértelmű szók kerülnek sorra, aztán — az alaktan keretében — az összetétel, a szóképzés és a szóragozás. Legvégül van a mondattan nagy egysége. — Megjegyzendő: SIMONYI a szótannak most bemutatott rendszerét utóbb, a IV. kiadástól teljességgel átalakította „a szóképzésnek a beszédrészek tanával való organikus egyesítése“ által (Kiadói értesítés). Ekkor tehát már „a szóknak jelentéséről“ tanított legelőször; aztán: „A beszédrészek és a szóképzés“ c. rész következett (benne a szóösszetétel is helyet talált); s végül a szóragozás tana fejezte be a szótani anyagot.

Érdekes összehasonlítani ezekkel a tankönyvi beosztásokkal azt a rendszert, amelyet SIMONYI a t u d o m á n y o s n e l v t a n felosztásáról „A jelentés-
tan alapvonalai“ c. munkájában 1881-ben dolgoz ki, SCHLEICHER elgondolását módosítva. Eszerint a nyelvtan két nagy részből áll, s mindegyik ismét két félre oszlik:

„I. Szótan:

1. Az önálló szónak alaktana (összetétel és szóképzés);
2. az önálló szónak jelentéstana.

II. Mondattan:

1. a mondatbeli szónak alaktana (szóragozás);
2. a mondatbeli viszonyok elmélete (szor. ért. mondattan).

Segéd tudomány a két alaktanhoz: *Hangtan*.

(Lehetséges volna még ugyanezen részeknek olyan csoportosítása, hogy első fölosztási alapul azt vennők, hogy a nyelvtan

1. a nyelvbéli kifejezések anyagával foglalkozik, 2. alakjukkal [a] szóképzés, b) szóragozás], 3. tartalmukkal [a] jelentés-
tan, b) mondat-
tan.].“ (L. NyÉrt. X/1, 8–9.)

Ez a terv egyébként eléggé eltér attól a felosztástól, amelyet kevésbé előbb követett (NyÉrt. IX/12, 6 kk.). Itt említem meg végül, hogy SIMONYI magasabb fokú tudományszerűsítő könyvében a történeti szempontú rendszerezést („A magyar nyelv szerkezete“) 1889-ben a következő beosztásban végzi el: 1. Hangok, hangváltozások, helyesírás. 2. Összetétel és szóképzés. 3. A jelentések viszonyosságai. 4. A szófejtés. 5. A ragozás. 6. A mondattan (A magyar nyelv, II. k.).

A „mondattani alap“-nak előbb ismertetett SIMONYI-féle (herbartianus? brassais?) értelmezése tehát — hogy visszatérjünk az iskolai nyelvtanhoz — tanulságos, érdekes kísérletre vezetett ugyan, de úgy látom, hogy miatta a mondattan eluralkodott az egész nyelvtanon, s a régebbi: szóból kiinduló mondattani rendszerek után ellenkező túlzásba estünk; emiatt aztán a nyelvtan rendszere ismét jócskán megzavarodott. F o r r á s á r a SIMONYI maga rávezet, elmondva, hogy KÁRMÁN a gyakorló főgimnáziumban „a nyelvtanítást . . . mintegy a logika előiskolájává“ akarta tétetni; ezért „tanulmányozta Brassai mondattani értekezéseit, s fő gondja arra irányult, hogy a mondattant rendszeresebbé tegye s hogy mondattani alapon építse föl az egész nyelvtant . . . [Munkájában az egyik] nevezetes újítás az volt, hogy nemcsak az alaktant, hanem még a beszédrészek fölosztását és definícióját is mondattani alapon tanította“ (Nyr. XLIV, 385—6; KOC SIS LÉNÁRD NyF. 3, 7—13 inkább BRASSAI hatását emeli ki). — Megvallom, én nem érzem ebben a rendszerben, hogy inkább „előiskolája“ volna a logikának, mint — mondjuk — a III. osztályos tankönyv ismertetett beosztása. (Ámbár — mai szemmel nézve — ott is lehetett volna mélyíteni a mondattani alapot, pl. az összetételnek a tanításában.) A logikai nevelést szerintem éppen az segítette korszerűen az utóbbi könyvben, hogy már belekerült a szójelentéstan, amely pl. TORKOS LÁSZLÓ egykorú könyvéből még egészen hiányzott. (A szójelentéstanak a nyelvtani helyéről tudománytörténeti szempontból érdekes dolgokat ír maga SIMONYI is: Nyf. X/1, 3 kk.) — Megjegyzem még, hogy IMRE SÁNDOR a maga Rövid magyar nyelvtan a középiskolai alsóbb osztályok számára c. tankönyvében a mondattani alapot úgy kívánta érvényesíteni, hogy az anyagot mondattanszótan-hangtan sorrendben tárgyalta. Ez a figyelemreméltó megoldás is talált követőkre később; de a lényeg — ebben igaza volt SIMONYI-nak — nem ez; s a hangtannak legvégül való vizsgálata 10—11 éves korban didaktikailag sem előnyös. HUNFALVY PÁL viszont magát a mondattani elvet is visszautasította (i. m. 168). — A kérdésnek legutolsó hazai tárgyalását TEMESI MIHÁLYNak köszönjük, l. a Bevezetés a nyelvtudományba c. könyvatos pedagógustovábbképző tankönyv (1952.) 4 kk.

10. De zárjuk le ezzel a vizsgálódást, bármennyire kínálkoznék is még egy-két további szempont! Elvégre világosan kitűnt már az eddigiekből is, hogyan iparkodott SIMONYI összekapcsolni a nyelvtudományi kutatást a tankönyvírással, iskolai nyelvo ktatásunkat a nyelvészet legújabb eredményeinek beledolgozása által korszerűvé és megbízhatóvá tenni, anélkül, hogy a tanulókat kötes, új hipotézisekkel tömte volna meg, vagy hogy a korszerű didaktika fogásait, elveit mellőzte volna. Láttuk, milyen gonddal javígtatta saját munkáit is kiadásról kiadásra, mennyire fontosnak tartotta a tudomány népszerűsítésének, a közműveltség fejlesztésének ezt az eszközt, mekkora felelősségérzet vezette az ifjúság

nyelvtani nevelésében. A módszertani kérdésekben (néha a nyelvtaniakban is) KÁRMÁN MÓR volt rá legnagyobb hatással, akkori nevelésügyünk nagy polgári átszervezője. Nyelvtankönyveiben SIMONYI igyekezett ugyan mennél egyszerűbb, érthetőbb feldolgozásban közölni az ismereteket; de ez nem a tankönyvírásnak vagy az iskolának a lenézéséből fakadt, hanem az ilyen természetű tudománynépszerűsítés lényegéből, a gyakorlati lehetőségekhez való alkalmazkodásból; és sohasem ment az egyértelmű tudományos igazság rovására. Szakadéknak semmi képe sincs SIMONYI-nak kutatói és tankönyvírói működése közt; az utóbbi is fontos és szerves része az ő sokirányú munkásságának. Mint szigorúan tudományos műveivel, úgy iskolai nyelvtanaival is sok elavult elméletet és gyakorlati eljárást segített megsemmisíteni, sok jó újat megerősíteni, terjeszteni. A fejlődés azóta természetesen e téren is nem egy részletben meghaladta, talán néhol még az akkori legszerencsésebb megoldást sem találta meg. Munkássága mégis nagy lépéssel vitte előre az iskolai anyanyelvi oktatást (és ezzel együtt fejlesztette a tudománynépszerűsítést és a közműveltséget is); egészében korszerű, hasznos, üdvös, — egy szóval: haladó volt.

KARDOS TIBOR

HORVÁTH JÁNOS AKADÉMIKUS HETVENÖT ÉVES

A magyar irodalomtörténetírás egyik legnagyobb alakja, a Kossuth-díjas Horváth János nemrég töltötte be hetvenötödik életévét, s ez a jelentékeny eredményekben oly gazdag életpálya kötelességünké teszi, hogy a tisztelet és köszönet hangján forduljunk feléje, aki a magyar tudományért annyit tett. Kevés magyar tudós nyúlt témájához a természettől oly bőkezűen segítve, mint Horváth János, aki egyaránt rendelkezett a művészi érzékenységnek mindennél fontosabb adományával, a zeneiség s ritmus iránti fogékonysággal, képességgel a jelenségek irodalmi oldalának finom analizisére, a nagy körvonalakban szemléltető szintézisre s nem utolsó sorban olyan nyelvtermő erővel, mely csupán a magyar irodalom teremtő elméinek adatott meg.

Nem kétséges, hogy ilyen természeti adományok birtokában, a magyar irodalom és nemzetiség mélységese szeretetével, az alkotásnak inkább szomjú-ságával, semmint hétköznapi értelemben vett szorgalommal a nagyjelentőségű művek egész sorát tudta megteremteni. Mint kutató és mint tanár a magyar irodalomtörténetírás mestere lett. Az a vidéki magyar értelmiség küldte, amelyről *A magyar irodalmi népiességben* olyan meleg szavakat mond. Arany János szülőföldjéhez közeli vidékről, Debrecenből indult el tudományos életútjára, és úgy tudott az akkori polgári műveltség tetőfokára elérni, hogy a vidéki deákos magyar értelmiség jellegzetes vonásait fel nem adta. Az Eötvös-kollégiumi évek különösképen a francia kritika és essay világával ismertették meg, és ez lett az a fegyver, melyet tehetsége oly nagy művészettel használt egy fél évszázadon keresztül. Eszménye azonban Arany János, akire életpályájának különböző szakaszain írott műveiben szívesen és tisztelettel hivatkozik.

Talán ez az ok, a mély rokonszenv és a kedély érzelmi megkööttsége vezette, hogy igazi lelkétől lelkedzett eszményéről nem írt olyan monográfiát, mint Petőfiről. Talán féltette eszményét, mint aki Petőfi-könyve előszavában vallja, hogy „méltó tiszteletadás csak a józanság kiváltsága lehet“. Horváth János soha nem tagadja, hogy a 19. század irodalmának fölfelé vívő útján jelentőségben — s ami nála evvel egyértelmű, — népiesség tekintetében is, nem Petőfit, hanem Arany Jánost látja a csúcson. Amikor megírja nagy

Petőfi-monográfiáját, megvallja, hogy tulajdonképen „pályaképet“, kibővített, nagyobb arányú esszét ír. E „pályaképben“ éppen úgy, mint többi könyveinek írói rajzaiban is, még ott is, ahol főcélja a pálya belső fejlődésének ábrázolása, tulajdonképen a pillanatnyi arcképek bámulatos finomságú műveivel gyönyörködtet, Arany János-i arcképsorozattal.

Arany János iránti tisztelete vitte őt közel Gyulai Pál irányához. A Tisza-rezsim Ady-ellenes hangorkánja közepette úgy igyekszik lemérni a csak imént fellépett Ady Endre rendkívüli tehetségét és jelentőségét, ahogyan Gyulai Pál tette emlékezetes és a magyar irodalomtörténetírást felkavaró Petőfi-tanulmányában. Persze a különbség is jelentékeny s már viszonylag fiatalkori művén is meglátszik. Az a kompromisszum, melyet Horváth János mindvégig tudatosan hirdet, s amelyben társadalmi lényé is tükröződik, a hagyományörző népiesség valamint a nyugati műveltség, a haladás közötti kompromisszum. Ez persze nem valamiféle hideg tárgyilagossággal megállapított és vállalt elv, hanem különböző oldalról ható erők eredője. Hasztalanul hangsúlyozza, hogy sem nem rajongója Adynak, sem nem ellensége, hogy feladatának csupán az új líra irodalomtörténeti helyének és jellegének megállapítását tartotta, hogy csak konstatál, és csupán leírni akar. Hasztalan az Ady életét illető puritán és ingerült jelzők és megjegyzések, mert Ady rendkívüli géniusza, kifejezésformáinak szuggesztív ereje, zeneisége magával ragadja. Hasztalan a józan ítélet, mely az aprólékos elemzések sorára bontja és így próbálja érzékeltetni a csaknem érzékelhetlent. Ady befolyása alá került akkor, amikor magára a feladatra vállalkozott irodalomtörténetünkben egyedül, amit a hatalom nem is hagyott szemrehányás nélkül. Már itt láthatjuk a haladó iránti ösztönös vonzódását. De ugyanakkor félelmét is a „túlságtól“, a forradalomtól, mint a háborúságnak egy fajtájától, „ahol hallgatnak a Múzsák“. Nem tudja megtenni, hogy a néptenger moráját meg ne hallja, de a hullámokat nem akarja látni. Mind az Ady-tanulmányban, mind a Petőfi arcképben, mind pedig az irodalmi népiességről írott művében, de később is szöges gonddal választja el az irodalmi szférát a politikaitól.

Állandóan hangsúlyozza, hogy irodalmi elemzést kíván adni, s egyik legnagyobb gondja annak bizonyítása, hogy az általa oly nagyszerűen feltárt irodalmi népiesség nem „valamely demokrata célzatú népkultuszról indult ki, vagy később is (az 1840-es években) lényege szerint avval vált volna azonossá“. Ugyane művében alapvető fontosságot tulajdonít a népi költői anyagnak felfelé való terjesztésében, másrészt az irodalomnak a nép felé való közvetítésében a vidéki deákos értelmiségnek, papoknak, tanítóknak, deákoknak, jegyzőknek, annak a rétegnek, amelyből Arany János is való volt. Horváth János népiesség-fogalma hagyományörző. Szinte szeretné társadalmi alapjától megfosztani ezt a „népiességet“, és védelmébe veszi 19. századi változatát, amely „bizonyos degradált látszat“-tal szemben is, nem társadalmi osztály, hanem a nemzeti lényeg „összimboluma“. A magát józannak tartó

Horváth János olyan szárnyaló és megragadó hangon írja le a hagyományt, amelyből világosan kitetszik, hogy embermivoltunk nemzeti sajátosságát érti rajta: a haza, a nyelv, a kultúra szászorosan összefonódó, nemzeti hagyományát. E nemzeti hagyományban nem a feudál-kapitalista Magyarország türelmetlen és szűk látókörű, imperialista jellegű és egyszersmind szolgálai felfogása, de még a 19. század tágabb lélegzetű, szabadabb szemlélete az övé, ha nem is a Petőfiké, de az Eötvös Józsefek és Arany Jánosok hangjával rokon. Horváth János népi-nemzeti szemlélete, a haladás és a társadalmi viszonylatok iránti elfojthatatlan érzékenységgel párosulva igen nagyjelentőségű lett a magyar irodalomtörténetírás számára. Igaz ugyan, hogy nemzetszemlélete metafizikus: a nemzeti lényeg, melyet szerinte talán leghívebben a nép őriz, nem a marxizmus-leninizmus élő, fokozatosan kibontakozó nemzetképeje. A társadalom heves osztályharcait igyekszik kívülrekeszteni az irodalmi tárgyalás körén, de az őt körülvevő, egyre törpülő polgári tudománnyal szemben a legélőbb polgári hagyományokat hozta, és ezek segítségével a magyar irodalomtörténetet messze előrevitte. Vidéki hagyományőrzése a 19. század legnagyobb hagyományait mentette át, és nyugatias polgári műveltsége ezt az irányát még erősítette.

Egyéniségének e sajátos színeivel meg tudta előzni a századforduló legkiválóbb irodalomtörténészét, Riedl Frigyesét is. Horváth János nem volt forradalmár, de ellenforradalmár sem lett soha. A korabeli reakciós irodalomtörténetírástól pedig egész világ választja el. Ne felejtjük el, hogy ez a korszak az egyetemen a Beöthy Zsolt-főle szónokiasságot, Császár Elemérnek és baráti körének terméketlen, szürke irodalomtörténetét tudta felmutatni. S akármilyen keserves ma ezt irodalomtörténetírásunk érdemes munkásainak elismerni, e tudományszaknak az egyetemen kívüli terein Pintér Jenő szelleme terjeszkedett a legszélesebben, mint aki kezében tartotta az Irodalomtörténeti Társaságot és annak folyóiratát, az Irodalomtörténetet. Horváth János pedig ezalatt adta számunkra a polgári irodalomtörténet legjelentékenyebb, legnagyobb szabású Petőfi-monográfiáját, amelyben nagy példaképei nyomán haladva, megteremtette a modern magyar irodalomtörténeti műnyelvet. Igaz, hogy ez annyira szorosán hozzátapadt egyéni látásmódjához, hogy átvétele még olyan hűséges tanítványának sem sikerült, mint a tragikusan elhunyt Kerecsényi Dezső. S akárhogy is bíráljuk Horváth János felfogását a magyar irodalmi népiesség tekintetében, vitathatatlan, hogy „*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*,” irodalomtudományunk korszakalkotó műve.

Horváth János e művét követően igen jelentékeny fejlődésen ment keresztül. Irodalomszemlélete egyre inkább társadalmivá lett, párhuzamosan a húszas évek vége felé kezdődő politikai nyomás fokozódásával. S ekkor a modern témáról átváltott a régebbi századokra. Szoros egymásutánban két alapvető, és most már nem ízléstörténeti, de irodalmunk társadalmi körének nagyrészt felölelő művében óriási anyagtudással, tiszta szintetikus látás-

móddal vázolta fel a régi magyar irodalom kibontakozását. Két alapvető alkotása, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, nemkülönben *Az irodalmi műveltség megoszlása*, mély, de jóirányban vett átalakító hatással volt mindannyiunkra, polgári szemléletünkön belül. Jogos ezt hangsúlyozni, mert ha helyes a szovjet irodalomtudománynak az a módszertani sajátossága, hogy a történettudománnyal párhuzamosan szakadatlanul vizsgálja a feudalizmus korán belül az uralkodó feudális osztály belső elmozdulását, maradi és haladóbb erőinek küzdelmét, jogos ezt tudományunk polgári korszakában is leszögezni. Horváth János művei a tanítványok százait tanította meg az irodalom társadalmibb látására. Horváth János a jelen dilemmái elől messze mögéje ment Petőfi századának, s hagyományőrzése tárgyát a régi századok távoli szakaszaiban kereste. Szavai nyomán tudomásul kellett venni mindenkinek olyan tényeket, melyeket eladdig nem ismert el senki. Mindenekelőtt azt, hogy az irodalmat író és közönség kölcsönkapcsolatában lássuk, habár Horváth János e viszonylatnak az íróktól a közönség felé irányuló mozgását hangsúlyozza.

Nem kétséges, hogy az irodalom úgynevezett „belső fejlődésének“ szemlélete idealista, sok vonatkozásban szellemtörténeti konstrukció. Azonban a magyar irodalomtörténet számos munkása még eddig sem ért el. Szemléletünkben a magyar irodalom története nem folyamat volt, hanem összefüggéstelen epizódok halmaza. A népnek a létért folytatott évezredek küzdelme, a nagy történeti katasztrófák, az ország elmaradottsága alátámasztotta ezt a szemléletet. Megerősítette az a nyomorúságos kozmopolitizmus, amely a magyar irodalom minden teljesítményét valamiféle külföldi példa másodrendű függvényének tekintette. Nemhogy Balassiban és Zrínyiben, de olyan jellegzetesen magyar géniuszokban is, mint Petőfi, vagy Arany, a hatást kutatta, az „egyezéseket“, nem pedig az eredetiséget, az eltérést. Ezek a törekvések még jobban leszállították a magyar irodalom önbecsülését. Ilyen körülmények között Horváth János bizonyította a magyar irodalom folytonosságát az első európai öt-hat évszázadon keresztül. Nem a társadalomból magyarázta az irodalmat, de meglátta bizonyos társadalmi összefüggéseit. Egyik kedvenc gondolata az „irodalmi öntudat“ kibontakozása. Természetesen ez elválaszthatatlan a hégeli filozófiától, s szellemtörténeti jellegű tétel. Azonban az „abszolút szellem“ önmegismerése és megvalósulása eme irodalomtörténeti vetületének voltak az akkori polgári irodalomtörténet szempontjából kedvező következményei is. Amikor ugyanis Horváth János ezt az öntudatosulást a 16. század első évtizedeire, a Karthauzi Névtelen művére és a humanizmus teljesítményeire összpontosította, az egyház béklyóiból való kibontakozás, a kultúra elvilágiasodása felé terelte a figyelmet. Az objektív történeti fejlődés megegyezett a Horváth János-féle koncepcióval, persze nem a „szellem“ valamiféle „önmegismerése“ révén, hanem gazdasági-társadalmi erők kibontakozásának követelményeként. Ezt összefüggően és világosan magyarázni

csak a marxizmus-leninizmus alapján tudjuk, mely Hegelnek azt a bizonyos feje tetejére állított világgképét a talpára állította.

Nagy érdeme viszont Horváth Jánosnak, hogy a magyar humanizmus történetének első felét (1526-ig) nagy vonásokban megrajzolta. A Jagello-kor rajza talán kevésbé sikerült, és hiányolhatunk vonásokat Hunyadi Mátyás korának rögzítésénél is. Azonban megkapó a feudális középkori egyházzal és annak kozmopolitizmusával szemben életigenlő, világias és több ponton nemzeti jellegű irodalmi kezdeményezéseink helyes ábrázolása. A Hunyadiak nemzetállama persze nem a „nemzet-állam“ a mi fogalmaink szerint, de központosított állam nemzeti jelszavakkal. Különleges érdeme ábrázolásának mindkét könyvben az anyagszerűség s az e felett való teljes uralom, a vezetés világossága és arányossága. De e köteteknek is gyöngyei azok az írói arcképek, melyeket Vitéz Jánosról, Janus Pannoniusról, adott nekünk.

Már akkor sem fogadtuk el azt a koncepcióját, hogy a szóbeli „irodalom“ szinte elsüllyed műveiben, hogy a nép szerepe elmosódik. Nem tudtunk egyet-érténi irodalmi fejlődésünk jellegének és ütemének számos kérdésében, melyeket éppen napjainkban tisztáznak kutatóink véglegesen. Nem vitás azonban, hogy műve nélkül nem juthattunk volna tovább. Az írásbeliség mélyreható elemzése vetette föl a szóbeli „irodalom“, helyesebben költészet túlnyomó erejének kérdését, és a kettő arányának lassú változását. Író és közönség viszonya felismerése nélkül nem gondolhattunk volna egyrészt az irodalmi mű hatására, másrészt a közvélemény kényszerítő erejének vizsgálatára. Állásfoglalásának tartózkodása a népi irodalom oly hatalmas teljesítményeit illetően mint a Huszita Biblia, munkára és bizonyításra ösztönzött. Az a szigorúság, mellyel a történeti folkloret (igaz, hogy mint tudomány akkor nem is volt még meg) kizárta az irodalmi anyag köréből, arra ösztönzött, hogy keressük meg éppen ez anyag alkalmazásának útját és módját. Új művében *A reformáció jegyében*, már nála is történt e téren valami változás. Könyvében Szkhárosi Horváth András egyik kitételét „Cibere bán“-ról és Konc vajdá“-ról modern népköltési gyűjtéssel erősíti meg. Egyes széphistóriák népi forrásait hangsúlyozza, vagy éppen népi alakítás nyomait fedezi fel rajtuk.

Viszont az is világos, hogy éppen utolsó, 1953-ban megjelent könyvében kellett kiütköznie történeti szemlélete polgári jellegének, s ezért van az, hogy nem az alapgondolat, a felépítés, a szerkezet, az amit fejlődésünk mai állapotában elfogadhatunk művéből, hanem óriási tudásanyaga s az írói arcképek, melyeket lehetetlen nagy tanulság nélkül olvasni. Ha az ábrázolt írói egyéniség közeláll a szerző érzésvilágához, Arany János-i értelemben vett remekeket olvasunk. Ilyen esetekben nemcsak a tárgyalt irodalmi alkotás és a művész külső életadatainak pontos összefüggése, kritikai elemzése, kölcsönviszonylatba állítása s mindennek tömör, a maga összetéveszthetetlen, gyökeresen magyar és világos nyelvében való közlése kap meg, hanem a tartalmi elemzés lényegi

volta is. Ilyen arcképet ad egyebek között Tinódi Lantos Sebestyénről és Mindszenti Gáborról. Szinte ragaszkodik az olyan alakokhoz mint Tinódi és Méliusz Juhász Péter, akikben nincs „költészet”, csak *tények*, a tények költésze van meg.

Mivel ez a könyv a hetvenötéves Horváth János legfrissebb szava hozzánk, ebben kell látnunk a kritikus Horváth János végső tudományos jellemvonásait. Ha összevetjük az ifjúkori Ady-tanulmány, vagy a Petőfi-monográfia legszebb részeivel, azt kell látnunk, hogy elemzése egyszerűsödött, plasztikusabbá vált, tónusa szilárdabb, s határai élesebben megvonhatók, mint bármikor. Talán legszebb arcképe Mindszenti Gáborról szól. A tudós szerző egybeolvad az ábrázolással s szépsége miatt, jellemző volta miatt idéznünk kell. Így ír Mindszenti Naplójáról: „Bizonyára nem sokkal az elbeszélte események után írta meg művecskéjét. A történeteknek — mint a király hű embere — mély hatása alatt. Szomorúsága árnyékként vetődik rá egész elbeszélésére kezdettől fogva a vég borongató tudatával. E hangulati egyneműség kelti azt a látszatot, mintha művészi öntudat vezetné. Élményegység az, hangulategység s nem mesterséges elrendezés.

Apró, mondhatni házias részletekkel, rendkívül bensővé, meghitt hangulatúvá teszi előadását; így mikor a király ebédközbeni melankólikus tréfálkozásait idézgeti. A szomorú vég közeledtét, bajlóslatú jelek feljegyzésével sejteti: a budai misén a gyertyák maguktól kialusznak, viszont egy másik miséhez nem akarnak meggyulladni. A király maga is sejtí közeli végét; jobb szeretné-beteg!- a békét, s mégis harcba kell mennie. Rezignáltan, szelíd humorral nyilatkozik erről. Ő is, Izabella is, mint a néptől általánosan szeretettek jelennek meg előadásában: a miséről kijövő Izabellát lelkes örömkialtásokkal üdvözlí magyar királyfit várva tőle. Ebben is ott kísért a sejtelem, hogy nemsokára szükség lesz utódra. János Budáról indulta előtt lóháton megjárja a várat, a nép körülveszi, hogy még láthassa. Mindszenti általában szelíd, jóságos embernek tünteti fel őt; ami hibát lelhetne benne azt is jóságával menti: a porból emelte fel a barátot s az már hányszor meg nem csalta! ellenségeivel kíméletes, nagylelkű, szomorún böles; sajnálja, hogy Balassa várát lerombolták, ő nem akarta annyira bünetni! Balassának s a szászoknak szép fejedelmi szókkal bocsájt meg. . . Bús reflexiója a szász pór nép ingatagságáról, mint szép mondatszerkesztés is figyelmet érdemel: „Szász uramék is megszepnének nagyon. . . és keresék vala újra királyunk őfelségének kegyelmét. Ilyen volt azelőtt is ez az pór nép; oda hajlik, amerről a szél fuv; ma jöjjön az török, és megcsókolja kaftánját; holnap jöjjön az magyar, annak hízelkedik; holnapután pedig jöjjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén hazáját ha kell, el is tagadja. Ezek valának őfelsége szavai akkor, midőn ez hírek az táborba jövének., — Mikor fia születését hírvl veszi, felvillan reménye, erősködik, hogy felmegy Budára; ez a fellobbanás még elszomorítobban hat, tudva menthetetlen voltát.“

Horváth János elemzése többért: érzékelteti az egyszerű és jámbor köznemes, Mindszenti lelkivilágát, kissé naív érzelmességét, művének hangulati erejét. Ugyanakkor azonban bemutatja nemcsak Mindszenti idézetén keresztül, de saját szavaival is magát a nagybeteg és menthetetlen János királyt is. Minden oknyomozás nélkül, egy-egy közbevetett szóval, (mint pl. hogy János király „beteg“, ezért akarja a békét) vagy mellékmondat talalóan magyaráz (hogy miért fogadja a nép oly lelkesen Izabellát, mert magyar királyfit várnak tőle). Érzékeltetni tudja a két pogány közt vesző magyar nép sorsát, a szászok állhatatlanságát, de a polgár és nemesi ellentétet is, ami a szász „pórnép“ jellemzésében benne rejlik. E magasrendű és művészi arcképből ma még erősebben hiányzik számunkra a határozott politikai állásfoglalás, mint valaha. Horváth János mindig így írta volna meg, talán a jellemzésnek nem ilyen érett, remek művészi eszközeivel, de ilyen hűvös objektivitással. Mi nem tudunk megfélemleni arról, hogy ez a beteg és ellágyuló János király évtizedekkel előbb Dózsa Györgyöt tüzes trónra ültette és vasfogókkal tépette. S nem tudunk megfélemleni akkor, mikor Horváth János gyönyörű lapjait olvassuk, ahol a törökellenes harc színei bomlanak ki, hogy a nemzet szabadságáért nyugat ellen is küzdött. Az erről szóló lapokat nem találjuk. Tudjuk, hogy a nép mindenekfölött tusakodott elnyomóival, s a polgárság hangja ekkor már éles. A kor nagy szenvedélyei nem kapnak erőre a lapokon. Ahogy kihalljuk a sorok közül Mindszenti Gábor egyszerű becsületességét, Tinódi Lantos Sebestyén tiszta hangját, úgy szeretnénk látni Karácsony György önfeláldozásának nagyságát, Dávid Ferenc szellemének szárnyalását, szeretnénk hallani Szhárosi Horváth András átkainak értelmét, Bornemiszsza Péter haragját, látni az áruló Balassi Menyhártról szóló komédia gúnyjának művészi értelmezését. Ez az a több, amit ma várnánk. De nem felejtjük el, hogy mit köszönhetünk Horváth Jánosnak, hogy életműve mily hatalmasan segített, hogy művein tanulva jutottunk el a művészi igazságnak e nagy és többé visszavonhatatlan követeléseire.

VITA

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

EÖTVÖS JÓZSEF

*Elhangzott, mint opponensi vélemény Sötér István: Eötvös József c. doktori
disszertációjának vitájában.**

Eötvös József a magyar irodalom egyik legkomplexebb, legbonyolultabb jelensége: író és költő, filozófus, politikus és kultúrpolitikus egy személyben. De nem kevésbé bonyolult az a kor, amelyben Eötvös élt és működött —, az európai s benne a magyar történelemnek a napoleoni háborúk és a párizsi kommün közé eső, ellentmondásokkal, válságokkal, problémákkal túlterhelt, s ugyanakkor új eszmékben, teljesítményekben gazdag kora. A pozitivisták kutatás, amely megrekedt a részleteknél, a reakciós szellemtörténet, amely elszakadt a valóságtól, egyaránt tehetetlennek bizonyult ezzel a sokoldalúsággal és problematikával szemben. A marxista-leninista irodalomtudományra várt az a feladat, hogy végre eloszlassa az Eötvös-kérdést megülő ideológiai zürzavart s kivezesse a távlatnélküliség és elvtelenség zsákutcájából, ahová a felszabadulás előtti évtizedek kutatása juttatta; hogy leásva Eötvös életének és életművének társadalomtörténeti gyökeréig, feltárja ellentmondásait, de azt is, hogyan lesz maradandó alkotásaiban urrá ezeken az ellentmondásokon vagy legalábbis az ellentmondások jó részén, s illeszkedik ezen a réven „haladó hagyományaink megteremtőinek sorába“.

Erre a feladatra vállalkozik s ezt a feladatot oldja meg SÖTÉR ISTVÁN átfogó monográfiája. Örömmel üdvözljük mint Eötvös életének és életművének első marxista elemzését és értékelését. Minden sorát áthatja a marxista kutató szenvedélyes pártossága, felelősségérzete és az a tudat, hogy eredményeivel soron lévő kulturális feladatainkat szolgálja.

SÖTÉR nem érte be az eddig föltárt anyagnak marxista szellemben való reprodukálásával, időszerű átértékelésével és bírálatával, hanem részletekbe menő önálló forrástanulmányokat is végzett s új, eddig föl nem használt vagy ismeretlen kézirati anyagot tárt föl. Marxista; de elkerüli mind a vulgarizálás, mind a dogmatizmus veszélyét. A marxizmus világnézete lehetővé teszi számára, hogy szilárd tudományos alapon építse fel munkáját. A legkisebb részletet is az egész koncepció nézőpontjából látja. Eötvös sokoldalú munkásságának megnyilatkozásait és formáit nem egymástól elszigetelve, hanem dialek-

* Sötér Istvánnak a vitában elhangzott válaszát az Osztályközlemény VI/2. számában közöljük.

tikus összeműködésükben, Eötvös életének egységében mutatja be, anélkül, hogy elhomályosítaná sokoldalúságát. Van olyan merész, hogy szakít azzal a megrögzött közkeletű felfogással, mintha az irodalomtörténész csak színtelenül, puritán érdektelenséggel írhatna: színesen, érdekesen, az élet élő, beszélt nyelvén, de mégis művészi színvonalon ír, s ha a helyzet megköveteli, a pátosztól s a lirizmustól sem riad vissza, anélkül, hogy ezzel előadásának tudományos jellegét veszélyeztetné. Mindent összefoglalva: SÖTÉR nagyszabású monográfiája új fejezetet nyit nemcsak az Eötvös-kutatásban, hanem általában a magyar irodalomtudományban is, és így lényegében megfelel azoknak a magas követelményeknek és igényeknek, amelyeket az első, megvitatásra kerülő magyar irodalomtörténeti tárgyú doktori disszertációval szemben támasztunk. De éppen, mert ilyen szigorú mértékkel mérünk s mert azt szeretnők, hogy a munka mind ideológiailag, mind filológiai exaktság tekintetében a példaszerűség érvényével bírjon s álljon fiatal kutatóink előtt, nem hallgatjuk, nem hallgathatjuk el kritikai megjegyzéseinket sem, amelyek egyfelől a mű koncepciójára, másfelől számos részletkérdésre s többé-kevésbé problematikus, vitatható, de mindenesetre megvitatandó részleteredményre vonatkoznak. Itt csak a legfontosabbakra szorítokozom:

Ha jól látom, SÖTÉR könyvének koncepcióját két alapvető tétel határozza meg. Az egyik: Eötvös irodalmi és politikai működése 1848-ig lényegében haladó tendenciát mutat, eddig az időpontig (SÖTÉR akadémiai előadásának fogalmazásában): „a feudális viszonyok elleni harcában, az ország gyökeres átalakításának bajnokaként áll előttünk.“ 1848 szeptembere azonban fordulópontot jelent Eötvös életében. Itt hagyja az országot s csak 1850-ben tér újra vissza. A magyar forradalom balrafordulása kirántotta lába alól a talajt. Ha pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcok kibontakozását mutatta, „ezek az eszmék összetörnek benne, 1848 szeptembere után“. Most kezd sorvadni benne „az a világnézet, mely a reformkor haladó költőit és gondolkodóit éltette.“ Ami ezután következik: „egy haladó mult legjavának megtagadása. Eötvösben meghal a költő“ . . .

A második tétel elválaszthatatlan az elsőtől s dialektikus viszonyban áll vele. Újra az akadémiai előadás fogalmazásában idézem, mint amely pontosan fedi a könyv intencióját: „Eötvös életében középponti helyet foglal el forradalomhoz való viszonyának kérdése. A 'Karthauzi'-ban éppúgy, mint a Dózsa-regényben, az 'Uralkodó Eszmék'-ben éppúgy, mint a gondolatokban: a forradalom jogossága, mértéke, eredményessége nyugtalanítja Eötvöst. Ő, a reformer, aki az ország átalakulását jogi, törvényhozási intézkedések útján képzelte el: a forradalmi út nagy kérdéseitől soha sem tudott megszabadulni.“ Kétségtelen, hogy SÖTÉR e két tételével rátapint Eötvös életének és életművének, egész problematikájának velejére s kifejtésük által mélyebb értelmezését adja Eötvös ellentmondásainak és ingadozásainak, mint minden eddigi kutató. De mintha éppen a kifejtés részleteiben nem érvénye-

sülne kellő következetességgel a dialektikus szemlélet és a filológiai exaktság.

SÖTÉRnek igaza van: Eötvös 1848 szeptemberi megfutamodása menthetetlen, csakúgy, mint emigrációs éveinek többé-kevésbé reakciós terméke, az „Uralkodó Eszmék“. Viszont: az ellentét Eötvösnek 1848 előtti s 1848 utáni magatartása között talán mégsem mélyül olyan áthidalhatatlan szakadékká, amilyennek az első pillanatban látszik: mintha csak a régi haladó Eötvös hirtelen átesapott volna egy reakciós Eötvösbe. Inkább arról van szó, hogy bizonyos tendenciák, amelyek SÖTÉR szerint csak 1848 táján mutatkoznak első ízben, hogy aztán uralkodókká váljanak Eötvösben, — csirájukban, lapangva mint lehetőségek, sőt nem csak mint lehetőségek, már jóval előbb is meg voltak benne. Azaz, mi azt látjuk: nem két, hanem csak egy osztatlan Eötvös van.

Van SÖTÉRnek egy fölismerése, amely egyenesen a mi értelmezésünket valószínűsíti. E szerint Eötvös a Dózsa regényben teszi meg az „első hátráló lépéseket — melyek majd a megfutamodás lépteivé gyorsulnak, 1848 szeptemberében“. Nos, ha szabad a „hátrálás“ fogalmát kissé általánosabban és tágabban mint tendenciát értelmeznünk, akkor a hátrálás első jelentkezését időben jóval előbbre tehetjük, visszamehetünk vele Eötvös irodalmi kezdetéig. Mert Eötvös kezdettől fogva ismeri a hátrálás, visszavonulás, ha úgy tetszik: megfutamodás ideológiáját és gyakorlatát. Nem végződik-e a „Karthausi“ óta minden regénye betűszerint vagy hátrálással, vagy visszavonulással vagy megfutamodással, amely nem old meg semmit, mert csak nemleges választ ad a felvetett kérdésekre? Nem kétséges, hogy a megfutamodás csak egyik megnyilatkozási formája Eötvös világnézeti és történelmi pesszimizmusának, amely nem hogy csökkenne, de regényről-regényre fokozódik. S ezzel a pesszimizmus-sal teljesen összeegyeztethetetlen a regények optimista záradéka, amely a haladás, a humanista szabadságküzdelmek csődjének ellensúlyozására esetről esetre mindennek pontosan ellenképét, a szebb jövőt, a humanizmus és haladás elmaradhatatlan diadalát idézi? Önkénytelenül az „Ember Tragédiájá“-nak befejező szavaira gondolunk. Csakhogy Eötvösnél a biztatás, ha lehet még váratlanabbul, készületlenebbül éri az embert. Viszont az ellentmondás maga, mint állandó konfliktuslehetőség, tovább él Eötvösben s egyik kulcsa látszólag ellentmondásos magatartásának.

Egy másfajta konfliktuslehetőség Eötvös osztályhelyzetével adódik. „Nagybirtokos, aulikus családból származik, — de később birtokavesztett arisztokratává válik, s munkája, életmódja, baráti köre révén: értelmiséginek minősül“ — írja SÖTÉR — plasztikus jellemzésében. Magatartása (mért „attitűdje“?) a nagybirtokos osztállyal szemben „a felvilágosult arisztokratáé“, írja egy másik helyen, „ami kíméletlen bírálatban, az arisztokrácia kiváltságainak gúnyolásában s az osztály letűnő voltának hangsúlyozásában áll“. (Feudalizmusgyűlöletének első csirája?) RÉVAI JÓZSEF Kölcsény-értelmezésének

szavaival, amelyeket SÓTÉR is idéz: Eötvös elszakadt a maga osztályától gondolkodásban, érzelmeiben, eszméiben, de (itt lényegében megszűnik a Kölesey—Eötvös analógia *T. T. J.*) — gyakorlatilag sem nem tudott, sem nem akart teljesen elszakadni tőle, még azután sem, hogy már értelmiséginek minősíthető. Ezzel a kétlakisággal hozhatók összefüggésbe biztonságérzetének nagyfokú hiánya, ingadozásai, ideológiai tanácsalansága, védtelensége olyankor, amikor nem várt helyzetekkel találja szemben magát, végül bizonyos konzervatív fenntartásai, amelyek nemcsak elvi, hanem személyi vonatkozásban is befolyásolják.

Ezek után érthető, hogy Eötvös, amikor első ízben kap szemléltető oktatást a „rettegett“ forradalomból s ezzel olyan helyzetbe kerül, amely betűszerint kicsúsztatja lába alól a talajt és a végsőkig fokozza ideológiai tanácsalanságát, nem lát más kiutat, mint menekülést egyfelől a forradalom színhelyéről, másfelől biztonságot ígérő, reakciós politikai és történetfilozófiai tervezgetésekbe, az „Uralkodó Eszmék“-be. Ezek a tervezgetések, ellenhatásként a forradalomra, felébresztik Eötvös szunnyadó konzervatív lelkiismeretét s talán eltorzítják, de éppenséggel nem semmisítik meg világnézetének alaprétegét, a fölvilágosodást.

Ha valaki, minden bizonnyal SÓTÉR látja és tudja a legjobban, milyen alakító, de egyúttal nyugtalanító erővel avatkozik bele Eötvös gondolkozásába, éleltszemléletébe, politikai elhatározásaiba a forradalomhoz való viszonya. Érthető, miért foglalkoztatja SÓTÉRT kezdettől fogva e viszonyoknak mindenkor állása, miért tulajdonít olyan döntő jelentőséget a tisztázásának. Ha egészen exaktak akarunk lenni, akkor éppen a SÓTÉRTŐL feltárt s meggyőzően értelmezett adatok alapján azt kell mondanunk, hogy itt valójában három viszonyról, három magatartásról van szó, annak a három forradalomnak megfelelően, amelyek közül az elsőt hatásában, következményeiben már csak mint ígézetet vagy legendát, a másodikat mint érdekelt kortárs, s végül a harmadikat, mint közvetlen szemtanú élte át. Végül még rámutatnánk arra, hogy Eötvös már 1848 előtt sem tudja a diadalmas forradalmak nézőpontjából megítélni, 1848 után pedig már csak a bukott és hiábavaló forradalmak perspektívájából látja s ítéli meg a forradalmakat általában.

Egyetérttek SÓTÉRNEK azzal az egyre újból, más és más változatban megfogalmazott tételével, hogy Eötvös nem forradalmár, viszont SÓTÉR is egyetért velem abban, hogy Eötvös nem ellenforradalmár, noha 48 után már-már megközelíti az ellenforradalmár álláspontját. E két véglet között számtalan árnyalat és álláspont lehetséges. SÓTÉR rögzíti legtöbbjüket, onnan kezdve, hogy Eötvös egyik naplójegyzetében elismeri a „nagy“ forradalom hasznos következményeit, hogy Eötvös és Szalay a júliusi forradalom másnapján poharukat ürítik a szabadságra, hogy Armand ujjongva köszönti ugyanezt a forradalmat, egészen odáig, ahol Eötvös „bizonyos határig hajlandó elfogadni a forradalmat“, vagy ahol kiderül, hogy a „forradalommal terhes“ „Falu

Jegyzőjé“-nek az írója nemesak hogy „nem forradalmár“, de nem is tud azzá válni. Csakhogy ez a rokonszenv — amint éppen SÖTÉR előadásából látni — kizáróan a forradalmi népnek, a forradalmak ragyogó alakjainak, hősi vértanúinak, a forradalomban megvalósuló haladó eszméknek szól, nem pedig a forradalomnak magának. Eötvös jogosnak tartja a forradalmat bizonyos helyzetekben, amikor az „elnyomott emberi méltóság széttöri láncait“, de felvilágosodott humanizmusa visszariad a gazdasági és társadalmi rend erőszakos átalakításától, azaz éppen attól fosztja meg a forradalmat, ami forradalomná teszi. Lényegében SÖTÉRnek az a megállapítása is idevág, hogy Eötvös Dózsa-regényében „indokoltnak tekinti a jobbágy-forradalmat“, — indokoltnak a nép szörnyű helyzete miatt, de vele magát szolidárisnak nem érzi. Eötvös sok tekintetben emlékeztet nagy humanista eszményképének, Goethének álláspontjára, aki pl. elismerte az első nagy francia forradalom szükségszerűségét, de Németország számára nem tartotta kívánatosnak a forradalmat. Azt hiszem ezen a ponton sem lehet közöttünk ellentét. De ha továbbfolytatjuk a dialektikus szemlélet, végül eljutunk odáig, amikor Eötvös minden „polgári rokonszenv“, „szolidaritás“ híján teljesen megokolatlannak, céltalannak, „tragikus“-nak, sőt öngyilkosságnak tartja a forradalmat, mégpedig jóval 1848 szeptembere előtt. Lehet, hogy a kelleténél hosszasan foglalkoztunk Eötvösnek a forradalomhoz való viszonyával, de tartoztunk vele a kérdés fontosságának, s mert az a meggyőződésünk — hogy Eötvös értékelése nem tekinthető sem ideológiailag helyesnek, sem történelmileg igazságosnak mindaddig, amíg nem sikerült a lehetőség szerint teljesen tisztázni Eötvös szeptemberi lépésének igazi indítékait s ezzel együtt eldönteni azt a kérdést, vajjon 48 utáni magatartása valóban törés, elvfeledés, vagy pedig csak szükségszerű következménye 48 előtti magatartásának, — s aztán: vajjon 48 után csakugyan „meghal“ benne a költő s valóban megtagadja életműve javát?

SÖTÉR gondos marxista szellemű történeti környezettanulmányt végez, hogy a fölvetett kérdésekre válaszolhasson, de ennek ellenére sem jut el az egyértelmű válaszadásig, sőt itt-ott mintha ellentmondásokba is bonyolódnék. Úgy látja, hogy Eötvös 48-as „magatartását nem lehet kizárólag, — nem lehet elsősorban a forradalomról vallott felfogásából magyaráznunk.“ Ezt később, amikor arról beszél, hogy Eötvös hiába várja Béctől a gyökeres reformot, így toldja meg: „Eötvös ábrándját, a monarchiával összhangban maradó gyökeres reformról: a Lambergen végrehajtott népitélet oszlatta el végkép . . . végzetes lépésére (azaz megfutamodására T. T. J.) »Eötvöst a forradalmi és a reakciós bécsi udvarban történő események egyaránt kényszerítették. Tettét ez semmiképp sem mentheti . . . «-Más változatban, de most már elszakítva a pesti utcától, azt írja, hogy Eötvös a Batthyány-kormányban mindvégig a királlyal való megegyezés híve volt s megfutamodásának is főoka az, hogy a megegyezés útját végkép elrekesztettnek látja. Ennyiben Eötvös hiánytalanul Széchenyi politikájának eszközévé, szövetségesévé válik. S így Széchenyi

hatása volt elsősorban részes abban, hogy a szeptemberi napokban csúfosan megfutamodott. S végül, hogy minden kétségünket eloszlassa, SÓTÉR abban összegezi vizsgálódásának eredményeit, hogy Eötvös a Lamberg-eset után azért utazik el, mivel tudja, hogy a cél, melyhez oly makacsul ragaszkodott: a magyar átalakulás összehangolása a monarchiával — végkép lehetetlenné vált. Semmi kétség: a SÓTÉRTŐL felhozott okok, fokozódó politikai elszigetelődésével összeműködve, valóban befolyásolják Eötvös magatartását.

Mármost mi, anélkül, hogy mellőznők ez okokat — éppen SÓTÉR drámai előadására s adataira támaszkodva — nem bennük, hanem vele ellentétben, igenis a forradalomban látjuk az Eötvös végső elhatározását kiváltó főokot. Hiszen SÓTÉR maga is hajlik efelé a fölfogás felé.

Szerinte a centralistákat, s így Eötvöst is váratlanul éri 1848 márciusa, — szerintünk: lehet, hogy készületlenül, de semmiesetre sem váratlanul. Hiszen egész Európa úgyszólván 1830 óta a forradalmi várakozás vagy a forradalomtól való rettegés állapotában él. Eötvös is. Hiszen éppen SÓTÉR beszél a forradalommal terhes „Falu Jegyzője“-nek írójáról, aki a Dózsa-regényben lényegileg pesszimizmussal szemléli a forradalom erőit, s Telegdi sorsában elképzeli, mi várhat még a magafajta haladó arisztokratára a forradalom vak erőinek viharában. Ugyancsak a regénnyel kapcsolatban állapítja meg SÓTÉR Eötvösről, hogy „fenyegetettnek érzi magát a forradalomtól“. És mégis: „Negyvennyolc szeptemberében azonban mégsem elsősorban a forradalomtól való félelem dönti majd el tetteit“ stb. Láttuk: Eötvös pályája sem csupán 1848 márciusától „alakul“ a „bizonytalanság, az ingadozás jegyében“, hanem már kezdettől fogva nélkülözi a teljes biztonságérzetet. A helyzet úgy áll, hogy Eötvöseket március óta valósággal lenyűgözve tartja a pánikhangulat, hogy naplóikban, levelükben alig beszélnek egyébről, mint hozzátartozóik biztonságáról, menekülésről, vagy a menekülés előkészületeiről. Pulszky beszéli — és SÓTÉR idézi —, hogy Eötvös álnéven 1848 szeptemberében Bécsben jár: arkifejezése el van „változtatva“, hogy alig ismer rá. Csaknem magánkívül van. Megkéri, adjon neki útlevelet. Pulszkynek arra a kérdésére, miért hagyta el Pestet, ezt válaszolja: „Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédeivel, igazi rablóbanda, s erővel elfoglalta az új épületet, Buda és Pest ezek hatalmában van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart, Széchenyi megbolondult“. (Mintha csak Széchenyit magát hallanók.) A pánik szeptember 28-án éri el tetőpontját, a Lambergen végrehajtott népítélettel. (Ezek mind SÓTÉR adatai.) Eötvös, aki annyiszor, annyi változatban idézte a forradalom, az erőszak kísértetét, most szemléltető oktatást kap a forradalom gyakorlatából s elveszti biztonságérzetének utolsó maradékát. Utóleri hőseinek végzete: hogysis mondta SÓTÉR? Azok a bizonyos első, hátráló lépések valóban „a megfutamodás lépteivé gyorsulnak“. A népítélet másnapján Eötvös elhagyja az országot s előbb a reakciós Bécsbe, onnan pedig Münchenbe, a reakció másik középpontjába utazik. Az egész idő alatt semmi,

mégcsak a legkisebb utalás, célzás politikai csalódására, arra, mintha azért utazott volna el, mivel tudta, hogy „a cél, melyhez oly makacsul ragaszkodott: a magyar 'átalakulás' 'összehangolása' a monarchiával — végkép lehetlenné vált“ (SÓTÉR). — De semmi ilyenfajta célzás, semmi utalás Eötvösnek szeptember 25-ikén elmondott országgyűlési beszédében sem, amely SÓTÉR szerint is „még mit sem sejtet a három nap múlva bekövetkezendőkről“. E beszéd Eötvös utolsó nyilvános szereplése s egyik vezető gondolata: a haza megmentése, a magyar nemzet szabadságának fenntartása mindenekelőtt! Semmi okunk kételkedni Eötvös őszinteségében: az az ember, aki csalódott élete nagy politikai koncepciójában, nyilván nem így beszél. Mindössze talán csak egyetlen mondatában él bizonyos fenntartással — SÓTÉR idézi a mondatot — de ez a fenntartás, nem véletlenül, csak a balra forduló forradalomnak szól: „A szabadságot vérrel kell áztatni, de nem az utcákon, hanem a csatamezőn ontott vérrel“.

A végeredményt tekintve, — közös ideológiai alapon, lényegében oda jutottunk el, ahová SÓTÉR. Ellentét csak a megfutamodás előtörténetének értelmezésében, a megfutamodást kiváltó egyik „főok“ exakt megfogalmazásában van közöttünk.

SÓTÉR nagy nyomatékkal emeli ki: Eötvösnek csaknem egész pályája és életműve a felvilágosodáson alapul. Kár, hogy SÓTÉR, a felvilágosodás eszméinek hatásáról beszélve, beéri néhány általános utalással s egyetlen személyi vonatkozáson (Trefort) kívül — alig érinti a magyar felvilágosodás e kevésbé ismert szakaszának forrásvidékét, amelybe Eötvös egész nemzedéke tartozik. Sem most, sem később nem deríti föl viszonyát egyfelől a francia, másfelől a német felvilágosodás s ennek osztrák változatához, a jozefinizmushoz. Az egész úgy hat, mintha Eötvös egyszerűen belenőtt volna a felvilágosodás ideológiájába. Aztán itt van Eötvös nevelőjének, Pruzsinszky Józsefnek szerintünk erősen misztifikált alakja és közvetítő szerepe. Úgy látszik, eddig még senki sem merte megbolygatni a Pruzsinszky nevéhez fűződő, jórészt anekdotikus hagyomány hitelességét. Pedig mintha már megjött volna az ideje annak, hogy különválasszuk benne a legendát a valóságtól. SÓTÉR is megokolatlan kegyelettel bánik e hagyománnyal. Elismeri, hogy ellenőrizhetetlen, de azért mégis valószínűnek tartja s konkrét következtetéseket von le belőle. Néha maga is érzi, hogy ingatag talajon jár. A felvilágosodás eszméiről beszél, amelyeket Pruzsinszky ismertet meg Eötvössel. De mindjárt hozzá is teszi: „Igaz, ezeket az eszméket másoktól is elsajátíthatta volna“. Ezzel szemben nagyon szerencsésnek és meggyőzőnek tartjuk azt a felfedezését, hogy amikor Eötvös megteremtette Tengelyi Jónás alakját, nevelőjének életéből és egyéniségéből is merített.

Minden író fejlődéstörténetében döntő jelentősége van annak a pillanatnak, amikor első ízben lép be az irodalomba. A kutatónak ilyenkor, többek között, a következő kérdésekre kell vagy kellene válaszolnia: honnan jön az író, az elnyomó vagy az elnyomott osztályhoz tartozik-e, kiktől tanult, az

ideológiai tisztánlátásnak milyen fokán teszi meg az első lépést, kihez vagy kikhez csatlakozik, milyen ideológiai, társadalmi vagy politikai szükségletek és célok irányítják? stb. SÓTÉR e kérdések jórészére már eddig is megfelelt, a többiekre most felel, van azonban, amelyekre adósunk marad a válasszal, vagy nem válaszol meggyőző módon.

Mindenekelőtt szeretttük volna, ha valamivel részletesebb, konkrétabb áttekintést kapunk a belépés időpontjának magyar irodalmi életéről, a kor irodalmának mint a reformkornak, az egymással szemben álló régi tendenciák és új erők harcának tükréről. Amilyen helyes rámutatni a magyar romantikával éledő patriotizmusra, mint Kisfaludy, Kölcsey, Berzsenyi — és a fiatal Eötvös egyik ihletforrására, a pesti egyetem haladó szellemű előadásaira, ez semmiképpen sem pótolhatja azt a hiányt, hogy akár csak később, most is hiába várjuk pl. a magyar romantika kérdésének legalább valamelyes fogalmi tisztázását. Enélkül pedig úgy érezzük magunkat, mintha légüres térben járnánk.

Szép és megkapó, amit SÓTÉR a Kazinczy—Kölcsey—Eötvös—Szalay barátságáról mond. Ezzel szemben marxista szempontból éppenséggel nem kielégítő, ha ugyanakkor Eötvös és Bajza ellentétét kizáróan személyi okokra: Bajzaék fölényes, nyegle magatartására vezeti vissza. Holott ha felfedné az ellentét ideológiai gyökerét, látnia kellene, hogy a koraérett, de még csak tizenötéves Eötvös, az osztályaszentese formák, a kötelező tisztelet stb. igézetében, miért csatlakozik az évtizedekkel idősebb Kazinczyhoz, s nem, ahogyan elvárnók, ha valóban fogott volna rajta Pruzsinszky forradalmasító pedagógiája, — a korban hozzá közelebb álló Bajzához. S teszi ezt elsősorban azért, mert visszariad Bajzától, aki nem tisztel sem születést, sem rangot, sem tekintélyt s a Pyrker- és a Lexikon pör idején már rálépett az irodalompolitikai radikalizmus útjára, hogy ezen továbbhaladva elérje a politikai radikalizmusnak egy olyan fokát, ahová Eötvös sohasem fog eljutni.

SÓTÉR nagy jelentőséget tulajdonít annak a hatásnak, amelyet legmeghittebb barátja, Szalay László, a későbbi történetíró tett Eötvös fejlődésére. Joggal. SÓTÉR olyan intenzívnek látja összeműködésüket, hogy ez már a teljes azonosság határát súrolja. Később, több ízben (pl. a Pesti Hírlap-korszakban) megtörténik, hogy Szalayt állítja előtérbe, mintha nem is Eötvös volna a könyv hőse. Úgy látszik, valóban Szalay vezeti be Eötvöst az irodalomba s ő ismerteti meg a francia írókkal. SÓTÉR Eötvös stílusának alakulásában is felismeri a hatását: „A fiatal Eötvös a francia romantika stílusán nevelkedett... Később azonban az értekező Szalay körmondatos, bonyolult . . . modorához igazítja stílusát.“ Nem tudom, hogyan egyeztethető össze az első állítás azzal a másodikkal, amely szerint „A német anyanyelvű Eötvöst (nyilván ugyanarról az E.-ről van szó!) az eszmények közössége közelíti a németes műveltségű Kazinczyhoz“, — hogyan értelmezendő a második állítás, amikor tudjuk, hogy

Sőtérnek egy állandóan visszatérő tétele szerint a körmondat a Kazinczy—Kölcsey-hagyaték egy része?

Sok mindent elemez ki SÖTÉR a fiatal Eötvös aforizmáiból, amelyek a Szemere-féle Muzáriónnak 1833-i kötetében jelentek meg. De mintha kissé túlbecsülné őket. Lényegében Eötvös olvasmányait, mások gondolatait reprodukálják. De mégis tanulságosak, mert Eötvös útkeresését, ideológiai tanácsatlanságát, viaskodását a német idealizmus filozófiájával és — amit már Szalay is észrevett — Spinozával tükrözik. Ezért SÖTÉR jól tette, hogy „felfedezte“ őket s bennök Eötvös több későbbi gondolatának csíráját. Persze, amikor azt hiszi, hogy Eötvös egyhelyütt — „kifejlés“-ről beszélve — felismerte a fejlődés törvényét, ott valójában csak spinozizmusról van szó (27. l.).

Talán éppen a Karthausi korszakára gondol Eötvös, amikor évek múlva egyik fiához írt levelében bevallja, hogy „egyszer erővel német filozófus akart lenni“ s Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányozta, míg végre „azon meggyőződésre érkeztem, hogy minden filozófia haszontalanság...“ Nem értem, hogyan lehet ezt a filozófiaellenes kifakadást, amelyet egy boszszús, pesszimista hangulat sugallt, filozófiai közömbösségre magyarázni s ebből Eötvös filozófiai alapjainak elégtelenségére következtetni? S mintha ez lett volna az oka annak, hogy egyházpolitikája kudarcba fulladt! Abban igaza van SÖTÉRnek, hogy Eötvös idealista volt, s ez Eötvös elégtelensége. Ez, nem pedig filozófiai közömbössége akadályozta meg abban, hogy a feuerbach-i materializmus alapjára helyezkedjék s a haladás, Gottfried Keller, a forradalmi orosz demokraták útját válassza. Hiszen Eötvös egész élete és életműve, Kant- és Fichte-tanulmányai, átmeneti spinozizmusa, érdeklődése Hegel és a saint-simonizmus iránt (sőt SÖTÉR könyve is) rácafolnak a filozófiai közömbösség vádjára. SÖTÉR megfélemedezik arról, hogy Gottfried Keller rossz példa, mert ő csak „felemás“ materialista volt, s hogy az orosz forradalmi demokraták materializmusának kibontakozását olyan történeti és társadalmi tényezők tették lehetővé, amilyenekről Magyarországon még szó sem lehetett.

A baráti közösség harmadik tagja egy korán meghalt németül író arisztokrata, Palochay Tivadar báró.

Elismerjük, hogy a fiatal Eötvös hiánytalanul osztozott vagy osztozhatott Palochay „patétikus világmegvetésében“, hogy a „Palochay-költemények tükrözte hangulat és lelkiállapot“ a fiatal Eötvösre is jellemző, hogy még témáik is azonosak, hogy „egymást ösztönözhatték, egymást kölcsönösen visszhangozták műveikben“. De amikor mindezt fenntartás nélkül elismerjük, megokolatlannak tartjuk Palochay alakjának misztifikálását s költeményeinek túlbecsülését. Mint költő, a jellegzetes műkedvelő hatását teszi ránk, aki — meg kell adni: életkorához képest valóban virtuóz módon — éli bele magát kedves német költőinek modorába. Nyilván ezt csodálhatta benne Szalay és Eötvös. Költészete csupa visszhang. Az egyes verseket olvasva, rádöbbenünk: ez Heine, ez Lenau, ez Uhland, ez Schiller modora, de persze az eredetiek

konkrét személyi, érzelmi valóságtartalma nélkül. Az utánzás sokszor egyenesen plágiumjellegű. Van verse, nem is egy, amely valóságos Heine-paródia:

DIE ALTEN BEKANNTEN

*Ich wandle unter den Blumen,
Die sprechen vielerlei,
Sie flüstern und kosen und singen
In süßner Melodei.*

*Es sind lauter Bekannte,
Die mich in früherer Zeit
Gar oft mit ihren Düften
Und bunter Zier erfreut.*

*Sie scheinen mich gar nicht zu kennen,
Und schauen verwundert mich an:
Was will denn mit seinen Tränen
Der arme blasse Mann?*

Ez csak egy példa, de így megy ez az egész köteten végig.

Nyilván az ilyen versekre gondol SÓTÉR, amikor azt írja, hogy „Palocsay szerencsésen megőrzi . . . a Heine-i líra könnyed, egyszerű, behízelt dalszerűségét“. Valóban, de Heine reális nyelve, lírai varázsa nélkül. Főként Lenau tartja igézetében Palochayt, aki a legnagyobb osztrák lírikus első magyar követői és *legszolgaibb* utánzói közé tartozik. Megírja többek között Lenau egyik versének párdarabját (Frühlingstod) s egyszerűen átírja, nem: eltulajdonítja egyik közismert nádi-dalát (Der Sonnenstrahl). Mihelyt magára marad, úgy vergődik, mint a szárazra került hal, mesterkéltséggel, dallamtalan és érdektelen, még a nyelvtan ellen is vét. Mindössze egy-két szonettjében — ahol a szigorú forma gátat vet áradásának — bizonyul valamelyest önállósnak. — Mégis, részletesebben kellett vele foglalkoznom, mert SÓTÉR egy Palochay-korszakot iktat be Eötvös fejlődéstörténetébe, mert Palochaynak egyik Schiller-utánzatában (Der Jüngling) látja mintegy preformálva a Karthausi „érzelmi vonalát“ s végül: mert nem szeretnők, hogy legalább a részleteiben valószínű Pruzsinszky-legenda után egy újabb, de ezúttal — ha lehet — jóval valószínűtlenebb legenda terhelje az Eötvös-irodalmat. Fontosaknak és reálisaknak tartom ezzel szemben Sótér utalásait a két barát közös ideológiai és érzelmi forrásvidékére, vagy ami ezzel egyet jelent: osztályproblematikájuk azonosságára. Ehhez még hozzátenném: ahogyan Szalay a francia romantikára, így figyelmeztethette Palochay Eötvöst kora német költészetére. Azonkívül idekiváncozik még egy kérdés, amely érdekes fényt vet mind a fiatal Palochaynak anakronisztikus, maradi, mind a fiatal Eötvösnek nemzeti-haladó magatartására. Jellemző, hogy a magyar irodalom- és nyelvművelés forradalmi kor-

szakában, a megújuló patriotizmus évtizedeiben, amikor a német származású polgári írók legtöbbször (Toldy-típus), a fejlődés törvényszerűségét követve, magyarra cseréli anyanyelvét, az arisztokrata Palochay német, német anyanyelvű barátja pedig magyar verseket ír. Ha valahol, talán ezen a ponton kellene hangsúlyozni Pruzsinszky szerepét. Főleg, ha arra gondolunk, hogy az Eötvös szűkebb vagy tágabb baráti köréhez tartozó írók (Szalay, Trefort, Pulszky) magánlevelezésükben úgyszólván mindvégig ragaszkodnak a német nyelvhez. S abban, hogy Kölcsény magyarra fordítja Palochay „Jüngling“-jét, majdnem hajlandók volnánk a Kazinczy—Pyrker-eset megismétlődését látni. De SÖTÉR magyarázata eloszlat minden homályt. Különös ellentmondásnak tetszik, persze, hogy Eötvös 1831-ben, egy Kazinczyhoz írt levelében bevallja: anyanyelve német, viszont huszonhárom évvel később mentegetődzve írja Charles Montalembertnek, hogy németül válaszol levelére s hozzáteszi: ebben ugyan nagyobb gyakorlata van (mint a franciában), de ez szintén idegen nyelv az ő számára. (Ez a Balogh Józseftől 1939-ben közölt levél nyilván elkerülte SÖTÉR figyelmét)...

SÖTÉR könyvének legszebb fejezetei azok, ahol műalkotást elemez. Elemző módszeréből Eötvös lírájánál ad első ízben példát: mindenesetre több megértéssel és nagyobb ideológiai elmélyedéssel foglalkozik vele, mint bárki előtte. Itt csak egy-két esetben nem hallgathatom el kételyemet. Nem látom be pl., miért kellett Eötvösnek a Búcsú „nemes“, „kimért“ hangját pontosan a francia romantikából kölcsönöznie? Amikor éppen a Búcsú első valóban eredeti, hangjában, terminológiájában új s egyúttal egyik legszemélyibb költeménye. Hiszen még azt a régi világirodalmi motívumot is, hogy az ég egy kincset ad minden hazának, amely valószínűleg Börne közvetítésével került hozzá, teljesen személyivé s magyarrá tudta tenni benne.

SÖTÉR hívja fel első ízben a figyelmet azokra a töredékekre, amelyekben Eötvös a „bányász alakját és sorsát idézi elének“. Ha alaposan kitágítjuk a proletár fogalomkörét, csakugyan ez volna az első eset, hogy — SÖTÉR szerint — magyar költő proletárt énekel meg. De azt hiszem, realisabb úgy értelmezni a verset, hogy Eötvöst elsősorban nem a proletársors, hanem *egy* érzelmes bányász sorsa érdekelte, aki egymagában dolgozik a bányában s hegytetőn álló házára, kertjére, családjára gondol, ahol „a pusztá ére helyett szerelmet lelhet“. A két világ romantikusan kiélezhető ellentéte, a bányában pusztult férj, a férjét hazaváró asszony, — csupa olyan motívum, amely megkapta a fiatal Eötvös érzelmes-humanista szívét. Ennél aligha mehetünk tovább, s proletársorsot, „haladó társadalmi tendenciát“ nem igen fedezhetünk fel a töredékekben . . . (Hogy pedig mit jelent a bánya mélyén *ilyen* tendenciával járni, azt legjobban Petőfinek „Bányában“ c. költeményéből látni.)

Kár, hogy SÖTÉRnek — forrásanyag híján — alig van mondanivalója Eötvös rövid bécsi tartózkodásáról vagy külföldi utazásáról. Ma csak sejtjük,

mit jelenthetett Eötvösnek Anglia, Németország, s mindenekelőtt Párizs, amely ezidétt újra a forradalom s a forradalmasító eszmék, a feltörekvő forradalmi proletariátus fővárosa lett, mit jelenthetett találkozása pl. Victor Hugóval, — minden bizonnyal többet, mint amennyit a róla szóló anekdotikus adatok sejtetnek. Bizonyára azok a tapasztalatok, amelyeket külföldi útján szerzett a kapitalizmus, az osztálytársadalom körül, teszük fogékonnyá szemét a magyar reformmozgalom, a soron levő társadalmi és politikai kérdések iránt. Nem véletlen, hogy hazatérése után írja meg két programmatikus Victor Hugo-tanulmányát.

Az a néhány oldal, amelyen SÖTÉR Eötvösnek V. Hugo-hoz, illetőleg a francia romantikához való viszonyával foglalkozik, könyvének legtermékenyebb részei közé tartozik. S itt kerül szembe az első átfogó távlatú kérdéssel: a romantikával. Hadd állapítsuk meg mindjárt: Egyáltalán nem értünk egyet azzal az eljárásával, ahogyan a fiatal Eötvös (és Szalay) érzelmes, v'lágfájdalmas romantikáját, mint külön személyhez, testhez szabott romantikát kiemeli az átfogó magyar romantikából, s hogy szembeállíthassa vele, lefokozza a fiatal Vörösmarty és Jókai romantikáját. Itt alig van mondata, amellyel ne kellene vitába szállnunk. Az Eötvösök testhez szabott „különromantiká“-ja élethelyzetükből, társadalmi viszonyaikból, eszményeikből szükségkép, szervesen „adódó“, mondja SÖTÉR, — ahogyan a Vörösmartyéké, a Jókaiaké szükségszerűen a magukéból, mondanók mi. Eötvös romantikájának lényeges eleme az eszmény, — az eszményítés azonban teljességgel hiányzik belőle, mondja SÖTÉR. A „Karthausi“-éből is? kérdezzük mi, amelynek — SÖTÉR szerint — valamennyi alakja, helyzete, — egész cselekménye: a romantika módszerét, ábrázolási művészetét mutatja. „Ebből a romantikából hiányzanak az illúziók, az ábrándok“, — a „Karthausi“-ból is?, — „ennek a romantikának éppen az ábrándtalanság, az illúzióvesztés a lényege“. De vajjon lehetséges-e ábrándtalanság és illúzióvesztés ábránd és illúzió nélkül. És a fiatal Eötvös vallása nem illúzió-e? — „Ebben a *világfájdalmas* (az én kiemelésem) romantikában nyoma sincs a valóságtól elfordulásnak, az álmokba temetkezésnek“. Ha csak nem azonosítjuk forradalmi romantikával, — erre talán SÖTÉR sem gondol, — beszélhetünk-e még itt romantikáról? „Ez nem az életundor, a csüggedés, a menekülés romantikája, nem álmokat és illúziókat keres — hanem feladatokat“. És a „Karthausi“ romantikája nem csüggedésbe, menekülésbe torkollik-e?

„Nem Novalis (pontosabban a Novalis-típus T. T. J.) az Eötvösök romantikájának mestere — hanem Victor Hugo“. — Elfogadnók a szembeállítást, ha csak a reakciós Novalis s a haladó Victor Hugo összemérhetetlenségéről volna szó. De SÖTÉR nyilván elsősorban az életundor, a csüggedés, menekülés képzetét társítja a Novalis nevével. Igaz, a politikailag reakciós Novalisban sok a dekadens, beteges vonás, s költészetében gyakran menekül éjtszakába, irracionálisba, ábrándokba. De gyakorlatilag ő sem szakad el a valóságtól,

sem a kapitalizmus előtti feudalizmustól, amelynek apologétája, sem a kapitalista valóságtól, amely ellen harcol. Eszménye visszafelé tekintve a középkor, előre tekintve valamilyen feudális monarchia-féle stb. — Látnivaló, léptenyomon ellentmondásokba ütközünk. Az ellentmondások, a fogalmi bizonytalanságok hínárjából csak egyetlen kivezető út képzelhető: a fogalmak tisztázása, ebben az esetben: a romantika fogalmának meghatározása.

SÓTÉR monográfiájában végre arra a történeti helyre kerül Eötvös „Karthausi“-ja, amely úttörő jelentőségénél fogva megilleti, nem is beszélve arról, hogy ezt a jelentőséget a maga sokfajta személyi, társadalmi és esztétikai vonatkozásában, de ellentmondásaiban csak marxista kutató láthatta meg s értékelheti igazán.

A „Karthausi“ magva egy szerelmi csalódás, egy fiatal arisztokrata érzelmi ideológiai válsága, amelynek kialakulását s lefolyását a júliusi monarchia gazdasági, társadalmi viszonyai, helyesebben: Eötvösnek a kapitalista társadalom körül szerzett friss, de tegyük hozzá — nem éppen mély tapasztalatai — és olvasmányai determinálják: A magánjellegű válság tükre az egész kor s benne Eötvös egész nemzedéke átfogó világnézeti válságának. SÓTÉR fogalmazásában: „A Karthausi . . . a világfájdalom regénye, — de ez a világfájdalom nem holmi 'kóros', 'privát' érzés, hanem a kapitalista világ szülte kétségbeesés, csalódás, émely és felháborodás vegyülete.“ Ez az alapvető tézis, amelynek gondos és szellemes kifejtésénél SÓTÉR hatalmas bizonyító anyagra támaszkodik. Együttal az eddigi Karthausi-kutatás bírálatát adja.

A regény előzményeivel és „létrejöttének“ ideológiai és irodalmi körülményeivel foglalkozva, magáévá teszi azt a felfogást, amely itt is nagy jelentőséget tulajdonít Palochaynak, főleg pedig a már említett „Jüngling“ című költeményének. „A Palocsay-kifejezte válságérzés azonos a Gusztávéval . . . Palocsay verse jellemzően mutatja meg a nemzedék „világfájdalmának ábrázatát“. (S ezen kívül még hány száz egykorú vers? — kérdezzük mi.) „A Karthausi érzelmi vonala csaknem egyezik is a költeményével.“ Ennyi az egész? kérdezzük mi. — De hadd feleljen kérdésünkre SÓTÉR maga: „De Eötvös elmélyíti e válság rajzát azzal, hogy túllépve az érzelmi általánosságokon, feltárja történelmi-társadalmi gyökereit.“ S ez a döntő, nem pedig Palochay vérszegény, gyermeteg, általános, helyenként nyegle válságérzése, amelyet világok választanak el Gusztávnak jóval konkrétabb válságérzésétől.

Tudjuk, hogy a pozitivistá vagy szellemtörténeti „Karthausi“-kutatás idővel valósággal sportszerűen űzött forráskutatássá alakult át. Végül alig volt érzelmes, világfájdalmas francia regény, amely ne szolgált volna Eötvösnek forrásul vagy mintául, a „Karthausi“-nak olyan neve, helyzete, motívuma, amelynek ne mutatták volna ki idegen eredetét, alakja, amelynek ne derítették volna ki idegen alakmását. Mi nem tagadjuk az eszmék, példaszzerű művek

ösztönző, felszabadító és nagykorúsító hatását. De ilyen hatásról csak abban az esetben s ott beszélhetünk, ahol a hatást átadó s a hatást elfogadó fél az ideológiai rokonság viszonyában áll egymással. SÓTÉR álláspontja lényegében helyes: a Karthausit csupán a kor érzelmes irodalmának mégolyerős hatásából megmagyarázni lehetetlen. De a helyett, hogy kritikailag foglalna állást az eddigi hatáskutatásnak dialektika-ellenes, elvont, gépies módszerével szemben, pozitív módon értékeli e kutatás eredményeit. Aztán: bajosan képzelhető, hogy Eötvös csakugyan elolvasott volna minden könyvet, amelyet a nyakába varrnak, s ha el is olvasott közülük néhányat, nyilván nem azért tette, mert „vajmi csekély élettapasztalat birtokában kezdett regényébe s a hiányzó élményeket könyvélményekkel kellett pótolnia“ (SÓTÉR). Nem sokkal realisabb azt mondani, hogy Eötvös azért olvasta pl. a „Nouvelle Heloïse“-t vagy a „Werther“-t vagy e régénytípusnak egyik-másik, keze ügyébe eső, divatos lezármazottját, mert kielégítették akkori érzelmi szükségleteit s, hogy olvasás közben alakult ki benne a „Karthausi“ koncepciója? S ahelyett, hogy egyes motívumok, nevek, alakok eredetijét nyomoznók, inkább rá kellene mutatni arra, hogy éppen ezek a regények irányították vagy irányíthatták Eötvös figyelmét „kora legidősebb kérdésére“ a „kapitalista társadalom valóságára“, a proletariátusra, pauperizmusra. Hogy ezzel a kérdéssel, amely SÓTÉRnek föltétlenül helyes megállapítása szerint Eötvöst „tulajdon hazájának jövője miatt érdekl“ (vagy érdekelheti), nem francia, hanem magyar környezetben, „a fejletlen magyar állapotok között foglalkozni“ nagyon is irreális vállalkozás lett volna, ezt is jól látja SÓTÉR. Azt viszont még senki sem vette észre, hogy Eötvös a kapitalizmus ellentmondásaival, a proletárosztállyal éppen olyan tanácstalanul és tehetetlenül áll szemben, mint állítólagos forrásai, s hogy akárcsak ők, a kapitalizmusnak mindössze kinövéseit, embertelenségét látja, viszont jóformán semmit ekkor még haladó jellegéből.

Azok között az ideológiák között, amelyeknek Eötvösre tett hatása legalább is valószínűsíthető, SÓTÉR, úgylátszik, legfontosabbnak a saint-simonizmust tartja. Pár évvel ezelőtt a saint-simonizmus magyar visszhangjáról írva, sikerült kimutatnom, hogy 1840 előtt a „tan“-ból magából mindössze néhány gondolat, vezető tétel, műszó szivárgott irodalmunkba, ez sem az „összövegek“-ből, hanem főként folyóirat- és újságcikkek, kivonatok, költők közvetítésével. Akkori ideiglenes eredményeimet, amelyeket ma már új anyaggal egészíthetnék ki, a következő megjegyzéssel zártam le: „egy-két szólam, jelző, kép, látomás, humanizmusra és szocializmusra való hivatkozás még nem tesz senkit sem saint-simonistává, éppoly kevésbé, mint az a tény, hogy valaki az elnyomott osztályok védelmezője. Az se tévesszen meg senkit, hogy Eötvösnél, vagy Kossuthnál, vagy Szalay Lászlónál elszigetelt saint-simonista nyomokra találunk. A lényeg, nem egy-két véletlen megfelelés, hanem az ember és író magatartása . . .“ Ehhez — legalább Eötvösre vonatkozólag — alig van hozzátenni, legfeljebb kiegészíteni valóm. Hiszen SÓTÉR

adatai is bizonyítják, hogy Eötvös és centralista barátai érdemben csak 1840 után foglalkoznak a szocialista-utópista tanokkal, s csak fölteszi, de nem bizonyítja, hogy Eötvös jóval később — az „Uralkodó Eszmék“-ben idézett utópisták közül „néhányat már a Karthausi megírása idején ismert“. SÓTÉR-rel együtt mindössze annyit tarthatunk kétségtelennek, hogy „Eötvöst és barátait a reformmozgalmak idején megérintette egy s más a korai francia szocialisták tanaiból“. Aki azonban csak egy-két pillantást vet pl. a reformnemzedék egyik bálványának, a kispolgári jakobinus Börnének „Párizsi levelei“-be vagy egy másik, jelentékenyebb bálványának, Heinének, párizsi helyzetjelentéseibe, vagy a nemzedék ideológusainak mindennapi kötelező olvasmányába, az „Augsburger Allgemeine Zeitung“-ba, az már nem tarthatja olyan kétségtelennek, hogy a „Karthausi“ bírálata a júliusi monarchia társadalmáról, de különösen a proletárság helyzetéről: pontosan a szocialista tanítások hatásáról tanúskodik. Vagy (határozottabb, feltétlenül pozitív fogalmazásban): hogy e bírálat s általában a „Karthausi“ társadalomszemlélete . . . csak a Marx és Engels előtti, idealista, sőt misztikus jellegű szocialista tanok hatásából érthető meg. S aligha e tanítások kispolgári - konzervatív (?) jellege, hanem Eötvös fogyatékos ismeretei tehetnek arról, hogy „Armand alakjában . . . a proletárságot annyira hibásan ábrázolja“. (Nem tudom megokolt-e, éppen a nagyvonalú korai francia szocialisták tanaira, amelyek tudvalevőleg a tudományos kommunizmus forrásai közé tartoznak, rásütni a kispolgári konzervatív magatartás bélyegét? SÓTÉR aziránt is kétségben hagy, kik azok a korai szocialista írók, akik nem vették tudomásul az osztályharcot? Saint-Simon és Fourier aligha tartozik közéjük. Jóval előbb igen helyesen a Saint-Simon és Fourier művét folytató kispolgári szocialistákról állította Sótér ugyanezt. Ebben az összefüggésben Sismondira is hivatkozik, de még tőle sem idegen az osztályharc gondolata!)

A saint-simonizmus magyar visszhangjával foglalkozó kis tanulmányomban úgy láttam, hogy a saint-simonizmus idővel nálunk is, külföldön is beletorkollik Lammenais „keresztény“ szocializmusába, amely nálunk is elég korán talál hívőkre. Felhívtam a figyelmet arra, hogy Lammenais népszerűségéhez nagy mértékben hozzá járult Börne, amikor ragyogó fordításával úgyszólván közkeletűvé tette Lammenais legjobb művét, a „Paroles d'un croyant“-t, s óvatosan rámutattam Eötvösre, mint aki egy-két ponton érintkezik Lammenais-sal. SÓTÉR főleg a „Karthausi“ misztikus, vallásos mozzanataiban és Gusztáv kiutat kereső utolsó fohászában (mi inkább optimista látomást mondanánk) konkretizálja a hatását. Ezúttal rámutatnánk arra, hogy amikor Gusztáv kétely és remény között vergődve, felidézi az ígért földjét, amelyet nem érhetett el, Józsuá alakját, amelyet „az ő nemzedéke ruházott fel fegyverrel“, s Józsuával együtt a jobb, boldogabb kort, — mindezzel eszmeileg, terminológiailag is valóban pontosan összevág Lammenaisnek prófécija egy minden embert, minden nemzetet, testvérként a megbékülés, a szabadság, egyenlőség,

testvériség jegyében álló korszak eljövételéről — egy lényeges vonás: a Lamme-nais jellegzetes krisztológiája nélkül.

S ha már SÓTÉR egyik központi kérdésénél, a hatások kérdésénél tartunk, amelytől nem tud szabadulni, mért kell mellőzni két olyan emberi, eszmei és irodalmi hatást, amelyet nem úgy kell kikövetkeztetni a „Karthausi“-ból, hiszen Eötvös maga konkretizálja a két hatást, amely marxista értelemben is annak minősíthető? Byronra és Goethére gondolok.

A „Karthausi“ időpontjában az európai Byron-kultusz még nem haladta túl delelőpontját, magyar kisugárzása pedig éppen most mutatkozik meg elsőízben. Igaz, hogy Byron világfájdalma, romantikája, humanizmusa, feudalizmus- és kapitalizmus-ellenessége, szabadságszeretete, együttérzése a legnyomorultabb néposztállyal, a proletariátussal, nem elméleti passzív, hanem lázadó, sőt forradalmi jellegű (l. a ludditák érdekében elmondott beszédét!), de éppen ez a jellege gyakorol olyan igéző hatást Eötvös egész nemzedékére. Abban pedig egyenesen példát mutathatott neki, hogyan töri át egy arisztokrata író a maga osztálya, sőt az egész osztálytársadalom korlátait. Az sem véletlen, hogy Eötvös pontosan akkor idézi, amikor élesen szembeállítja Velence, Róma, Itália egykori nagyságát, dicsőségét e nagyság és dicsőség romjaival. Most csak egyszer idézi (a Dózsa-regényben, a „Nővérek“-ben újra idézni fogja!), de az összefüggés, amelyben az idézet megjelenik, megmutatja, milyen szükségletét elégíti ki: Eötvös nem mintát, motívumot, regénysablont vár tőle, hanem perdöntő tanúságot, amellyel — a multba visszatekintve — igazolni tudja a maga hanyatlás-elméletét és pesszimista történet szemléletét, de ugyanakkor segítségére van abban, hogy tanácstalan-ságából kiutat találjon. Egy másik példaképe, akit élete végéig követni fog: Goethe. Erre még visszatérünk.

Elfogadjuk SÓTÉRnek azt a megállapítását, hogy a „Karthausi“ éppen „amiatt emelkedik a szentimentális, privát-módon 'világfájdalmas' regények átlaga fölé, mivel „s csalódás, a kiábrándultság gyökereit nem csupán a személyes sorsban, hanem a társadalmi valóságban is megmutatni igyekezik“. Elfogadjuk mindazt, amit SÓTÉR a „Karthausi“-nak „mint írói alkotásnak“ úttörő, kezdeményező jelentőségéről megállapít, hogy Eötvös „itt úgyszólván előzmények nélkül áll a magyar irodalomban“. Csak azt szeretnők tudni, hogyan értelmezzük ezt az „előzménynélküliség“-et? Ha szemelőtt tartjuk a „Karthausi“ minőségi fölényét, európai hátterét és távlatait, mellőzhetőnek véli-e s kiiktathatja-e SÓTÉR a magyar próza, az érzelmes lélekelemzés és társadalmi rajz haladó hagyományainak sorából Kármán „Fanni“-ját, Kazinczy „Bácsmegyei“-ét, amelyet két magyar nemzedék olvasott könnyek között, nem beszélve „Alphonse levelei“-ről, amelyet Eötvös legjobb barátja, Szalay László írt, vagy Bajza „Ottília“-járól? Mert ezeknek a műveknek minden lélektani, társadalmi tapasztalatlanságuk, elégtelenségük, távlatnélküliségük ellenére is van egy történeti érdeme: magyar társadalmat rajzolnak s termino-

lógiailag, Goethe „Werther“-ének két közelkorú (1823, 1827), végre nyomtatásban is megjelent fordításával együtt, Eötvös előkészítői s ezen a réven mindenestre a „Karthausi“ előzményei közé tartoznak. S ezt lehetetlen tudomásul nem venni ott, ahol a hatáskutatás a legjelentéktelenebb s legismeretlenebb francia regényt is számontartja, ha akárcsak egy szemernyi rokonságot vél felfedezni közte és a „Karthausi“ között.

Kissé meglepő, hogy SÓTÉR, akinek egyébként olyan finom érzéke van a költői alkotás formai-művészi szépségei iránt, aki elsőnek tárta fel a „Karthausi“ koncepciójának társadalmi-ideológiai alapját, aki éppen olyan jól tudja, mint mi, hogy a terminológiának, a stílusnak is megvannak a maga társadalmi-ideológiai gyökerei, éppen csakhogy érinti a „Karthausi“ stílusproblémáit... Konkrét elemzés helyett jóformán csak impresszionista benyomásait rögzíti. De van egy termékeny gondolata, amelynek konkrétabb kifejtése minden bizonnyal utat nyithatott volna az Eötvösi stílus mélyebb megértéséhez: a körmondat mint e stílus egyik főeleme, amely kicsinyben valóban Eötvös egész világának tükre. A körmondat SÓTÉR szerint bizonyos mértékben a Kölcsey- egy későbbi fogalmazása szerint — a Kazinczy-Kölcsey-hagyaték egyik eleme. Nyilván ugyanerre gondol, amikor azt mondja: Eötvös körmondatainak „megfinomodott, helyenként ironikus árnyalatú, de igen gyakran nehézkes formáiban“ a „megyei, a nemesi stílus egyik fontos eleme él tovább“. Viszont nem tudom, hogyan egyeztethető össze ez a tény SÓTÉRnek egy korábbi megállapításával: Eötvös, aki fiatal korában „a francia romantika stílusán nevelkedett, könnyedén, szellemesen, egyszerűen ír“, később azonban értekező stílusát Szalay körmondatos, bonyolult, helyenként nehézkes modorához igazítja. Vagy talán két körmondat-formája volt: egy értekező és egy szépirodalmi? Ezzel szemben a körmondat európai története azt mutatja, hogy annyi változata van, ahány nemzet, s ezen belül korstílus, személyiség. Csak egy nem változott a hosszú századok alatt: a klasszikus őstípus a maga arányos, architektónikus szerkezetével, úgy amint az iskola, a klasszikus auktorok olvasása, utánzása, a klasszikus retorika elmélete és gyakorlata rögzítette. Ez a típus minden társadalmat kiszolgált, egyházi és világi szónokot, forradalmárt és ellenforradalmárt egyaránt. Ez él tovább Pázmányban, a Kazinczy — Kölcsey-hagyományban, a nemesi megyei stílusban, ez kap egyéni szint a „Karthausi“-ban, amelynek körmondatairól SÓTÉR azt mondja, — hogy Eötvös későbbi műveihez képest „még erőteljes lírai hév telíti“ őket.

A körmondat Eötvös stílusának egyik eleme, de nem meríti ki e stílus lehetőségeit. Az elmélkedő, filozófáló, értekező Eötvösnek a körmondat valóban egyik jellegzetes, de az írónak nem ez az egyetlen mondatformája. Amikor az érzelem, a szenvedély közvetlen valóságát fejezi ki, amikor eseményt ábrázol, megtalálja az utat az élő, beszélt nyelvhez: rövid mondatos stílusra cseréli a „körmondatosságot“. Így van ez a „Karthausi“-ban, így lesz ez a „Falu Jegyzője“-ben, a Dózsa-regényben; sőt a „Nővérek“-ben is. A körmon-

datosság pedig nyilván csak akkor válik a közvetlen, a „realista előadásmód korlátjává“ — hogy továbbfűzzem SÖTÉRnek egy másik gondolatát, ha Eötvös nem a valóságot ábrázolja, hanem csupán a valóságot értelmező gondolatait, reflexióit.

De a „Karthausi“ „körmondatosság“-ának is van egy olyan terminológiai történeti jelentősége, amelyről kár volna megfeledkezni. Csak meg kell nézni Eötvös filozófáló kortársainak mondvacsinált vagy anakronisztikus magyar prózáját, pl. Kant-fordításait, hogy belássuk: a „Karthausi“ pótolja jó-sokáig a hiányzó élő, filozófiai műnyelvet. Ilyen behatóan, ilyen sokat, ilyen ma is élvezhető nyelven, magyar könyvben, a Karthausi időpontjáig még nem filozofáltak. (Ez a filozófáló szenvedély mindenesetre, már magában véve is, ellentmond a „filozófiai közömbösség“ vádjának!)

SÖTÉR egyik tétele szerint Eötvös ugyan „a nép ügyének szolgálatát tekinti a költő legjobb feladatának, de a népet magát inkább csak felülről látta“. De azért azt hiszem, SÖTÉR egyetért velem abban, ha Eötvöst a XIX. század egyik legnagyobb magyar népnevelőjének nevezem, akinek — SÖTÉR-idézte — vezetőgondolata: a szellemi sötétségből kiemelni a népet, hogy valóban élvezhesse majd a szabadság gyümölcseit. De talán ahhoz is jogunk van, hogy a magyar szellemi élet egyik legnagyobb humanistájának nevezzük, noha SÖTÉR inkább csak érzelmes filantropiáját, „emberbarátiságá“-t, használni akarását emlegeti, aminek persze a humanizmussal közös ideológiai alapja van: a felvilágosodás. Hozzáteszem, hogy a felvilágosodott humanizmus eszméinek egyik legátfogóbb emberi-nemzeti megtestesülését és művészi megnyilatkozását Goethében, illetőleg Goethe életművében látom.

Már most: Goethe magyar recepciója körül végzett kutatásaim arról győztek meg, hogy alig van magyar író, költő, gondolkodó, aki Goethét és életművét olyan mélyen, átfogóan ismerné, mint Eötvös. Goethe jelenléte életének minden korszakában megállapítható. Iránymutató eszménye a humanista magatartásban. Példaszerűségének hatása nem szorítkozik egy korszakra, mint pl. a Byroné. Az első s az utolsó nagy világirodalmi név, amelyet említ: Goethe. Első nagyobb műve a „Götz von Berlichingen“ fordítása (SÖTÉR nem szól róla). Amikor Eötvös híres Petőfi-bírálatában felsorolja a nagy példákat: Uhland költeményei, Lessing Emilia Galottija mellett ott vannak a Wilhelm Meister, Werther, Faust, Goethe költeményei. Amikor 1848 februárjában egy Kossuth-ellenes akció során arra kéri Széchenyit, győzze le támadó ingerültségét, Goethe példájára hivatkozik: „Legyen valóságos Goethe . . ., tisztán az objektivitás embere“. Számos gondolatában ráismerünk a Goethe gondolkozására. Az egyikben, amely a legszebbek közül való, megvédi Goethe erkölcsi és művészi nagyságát egy angol kritikusanak támadásával szemben. Karlsbadban az ő kezdeményezésére jelölik meg emléktáblával Goethe egykori lakóházát. Ez adatok és tények, amelyeknek egyrésze a SÖTÉR könyvében is előkerül, s amelyeknek számát még szaporíthatnók, megokolttá teszik, hogy

Goethe is helyet kapjon az Eötvös világnézetét, izlését formáló erők között. SÖTÉR talán csak kétszer rögzíti Goethe hatását, de akkor is a régi hatáskutatás szellemében értelmezi. Amikor Gusztáv visszariad az öngyilkosságtól, — ez a „Faust“ hasonló jelenetére emlékezteti; Eötvös lélekelemző módszerében a „Wahlverwandschaften“ hatását látja. (Erre Péterfy Jenő figyelmeztethette.) Pedig legalább egyszer alkalma nyílt volna arra is, hogy megmutassa: miben áll Goethének helyzetet, problémát megvilágító szerepe. A „Karthausi“-nak arra a helyére gondolok, ahol Gusztáv a világ bölceiről, a nagy eszme halhatatlanságáról elmélkedve, ellenképpül Goethe „Faust“-ját idézi, „hol nemünk egyik leghatalmasabbja önszenvedéseit letéve néz egyet azon szerencsétlenek közül, kiket a tudásvágy megragadott, kik merészen kinyújtva kezüket az ismeretfa tiltott gyümölcse után . . . azon kis örömet is elveszték, mi még a földön számukra megmaradt . . .“ Ami ezután következik, az a „Faust I.“ első önálló magyar interpretációja, mindenekelőtt Faust nagy monológjának visszhangja — a „Karthausi“ nyelvére átültetve, a „Karthausi“ távlatához szabva.

SÖTÉR könyvének második része Eötvös politika-publicisztikai működésével foglalkozik, amelyet mint a centralista munkaközösség s a „Pesti Hirlap“ dolgozótársa fejtett ki. Eötvös hazatérése óta közelebb került a magyar társadalmi valósághoz, anélkül, hogy lemondott volna európai távlatairól. SÖTÉR nagy gonddal rajzolja meg azt az izgalmas légkört, amelyben Eötvös politikai pályája indul. Egyre határozottabban bontakoznak ki végleges politikai programjának körvonalai, anélkül, hogy meg tudná szerezni a teljes ideológiai biztonságérzetet. S végül: SÖTÉR megmutatja, hogyan válik e program Eötvös második regényének, a „Falu Jegyzőjé“-nek ideológiai bázisává. (Nagyon figyelemreméltónak tartom SÖTÉRnek azt az észrevételét, hogy ebben a korszakban alakul ki a regény sajátos polemikus előadásmódja, hogy itt, a „Pesti Hirlap“ hasábjain, a konzervatívokkal, a „Budapesti Híradó“-val, a Dessewffy Emillel vívott harcokban születik meg metszően gúnyos, kíméletlen stílusa.)

SÖTÉR, hogy megmutassa, milyen része van a vezető centralistáknak a közös eszmei-politikai program létrejöttében, szóhoz juttatja valamennyiüket, ami azzal a következménnyel jár, hogy Eötvös oldalszámra háttérbe szorul, vagy ideiglenesen teljesen lekerül a színről. SÖTÉR abban a törekvésében, hogy teljesen összehangolja a centralista barátok gondolkozását és elveit, nem egyszer mintha teljesen elmosná a közöttük levő különbségeket s Eötvös egyéni arcát, szellemi önállóságát is elhomályosítaná. Nagyon termékenynek bizonyul viszont az az eljárása, hogy nyomon kíséri Eötvös eszméinek útját első csírájuktól végső kialakulásukig s már most felfedi azokat a szálakat, amelyek a centralista Eötvöstől a szabadságharc utáni Eötvösig vezetnek. Ézzel új világításba helyezi pl. az „Uralkodó Eszmék“ előtörténetét. Viszont: Könnyen perspektiva-tévedések forrásává válhatik s válik is ez eljárás fordítottja,

amikor SÓTÉR az „Eszmék“ nézőpontjából visszatekintve próbálja értelmezni a megítélni Eötvös forradalomelőtti magatartását.

Ezzel újra eljutottunk ahhoz a problémához, amelyet már a bevezetésben is fel kellett vetnünk: Eötvösök forradalomellenességének, általában a forradalomhoz való viszonyuknak a problémájához.

A centralisták programjának magva: az ország demokratikus átalakítása, az „alkotmányos rendszer megváltoztatása“ (Eötvös), lényegében: forradalmi eszmék megvalósítása, reformok, törvényhozás útján — forradalom nélkül. De ugyanakkor nem látják be, hogy programjukat „csak a Béctől való elszakadás árán lehet megvalósítani“. Ennek éppen az ellenkezőjét akarják: aggódón ragaszkodnak az „összbirodalom épségéhez, fennállásához“. Mert „félnek a cári hatalom terjeszkedésétől és a pánszlávizmustól, — valamint attól, hogy a független Magyarország darabokra hullana a nemzetiségek függetlenségi törekvései miatt.“ Tehát: Eötvösök 1848 szeptemberi magatartásának kialakításában (Eötvös megfutamodásában) — SÓTÉR szerint — nem egyedül, sőt nem is elsősorban forradalom-ellenességük játszott közre. — Azt a kérdést, hogy egyéb ok vagy okok mellett milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk e forradalomellenességnek, bírálatunk bevezetésében próbáltuk tisztázni. Ezúttal SÓTÉRnek csak egy másik megállapításával szeretnénk polemizálni.

„Amennyire egyértelmű e csoport forradalomellenessége 1848—49 után“, írja SÓTÉR egyhelyütt, „annyira halaványan, bizonytalanul jelentkezik náluk ez a forradalomellenesség a 48 előtti években“. De ha azt látjuk, hogy a centralisták főtörekvése: megelőzni a forradalmat, forradalom nélkül hajtani végre a polgári átalakulást (amit éppen SÓTÉR nem győz állandóan hangsúlyozni!), mi ez, ha nem határozott forradalomellenesség? LUKÁCS MÓRIC „irtózatos katasztrófáktól“ tart, amelyek a polgári társaság szerkezetének alapjait . . . végromlással fenyegetik“, s ha helyesnek tartja, „olyan módokról gondoskodni, melyek a jelen nyomor enyhítése mellett a fenyegető veszélyt is elháríthassák“, vajjon nem a forradalomtól való félelem beszél-e belőle? „Egy nép forradalmaiban is nagy lehet“, idézi SÓTÉR Eötvösnek az irlandi szegénységről írt tanulmányából, „lehet dicső és hatalmas magában anarchiája közepében, hol mint a beteg, lázának egész dühével néha többet tesz, mint természetes erejétől várni lehete; de boldoggá csak a nyugalom áldásai közt válik“. Azt hiszem ez a mondat mindössze azt bizonyítja, hogy Eötvös egy bizonyos határig nem tagadja meg csodálatát a forradalmi néptől, de ez semmiesetre sem értelmezhető úgy, mintha hajlandó volna akárcsak egy bizonyos határig is elfogadni a forradalmat. S vajjon a Dózsa-regény, amely éppen egy LUKÁCS MÓRICTól jellemzett „irtóztató“ katasztrófát ábrázol, s a nép hangulatának hasonló megértése mellett is csak vak és romboló erőket képes látni a forradalomban, nem jelent-e félreérthetetlen állásfoglalást a forradalommal szemben? S vajjon feltétlen forradalmi megnyilatkozásra lehet-e magyarázni

Eötvösnek azt a meggyőződését, hogy „a nemzetek újjászületésének nehéz processusa nem történhetik egyáltalában minden zaj és rendetlenség nélkül“? Az sem mondható véletlennek, hogy a centralisták ideológiai forrásai között ott találni azt a Guizot-t, aki ellensége a proletariátus osztályharcának, az opportunista Thiers-t, az angol prosperitást dicsőítő Macaulayt, egy sereg kispolgári utopistát, akik között még véletlenül sem akadt forradalmat helyeslő vagy forradalmat pártoló. Chevalier pl. azért „rokonszenves Trefortnak, mivel időközben konzervatívvá lett“. S ha van forradalomellenes álláspont, akkor nyilvánvalóan a TREFORTÉ az, amikor már 1845-ben kijelenti: „tisztában vagyunk magunkkal, hogy Európában a szabadságot jelenleg csak az alkotmányos monarchia biztosíthatja, hogy nem éljük az republikák korát“. Hogy ebben a hitvallásban milyen része van a forradalomtól való félelemnek s milyen a koronás fej iránti loyaltásnak, amelyet SZALAY emleget, ma már nehéz volna eldönteni. Se SÓTÉR maga szolgáltat akaratlanul nyomós érvet a maga tézise ellen, amikor úgy látja, hogy a centralisták félelme a nemzetiiségektől, félreérthetetlenül az uralkodó osztály félelmét tükrözi, — a kizsákmányoltaktól való félelmet . . .

Amilyen fenntartással voltunk kénytelenek fogadni SÓTÉR egyik-másik tézisét és általánosítását, ugyanolyan fenntartás nélkül fogadjuk fejtegetéseit, amelyek úgyszólván születése pillanatától teljes kibontakozásáig követik a „Falu jegyzőjé“-t, hogy aztán korszakos szerepének megfelelően méltassák a befejezett művet: a magyar kritikai realizmusnak ezt az első s mindmáig egyik legjelentősebb alkotását. Valóban úgy van, ahogyan SÓTÉR látja s láttatja velünk: ez a regény szenvedélyes vádirat a magyar feudalizmus s legtartósabb menedéke, a magyar vármegye ellen. De ugyanakkor ezen túlmenően — s itt kezdődik igazán történeti szerepe — a vármegye „kis világá“-nak s benne a magyar feudalizmus egészének „enciklopedikus“ teljességű szatirikus tükre. Marxista kutató számára azonban a legnagyobb tanulság, amit SÓTÉR úgy fogalmaz meg, hogy „Eötvös realizmusa elválaszthatatlan politikai törekvéseinek s egész emberi, írói magatartásának demokratikus vonásaitól“, s amiben mi Eötvös magasabb fokú ideológiai tisztánlátásának s regénye koncepciójának dialektikus megfelelését látjuk.

Amint láttuk: Eötvös az „enciklopedikus teljesség“-et a vármegyére, a megyei apparátusra s a feudalizmusra korlátozza. Ebből a „kisvilág“-ból csak néhány ablakszem nyílik a „nagyvilág“-ba, a „Karthausi“: a nagyváros, a kapitalista polgárság világába. S Eötvös még azt a keveset is, ami ebből a világból látható, a „kisvilág“ nézőpontjából mutatja be. Mindez érthető, ha meggondoljuk, hogy a centralisták programja a vármegye s a feudalizmus „felszámolásá“-t tűzte napirendre. Hogy azonban a régi értelmiséget csak a lázadó, félszeg Tengelyi-típus, az új értelmiséget, amelyre pedig Eötvösök támaszkodni szeretnének, csak a megyei ügyész becsületes, lelkes, de nem kevésbé félszeg alakja képviseli, még csak zavaróbbá, perspektívátlanabbá

teszi az amúgyis sivár és perspektívátlan helyzetképet. Ehhez járul, hogy a szellemi kultúra minden megnyilvánulása és formája ugyancsak ki van rekesztve belőle. Bizonyára nem véletlenül.

Mindezért azonban bőven kárpótol regény tipológiai gazdagsága, amelyhez fogható még nem látott a magyar irodalom. Igaza van SÓTÉRnek: Eötvös reformprogramjának valamennyi tétele megleli a regény egy-egy alakjában a maga támasztékát, igazolását.

Ilja Erenburg írta le nemrég a következő mondatot: „Az én meggyőződésem az, hogy szenvedély nélkül nincs és sohasem volt igazi irodalom.“ A mult század nagy íróira hivatkozik, akik „nem riadtak vissza attól a szenvedélytől, amelyet most irányzatosságnak neveznek“. Nos, ebben a szenvedélyben Eötvös a nagy orosz írók rokona. SÓTÉR is úgy látja, hogy a „Falú Jegyző“-t éppen politikai irányzatossága avatja a magyar kritikai realizmus egyik legjelentősebb alkotásává.

Nyilván ezzel a szenvedélyes pártossággal függ össze, hogy Eötvös típusalkotó módszere alig ösmeri a „statisztikai átlag“-ot; annál inkább a kiélezett, szokatlan helyzeteket „a pozitív vagy negatív“ irányban túlhajtott jellemeket. S itt mindjárt rámutatnék egy ellentmondásra, amely, ha jól látom, elkerülte SÓTÉR figyelmét: a Nyúzó—Macskaházy—Rétyné-típus és egész családja, noha Eötvös minden gyűlölete, ellenérzése az övék, realisabb és hitelesebben hat, mint a Viola-Peti típus és egész családja, noha Eötvös minden szeretete, rokonérzése az övék. Nyilván, mert az utóbbit kevésbé ismeri, mint feudális ellenvilágát. Igaz, hogy a „Karthausi“ óta lényegesen megváltozott, közvetlenebb lett a néphez való viszonya. SÓTÉRnek minden biznnyal igaza van: „A regény leghaladóbb, legmesszebb mutató lapjai azok, amelyeken az író a nép nagy szívét, meleg szeretetét, összetartását, jóságát, becsületét mutatja meg... Eötvös, aki a vármegyét oly könyörtelen, oly ábrándtalan szatírával mutatta be, — a népről igaz, őszinte, egyszerű szeretettel tud szólni.“ De ugyancsak SÓTÉR nem győzi majd hangsúlyozni, hogy Eötvös politikai és művészi programjának nem volt társadalmi bázisa, hogy „politikájában éppúgy, mint regényeiben csupán felülről tudott közeledni“ a néphez, s ő figyelmeztet a falra, amely Eötvöst, még legjobb szándékaiban is, a néptől elválasztotta. Amellett, valljuk be, Viola jellemének és sorsának kialakításában Eötvös szeretetével és szenvedélyes pártosságával együtt érzelmes humanizmusa — és a betyárromantika irodalmi hagyománya is közreműködött.

Azt elismerjük, hogy e betyárromantikának Eötvös adott nálunk első ízben kifejezetten politikai jelleget. Viszont Violának az a vonása, hogy „kezét nem mocskolja be osztályabéli ember vagyónával, vérével: csak a gazdagot, az urat üldözi“, — közös a betyárromantika alakjaival. Ellenpéldának itt van Tengelyi. Csak azért válhatott a regénynek pozitív jegyekkel felruházott jellemévé, nem egyszer Eötvös „szócsövé“-vé, mert az ő esetében az a rokon-

érzés és szenvedélyes pártosság, amellyel Eötvös megalkotta, — jóval, konkrétabb tapasztalattal párosult.

Valami hasonlót látni Tengelyi ellenlábásainak, a vármegye urainak, a feudalizmus kis és nagy képviselőinek esetében, ahol ellenérzés, gyűlölet, sőt megvetés helyettesíti a rokonérzést, de mivel gazdag tapasztalati anyagból vannak gyúrva, — mint típusok egytől-egyig Eötvös realizmusának diadalát jelentik. Ezzel szemben az egész mesterkéltséget, naiv okmány-intrika (az intrikaregények „e csaknem selejtes rekvizituma“, ahogyan SÓTÉR nevezi) éppen megfelelő reális alap híján — teljesen irreálisan hat.

Abban talán igaz van SÓTÉRnek, amikor a cselekmény-indító első lökés mintegy a vegyi „reagens“ szerepét tulajdonítja az okmányintrikának, amelynek „bonyodalmai indítják cselekvésre a regény valamennyi szereplőjét váltják ki belőlük egyfelől a tiszta stb., másfelől a rothadó vonásokat“.

De már az a tétele, amelyhez mindvégig ragaszkodik: hogy „Rétyné intrikája nem csupán mozgatja, hanem egységbe, szilárd szerkezetbe fogja is össze“ a regény cselekményét, erősen vitatható. S vajjon lehet-e a Rétyné és Macskaházy intrikáit „helyenként esetleneknek, naivoknak, elnagyoltan bemutatottaknak“ s egy füst alatt „a bűnügyi cselekményt ezen a helyen (az én kiemelésem) szükségszerűnek és tipikusnak“ érezni? Lehet, talán Balzac, Dumas vagy akár Sue világvárosi regényeiben, de semmiesetre sem Taksony vármegyében, épp oly kevésbé, mint a még csak kapitalizálódó Pesten, nem is beszélve a feudális Kolozsvárról (P. Horváth Lázár). Lehet, hogy a regény ennek az intrikának köszönheti egységes, művészi szerkezetét, viszont veszélyezteteti, sőt egyenesen kérdésessé teszi, ami számunkra ma a leghaladóbb, legbecesebb benne: realizmusát, típusalkotó erejét. Ha van a „Falu Jegyzőjé“-ben, ami egy megdöbbenőbb, rendkívülibb, de egyúttal átfogóbb tipikusság jegyeit viseli magán, az a kis „világ“, a megye ábrázolása, — SÓTÉR joggal nevezi a megyét a regény igazi hőisének — amely éppen átfogó jellege folytán mélyebb összefüggésükben láttatja az egyes tipikus alakokat. Ebben a realizmusában áll Eötvös magyar eredetisége.

Sajnos, SÓTÉR ezúttal sem méltatja kellő figyelmére a magyar társadalmi regény úttörőit. Mindössze kettőt említ közülük, Fáy Andrást és P. Horváth Lázárt, de őket is csak azért, hogy igazolja Eötvös eljárását, aki a magyar társadalmi regény viszonylagos fejletlensége miatt, a magyar kritikai realizmus magasrendű hagyományainak megteremtésénél egyelőre „még kénytelen kevésbé magasrendűekhez“ — azaz a „Bélteky“-házhoz s az „Elbújdosott“-hoz folyamodni. Ha jól látom, SÓTÉR itt az intrikával összefüggő regényelemekre gondol. De éppen ez az, amiért az olvasott és művelt Eötvösnek nem kellett sem Fáyhoz, sem P. Horváth Lázárhoz folyamodnia, tekintve, hogy az angol regényirodalmat éppen olyan jól ismerte, mint Horváth, a franciát, a németet pedig alighanem jobban. Aztán: Fáytól mást is tanulhatott, nem csak „alacsonyabbrendű“ hagyományt: hanem ősalakjában az egész megyei tipológiát,

az egymást leváltó két nemesi nemzedék ellentétét is, tőle és P. Horváthtól ezenkívül a realista elbeszélő terminológiának első alkalmazását a magyar viszonyokra. Ez talán mégsem olyan kevés, hogy teljesen mellőzhető volna. Persze, ebben a vonatkozásban is érvényesül Eötvös művészetének és realizmusának magasabbrendűsége, amelyről SÓTÉR beszél, egy olyan minőségi változás, amely együtt jár Eötvös nagyobb ideológiai tisztánlátásával és progresszív jellegével. S miért feledkeznénk meg Eötvös első emberi és írói mintaképéről, Kölcseyről, Kölcsey bűnügyi novellájáról, a *Vadásztrak*-ról (1837), amelynek egyik rokonszenves, érzékeny alakjában, Andaházi fiatal megyei alügyészben, a költő alighanem önmagát rajzolta („Andaháznak érzékeny és résztvevő lelke azon mély folyam, melynek tükrében az egész borzasztó történet felsugárzik“, írja róla Vörösmarty). Kell-e mondanunk, hogy nem annyira Kölcsey, mint inkább az őt helyettesítő Andaházi preformálta Eötvös fiatal megyei alügyészt, Völgyesyt . . .

Nem tartanók sem méltányosnak, sem történetileg igazságosnak, ha pl. egy Balzac vagy a nagy orosz realisták mértékével mérnök a „Falu Jegyzője“-t. De van a regénynek egy jellegzetessége, amely megkülönbözteti az egykorú európai irodalom legtöbb politikai vagy politizáló regényétől. Mert ezek között a regények között, már akár egy általános liberális vagy forradalmi demokrácia, akár reakciós ideológiák szellemében politizálnak, nincs, amelyiknek léghőköre, alakjainak léte és tudata annyira át volna itatva, nem akármilyen ideológiával, hanem egy konkrét ideológiai-politikai programmal, amelyet egy adott történeti helyzetben egy nemzet szükségletei s e szükségletek kielégítésének vágya, a helyzet gyökeres megváltoztatásának a törekvése sugalltak volna, ahogyan ezt Eötvös „Falu Jegyzője“-ben látni. S ebben áll a regény nagy eredetisége, amelyet azonban másképpen értelmezünk, mint PÉTERFY JENŐ vagy SÓTÉR. Mert ez eredetiség mellett teljesen elhomályosul ilyen vagy amolyan motívumok vagy helyzetek önálló vagy kölcsönzött volta. Erre vonatkozólag azt hiszem, nem lehet közöttünk ellentét. Az pedig már a regény művészi színvonalával függ össze, hogy magyar írók alkotásai közül elsőnek lép be a világirodalomba, mégpedig egyenrangú félként (megjelenése után egy évvel, 1846-ban, már van német fordítása).

SÓTÉRrel együtt én is valószínűnek tartom, hogy (persze a franciák és németek mellett) elsősorban nagy tekintélyénél fogva az angol Disraeli is közreműködött a politikai regény amúgyis népszerű műfajának meghonosításában. Az sem lehetetlen, hogy Eötvös is érdeklődéssel olvasta egyik-másik regényét. De azt a feltevést, hogy közülük éppen a „Conningsby“-t, amelyet Trefort 1845-ben, a „Falu Jegyzője“-nek megjelenése évében ismertetett a Pesti Hírlapban, részes lehetett, akár csak műfajilag, a magyar regény megfogalmazásában, éppenséggel nem látom valószínűsítve. Mindenekelőtt: a TREFORTTÓL kiemelt vonások, amelyek állítólag jellemzőek a „Falu Jegyzője“-re is, nagyon is általánosak s többé-kevésbé jellemzőek a kor legtöbb

liberális szellemű társadalmi regényére. (Mi — Eötvöst tartva szem előtt, — Disraelinek inkább azt a tételét emelnők ki, hogy nagyinak csak akkor mutatkozik az ember, ha a szenvedéy elhatalmasodik rajta.) Aztán: Disraeli társadalompolitikai programjában hitet tesz ugyan a munka szent jogai mellett, de ugyanakkor meg van győződve arról, hogy a társadalmi kérdések megoldhatók a régi állam, a patriarchális társadalmi rend fenntartása mellett, az egyház, a nemes földbirtokosok, bérlők, parasztok békés közreműködésével, a Conningsby-ban: pl. a nagybirtok és gyár érdekegyesítése alapján. Nem, ez a program és Eötvös szenvedélyes rohama a feudalizmus és bástyája, a megye ellen, a gyökeres átalakulást követelő programja — bajosan hozható közös nevezőre.

„A 'Falu Jegyzője'-nek nép-ábrázolásához“, írja SÓTÉR, „indítékot adhattott még B. Auerbach parasztnovellagyűjteménye is, mely szintén 1844-ben jelent meg, s később mintául szolgált Eötvösnek a forradalom után írt parasztnovelláihoz.“ Az állítás első része mindenképen vitatható, a második pedig csak némi módosítással fogadható el. Auerbach 1843 óta — *ekkor s nem 1844-ben* jelent meg parasztnovelláinak első kötete — a legnépszerűbb német elbeszélőnek számít. Ellenzéke jóformán csak két íróra szorítkozik, igaz, hogy az egyiket Heinének, a másikat M. Hessnek hívják (Engels sem szerette). Elég az hozzá, hogy Trefort alaposan megkésett a felfedezésével. Auerbach nemzetközi hatásának titka: érzelmes humanizmusa, liberalizmusa. Ezt Eötvösnek nem kellett kifejezetten Auerbachtól tanulnia, — épp oly kevéssé, mint együttérzését a falusi néppel, amelynek idillikus, de hibáival, félszegségeivel együtt ábrázolt világát Auerbach szembeállította a városi polgárság ellenvilágával (ez viszont nem jellemző Eötvösre). Ehhez járul a reális részletek látszatgazdagsága, amely nemcsak az átlagos művelt olvasót tévesztette meg Auerbach világszemléletének belső irrealitása felől, hanem még a kritikai realizmusnak olyan mestereit is, amilyen O. Ludwig, G. Keller és — Leo Tolsztoj, aki élete végéig tisztelője maradt Auerbachnak.

Tagadhatatlan: Eötvös ismerte, szerette Auerbachot. Olvasta műveit. SÓTÉR nem említi, de tudjuk, hogy Eötvös könyvei között megvolt Auerbach könyve a nép és irodalom viszonyáról („Volk u. Literatur“), melyet széljegyzetekkel látott el. Auerbach parasztelbeszéléseit is le akarta fordíttatni. Itt mindenesetre szilárdabb alapon — de már Eötvös utolsó korszakában járunk. Arra nézve azonban semmi bizonyítékunk, mintha Auerbach falusi novellái bárminemű indítékot adhattak volna a „Falu Jegyzője“-nek népábrázolásához: Itt mindenekelőtt a két író népábrázolásának összemérhetetlenségére gondolok. A legjobb esetben egy-két ponton befolyásolhatták parasztszemléletét. De ezt sem terjeszteném ki Violára, akinek alakja, sorsa a magyar irodalmi hagyományban gyökerezik.

„Bár ismernék e könyvet (t. i. Auerbach könyvét) — a falusi papok, orvosok és gazdasági tisztek, mert valóban elszomorító“, idézi TREFORT

ismertetéséből SÓTÉR, „minő ellenszenvvel viseltetnek sokan ép ez emberek közül a nép iránt“. Vajjon nem kevés s nem homályosítja el a magyar regény vezető politikai tendenciáját, vádiratjellegét SÓTÉR, ha hozzáteszi: „Hasonló meg gondolásokkal szánhatta a maga művét ugyanezek kezébe Eötvös.“

Ha meggondoljuk: hogy SÓTÉR elemzése során milyen világosan bontakozik ki a „Falu Jegyzője“-nek új, hagyományteremtő jelentősége, az elbeszélő „rendkívül átgondolt komponáló művészete“, megfoghatatlannak találjuk, hogy e hagyományteremtés és komponáló művészet eszközéről, Eötvös nyelvről és stílusáról csak kevés, s úgyszólván kivétel nélkül negatív mondanivalója van. Először is állapítsuk meg: Eötvös nyelve és stílusa — kivéve talán a szónoki, patétikus, elmélkedő részleteket — már jórészt szakított a Kazinczy-Kölcsey-féle hagyomány szellemével. Oldalszámra idézhetnénk a regényből, ahol a nyelv és stílus nemcsak hogy nem akadályozta annak, hogy Eötvös „ábrázoló művészete“ ne társulhasson „elbeszélő művészeté“-vel, hanem egyenesen elősegíti ezt a „társulás“-t. (És itt vannak Eötvös elbeszélő művészetének fejlett példái, amelyekre SÓTÉR hivatkozik!) S ha hiányzik is (persze nem mindig hiányzik) a regényből a „lebilincselő könnyedség“, az „elbűvölő színesség“, ez sem a nyelv és stílus miatt van, hanem Eötvös egész gondolkozásmódja, lelki alkata miatt, s elválaszthatatlan attól az eszmeiségtől, a társadalom- és jellemábrázolás mélységétől, amelyek SÓTÉR szerint: „kárpótolhatnak a hiányért“. Szerintünk nincs miért kárpótolniok, hiszen az említett könnyedség és színesség csak eltorzítaná lényegüket s ezzel a regény lényegét is.

A könyv negyedik része a Dózsa-regénnyel foglalkozik. Meghalad mindent, amit a mai napig a regényről írtak.

Megjegyzéseim ezúttal három problémakörre vonatkoznak: a regény indítékaira és témaválasztására, Eötvösnek a forradalomhoz s végül a történelemhez való viszonyára.

SÓTÉR szerint a Dózsa-regény is vádirat, akárcsak a „Falu jegyzője“. A „történelmi osztállyal“ a történelem vádját szegezi szembe. A „Falu Jegyzője“-ben megmutatta, milyen a jobbágyság helyzete a feudalizmusban. A Dózsa-regényben megmutatja, hogyan vált ilyenné, miféle események vezettek a jobbágyság embertelen elnyomatásához, kizsákmányolásához... A Dózsa-háború rajzával Eötvös a történelmi mult távlatát állítja Viola mögé... Az 1514-es Magyarország viszonyairól szólva — a reformkorhoz is szól... a Mohács-előtti magyar társadalom elemzésével a maga kortásai számára is teremt tanulságokat.

... A forradalom megelőzésének szükségét propagálja benne... Célzata: az elriasztás. Intés kíván lenni mind az elnyomók, mind az elnyomottak felé... Eötvös fel akarja tárni a jobbágyság szörnyű helyzetének történeti előzményeit és meg akarja állapítani a feudális nemesség történeti felelőségét s így el kell jutnia 1514-ig. Ez érthető is, logikus is, és eldönti Eötvös témaválasztását. De hogy át tudta hidalni az 1514 és 1847 közötti többszáza-

dos távolságot, ez csak azáltal vált lehetővé, hogy felismerte a magyar történelem két, talán legnagyobb válságának belső rokonságát, vagy legalább néhány rokon tünetét. Persze, hogy felismerése ne rekedjen meg a tüneteknél, ennek az lett volna a feltétele, hogy világosabban lássa a maga kora gazdasági, társadalmi és világnézeti válságának igazi okait. Erről azonban Eötvösnek következetes idealista társadalom- és történelemszemlélete folytán csak egy bizonyos mértékig, Eötvös tapasztalatainak mértékéig, lehetett szó. Érthető, hogy e tapasztalatokhoz képest a Dózsa-kor történeti és művészi ábrázolásának is korlátok között kellett mozognia. Ennek ellenére van egy terület, ahol mintha helyenként sikerülne áttörnie e korlátokat s továbbjutna a mélyebb okok felismerésében, ami még nem jelenti a forradalom igenlését, — de mindenestre azt, ami SÖTÉR szerint a forradalom szükségszerűségének elismerését jelenti.

Hadd utaljak ebben az összefüggésben néhány tényre és mozzanatra, amelyek úgy látom elkerülték mind az eddigi kutatók, mind SÖTÉR figyelmét, pedig alkalmasak arra, hogy jobban megvilágítsák egyfelől Eötvös témaválasztásának az előzményeit, másfelől a forradalomhoz való viszonyát:

Láttuk, Eötvös életének első fele összeesik a polgári forradalmak korával. A „nagy“ francia forradalmat ugyan csak az irodalomból és utóhatásaiból ismeri, de amíg él, nem tud szabadulni az igézetétől. Közvetlen kortársa, majdnem szemtanúja a júliusi forradalomnak. SÖTÉR tisztázza Eötvösnek e forradalomhoz való viszonyát, de csodálatosképpen mégcsak nem is említi az 1830—31-iki lengyel nemzeti felkelést. Pedig tudjuk, hány írónak és költőnek oldotta meg a nyelvét, akik a cárizmust támadva, a maguk zsarnokaira gondoltak — milyen része volt a haladó polgárság, nálunk a haladó nemesség radikalizálásában. Elég itt a magyar lengyelbarát irodalmat említeni! Aztán: Eötvös és nem egy kortársa pesszimista forradalomszemléletének, annak, hogy Eötvös céltalannak és reménytelennek tartott minden forradalmat, „tragikusaknak, végzetserűeknek a forradalom folyamatait“ (SÖTÉR), nem utolsósorban éppen a lengyel fölkelés összeomlásában kell keresni egyik forrását.* SÖTÉR említi a galíciai parasztlázadást, mint „amelynek idején fogamzik meg“ Eötvösben a Dózsa-regény terve. Jól látja, hogy a parasztháborúról adott komor „képnek elemeit nem csupán a történelemből meríti, hanem a galíciai parasztlázadás eseményeiből is.“ Viszont: azt talán még meg tudjuk érteni, hogy SÖTÉR nem említi az 1844-iki sziléziai takácsok felkelését, amely izgalomban tartja Európa haladó, forradalmi (Marx, Heine) és nem-haladó közvéleményét, de nem értjük, miért marad éppen ebben az összefüggésben említetlen — noha egyízben más összefüggésben már előkerült, — a magyar kolerázadás? Hiszen Eötvös ebben a lázadásban személyileg is érdekelve volt apja révén, aki mint királyi biztos irányította a lázadás kegyetlen elfojtását. A fiatal

*Eötvöst sem hagyja érintetlen a lengyel-láz. Bizonyítékul itt van 1838-ban írt költeménye, „A befagyott Visztulánál“.

Eötvös itt és most kap első izelítőt a népforradalomban érvényesülő „vak erőkből és népi indulatok örvényéből“, ahol „megszűnik a jog és szabadság“. S az első benyomások szívós utóéletére vall, hogy éppen a koleralázadás szolgál Eötvös utolsó befejezett regényének, a „Nővérek“-nek egyik döntő indítékául.

Eötvös regénye végén közli történeti forrásait s ezzel lehetővé teszi számunkra, hogy megállapítsuk: hogyan módosítja a többé-kevésbbé hitelesnek tekinthető forrásanyagot, s hogy ellenőrizhessük: vajjon sikerül-e s milyen mértékben sikerül — Eötvösnek megvalósítania azt az elvét, hogy a történeti regény írója nem térhet el a történeti igazságtól. SÓTÉR e kérdést érinti, de közelebből nem foglalkozik vele. Én is mellőzöm. Mindenesetre azonban jellemzőnek tartom — Eötvös felfogására s történeteszemléletére, hogy mit idéz s mit nem a hozzá időben közeleső magyar történeti munkák közül. Hivatkozik pl. JÁSZAY PÁL „Napjai“-ra, amelyeknek első és egyetlen kötete 1846-ban jelent meg: nyilván történeti-elvi alapvetésük rokonsága miatt. Mintha Eötvös hitvallása egyenesen visszhangja volna JÁSZAY PÁL előszavának: A történetíró feladata, hogy hadak és háborúk, politikai zajongások s vallási türelmetlenségek civódó felvonásai helyett a nemzet életét visszasugárzó történeteket adjon olvasmányul a közönségnek . . . Kötelessége nemcsak valótlan nem mondani, hanem az igazat el nem hallgatni, azt a kort, amely az elődöket fényes és sötét tetteikkel állítja elénk, élénk színben feltüntetni. Meglepő viszont, hogy Eötvös ugyanakkor nem említi a plebejus Horváth Mihályt, nyilván radikálisabb politikai fölfogása miatt.

Pedig tudtommal HORVÁTH MIHÁLY az egyetlen, aki a forradalmi vára-kozások és félelmek évtizedében Eötvöshöz hasonlóan felismeri a két korszak belső rokonságát s tanulmányt ír az „1514-iki pórlázadásról, annak okairól, s következményeiről“ (*Tudománytár* 1841, 211—237.) s így befolyással lehetett Eötvös témaválasztására, sőt nemcsak témaválasztására.

HORVÁTH MIHÁLY tanulmánya amolyan „egyszeri olvasat“. A pórlázadásról magáról nem mond újat, de előzményeit, okait világosabban látja, mint előtte bárki más. Ezzei teljesen egyedül áll kortársai között. Együttérzése az agyongyötört, elnyomott osztállyal nem humanista-polgári rokonszenv, mint az Eötvösé, s gyűlölete, amellyel az „úri osztály“ iránt viseltetik, elárulja plebejus származását. Akárcsak Eötvös, ő is elítéli a lázadás „vak erőt“, ő sem menti, de inkább meg tudja érteni a bosszúvágy és a kegyetlenség gát-talan kitoréseit: „Mérséklet s a szabadság okos kivívásárolí gondolatok nálok egészen hiányzottak, s a szabadság nemesebb tüzének egy szikrája sem vehető észre egész az irtózatosságig emelkedett lángjában: a lázadás kezdetétől egész a csanádi ütközetig csak egy iszonyúan felforrott, magával tehetetlen düh rettentő kitorését tünteti elő, melynek nincs más célja, mint megsemmisíteni, bár legszentebb is, mi útját állotta, mi súlyos(nak) látszott, vagy emlékezetét költötte föl a kiállott szenvedélyeknek.“

A történetíró tárgyilagosságot erőltet magára, mindaddig, amíg nem kerül sor a parasztháború véres elfojtásának, következményeinek, a nemesség bosszújának elbeszélésére. Innen kezdve tetemre hívja a feudális Magyarországot; minden szava vádol és lázít. Ilyen szenvedélyes, pártos hangra nem igen volt példa a magyar irodalomban. Táncsics és Petőfi előtt nem is hallani hozzá foghatót. „Hol e történetben, mely annyi borzasztót összehalmoz, a legvadabb barbárság?“ kérdezi egy német kortársával. De: „A legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság, az országgyűlésen, higgadt vérrel, huzamos tanácskozások közt követtetik el“. S az 1514 októberében összeült országgyűlés határozatának ismertetése után: „S miképen áll az idézett törvényhatározat a természetjog törvényszéke előtt? Ez arra a képtelenség és embertelenség bélyegét nyomja egyszersmind, s gyalázatosabbat annál, melyet az ó világ rabszolgaságának törvénye viselt homlokán . . . A régiek korlátlan úri joga, bármily nagyszámú szolgálóporttól környezették, csak egyedekre, nem népközönségre terjedt. S abban áll a magyar törvényhozás embertelen határozatának legnagyobb bűne, hogy népközönséget foszta meg minden jogaitól s azt eképen megsemmisítette; mert jogtalanok, bármily számmal legyenek, közönséget nem képezhetnek: közönség mindig jogot föltételez; az állapot történetes egyformasága közönséget, melly nemzet tagja legyen, nem alkothat, nem akkor sem, ha ezen állapot törvény által határozott meg. Kettős bűn tehát a nemzet egyik állatató részét jogtalanok határozni: kegyetlenség és képtelenség, mert a nemzet egyik része vagy közönsége sem fosztható meg jogaitól anélkül, hogy meg ne szűnnék nemzet része, közönség lenni. A magyar törvényhozás azonban a pórságot, ámbár őt a nemzet nevezetbeni részesülésből is kizárta, jogtalansága mellett sem szűnt meg a nemzet állatató része —, közönségként tekinteni, mert hiszen, közterheket rakott reá, amelyeket csak nemzet tagjai, s csak a státusból kiáradó jogok éldeletéért viselhetnek igazságosan. De milly ellentmondástól, milly képtelenségtől iszonyodik a féktelen hatalom?

A pórosztály elnyomásának következményei kiszámíthatatlanul károsak valának az országra, s csodálnunk kell, hogy a nemzet annyi viharok közt, mellyekben a nemzeti léteért századokig küzdenie kellett, e viszonyok fonák-sága s innen származott erőcsökkenés mellett magát fenntarthatta.“ Alig van a nép életének olyan vonatkozása, amelyre a pórosztály hosszas elnyomása káros befolyást ne gyakorolt volna. „Igenis, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi miveltség, az anyagi jólét gyarapodásának.“ A legmagasabbra ott emelkedik Horváth pátosza, amikor arról „a szükségszerű keserű, elfojtott harag s bosszúvágy érzetéről“ beszél, „amely századok óta ott fészkel pórjaink szívében“, egyszerű „kevésbé gonosz, mint makacs indulatról, melyet idő s viszontagság ki nem irthata. Vajon ki nem ismer reá benne a méltatlan elnyomás szülöttjére? Szolgaságba süllyedtének története, az újabb,

még sanyarúbb török igának súlya alatt kiesett a pórnak emlékezetéből; de szívében a sérelem s emiatti keserűség érzete örökös maradt; hiszen az eltiprott apa alig hagyhatott ennél szebb s jobb örökséget sorsában osztozandó fiának! S csodálkozunk-e, hogy az utóféjdalom még korunkban sem veszett ki végképp, s mindenütt a sajgó kebelekből, korunkban, melynek emberiségtől ihletett szelleme az apák bűnéért eleget téve, elidegeníthetetlen természeti jogaival megvigasztalta, fölemelte, s a nemzetnek visszaadta ezen, abból sokáig száműzött, csak teherviselésre kárhoztatott, legszamosabb részét, a jobbágy-ságot. Csodálkozhatunk-e, hogy a pór, elnyomottsága érzetében, hol alattomosan lehete, kárörömmel bosszulta meg magát a nemesség javain és személyén; hogy még ma is alig fejthetők ki bizodalmatlanságából az úri osztály iránt, s ettől még a jótéteményt sorsának javítását is, nemtelen gyanúval, vagy elfojtott daczczal fogadja a sokat és sokáig szenvedett?"

Ezúttal nem valamilyen feltételezett vagy kikövetkeztetett „hatás“-sal vagy anyag- és adatközlő forrással van dolgunk: HORVÁTH MIHÁLY tanulmánya olyan történeti és ideológiai vezérfonalat ad Eötvösnek, amelyet követve könnyebben hidálja át a parasztháború kora s a maga kora közötti távolságot.

HORVÁTH tanulmánya derülátó perspektívával zárul:

„De hála az igazság s értelmesség nemtőjének! az ősök bűnét emberiséges jelenkorunk eltörölte, a százados sebeket megorvosolta; és reményleni teljes jogot adott, hogy azt is, mi még hiányos, tőkélyre viendi, a néposztályok közti hézagot, mihelyt a sokáig kiskorúságban tartott nép az új, nagy adomány méltó elfogadására megéri, kellőleg kiegyenlítendi. A nemzet már tudja méltánylani ama három század előtt mondott szavak igazságát, hogy a pór-osztály nélkül a nemesség tehetetlen, s elég felvilágosult érteni, hogy legfőbb érdekeit mozditja elő, leghatalmasabban gyarapítja életerejét, legóhajtottabb céljai egyikét közelíti meg, midőn a földművelő osztályt kellő jogaiba helyezi, s állapotját mind értelmi s erkölcsi, mind polgári s anyagi tekintetben a kor kívánatához képest javítani, emelni, gyarapítani iparkodik.“

HORVÁTH MIHÁLY joggal lehet derülátó tanulmánya időpontjában, 1841-ben, egy évvel azután, hogy az országgyűlés törvénybe iktatta az örök-váltságot. Annál kevésbbé megokolt e derülátás 1847-ben, Eötvös Dózsa-regényének befejezésekor, amikor már látni lehet, hogy csak az örökváltság nélküli jobbágy felszabadítás segít a parasztság helyzetén. Ezt pedig — tudomásunk szerint — nem követeli más, csak Táncsics Mihály 1846-ban („Hunnia“). — Hogy Eötvös, aki 1835 óta tagja az Akadémiának, olvasta az Akadémia folyóiratát, a „Tudománytár“-at s benne Horváth Mihály tanulmányát, hogy tudnia kellett Táncsics követeléséről, eziránt nem lehet kétségünk. Bizonyára merész dolognak tetszhetnék az a föltevés, hogy Táncsics föllépésének némi része lehetett Mészáros Lőrinc alakjának megteremtésében. De aki elolvassa a bujdosó Lőrinc utolsó szavait („De ne hidd, hogy azért reményeim-

ről lemondanék. A magas cél, melyért e szív dobogott, mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért látszék oly közelnek; de meg vagyok győződve, hogy az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda . . . Isten képmására teremté az embert . . . hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon . . .“) s utána Horváth tanulmányának idézett befejezését, az nem tehet mást, minthogy megállapítja a gondolatmenet azonosságát, a szövegezés rokonságát — s Tán-csicra gondol. —

1841—43-ban jelent meg W. Zimmermann német baloldali demokrat. politikus és író nagy munkája a német parasztháborúról („Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges“, I—II), amely tudvalévóleg Engels híres művének főforrása. ENGELS azt írja róla, hogy előadása ugyan híjján van a belső összefüggésnek, hogy nem sikerül a kor vallási, politikai vitás kérdéseit mint az egykorú osztályharcok tükörképét bemutatnia, hogy az osztályharcokban csak elnyomókat és elnyomottakat, gonoszokat és jókat lát s végül a gonoszok diadalát látja bennük, mégis a maga korához képest realizmusánál fogva kiválik az idealista tájékozottságú német történeti munkák közül.

Eötvös kitűnő szemére vall, hogy felfedezi magának, olvassa, tanulmányozza Zimmermann-t. Kétszer hivatkozik rá, de jóval több az, amit elsajátít tőle: Horváth Mihállyal együtt ő irányíthatta figyelmét a parasztháborúk korára, de minden bizonytalán tőle kapta a nagyobb történeti távlatot, amely túlmutat a magyar parasztháborún mint elszigetelt mozgalmon. S regényére is jellemző, amit Engels mondott Zimmermann korlátairól, de kiemelkedő realizmusáról is. A teljesség kedvéért megemlíthetnők A. Vilney magyar származású bécsi írónak és forradalmárnak *Toni* c. regényét, amely elsőnek dolgozza fel a magyar koleralázadást, mégpedig forradalmi, jobbagypárti szellemben, s megjelenésekor (1844) nagy feltűnést keltett. Itt is megtalálni az 1514-re való utalást.*

Felvetnők a kérdést, vajjon nem domborodtak volna-e ki határozottabban a Dózsa-regény pozitív vonásai, eredetisége, de korlátai is, ha SÓTÉR tisztázza Eötvös viszonyát egyfelől az egykorú történet szemlélethez és történetíráshoz, másfelől a történeti regényhez, vagy legalábbis ennek Walter Scott-féle európai típusához, amelynek éppen Eötvös egyik kiemelkedő képviselője?

Egy ízben már foglalkoztunk SÓTÉRnek azzal a tételével, mintha a 48-előtti években „halványan, bizonytalanul jelentkeznék“ a centralisták forradalomellenessége. Most, legalább, ami Eötvös személyét illeti, cáfolatnak itt van a Dózsa-regény. Arról, hogy Eötvös bizonyos esetekben jogosnak érzi a forradalom „vak“ erőinek kitörését, nem lehet közöttünk vita. Azt is elisme-

* Talán nem véletlen, hogy Eötvös Dózsa-regényével egyidőben jelenik meg. Pálffy Albert tört. regénye, a „Fekete könyv“, amely a Horia-Kloska-féle fölkelés korába visz.

rem, hogy tehetetlenül, tanácstalanul áll szemben a forradalmakkal, — s így, de ezt már én teszem hozzá — nincs abban a helyzetben, hogy felismerhetné osztályharc-jellegüket. De a regénynek egyetlen mondatát sem tudnám idézni, ahol kívánatosnak tartaná vagy pedig többé-kevésbbé ne ellenezné a forradalmat. Nem szeretnék felesleges ismétlésekbe bocsátkozni, viszont azt sem szeretném, ha félreértenének. A kérdést magát SŐTÉR tűzte napirendre s tartja állandóan napirenden. Joggal.

SŐTÉR végleg tisztázni akarván a kérdést, néhány aránylag nem terjedelmes szövegrészre támaszkodik, amelyeket persze csak eredeti helyük „légköri“ összefüggésében érthetünk s értelmezhetünk helyesen. Az elsőből félreérthetetlenül kiderül: az igazságos történetíró mentséget talál a népharag féltelenségére ott, ahol „mult sértések“ véres megbosszulásáról van szó. De mihelyt az emberi természet állati része diadalmaskodik „nemesebb érzelmein“ — a művésznak nincs mit keresnie. Nyilvánvaló, hogy Eötvös itt nem forradalomra, hanem a népharagnak olyan megnyilatkozásaira gondol, amilyen a Telegdi-villa felgyújtása, a koleralázadás, a galíciai parasztlázadás. A következő, kissé terjedelmesebb szöveg metaforáiból és hasonlataiból valóban kiviláglik: „Rögös az út, melyen az emberi nem s egyes nemzetek kifejlődésük felé haladnak . . . népek sem fejlődhetnek örökké derült napok között“ . . . De az már kevésbbé világlik ki belőlük, hogy „az éles eke, amely felszántja a mezőt, mielőtt új maggal vettetnék be“, valóban a forradalom ekéje, hogy minden katasztrófa, amely egy-egy nemzetet ér, forradalom, hogy a „vész erős karján, amely az ágakon függő magot messze helyekre viszi“, a forradalom szélvése értendő, hogy e magok azokkal a fenséges eszmékkel azonosíthatók, amelyeket isten az éles ekével felszántott mezők felett hintett el, ahogyan SŐTÉR értelmezi.

De fogadjuk el SŐTÉR érvelését, hogy itt valóban forradalomról van szó, azt viszont már bajosan fogadhatjuk el, hogy Eötvös bármiféle polgári rokonszenvet érezne a forradalom iránt s ez a rokonszenv öltött volna testet Mészáros Lőrinc alakjában. Itt SŐTÉR egyszerűen Eötvösnek a forradalmár Lőrinc iránt érzett rokonérzését azonosítja a forradalom iránt érzett rokonszenvvel. Erről pedig szó sem lehet. Eötvös magatartása a forradalommal szemben: a tehetetlenségé és tanácstalanságé, mert nem ismeri, nem ismerheti fel osztályharc-jellegét, nem a rokonszenvé vagy helyeslése, hanem a fatalista tudomásulvétele, — a centralisták magatartása: határozott forradalomellenesség, de tanulni a forradalomból, megelőzni a forradalmat, hogy megvalósítsák a forradalom eszméit reformok útján — forradalom nélkül. SŐTÉR idézi a tőle interpretált harmadik szövegből Mészáros Lőrinc szavait: „Hogy szabadságért küzdjön, hittam fel a népet, az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait. Egy jobb lét alapjait akarám lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet.“ Hogy el ne felejtjük: ezt Eötvös mondatja szócsövével, Mészáros Lőrincel, mégpedig nem 1848 után, hanem már 1847-ben! S azt

sem szabad elfelejteni, hogy Eötvös idealista, történetiszemléletében is az: elegendőnek tartja átnevelni a nép tudatát, de fölöslegesnek tartja megváltoztatni a fennálló társadalom rendjét. Ezen nem segít sem rokonérzése a néppel, a szenvedőkkel, a legszegényebb, legszámosabb néposztállyal, sem a feudalizmusnak még oly szenvedélyes gyűlölete. Történelmi pesszimizmusa, majdnem azt mondanók: fatalizmusa sem változott, sőt, ha lehet, még mélyebb lett. Innen van, hogy Mészáros Lőrinc visszavonulása fájdalmasabb, mint akár a Gusztávé, akár a Tengelyié, kiábrándulása a forradalomból is végletesebb. Ezt nem ellensúlyozza, még csak nem is enyhíti az az optimista záradék, amelyben Lőrinc, akárcsak felmenő rokonai a csalódásban, a jövőre, az isteni igazságszolgáltatásra appellál.

Fenntartás nélkül csatlakozunk SÖTÉR ítéletéhez: „A Magyarország 1514-ben-nel Eötvös a realista történelmi regény első példáját teremtette meg a magyar irodalomban.“ Csak hogy ennek a realizmusnak van egy áthághatatlan korlátja, Eötvös történelmi idealizmusa, amellyel SÖTÉR sem eddig, sem most nem számol. Azt jól látja, hogy a Dózsa-regény legnehezebb feladata: a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolása volt, s hogy különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magánsorsai között. Viszont azt a megállapítását, hogy a két szerelmes pár sorsán „keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz“, így helyesbíteném: csak amennyiben idealista szemmel a történelmi folyamatot mozgató erőket, a maga kora magyar társadalmának belső összefüggéseit, ellentmondásait felismerni vagy legalább áttekinteni képes.

Most végre sor kerül arra is, amit hiába vártunk a „Kärthausi“-nak, a „Falu Jegyzőjé“-nek esetében: SÖTÉR a Dózsa-regényt beilleszti a műfaj magyar fejlődéstörténetének egykorú szakaszába. Abban, amit Eötvös, Jósika, Kemény írói módszerének rokonvonásáról és különbségeiről mond, sok az új és figyelemreméltó. De azt hiszem, egy hatalmas, minden részletre és vonatkozásra kiterjedő tanulmánytól elvárhattuk volna, hogy ha eddig nem tette meg, hogy legalább itt és most meg világítsa a közös műfaj- és formatörténeti (Walter Scott-i) alapot s a magyar történeti romantika fogalmát.

Ismerjük Kemény ideológiai egyoldalúságait s reakciós eltévelyedéseit, de ismerjük tehetségének pozitív vonásait is. Ez utóbbiak ismeretében igazságtalanságnak s történelmietlen állásfoglalásnak tartjuk, — ha SÖTÉR úgy véli kikorrigálhatónak — a polgári kritika elfogultságát, amellyel „elkendőzte“ Kemény súlyos hibáit, hogy a másik végletbe esik, s alig lát Keményben mást, mint merő hibát. Hogy egyebet ne mondjunk: van két terület, ahol a természettudományos megalapozottságú Kemény mindenestre jobban kiismeri magát, mint bármely magyar kortársa, tehát Eötvös is: az egyik az ember lelki élete, a másik a történelem világa. Eötvös még a Dózsa-regény írása közben olvasta Kemény „Gyulai Pál“-jának egyes részeit. Már most SÖTÉR, — aki

olyan nehezen függetleníti magát a polgári hatáskutatók hatásától — most, amikor magyar íróról, s hozzá Eötvös barátjáról van szó, tehát adva van a közvetlen hatásnak minden feltétele, — sietve elutasítja e hatás lehetőségét, csak azért, hogy ezzel is kedvezőtlenebb színben tüntesse fel, lefokozza Keményt és regényét. Idézem: „Kemény Gyulai Pál-ja úgyszólván semmi hatással nem volt Eötvös regényére. Talán a lélekelemző módszer szélesebb alkalmazására nyújthatott biztatást“, de itt SÖTÉR, mintha megijedt volna a Keménynek tett szerény engedménytől, meglepetésünkre így folytatja: „holott ezt a módszert Eötvös aligha Keménytől sajátította el.“ Holott, tehetségek hozzá, ez lett volna a legtermészetesebb és legvalószínűbb. De nem, nyilván megnyugtatóbb az a tudat, hogy Eötvös nem szorult Keményre. Folyamodjunk inkább ahhoz a tetszetősebb feltevéshez: hogy Eötvösnek „Sokkaltal inkább a francia regényirodalom vagy még inkább Goethe „Wahlverwandschaften“-je lebeghetett itt szeme előtt“. Ami a feltevés első részét illeti, ebben van valami, de konkretizálni kellene, a másodiknak azonban semmi alapja. Annak ellenére, hogy Eötvös ismerte a „Wahlverwandschaften“-t. De aki csak valamelyest ismeri a lélekelemzésnek ezt a remekét, az nem talál a két regény között egyéb rokonságot, mint azt, hogy itt is, ott is elemzésről van szó, a „Wahlverwandschaften“-ban Eötvös számára megközelíthetetlen, tőle idegen lelki konfliktusok, a Dózsa-regényben pedig rendkívüli, de könnyebben áttekinthető lelki helyzetek elemzéséről. Nem beszélve a két lélekelemző módszer összemérhetetlenségéről. De vajjon olyan fontos-e az egész hatásproblémának fölvetése, amikor a lélekelemzés maga különben sem tartozik a Dózsa-regény korszakos kvalitásai közé?

„A 'Gyulai Pál' és a Dózsa-regény közti különbségek“ — folytatja SÖTÉR — „nem utolsó sorban Kemény 'modernizálási' törekvéseiből származnak“. A továbbiakban „bosszantó“ anakronizálást vet Kemény szemére, többek között pl. azt, hogy a „Zord Idő“-ben „az öreg Deákék alakja szinte változtatás nélkül kerül át a kortársi középnemesség köréből a 16. századba, valamint a Dorká-é is (SÖTÉR itt nyilván Dórát akart mondani), akinek életmódja az ágya körül sürgő komornával, hálószobájának csipkéivel, stb. egy 19. századi erdélyi nemes kisasszony alakjának egyszerű visszavetítéséről tanuskodik“. SÖTÉR szerint, mindezekon túl „az ábrázolt kor közé is durvábban erőszakolja a maga korának politikai eszméit . . . , semmint azt Eötvös bármikor is megkísérelte volna.“

Azt hiszem, SÖTÉR itt túlhajtja a két regényíró közti különbséget. Amellett még csak nem is érinti a múlt evokációjának két döntő fontosságú kérdését, amelyet korunk történeti regénye újra napirendre tűzött: hol végződik — Hegel műszavával élve — a szükséges, s hol kezdődik a „bosszantó“, illúziót romboló szükségtelen vagy erőszakos anakronizmus, más szóval: melyek a múlt életrekeltségében a modernizálás határai? E kérdés tisztázása nélkül nem lehet igazságot tenni az Eötvös contra Kemény pörben.

Mert ejtsük meg az ellenpróbát: Mennyivel korhűbb, kevésbé az Eötvös korából a Dózsáéba visszavetített Telegdi Fruzsina alakja, mint a Deák Dóráé? S nem a maga kora eszméit erőszakolja-e Eötvös a Dózsa korának politikai viszonyai közé, amikor Telegdi Istvánt megteszi a centralista program szócsövénév? (SÖTÉR maga mondja róla: abban, ahogyan a parasztháborúról nyilatkozik „Eötvös demokratikus érzelmei nyilvánulnak meg.“) Vagy nem anakronizmus-e, ha — SÖTÉR szerint is — „Telegdi sorsa rávilágít Eötvös legtitikosabb gondolataira, melyek majd döntő szerepet játszanak 1848 szeptemberi elhatározásaiban is“? Mert Eötvös „itt csaknem előre megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor.“ Eötvösnek sikerült „Lőrinc alakjában“, ugyancsak SÖTÉR szerint, „kifejeznie mindazt, amiben magát a forradalommal érzelmileg is közösnek érzi.“ És hogyan értelmezzük összefüggésünkben — SÖTÉR következő megállapítását: „És amikor Eötvös nagymértékben azonosul Lőrinc érzelmeivel, — ugyanakkor ennek az azonosulásnak következménye lesz az is, hogy a regény Lőrincet végül a forradalomból kiábrándultnak mutatja, — vagyis meghamisítja a történelmi Mészáros Lőrinc alakját.“ — Mi ez, ha nem bosszantó „anakronizálás“? Ami Keménynél súlyos hiba, az Eötvös ábrázoló erejének legjobb példái közé tartozik: SÖTÉR helyesléssel találkozik, amikor Eötvös a maga osztályának rajzába „sok vonást vegyít“ kortársainak arcából: „Ártándi Pál önzése, gátlástalan föltörekvése, erkölcstelensége és hiúsága a 19. századi nemesség becsvágyó aranyifjainak jellemét tárja elénk, a 16. századi körülmények között. S ugyancsak 'kortársi' a levegője az Ártándi—Telegdimennyegzői lakomának“. . . Si duo faciunt . . . Az ilyen elfogultságból származó ellentmondások semmiestire sem válnak a könyv javára. —

A második kérdést Marx fogalmazta meg első ízben félreérthetetlen éles-séggel, s ez a mi összefüggésünkben így hangzik: valamely történelmi dráma vagy regény akkor éri el a művészi forma legmagasabb fokát, ha a legkorszerűbb eszmék kifejezésére szolgál. A Dózsa-regény vezető eszméi valóban a legkorszerűbbek, mert forradalmi eszmék. Csakhogy: Eötvös a maga humanista-centralista programjának megfelelően nem kívánja forradalmi megvalósításukat. Másképpen: humanista (nem egyszerűen polgári) rokonszenve a forradalmi nép iránt megszűnik, határozott forradalom-ellenességbe csap át, mihelyt a nép forradalmi erőszak útjára lép, s — itt válik kérdésessé Eötvös kritikai realizmusa, — csak akkor jelentkezik újra, amikor a forradalom vértanúiról, üldözöttjeiről és áldozatairól van szó.

Amikor tehát SÖTÉR megállapítja, hogy Eötvös „a forradalom megelőzésének szükségét propagálja,“ hogy „célzata: az elriasztás,“ hogy „intés kíván lenni mind az elnyomók, mind az elnyomottak felé“, akkor ez annyit jelent, hogy Eötvös ugyan felidézi a magyar parasztháború történetét, de nem azért, hogy példájával a forradalom érdekében mozgósítsa a tömegeket, hanem — MARX szavaival élve — csak „kísértetjárásra“ használja fel.

Ezzel azt hiszem, Eötvösnek a forradalomhoz, pontosabban: a forradalmakhoz való viszonya is véglegesen tisztázottnak tekinthető, s nem kockáztathatunk meg olyan véleményt, mintha Eötvös a multa nézve elfogadná s csak a jövőre nézve ellenezné a forradalmakat.

A részletekre térve át, nem tudom, fenntartható-e az az állítás, hogy „Legjobb lapjain Jósikát Vörösmarty kisebb epikájával (pl. Szép Ilonka) érezhetjük rokonnak, — míg Eötvös történelmisége az Aranyéval mutat közös vonásokat“? Én egyelőre nem látom eléggé megokoltnak a rokonítást.

Meggyőző az Eötvös—Petőfi viszony dialektikus elemzése. Csak arról nem vagyok meggyőződve, hogy Petőfinek a Dózsa-regény időpontjában az utopista szocializmus eszméinek ösztönző hatására lett volna szüksége, hogy a jövő felé forduljon? (SÓTÉR fogalmazásában: az u. szocializmus eszméitől eltelten). Ennyi eszmei eredetiséget mégis csak föltételezhetnének a legeredtibb magyar költőről!

Petőfi 1847 márciusában, tehát még a Dózsa-regény megjelenése előtt megírja a „Nép nevében“ c. versét, amelyben egy egészen másfajta Dózsát idéz, mint Eötvös. Március 17.-én elszavalja az Eilenzéki Körben. „Nem tudjuk.“ kérdezi SÓTÉR, „hatottak-e Petőfi forradalmi szavai Eötvösre?“ Azt hiszem erről aligha lehet szó, tekintve, hogy a *Nép nevében* azok közé a versek közé tartozik, amelyek Petőfi életében nem jelentek meg.

A Dózsa-fejezetben SÓTÉR végre nagyobb figyelmet fordít Eötvös nyelvére és stílusára, megállapítván, hogy az 1848 előtti prózairodalomból a Dózsa-regény „közelíti meg leginkább a próza tisztaságának, világosságának és egyszerűségének azt az eszményét, melyet legtökéletesebb formában Petőfi prózai írásai mutatnak fel.“ Ehhez még csak azt tennők hozzá, hogy a nyelvnek és stílusnak ez a világossá és egyszerűvé válása megfelel az ideológiai tisztánlátás legmagasabb fokának, ameddig Eötvös egyáltalán eljuthatott. — Ezzel a magam részéről is alátámaszthatom SÓTÉR végső következtetését: „a regény stílusa, nyelve is annak a fejlődésnek gyümölcse, mellyel Eötvös az ő elbeszélő művészetének delelőjére érkezett.“ S ha a „Karthausi“-nál kiemeltük, hogy ez a maga időpontjában pótolja a hiányzó magyar filozófiai prózát, most a Dózsa-regényél kiemelhetnők, hogy a maga időpontjában ellátja a még hiányzó magyar történetfilozófia funkcióját.

„A Magyarország 1514-ben, írja SÓTÉR, korszakot zár le Eötvös életében. . . Mint a magasra feldobott kő, melynek irama már lassul, s a pálya csúcspontján pillanatokig csalókan időzik: Eötvös is egy ideig még hitének, meggyőződésének teljében mutatkozik meg előttünk, 1847-ben.“ Költői szépsége ellenére sem tartjuk e hasonlatot, amelyet nyilván Ady sugallt, szerencsésnek, még kevésbé meggyőzőnek. Hiszen — az egykorú „Végrendelet“ c. versének szavaival élve — Eötvös hitét eszméinek „győzedelmében,“ — mert nyilván erről van szó, — már a Dózsa-regény időpontjában alaposan kikezdte a kétely. És SÓTÉRrel szemben — hadd utaljunk még egyszer nyomatékosan

arra, hogy Eötvös pályája nem 1848 márciusától indul a bizonytalanság, az ingadozás jegyében, hanem úgyszólván kezdettől fogva nélkülözi a határozott ideológiai vonalvezetést és biztonságérzetet. Sőt, néha az a benyomásunk, mintha Eötvös kezdettől fogva egy permanens ideológiai válság állapotában élne, amely éppen 1847—48 táján jut el a maga hőfokáig. Csalhatatlan bizonyítékul itt vannak művei, amelyek más-más fokon tükrözik e válságot s Eötvös kísérleteit, hogy művészi formában úrrá legyen rajta. S csak most, e válság hőfokán, megfutamodása időpontjában venni észre igazán, micsoda konfliktuslehetőségeket rejt magában Eötvös osztályhelyzete. Láttuk: osztályán belül nincs maradása, de osztályán kívül sem érez szilárd talajt a lába alatt, nem is beszélve arról, hány eltéphetetlen ideológiai, rokoni-családi, baráti szál fűzi ehhez az osztályhoz és képviselőihez. Minden műve elárulja, hogy ebben a világban ismeri ki magát a legjobban, akkor is, ha támadja, akkor is, ha — ami ritkábban esik meg vele — rokonszenveseknek mutatja be képviselőit. Azt hiszem nem véletlen, hogy a centralista Eötvös, aki az ország „polgári“ átalakításáért harcol, aki politikai programjának megvalósításában elsősorban az „értelmiség“-re óhajt támaszkodni, „Falu Jegyzője“-ből úgyszólván teljesen kizárja a polgárságot, s a Dózsa-regényben sem cselekvő, hanem inkább csak statisztta, vagy legjobb esetben szerény „résztevő“ szerepet juttat neki. Vagy: Nem én, SÖTÉR emeli ki újból és újból, hogy Eötvös, aki a nép átnevelésére és felemelésére tette föl egész életét, ezt a népet nem tudja másképp látni és ábrázolni, csak felülről és — ezt én teszem hozzá: érzelmesen, — s hiába próbálja — SÖTÉR szerint — áttörni a falat, amely őt, még legjobb szándékaiban is, a néptől mégis csak elválasztja. Ezzel szemben: az arisztokrata világ felé mindig nyitva áll az út előtte. S épp a SÖTÉRTŐL feltárt anyag alapján nyilvánvaló, hogy Eötvös politikai ingadozásainak, következetlenségeinek, elméleti visszavonulásainak s végül nagy gyakorlati megfutamodásának kiapadhatatlan forrása az osztályhelyzetéből adódó konfliktusok. Ehhez járul persze egy másik konfliktuslehetőség is: Eötvös filozófiai idealizmusa, amelyről már egyízben beszélünk kellett, s amely lehetetlenné teszi számára, hogy elfogulatlanul közeledjék a valósághoz. A régi és új harcában 48 előtt sem foglalt el forradalmi álláspontot, de humanizmusa, hite a felvilágosodás eszméiben, feudalizmus-gyűlölete és nép szeretete feltétlenül az új mellé állította. 48-ban s 48 után a forradalmi pánik, az eszmei csalódás volt az, amely végsőkéig fokozta ideológiai tanácstalanságát, s a forradalom határozott ellenségévé, a monarchia és fennálló társadalmi rend apológétájává tette. Hogy itt nem beszélhetünk valami végzetes és végleges törésről, hogy a régi és az új Eötvös között nem szűnt meg a folytonosság, eléggé bizonyítja: 1. töretlen felvilágosodott humanizmusa, amely két miniszterségének tanúsága szerint, világnézetének mindvégig legfontosabb eleme s kultúrpolitikai működésének vezérfonala marad... 2. mihelyt úgy ahogy leküzdte élete legnagyobb válságát, visszatér a 48-as törvények talajára, a nemzeti

függetlenség hívévé válik s gyökeresen szakít az összbirodalmi ideológiával (SÓTÉR).

SÓTÉR munkájának Ötödik részében mérlegre vet minden tényt és adatot, hogy felderítse a forradalmi évek érdek- és pártharcainak osztályharcjellegét, tisztázza Eötvös szerepét e harcokban, hogy végleg tisztázza viszonyát a forradalomhoz, megfutamodásának előtörténetét és körülményeit. Csak marxista tudós vállalhatta, végezhetette el e tisztázás eredményes munkáját. De éppen a marxizmus világánál látni, milyen része van a forradalomnak Eötvös politikai koncepciójának összeomlásában s a forradalmi pániknak Eötvös megfutamodásában, mind a kettőnek pedig Eötvös államfilozófiai művének, az „Uralkodó Eszmék“-nek létrejöttében.

Teljesen egyetértek SÓTÉRREL az „Uralkodó Eszmék“ megítélésében. Diagnózisa tiszta és világos: Eötvös műve „nem csupán tartalmában, gondolatmenetében, következtetéseiben, de még létrejöttében is összefügg Eötvös megfutamodásával“, úgy amint van, politikailag, ideológiailag egyaránt menthetetlen: alapjában véve reakciós alkotás, amelynek egész anyagát „átszövi“ a forradalomtól való rettegés, a forradalom, a demokrácia „fenyegető árja“ elleni védekezés gondolata. SÓTÉR filológiai elemzése valóban szívbbe, vesébe és tudatba hatoló. De az elemzés és bizonyítás szenvedélye helyenként annyira elhatalmasodik rajta, s Eötvöst most már annyira csak a megfutamodás, visszavonulás és elvfeladás perspektívájából látja, hogy azt is elhomályosítja, ami emberileg érthető benne: viaskodását önmagával, lelkiismeretével, a kivezető út keresésének becsületes szándékát, ha ez az „útkeresés“ még olyan „szégyenletes iránytévesztésről tanuskodik is“, ahogyan SÓTÉR látja.

Ha SÓTÉR nem habozik idejében levonni, mégpedig radikálisan levonni fölismeréseinek tanulságát, amelyek Eötvösnek ideológiai ingadozásaira, a néphez való problematikus viszonyára, a forradalom igazi hajtóerőivel, osztályharc-jellegével szemben tanúsított (érthető) tehetetlenségére, a forradalom vak erőiről vallott felfogására vonatkoznak, akkor most nem foglalhatná össze ítéletét ilyen lapidáris mondatban: „Az Uralkodó Eszmék visszavonulás — és egy haladó mult legjavának megtagadása“, s nem csodálkoznék azon, hogy Eötvös többé már nem a nép, az „alsóbb osztályok“ felől nézi a kor kérdéseit. Ha SÓTÉR világosabban látja, hogy Eötvös polgári rokonszenve nem a forradalomnak, hanem a forradalom hőseinek szól, hogy érzelmes passzív humanizmusra mennyire irtózik minden erőszaktól, a lázadás „vak“ erőitől, nem ütköznék meg azon, hogy Eötvös „nem bízik már a népben“, fél a fővárosok „pór uralmától“, s megtagadja, amiben eddig hitt (a pór uralmában is?), hogy a forradalom iránt tanúsított „polgári rokonszenvenek“ ... „most már nyomát sem látjuk“. — „Ő“, írja SÓTÉR egy másik helyen, „aki valamikor (csak valamikor?) az utopista szocializmus eszméinek is köszönhetett egyetmást, most élesen elválasztja álláspontját a szocialistáktól s a kommunisztáktól.“ Ezzel Eötvös nem állna egyedül. Különben is — s erre már volt

alkalmunk rámutatni — az utopista szocializmus egy-két eszméjének befogadása még senkit sem tesz utopista szocialistává, annál kevésbé szocialistává (kommunistává). S nem is arról van szó, amit SÖTÉR magyarázatképpen még hozzáfűz: „Eötvöstől nem kívánhatná senki, hogy a szocializmus és kommunizmus tanaival egyetértsen.“

Általában: ami Eötvösnek az utopista szocializmus különböző irányaihoz való viszonyát illeti, kezdettől fogva meglehetősen ingoványos talajon járunk. SÖTÉR Eötvös utopista-szocialista (pontosan: saint-simonista) — ismeretének felderítésében kezdettől fogva nem jut tovább néhány nehezen rögzíthető nyomnál és feltevésnél. „Hogy a szocialista tanok egy részét ismerte Eötvös, arról az »Uralkodó Eszmék« is tanuskodik“ — írja egyhelyütt. De vajjon lehet az ilyen visszavetített következtetésnek meggyőző ereje? — Nem hangzik sokkal meggyőzőbben: „Eötvös érdeklődésének körére, a Marx és Engels előtti szocialisták tanításának területén, bizonyára következtethetünk szorosabb barátainak érdeklődéséből“. Hiszen SÖTÉR ezt a tudomását is csak egy kései, közvetett s nem egészen megbízható forrásból, „az élete alkonyán Eötvösre emlékező“ Pulszkyból meríti. De tegyük fel, hogy Pulszkyt nem csalta meg az emlékezőtehetsége, fogadjuk el, amit SÖTÉR a fiatal Eötvös szempontjából számba vehető kispolgári utopista szocialistákról mond, hogy „az idealizmus talaján állnak, hajlanak a vallásosságra, figyelmen kívül hagyják az osztályharcot — és pályájuk során később többnyire az uralkodó osztály szolgálatába lépnek.“ De ha így áll a dolog, lehet-e Eötvösnek szemére vetni hogy az „Uralkodó Eszmék“ időpontjában „távolabb áll az említett szocialisták szemléletétől, semmint a 'Karthausi', és a 'Szegénység Irlandban' idején állott“, ha e szocialisták s Eötvös mostani ideológiai felfogása között elmosódott minden különbség? Azt az egyet azonban mindenesetre tudjuk, hogy Eötvös most már valóban olvasta legtöbbjüket. Éppen ezért itt lett volna az ideje annak, hogy SÖTÉR végre konkretizálja Eötvösnek hozzájuk való viszonyát, ha már egyszer napirendre tűzte s olyan fontosnak tartja az egész kérdést!

(S ha az „Uralkodó Eszmék“ forrásainál vagyunk: hadd hivatkozzunk itt Eötvösnek Montalemberthez írt, már egyízben idézett fontos levelére, amelyben számot ad ezekről a forrásokról!)

SÖTÉR Eötvös emigrációs töprengései gyümölcsének nevezi az „Uralkodó Eszmék“-et. Kár, hogy SÖTÉR ezen a ponton nem végzett behatóbb lélektani, ideológiai környezettanulmányt s beírta a forradalmi eseményekre, Eötvös megfutamodására, olvasmányaira való utalással. Pedig az ilyen tanulmány meggyőzhette volna arról, milyen torzító erővel avatkozik bele az emigrációs „élménnyel“ együttjáró távlatévesztés, elfogultság, a reakciós környezet egy olyan ember tudatába, aki híján van a kevésbé befolyásolható „nagy“ emigránsok ellenálló erejének.

Egyfelől Eötvös, akinek emigrációs vezérszava: „Az emberek többségének, hogy magukat jól érezzék, mindenekelőtt nyugalomra van szükségük.“

Másfelől Kossuth, aki az emigráció súlyos feltételei mellett is megmarad következetes forradalmárnak stb.

SÓTÉR most már az író is teljesen a megfutamodás, a visszavonulás, elvfeadás perspektívájából ítéli meg, helyesebben: ítéli el és fokozza le: „Eötvösben meghalt a költő. 1848 előtt és után írott művei közt éles határvonalat kell húznunk. 1848 szeptembere előtti alkotásainak javát: haladó hagyományaink közt tarthatjuk számon. De az ötvenes évek Eötvösre alig is méltó a 48 előttihez. Nincs egy írónk, akinél a 48 okozta törést oly élesen kimutathatjuk, mint épp őnála. Nem véletlen, hogy a forradalom után alig alkot, a akkor sem különösképp jelentőset.“

Ahány mondat, annyi kijelentésszerű, fellebbezhetetlennek tetsző ítélet. Láttuk, most már azt is megtagadja Eötvöstől, amit eddig soha kétségbe nem vont: politikai és művészi programjának társadalmi bázisát. Mi helyett inkább azt mondanók: Eötvös ideológiai összeomlása, az európai forradalmak és szabadságmozgalmak kérdésessé tették, összeomlással fenyegetik politikai és művészeti programjának társadalmi bázisát. S ezzel máris föllebbezéssel élünk SÓTÉR ítélete ellen, amelyet nem tartunk eléggé megokoltnak. Egyik koronatanánk SÓTÉR maga lesz.

1857-ben jelenik meg Eötvös utolsó regénye, a „Nővérek“. Előtte mindössze néhány novellát írt. SÓTÉR egy kalap alá fogja őket a regénnyel s megállapítja róluk, hogy ugyanaz a környezet s részben ugyanazok a problémák nyernek bennük ábrázolást, — ami ebben a formában éppenséggel nem nevezhető exaktoknak, — s hogy az 1848 előtti alkotásokhoz képest — különösképpen a „Nővérek“ — Eötvös szemléletének összeszűküléséről tanúskodnak, ami többé-kevésbé megfelel a valóságnak.

Eötvös utolsó regényét, a „Nővérek“-et mi sem tartjuk remekműnek, s akárcsak SÓTÉR, mi is látjuk hibáit, de erényeit sem tagadjuk s éppenséggel nem tartjuk méltatlannak Eötvös többi regényéhez. Elismerjük: a regény valóságtartalma sem nem átfogó, sem nem gazdag, de Eötvös ezúttal nem is tekinti feladatának egy ilyen valóság bemutatását. Feladatát inkább abban látja, hogy — amit még eddig nem tett soha — a maga leplezetlen valóságában ábrázolja egyetlen osztálynak, a maga osztályának legbelsőbb magánéletét, holott eddig inkább közéleti tevékenységét mutatta be, ezzel együtt tanácstalanságát léte legelemibb feladataival szemben, konfliktusait, amelyekben nem tud úrrá lenni: arisztokrata átlagtípusokat tipikus osztályhelyzetükben. Ez az osztály valóban a nemzet „rokkantja“, s csak arra vár, hogy sírba tegyék. SÓTÉR azt mondja: „Eötvös elszigeteli lényegileg hőseit és problémáikat a harmincas-ötvenes évek Magyarországnak leglényegesebb elemeitől“. Ez igaz, de nem veszi észre, hogy az a „sajátos, elszűrítő területenkivültség“, amelyben a regény alakjai mozognak, Eötvös szándékának megfelelően éppen funkcióképtelenségüket, kozmopolita gyökértelenségüket bizonyítja. Hogy semmi kétségünk ne maradjon Eötvös igazi szándéka iránt, szólaltassuk meg őt.

magát: „Soha szeretőbb szív az övénél nem létezett“, írja Káldory gróf nagynénjének nevelő elveiről. „De (ezek az elvek) a közügyek, a haza, az emberiség saját körén kívül feküdtek, s e nézetei annál több befolyást gyakoroltak növendékére (a fiatal Káldoryra), minél kevesebbet tett, hogy azokat reá erőltesse . . . S Adorján mindezek iránt csaknem épp oly közönyössé vált, mint nagynénje; s így történt, hogy nem elégedve meg jelen helyzetével, mégsem vágyódott más után; hisz a kör, amelyben fáradozásainak méltóbb tárgyait találhatá, neki már előre nem látszott érdemesnek, hogy érte kényelmét feláldozza. . . . Így élt néhány évig a hazában, s így utazta be Európának nagy részét, csak szórakozást keresve a külföldön, mint a hazában.“

Ez Eötvös leszámolása osztályával, sajnálkozás, mélabú közepette, de könnyek és érzelmesség nélkül. Egyúttal végső búcsúja a Karthausi világtól: „A regényirodalom, mely korunkban csaknem azon hatást gyakorolja, mint egykor Plutarch életrajzai, különös ideálokat állított fel. A világfájdalom helyett, melyet Goethe Wertherében és Faustjában, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alakját azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, most az életuntság állítottatott fel eszménykép gyanánt. A kétely, melynek gyötrelmei mindennemű költészetnek tárgyul szolgáltak, elavult s a tagadáshoz jutottunk.“ S az sem lehet éppen véletlen, hogy amíg a „Karthausi“-ban, a „Falu Jegyzője“-ben, a Dózsa-regényben egy-két ember visszavonulása zárja le a cselekményt, a „Nővérek“-ben egy egész osztály visszavonulása, testi és lelki dekadenciája alkotja a cselekmény magvát, egy osztályé, amely híján van a cselekvő pozitív hősnek. Ezért egyetértek SÓTÉRrel abban, hogy a szereplők szenvedései oktalanoknak, illuzórikusoknak tetszenek, de konfliktusaikat, ha még olyan jelentéktelenek is, mégis valódiaknak kell minősítenünk. Azt is helyesen látja SÓTÉR, hogy Eötvös elemzési szándékai következetesebben érvényesülnek a „Nővérek“-ben, mint korábbi regényeiben, de — ugyanakkor SÓTÉRrel szemben, rá kell mutatni arra, hogy Eötvös soha még ilyen modern lélektani feladaton nem gyakorolta modern lélekelemző módszerét.

A szereplők osztályukon, szűkkörű társaságukon kívül, alig ismernek más nyilvánosságot, itt élnek, itt hálnak meg, azért is lehet a regény szerkezete zártabb, egységesebb Eötvös minden eddigi regényének szerkezeténél.

Nem tudom, mire alapítja SÓTÉR azt a feltevését, mintha „Eötvös a regény mondanivalójának súlyát a nép életére kívánta volna helyezni“. Hiszen itt a nép csak az idilli, problémamentes ellenvilág szerepét tölti be s ezt is csak, amennyiben Eötvös pedagógiai tételét és környezet-elméletét szolgálja, nem úgy, mint a „Falu Jegyzője“-ben. Noha Viola éppoly kevésbé mentes érzelmes-romantikus vonásokról, mint Vikta, „a szenvedélyes molnárlány“, a színműszerűségtől.

SÓTÉRrel szemben még csak egyet emelnék ki: a „Nővérek“ nyelvi realizmusát.

Az Eötvös-novellák jórészének pozitív értékelésével, a fény és árnyék igazságosabb elosztásával, mintha Sötér rácáfolna a maga tételére: Eötvösben 1848 után meghalt a költő. Kiderül, hogy nem halt meg, csak alakot és hangot váltott. S ha a polgári irodalomtörténetírás inkább csak Eötvös iránti kegyeletből foglalkozott a novellákkal, Sötér most rámutat formai és tipológiatörténeti jelentőségükre. De, úgy látszik, még mindig lenyűgözve tartja a rosszlelkű hatáskutatás igézete.

Már a „Falu Jegyzője“-ben is Auerbach-nyomok után kutatott, igaz, jórészt megokolatlanul és reménytelenül, egyébként többé-kevésbé helyesen ítélte meg a német elbeszélőt. Most azonban egy lépéssel tovább megy. Valóban: 48 után Eötvös kimutathatóan sokat foglalkozik Auerbachhal, magáévá teszi népnevelő tendenciáját s felfogását az irodalomról. Láttuk, parasztnovelláit is le akarja fordíttatni. Így hatása valóban fokozódhatott. De kétségtelen: e hatás mértéktelen túlbecsülése s Eötvös mértéktelen lebecsülése nyilvánul meg Sötér következő mondatában: „A Nővéreket megelőző és követő parasztnovelláiban Eötvös az Auerbach-féle Dorfgeschichten 'erkölcsnemesítő' receptjét követi“ . . . Még jó, hogy Sötér nem követi az 1939-iki Kristóf György-émlékkönyv egyik cikkírójának példáját, aki Eötvöst megteszi Auerbach tanítványának, azt írván róla: hogy „Auerbach utasításai szerint írta elbeszéléseit“. (Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára, Kolozsvár, 1939. 182.) S hogyan egyeztethető össze a „receptkövetés“ Sötérnek azzal a feltétlenül helytálló észrevételével, hogy a novellák „több szint, több eredetiséget“ mutatnak, mint a „Nővérek“, s hogy azért „is érdekesek, mert ábrázolásmódjuk bizonyos mértékben hagyományt teremt a paraszti és dzsentri-alakok bemutatásában, a századvégi irodalom számára? (Ez csak nem volt benn az Auerbach receptjében?) Sötérnek csak akkor lenne igaza, ha a hatást kifejezetten a nevelő célzatra, a példamutatásra s irányításra korlátozná. Jellemző, hogy most már Auerbach jelentőségét is lefokozza, akinek realizmus pedig éppen ezekben az években bontakozik ki a maga teljességében s most írja a német irodalom egyik legjobb, legrealisabb parasztnovelláját, a *Diethelm von Buchenberg*-et, amely méltán rászolgált Tolsztoj elismerésére (magyarul is: 1856).

Teljesen új s az író Eötvös hagyományos képét nem egy ponton módosítja, teljesebbé teszi kései novellisztikus kísérleteinek, egy regény töredékének s egy regényvázlatának bemutatása.

A könyv befejező része Eötvös életének utolsó évtizedével, második miniszterségével, politikai és kultúrpolitikai működésével foglalkozik, — még pedig az eddigiekhez hasonlóan — jórészt a már régebben feltárt, részben a Sötértől most első ízben feltárt forrásanyag alapján. A pozitív többletet ezúttal is azok az új eredmények adják, amelyekhez Sötér a marxista módszer biztos és önálló alkalmazása révén jutott.

A politikus, aki — megszabadulva az összbirodalom fikciójától — eljut a nemzeti függetlenség hitvallásáig, anélkül, hogy megszűnnék az emberiség

kategóriáiban gondolkozni; az elvont ideológus, aki képtelen eszméit a valóság szükségleteivel összehangolni, s ezért magány és elszigetelődés a sorsa; a kultúrpolitikus, akinek erejét felőrlik s egyre újabb engedményekre kényszerítik harcai a klerikális reakcióval, anélkül, hogy akárcsak egy pillanatra megingatnák hitét világnézetének alapjában, a felvilágosodott humanizmusban... így bontakozik ki SÖTÉR előadásában Eötvösnek, mai „kultúrforradalmunk előfutárja“-nak ellentmondásos, de emberi s mindvégig tiszta alakja. — (Rugalmasságára, fejlődőképességére jellemző, hogy élete vége felé eljut a darwinizmus jelentőségének felismeréséhez.) Az író elnémult, vagy alig jut szóhoz, akkor is csak közvetve az ünnepi szónokban, a tudományszervezőben s az aforisztikus gondolkodóban, aki széljegyzetekkel kíséri olvasmányait és tapasztalatait.

Fontosnak tartom SÖTÉRnek azt a megfigyelését, hogy 48 után még jó sokáig — megfutamodásának főoka! — a forradalomtól való félelem! determinálja Eötvös politikai magatartását és programját.

SÖTÉR rögzíti azt az időpontot — (1865—66-ot), amikor Eötvös „már inkább a polgársághoz vonzódik; ismerősei sorában több nagypolgár is szerepel.“ Eötvöstől magától tudjuk, milyen természetű lehetett ez a vonzódás: Bevallja, hogy „csak most ismeri meg a polgári osztályt: eddig inkább csak képzeleti képet alkotott róla, idealizálta“, — mondja SÖTÉR. Most azonban, — ezt már Eötvös mondja, „mentül többet érintkeztem polgárainkkal, annál inkább látom, hogy főképp mi kedélyességeket s szeretetreméltó tulajdonukat illeti, nagyon csalódtam“. E csalódását tükrözi e korszakból fennmaradt regénytüredéke, „A XIX. század bárói“, amely SÖTÉR szerint — „a meggazdagodó kereskedő—bankár-polgárság szatírájának készült“, tehát Eötvös éppen azt a polgári réteget leplezi le, benne — amellyel megismerkedett. Eszerint érdeklődésről talán, de vonzódásról aligha lehetett szó.

Eötvösnek Montalemberthez, illetőleg az utóbbtól képviselt ú. n. liberális katolicizmushoz való viszonyát, még most, SÖTÉR érvei és fejtegetései után sem látjuk eléggé tisztázottnak. Amire azért volna szükségünk, hogy megértsük többek között Eötvösnek a katolikus autonómia ügyében tanúsított, következetes antiklerikális magatartását. A Balogh Józseftől publikált Eötvöslevelek is inkább csak a Montalembert iránti emberi-ideológiai rokonszenv mértékéről tájékoztatnak. Talán több világosság derül e kérdésre, ha hozzáférhetőkké válnak Montalembertnek Eötvöshöz írt s ezidő szerint Franciaországban lappangó levelei. (Mellesleg: az egyik 1862-ben írt s Baloghtól publikált levélből kiderül, 1. hogy Eötvös ebben az időpontban nem idegenkedett Kossuth konföderációs tervétől, 2. hogy egy nagyobb történefilozófiai művön dolgozott, amely már több mint huszonnégy év óta foglalkoztatta s amelynek tárgya a keresztény civilizáció múltja és jövője. Nyilván ugyanarról a tervezett, de soha el nem készült műről van szó, amelynek forgácsai — SÖTÉR szerint — a „Gondolatok állambölcseleti reflexiói“)

Az abszolút teljesség a pozitívista kutatás teljesíthetetlen vágyálmának bizonyult. Régóta leszámoltunk vele. De amit ma meg kell követelnünk, s joggal megkövetelhetünk a kutatótól, az egy sokoldalú s magasfokú tájékozottság: elvárjuk, hogy ismerje elsőrendű forrásait, a szövegeket, de ne a szó- és szövegfilológus korlátolt szemével, elszigetelve, hanem a marxista nézőpontjából mint társadalmi-történeti helyzeteknek, az írók osztályhelyzetének, osztályharcoknak érzékeny tükrét. Ez a követelmény elválaszthatatlan egy másiktól: ismerje meg és használja fel, mégpedig kritikailag, mindazokat az anyagfeltáró, anyagközlő és feldolgozó műveket, amelyek tárgy- és problémakörébe esnek, de ne rekedjen meg a részletek kritikai feldolgozásánál, hanem menjen tovább az összefüggések, az eszmei források, az ideológiai tartalmak és művészi formák dialektikus megfelelésének felismeréséig.

SŐTÉR megközelíti ezt a teljességet, — persze van forrás, könyv, tanulmány, amely elkerülte figyelmét, talán nem lett volna minden haszon nélkül, ha megnézi pl. Alzbeta Göllnerovának Pozsonyban megjelent Eötvös monográfiáját, — de úgy látjuk, számon tartja a ma már beláthatatlan Eötvös irodalomnak alapállományát sa részlettanulmányok egész légióját.

*

Bírálatomnak végére értem. Terjedelmét a megbírált mű arányaihoz szabtam.

Elejétől végig szemelött tartottam a bírálatom bevezető soraiban felállított magas követelményeket. A marxista kritika szellemében jártam el, amikor egyfelől kiemeltem a mű tudományos kvalitásait, módszerességét, problémagazdagságát, új eredményeit, s a belőlük kibontakozó új Eötvös-képet, mindenekelőtt pedig azt, hol és hogyan haladja túl, hol és hogyan fejleszti tovább az eddigi kutatást, — másfelől rámutattam azokra a többé-kevésbé problematikus részletekre, ahol úgy láttam, hogy nem érvényesül eléggé a tudományos és ideológiai exaktság követelménye.

A kifogásolt részletek között alig van, SŐTÉR tételei között lényegében csak egy van, amely közelebbről érinti az egész munka koncepcióját: a 48 előtti és 48 utáni Eötvösnek olyan merev szembeállítását, amely felfogásom szerint bajosan egyeztethető össze dialektikus szemléletünkkel.

Véleményemet a következőkben foglalom össze:

SŐTÉR ISTVÁNNAK Eötvös József c. művét doktori disszertációul elfogadom.

KIRÁLY ISTVÁN:
MÓRICZ ZSIGMOND

*Elhangzott, mint opponensi vélemény, Nagy Péter: Móricz Zsigmond c. kandidátusi
disszertációjának vitájában **

NAGY PÉTER Móricz monográfiájának legnagyobb érdeme, hogy fő vonalaiban hű és igaz képet ad Móricz Zsigmondról. Értékelésének alapelvei az igazságra tapintanak. Azokat a kérdéseket ragadja meg, melyek Móricz életművének megértéséhez a legfontosabbak:

1. Móricz Zsigmond a parasztság írója. A parasztság szemszögéből figyelni és leltározni a társadalom életét: paraszti vágyak és vádak kapnak hangot művészetében. Ez a paraszti nézőpont érteti meg művészetének erejét, de egyben gyengéjét is, innen ered legnagyobb értéke: realizmusának mélysége, szenvedélyes bíráló pátosza, de innen erednek olykori tévútra siklató illúziói is.

2. Móricz Zsigmond a legnagyobb kritikai realista magyar elbeszélő; társa és fegyvertársa Ady Endrének — ez határozza meg helyét irodalmunk fejlődésében.

3. Móricz mindvégig a parasztság írója, mindvégig kritikai realista. Ezen belül azonban világosan elhatárolódik alkotópályájának három szakasza: a forradalomelőtti évek általános demokratizmusától jut el az úri világ halálraítéltségének művészi megelevenítésén át élete végén a demokratikus népforrádalom igenléséig.

Fő vonalaiban ezek azok az alapelvek, amelyekre felépíti NAGY PÉTER monográfiájában Móricz Zsigmond értékelését. Ma már nem igen hatnak ezek a tételek az újdonság erejével: átmentek az irodalomtörténeti köztudatba, tankönyvek kodifikálták őket. De mindez nem csökkenti NAGY PÉTER Móricz kutatásainak jelentőségét. Nem szabad elfeledni egyrészt, hogy NAGY PÉTER három évvel ezelőtt megjelent Móricz-tanulmánya volt az első írás, amelyben ennek az új Móricz-képnek a körvonalai első ízben formálódni kezdtek. Nemesak az új Móricz-koncepció tudományos végiggondolásában volt szerepe, hanem a koncepció kialakításában is. S még egy szempontot nem lehet mellőzni a monográfia értékelésénél. Más dolog egy-egy kérdés esszéisztikus felvétele, s más a tudományos kifejtés. A gondolatoknak is meg van a maguk sorsa: még a helyes gondolat is inkább csak ötletként hat mindaddig, míg a tudós szívóssága a gondolat igazságát gazdag és sokrétű anyaggal nem dokumentálja.

* Nagy Péternek a vitában elhangzott válaszát az O. K. VI. k. 2. számában közöljük. A vita összefoglalása az Irodalomtörténetben jelenik meg.

Minden koncepció ereje azon múlik, mennyire állja ki a tények bírálatát. NAGY PÉTER érdeme, hogy következetesen végigvisz egy alapjaiban helyes koncepciót Móricz egész pályáján, megszólaltatja a tényeket a maguk gazdagságában, segít diadalra juttatni az igaz és helyes Móricz-értékelést a burzsoá irodalomtörténetírás hamisításaival szemben.

NAGY PÉTER tanulmányának kandidátusi dolgozatként való elfogadását javaslom. Nagy hozzáértéssel és felkészültséggel oldotta meg irodalomtörténetírásunk egyik legfontosabb kérdését, Móricz Zsigmond értékelésének kérdését. Ebben látom monográfiájának fő érdemét. Tanulmányának részletértékei közül csak néhányat ragadok ki. Polemikus éllel választom ki őket. A monográfiának azokat az érdemeit említem, amelyeket némileg példamutatónak érzek.

1. Ilyen először is a műelemzések gazdagsága és sokasága. Irodalomtörténetírásunk egyik nagy fogyatékosága, hogy szereti megrajzolni a fővonásokat, de kerüli a konkrét elemzést. Tisztázni kívánja az alapvető elvi kérdéseket, de nem hatol le az írói alkotómódszer mélyére: nem mutatja meg az összefüggést az elvi kérdések és az egyes művek felvetette konkrét művészi problémák között. NAGY PÉTER számára ez elviség sosem jelent üres elvontságot: a részletkérdésekben, a részletelemzésekben öltenek testet, konkrétizálódnak az alapvető elvek.

2. Érdeme a monográfiának az életrajzi anyag gazdagsága, Móricz emberi egyéniségének hű rajza. Marxista igényű irodalomtörténetírásunk egyik gyengesége, hogy a társadalmi, történelmi kérdések fontosságát hangsúlyozva megfélelkezik olykor az író egyéni életútjáról: tanulmányainkban sokszor elsikkad az írói egyéniség jelentősége és szerepe. Persze, helyes az a tétel, hogy elsősorban történelmi-társadalmi tényezők határozzák meg egy-egy író művészetét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyéniséget, az életrajzi mozzanatokot figyelmen kívül lehet hagyni. Könnyen sémákba merevedik így az élet gazdagsága.

3. Végül kiemelném a könyv stílusát. Irodalomról szólni csak irodalmian lehet; NAGY PÉTER tudja ezt: stílusának van ereje, hőfoka, vannak színei. Érdemként kell ezt hangsúlyozni, holott magától értetődő lenne. Elég elolvasni azonban néhány történelmi és irodalomtörténelmi tanulmányt, hogy lássuk: mennyire nem magától értetődő még ez. Történéseink és irodalomtörténéseink még mindig nem érzik eléggé: fontos az, a legfontosabb, hogy egy gondolat helyes és igaz legyen; de ha lelkeket formálni, hatni is akarunk vele, akkor szépnek is kell lenni.

*

Ezeket a vonásokat emelném ki elsősorban a mű érdemei közül. Feladatom nem a kritika, vagy az ismertetés: ezért nem törekszem a könyv pozitívumának teljes, rendszeres elemzésére. Úgy érzem a vita inkább azt kívánja meg, hogy azokról a kérdésekről szóljak hosszabban, amelyeket valamilyen szempontból problematikusnak érzek. Az aránybeli eltolódás az elismerő és vitázó

részek között nem jelent egyben értékelő állásfoglalást. Mégegyszer hangsúlyozom: a könyvet a maga egészében jelentős komoly tettnek érzem. A vita-kérdésként felvetett problémák nem módosítják ezt az értékelést.

I

Móricz helye irodalmunk fejlődésében

1. Móricz viszonya elődeihez

Helyesen tárja fel NAGY PÉTER azt a különbséget, amely Móricz művészte és korábbi prózairodalmunk között fennáll. Helyesen hangsúlyozza, hogy Móricz fellépte új fejlődési szakaszt jelent a magyar próza fejlődésében. De ezt a különbséget el is túlozza: Móricz újító jellegét hangsúlyozva szinte teljesen elszakítja elődeitől: szembeállítja velük. Néhány idevonatkozó tételét idézem. „De a tollát még nyügözi Jókai, Gárdonyi, Mikszáth“. Másutt Jókai és Mikszáth romantikus írásairól beszélve s szembeállítva őket Móricczal megjegyzi: „Mindvégig több és elevenebb volt a kapcsolatuk a francia romantika haladó ágával, mint a népi képzelettel“. Máshelyütt így ír Móricz jelentőségét hangsúlyozva: „Főhősei ritkán kísérik túl az olvasót a könyv fedelénél“ stb. Tovább lehetne idézni. Mi más ez, mint lebecsülése annak, amit Jókai és Mikszáth adott? Véletlen elírások ezek? Vagy pedig egy helytelen elvi koncepció húzódik a mélyükön? Véleményem szerint az utóbbiról van szó.

NAGY PÉTER csak azt látja és azt hangsúlyozza, amiben új, amiben más Móricz, mint elődei, de nem látja azt, amiben egyezik velük, amiben folytatja őket. Szakadékot lát ott, ahol pedig nemcsak távolság, hanem szoros kapcsolat is van. Nem véletlen, hogy nemcsak elejtett megjegyzésekben tűnik fel ez a szemlélet, hanem egyes gondolatsoroknak is meghatározójává válik. Csak néhány ilyen mozzanatot ragadok ki.

a) NAGY PÉTER túlságosan elszakítja egymástól Móricznak Jókai és Mikszáth nyomán haladó korai fejlődési szakaszát (1900—1908) és a későbbi, a saját hangjára rátalált Móricz Zsigmondot. Mi más ez, mint a lebecsülése annak a hagyománynak, amelybe Móricz belenőtt, amelyet örökbe kapott.

b) NAGY PÉTER abban a kérdésben, hogy Móricz kritikai realizmusának a dzsentri-téma áll középpontjában, csak speciális Móricz-problémát lát, mint ilyet próbálja megválaszolni: nem veszi észre, hogy ez a probléma kritikai realizmusunk s általában XIX. századi regényirodalmunk egészének a problémája. Megint nem látja a kapcsolatot Móricz és elődei között.

c) Az összefüggés szemelől vesztésére utal az is, hogy Móricz elbeszélő művészetének néhány sajátosságát, mint például a drámaiság, a novellisztikus szerkesztés stb. Móriczon belül maradva próbálja megoldani. Nem veszi észre, hogy ezek a kérdések prózairodalmunk egész fejlődését számbavéve válaszolhatók meg csak helyesen. NAGY PÉTERRE általában nem jellemző, hogy elha-

nyagolja a belső irodalmi fejlődés szempontjait, hogy nem veszi figyelembe az irodalmi fejlődés viszonylagos önállóságát. Itt mégis beleesik ebbe a hibába; s nem látja eléggé az összefüggést Móricz és elődei között. (Zárójelben jegyzem meg, éppen emiatt néhány művészi kérdést nem is tud helyesen megoldani. A drámaiság és a sajátos móríci kompozíció magyarázatában vulgarizál. Szerintem ezekre a kérdésekre helyes választ csak akkor találhatott volna, ha jobban számbaveszi: az elbeszélőművészet milyen eszközeit kapta örökre Móricz legnagyobb elődeitől, Jókaitól és Mikszáthtól.)

Ezek a kiragadott problémák mutatják, hogy NAGY PÉTER helytelenül értékeli némiképp irodalmunk folytonosságát, helytelenül látja Móricz viszonyát elődeihez, konkrétan Jókaihoz és Mikszáth-hoz. Elvontan igaz az a tétel, hogy Móricz forradalmian újat jelentett a magyar próza fejlődésében. De rögtön hamissá válik s eltorzul, ha ez az elvont igazság úgy konkrétizálódik, hogy semmi köze se volt az előző fejlődéshez, ha Móriczot szembeállítjuk Jókaival és Mikszáthtal. S NAGY PÉTERNél megvan a veszélye ennek. Az újat látva Móriczban lebecsüli prózairodalmunk eddigi eredményeit. Kielezendőnek érzem ezt a kérdést, kielezendőnek, mert egy fontos elvi kérdés húzódik meg mögötte.

A XX. század polgári irodalomkritikája a falusi irodalom városi irodalom szűk-horizontú vitája során meghamisította némileg irodalmunk valóságos fejlődésképét. Túlhangsúlyozva a Hét- és Nyugat-mozgalom hozta új irodalmi jelenségek újszerűségét s vitázva a hivatalos, az akadémikus irodalommal, szakadékot ásott a polgári városi irodalom és az előző irodalmi fejlődés nagyjai közé Ady és Arany, Móricz és Mikszáth közé. Eszerint az elmélet szerint Arany és Ady Endre, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond között áthidalhatatlan a távolság. A XIX. század végén s a XX. század elején kibomló polgári-városi irodalmat szinte teljesen elszakították az irodalmi fejlődés előző etappjaitól. Az irodalom fejlődésének illetően értelmezése, minden látszat-forradalmiság ellenére is lényegében kozmopolita jellegű volt. Eszerint az elmélet szerint a századforduló táján kibontakozó új magyar irodalom ihletőjét, művészi erjesztőjét a külföldi, nyugati irodalomban kell elsősorban keresni.

Irodalomtörténetírásunk egyik legfontosabb feladatának érzem, hogy leszámoljon irodalmunk fejlődésének ezzel az eltorzításával és feltárja irodalmunk igazi folytonosságát. NAGY PÉTER ennek érdekében mit sem tesz, sőt, akarva-akaratlan a polgári irodalomtörténetírás nyomában kullog. Ő is szakadékot lát Móricz és nagy elődei között. Nem látja és nem hangsúlyozza, hogy a fejlődés vonala nem így fest: Bródy Sándor—Móricz Zsigmond, hanem sokkalta inkább így: Jókai—Mikszáth—Móricz. Nem látja és nem hangsúlyozza, hogy irodalmunk fejlődésének valóságos képe nem az, hogy a Jókai, Arany, Mikszáth után tátongó szakadék, nagy űr, s majd mindettől függetlenül, sőt ezt az örökséget tagadva nyugati hatásokra indul meg egy új polgári városi színezetű irodalom. Épp ellenkezőleg: szoros szál köti össze a századelő legnagyobb íróit az előttük járó nagy klasszszikusokkal. (Ennek a kérdésfeltevés-

nek helyességén az sem módosít, hogy olykor Ady is, Móricz is hajlottak rá, hogy másként ítéljék meg viszonyukat elődeikhez: a harcok sűrűjében olykor a fegyvertársak is összetévesztik egymást.)

2. Móricz és a Nyugat esztéta szárnya

Alapjaiban helyesen látja NAGY PÉTER a kor irodalmi háborúságainak frontvonalait, de mintha némileg is eltolódna a hangsúly. Szinte egyforma súlyú ellentétet konstruál egyrésztől Móricz és a hivatalos irodalom, másrésztől Móricz és a Nyugat esztéta szárnya közé. Csak azt veszi észre, amiben szembenállt Móricz Babitsékkal s szemelől veszi, amiben szövetségeseek voltak. Két idevágó tételét idézem: „Nem tudott és nem akart azonosulni a Nyugat hallgató csoportjával, a liberális burzsoázia képviselőivel, a polgárság mulattatóival, akik közé tartozott Osváth Ernő, a lap szerkesztője s Babits, Kosztolányi is.“ Igazságtalan ez a megfogalmazás. Mind Babits, mind Kosztolányi több volt, mint a polgárság mulattatója. A harmincas évek irodalmi életéről beszélve elismeri ugyan, hogy a Nyugat esztéta íróinak volt kezdetben némi haladó szerepük, de csak azért, hogy annál sötétebbre fesse a forradalom bukása utáni útjukat. Így ír: „Abban az időben bizony, amikor Babits átvette a szerkesztést, a polgárság már ezt a relatíven haladó álláspontját is elvesztette: a forradalom utáni rémületében egyetlen gondja a feudális osztályokkal való kiegyezés, amely irodalmilag éppen a tiszta irodalom, a burzsoá dekadencia különböző irányzatainak és múló divatainak meghonosítására irányul“

Igazságtalan ez a kép. Irodalomtörténetírásunk Babits, Kosztolányi s általában a Nyugat esztéta íróinak értékelésében csak végleteket ismer, s NAGY PÉTER is végletekben gondolkodik. Meghamisította a valóságot az a szemlélet, amely Babitsot akarta megtenni a XX. század magyar irodalmának reprezentatív alakjává. De torz és egyoldalú az a szemlélet is, amely ez ellen a koncepció ellen harcolva szinte minden értéket megvon Babitstól. S NAGY PÉTER beleesik ebbe a hibába. Holott a végleges, elnagyolt megfogalmazások csak zavart okoznak. Nem véletlen — s ezért elsősorban irodalomtörténetírásunk a felelős, hogy kiadói politikánk a felszabadulás óta nem mert még hozzányúlni Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, sőt még Karinthy Frigyes műveihez sem.

3. Móricz és a szocialista realista irodalmunk

Helyesen mutat rá NAGY PÉTER, hogy az elbeszélés terén Móricz művésze a legelevenebb összekötő szál a múlt irodalma és kialakuló szocialista irodalmunk között. De a helyes gondolat itt is helytelen nézetekkel vegyül. Néhány tételét idézem: „Rózsa Sándor alakjában és történetében... megteremtette legpozitívabb regényhősét, akinek megformálásával már előre mutatott, szinte ajtót nyitott a szocialista realizmus pozitív hősei felé.“ Más-

helyütt a gondolat mögött leskelődő veszélyt még tisztábban megjelenítve így fogalmaz: „Rózsa Sándor alakjában sikerül eljutnia a *szocialista realizmus küszöbére*.“ Még egy idézet: „Rózsa Sándor alakjában . . . új, előtte ismeretlen, ma is járható *utat nyitott: hidat a szocialista realizmus felé*“.

Helytelen és egyoldalú ez a szemlélet. Móricz valóban a szocialista realizmus előfutára. Előfutára azért, mert nagy kritikai realista volt, mert meg volt benne a törekvés a könyörtelen valóság látására. A tényeket, a valóságot többre becsülte illúzióinál. Elsősorban mély valóságlátása teszi a legteljesebben realista irodalomnak, a szocialista realista irodalomnak előfutárává. NAGY PÉTER nem ezt hangsúlyozza. Ellenkezőleg: *csak* a móriczi hős-teremtő romantikában lát hidat a szocialista realizmus felé. A szocialista realizmus téves értelmezése búvik meg itt. Vannak, akik a szocialista realizmusban nem a realizmus legfejlettebb és legmélyebb formáját látják, hanem a romantikus vonásokat érzik döntőnek benne. Szerintük éppen ezért nem a nagy kritikai realisták a legközvetlenebb elődei a szocialista irodalomnak, hanem a Hugó—Jókai-féle nagy romantikusok. S NAGY PÉTERnél meg van ennek a téves szemléletnek a veszélye. Elődje Móricz Zsigmond a maga hősök utáni szenvedélyes vágyával is a szocialista realizmus irodalmának, de elsősorban a saját előítéleteivel is szembefordulni tudó igazságszeretetével, realizmusával tört utat nekünk. Ezt kellene hangsúlyoznunk.

De helytelen NAGY PÉTER elképzelése más szempontból is. Szerinte Móricz Zsigmond nemcsak elődje, előfutára a szocialista realista irodalomnak, hanem eljutott a szocialista realizmus küszöbéig: művészete mintegy átmenetet jelent a kritikai realizmusból a szocialista realizmusba. Túloz e tétel. Móricz érezte ugyan a kritikai realizmus korlátjait, de sosem tudta áttörni őket: mindig kritikai realista volt és az maradt. Ha ezt szemelől veszítjük, a móriczi útmutatás zsákutcává is válhat. Épp ezt kikerülendő, kellett volna pl. bírálnia NAGY PÉTERnek a Betyár és a Rózsa Sándor hősválasztását: kellett volna bírálnia a Betyár eszményítését. Ezt elmulasztotta. Ellenkezőleg: igazolta némileg Móricz tévedését.

II.

Móricz írói fejlődésének néhány problémája

Fővonalaiiban helyesen vázolja fel NAGY PÉTER Móricz írói útját. Meggyőzően mutatja meg alkotó pályájának egyes nagy állomásait. Számos meg-gondolkoztató részletmegfigyelése van. De némi elnagyoltság mégis érződik az írói pálya rajzánál: olykor nem elég konkrét történelmileg. Irodalomtörténet-írásunk és a történelem viszonyáról sok szó esett már. Nagyjából leküzdöttük azt a veszélyt — épp NAGY PÉTER Móricza az egyik bizonyosság rá —, hogy irodalomtörténeti tanulmányaink történelmi tanulmányokká váljanak. Ugyanakkor irodalomtörténezeink tudják azt is, hogy jó kutatója a mult irodalmá-

nak csak az lehet, aki egyben jó történész is. (Zárójelben jegyzem meg: kár, hogy történészeink még nem vették észre, hogy nekik sem ártana, ha megismerkednének valamennyire az irodalommal.)

Irodalomtörténetírásunk és a történelem viszonyában azonban sok minden nincs még eléggé rendben, s erre megint NAGY PÉTER könyve ad példát. Kitűnően, életszerűen — s történészeink ebben is tanulhatnának tőle — tudja érzékeltetni a történelmi atmoszférát, az egyes korok színeit, levegőjét. De nem tudja elég szervesen egybekapcsolni a történelmet és az irodalmat, nem tudja konkrétan érzékeltetni, hogy egy írói pálya belső logikáját hogyan határozza meg legapróbb rezdüléseiben is végső soron a történelem logikája. Csak a nagy fordulópontokon domborodik ki a történelmi események meghatározó szerepe: a részletekben elsikkad. Így inkább csak illusztrációként hatnak a történelmi részek: betétek, nem olvadnak szervesen egybe az író életútjával, művészi fejlődésével. Nem tudja mindig érzékeltetni NAGY PÉTER azokat a szálakat, amelyeken át a nagy történelmi események az író személyes életében, művészetében gyökeret vernek. Ebből az elnagyoltságból, illusztrációs jellegből ered, hogy Móricz fejlődésének néhány problémáját nem tudja helyesen megválaszolni.

1. Móricz pályájának első szakasza

Nem tudja eléggé árnyaltan, eléggé elvien elkülöníteni NAGY PÉTER Móricz pályájának első szakaszát (1908—1919) pályájának második szakaszától (1919—1930). Amit az első szakasz összefoglalójában mond, szinte változtatás nélkül el lehet fogadni a második szakasz jellemzéseiként is. Átveszi a RÉVAI elvtárs megfogalmazását: Móricz első szakasza, mint művészetének általános demokratikus korszaka, a második pedig kritikai realizmusának kibontakozásáé. De azt már nem tudja konkretizálni, hogy tartalmilag mit jelent ez a megkülönböztetés.

Túlértékeli az első szakasz Móriczában a kritikai realistát. Könyvének itt van a legtöbb bizonytalankodó, elnagyolt része. Belemagyarázóan, sokban vulgarizálva értelmezi pl. a Hétkrajcárt. Szerinte a Hétkrajcár a kizsákmányolás kiváltotta munkásszolidaritás novellája. „Túl-ideologizálja“ Turi Dani alakját: Turi Dani végső, anarchista, céltalan tettében nem korlátot, hanem erényt lát: a feudalizmus elleni paraszti forradalmiságot. A forradalmak előtti Móricz kritikai realista látásának túlhangsúlyozása mutatja a Jószerencsét Rasovszkijának és a Fáklya Matolcsy Miklósának értékelése. NAGY PÉTER elemzésében túlságosan nagy a távolság ezek között a hősök és az író között, — indokolatlanul megnöveli mindkét regény bíráló tartalmát.

Honnan erednek ezek a túlzások? Szerintem a módszer volt itt az elhibázott. Móricz Zsigmond egész pályája során kritikai realista: a parasztság és a félféudális világ ellentétének adott hangot. De ami érvényes az egészre, az a

részletekben más és más arcot ölt. Hogy milyet? és miért? erre csak a konkrét történelmi elemzés adhat választ. Ennek az elemzésnek az elmulasztása, a csak nagy vonalakban megrajzolt történelmi kép magyarázza, hogy a Móricz első szakaszáról adott pályaképben elmosódnak az árnyalatok.

2. M ó r i c z p á l y á j á n a k m á s o d i k s z a k a s z a

A konkrét részletekbemenő (persze a részleteket nem extenzitásban értve) történelmi elemzés hiánya itt is megbosszulja némileg magát. Nincs tisztán, világosan megválaszolva: milyen történelmi élmények érttetik meg Móricz kritikai realizmusának kibontakozását. S hiba az is, hogy NAGY PÉTER elképzelésében szinte töretlennek, egyvonalúnak látszik Móricz pályája 19—30 között, holott törések: hullámhegyek és hullámvölgyek voltak benne. Teljesen elsikkad pl. — és ezt érzem a leglényegesebbnek, — hogy a forradalom bukását követő néhány esztendő a megtorpanás, a bizonytalanság esztendeje volt Móricz életében. Megzavarodott ekkor némileg realizmusa is. Itt aztán igazán épp csak hogy felvázolja NAGY PÉTER a történelmi háttér: megkerüli a kényes kérdéseket. Általánosságokkal intézi el Móricz vsizonyát a forradalomhoz, a forradalom bukása után, s szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a trianoni békét: holott ez nagyon sokat foglalkoztatta ekkor Móriczot. Ebből az elnagyoltságból ered, hogy helytelenül értelmezi Móricznak ezekben az években írt két jelentős művét: a Légy jó mindhalálig-ot és a Tündérművet. (A Légy jó mindhalálig-ban túlhangsúlyozza a kritikai mondanivalót, — erről a kérdésről később más összefüggésben szeretnék beszélni.)

A z E r d é l y é r t é k e l é s e

Ez a kérdés szerintem NAGY PÉTER Móricz tanulmányának egyik legvitathatóbb pontja. Az Erdélyre valóban jellemző a történelmi atmoszféra nagyerejű művészi megjelenítése, de nem jellemző rá — s ebben téved NAGY PÉTER — a történelem belső menetének mély megértése. NAGY PÉTER szerint az Erdély Móricz életének egyik legnagyobb, leginkább reprezentatív műve: Ott van a helye a Rózsa Sándor mellett; irodalmunk fejlődésében pedig Eötvös Magyarország 1514-ben-je mellé kívánkozik. Felnagyítja, eltúlozza ez az értékelés az Erdély jelentőségét.

Mi NAGY PÉTER szerint az Erdély főmondanivalója? A feudalizmus és a polgárosodás erőinek a harca; egy kispolgári demokrata álláspont fordul itt szembe a feudális erővel. Szerinte Báthory alakjában a feudális oligarchiának, — azaz történelmi áttételén át kora ellenforradalmi urainak országot pusztító esztelenségét leplezte le Móricz. Báthory és Bethlen ellentétében a feudális úri-hányivetiség és a polgári építő munka ellentétét rajzolta meg.

NAGY PÉTER jobbszemű olvasó annál, mintsem hogy ne érezné: ennek az értelmezésnek ellentmond némiképp a regény valósága. Hiszen igaz, hogy Báthory tettei undorítóak. Igaz, hogy élete a maga tartalmi meztelenségében visszariaszt. De egy irodalmi mű lelkét sohasem érzékelteti a pusztai tartalmi kivonat. Móricz meleg, szépítő lírával vonja be a tények meztelen csúnyaságát. Báthory nemcsak a vágyait fékezetlenül kiélő oligarcha, hanem lobogó fantáziájú nagy álmodó is: tündérkirályfi. Tündérkirályfi, akinek szenvedélyes merész álmai az ország jövőjéről a szürkébb, jelentéktelenebb Bethlen szívében parancsként élnek tovább. Bethlenben mindvégig ott világol az a fény, amelyet Báthory nagyratörése gyújtott fel benne.

NAGY PÉTER, mint említettem, jobbszemű, érzékenyebb olvasó annál, mintsem hogy elsiklana a művészi megformálásnak emellett a sajátja mellett. Jobb gondolkozó annál, hogy észre ne vegye: az így megformált művészi valóság ellentmond az általa kialakított elképzelésnek. Megpróbálja feloldani ezt az ellentmondást. Mik az érvei? 1. Szerinte az az illúzió növelte meg a regényben Báthory alakját, amely Móriczban az uralkodó osztályokkal szemben élt. Nem hiszem, hogy NAGY PÉTER meggyőzőnek érezné ezt az érvet. Hiszen, ha Móriczban ilyen nagyfokú lett volna az illúzió az uralkodó osztályokkal szemben, ha ilyen felnagyítást vonhatott volna ez maga után, — kritikai realizmusának áthághatatlan korlátja lett volna. 2. Nem sokkal szerencsésebb a másik érve sem: azért túlozta volna el Móricz Báthory alakját, hogy Bethlen-nel méltó ellenfél álljon szemben? Helyes az az elképzelés, hogy az igazi nagyság csak a nagysággal vívott harcban bontakozhat ki, de az a nagyság, amellyel a jó szembeszáll, nem lehet ennyire pozitív előjelű. 3. A harmadik érve a legsikertelenebb. Mintha a Móriczban élő illúzió az osztálybékéről hozta volna közel egymáshoz Báthory és Bethlen gondolatait. Saját koncepciójával fordul itt szembe.

NAGY PÉTER érvei nem tudják feloldani azt az ellentmondást, amely az Erdélyről alkotott koncepciója és a Móricz megrajzolta művészi igazság között van. Ezt az ellentmondást csak a koncepció megváltoztatása oldhatja fel.

A regény-adta anyagon kívül igénybeveszi NAGY PÉTER Erdélyről alkotott koncepciója igazolására Móricz cikkeit, másjellegű megnyilatkozásait is. De történelmietlenül. Fő érveként egy 1935-ben íródott cikket idéz. Móricz azonban a Tündérkertet 1921-ben írta, s mennyit változott közben a magyar élet, mennyit változott Móricz. Miért nem azokat az érzéseket, hangulatokat nyomozta inkább NAGY PÉTER, amelyek a Tündérkert írása idején, 1921-ben éltek Móriczban? Miért nem olyan cikkek világnézeti mondanivalójára támaszkodott, mint pl. a „Vérgivágó erkölcsi sarkantyú“, vagy a Julius cézárrol írt Móricz kritika? Mennyire tisztábban jelezték volna ezek a cikkek azt a talajt, amelyben a Tündérkert fogant. Kételyek éltek ekkor Móriczban: megváltoztathatja-e az életet a nagy álmodó nagy száguldása, a forradalmak vihara.

Keresett valami óvatosabb, „józanabb, realisabb“ utat. Igaz: kispolgári liberális demokratizmus kap hangot az Erdélyben, de ennek a kispolgári demokratizmusnak kétfelé vágott az éle — nemcsak a feudális úri osztályok ellenforradalma, hanem a nagy álmodók csinálta forradalmak ellen is. Nemcsak a józan építő munka volt itt szembeállítva az esztelen pusztítással, hanem a megalkuvó reformista út is, a forradalmi úttal. Nemcsak bírálat van a Tündérekertben, hanem kétely, kiábrándulás, pesszimizmus is. Elválaszthatatlanul egybefonódik a kettő.

III

Móricz népiségének néhány problémája

NAGY PÉTER elfogadja RÉVAI elvtárs Móricz tanulmányának azt a tételét, hogy Móricz kritikai realizmusa egészséges romantikájával, humanista optimizmusával, különbözik azoknak az íróknak kritikai realizmusától, akiknek társadalombírálata a pesszimizmusból, a szkepticizmusból fakadt, vagy abba torkollott. De csak szavakban fogadja el ezt a tételt: A gyakorlatban nem. Nem érti eléggé ezt a gondolatot, nem érti eléggé Móricz Zsigmond népiségét. S ezt érzem műve egyik legnagyobb fogyatékoságának.

Irodalmunk egyik legjellemzőbb sajátja, egyik legszebb megkülönböztetője a népisége, közelsége a nép életéhez, s ami elválaszthatatlan ettől: humanista optimizmusa, élet- és emberszeretete, hite az emberben, hite a népben. A világirodalom nagy irodalmi közül talán csak az orosz irodalom hasonló ebben a mienkhez. Mint ahogy az orosz irodalomban a nagy kritikai realista művek, a Holt lelkek és a Karenina Anna mellett ott vannak a népi erőnek, a nép egységének olyan hősi énekei, mint a Bulyba Tárász, vagy a Háború és béke: a magyar irodalomban is ott van a János vitéz, a Toldi és a Rózsa Sándor regény. Az orosz irodalom kedves hősei, nemcsak a kiégettlelkű, felesleges emberek, az Anyeginok, Pecsorinok, Oblomovok stb., hanem a Tatjánák, Katerinák, Natasa Rosztovok is. A magyar irodalomban megtaláljuk a hozzájuk hasonló feledhetetlenül szép tiszta lelkeket: a Rozgonyi Piroskákat, a Tóth Marikat, Kóműves Erzsiket. A kritikai látás könyörtelenségével, gondolkodó erőben, eszmei magaslatban elmarad irodalmunk az orosz irodalom mögött, de a népi jellem szép vonásainak megrajzolásában, a népdalokban élő tiszta, meszterkéletlen érzések művészi megjelenítésében, a néphez való közelségben nem. A nép világát nem tudták ugyan olyan gondolati eszmei magaslatról áttekinteni, mint a világirodalom nagy kritikai realistái. De az érték, a néphez való közelség nagy értéke ennek a hiánynak ellenére is érték marad. Még romantikánkat is, még a Jókai-féle romantikát is ez a népi közelség különbözteti meg mindenféle nyugati romantikától.

S meg van ez a sajátos népiség Móricz Zsigmond művészetében is. Igaza van NAGY PÉTERnek: ideológiailag nem tudta Móricz átfogni maradéktalanul korát, de kevés író van, aki annyira közel élt volna a néphez, annyira belülről ismerte volna a népet, s annyira hitt volna a népben, mint ő. S ezt nem látja eléggé NAGY PÉTER. Néhány kérdést ragadok ki, amely mutatja ezt.

1. Móricz idilljeinek értékelése

NAGY PÉTER Móricz idilljei közül csak a szegény paraszti környezetben játszódó s így közvetlenül társadalmi mondanivalót hordozó Pillangó-t értékeli igazán. Elutasítja viszont — szinte maradéktalanul — az olyan szép, megkapó idilleket, mint a Harmatos Rózsa, vagy a Kerek Ferkó. Merev szempontokkal, zord osztályharcosként számonkéri ezeken az írásokon: hol marad belőlük a népi nyomor rajza, hol maradnak a társadalmi problémák. Igaz, a Pillangó a legszebb és a legigazabb móríci idill. Igaz, a Harmatos Rózsában vagy a Kerek Ferkóban sok még a mikszáthi meséből örökölt s közben a történelemtől jócskán meghaladott, időszerűtlenné vált vonás. De ebből még nem következik, hogy a Harmatos Rózsának, vagy a Kerek Ferkónak csak az árnyait lássuk. A Harmatos Rózsa nemcsak és elsősorban nem a társadalmi problémáktól való menekülés regénye: a tiszta, szép érzés, az igaz szerelem van itt szembeállítva az úri Magyaraország süket és lapos közéletével. Az álértékek és az igazi értékek közti válaszüton a regény főhőse a saját önzését, dicsőségvágyát leküzdve, az igazi érték mellett foglal állást. S ugyanígy a Kerek Ferkóban is. Nem az itt a lényeg, hogy egy földbirtokos fiú és egy kuláklány szerelmes lesz egymásba. Nem az a fontos, hogy a dolgozó nép sorsa nem kap hangot a regényben. Arról van itt szó: hogyan töri át mesterkélte, csinált érzések burkát az igaz emberség, a természetes érzés. NAGY PÉTER szerint szervesen betét a regényben a puszta pásztorjelenet. Szó sincs róla. Kerek Ferkó-ban épp az esti pásztortúzi beszélgetések hatása alatt győzi le a hamisat, a csináltat az, ami valóban egészséges, valóban tiszta, szép és emberi. Nem paraszti környezetben, nem népi környezetben játszódnak ezek a regények? De az érzések, amelyeket felragyogtatnak: népi érzések. A népdalok lelke szólal meg bennük. NAGY PÉTER nem veszi ezt észre: eltorzul kezén a két mű értéke.

2. A „Légy jó mindhalálig” értékelése

NAGY PÉTER egy társadalmi kritikai realista regény csontvázát keresi ebben a gyöngéd, költői gyermek-regényben. Főproblémájának azt látja, hogyan ütközik össze az idealizmus a való világgal; vádbeszédnek szeretné felfogni a művet a múlt iskolai rendszere s ezen keresztül az ellenforradalmi társadalmi rend ellen. A regény anyaga azonban nem engedelmeskedik ennek a koncepciónak; Móricz nem kritikai realista művet rejtett el benne: lírikus volt itt — prózában. NAGY PÉTER nem látja ezt mint s erőszakoltat és hamisat, marasz-

talja el a regény befejezését: szerinte a kritikai élt csak a tragikus vég hozta volna felszínre. Megalkuvásként elveti a magyar regényirodalom egyik legszebb, egyik legmeghatóbb regény befejezését. Elhibázott és hamis ez az értékelés. Rossz helyre vetette NAGY PÉTER a hangsúlyt. Ha mélyen értette volna Móricz népiségét, akkor jobban meg tudta volna ragadni azt a gyönyörű lírát, amely a kis Nyilas Misi végső szavaiban felcseng: „Légy jó mindhalálig“. Szerinte túl általánosak, túl moralizálóak ezek a szavak. Nem veszi észre, hogy azt a tanítást, amelyet Misi tovább akar adni az embereknek: édesanyjának, ennek a gyönyörűen megrajzolt népi alaknak az ajkáról leste el valaha a kisdíák, ő mondta először a fiának: „Légy jó, kisfiam, légy jó, légy jó mindhalálig“. Csodálatos líra van ebben a néhány szóban. Az a líra, amely a népdalokból és a népmesékből mindig üzen: az igazság, a szépség, a tisztaság nagy-nagy szeretete, a hűség az eszményekhez, az értékekhez. Szerintem: elsősorban ezt kell meglátni a regényben. Móricz átmeneti megtorpanó időszakában (1919 — 23), amikor személyes csalódásai, keserőségei elhomályosították átmenetileg a realista szemét, éppen ezért a Légy jó mindhalálig, ez a tiszta, szép lírai vallomás az igazán reprezentatív mű, s nem a Tündérkert.

3. Móricz kritikai realizmusának helyenkénti elszegényítése

Móricz népiségének, népközelségének szemelőlvesztésével elszegényíti itt-ott NAGY PÉTER Móricz kritikai realizmusát is. Így pl. a Fáklya, a Szegény emberek, a Boldog ember értékelésében. A Szegény ember-ben nem vet elég hangsúlyt rá: milyen szépnek rajzolja meg Móricz a gyilkos katona alakját. Mennyi melegség van ebben az emberben. Valóban vádbeszéd ez a novella a hatalmasok ellen, akik háborújukkal eltorzítják az emberi lelket. De másról is van szó itt. Vádbeszéd ez a novella a nagy népi értékek esztelen pazarlása ellen is. Védőbeszéd az Ady megénekelte „Mesebeli Jánosok“, „nótázó vén bakák“ érdekében. Én erre vetném a hangsúlyt. Ugyanígy a Fáklya-ban: a nép magárahagyatottságának nagyszerű regénye ez, vádirat a népi értékek bűnös, ostoba pusztítása ellen. Az egész regény mondanivalója ebben a szenvedélyes kiáltásban cseng, amely a mű végén szakad ki egy töpörödött kis parasztemberből, aki hiába keresi az üszkös romok között szép huszár fiát: „Pongó Ferenc, huszár fiam, hol vagy?“ Kár, hogy NAGY PÉTER nem hallotta meg ezt a kiáltást. S mennyivel mélyebben értenénk a Boldog ember mondanivalóját is, ha élesebben kidomborítaná NAGY PÉTER Joó György alakjában a népi jellem szép vonásait.

4. A népi élet hősköltevényei

Az Árvácskáról és a Rózsa Sándor regényről van szó (némileg a Betyárról is). NAGY PÉTER ezeknek a regényeknek elsősorban csak a bíráló tartalmára

figyel. Nem veszi észre, hogy egy olyan típusú hősi eposz is bent rejlik ezekben a művekben, mint amilyen a Bulyba Tárász, vagy a Háború és béke volt: a nép nagyságának, lelki erejének hősi eposza. A jellemek elemzésében nem vet elég hangsúlyt a népi jellem nagyságának kitűnő móríci rajzára. Nemcsak arról van szó az Árvácskában, hogyan kínoznak kulákok, hogyan kínozz az egész kapitalista világ egy szegény árva kisleányt? Arról is szó van benne: hogyan nő fel mostoha, embertelen körülmények között is tisztának, szépnek az ember. Milyen erő van ebben a lélekben, amely akkora nyomás alatt is, mint amekkora a kis Árvácskára nehezedett, tiszta és gyermeki tudott maradni: milyen erő van a népben: mennyire elpusztíthatatlan. NAGY PÉTER szerint lehangoló, kiúttalan, pesszimisztikus az Árvácska befejezése. Ebben van igazság. De ha észrevette volna a regényben bent rejlő hősi éneket, akkor sokkal erősebben látta volna a regény felfénylő optimizmusát: Móríc hitét a népben. S ugyanígy és még inkább a Rózsa Sándornál. Szegényesen és szűken látjuk a regényt, ha csak a bíráló elemeket vesszük észre benne, s nem látjuk meg, hogy ez a regény egyben hősi eposz is a népről. Milyen nagyszerű dolog az, hogy Rózsa Sándor a lovát ugratja, hogy viszi magával a nádasok mélyére szeretőjét, a csúnya lányt. A történelem minden zsákutcájában, minden viharában halhatatlan és legyőzhetetlen a nép, — ez a mondanivaló is benne van Rózsa Sándorban. Ezért nem kiúttalan s reménytelen végső sorban ez a regény sem.

*

Hosszan foglalkoztam NAGY PÉTER monográfiájának ezzel a hiányosságával. Fontosnak tartom Móríc népközelségének, népiességének ilyen erős hangsúlyozását. Nemcsak azért, mert multunk nagy irodalmának nevelőerejét csak ezt látva tudjuk igazán felszabadítani. Fontosnak tartom ezt a kérdést jelen irodalmunk szempontjából is. Irodalmunk csak akkor lesz valóban pártossá, ha tovább viszi, tovább fejleszti multunk irodalmának ezt a nagyszerű népközelségét, népiességét. Pártosság és népiesség elválaszthatatlanok egymástól. Ahhoz, hogy irodalmunk igazán pártos legyen, kevés az, ha az író ismeri a marxizmus nagy igazságait, kevés az, ha meg van benne a társadalom problémáinak, a nép életének áttekintéséhez szükséges eszmei, gondolati magaslát. Az igazi pártossághoz egy ugyanolyan, sőt sokkalta nagyobb népközelség is szükséges, mint amilyen Mórícra és a magyar mult többi nagy írójára jellemző. Ismerni kell és szeretni kell a népet: nem elvontan, hanem konkrétan, nem a nagybetűvel írt Népet, hanem az egyes embereket, minden egyszerű nagyszívű embert: a Joó Györgyöket, Darabos Jósikákat, Szabó Zsuzsikákat, Kőműves Erzsiket, mint ahogy Móríc tette. A szocialista realizmus megnyitotta az utat irodalmunk előtt, hogy megszülessen a népi élet igazán nagy, ellentmondások nélküli hőskölteménye. A szovjet irodalom olyan regényei, mint a Csendes Don, az Új barázdát szánt az eke, az Ifjú gárda, a Fehér nyírfa

stb. mutatják a példát rá. Irodalmunk éljen lehetőségeivel, kerüljön közelebb a néphez, hogy igazán pártos lehessen.

IV

Móricz írói nagyságának problémája

Végül egy hiányérzetemről és az ezzel összefüggő elvi problémáról szeretnék szólni. NAGY PÉTER nagyon jól ismeri és nagyon szereti Móriczot, mégis monográfiájában valahogy kisebbnek tűnik fel az író, mint amilyen valójában. Túlsok a fenntartás. Túlsokat feszegeti Móricz korlátait. Helyes az, hogy nem siklik el Móricz egyetlen ideológiai tévedése mellett sem, hogy bírálja őket. De az összkép valahogy mégis eltorzul, így: Móricz nem látszik olyan nagynak, mint amilyen nagy valójában; mintha a monográfia szerzője fölényes lenne egy kissé s saját hőisével szemben. Pusztán csak megfogalmazás kérdése ez? Részben ezé is. A pártosságnak mág ma sem tűnt el maradéktalanul egy olyan vulgáris értelmezése, amely a hang erejében, a megbélyegző szavak sokaságában, a korlátok állandó hangoztatásában véli megelni a pártosságot, s nem az egyes problémák helyes gondolatai megválaszolásában. Kísért némileg ez a veszély NAGY PÉTER monográfiájában is. De azt hiszem, hogy a hiányérzetet elsősorban mégsem ez kelti. Egy vitatható elv hozza magával a fenntartásoknak, a korlátoknak ilyenén való előtérbe nyomulását, Móricz nagyságának bizonyos fokú elhalványodását.

NAGY PÉTER Móricz koncepciójának egyik alapvető, az egész művet végigkísérő elve: Móricz nem nőhetett saját korszaka irodalmának reprezentatív alakjává, realizmusa szükségszerűen töredékes és elvetélt maradt, mert nem tudta kiküzdeni magának a proletár osztályálláspontot. Kérdés, hogy helyes-e így ez a tétel? Tény az, hogy az imperializmus korában a proletárforradalmak idején a szocialista realizmus a legmagasabb fokú realizmus. De következik-e ebből, hogy bizonyos konkrét történelmi viszonyok között, mint pl. a magyarországi ellenforradalmi korszak, a kritikai realizmus eszközeivel már nem lehetett elérni nagy reprezentatív írói magaslatokra. Szerintem, ez a két tétel nem zárja ki egymást: szembeállításuk helytelen. Igaz, hogy Móricz Zsigmond nem volt szocialista realista, de ebből nem következik, hogy realizmusa csak „töredékes“, problematikus realizmus volt: mint kritikai realista nagyot, átfogót, reprezentatívot tudott alkotni s alkotott is.

SZEMLE

KODÁLY-EMLEKKÖNYV*

(ZENETUDOMÁNYI TANULMÁNYOK, I. SZERKESZTETTE SZABOLCSI BENCE
ÉS BARTHA DÉNES. AKADÉMIAI KIADÓ)

A Magyar Népzene Tára első kötetének előszavában KODÁLY ZOLTÁN leírja azt a több mint százesztendősz küzdelmet, amit a magyar népdalkutatásnak kellett vívnia, hogy a Tudományos Akadémián mint elfogadott tudományos szakág polgárjoghoz jusson és a rendszeres gyűjtés első kötetét közzétehesse. A magyar zenetudomány a felszabadulás óta igen jelentős fejlődésen ment keresztül. Ennek a fejlődésnek a jelei részben a létrejött új szervezeti keretek, mint amilyen a Tudományos Akadémia zenetudományi állandó bizottsága, a Zeneművészeti Főiskola zenetudományi tanszéke, a Tudományos Akadémia népzenekutató tudományos munkaközössége, a Lajtha László által vezetett hangszeres népzenei gyűjtés munkatársi együttese. De ha kiadványokat tekintjük is, elmondhatjuk, hogy az utóbbi években megjelent kötetek: a Népzene-tár első kötete, a Kodály Zoltán és Gyulai Ákos által sajtó alá rendezett Arany János-féle népdalgyűjtemény, Pálóczi Horváth Bartha Dénes által kiadott Ötödfélszáz énekei, és a zenetudományi tanulmányok Kodály 70. születése napja alkalmából megjelent első kötete a magyar zenetudományi kutatás eddig nem látott fejlődését inaugurálják.

Az a feladat, hogy a Kodály-emlékkönyvről ismertetést és bírálatot adjak a Bizottság előtt. A feladat megoldását elég nehézé teszi a kötet szétágazó és gazdag cikkanyaga. Bizonyos fokig polihisztornak kellene lennem, hogy az egyes tanulmányokhoz egyenként és szakszerűen hozzászólhassak, serre jólélekkel nem vállalkozhatom. Inkább azt kísérem meg, hogy az emlékkönyv zenepolitikai jelentőségét megmérjem, az egyes tanulmányokra pedig egyenként csak annyiban térek ki, amennyire főszempontom megkívánja. Elkerülhetetlenül kell majd összehasonlításokat tennem az 1943-ban, Kodály Zoltán 60. születése napja alkalmából megjelent gyűjtemény és az ideai tanulmánykötet között is, hogy az eltelt 10 év zenetudományi eredményei az összehasonlításból még plasztikusabban álljanak előttünk.

A kötet tartalma — beleszámítva a Magyar Tudományos Akadémia és az 1951 őszi, első zenei hetünkön nálunk járt szovjet zeneszerzők üdvözlését

**Ujfalussy József és Klaniczay Tibor bírálat a Zenetudományi Bizottság 1953. szeptember 30-i ülésén került megvitatásra.*

is — összesen 45 cikk. Leszámítva a továbbiakban ezt a két üdvözlőt, szám szerint a következő nagyobb témacsoportokba sorolnám őket:

1. Zenefolklórral foglalkozik 15 cikk, ebből magyar zenefolklórral 11, nem magyarral 4.

2. Zenetörténeti tárgyú cikk 14 van a kötetben: 11 magyar, 3 nem magyar.

3. Irodalmi-történeti cikket 5-öt találunk benne, 4-et magyar és 1-et nem magyar irodalomtörténeti témáról.

4. Végül „egyéb“ címszó alatt foglalhatnók össze a fennmaradó 6 cikket, melyek közé Szabó Ferenc Kodály jelentőségét méltató cikkét éppúgy be kell sorolnunk, mint Ortutay Gyulának az európai folklór ballada-műfajával foglalkozó, Szabolcsi Bence, Tóth Aladár és Bárdos Lajos esztétikai vagy Gárdonyi Zoltán és Prahács Margit határterületeket érintő, lényegükben pedagógiai írásait.

Az én bírálati feladatom ezúttal csak a zenei tárgyú cikkekre terjed ki.

A gyűjtemény Kodály-életrajvként készült. Ezt mutatja nemcsak az a körülmény, hogy a 70 éves mestert a kötet elején a magyar és szovjet zenei- és tudományos élet vezetői köszöntik, méltatják munkásságát, hanem a kötetnek két másik jellemző vonása is. Az egyik az, hogy a tanulmányok magyar írói egytől-egyig vagy kortársai és küzdőtársai Kodály Zoltánnak a magyar tudományos életben, vagy pedig közvetlen vagy közvetett tanítványai. A másik jellemző vonása, hogy a Kodály személyéhez, születése napjához kapcsolódó cikkeken túl is *a gyűjteménynek minden tanulmánya, minden sora Kodály Zoltán korszakos jelentőségű életművére utal*. Népzene-tudományi összehasonlítás vagy zenetörténeti adatközlés, irodalmi tanulmány vagy pedagógiai, történeti ismertetés, mind Kodály életművének egy-egy megkezdett csapásán halad tovább és mutatja, hogy munkásságának gazdag sokoldalúsága a magyar kulturális hagyománynak milyen széles területét fogja át. Jelzi, hogy zene-tudományunk minden tenyésző ága mennyi erőt, ösztönzést és útmutatást kap Kodály alkotói és rendszerező életművétől.

A tanulmányoknak nagy része ezúttal is a magyar népzenei kutatásból veszi tárgyát, de — szemben az 1943-as emlékkönyv egyoldalúan néprajzi összeállításával — szinte azonos mennyiségben csatlakoznak a népzenei cikkekhöz az írott zenetörténeti hagyománnyal foglalkozó írások is.

A nagy népdalgyűjtemény munkatársainak tanulmányai természetesen napi munkájuk tárgyköréhez csatlakoznak. KERÉNYI GYÖRFY a regölés és regösének dunántúli elterjedését térképezi s ezzel a Népzene-tár sajtó alatt álló második kötetéhez ad előljárót. KISS LAJOS a Lengyel László-játékról írott tanulmányával az első kötet anyagához kapcsolódik.

VARGYAS LAJOS összehasonlító tanulmánya ugor kapcsolatokra mutat rá népzene-nk egy sor fontos jelenségében, s ezzel népzene-nknek néhány jelentős nyitott kérdését helyezi új megvilágításba. Anélkül, hogy tudományos

vitába akarnék szállni példákkal bőven alátámasztott, többnyire meggyőző fejtegetéseivel, mégis megjegyzem, hogy az ú. n. vagáns- és verbunkos daltípusokra vonatkozó következtetései — bár csak utalásszerűek — túlzottaknak látszanak. Mindenesetre ahhoz, hogy zenetörténetileg olyan sokirányban rokon és sokfelől determinált műfajtípusokra és stíluscsoportokra az ugor rokonságot akár sejtés formájában is vonatkoztatni tudjuk, sokkal alaposabb kutatás és szélesebbkörű dokumentáció volna szükséges. Ebben a pillanatban én a VARGYAS által felfedezett hasonlóságokat a multszázad eleji magyar tánczene és a tárgyalt ugor dallamtípusok között egyfelől nem látom szerkezetieknek. Nehezen tudok belemenni például abba, hogy a „Galántai táncok“ kezdődallamának első fele a siratókhoz hasonlóan a lelépő kadenciához viszonyítva tétovább és kevésbé jellegzetes dallamprofilt mutatna, még ha a gazdag ornamentáció ezt a látszatot kelti is. Másfelől, ha ezt a fajta hasonlóságot el is fogadjuk, inkább különböző eredetű, egymástól függetlenül hasonló módon fejlődött dallamalkotásnak, mintsem rokonsági összefüggésnek szeretném tekinteni. Ez a megjegyzésem természetesen semmivel sem akarja kisebbiteni a Vargyas-tanulmány előbb hangsúlyozott értékét és jelentőségét.

JÁRDÁNYI PÁL tanulmánya érdekesen világítja meg a magyar népzene tonális viszonyainak egy sereg megoldatlan, többarcú kérdését. Kétségtelen, hogy ezeknek a rendkívül sokrétű, néhány bevált terminussal el nem skatulyázható jelenségeknek a rendszerezésében és áttekintésében a relatív szolmizáció, helyesebben: a hangmagasságok abszolút rezgésszámhoz nem kötött, tonalitás-közien is relatív jelölése sokat segít. Előre visz egy lépéssel a Krohn-féle kategorizálástól egy homogénebb, egyben anyagszerűbben alkalmazkodó jelző és rendszerező módszer felé. Sikeres alkalmazását már bebizonyította a gyermekdal-kötet is, ahol Kerényi György ötletes rendszerében sikerült maximálisan közelíteni egymáshoz a szótári és a tartalmi besorolás szempontjait. Hogy aztán JÁRDÁNYI PÁLnak mennyire lesz abban igaza, hogy ezeket a tonális viszonyokat a relatív szolmizáció nemcsak rendszerezni, hanem „felfedni“, tehát felkutatni is segít, az már más kérdés, azt majd a további fejlődés dönti el. Az arabok számjelölő rendszere mindenesetre forradalmat jelentett a matematikai gondolkozásban is. Guido megújított leleménye is sokat használhat a jó áttekintés útján a kutatásnak is.

DOMOKOS PÁL PÉTER és KERTÉSZ GYULA tanulmánya arról tanúskodik, hogy a népdalkutatás módszerei napról-napra fejlődnek, s a fejlődő gépi technika mennyit segít a tárgyhöz mind több oldalról közeledő kutató tudós-nak munkájában.

Külön kell említenünk és kiemelniünk BJELJÁJEV professzor, a neves szovjet népzene-tudós értékes tanulmányát a népi többszólamúságról. Olyan hatalmas, jórészt ismeretlen területre világít be a cikk, amelyet a mi népzene-kutatóink is eléggé elhanyagoltak eddig. A tanulmány a maga rövidegében is értékes rendszerező összefoglalást ad érdekes példákkal a népi harmóniavilág

különböző típusú megnyilatkozásairól. Új, eddig még tudományosan fel nem dolgozott területre nyerünk általa bepillantást s talán nem túlozunk, ha úgy véljük, hogy ennek a kutatási iránynak az eredményei új megvilágításba helyezik majd a zenetörténet egy sereg jelenségének magyarázatát, a középkori többszólamúság kialakulásától és énekkari stíluskutatásig, hangszeres játékmódok, zenekartípusok történeti vizsgálatáig, sőt az egyszólamú népi dallamok kutatásáig.

LAJTHA LÁSZLÓ és LIGETI GYÖRGY ezzel szemben elsősorban a magyar és román népi zenekari játékmód első hiteles adatait közlik hazánkban, Lajtha László bő partitúra-lejegyzésekben, Ligeti érdekes megfigyelésekben. A magyar népzene-kutatás új ágával állunk itt szemben. Kihatásait még ennek sem mérhetjük fel pontosan, de többek között valószínűleg Bartók egész kompozíciós technikájának megértéséhez jelentősek lesznek ezek és a további eredmények, nem beszélve népzene-kutatásunk, zenetörténeti stílusvizsgálataink és zenekari tömegmozgalmunk nagy hasznáról.

A magyar zenetörténet kutatói közül BARTHA DÉNES MAJOR ERVIN, RAJECZKY BENJÁMIN Cs. TÓTH KÁLMÁN tanulmányait említjük meg. BARTHA DÉNES a Pálóczi Horváth-féle „Ötödfélszáz énekek“ lejegyzésének ritmikai értelmezésében igen jelentős új módszer alkalmazásával jelöl utat egyszersmind más, hasonló lejegyzések ritmikai megoldása felé is. RAJECZKY BENJÁMIN a magyar gregoriánnum történetéből mutat be adalékokat, s kutatásai nyomán — ha egyelőre jelekben is — egy olyan gazdag középkori magyar egyházi zenélésmód körvonalai rajzolódnak elénk, amelyről eddig éppen csak töredékes híreink voltak, de felkutatása zenetörténeti és népzenei fejlődésünk nem egy kérdésére deríthet új világot. Cs. TÓTH KÁLMÁN részletesen feldolgozva közli legnevezetesebb halottasénekeink dallamanyagának adatait, a történeti énekeskönyvek alapján. Ezzel a magyar zenetörténetnek olyan területét teszi meg az adatgyűjtés és rendszerezés fontos lépését, amelynek ismerete sok tekintetben kulcsot adhat a históriás énekek és a népzene XV—XVIII. századi életének, érintkezési formáinak feltáráshoz.

A zenetörténeti adatközlésnek egy igénytelenebb fokát jelenti BARNA ISTVÁN, BÓNIS FERENCZ és SZÉKELY ANDRÁS tanulmánya. Csak helyesebb tudjuk, hogy a fiatal zenetudósjelöltek az adatfeltárás könyvtári munkáján inaskodnak és az írásos magyar zenetörténeti hagyomány feltáráására szentelik magukat. Az is helyes, hogy zsenéik helyett kapnak ebben a jelentős tudományos gyűjteményben. De természetesen az adatközlő munkát is lehet különböző színvonalon végezni, s bizony Székely András munkája még talán túl elemi fokát mutatja az efajta tevékenységnek. BARNA ISTVÁN sem használja fel az alkalmat, hogy a Magyar Simplicissimus néven bemutatott német származású önéletrajzíró becses adatait a XVII. századi magyar kulturális életről más hasonló adatokkal egybevetve túlmenjen a trombitás-cél életmódjának szűkebb ismertetésén, és az udvari-nemesi zenélés átfogóbb képét

igyekezzék megrajzolni. VÁRNAI PÉTER is érdekes tárgyhöz nyúl a szegedi árvíz írásban is hagyományozott nótájának közlésével, ma élő alakjának összevetésével. Tanulmánya kétségtelenül igen lényeges problémát vet fel az írott hagyomány népdallá válásának és tovább élésének vizsgálatával, bár közlése szintén további értelmezésre, felhasználásra vár, önmagában csak egy adat.

MAJOR ERVIN a magyar zenetörténet egyik legnagyobb anyagismerettel és tudományos felkészültséggel rendelkező tudósa. Azok az adatok, amelyek tanulmányából a verbunkos-zene és a népzene kapcsolatáról ismertekké válnak, nagyon sokat jelentenek számunkra. De éppen a tárgy érdekessége és jelentősége megkívánná, hogy a szerző az adatokból levonná azokat a következtetéseket, amelyeket a címben ígér („Népdal és verbunkos“). Így a becses adatok arra várnak, hogy vagy közlőjük illessze bele őket később egy erről a tárgyról szóló nagyobb tanulmányba, vagy más vonja le belőlük a népdal és a verbunkos néven közismert népi hangszeres tánczene emlékei közti kapcsolatra vonatkozó tanulságokat.

A nem-magyar anyagot feldolgozó tudósok munkái közül feltétlenül meg kell említenünk HAMMERSCHLAG JÁNOS izelítő-tanulmányát a zenei ornamentika kutatás témaköréből. Hammerschlag János európai hírű tudósa a zenei ornamentikának, és tanulmányai egyre inkább annak bizonyításához vezetnek, hogy a zenei díszítések mennyire jellemzően és szervesen tartoznak hozzá nemcsak a zenei előadásmóddhoz, hanem magához a dallam koncipiálásához is. Különösen sokat várunk tőle a java részében ornamentálisan fogant magyar és keleteurópai dallamvilág egy sor jelenségének feltárásában, értelmezésében. Kézenfekvő ez a várákozásunk akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy az erősen ornamentált, európaszerű évszázadok óta magyarosnak ismert táncdallamformálás mennyire összefonódott sok ponton az európai barokk-zene egyes stílusjegyeivel.

Ebből a zenetörténeti témakörből, t. i. a nem-magyar tárgyú anyagból külön említést érdemel MARÓTHY JÁNOSNAK, a fiatalabb zenetörténész-nemzedék tagjának cikke. Ez a hosszabb tanulmány azzal foglalkozik, hogy hogyan alakultak ki a korán polgáriásodó nyugateurópai országokban a falusi és városi nép zenélési alkalmából és formáiból a népben ható haladó, sokszor forradalmi erők hatására — többnyire a feudális kormányzati és egyházi szervek tilalma ellenére — az európai zene műformái, későbbi műfajainak csirái. Ez az alapos és széles irodalmi, történeti ismeretekre támaszkodó írás még esetleg meglévő hiányosságaival együtt is igen jelentős biztatásunk arra, hogy a marxizmus-leninizmus tudományosságának módszerei bevonulnak a magyar zenetörténeti kutatásba is és lehetővé teszik, hogy eddigi és ezután zene-történetírásunk saját multunkra vonatkozó sok felgyűjtött adatát megfelelő rendszerezésben, új történeti szemlélettel feldolgozva lássuk viszont. — A tanulmány hibái közül talán azt tartanám legjelentősebbnek, hogy a nép életének zenéléssel egybekötött alkalmait, ünnepeit szinte kizárólag a népvándorlással

újonnan települt népek szempontjából tekinti és dolgozza fel, figyelmen kívül hagyva azokat a különböző formákban, utakon és módokon hagyományozott népszokásokat, amelyek a görög-római időkre vagy ezek útján egy még régebbi mediterrán történelemre nyúlnak vissza, és amelyek újult életre keltek és új jelentést kaptak az új népek megfrissülő kulturális vérkeringésében.

Az irodalom- és zenetörténet határán áll RÉVÉSZ IMRE kitünő tanulmánya Liszt és Lamenis kapcsolatairól. Nagy örömmel üdvözljük ezt az írást a könyvben, egyedüli emlékeztetőként zenei multunk legfényesebb alakjára, Liszt Ferencre. A tanulmány fontos adalékot szolgáltat Liszt eszmei, emberi fejlődésének megismeréséhez és zenei alkotótevékenységének nem egy megnyilatkozásához ad kezünkbe kulcsot. Ismerjük be, hogy szakmabeli zenetörténészeink helyett teljesített jelentős feladatot Révész Imre, amikor ezt a tanulmányt, egyéb történeti kutatásaink számunkra oly becses melléktermékét, közreadta a kötetben.

Most félbeszakítom a cikkek egyenkénti ismertetését és az eddig még nem érintett zenei tárgyú tanulmányokról is majd az összefoglaló értékelésben teszek említést.

A gyűjtemény kétségtelenül teljességre törekedett, arra, hogy a magyar zenetudomány képviselőit korra és érdeklődési területre való tekintet nélkül lehetőleg teljes számban felvonultassa a szerzők sorában. Ezt a teljességet kevés kivétellel el is éri, és ha ilyen tekintetben nem is hiánytalan, ez nem a szerkesztők: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes hibája. Így is becses anyagot adott számunkra ahhoz, hogy a kötetet a jelenlegi magyar zenetudományosság tükrének tekinthessük. Ha tehát a kötetről beszélünk, mindig az egész magyar zenetudományi munka keresztmetszetét látjuk benne.

Mint már említettük, az 1943-as Kodály-emlékkönyv egyoldalú folklór-anyagához mérten egészséges fejlődés bizonyossága az ideai emlékkönyv. Részben a zenetörténet írott emlékei iránti sokkal erősebb érdeklődés, részben a tudósutánpótlás cikkeinek megjelenése önmagában nagy előrelépés a korábbi állapothoz képest. Van zenetudományunk, de vajjon megfelel-e annak a fejlődésnek, amin az utóbbi években a felszabadulás óta egész zenekultúránk keresztülment? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, kanyarodjunk vissza a kötet tartalmi elemzéséhez.

Általában nagy gyakorlattal és tudományos felkészültséggel rendelkező tudósok munkáival állunk szemben. Nem egy tanulmány olyan új úton tör csapást, amely igen becses távlatokat nyit meg a további kutatás előtt. Az egyes cikkek önmagukban — mint láttuk — többnyire kiállják a szigorú tudományos bírálatot. Példamutatóan gondos anyagelőkészítés, teljes akribia és irodalomismeret jellemzi az írások jelentős részét, értékes adatokkal, tudásanyaggal gazdagítják a magyar népzenei és zenetörténeti kutatást.

A kötetből mégis hiányzik valami. Ha röviden akarnók összefoglalni és úgy fogalmazni meg, hogy a népünk életével, kultúrájával, az eleven mával

való kapcsolat állandó tudata hiányzik a könyvből, talán túl általánosan, demagógul és sématicusan mondanók el, amit szeretnénk megfogalmazni. Részletesebben, aprólékosabban kell kifejtetni, hogy véleményünk szerint milyen szempontok tennék a gyűjteményt teljesebbé.

Kezdjük talán a népdalkutatás, a zenei folklór körébe vágó tanulmányokkal. Az 1943-as emlékkönyv megjelenésének idején még politikai feladat és állásfoglalás volt a magyar népzenenek, mint multunk kulturális kincsének elfogadtatása a közvéleménnyel. A helyesen értelmezett és művelt népdalkutatás és propaganda szembenállást jelentett a sovinizta álmagyarkodással, népünk igazi életének, érzéseinek megismerését és bemutatását a tendenciózus hamisítókkal szemben. Ezzel egyidejűleg az idetartozó tudományos feladatok elsejének az anyag hí, leíró feltárását és közlését tartottuk. — Időközben egész társadalmi és ezzel együtt természetesen kulturális, művészeti és tudományos életünk is hatalmas fordulaton ment át. Az új helyzetben fel kell tennünk a kérdést: fennáll-e még a népzene tudomány rendszerező, feltáró, közlő feladatainak időszerűsége? Feltétlenül fennáll és még sokáig fenn is fog állani. Hiszen annak a rengeteg felhalmozott anyagnak a publikálásában, tudományos rendszerezésében, amelyet egy félévszázad gyűjtőmunkája felhalmozott, még nagyon is elől tartunk, s a gyűjtemény maga is napról-napra duzzad. Eddig a gyemekdalok rendszeres gyűjteménye jelent meg, a népszokásoké sajtó alatt és a siratóké tervben van. Tehát még néhány éves távlatban sem látjuk, hogy mikor kerülnek sorra a Bartók Béla által tulajdonképpen (alkalomhoz nem kötött) daloknak nevezett típusok. De mégis előbbre tartunk, mint tíz évvel ezelőtt, mert a rendszeres publikálás állami feladattá vált és egyre nagyobb-mérvű támogatással folyik. Mint rendszeres, állandó munkát vesszük tudomásul és elismertetése nem politikai küzdelem feladata.

Ezzel együtt azonban jelentkezik egy másik fajta érdeklődés és igény a népdalkutatókkal szemben: a népdalkincs objektív leíró-rendszerező közreadásán túl egyre inkább elvárjuk népzene kutatóinktól, hogy a népzene ne csak mint teaurált kulturális állótkét, hanem mint egész élő zenekultúránk eleven hatóerejét, teljes társadalmi problematikájában mutassák be. Valami olyanféléről is szó volna itt, mint amit LAJTHA LÁSZLÓ népzenei biológiai kutatásnak szeret nevezni.

Szeretnénk biztatni és bátorítani kitűnő felkészültségű, világviszonylatban is jelentős munkát végző népzene tudósainkat, hogy a már rendszerezett anyag alapján és a további vizsgálatban egy szélesebb kitekintésű és társadalmibb velleítésű módszerrel nyúljanak hozzá a magyar nép kulturális életének zenei anyagához. Jelentené szerintünk ez az újabb szemléletmód részben a dallamok egyes csoportjainak, típusainak mint a művészi kifejezés eszközeinek vizsgálatát. A népdal ma már az egész nép számára szolgál érzelmi kifejezőeszközüül. Nem közömbös tudnunk, hogy ezzel a remekbecsiszolt kifejezőeszközzel, apparátussal hogyan él maga népünk. Elég itt arra utalnunk, hogy

a népdal szövegének és zenéjének összefüggéseit is mindeddig csak formai-ritmikai-prozódiai vizsgálat alá vették tudósaink (Szentjóni Miklós tanulmánya az 1943-as emlékkönyvben, Vargyas Lajos „A magyar vers ritmusa“ c. könyve), s azt is elvétve. De hol van még a dallan- és szövegtípusok tartalmi kapcsolódásának, a variánsképzés ilyen szempontú feldolgozásának nagy munkája, amit pedig alkotóművészetünk és zenével élő egész népünk igényel!

Alapos kutatások foglalkoznak már a magyar népzene keleti, ázsiai rokonságának kiderítésével. De néhány úttörő tanulmánytól eltekintve, nagyon is sokkal vagyunk adósai magunknak az írott magyar és európai zenei hagyomány (vulgo: zenetörténet) és népzeneik fejlődésének összehasonlító, együttes és dialektikus vizsgálatában. — Bartók Béla nagyjelentőségű tanulmánya népzeneik és a szomszéd népek népzenejének kölcsönhatásairól még nem sok követőre talált.

Hátra van a hagyományozott anyag mai életének rendszeres kutatása is: hogyan viselkedik népzeneik egy társadalmi tekintetben rohamosan fejlődő és átalakuló korban? Várnai Péter már említett tanulmánya tárgyválasztását tekintve dicséretet kivétel.) Hátra van annak vizsgálata is, hogy népzeneik hogyan válják és válik élő zenei alkotóművészetünk kifejező közegévé, milyen jelentés-változások útján lesz alkalmas mai életünk problémáinak zenei kifejezésére.

Tulajdonképpen mindezek nem is olyan új dolgok. Hiszen Bartók és Kodály tudományos, alkotói és nevelő életműve ennek a magas értelemben vett humánus népdalkutatásnak a jegyében folyt és folyik le: minden adatuk, közlésük, leírt szöveg- vagy kótasoruk transzparensként sugározza át a magyar nép nagy-nagy szeretetét és ismeretét. Ezért várja népünk szomjasan, hogy tudósaink újra megtalálják, felkutatott népzenejében mutassák meg neki saját szebb arcát, legjobb értékeit és világítsanak előre a tudomány fényével kulturális jövője felé. Nem vonakodom kimondani: szeretném megóvni népzeneikutatóinkat egy bizonyos tudományos objektívizmus veszélyétől, ami mindannyiszor fenyeget, ha a tudományos adatközlés nem egy magasabb, elvszerű tudományos célkitűzést szolgál, vagy elveszti kapcsolatát egy ilyen vezető-élvvel és öncélúvá válik. Ennek a veszélyét érzem én most a Kodály-emlékkönyvben, de tudom, hogy népdalkutatóink tudományos felkészültsége, népzeneitudományunk hagyományai és életünk követelményei egyaránt segíteni fognak ezt a veszélyt elkerülnünk, megalapoznunk a marxi-lenini elméleti tanításokon nyugvó népzeneikutatást.

A zenetörténeti tanulmányokban már rámutattunk olyan jelenségekre, hogy a közlő tudós megáll az egyszerű adatközlés fokán és sokszor „pártatlan“ objektivitással rábizza az olvasóra az adatokból eredő következtetések levonását. Az előbb Major Ervin tanulmányára hivatkoztam elsősorban, de még kiegészíthetem ezt az utalást akár VÉCSEY JENŐ, akár PRAHÁCS MARGIT cikkére való hivatkozással. Mindkettejük izgalmasan érdekes anya-

got dolgoz fel. Vécsey a magyar Haydn-kutatás egyik értékes adatát közli, Prahács Margit pedig a múlt század óvodai zeneoktatásának beszédes dokumentumait ismerteti. Mégis, mindketten elmulasztják, hogy tárgyukat szélesebb problematikával, mélyebben dolgozzák fel és a kézenfekvően szomszédos következtetéseket részben az egész Haydn-oeuvre-be való beállítással, a XVIII. század magyar főúri zeneéletére való esetleges utalással, részben a magyar és német óvodai nevelési irányon keresztül a múlt századi társadalmi fejlődés lényeges momentumaihoz való kapcsolódással levonják.

Ennek a zenetudósaink körében kétségtelenül fellelhető egyoldalúságnak a fő okát abban látom, hogy nincs eleven kritikai-esztétikai közvéleményünk. Nagyon hiányzanak a kötetből éppen ezért az elemző-esztétikai, kritikai tanulmányok. SZABOLCSI BENCE és BÁRDOS LAJOS esztétika-elméleti írásain kívül egyedül TÓTH ALADÁR 1942-ben írott tanulmánya képviseli az esztétikai irodalmat. A cikk Kodály Zoltán kórusművészetének tartalmi-formai elemzését adja. Nem állítom, hogy sehol sem kell vitakoznunk megállapításaival. Semmimódon sem tekinthetjük a marxi-lenini esztétika szellemében fogant írásnak. De a maga korának és műfajának kitűnő felkészültséggel és magas színvonalon megírott darabja. Bár volna ilyen színvonalon elemző tanulmány a kötetben még néhány, hogy látnók a történeti és folklórtanulmányok kapcsolatát az élő zenei alkotással, a mával. Egy Kodály-émlékkönyvtől joggal várhatjuk el, hogy elmondja, mit jelent ma számunkra Kodály egész életműve, művei mit mondanak nekünk. Mert amíg ezzel adósok vagyunk, az 1943-as emlékkönyv hibájában vagyunk vétkesek: Kodály Zoltánt csak népzene tudósnak ünnepeljük, zeneszerzőnek nem. De nemcsak Kodály műveinek, hanem többi klasszikusaink bármelyikének alkotásairól is hallgat az emlékkönyv. Pedig a jó zenekritika a jelen zenetörténete, a múlt pedig csak holt adattár, ha nem fűződik hozzá a hagyomány nagy alkotásainak eleven, állandóan értékelő tudata, ismerete.

Ezért, ha az emlékkötetet zenetudományunk hű tükrének tekintjük azokban a cikkekben, amelyek megjelentek benne, igaz a kép akkor is, ha a meg nem jelent és meg nem írott tanulmányok szempontjával egészítjük ki. Valóban, nincs eleven zenekritikai közvéleményünk. Amilyen fontos az egyik oldalról az, hogy a magyar zenei múlt és jelen adatszerű feltárását ilyen buzgalommal végzi zenetudományunk, éppen olyan nagy hiba másfelől, hogy az adatszerű feltárást elég gyéren kíséri a jelenségek elvi magyarázatának kísérlete. A marxizmus-leninizmus módszereinek alkalmazására alig találunk példát a könyvben (erre vonatkozó eredményes kísérletként mutattuk be Maróthy János tanulmányát), s olvasása közben önkénytelenül arra kellett gondolnunk, hogy vajjon ki és mikor fogja a temérdek felhalmozódó anyagnak ilyenirányú feldolgozását megkezdeni.

Enélkül zenetudományunk nem magyarázza bonyolult utakon és módokon fejlődő zeneéletünk ezer jelenségét. Mire való a múlt ismerete, ha nem

kapcsolódik a jelen eleven, mozgó életéhez és nem mutatja a fejlődés útját a jövő felé?

Ezért nem tölti be a kötet hiánytalanul a Kodály-émlékkönyv szerepét sem, mert kevés elevenebb és jövőbemutatóbb értékünk van a köztünk élő és alkotó Kodály Zoltánnál. Az ő életművének, célkitűzéseinek, eszméinek nemcsak a könyv elején álló néhány méltató cikkben, hanem egy eleven, pártosan politizáló, kritizáló és vitatkozó zenetudományos közélet írásos tükröződésében kellene megjelennie. Olyanokban, amilyenekben Bartók és Kodály harcoltak és politizáltak a maguk idejében.

Összefoglalom. Hogy a Kodály-émlékkönyv egyes tanulmányai mennyire helytállóak és mekkora az értékük önmagukban, azt majd a tudományos viták el fogják dönteni szakterületenként. A kötet mindenestre teljes képet fest zenetudományunk mai helyzetéről. Mit mutat ez a helyzet? Azt, hogy a Kodály tanítványaiból, munkatársaiból regrutálódott nagyfelkészültségű, kitűnő zenetudósok végzik a magyar írott és iratlan zenei hagyomány feltárását. Egyre fokozódik az ifjabb generáció érdeklődése az írott hagyomány iránt, s köztük Maróthy János már értékes kísérletet tesz a marxizmus-leninizmus tudományos módszerének alkalmazására a zenetörténeti kutatásban. A zenetudományos élet fellendült és szervezett keretek között folyik. Mivel azonban a magyar zenekritikai és elemző-esztétikai irodalom elsorvadt, még a felszabadulás után sem kelt új életre, a tanulmánykötet cikkei nem egyszer a pozitívizmus, pártatlan és állást nem foglaló objektívizmus veszélyére hívják fel figyelmünket. Ennek a veszélynek a jele az is, hogy a történeti és folklórkutatások tárgyukat sokszor az élet és fejlődés teljességéből kiszakítva, elszigetelten szemlélik. Hogy hatalmas zenetudományi fekvőértékeinket mobilizálni tudjuk, sürgős feladatunk az elvi alapon álló, magasszínvonalú zeneesztétikai-kritikai irodalom feltámasztása és kifejlesztése. Hogy ez az eleven, oxigént és életet hozó véranyag általában hiányzik a kötetből, arról a két szerkesztő nem tehet. Nem pótolhatták a hiányzó irodalmat egy félév alatt. Őket legfeljebb azért érheti bírálat, hogy a kötet tanulmányaival szemben nem alkalmaztak mindig elég sűrű minőségi rostát, s így a cikkek színvonala egyenlőtlen. Ezt a hiányosságot menti a kötet alkalmosságára, emlékkönyv-jellege. Így, ahogyan megjelent, hiányosságaival együtt is nagy nyeresége a magyar zenetudományi irodalomnak.

Ez a bírálat talán éles, talán túl éles fénybe állítja a gyűjtemény hibáit. De úgy vélem, hogy éppen a zenetudományi bizottság előtt véleményemet nyíltan és teljes élességében kell elmondanom. Ha egy-egy cikkről nem tettem külön említést, a cikkek írói talán nem fognak rám megneheztelni.

Még egy szót a könyv külsejéről. Szép, gondos, a könyv jelentőségéhez és tartalmához méltó munka. Még méltóbb volna, ha a borítólapon színösszeállítás, a ráfestett és a belső vászonfedőlapba is benyomott lant és hangjegy-

diszítés nem utalna inkább regényes életrajzra, vagy egyéb, a szónak nem is mindig egészen jó értelmében vett népszerű munkára. Ha elmarad, komolyabb lett volna a könyv külső alakja.

Ujfalussy József

A KODÁLY-EMLEKKÖNYV IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYAI

A Zenetudományi Tanulmányok I. kötetét, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Kodály Zoltán 70. születésnapja emlékére adott ki, az irodalomtörténész is örömmel és haszonnal veszi kezébe. A kötet több irodalomtörténeti értekezést közöl, de zenetudományi cikkeinek egy része is szolgáltat irodalomtörténeti tanulságokat. Ez nem is lehetett másképp egy olyan emlékkönyv esetében, amely Kodály Zoltán nevét viseli. Hiszen munkássága a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar irodalommal. Zeneműveinek bibliográfiájából a magyar költészet nagyjainak egész névsorát állíthatjuk össze. Balassi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady nagyszerű verseit az ő dallamai még közelebb hozták népünkhöz. A Hány Jánosban Garay Obsitosa elevenedik meg; Kodály fedezte fel Kecskeméti Vég Mihály zsoldárának költői szépségeit, erkölcsi erejét és emelte azt múzeumi ritkaságból egyik legnagyobb zenei remekművünk méltó szövegévé. Észre vette az irodalomtörténetírás által közel 80 éven át elhallgatott és lekicsinyelt Szkhárosi Horvát verseinek erőt sugárzó nyelvét, ritmusát és tudjuk jól, hogy a bibliográfiában szereplő gyűjteményes kiadásokban a magyar költészet további értékei rejtőznek Kodály új életet adó dallamaival egybeforva. Gondoljunk például a Bicinia Hungarica Verseghy-epigrammájára.

Kodály Zoltánt nemcsak mint a magyar költészet remekeinek kítőnő érzékű válogatóját és kongeniális zenei tolmácsolóját ismeri az irodalomtörténetírás, hanem mint tudományunk szakavatott művelőjét is. Az Árgirus nótájának a feltárásával a magyar vers ritmusának történeti vizsgálatához adott felbecsülhetetlen segítséget, legutóbb pedig Arany népdalgyűjteményének feldolgozásával új lehetőségeket nyitott meg egyik legnagyobb költőnk tudományos vizsgálatában. De az irodalomtörténet számára ezeknél a közvetlen útmutatásoknál is sokkal nagyobb jelentőségű az a közvetett segítség, amelyet népzenekutatásával adott. Bartók és Kodály gyűjtései és tudományos feldolgozásai a magyar költészet, s különösen a régi magyar költészet számos kérdésének egészen új megvilágítására vezetnek. Elég a Kodály irányítása alatt készült Magyar Népzene Tárának I. és II. kötetét végiglapoznunk, és a régi magyar költészetből ismert motívumok egész tömegével találkozunk. Pedig ebben a két kötetben csak a gyermekjátékok és a „jeles napok“ dalai szerepelnek, nem lehet vitás, hogy a sirató énekeket, a szerelmi dalokat, vitézi énekeket, a balladákat közzéadó kötetek még fokozottabban irodalomtörténeti érdekűek lesznek.

Teljesen indokolt ezért, hogy az Emlékkönyvben az irodalomtörténészek is megszólalnak, helyes eljárás volt a szerkesztők részéről, hogy irodalomtörténeti tanulmányokat is közöltek. Ezek a tanulmányok, az ilyen típusú tanulmánykötet jellegéből is következően, nem foglalhatók egységes keretbe, külön-külön kell velük foglalkoznunk.

Az irodalomtörténeti cikkek sorát HORVÁTH JÁNOS munkája nyitja meg „Az elveszett alkotmány Arany Jánosá“-ról. HORVÁTH akadémikust eddig is a költői kifejezőeszközök mesteri elemzőjének ismertük meg, s munkásságának ez a nagy értéke ebben a tanulmányában is teljes fényével ragyog. A komikum, a humor és az ironia eszközeinek az elemzése, a vizuális és akusztikus hatások bemutatása, a behatolás Arany költői nyelvének rejtelmeibe: „Az elveszett alkotmány“ művészi értékeit az eddigi kutatásoknál gazdagabban tárják fel, új oldalról világítják meg. BARTA JÁNOS a Magyar Klasszikusok sorozat Arany köteteinek előszavában kifejtette, hogy a letűnő nemesi osztály komikus ábrázolására „a még csak kialakulóban lévő népies költészet nem nyújthatott megfelelő művészi eszközöket. Arany a nemesség kigúnyolására költői eszközeinek jelentős részét magának a nemességnek irodalmából merítette“. Azt hiszem, hogy HORVÁTH JÁNOS tanulmánya után ennél nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a népies elemeknek „Az elveszett alkotmány“ művészi kidolgozásában. A HORVÁTH által feltárt mozzanatokban a népies Arany költői eszközeinek a kibontakozását, szárnypróbálgatásait figyelhetjük meg. Kár, hogy HORVÁTH JÁNOS, tanulmányának elején, formai vizsgálatát eleve elkülöníti a mű mondanivalójától. Arany szatirájáról szólva a következőket állapítja meg: „Mindez inkább az ember, mint a költő, inkább a morál, mint az esztétikum megnyilatkozási vágyát jellemzi. Az ember éleslátására, józanságára és erkölcsi nemességére rá is vall az egész nagy szatira. De lássuk ezúttal a költőt.“ E szerint a társadalmat bíráló és kigúnyoló Arany a társadalom- vagy valamilyen erkölcsötörténet illetékessége alá tartozna, és a költő csak a mű formai megmunkálásánál kezdődik. A tartalom és forma helytelen szétválasztása, sőt bizonyosfokú szembeállítás az. A költő fogalmát a szerző itt leszűkíti, a formára korlátozza.

PAIS DEZSŐ „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink“ című tanulmánya a régi magyar énekmondókról készülő nagyobb munkájának egy újabb részlete. Az 1948-ban megjelent „Reg“ című dolgozata után (Magyar Századok) itt újabb kérdéseket tisztázott. Beigazolódott, hogy a régi magyar énekmondók sokat vitatott, szövevényes problémájában csak a legaprólékosabb és a legprecízebb elemzéssel lehet eredményt elérni. Ebben a tanulmányban végleg tisztázottnak tekinthető, hogy a jocularokat magyarul igriceknek nevezték, s a jövőben nyilván Anonymus magyar fordításaiban is így kell őket nevezni. Magyarázatot kap a magyar énekmondók, mulattatók szláv kapcsolatainak a kérdése is és különösen tanulságos a jocularok sokrétűségének a kimutatása a Fintur, Csiper, Meza és Hamzó nevek elemzése során. A magyar irodalom-

történet szempontjából most már a jocularok szakmásodásának a folyamata volna a továbbiakban fokozottan érdekes. Reméljük, hogy PAIS DEZSŐ legközelebb ezt a differenciálódási folyamatot is hasonló részletességgel fel fogja tárni, s ezzel fényt derít a XV. századi énekmondók problémáira is. Egy ilyen vizsgálat többek között lehetővé tenné azoknak a kérdéseknek a biztosabb megfogalmazását is, melyeket Kardos Tibor fejteget a népi színjátszással kapcsolatban.

Érdekes új irodalomtörténeti emléket közöl ECKHARDT SÁNDOR „Végvári vitézek gúnyverse“ című közleményében. Ez az eddig ismeretlen vers új színnel gazdagítja XVI. századi költészetünket. Ez ugyanis a legkorábbi magyar nyelvű paszkvillus, amelyet ismerünk, s jelentősége csak fokozódik azzal, hogy végvári vitézek írták, mert így az oly fontos vitézi költészet kereteit, műfaji lehetőségeit is tágítva látjuk. ECKHARDT méltán emeli ki a vers formáját, amely elüt a XVI. századi verselés átlagától: kötetlen szótagszámú, páros rímű. Érdeemes megjegyezni, hogy Stoll Béla nemrég egy az 1540-es évekből való hegedős-éneket fedezett fel, amelyre szintén jellemzők ugyanezek a formai sajátosságok (ITK. 1953: 1—4.). Ezekből a tényekből sok következtetést vonhatunk le. Megszűnik, vagy legalább is nagy mértékben csökken a Szabács viadalának rímelési elszigeteltsége, mert most már az 1570-es és az 1540-es évekből is ismerünk párosrímű verseket. A párosrím, mint a Szabács viadala hamisítvány-volta mellett felhozott egyik főérv, ezzel elesik, hiszen mindkét újonnan felfedezett vers katonák, énekmondók között született, akik régi hagyományokat őriztek. Másrészt ezek a szövegek tanulságosan egészítik ki VARGYAS LAJOSnak a régi kötetlen szótagszámú versekről szóló fejtegetéseit. Most már nem Csáti Demeter éneke az utolsó példája a László énekből, Szabács viadalából ismert ritmusfajtának, hiszen az Eckhardt által közölt vers is feltehetően ezekhez csatlakozik. Vajjon ennek az ősi kötetlen szótagszámú ritmusnak a XVI. század végéig való továbbélése nem jogosíthat-e fel bennünket arra, hogy ez még a XVII. század első felében is ismert volt? Azt hiszem igen, és akkor egy lépéssel közelebb juthatunk a Zrinyi-ritmus tisztázásához is. Zrinyi szempontjából az sincs tanulság nélkül, hogy a selmeci vitézek paszkvillusa a vitézi költészetnek nem énekelt alkotása, hanem szövegvers. A vitézi költészetnek volt tehát ilyen hagyománya is. — Nem tudok ECKHARDT SÁNDORNak a polgárok és a vitézek ellentéteiről szóló magyarázatával teljesen egyetérteni. Éppen ECKHARDTnak „Az ismeretlen Balassi Bálint“-ról szóló könyve tárta fel azoknak az ellentéteknek a bonyolultságát, melyek a felvidéki németlakosú bányavárosok és az azokat védő magyar katonák között fennállottak. Mostani cikkében azonban ezeket az ellentéteket leegyszerűsíti a békésen gazdagodó városi lakosok és az életüket állandóan kockára tevő vitézek szembenállására, s az ehhez kapcsolódó magyar-német ellentétre. Holott a versből világosan kiténik a polgár, és általában a polgári foglalkozások iránti megvetés a legalább is részben nemesi rangú vitézek részéről.

Rendkívül fontos kérdést tárgyal a kötet legterjedelmesebb irodalomtörténeti tanulmánya: KARDOS TIBOR-nak „A magyar vígjáték kezdetei“-ről szóló értekezése. A szerző a XVI. századi magyar dráma számos fontos kérdését igyekszik tisztázni, elsősorban a reformáció drámairodalma keletkezésének problémáját. Irodalomtörténetünk egyik izgató, megoldatlan kérdése volt ez; különösen a reformáció első magyar nyelvű drámáinak, Sztárai komédiáinak a geneziséét fedte homály. Sztárai fellépését régebben különböző külföldi hatásokból egyoldalúan akarták megmagyarázni, bár az ilyen magyarázatok gyengeségére már a polgári szakirodalom is rámutatott. KARDOS TIBOR most új szempontokat vitt a kutatásba és a Sztárai-kérdésben — nézetem szerint — biztos eredményre jutott. A reformáció korát megelőző ferences, valamint népi és deák színjátszásra vonatkozó adatok felsorakoztatása, továbbá az antik vígjáték magyarországi elterjedtségét bizonyító adatok meggyőzően világítanak rá Sztárai hazai előzményeire. A szerző elemzése elének tárja, hogy e különböző előzményekre támaszkodva Sztárai miképpen hozza létre a dráma új típusát a magyar reformáció társadalmi törekvéseinek szolgálatában. A magyar hitvitázó drámát ezzel elhatárolja a hasonló német műfajtól és a hazai társadalom szükségleteiből eredezteti. Sajnálhatjuk, hogy nem vizsgálja hasonló részletességgel a hitvitázó dráma fejlődésének további útját, bár a tanulmány itt is tartogat meglepetést: egy valószínű feltevést a Debreceni Disputa szerzőjéről. A Disputa elemzése azonban elnagyolt, csak rapszodikusán érint egyes kérdéseket, és teljesen hiányzik az egyelőre csak részleteiben ismert Nagyváradai Komédia tárgyalása, amely a vallási polémiát magánkörnyezetbe helyezi s ezzel a XVI. századi vígjáték további lehetőségeit csillantja meg.

A hitvitázó vígjáték tárgyalása e fontos tanulmánynak csak egy része, amellyel azért foglalkoztam első helyen, mert itt jutott a szerző a legfontosabb és legbiztosabb eredményre. A tanulmány többi részei azonban szintén figyelemreméltó új eredményeket, megállapításokat, feltevéseket tartalmaznak. A Mátyás-kori és a Jagello-kori színjátszás beható tárgyalása voltaképpen a Sztárai-probléma tisztázását készíti elő, de több ennél: eddig ismeretlen, vagy soha egymás mellé nem állított adatokat újszerűen rendezett el, s — ha sokszor vitathatóan is — megrajzolta a reformációt megelőző e két korszak dráma- és színjátszástörténetének körvonalait. A tanulmány utolsó része, a szerző vizsgálatainak betetőzése: a Balassi-komédia elemzése. Ennek a darabnak a tárgyalása a legalaposabb és látszik, hogy a szerző — méltán — ezzel foglalkozott a legnagyobb szeretettel. A komédia irodalmi környezetének, az ismeretlen drámaírói leleményeinek, a komédiában érvényesülő megsemmisítő szatira művészi eszközeinek vizsgálata a tanulmány egyik maradandó értéke.

A magyar vígjáték kialakulásának sokoldalú megvilágításával a szerző a további viták számára is kiindulópontot szolgáltatott. Vita tárgya lesz még irodalomtörténetírásunkban a tanulmány alapkoncepciója. KARDOS

TIBOR szerint a magyar vígjáték keletkezésének folyamatában a népi és humanista színjátszás egymással szoros kölcsönhatásban lévő fejlődése, majd teljes egybeolvadása a leglényegesebb mozzanat. Éppen ezért az egész munkán végigvonul a szerzőnek az a törekvése, hogy a népi és humanista irodalmi elemek, tendenciák rokonságát, összefüggését kimutassa. Erre vonatkozó megállapításai azonban — különösen a Mátyás- és Jagello-kort tárgyaló részben — nem elég meggyőzőek, túlzottan hipotetikus jellegűek. A Mátyás-trufák például a tanulmány szerint „csak mimikusan előadható“ színi jelenetek, „népi színjáték“-ok, melyek világos politikai irányvonalat képviselnek; keletkezésüket és terjedésüket maga Mátyás is pártolta; a papok és egyes urak elleni tendenciájuk az egyház képviselőit (Temesvári Pelbárt) felháborítják; plebejus humoruk párhuzamos Galeotto anekdotagyűjteményének humanista szellemével. Mivel egyetlen adatunk sincs arra, hogy a Mátyás-trufákat mimikusan előadták, hogy ezek már a király életében is megvoltak, hogy Temesvári Pelbárt ismert ilyeneket és tekintve, hogy a XVI. századi szövegekben fennmaradt néhány truffában a dialogusok mellett epikus részek is vannak, s csak egyikük irányul az urak ellen (a kolozsvári bíró története): a szerző megállapításait csak mint sok valószínűséggel bíró hipotézist, illetve hipotézisek láncolatát fogadhatjuk el, de nem mint a népi színjátszás és a humanizmus rokonságának kétségtelen bizonyítékát. A humanista és népi elem korai összekapcsolódásának másik fő bizonyítékaként a szerző a Jagello-kori Plautus-kultuszt említi. Megállapítja, hogy az olasz renaissance-irodalomban „a népi fölény kifejezésének eszköze lett az antik vígjáték“ és azt sejteti, hogy ugyanez áll a magyarországi Plautus-kultuszra, illetve a Plautus nyomán készült két humanista vígjátékunkra, a *Tücsök*-re és *Az Éberség és Tunyaság vitájá*-ra. Pedig az antik ösztönzéseket felhasználó nemzeti nyelvű olasz vígjáték társadalmi szerepének lényegesen különböznie kellett a magyarországi latin nyelvű és csak allegorikus alakokat szerepeltető humanista vígjátékokétól. E megfontolások alapján nem fogadhatjuk el a szerző összegező megállapítását: „Az antik vígjátéknak ez a magyarországi meghonosodása a maga profán tárgyú érdeklődésével, plebejus szellemességével, életvidámságával teljesen párhuzamos és egybeolvad a népi alakoskodás felvirágzásával, a truffákkal.“

Az idézett mondat után a szöveg így folytatódik: „A XVI. század legkiválóbb magyar színi játékában, a *Comoedia*-ban már humanista és népi hagyomány teljes egybeolvadását láthatjuk.“ Ebből az következik, hogy Kardos szerint a Balassi-komédia a Mátyás- és Jagello-korban kibontakozó fejlődés egyenes folytatásaként, betetőzéseként jött létre.

Bár a tanulmány egyik komoly értékének tekintem, hogy — szemben a reformáció előtti jelenségekkel — a komédia esetében meggyőzően bizonyította a humanista és népi elemek összefonódását, a dráma keletkezésének ezzel a magyarázatával mégsem érthetek egyet, mert elmossa a reformáció szerepét. Bármennyire is hangsúlyozza KARDOS a komédia antitrinitárius eredetét, nem

a reformáció termékének tekinti azt elsősorban. Pedig a feudális nagy-rabló ilyen remek és a „társadalmi erő lényegét“ ennyire híven kifejező típusának a megalkotása és színrevitele lehetetlen lett volna, ha a korábbi reformátor írók ezeknek a nagyuraknak a morális arculatát nem mutatták volna már be szatirikus éllel, ha ezek típusának legfőbb vonásait nem dolgozták volna már ki. Az anarchia elítélésének a Balassi-komédiában olvasható szemlélete sem tekinthető kizárólag humanista terméknek, hanem nagy mértékben a reformátorok által kidolgozott anarchia-ellenes érvelés eredménye.

Miként az antitrinitarizmus a reformáció egyik — s egyben leghaladóbb — irányzata, az antitrinitárius irodalmat is a reformáció irodalmának részeként kell értékelnünk. Így a Balassi-komédiát nem tekinthetjük egy Jagello-kori fejlődés betetőzésének, hanem egy attól lényegében különböző jelenségnek, melynek előfeltételeit a reformáció teremtette meg. A reformáció az, amely a magyar nyelv diadalra juttatásával és magyar nyelvű, írott, anti-feudális irodalom megteremtésével s elterjesztésével előkészítette a humanista és népi elemek egymásratalálását az antitrinitarizmus keretében. A reformáció tette lehetővé, hogy a Jagello-kor latinnyelvű arisztokratikus jellegű humanizmusával szemben az 1560-as évektől kezdve egy magyar nyelvű, plebejus tendenciáktól átfűtött humanista irodalom bontakozzék ki. A Mátyás- és Jagello-kori humanista színjátszástól, a prédikátor írókon keresztül vezet az út első magyar nyelvű, világi, antifeudális jellegű vígjátékunkhoz.

KARDOS TIBOR helyesen felismeri, hogy a magyar vígjáték kialakulásának kérdései szoros kapcsolatban vannak a realizmus kibontakozásával. Sajnos a reformáció-kori irodalom realizmusának még sok vizsgálatot igénylő problémáját a tanulmány nem sokkal vitte közelebb a megoldáshoz. A reformáció drámájának realizmusát ugyanis a Jagello-kor humanista színjátszásából igyekszik levezetni. A Plautus-kultusz szerinte „az irodalmi realizmus meggyökeresedésében leli magyarázatát“. Erre a meggyökeresedésre két bizonyítékot említ: Bartholomaeus Pannonius egy nyilatkozatát, valamint az olasznyelvű renaissance vígjáték analógiáját. Már fentebb utaltam rá, hogy ez az analógia — mivel más társadalmi helyzetről és más irodalmi termékekről van szó — nem bizonyító értékű. Bartholomaeus Pannonius a Tücsök-ben a komédia műfajt „tükör“-nek, „az egész emberi élet paradigmájá“-nak nevezi. Ezzel Kardos szerint „az antik vígjáték realizmusát emeli ki“. Ez az egyetlen nyilatkozat édes kevés az irodalmi realizmus Jagello-kori meggyökeresedésének bizonyítására, annál is inkább, mivel a drámaíró kijelentése a humanista irodalomban közhely és feltehetően külföldi iskolázásának következményeként, vagy irodalmi mintáinak hatásaként vette azt át. A Jagello-kori irodalom „realizmusát“ a szerző visszavezeti egészen Mátyásig, akiről Galeotto egyik anekdotája alapján azt írja, hogy a plautusi és terentiusi darabok „realisztikus tipizálását és irodalmi egyénítését hangsúlyozza“. Mátyás így a realista eszté-

tika teoretikusaként lép elő, ami az irodalmi tudat fejlettségét eláruló kijelentései ellenére sem fogadható el.

KARDOS TIBORNak a Jagello-kori irodalom realizmusáról szóló kijelentései e kor irodalmának bizonyos túlértékeléséről tanúskodnak. Erre vall több más körülmény is, mint például, hogy a Sándor-kódex Dulcitius-fordítását „pompás drámai szöveg“-nek tekinti. Hasonló túlértékelés a Debreceni Disputa elemzésekor is megmutatkozik. Ez a dráma szerinte már az „igazi irodalmi realizmus“ példája, melynek „irodalmi értékét éppen realista stílusában láthatjuk“. A Disputa realizmusa nem is vonható kétségbe, sőt nagyon is hangsúlyozandó. Ezt azonban elsősorban a típusok elemzésén keresztül kellett volna bemutatni, de mivel ez elmaradt, különösnek hat az elemzést befejező mondat: „A Válaszúti-komédia már eljut az irodalmi realizmus *céltudatos* (saját kiemelés, K. T.) művészi alkalmazásához, invencióban, felépítésében, stílusban egyaránt.“ Ez a megállapítás, amely a Disputa szerzőjének rendkívül magasfokú irodalmi tudatosságot tulajdonít, természetesen akkor sem állhatna meg, ha KARDOS TIBOR a darab realizmusát valóban elemezte volna. Hiszen ehhez hasonló mondatokkal remekműveket szoktunk jellemezni, a Disputa pedig minden érteke ellenére sem az. A Debreceni Disputával ellentétben helyesnek találjuk a szerző eljárását a Balassi-komédia esetében, ahol nem tesz túlzó deklaratív kijelentéseket a mű realizmusáról, hanem mélyreható, új megfigyelésekben gazdag, marxista elemzéssel kimutatja azt.

Úgy vélem, bírálatommal sikerült tanúsítanom, hogy KARDOS TIBOR tanulmánya mennyire komoly nyeresége a XVI. századra vonatkozó irodalomtörténeti kutatásnak. Nemcsak jelentős új eredményei, de vitatható koncepciója és problematikus megállapításai is hozzá fognak járulni számos alapvető kérdés megvilágításához.

A fenti négy tanulmányon kívül még a kötet számos cikke nyújt értékes irodalomtörténeti tanulságokat. Ortutay Gyulának az európai balladaköltészetéről, Kerényi Györgynek a regósénekekről, Cs. Tóth Kálmánnak a halottas énekeskönyvekről szóló cikke, Szabolcsi Bence dallamtörténeti vizsgálatai mind elősegítik egyes irodalomtörténeti kérdések tisztázását. *Klaniczay Tibor*

ÖTÖDFÉLSZÁZ ÉNEKEK, PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM DALGYŰJTEMÉNYE
AZ 1813. ÉVBŐL
(Kritikai kiadás)

Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József
Akadémiai Kiadó 1953*

I.

Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének megjelenését a magyar zenetudomány művelői osztatlan nagy örömmel üdvözölték. Történész és folk-

* *Járdányi Pál és Kerényi György bírálatát a Zenetudományi Bizottság 1953 áprilisi ülésén vitatta meg.*

lorista egyaránt rendkívüli értéket kapott vele kézbe. Hiszen az Ötödfélszáz Énekek zenetörténetünk egyik legbecsesebb emléke, népdalgyűjteményeink között időrendben az első. Sok dallamnak itt találjuk első feljegyzését. A ma népzene kutatóját nemcsak mint történeti adat érdeklő; bővíti ismereteit, tágitja látókörét; megtudhatja, mit, hogyan jegyzett le a másfél évszázaddal „öregebb“ gyűjtő, mi hogyan élt akkor a nép ajkán: dallamok életébe, történetébe, alakulásába vethet mély pillantást.

De az 1813-as kézirat dallamgyűjtemény késői, 1953-as kiadásának jelentőségét itt, röviden nem fejthetjük ki kellőképpen. Az érdeklődőt Bartha Dénes Bevezetés-éhez kell utalnunk.

Ismertetve a kötetet, durván két részre bonthatjuk a tartalmát: 1. Maga az anyagközlés, 2. Tudnivalók a kézirat szerzőjéről, koráról, a kézirat előzményeiről, születéséről, körülményeiről, hatásáról, a dallamok, szövegek stílusáról, jellegéről, szerzőségéről, stb.

Maga az anyagközlés igen bonyolult, körültekintő munkát követelt Bartha Dénestől. Híven közölni-e az eredeti kéziratot, vagy modernizálni, formáját átalakítani, a ma használatos jelrendszer alapján? Ragaszkodni-e betű szerint az eredetihez, vagy a homályos, hiányos, sőt hibás jeleket kiegészíteni, javítani? Bartha Dénes mintaszerű lelkiismeretességgel és gonddal tette fel magának a kérdéseket és válasza — mint a kötet mutatja — a lehető legjobb. Általában pontosan követi a kéziratot. Megtartja a dallamok régies kótaírását, de ahol az olvashatóság megköveteli, kiegészíti, sőt korrigálja azt, mindig külön megjelölve: mi az, amit ő adott a kézirathoz. Híven követi a kéziratnak csupán kétféle értéket használó ritmusjelzését, a jegyzetekben viszont igen sok dallamnak közli a hihetően legvalószínűbb, differenciáltabb ritmusát, mai kótaírásunk képleteivel. A kéziratból teljesen hiányzó kulcsokat — igen helyesen — már a főszövegben is pótolja, hiszen nélkülük az olvasó a dallamok hangnemére vajmi nehezen derítene fényt. Hosszú és alapos okfejtés magyarázza, miért éppen ilyen kulcsokban kell olvasnunk a dallamokat. Nem egyszer azonban kétséges marad, vajjon például az alt vagy a tenor kulcs adja-e kezünkbe a megoldást? Ilyenkor Bartha mindkét lehetőséget jelzi. Ugyanez vonatkozik az előjegyzésekre és módosítójelekre is.

A főszöveget megelőző fejezetek sokoldalú és meggyőző jellemzést adnak Pálóczi Horváth Ádám életéről és egyéniségéről, erről a sajtóságos polihisztorműveltségű, élesen vágó ésszel és erős indulatokkal teli íróról, aki művelődése közben sem tud soha a magyarságtól és a néptől elszakadni; irodalmi és rendkívül találó, mélyreható verstani nézeteiről. Kimerítően tájékoztatnak e fejezetek az 1813-as kézirat keletkezéséről, körülményeiről, Pálóczi Horváth Ádám más hasonló kézíratairól. Ragyogó összevetéseket olvashatunk itt Bartha Dénes tollából: mi a közös és mi az eltérő az Ötödfélszáz Énekek különféle példányaiban, mit, hogyan vett át Pálóczi Horváth Ádám korábbi forrásokból, elsősorban a melodiáriumból. Rendkívül alapos kutatómunka után

megállapítja Bartha, hogy az Ötödfélszáz Énekek mely dallamai Pálóczi Horváth Ádám saját szerzeményei, s melyek hihetően közvetlen népdalgyűjtő munka gyümölcsei. Különböféle adatokból leszűri azt a tényt, hogy Pálóczi Horváth Ádám a régebbi népi hagyományban gyökeredző dallamokat tartotta gyűjteménye ékességének. Elemzi a „saját csinálmányú“ dallamok stílusát, stb., stb.

A bevezető tanulmányt két dallammutató zárja be: 1. szótagszám, 2. sorvégző hangok rendje szerint. A két különböző dallammutató nagyban segíti és gyorsítja az egyes dallamok megtalálását. Még nagyobb volna a segítség, ha egy harmadik: a formatípusok szerinti rendet is felállított volna Bartha. Tudjuk, hogy ez meglehetősen bonyolult munka, de a dallamkeresés megkönnyítése mellett még más tanulságot is adna: statisztikai képet az Ötödfélszáz Énekek formavilágáról. Ez azonban, mint annyi sok más, talán már nem is a mostani kiadvány, hanem további búvárkodások, dolgozatok feladata.

Hiszen így is, Bartha műve jóval több, mint kritikai forráskiadvány. Ezt bizonyítja a kötet-eleji tanulmánysorozat (melynek talán egyetlen sebezhető pontja az egyes fejezetek nem mindig meggyőző sorrendje, s főként a címek kétfajta betűtípusa, továbbá az, hogy a fejezetcímek és a tartalomjegyzék nem mindenben fedi egymást). És ezt bizonyítja mindenek felett a hatalmas zenei jegyzetanyag! Benne rejlik Bartha munkájának oroszlánrésze. A jegyzetek példamutatóak. Egyrészt: kimerítően tájékoztatnak minden dallam kéziratbeli pontos formájáról, a különféle kéziratokban feltűnő esetleges eltérésekről, Pálóczi Horváth Ádám megjegyzéseiről, arról, hogy a gyűjteményben hol található még ugyanaz a dallam más szöveggel, stb. Másrészt; elolvashatjuk itt az értékesebb, a néphagyomány szempontjából becesebb dallamokat modern kótáírással, a leghihetőbb „megfejtésben“. S végül, de nem utolsósorban: a dallamok régebbi forrásairól, újabban gyűjtött népi változatairól kapunk bámulatosan gazdag adathalmazt. Hogy a variánsok egybehordása milyen méretű munka lehetett, ízelítőt ad az a tény, hogy Bartha Dénesnek többi között tüzetesen meg kellett vizsgálnia a sokezer dallamot tartalmazó, tekintélyes részében még kiadatlan Magyar Népzene Tára óriási anyagát is.

A dallamok jegyzeteinek elkészítésében Bartha Dénes méltó követője Kodály Zoltánnak, aki az Arany János kötetben páratlan biztonsággal kíséri nyomon egy-egy dallam útját, múltját, életét. Ilymódon sok dallam köszöni „életrajza megszületését“ Bartha Dénesnek. S mit sem von le az életrajzok értékéből, hogy nem mindig teljeseek. Itt-ott egy távolabbi, vagy közelebbi változat megemlítése, közlése — úgy tűnik fel — hiányzik. De ezt legkevésbé sem róhatjuk fel Bartha hibájául. A dallamok családfáját sohasem lehet lezárni. Az élet maga, az újonnan feltűnő adatok, más kutatók emlékezete, stb. folytonosan új változatokra, új kapcsolatokra vethetnek fényt. Bartha hervadhatatlan érdeme, hogy az Ötödfélszáz Énekek dallamainak megírta első

életrajzát, munkájának eredményeiért gazdag, adattárának kincseiért gyakran fogja a jövő zenetörténésze és folkloristája fellapozni a vaskos kötetet.

Befejezésül meg kell említeni, hogy az irodalmi jegyzetanyag (mely Kiss József munkája, s melynek méltatása egy *zenész*-ismertetőben érthető módon elsikkad) ugyancsak nagy gonddal és lelkiismeretességgel készült, méltó társa, kiegészítője Bartha Dénes munkájának.

Járdányi Pál

II

Bizonyára senki se fogadta annyi várakozással s olyan örömmel Bartha és Kiss könyvét, mint a *Magyar Népzene Tára* szerkesztősége. Bizonytalán mi voltunk legelső élvezői és használói, hiszen azonnal, már megjelenése napján munkába vettük. Most hadd mutassuk be néhány példán, hogy mit jelent Bartha kiadványa a gyakorlatban, mint vetít fényt régi zenénk homályába.

A gyermekjátékok rendezése közben néhány esetben észleltük azt a különös jelenséget, hogy bizonyos motívumok csak egyes, eléggé körülhatárolható tájakon ismeretesek. Motívumot mondunk, mert nagy ritkaság, ha teljes dalt nevezhetünk meg a sokféle gyermekdal-változat közös forrásául. Ilyen ritka kivétel az ú.n. *menyasszonytánc*. (Szövege: „Mikor a menyasszonyt fektetni viszik.“) Ez a dal feltevésünk szerint Felsődunántúl, Vas, Sopron, Veszprém és Komárom megyékben lehetett szokásban. Ma ugyanis csak e megyék gyermekdalaiból ismeretes. A felnőttek zenéjéből eltűnt, csak gyermekdallá vált alakjában van róla tudomásunk. — A Mátra és a Bükk vidékének gyermekdalaiban például állandóan visszatér egy, máshonnan nem ismert szöveg-motívum: „Ne híjzatok engem Tuba Ilonának, csak híjzatok engem világ szép lányának. Tálát törjünk, rároppantsunk!“ Nyilván ennek is valami felnőtt, népszokáshoz fűződő dal lehet a forrása; még nem sikerült nyomára jutnunk. Hogy ilyen eredmény remélhető, ahhoz éppen az *Ötödfélszáz Énekek* megjelenésével nyerünk biztatást. Példa erre a „mogyoró és lilium“ — dal.

A *Gyermekjátékok* kötetben ugyanis elszórva, más-más dallammal párosodva felbukkan egy szöveg-motívum: „Hányat termett a mogyoró? Tízet, tizenkettőt, haj lilium!“ (MNT.I. 510.511.771.) Néha még ennyiből sem áll a szöveg, csupán a mogyorótermésnek és a liliumnak említéséből. (560.959.) De nemcsak a szöveg közös, hanem a táj is: valamennyi dal Veszprém, Zala és Somogy megyéből való. Annak a tájnak dala tehát, amelynek középpontja a Balaton vidéke. A szöveg és dallam eredetéről eddig semmit sem sikerült megtudnunk. De most nyissuk fel könyvünket! Az *Ötödfélszáz Énekek* 348. éneke így hangzik:

Hányat termett a mogyoró? Haj, lilium!
Tízet-húszat a mogyoró, haj, lilium!

A jegyzetben azt olvassuk, hogy Pálóczi Horváth Ádám ezt a „mezei ének“-et 1790-ben tanulta, paraszt-mulatságban, Somogy megyében, a *Balaton partján fekvő Szántódon*. Tehát szinte pontosan annak a területnek középpontjában, amelyről a ma élő változatok valók. Pálóczi Horváth Ádám feljegyzése alakilag kétségkívül legépebb valamennyi közt. Kérdéses csupán a dallam egy-egy hangköze. Erre viszont az élő változatok útbaigazítást adnak. Ezek egy részében az eredeti dallam elmosódott, illetve beöltözött a gyermekdalok *dó*-alapú hangnemébe. Három változat azonban megőrizte a Pálóczi-féle dallam némi nyomát. Ezek mind *lá*-végűek, befejezésük hangkészlete: *r-l₁ r-d-t₁-l₁* és *m-d-t-l*.

Pálóczi Horváth Ádám címet is adott az éneknek: „*Szűzleány-tus*“. Amíg nem tudjuk, hogy dalunk *játékdal*, és nem ismerjük funkcióját, nem tudjuk e címnek értelmét adni. A változatok alapján azonban megállapíthatjuk, hogy e dal tulajdonkép nem a gyermekek, hanem az eladósorba lépő lányok, tehát szűzek játéka volt, hasonló a *zöldág*-járáshoz, a *kocsikalához*, s más bőjti játékokhoz, amelyet a hajadonok nagybőjt idején játszottak, amikor a táncolás el volt tiltva.

*

Ami a népszokások dalait illeti, ezek közül egy-két karácsonyi, betlehemes éneken kívül kevésnek akad rokona az *Ötödfélszáz Énekek* dallamai közt. Vargyas figyelmeztet, hogy a vitnyédi, hanglemezre is felvett bölcsőske-játék egyik éneke (a *Bethlehem városban*) megvan már, alig néhány hangnyi eltéréssel Pálóczi Horváth Ádámban: 100. sz. „*Kettő a szeretet*“. Bár nem példa nélkül való, de igen ritka jelenség, hogy egy világi dal idők folyamán karácsonyi énekké változzék. Nem is történhetett ez az átalakulás régen, s nem is lehetett általános. Minden jel arra vall, hogy ez a dallam az egész múlt századon át, napjainkig *világi szöveggel* élt a nép ajkán. De nem Pálóczi Horváth szövegével! Hanem azzal, amelyik így kezdődik: „Pitypalaty a' nevem, Esmerösök nékem Minden helyek“. Ez s a következő adatok, amelyek a *Magyar Népzene Tára* II. kötetében látnak napvilágot, Kodály Zoltán megállapításai: nevezetesen az egyik az, hogy ő és gyűjtőtársai Pálóczi dallamát az elmúlt félévszázad alatt csak a Pitypalaty-szöveggel találták meg és jegyezték fel; a másik pedig, hogy a Pitypalaty-szöveg már Pálóczi korában megjelent a ponyvanyomtatványok közt, ami azt jelenti, hogy már akkor énekelték. Nem lehet mást hinnünk, minthogy ez a dallam *ezzel a szöveggel* élte igazi életét majd másfél századon át. A két, szélső, nyomtatásban is megrögzített alak: az Ötödfélszáz Énekeké a pálya kezdetén s a Volly-féle vitnyédi bölcsőske napjainkban, tehát két kivételes, esetleges előfordulás.

*

Bartha—Kiss könyvének nagy értéke s a zenei szerkesztő teljes elismerésre méltó érdeme, hogy a régi kéziratok s nyomtatványok mellett a jelenkori hozzáférhető kéziratós népdalgyűjtést, e végeláthatatlan, több tízezer dalra

terjedő anyagot is átnézte és felhasználta. Ez a gondosság viszont a gyűjtőket arra serkentheti, hogy maguk is folytassák az összevetés munkáját, akár közre nem adott régiekkel, akár újabb gyűjtéseikkel. Remélhető, hogy nem egy olyan dalt sikerül majd máig is élőnek kimutatni, amelynek új gyűjtésű változatáról a könyv még nem tud. Ilyen például az *Ötödfélszáz Énekek* 339. dala: „Gyűléskori tus“. Szövege: „Főispány, vicespány, főnótárius, hát az a sok menykű esküdt s a prókátorok!“ Ennek változatát 1935-ben megtaláltuk a baranyamegyei Drávapalkonyán. (*A dalt a bizottsági ülésen bemutattuk.*) Bartha Dénes a kéziratnak kulcs és előjegyzés nélküli dallamát dúrnak véli (más szövegű változatok alapján). Dalunk azt mutatja, hogy lá-, sőt alsó *mi*-végű változatok is vannak, illetve lehetségesek.

A legérdekesebbek egyike, mert a leggazdagabb történetű életrajzot adja az *Ötödfélszáz Énekek* 391. dala, az ún. „Szűcs Maris dallam“. Miről nevezetes ez a dallam? Elsősorban hihetetlen változó-képességéről. Mintegy húsz változatban áll előttünk, táblázatban, az azonos szakaszok egymás alá írva. Nemcsak a dallamvonalak különböznek (élvezetes látni, mint hajladozik a dallam a két part közt: hogy ugyanaz legyen és mégis más), de különböznek a sorvégek is. S ez a valóban meglepő. Általában azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a sorvégző hangok a legállandóbbak a népi dallamvilágban. Hiszen ennek alapján rendeztük harmincezer dallamunkat elsősorban a kadenciák szerint. A Szűcs Maris dallam e törvény alól talán az egyetlen, nagy kivétel. Pálóczi Horváth Ádámnál 4 4 2-es kadenciájának látszik (látszik, mert kérdéses, hogy az ő lejegyzése három- vagy négysoros-e). A népi változatokban a 4 4 4-es a főtípus (5 esetben). De gyakori a 3 3 6-os és az 1 1 5-ös is (3-3 esetben). Az ezeken kívül előforduló sorvégző-képletek: 445, 443, 4463, 332, 331. Feltevésünk szerint a dallam legelső, rekonstruálható alakja kétsoros lehetett. Pálóczi Horváth Ádám kis változtatással megismétli a 2. sort s így kap háromsoros alakot. Pálóczi után alakultak ki a négysoros versszakok. Ez a forma aztán általánossá vált. A dallam azonban tovább változott. Lényegében az történt, hogy a dal 2. fele refrénné lett. A régi dallam új, aprózódó ritmusképletet vett fel: negyed-negyed-félkótás ritmusból aprózott nyolcadossá alakult. Ez új szövegével („Jaj de magas ég, a csillagos ég“) szinte önállósította magát és különféle szövegekhez hajlandó társulni. Például:

- a) Ha nem szeretnék, föl sem keresnék,
 ezt a sáros utcát nem gázolnám érted. *A csillagos ég, jaj de*
magos ég
- b) Amerre én járok, még a fák is sírnak,
 gyöngye levelérül a harmatok hullnak. *Jaj de kerek ég, a csillagos*
ég!

- c) Elválík az árpa a tiszta búzától,
 én is elvállottam a kedves rózsámtól. *Jaj de magos ég a csillagos
 ég, kis angyalom, szeretel-e még?*

Az új ritmusképlet 1870-ben jelent meg így először nyomtatásban Szentirmay egy művében.

*

Már e néhány taláalomra kiragadott példa is megmutatja: a nagy lendülettel és apparátussal folyó magyar népzene kutatás mennyi pontosan ellenőrzött adatot, mennyi összevetni való érdekes dallamot, mekkora dallamtörténeti okulást köszönhet ennek a gazdag tartalmú és lelkiismeretes munkájú nagy kiadványnak.

Kerényi György

HELYREIGAZÍTÓ ÉSZREVÉTELEK A FINNUGOR SZÖVEGKIADVÁNYOKKAL KA PCSOLATBAN

Az Osztályközlemények III. kötetének 3. számában BEKE ÖDÖN professzor „Válasz mari szövegeim I. kötetének bírálatára“ c. cikkében ismételtelen szől komi gyűjteményeiről, valamint az udmurt szövegekről, amelyeket Munkácsi hagyatékából én rendeztem sajtó alá.

A cikkben szóvá tett dolgok tisztázásához egy-két észrevétellel szeretnék hozzájárulni.

1. BEKE kifogásolja (i. h. 318. l.), hogy szövegkiadványaimban sok a jegyzet. Hogy sok-e a jegyzet, vagy kevés, annak elbírálása felfogás dolga. BEKÉnek más a felfogása erről, mint nekem. Mégis valószínűnek tartom, hogy ha valaki ezekből a szövegekből idéz, talán maga BEKE is, mindig megnézi, hogy nem fűződik-e ahhoz az általa idézendő részlethez valami magyarázó jegyzet.

2. Abban, hogy Munkácsi udmurt szövegeihez szokatlanul sok jegyzetet csatoltam (l. u. o.), mindenképpen igaza van BEKÉnek. De hiszen ő maga is céloz rá, hogy itt tkp. szövegkritikai kiadással is van dolgunk, amit én a munka előszavában (XXVI. l.) ki is emeltem. Így a Munkácsitól származó jegyzeteket — nemcsak kegyeletből, hanem kötelességszerűen is — lehetőleg teljes számban közöltem, különösen minthogy Munkácsi maga a kéziratában szükségesnek érezte e jegyzeteinek a felvételét. Hogy azután ezeken kívül a jegyzetekben a Munkácsitól sokszor eltérő felfogásomat is meg kellett okolnom, az természetes. Méltányolta ezt a körülményt a Finnugor Társaság is, melynek kiadásában ez a kötet megjelent; a Társaság nemcsak hogy a kiadás ügyében folytatott levelezésünkben soha nem említette a jegyzetek túlméretezettségét, hanem — nyilván Munkácsi emléke iránti kegyeletből, azért, hogy a nagy tudós emlé-

két megtisztelje — még petittel sem szedette a jegyzeteket, pedig cz lényeges helymegtakarítást jelenthetett volna.

BEKE annak idején, mikor Finnországból visszajött, közölte velem, hogy beszéltek vele a kötet jegyzeteinek nagy terjedelméről. Hogy azután — miként BEKE írja — az ő tanácsára történt-e, hogy a jegyzetek terjedelmén nem változtattak, vagy esetleg csak az ő tanácsára is, az igazán nem fontos. De minthogy valóban ő, vagy legalábbis ő is tanácsolta, hogy a Finnugor Társaság így adja ki a munkát, nem értem, miért emel most ez ellen kifogást.

3. Valamivel részletesebben kell BEKE ÖDÖNNEK egy határozottan téves kijelentésére reflektálnom.

BEKE ezt írja (i. h. 310. l.): [Az udmurt szövegeknek a rendezése és a szöveg nyelvjárásának a jegyzetek elején való megjelölése] „bizonyára még Munkácsitól származik, aki a prózai szövegeket még maga fordította le, mint nekem meg is mutatta, úgyhogy Fuchsra már csak a dalok fordítása maradt.“

Sorra veszem a három állítást.

a) Az említett csoportosítás valóban Munkácsitól származik. Ezt az előszó XXXII. lapján meg is írtam. De lehetséges, hogy az ott olvasható fogalmazásban („die Einteilung des Werkes stammt mit Ausnahme der von ihm nicht in die Sammlung aufgenommenen Texte, von Munkácsi“) nem jutott elég világosan kifejezésre az, hogy a jegyzeteket is így tervezte, így írta meg maga Munkácsi.

b) De vajjon jól emlékszik-e BEKE arra, hogy Munkácsi a prózai szövegeket maga fordította le s hogy fordításukat neki meg is mutatta?

Talán hibát követtem el, hogy — bár az előszóban (XXIII—XXIV. l.) természetesen referálok a kiadással kapcsolatos szerepemről — túlzott tartózkodásból, nehogy nagyon is előtérbe állítsam a magam munkáját, nem jelöltem meg pontosan, hogy mit fordított Munkácsi, és minek a fordítása volt az én munkám.

BEKÉNEK idézett kijelentése arra kényszerít, hogy ezt a hiányt most pótoljam.

A prózai szövegeknek egy részét maga Munkácsi fordította le, másik részét pedig én.

Azoknak a prózai szövegeknek, amelyeket én fordítottam le, egyik, mégpedig nagyobb részét előre megbeszéltük Munkácsival (ebből az első csoportból talán mindössze az első és a második darabot fordítottuk le előszóval e g y ü t t végig, a többinél — ismétlem, ebből a csoportból — csak a nehezebbnek látszó helyek jelentését tárgyaltuk meg k ö z ö s e n), és azután én otthon lefordítottam a teljes szöveget; ezt aztán Munkácsi revideálta és ahol szükségesnek látta, kijavította; — a másik csoportot, azaz az általam fordított szövegek másik (kisebb, de így is elég jelentős) részét én önállóan (de természetesen Munkácsi jegyzeteinek felhasználásával) fordítottam le és így revideálta őket Munkácsi, de — mint az előszó XXIV. lapján megjegyeztem —

„mit Ausnahme einiger Stücke, die ich Munkácsi in den letzten Tagen seines Lebens übergeben hatte“.

Hangsúlyoznom kell, hogy az eredeti kézirat pontos képet ad arról, hogy mit fordított le M., és mit fordítottam le én. Munkácsi kéziratában az én kézírásom mutatja, hogy milyen változtatásokat ajánlottam én (ezek általában csak stiláris változtatások), viszont az én kézírásommal készült fordításokban ott vannak Munkácsi kézírásával az őáltala javasolt változtatások, javítások.

Ennek a kéziratnak az alapján megállapítom, hogy a prózai szövegek közül a következőket fordította le Munkácsi maga (a számok a prózai szöveg számát jelzik a nyomtatott kiadásban): 2., 8—10., 12—14., 56., 72., 77—104. sz.

Ezzel szemben én fordítottam le a következő prózai szövegeket: 1., 3—7., 11., 15—55., 57—71., 73—76., 105—120. sz.

Mint hogy a szám maga nem jelzi, hogy milyen terjedelmű az elvégzett munka, hiszen van köztük egészen apró darab is, nézzük a lapok számát is.

Mármost, nem számítva a 105—120. sz. szövegeket, amelyekről alább kell még szólnom, a nyomtatott 251 lapnyi prózai szövegekből (amelyeket Munkácsi maga is kiadásra szánt) Munkácsi 118 lapot (azaz 47%-ot), én pedig 133 lapot (azaz 53%-ot) fordítottam le. (A „lap“ itt tkp. fél lapot jelent, mert minden lapon udmurt szöveg és német fordítás is van.)

Kérdem: mondhatta-e Munkácsi, aki természetesen jól ismerte a tényállást, hogy a prózai szövegeket mind ő fordította le? És mikor M. megmutatta BEKÉNEK a fordításokat, nem tűnt-e fel BEKÉNEK, hogy a fordításoknak nagyobb fele nem Munkácsi keze írása?

Világos: BEKE rosszul emlékszik.

De BEKÉNEK úgy látszik az sem tűnt fel, hogy én M. hagyatékából még a 105—120. sz. prózai szövegeket is kiadtam, és ezeknél nemcsak a fordítás az én önálló munkám, hanem a szövegek átírását is — a fennmaradt (sokszor) kevés jegyzet és bejegyzés alapján — nekem kellett elvégezni, miként ezt az előszóban és a jegyzetekben kötelességszerűen — az átírás módjának tisztázása miatt is — kiemeltem. Ezekkel a darabokkal együtt a gyűjteménynek összesen 301 lapnyi prózai szövegéből 183 lapot, tehát 61%-ot én fordítottam le.

Miből credhetett BEKE tévedése?

Arra gondolok, hogy Munkácsi azt közölte BEKÉVEL, hogy a prózai szövegek (már t. i. azok, amelyeket M. ki akart adni) *már le vannak fordítva*; ez meg is felelt a tényeknek (l. az előszó XXIV. lapját), de persze semmi-képpen nem mondhatta M. azt, hogy ezt a fordítást teljes egészében ő végezte el.

De BEKÉNEK ez a tévedése hasznos volt abból a szempontból, hogy a dolog tisztázását eredményezte és így jobban domborodik ki most az, hogy mely részekkel kapcsolatban kell nekem az esetleges, sőt bizonyosan előforduló, hibákért a felelősséget nagyobb mértékben vállalnom.

Még egy dolog megemlítésére nyílik itt alkalmam.

A könyvben kellően megokoltam, hogy miért vettem fel több olyan szöveget, melyet M. maga mellőzni akart és így — mint említettük — nem is készítette elő kiadásukat. Tárgyilag, nyelvileg közlésre érdemes daraboknak láttam ezeket. Egyeseknél csak a kényesebb tárgyra való tekintet bírhatta rá Munkácsit arra, hogy kiadásukat mellőzni kívánta. Ezt a nehézséget én latinra való fordítással iparkodtam áthidalni, másfelől — és ezt nem tettem szóvá a könyvben, mert még a látszatát is kerülni akartam annak, mintha a felelőséget másra akarnám, akár csak részben is, áthárítani — a dolgot külön megbeszéltem Munkácsi családjával (fiával és leányával), és csak az ő beleegyezésük után adtam ki ezeket a kényesebb tárgyú szövegeket. Ugyancsak kötelességemnek tartottam, hogy bemutassam nekik az előszó teljes szövegét is kefelevonatban, és csak azután küldtem el a korrektúrát, mikor meggyőződtem róla, hogy a család helyesli a szöveget.

Természetesen továbbra is én vállalom a felelősséget mindenért, ami a gyűjteményben az én munkám, és nem azért mondtam el a fentieket, hogy a felelősséget most a családra hárítsam.

c) Ami végül БЕКÉnek harmadik kijelentését illeti, hogy t. i. a dalokat én fordítottam le, ez nem egészen pontos. Én az előszó XXIII. lapján is hangsúlyoztam, hogy néhány, kevés dalnak („einige wenige Lieder“), valamint a Lach-féle gyűjteményből átvett daloknak a fordítása Munkácsitól való. Pontosabban: (Lach dalait nem számítva) 528 dal közül M. maga 15-öt fordított le; 7-et németre (a 328., 350., 353., 365., 371., 397. és 511. számúakat) és 8-at magyarra (l. Akad. Értesítő 1916., 69—70. l.), nevezetesen a 79., 117., 245., 283., 295., 321., 432., 438. számúakat. Munkácsi dalai közt persze olyanok is vannak, amelyek néha csak csekély mértékben eltérő változatai a Lach-féle (összesen 80 udmurt dalt felölelő) gyűjteményben szereplő és ott Munkácsi által lefordított daloknak. Természetesen ez a körülmény is, melyet egyébként a jegyzetekben mindig kiemeltem, lényegesen megkönnyítette számomra ezeknek a dalváltozatoknak a lefordítását.

A dalokat tehát általában én fordítottam le (a Lach-félék kivételével), de néhány — bár kevés — dalt mégis még Munkácsi maga fordított le.

*

Tévedések és félreértések is elősegíthetik az igazság kiderítését. Az itt szóvá tett tévedés és félreértés is hasznosnak és termékenynek bizonyult, mert alkalmat adott néhány dolognak a tisztázására.

Fokos Dávid

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot hirdet tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra.

1. *Havi ösztöndíjak.* Havi ösztöndíjra pályázhat minden olyan szakember, aki tudományos kutatással nem hivatásszerűen foglalkozik. (Üzemi mérnökök, kórházi orvosok, pedagógusok stb.).

Ösztöndíjra az Akadémia által kitűzött vagy szabadon választott témákkal lehet pályázni.

A kitűzött témák jegyzékét az *Osztályközlemények* V. 1—4. számában közöljük.

A pályázathoz mellékelni kell a választott téma kidolgozásának vázlatos tervét, azon intézet vezetőjének beleegyező nyilatkozatát, amelyben a pályázó dolgozni kíván, javaslatát a szakmai tanácsadó személyére és a pályázó életrajzát.

A pályázó szükség esetén szakmai tanácsadó és a kutatás helyének kijelölését az Akadémiától is kérheti.

A pályázatot a felhívás kiírásának időpontjától 1953. december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályához benyújtani (Budapest, V., Nádor-u. 12.).

A havi ösztöndíj összege 150—400 Ft-ig terjed, melynek folyósítása a pályázó által elért részleteredmények bemutatása, ill. elbírálása után január 1-ig visszamenőleg történik.

Amennyiben az Akadémia az ösztöndíjas munkáját nem tartja kielégítőnek, az ösztöndíjak kifizetését megszünteti.

Egyetemi tanszemélyzet tagjai, egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint kutatóintézeti dolgozók havi ösztöndíjban nem részesülhetnek.

2. *Kutatási prémium.* Kutatási prémiumra a kutatómunkában elért eredmények, ill. részleteredmények alapján lehet pályázni. A pályázatot az elért eredmények részletes leírásával és feldolgozásával az év folyamán bármikor be lehet adni az Akadémia illetékes osztályához 3 példányban. Amennyiben a pályázó munkája kidolgozásához segítséget kíván igénybevenni (tanácsadó, laboratórium, könyvtár stb.) pályázatát folyó évi december 31-ig

adja be önéletrajzával együtt az [redacted] pályázat. A pályázat [redacted] meg kell jelölni a témát s me. [redacted] kidolgozásának részletes tervét, továbbá javaslatot kell tenni a munkákra melyre és a szakmai tanácsadóra vonatkozóan. Kívánatos a pályázathoz a tanácsadónak és azon intézmény (üzem) vezetőjének beleegyező nyilatkozatát mellékelni, melyben a munkát végezni kívánja.

A kutatási prémiumok összege 5000.— Ft-ig terjed.

A kutatási prémium nem lehet újítás vagy műszaki ötlet jutalmazása. Kutatási prémiumban egyetemi hallgatók, havi ösztöndíjasok (egészen kiváló eredménytől eltekintve), aspiránsok, kutatóintézetek dolgozói nem részesülhetnek.

Budapest, 1953. november.

*Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége*

AZ I. OSZTÁLY 1954-RE JAVASOLT ÖSZTÖNDÍJ TÉMÁI

Nyelvtudomány

1. A nyelv- és a társadalom kapcsolatáról szóló tanulmány (elsősorban magyar és finnugor anyag alapján).
2. Egy most kialakuló termelési ág műszókincse.
3. Egy falu nyelvének alaktani vagy mondattani vizsgálata.
4. Generációk és nemek közötti különbségek egy falu nyelvében.
5. A névutóvá válás folyamata a nyelvújítás kezdete óta.
6. Az utolsó kétszáz évben keletkezett magyar kötőszók.
7. A magyar szenvedő ige eltűnése és helyettesítésének mai módjai.
8. Vannak-e ma külön „költői“ mondattani sajátosságaink?
9. Vannak-e ma nagyobb számban vegyüléssel szerkezetű összetett mondataink, s milyen nyelvtani tanulsággal szolgálhatnak ezek?
10. Mit köszönhet Adynak a magyar költői nyelv?
11. Milyen nyereséggel és milyen kárral járt irodalmi nyelvünk fejlődésére nézve a Nyugat „stílusforradalma“?
12. Költői szókinésünk átalakulása a XX. század első két évtizedében.
13. A magyar szókészlet finnugor elemei c. tervmunka előrehaladását elősegítő hangtörténeti tanulmány (a mordvin, mari, lapp, ugor, permi nyelvekre, ill. általában a finnugor szamojéd nyelvekre vonatkozólag).
14. Az összetett mondat kialakulása a finnugor nyelvekben.
15. A Kalevala Magyarországon.
16. A permi igeragozás.
17. Egy magyarországi szláv vagy román nyelvemlék feldolgozása.
18. Szláv szókincestanulmányok.
19. Tanulmány egy magyarországi szláv község nyelvéről.
20. A kínai nyelv történetének valamely fontosabb problémája.

Magyar irodalomtörténet

1. Az ősi magyar epika (naív eposz) kérdése.
2. A reformáció elbeszélő prózája (Heltai-Bornemisza).
3. Széphistóriáink és a népköltészet.
4. Részlettanulmányok a XVII. századi magyar költészet köréből.
5. Gyöngyösi István.
6. A magyar vígjáték Kisfaludi Károlyig.
7. Nyelvkérdés és társadalmi haladás összefüggései Bessenyeitől Petőfiig.
8. A népiesség Petőfitől Ady-ig.
9. Jósika Miklós történelmi regényei.
10. Vajda Péter.
11. Az utópista szocialista tanok hatása irodalmunkban.
12. A természettudományos gondolkodás kibontakozása az irodalomban.
13. A reformkor elvi kritikai vitái.

15. Filozofia...
16. A verses regény műfajának...
17. A nemzetiségi kérdés és az irodalom...
18. Az irodalmi ellenzék a XIX. század második felében.
19. A magyar verselmélet története.
20. A jambus története a magyar költészetben.
21. Az „Eperjesi kör“ illetve valamelyik irodalmi önképzőkör munkája.
22. A szegedi irodalmi élet a századfordulón.
23. Ady-problémák, (Ady és a Nyugat, Ady kapcsolata a munkásmozgalommal, Ady novellái, Ady esztétikája, Ady verselése, Ady nyelve.)
24. József Attila-problémák (pl. József Attila és a népköltészet, József Attila esztétikai nézetei stb.)
25. A kommunista emigráció irodalma.
26. Irodalmi mozgalmak a két világháború között.
27. Radnóti Miklós,
28. A felszabadulás utáni irodalom nagy elvi problémái.
29. A szocialista realista irány érvényrejutása irodalmunkban.
30. A magyar írószövetség elvi vitái.
31. A szovjet irodalom műfordítási problémái a magyar költészetben és irodalomban.
32. Drámái irodalmunk a felszabadulás után.
33. A párt ábrázolása irodalmunkban.
34. A szovjet irodalom és a magyar írók.
35. A munka ábrázolása mai irodalmunkban.
36. A szociáldemokratizmus problémája irodalmunkban.
37. Kosztolányi Dezső.
38. Krudy Gyula.
39. Móra Ferenc.
40. Szép Ernő.
41. Karinthy Frigyes.
42. Az elbeszélő-költészet megújulása a felszabadulás után.
43. Az irodalmi riport a felszabadulás után.

Világirodalom

1. Lermontov és a magyar irodalom.
2. Gorkij drámái Magyarországon.
3. Magyarország képe a szovjet irodalomban.
4. Majakovszkij magyar fordításai (Kritikai feldolgozás).
5. Majakovszkij formái hatása költőinkre.
6. Az orosz irodalom ismertetésének kezdetei Magyarországon (1830—1850).
7. A klasszikus román költészet Magyarországon (Eminescu stb.).
8. A magyarországi románság népköltészete.
9. Botev és kora.
10. A népi demokráciák költészete a felszabadulás óta.
11. A német és osztrák politikai költészet, mint az 1848—49. szabadságmozgalom és forradalom ideológiai előkészítője.
12. A Német Demokratikus Köztársaság irodalmának harca az egységes demokratikus Németország megteremtéséért.
13. Goethe és a német nép haladó hagyományai (történelem, népköltészet, régi irodalom stb.).
14. Polgári tárgyú zenedrámák Goldoni szövegeire a XVIII. századvégi Magyarországon.
15. Az olasz risorgimento parasztpolitikája Ippo lito Nieve és mások irodalmi műveiben.
16. Shakespeare Magyarországon a felszabadulás óta.
17. Angol tárgyú műfordítások Magyarországon (1900—1952. között).
18. William Morrie költészete és esztétikája.
19. G. B. Shaw drámaelmélete.
20. A szovjet irodalmi és művészeti kritika hatása a felszabadulás utáni francia irodalmi és művészeti kritikára.
21. Tanulmányok a francia romantika tárgyköréből (forrásai, népiesség, magyar vonatkozások stb.).
22. A francia jakobinusok irodalompolitikája.

Zenetudomány

1. Erkel nagy művei.
2. Bartók Béla jelentősége a korabeli kritika tükrében.
3. Bartók Béla zenei nyelvének vizsgálata (szabadon választott művek alapján).
4. Monográfia a magyar zeneesztétika (zenekritika) történetéből.
5. Monográfia a magyar vers és dallam kapcsolatainak történetéből.
6. Magyarország közép-kori dallam-émlékek feldolgozása.

Klasszika-filológia

1. A költészet szóbeli közvetítése az ógörög társadalomban.
2. Az epikureizmus társadalmi gyökerei és hatása Görögországban és Itáliában.
3. Archaizáló népvégek a bizánci irodalomban.
4. A háború kérdése a rómaiaknál.
5. Vallásos színben jelentkező népi mozgalmak a római történelemben.
6. A császárság és a senátus harcainak tükröződése a korai császárkor irodalmában (a „köztársaság-eszme“ szerepe).
7. Rabszolgaság és colonatus az i. u. I. és II. században.
8. A magyar humanizmus kiadatlan forrásainak feldolgozása.
9. A magyarországi könyvtárakban található klasszikus kéziratok.
10. Megara, Sikyon és a görög komédia kialakulása.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA JÓKAI-PÁLYÁZATA

A Magyar Tudományos Akadémia Jókai Mór halálának 50. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet Jókai életével és munkásságával kapcsolatos nagyobb tanulmányokra, értekezésekre, ötezer, háromezer és kétezer forinttal.

Pályázni lehet bármely, Jókai életművét érintő témával, de előnyben részesülnek azok a munkák, melyek a nagy író életpályáját, irodalmi és politikai szerepét összefoglalóan értékelik, továbbá, melyek eddig ismeretlen anyagot tárnak, illetve dolgoznak fel.

A pályaművet — két példányban — 1954. december 31-ig kell a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályához benyújtani.

A pályázattal kapcsolatban az I. osztály titkársága ad felvilágosítást (V., Akadémia u. 2.)

Budapest, 1954. május 4.

KIEGÉSZÍTÉS

Az I. Osztályközlemények IV. 1—2. számában WALDAPFEL JÓZSEF osztálytitkári beszámolójában felsoroltuk a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály területén minősítettek nevét. Pótlólag közöljük, hogy Zolnai Béla a nyelvtudományok kandidátusa fokozatot kapta.

Kovalovszky Miklós, Gáldi László és Zolnai Béla hozzászólása PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv című előadásához (I. I. O. K. IV. 3—4, 425—487) utólag, írásban érkezett a szerkesztőségbe és az előadó a zárószavában emiatt nem foglalkozhatott velük.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>V. Georgiev</i> : Az ABC keletkezése	1
<i>V. Georgiev</i> : A bolgár nyelvtudomány új útjai	15
<i>Väinö Kaukonen</i> : A Kalevala és alapjai	27
<i>Beke Ödön</i> : Újabb finnugor alaktani kutatások	39
<i>Gyóni Mátyás</i> : A román történet bizánci forrásai	71
<i>Hadrovics László</i> : Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban.....	79
<i>Kardos Tibor</i> hozzászólása	176
<i>Lakó György</i> : Finn-ugor nyelvészeti munkálatok és nyelvtudományi nézetek a Szovjetunióban.....	183
<i>Németh Gyula</i> : Beszámoló bolgáriai tanulmányutamról	213
<i>Tolnai Gábor</i> : Rákóczi Ferenc az író	219
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Vezetőségének határozata a legújabb-kori magyar irodalom kutatásáról	235
A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata	239
<i>Czeglédy Károly</i> : A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban	243
<i>Kardos László</i> : Tóth Árpád műfordításai	277
<i>Klaniczay Tibor</i> : Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról (Adalékok kéziratos énekeskönyveinek történetéhez)	345
<i>Komlós Aladár</i> : Komjáthy Jenő	385
<i>Tolnai Gábor</i> : Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv műfajának kérdése	461
ÉVFORDULÓK—MEGEMLEKEZÉSEK :	
<i>Zsirai Miklós</i> : Simogyi Zsigmond emlékezete.....	465
<i>Klemm Imre</i> : Simonyi Zsigmond mondattani munkásságának értékelése és hatása	483
<i>Nagy J. Béla</i> : Simonyi Zsigmond nyelvűvelő munkássága	503
<i>Tompa József</i> : Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró	521
<i>Kardos Tibor</i> : Horváth János akadémikus 75 éves	541
VITA :	
<i>Turóczi Trosler József</i> : Eötvös József	549
<i>Király István</i> : Móricz Zsigmond	593
SZEMLE :	
Kodály-emlékkönyv (Zenetudományi Tanulmányok I. (Ujfalussy József)	607
A Kodály-emlékkönyv irodalomtörténeti tanulmányai (Klaniczay Tibor)	617
Ötödfélszáz Énekek. Palóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből (Járdányi Pál—Kerényi György).....	623
Helyreigazító észrevételek a finnugor szövegkiadványokkal kapcsolatban (Fokos Dávid).....	629
Pályázati felhívás	633
Kiegészítés	636